

Σταύρος Χριστοδούλου

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΝΤΟ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΘΑΛΑΣΣΑ:
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Εισαγωγή

Η αρχαία ονομασία της Μαύρης Θάλασσας, ως Εύξεινος Πόντος, μπορεί να αποδοθεί με την ελληνική λέξη Πόντος υποδηλώνοντας τη θάλασσα, το πέλαγος. Όπως ο Ελλήσποντος και η Προποντίδα, έτσι και ο Εύξεινος Πόντος διατήρησε την έννοια του «δύσκολου περάσματος» και στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. απέκτησε την ονομασία Πόντος εξαιτίας της περίπλοκης γεωγραφικής του θέσης και της διάστασής του, καθώς περιβάλλεται από ωκεανό. Το επίθετο «άξεινος» πιθανώς μετατράπηκε σε «Εύξεινος» από αντίφραση ή κατ' ευφημισμό· είναι ένα φωνητικό αντίγραφο από μια ινδο-ιρανική ονομασία της βόρειας, Μαύρης Θάλασσας, σε αντίθεση με τη νότια, «κόκκινη» θάλασσα, δανεισμένη από μια γεω-χρωματική αναπαράσταση του κόσμου· ωστόσο, με το πέρασμα του χρόνου και οι δύο παραπάνω ονομασίες έχασαν την πρωταρχική σημασία τους στην ελληνική γλώσσα. Σε αυτό το άρθρο θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τις διάφορες απόψεις των σημαντικότερων ιστορικών, γεωγράφων και λεξικογράφων της αρχαιότητας σχετικά με τις διαφορετικές ερμηνείες που δίδονται για την ονομασία της Μαύρης Θάλασσας.

1. Το πέλαγος το Ποντικόν

Στην αρχή της εποχής μας, ο Στράβων αναζήτησε σε ένα προϊστορικό παρελθόν (Στωικοί, προ-ομηρική εποχή) την ετυμολογία και την προέλευση του ονόματος «Πόντος»:

«ἀπλῶς δ'οἱ τότε τὸ πέλαγος τὸ Ποντικόν ὥσπερ ἄλλον τινὰ ὠκεανὸν ὑπελάμβανον, καὶ τοὺς πλέοντας ἐκεῖσε ὁμοίως ἐκτοπίζειν ἐδόκουν ὥσπερ τοὺς ἔξω στηλῶν ἐπὶ πολὺ προϊόντας· καὶ γὰρ μέγιστον τῶν καθ' ἡμᾶς ἔνομιζετο, καὶ διὰ τοῦτο κατ' ἔξοχὴν ἰδίως πόντον προσηγόρευον, ὡς ποιητὴν Ὅμηρον.»¹

¹ Στράβων, *Γεωγραφία*, 1.2.10, διαθέσιμο στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:greekLit:tlg0099.tlg001.perseus-grc1:1.2.10/> (ανάκτ. 23-10-2021).

Στην αρχαία ονομασία της Μαύρης Θάλασσας επικράτησε η ελληνική λέξη «Πόντος», που απασχόλησε ιδιαίτερα τους γλωσσολόγους. Έτσι, υπάρχουν εκείνοι που υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ένα ελληνικό φωνητικό αντίγραφο με προέλευση μια τοπική διάλεκτο, την «ποντιακή».² Επισημώς δεν μπορούμε ούτε να αποκλείσουμε ούτε να αποδείξουμε ότι οι Έλληνες επηρεάστηκαν για να μετονομάσουν τη Μαύρη Θάλασσα σε «Πόντο» από τους περιστασιακούς κατοίκους της συγκεκριμένης περιοχής (Πόντιους), οι οποίοι, μη γνωρίζοντας άλλωστε άλλες θάλασσες, δεν είχαν πρόβλημα ονομασίας. Ωστόσο, αν πρόκειται για σημασιολογικό αντίγραφο και επομένως φωνητικό, δηλαδή αν αυτοί οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν μια παρόμοια λέξη με την ελληνική λέξη «Πόντος», τότε ποια θα μπορούσε να είναι η γλώσσα των κατοίκων της Μαύρης Θάλασσας που γειτνίαζε με την Αρμενία³ και τη Θράκη;⁴ Από ποια ινδο-ευρωπαϊκή οικογένεια⁵ ή μη προερχόταν, δεδομένου ότι δεν γνωρίζουμε τους ντόπιους λαούς της βόρειας Ανατολίας που ζούσαν κατά μήκος της Μαύρης Θάλασσας πριν από τον 4^ο αιώνα π.Χ.;⁶ Τέλος, δεν γνωρίζουμε τίποτα σχετικά με

² Stephen Mitchell, “In Search of the Pontic Community in Antiquity”, στο *Representations of Empire. Rome and the Mediterranean World*, έκδ. A.K. Bowman–H.M. Cotton–M. Goodman–S. Price (Oxford: Oxford University Press, 2002), 35-64, 37-38.

³ Mitchell, “In Search,” 38.

⁴ Mitchell, “In Search,” 38· Johann Tischler, *Kleinasiatische Hydronymie. Semantische und morphologische Analyse der griechischen Gewässernamen* (Wiesbaden: Reichert, L; Aufl ed. Edition, 1977), 12-17.

⁵ Anca Dan, “Sinope, ‘capitale pontique’, dans la géographie antique,” στο *Actes du Colloque L’Asie Mineure dans l’Antiquité: Échanges, populations et territoires. Regards actuels sur une péninsule* (Peuce: Presses Universitaires de Tours, 2008-2009), 67-131.

⁶ M.Ju. Vakhtina, “Archaic East Greek Pottery from Nemirovo (Preliminary Survey),” στο *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme. Panionion–Symposion Güzelçamlı 26. September–1. Oktober 1999*, eds. J. Cobet–V. von Graeve–N. Wolf-Dietrich–K. Zimmermann (Mainz am Rhein: 2007), 511-517· Demetrios Grammenos–Elias Petropoulos, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea* (Thessaloniki: Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, 2003)· Mogens Herman Hansen–Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford–New York: Oxford University Press, 2004)· Viktor Kopylov, “The Place of the Taganrog Settlement within the System of the Early Greek Colonies in the Region to the North of the Black Sea,” *Ancient Civilisations* 6, no. 1-2, (1999): 1-11.

τη μετανάστευση που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή, παρά μόνο από σκόρπιες ιστορικές πηγές. Σύμφωνα με μια ιρανική πηγή, υπάρχει και η θεωρία που αναφέρει ότι η λέξη «Πόντος» είναι δάνειο του επιθέτου «άξεινος». Ωστόσο, ο όρος «άξεινος», αν και υπήρξε γενικά αποδεκτός τον 20^ο αιώνα, αμφισβητήθηκε έντονα από τον Rüdiger Schmitt. Η έλλειψη οριστικής απόδειξης για την ένταξη των Κιμμερίων στην ίδια εθνο-γλωσσική φυλή, καθώς και για οποιαδήποτε άλλη παρουσία στην περιοχή του νότιου Πόντου ομιλητών ιρακινής γλώσσας (οι Κούρδοι έχουν καθιερωθεί ιστορικά νοτιότερα),⁷ θα οδηγούσε στην κατάκτηση της Μικράς Ασίας⁸ από το λαό των Αχαιμενιδών, έτσι ώστε να πιστοποιηθεί η ύπαρξη μιας τέτοιας γλώσσας στη Μαύρη Θάλασσα. Έτσι, έχοντας πολλές αποδείξεις της χρήσης της λέξης «Πόντος» στα αρχαία ελληνικά, είναι εύκολο να υποθέσουμε ότι η Μαύρη Θάλασσα έχει χαρακτηριστεί ως «πόντος» από τη στιγμή που ονομαζόταν «άξεινος», δηλαδή πιθανώς μετά τον 6^ο αιώνα π.Χ.

Ωστόσο, υπάρχει μια εγγενής σημασιολογική δυσκολία στην προέλευση της λέξης «πόντος», η οποία περιλαμβάνει μια μη ελληνική προέλευση της λέξης, μια αναζήτηση εκτός ελληνικής γλώσσας, ανατρέχοντας στην πρώτη αντίληψη για τη Μαύρη Θάλασσα. Ρίχνοντας μια πιο προσεκτική ματιά στα λεξικά των αρχαίων ινδό-ευρωπαϊκών γλωσσών, τα παράγωγα της ρίζας *ποντ-*⁹ εκφράζουν στην ελληνική

⁷ Askold Ivantchik, *Am Vorabend der Kolonisation. Das nördliche Schwarzmeergebiet und die Steppennomaden des 8.-7. Jhs. v. Chr. in der klassischen Literaturtradition: Mündliche Überlieferung, Literatur und Geschichte* (Berlin–Moscow: Paleograph Press, 2005), 53–66· του ίδιου, *Les Cimmériens au Proche-Orient* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993)· του ίδιου, *Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor-und frühskythischer Zeit* (Moscow–Berlin: Paleograph Press, 2001), 190–244.

⁸ Pierre Briant, *Histoire de l'Empire Perse de Cyrus à Alexandre* (Paris: Librairie Arthème Fayard, 1996)· Pierre Debord, *L'Asie Mineure au IVe siècle (412–323 a. C.)*. *Pouvoirs et jeux politiques* (Bordeaux: Paris, De Boccard, 1999), 38 κ.εξ.

⁹ Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I, (Berne–Munich: A. Francke, 1959), 808–809· Carl Darling Buck, “A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages” (ιδ. διατρ., University of Chicago, 1949), 36–37· P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots* (Paris: Revue des Études Anciennes 1969/1999): “πόντος”· Alfred Ernout–Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots* (Paris: Klincksieck, 2001)· Alex Moorhouse, “IE *Pent– and Its Derivatives,”

γλώσσα κυρίως τις έννοιες «θαλάσσιο ταξίδι», «δύσκολο πέρασμα», που δεν συμβαδίζουν με «ένα άλλο είδος ωκεανού» στην άκρη της οικουμένης· αλλά, σύμφωνα και με τον Στράβωνα, δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν ελληνική παρουσία στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας πριν τον 7^ο και 8^ο αιώνα π.Χ. Όλες οι ονομασίες που έχουν αποδοθεί στη λέξη «πόντος» καταλήγουν στη σημασία του «περάσματος».¹⁰ Οι Έλληνες που κατοικούσαν στη Μεσόγειο ίδρυσαν τις πόλεις τους στις ακτές και, επειδή δεν ήταν εύκολο να επικοινωνούν με το εσωτερικό τους (για γεωγραφικούς και ιστορικούς λόγους), αποκαλούσαν τη θάλασσα που τους συνέδεε «πέραςμα».¹¹ Επιπλέον,

CQ 35, no. 1/2 (1941): 90-96, 96· U. Finzenhagen, *Die geographische Terminologie des Griechischen* (Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, 1939), 131-132.

¹⁰ *Ιλιάδα*, 1.312, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hom.+Il.+1.312&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0133/ (ανάκτ. 24-10-2021)· *Οδύσσεια*, 3.71, 9.252, 15.474, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hom.+Od.+3.71&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0135/ (ανάκτ. 24-10-2021)· *Νόννος*, *Διονυσιακά* 2, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0485/ (ανάκτ. 25-10-2021)· *Οδ.* 3.177, 3.380-381 = 3.389-390 = 4.469-480 = 10.539-540, 9.260-262, 20.64, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hom.+Od.+3.71&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0135/ (ανάκτ. 24-10-2021)· Ευριπίδη, *Ανδρομάχη*, 1262, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0089/ (ανάκτ. 25-10-2021)· Ευριπίδη, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, 253, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0111/ (ανάκτ. 25-10-2021).

¹¹ Maria, Maximova, “Der kurze Seeweg über das Schwarze Meer im Altertum,” *Klio* 37 (1959): 101-118· Στράβων, *Γεωγραφία*, 2.5.22, 12.3.10· Pascal Arnaud, “Les Relations maritimes dans le Pont-Euxin d’après les données numériques des géographes anciens”, *RÉA* 94 (1992): 57-77· Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκές αρχαιότητες*, 14.1.2, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0572/ (ανάκτ. 24-10-2021)· Διόδωρος ο Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 4.48.5, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0540/ (ανάκτ. 25-10-2021)· Στράβων, *Γεωγραφία*, 1.2.10, 11.7.1, 12.2.7, 12.3.15· Πλούταρχος, *Πομπή* 32.4, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0123/ (ανάκτ. 25-10-2021)· Πολύβιος, *Ιστορίαι*, 4.42.4, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0233/ (ανάκτ. 25-10-2021)· Διόδωρος ο Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 18.3.2, 40.4.1· Στράβων, *Γεωγραφία*, 1.3.4, 1.4.7, 2.1.3, 2.1.15, 2.5.18, 7.1.1, 7.3.14, 7.4.8, 7.5.1, 11.1.7, 12.4.1, 14.1.1· Πλούταρχος, *Ευμένης*, 3.4, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0113/ (ανάκτ. 25-10-2021)· Πλίνιος ο Πρεσβύτερος 2.173, διαθέσιμο στο penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html/ (ανάκτ. 24-10-2021)· Τάκιτος, *De origine et situ Ger-*

διάφοροι τύποι της επικής γλώσσας που παρουσιάζονται στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*¹² αναφέρονται στη θάλασσα ως «πέρασμα». Επίσης, στην ποιητική γλώσσα, ο Ευριπίδης αποκαλεί συχνά, από μετωνυμία, τη θάλασσα «πόρο» και τον Εύξεινο Πόντο «άξενο πόρο».¹³ Αλλά η τρέχουσα κοινή ονομασία της Μαύρης Θάλασσας στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ως «εχθρικής προς τους ξένους» από τη λέξη «πέρασμα», τον 5^ο αιώνα π.Χ., παραμένει ανεξήγητη. Αν υποθέσουμε ότι η αρχική σημασία ήταν «κόλπος του Ωκεανού», εξαιτίας των διαστάσεων της και της έλλειψης νησιών, τι ήταν αυτό που οδήγησε τους Έλληνες να την ονομάσουν «θάλασσα» και όχι «πέλαγος»; Είναι αλήθεια ότι δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τις διαφοροποιήσεις που πιθανόν υπάρχουν στις λέξεις που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες για να περιγράψουν τις θάλασσές τους. Οι λογοτεχνικές μαρτυρίες της επικής γλώσσας δεν βοηθούν καθόλου. Στον Όμηρο η επιλογή των θαλάσσιων ονομασιών και επιθέτων καθορίζεται από την επική μορφή, τις μετρικές ανάγκες και την ανάγκη ιστορικής ακρίβειας.¹⁴ Ο ίδιος ο Πίνδαρος, στον οποίο οφείλουμε την πρώτη αναφορά του άξεινος/εύξεινος,¹⁵ θα πρέπει να διαβαστεί ως μια απόδειξη μιας κλασικής ποιητικής γλώσσας παρόμοιας με εκείνης του Ομήρου, καθώς την ίδια στιγμή ο τραγικός ποιητής Αισχύλος¹⁶ αναφέρει τη λέξη «πόντος», όταν ο πρώτος αναφέρει τη λέξη «πέλαγος»: πρόκειται για μια ποιητική επιλογή μεταξύ συνωνύμων για να περιγράψουν μια θάλασσα που κατοικείται από Έλληνες. Δεν είναι δυνατόν να εμπιστευτούμε τη λεξιλογική γνησιότητα των αναφορών του Ηκαταίου στα *Εθνικά*,¹⁷ αλλά θα πρέπει να γυρίσουμε πίσω στην εποχή του Ηροδότου για να βρούμε την πρώ-

manorum 1.3, *Annales* 13.39· Alain Christol, “Les Couleurs de la mer,” στο *Couleurs et vision dans l’Antiquité classique*, εκδ. Laurence Villard (Rouen: Publications de l’Université de Rouen, 2002): 29-44, 41, 25.

¹² Ομήρου, *Οδύσσεια*, 20.64.

¹³ Ευριπίδη, *Ανδρομάχη*, 1262· Ευριπίδης, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, 253, 1388.

¹⁴ Christol, “Les Couleurs,” 41.

¹⁵ *Πυθικά* 4.203-204, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0223 (ανάκτ. 25-10-2021).

¹⁶ Αισχύλου, *Πέρσες*, 875-877, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0011/ (ανάκτ. 24-10-2021).

¹⁷ Michael H. Hansen, “‘Hekataios’ Use of the Word Polis in His Periegesis,” στο *Yet More Studies in the Ancient Greek Polis*, εκδ. Th. H. Nielsen (Stuttgart, 1997), 17-27· Charles Danoff, “Pontos Euxeinos,” *RE Suppl.* 9 (1962): 866-1175, 951.

τη επιστημονική πηγή της λέξης «Πόντος» στο σύνολό της. Έτσι, στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, το ελληνικό κοινό είχε ήδη ακούσει τις δημιουργίες του Πινδάρου και του Αισχύλου και γνώριζε την οικονομική σημασία της περιοχής, η Μαύρη Θάλασσα ήταν ήδη ο «Εύξεινος καλεόμενος Πόντος», καθώς οι Έλληνες που κατοικούσαν εκεί ήταν οι «τον Πόντον οικεόντες». Όμως, οι παραπάνω κλασικές μαρτυρίες δεν είναι εύκολο να αποδείξουν τι ήταν αυτό που οδήγησε από τη λέξη «πόντος» στη χρήση της λέξης «Πόντος».

Έτσι, αν επιστρέψουμε στις ινδο-ευρωπαϊκές ρίζες της λέξης «πόντος», βρίσκουμε ένα δεύτερο βασικό σημασιολογικό στοιχείο: την έννοια του «κινδύνου», που εκφράζεται στα λατινικά με τη λέξη *pons* και στην αρμένικη γλώσσα με το *hup*. Επομένως, σύμφωνα με τον Emile Benveniste,¹⁸ θα πρέπει να επιστρέψουμε στη σημασία «πέραςμα», που όπως φαίνεται υπήρχε σε πολλές ινδο-ευρωπαϊκές γλώσσες.

Ο Jean-Pierre Vernant, αναγνώστης του Benveniste, επηρεαζόμενος από την ανάγνωση του Ησίοδου και του κοσμογονικού ποιήματος του Αλκμάννα, προχωράει ακόμη περισσότερο την ερμηνεία του συγκεκριμένου μυθολογικού και γεωγραφικού όρου: πόντος σημαίνει, εκτός από θάλασσα, το πέλαγος, το κύμα, την ανοιχτή θάλασσα, το άγνωστο του μεγάλου.

Ωστόσο, η τελευταία ερμηνεία φαίνεται υπερβολική, αν λάβει κανείς υπόψη την έννοια του «Πόντου» στον Ησίοδο, που αντιπροσωπεύει τόσο το αρνητικό όσο και το θετικό της θάλασσας.¹⁹ Συνεπώς, αν υιοθετήσουμε την άποψη του Benveniste που προσπαθεί να εξισορροπήσει γλωσσικά, ιστορικά και μυθολογικά στοιχεία που σχετίζονται με τον «πόντο», θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην ελληνική αντίληψη για τη θάλασσα, που θεωρείται χώρος ετερότητας και ιδέα δυσκολίας, είναι εμφανής η έμμεση σύνδεση με το «θαλάσσιο πέρα-

¹⁸ Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale* ([Paris]: Gallimard, 1966), 296-298· Ernout–Meillet, *ό.π.*, *s.u.* “πόντος”.

¹⁹ Francisco Díez de Velasco, “Pontos,” *LIMC* 7, no. 1 (1994): 436-437, *Pontos*· Olexei Hirschfeld., “Αιγαῖον πέλαγος/Αιγαῖος πόντος,” *RE* I (1894): 947-948· Αισχύλου, *Πέρσες*, 67, 722· Victor Burr, *Mare Nostrum. Ursprung und Geschichte der Namen des Mittelmeeres und seiner Teilmeere im Altertum* (Stuttgart: Kohlhammer, 1932), 11-19· Patrice Schlosser, “La Propontide et les Détroits dans l’Antiquité: histoire d’un espace maritime” (διδ. διατρ., Université de Metz, 2007), 18-20· Burr, *Mare Nostrum*, 19-21, 23-24, 29-36· Danoff, “Pontos.”

σμα». Ως εκ τούτου, το επίθετο άξεινος απλά ενισχύει την ιδέα του «δύσκολου περάσματος» που αναφέρεται στην αρχαϊκή σημασία της Μαύρης Θάλασσας.

Γιατί όμως αποκαλούμε τη Μαύρη Θάλασσα «Πόντο»; Θα μπορούσαμε να ακολουθήσουμε την υπόθεση που υπαγορεύει την εγγραφή της λέξης «Εύξεινος Πόντος» στις προστατευμένες θάλασσες, από τη μυκηναϊκή εποχή (δηλαδή από τότε που υπάρχουν αποδείξεις ύπαρξης της ελληνικής γλώσσας), οπότε χρησιμοποιείται ο όρος «διέλευση» για να χαρακτηρίσει τη μετακίνηση μεταξύ των διαφόρων τομέων της ελληνικής ηπειρωτικής χώρας, των νησιών και της Μικράς Ασίας. Χωρίζοντας την Ευρώπη από την Ασία, οι συνεχείς θάλασσες αποτελούσαν την «πραγματική ραχοκοκαλιά» του Αιγαίου. Στην εποχή του Ερατοσθένη, του «πρώτου γεωγράφου», αυτή η περιοχή έγινε το κέντρο της οικουμένης: είναι ο «πόντος» του Ίκαρου (Όμηρος, *Ιλιάδα*, 2.145), ο «πόντος» του Αιγαίου (Ηρόδοτος, 2.97), ο Ελλήσποντος, η «προ-ποντίς» –πριν από τον «πόντο»– στον Αισχύλο (*Οι Πέρσες*, στ. 875), και «πόντος» στον Ηρόδοτο (4.85). Ωστόσο, ο όρος «πόντος» ανταγωνίστηκε τη χρήση του όρου «πέλαγος» καθώς για τον Ελλήσποντο, την Προποντίδα και τον Πόντο, η χρήση του όρου «δύσκολο πέρασμα» καθιερώθηκε από τις αρχαίες ονομασίες των θαλασσών. Ο Ηρόδοτος,²⁰ ο Ησύχιος και ο Φώτιος γνώριζαν αυτή την ιδιαιτερότητα των ονομασιών, αν και δεν μπορούμε να πούμε ότι στον Ηρόδοτο πρόκειται για αποτέλεσμα τρέχουσας χρήσης των ονομασιών, απλής μετωνυμίας ή για μια προσπάθεια λογοτεχνικής αναδημιουργίας μεταξύ λεξικογράφων.

Άρα, ο «πόντος», που χαρακτηρίστηκε ως στενό άνοιγμα, ως ζώνη διέλευσης, οφείλει την ονομασία του στους ναυτικούς του Αιγαίου, που τον θεωρούσαν ως έναν επικίνδυνο δρόμο. Ποτέ δεν ονομάστηκε «πέλαγος» αλλά «πέλαγος το ποντικόν», επειδή η ονομασία αυτή καθιερώθηκε στην ελληνική γλώσσα μέσα από τα λόγια των ταξιδευτών, σε μια πιο παλιά εποχή, όταν η σημασιολογική διαφορά ανάμεσα στις δυο λέξεις είναι αισθητή.

²⁰ Alex Moorhouse, “The Name of the Euxine Pontus,” *CQ* 34, no. 3/4 (1940): 123-128, 127-128: «Πόντος: κυρίως μὲν ὁ ἔνδον τῆς Χερσονήσου καὶ Εὐξείνου καλούμενος, καταχρηστικῶς δὲ πᾶσα ἡ θάλασσα».

Η χρήση του όρου «πόντος» αντί «Πόντος» είναι εξίσου δύσκολο να επεξηγηθεί. Μπορεί να οφείλεται στην καθημερινή χρήση του όρου από τους Έλληνες, οι οποίοι είχαν πλέον εγκατασταθεί στις όχθες του, και δεν αισθάνονταν πλέον την ανάγκη να διευκρινίσουν τη διαφορά σε σύγκριση με κάποια άλλη θάλασσα. Το εξαιρετικό επίθετο που του απέδωσαν μπορεί να ερμηνευτεί ως «έλλειψη»: παρατηρώντας την λίστα των θαλάσσιων ονομασιών που αποτελούν την «εσωτερική θάλασσα» και τη «Μεσόγειο των Ρωμαίων», διαπιστώνουμε ότι ο λεξικολογικός κανόνας που εφαρμόστηκε συσχετίζει το όνομα της θάλασσας με την ονομασία της γης (νησί, ακρωτήρι, χώρα) ή με το λαό μπροστά στον οποίο εκτείνεται η θάλασσα (π.χ. η θάλασσα της Αιγύπτου, της Λιβύης, της Φοινίκης, της Σικελίας, κ.λπ.) ή ακόμη ερμηνεύουν με μυθολογικό τρόπο μια γεωγραφική θαλάσσια ονομασία (π.χ. Αιγαίο, Ιόνιο, κ.λπ.). Για τον «πόντο» οι ονομασίες «πόντος Σκυθικός», «πόντος Ταυρικός» είναι μεμονωμένες.²¹ Τέλος, επιστρέφοντας στην ανάλυση του Στράβωνα, οι διαστάσεις τη συγκεκριμένης θάλασσας έπαιξαν θετικό ρόλο για την ονομασία της: από την υπερβολικά μεγάλη περιγραφή του «πόντου» στον Ηρόδοτο, οι Έλληνες και στη συνέχεια οι Ρωμαίοι διατήρησαν την εικόνα ενός Εύξεινου Πόντου πιο μεγάλου σε έκταση σε σχέση με τις άλλες θάλασσες που υπάρχουν στη Μεσόγειο. Μια τέτοια σαφής έκφραση βρίσκεται στον *Ανάπλου του Βοσπόρου* του Διονύσιου του Βυζαντινού, ένα κείμενο του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., που δεν μεταφράστηκε ποτέ σε μια σύγχρονη γλώσσα, ποτέ δεν σχολιάστηκε και του οποίου οι κλασικές πηγές (Ηρόδοτος, Πολύβιος, Στράβων, κ.λπ.) εντοπίστηκαν τυχαία. Έτσι, η σύνδεση της Μαύρης Θάλασσας με την εξωτερική Θάλασσα και τον Ωκεανό, γεγονός που υπαγορεύτηκε από την τοποθεσία, τις διάφορες γεωγραφικές εξελίξεις και το μύθο των Αργοναυτών, ήταν μια σχολική κοινοτυπία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Αυτή η άποψη φαίνεται ότι προέρχεται από τη βυζαντινή ονομασία της Μαύρης Θάλασσας ως

²¹ Nicholas Purcell–Peregrine Horden, *The Boundless Sea: A Study of Mediterranean History* (Oxford: Routledge, 2000): Βαλέριος Φλάκκος, *Αργοναυτικά*, 1.59, 1.331, 1.345, 2.379, 2.574, 8.207, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2007.01.0058/ (ανάκτ. 25-10-2021): Στράβων, *Γεωγραφία*, 11.1.6.

«μεγάλη θάλασσα», όπως αυτή μεταφράζεται τον 12^ο και 13^ο αιώνα σε δυτικά κείμενα (το πιο γνωστό κείμενο είναι του Μάρκο Πόλο).²²

Παρόλα αυτά, υπάρχουν και επιπλέον αντιρρήσεις για την εξήγηση του ονόματος «πόντος» στην ελληνική γλώσσα: οι εξαιρετικοί γνώστες του μεσογειακού κόσμου θεωρούν ότι μια περιοχή θα μπορούσε να πάρει το όνομα της θάλασσας που βρέχει τις ακτές της. Αυτό το γεγονός έρχεται σε αντίθεση με τη συνήθεια της ονομασίας της θάλασσας σύμφωνα με το όνομα της ακτής, καθώς κάτι τέτοιο δεν υπάρχει τουλάχιστον στην ελληνική γλώσσα. Ωστόσο, υπάρχει τουλάχιστον ένα παράδειγμα μιας χώρας που πήρε το όνομά της από τη θάλασσα που την περιβάλλει: πρόκειται για το «πρώτο ελληνιστικό βασίλειο». Το γεωγραφικό στοιχείο, που αποτελεί βάση ενότητας και οικονομικής ευημερίας, είναι επικρατέστερο για την ονομασία (εσωτερική και εξωτερική) ενός βασιλείου. Άλλωστε, τι όνομα να δοθεί σε ένα «στενό» κομμάτι γης ανάμεσα στον παραθαλάσσιο Εύξεινο Πόντο και τα ψηλά βορειοανατολικά βουνά, όπου κατοικούσαν οι Κόλχοι, οι Βύζηρες, οι Βέχειροι, οι Μακροκέφαλοι, οι Μοσσύνοικοι, οι Εκχειρίεις, οι Τιβαρηνοί, οι Χάλυβες, οι Λευκόσυροι/Ασσύριοι/Σύριοι, οι Καππαδόκες και οι Παφλαγόνες και όπου οι Έλληνες με διαφορετική καταγωγή εγκαταστάθηκαν σε πόλεις με διαφορετικούς βασιλείς που ήθελαν να παρουσιαστούν ως διάδοχοι των Αχαιμενιδών ή ως ηγέτες του ελληνισμού;

Φυσικά, το ζήτημα δεν τίθεται για το κράτος του Μιθριδάτη Ευπάτορος, ο οποίος καθόρισε την ταυτότητά του από τη βασιλική οικογένεια, που προερχόταν από την περιοχή της Καππαδοκίας. Οι Ρωμαίοι ήταν αυτοί που άλλαξαν τον «πόντο της Καππαδοκίας»²³ σε ρωμαϊκή επαρχία και αποκάλεσαν την περιοχή «Πόντος», σύμφωνα με τη γεωγραφική ονομασία των πρώτων κατοίκων «οἱ ἐν τῷ Πόντῳ» που συ-

²² Frank Walbank, "Polybius on the Pontus and the Bosphorus," στο *Studies Presented to D.M. Robinson*, εκδ. G.E. Mylonas (St Louis Mo.: Washington University, 1951), 469-479, 469-479· Jihannes Heinrich Mordtmann, "Kara Deniz," στο *Brill's First Encyclopaedia of Islam (1913-1936)* (1927), 730-731.

²³ Πολύβιος, *Ιστορίαι*, 5.43.1, διαθέσιμο στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0233/> (ανάκτ. 25-10-2021)· Στράβων, *Γεωγραφία*, 12.1.4 και 11.8.4· Eckart Olshausen, "Pontos und Rom (63 v. Chr.-64 n. Chr.)," *ANRW* 7, no. 2.2 (1980): 904-912· Stephen Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor* (Oxford: Clarendon Press, 1993), 31-33.

μπεριλαμβάνονταν στην αυτοκρατορία τους. Ο Στράβων είναι ο πρώτος γεωγράφος που αποδεικνύει με σαφή τρόπο τη χρήση του όρου «Πόντος», υποδεικνύοντας τη γέννηση ενός νέου «έθνους» με ιστορία που συνεχίζεται ακόμη και στις μέρες μας και δεν είναι άλλοι από «τους Πόντιους».²⁴

II. Τον Εύξεινον... Άξεινον θάλασσαν κάποτε καλούμενον

Τον 12^ο αιώνα, ο Ευστάθιος από τη Θεσσαλονίκη, στα σχόλιά του στο έργο *Περιήγησις* του Διονυσίου από την Αλεξάνδρεια, παρουσιάζει μια σύνθεση που επεξηγεί τη χρήση ευφημισμού ή αντίφασης που οδήγησε στην αλλαγή του πρώτου επιθέτου «Άξεινος» σε «Εύξεινος» για τον όρο «Πόντο»:

«Ὅτι τὸν Εὐξεινον, ἄπλου τε ὄντα καὶ Ἄξεινον θάλασσαν ποτε καλούμενον, Εὐξεινον οἱ ὕστερον κατὰ σχῆμα εὐφημισμοῦ μετεκάλεσαν. Ἄξεινος δὲ ἐλέγετο (ταῦτὸν δὲ εἰπεῖν ἀπόξεινος κατὰ τὸν Σοφοκλῆν) ἢ διὰ τὸ μὴ ἔχειν νήσων καταγωγὰς, ἢ διὰ τοὺς περιοικοῦντας Σκύθας, ἀνεπιμίκτους βαρβάρους, οἳ καὶ ἐξενοθύτουν καὶ ἐσαρκοφάγουν, καὶ ἀνθρώπων κρανίοις ἐχρῶντο ἐκπώμασιν. Ἔταιροι δε δασιν Ἡρακλέα κεκαθαρκέναι τὰ τῆδε, καὶ εἰς Εὐξεινον μετασκευάσαι τὸν ἄξεινον. Ἄλλοι δὲ εἰς Ἴωνας ἀνάγουσι τὸ τοιοῦτον ἀρίστευμα, οἱ πόλεις πολλὰς ἐν τῇ παραλίᾳ ᾤκισαν.»²⁵

²⁴ Mitchell, "In Search," 48· Rüdiger Schmitt, "Namenkundlicher Streifzug ums Schwarze Meer," στο *Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für Johann Knobloch 1984*, εκδ. H.M. Ölberg– G. Schmidt–H. Bothieu (Innsbruck: 1985), 409-415, 158· Πολύβιος, *Ιστορίαι*, 5.43.1, διαθέσιμο στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0233/> (ανάκτ. 25-10-2021)· Στράβων, *Γεωγραφία*, 12.1· Olshausen, ό.π.· Mitchell, *Anatolia*, 31-33· Mitchell, "In Search," 48· Anthony Bryer, "The Pontic Greeks before the Diaspora," *Journal of Refugee Studies* 4, no. 4 (1991): 315-334· Michel Bruneau, *Les Grecs pontiques. Diaspora, identité, territoire* (Paris: CNRS, 1998).

²⁵ Σοφοκλέους, *Οιδίπους*, 196, διαθέσιμο στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Soph.+OT+196&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0191/>(ανάκτ. 25-10-2021)· Λουκιανός, *Τόξαρις* 3, διαθέσιμο στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Luc.+Tox.+3&fromdoc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0463/> (ανάκτ. 25-10-2021).

Από τα γεωγραφικά κείμενα που επεξηγούν την ονομαστική αλλαγή του «Εύξεινου Πόντου», ο Ευστράτιος προτιμά τη λεπτομερή εξήγηση που δίνεται από το γεωγράφο Στράβωνα, την οποία ακολουθεί στη συνέχεια και ο Απολλόδωρος από την Αθήνα:

«ἄπλουν γὰρ εἶναι τότε τὴν θάλατταν ταύτην καὶ καλεῖσθαι Ἄξενον διὰ τὸ δυσχεῖμερον καὶ τὴν ἀγριότητα τῶν περιουκούντων καὶ τοῖς κρανίοις ἐκπώμασι χρωμένων· ὕστερον δ' Εὐξείνον κακλῆσθαι τῶν Ἰώνων ἐν τῇ παραλίᾳ πόλεις κτισάντων·»

Και οι δύο επεξηγήσεις που παρουσιάζονται από τον Στράβωνα στο έργο του Ευστράτιου τοποθετούνται στη βυζαντινή περίοδο· από τη μια πλευρά, η «ορθή λογική», σύμφωνα με την οποία η έλλειψη οικονομικά προσιτών και κατοικήσιμων νησιών αλλά και λιμανιών καλής ποιότητας αποτελούσαν μια ποντιακή πραγματικότητα που δεν διέφυγε της προσοχής των αρχαίων. Από την άλλη πλευρά, η πράξη του Ηρακλή, που ήταν ήδη συνδεδεμένος με τη Μαύρη Θάλασσα μέσω της παράδοσης του Προμηθέα, την Αργοναυτική Εκστρατεία και μιας σκυθο-ελληνικής παράδοσης (Ηρόδοτος, 4.9-10), δημιουργώντας τρεις αρχαίους λαούς Σκυθών του βόρειου Πόντου (Αγαθύρσιοι, Γελωνοί, Σκύθες), εμπλουτίστηκε στα διάφορα σχολικά εγχειρίδια από τον Απολλώνιο από τη Ρόδο και τον Διονύσιο από την Αλεξάνδρεια με μια εκστρατεία εκπολιτισμού του Ηρακλή στη Μαύρη Θάλασσα, που οδήγησε στην εξαφάνιση των εγκληματιών και στη μετατροπή του «Πόντου» από «άξεινο» σε «εύξεινο».

Η διπλή ονομασία της Μαύρης Θάλασσας ήταν γνωστή στους Έλληνες ήδη από την κλασική περίοδο. Αν ο Πίνδαρος και, κυρίως, ο Ευριπίδης επωφελούνταν των στιλιστικών λαθών ενός αρνητικού χαρακτηρισμού, μέσα στα πλαίσια της ποιητικής ερμηνείας των μύθων που διαδραματίζονται στον Πόντο (Ηρόδοτος και Θουκυδίδης) προτιμούν ένα θετικότερο όνομα, που χρησιμοποιείται ευκολότερα στον καθημερινό λόγο, αλλά που ποτέ δεν μπορεί να διαγράψει από τη μνήμη το πρώτο όνομα.²⁶ Οι γλωσσολόγοι του 20^{ού} αιώνα έχουν επι-

²⁶ Πλίνιος ο Πρεσβύτερος 4.76, 6.1.

βεβαιώσει την προγενέστερη ύπαρξη του όρου «άζεινος/άξενος».²⁷ Ο Max Vasmer δημοσίευσε το 1921²⁸ τη θεωρία του για τη σχέση ανάμεσα σε αυτό το ελληνικό όνομα και την ινδο-ιρανική ρίζα «άξαινα» (σκούρο χρώμα), που παρουσιάζεται και ως «αξάενα» ή στην αρχαία περσική διάλεκτο «άξαινα».²⁹

Η παραπάνω περίπτωση έγινε γνωστή στους αρχαίους κλασικούς, όπως διαβάζουμε σε ένα σημείωμα του Emile Boisacq (1924)³⁰ και περιγράφεται λεπτομερώς στον ιρακινό τομέα από το άρθρο του D.N. Mackenzie (1930), μια υπόθεση που αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στους A.C. Moorhouse και W.S. Allen το 1940:³¹ απέναντι στα επιχειρήματα του Moorhouse (1940),³² που ήταν αντίθετα σε μια ιρακινή ετυμολογία και περισσότερο υπέρ μιας θρακιώτικης ετυμολογίας. Ο Allen υπενθυμίζει τη μαζική παρουσία Ιρακινών στα βόρεια του Εύξεινου Πόντου,³³ χωρίς αυτό να πείθει τον Moorhouse, που συνέδεσε στενά το ελληνικό όνομα «πόντος» με το επίθετο άξενος. Αν χρησιμοποιήσουμε τα εργαλεία της σύγχρονης ιρακινής γλωσσολογίας, ένα ελληνικό φωνητικό δάνειο που χρησιμοποιούνταν από πληθυσμούς που έζησαν στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, θα παρατηρήσουμε ότι στους χάρτες και τις γεωγραφικές συνθέσεις που προτείνονται στον *Άτλαντα Barrington* οι περισσότερες θαλάσσιες περιοχές του Πόντου δεν μπορούν να εξηγηθούν παρά από μια μόνο τοπική

²⁷ Ευριπίδης, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, 124-125, 253, 341, 395, 438, 1388· Κικέρων, *Πολιτεία*, 3.15, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Cic.+Rep.+3.15&fromdoc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0031/ (ανάκτ. 24-10-2021)· Ευριπίδη, *Μήδεια*, 1264, διαθέσιμο στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0113/> (ανάκτ. 25-10-2021)· Ευριπίδη, *Ανδρομάχη*, 1262· Πλίνιος ο Πρεσβύτερος 4.76, 6.1· Πίνδαρος, *Πυθικά*, 4.203· Moorhouse, “The Name of the Euxine Pontus,” 125-126· William Sidney Allen, “The Name of the Black Sea in Greek,” *CQ* 41, no. 3/4 (1947): 86-88.

²⁸ Karl Neumann, *Die Hellenen in Skythenlande* (Berlin: G. Reimer, 1855), 347· Moorhouse, *ό.π.*, 124-125.

²⁹ Schmitt, *ό.π.*, 409.

³⁰ Emile Boisacq, “Le Nom de la mer Noire en grec ancien,” *RBPh* 3 (1924): 315-317, 673-678.

³¹ Moorhouse, “IE *Pent—and Its Derivatives,” 90-96· του ίδιου, “The Name of the Euxine Pontus Again,” *CQ* 42, no. 1/2 (1948): 59-60· William Sidney Allen, “Supplementary Note on the Name of the Black Sea,” *CQ* 42, no.1/2 (1948): 60.

³² Moorhouse, “The Name of the Euxine Pontus Again,” 123-125.

³³ Allen, “Supplementary Note,” 60.

γλώσσα.³⁴ Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα βόρεια παράλια του Πόντου σχετίζονται με τον τομέα της ινδο-ιρακινής γλωσσολογίας· αξίζει να αναφέρουμε το «Βορυσθένη». Ωστόσο, η ονομασία ενός ποταμού, όπως του συγκεκριμένου, με καθαρά τοπικό χαρακτήρα αποκαλύπτει μια τοπική γεωγραφία και ένα σημείο επαφής των κατοίκων ενός τόπου. Η ονομασία μιας θάλασσας τόσο μεγάλης όσο η Μαύρη Θάλασσα θα πρέπει να συνδεθεί με ένα γεωγραφικό σύστημα μεγαλύτερης κλίμακας: αν υπάρχει ένα δάνειο (από φωνητικό αντίγραφο), θα πρέπει να προέρχεται από ομιλητές μιας γλώσσας που αποκαλούσαν έτσι τη Μαύρη Θάλασσα εξαιτίας της μεγάλης έκτασής της, σε σχέση ίσως με άλλες θάλασσες που τους οδήγησαν στο συγκεκριμένο διαχωρισμό.

Από το πρωτοποριακό έργο του Saussure και τη σύντομη εργασία του A.L. Mordtmann (1927), η φιλοσοφική και γλωσσολογική μελέτη των χρωματικών συμβόλων έχει προοδεύσει πολύ: οι εργασίες της H. Nowotny (1969) και των P. Kay και C.K. MacDaniel,³⁵ σηματοδοτούν δύο σημαντικά σημεία για την εξήγηση θαλάσσιων ονομάτων, τοπωνυμίων και εθνικών τόπων, που χρησιμοποιούν χρώματα. Αν η σημερινή τούρκικη αντίθεση ανάμεσα στο Kara Deniz («Μαύρη Θάλασσα»=«βόρεια») και στο Ak Deniz («Ασπρη Θάλασσα»=«δυτική») είναι εμφανής σε όλους, η διαφορά ανάμεσα στην ονομασία «Μαύρη Θάλασσα» και «Ερυθρά Θάλασσα» για τους αρχαίους υποδηλώνει δανεισμό στην ονομασία ελληνικών θαλάσσιων περιοχών για έναν λαό που έχει γνωρίσει δύο θαλάσσιες περιοχές.³⁶ Χάρη στον Rüdiger

³⁴ Gottfried Schramm, *Nordpontische Ströme. Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973), 103, 178-181.

³⁵ Paul Kay–Chad McDaniel, “The Linguistic Significance of the Meanings of Basic Color Terms,” *Language* 54, no. 3 (1978): 610-646· Baccarin, “Il ‘mare ospitale.’ L’arcaica concezione greca del Ponto Eusino nella stratificazione delle tradizioni antiche,” *DHA* 23, no. 1 (1997): 89-118, 95-97· Franz Miltner, “Der Okeanos in der persischen Weltreichsidee,” *Saeculum* 3 (1952): 522-555· Pierre Briant, *Histoire de l’Empire Perse de Cyrus à Alexandre* (Paris: Recyclivre, Fayard, 1996), 177· Oswald John Louis Szemerényi, *Four Old Iranian Ethnic Names: Scythian–Skudra–Sogdian–Saka*, (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980).

³⁶ Miltner, ό.π.: Alessandro Baccarin, ό.π., 97· Adrian Pârvulescu, *Die solare Orientierung im Indogermanischen: der Norden und der Süden, Arbeitsberichte aus dem Seminar für Allgemeine und Indogermanische Sprachwissenschaft* (Christian–Albrechts–Universität Kiel 8, 1985), 119-125.

Schmitt, η διαμάχη σήμερα έχει μεταφερθεί από τον τομέα Σκυθών στον τομέα Αχαιμενιδών.³⁷ Το κείμενο του Ηροδότου αποδεικνύει τα παραπάνω:

«Πέρσαι οϊκέουσι κατήκοντες ἐπὶ τὴν νοτίην θάλασσαν τὴν Ἐρυθρὴν καλεομένην· τούτων δὲ ὑπεροικέουσι πρὸς βορέην ἄνεμον Μῆδοι, Μήδων δὲ Σάσπειρες, Σασπειῶν δὲ Κόλχοι κατήκοντες ἐπὶ τὴν βορηίην θάλασσαν, ἐς τὴν Φᾶσις ποταμὸς ἐκδιδοῖ. Ταῦτα τέσσερα ἔθνεα οϊκέει ἐκ θαλάσσης ἐς θάλασσαν.»

Ωστόσο, ο Ηρόδοτος αναπαράγει μόνο ονομασίες των Αχαιμενιδών: από μια άλλη άποψη, η «Μαύρη Θάλασσα» μπορεί να γίνει «Θάλασσα του νότου». Αυτό αποδεικνύει ότι για τους Σκύθες η

«Μαύρη Θάλασσα δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να γίνει “Θάλασσα του βορρά”»: «καὶ ὑπὸ μὲν Ἀριμασπῶν ἐξωθέεσθαι ἐκ τῆς χώρας Ἰσσηδόνας, ὑπὸ δὲ Ἰσσηδόνων Σκύθας, Κιμμερίους δὲ οϊκέοντας ἐπὶ τῇ νοτίῃ θαλάσσει ὑπὸ Σκυθέων πιεζομένους ἐκλείπειν τὴν χώραν. οὕτω οὐδὲ οὗτος συμφέρεται περὶ τῆς χώρας ταύτης Σκύθησι.»

Ο Ηρόδοτος δεν είναι ο μόνος ιστορικός που επηρεάστηκε από τη δομή του κόσμου των Αχαιμενιδών. Ο Ξενοφών, περίφημος γνώστης της περσικής αυτοκρατορίας και εκπαίδευσης, αναφέρει δύο φορές τα όρια των κατακτήσεων του Κύρου, ανάμεσα στα βόρεια του Εύξεινου Πόντου, στα δυτικά της Μεσογείου, και στα νοτιοανατολικά της αρχαίας Ερυθραίας:

«καὶ ἐκ τούτου τὴν ἀρχὴν ὄριζεν αὐτῷ πρὸς ἕω μὲν ἢ Ἐρυθρὰ θάλαττα, πρὸς ἄρκτον δὲ ὁ Εὐξείνιος πόντος, πρὸς ἐσπέραν δὲ Κύπρος καὶ Αἴγυπτος, πρὸς μεσημβρίαν δὲ Αἰθιοπία. τούτων δὲ τὰ πέρατα τὰ μὲν διὰ θάλπος, τὰ δὲ διὰ ψῦχος, τὰ δὲ διὰ ὕδωρ, τὰ δὲ δι’ ἀνυδρίαν δυσοίκητα.»

³⁷ Christol, *ό.π.*, 30.

Αυτά τα ελληνικά στοιχεία, που αποδεικνύουν την εικόνα που είχαν οι Πέρσες για την αυτοκρατορία τους, συνάδουν επίσης με την αντίθεση βορρά–νότου/Μαύρης Θάλασσας–Ερυθράς Θάλασσας. Η διαφορά των όρων «άξεινος» και «Ερυθρά» οφείλεται στο ότι οι Έλληνες είχαν δανειστεί τα δύο αυτά επίθετα μέσω διαφορετικών τρόπων και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ίσως οι λαοί του νότου (Αιγύπτιοι, Φοίνικες, Κύπριοι, Έλληνες) διέθεταν, στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, καλύτερη γνώση της περσικής γλώσσας σε σχέση με τους λαούς που ζούσαν στα παράλια. Ίσως στο βορρά η διατήρηση των ιρακινών λέξεων είχε ενθαρρυνθεί εξαιτίας της ομοιότητάς τους με λέξεις των Σκυθών ή των κατοίκων της Θράκης. Ακόμη και η ομοιότητα της ελληνικής λέξης «αφιλόξενος», που αποδόθηκε στον «πόντο», έχει τη σημασία της.³⁸

Τέλος, σε περίπτωση που το ίδιο γεω-χρωματικό σύστημα χαρακτηρίζει όλο τον ινδο-ευρωπαϊκό κόσμο, θα περίμενε κανείς να βρει στην ελληνική γλώσσα τον όρο «Μαύρη Θάλασσα» πολύ πριν ο πόντος ονομαστεί έτσι, αφού αντιγράφηκε από τους βυζαντινούς στην τούρκικη γλώσσα.

Αρα, αν υποθέσουμε πως δεν υπάρχει στην ελληνική γλώσσα ο όρος «Μαύρη Θάλασσα», αν αναλύσουμε –γλωσσολογικά– το βόρειο τμήμα του αρχαίου κόσμου, θα παρατηρήσουμε μια συσσώρευση ονομασιών που σημασιολογικά αναφέρονται στο «σκούρο» χρώμα. Φαίνεται πως η γεωγραφική θέση, ο κρύος, υγρός και επικίνδυνος βορράς θα μπορούσε έμμεσα να παίζει ρόλο για τον καθορισμό ονομασιών, γι' αυτό και η χρήση του επιθέτου-χρώματος «μαύρο». Αυτό είναι εμφανές και σε άλλα διαφορετικά τοπωνύμια, όπως «Μελανδία» και «Μελαντιάς». Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στον όρο «Κυανέαι Πέτραι» που αναφέρεται στον Ευριπίδη, γεγονός που φανερώνει πως οι αρχαίοι αντιλαμβάνονταν το βόρειο τμήμα ως νεφέλωμα. Έτσι, αποδίδουμε τον όρο «κυάνεος» ως «σκοτεινός», εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο το συναίσθημα του ναυτικού όταν μπαίνει στον Πόντο, ο οποίος ήταν «στενός, φρικτός, νεφελώδης, χωρίς λιμά-

³⁸ Eugen Oberhammer, “Melantias et Melas 17-18,” *RE* XXIX, no. 436 (1931): 439-440. Walther Ruge, “Melaina akra 2 et Melas,” 19, *RE* XXIX (1931): 387, 440. Dimiter Detschew, *Die thrakischen Sprache* (Wien: R.M. Rohrer, 1957).

νια, χωρίς αμμώδεις ακτές, κοντά στις αγορές του βορρά, θυελλώδης και ζεστός (Pomponius Méla, 1.102).³⁹

Παραθέτουμε, επίσης, την εικόνα που μας παρουσιάζει ο Θεόκριτος (13.22), που ασχολήθηκε με το κείμενο του Καρύστιου από την Πέργαμο.⁴⁰ και στην περίπτωση αυτή δεν μας εκπλήσσει ο όρος «Μαύρη Θάλασσα», που χρησιμοποιείται ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ. Αυτό το έργο ουσιαστικά εγκρίνει τη χρήση του επιθέτου «εύξεινος», το οποίο αναφέρεται στο «φιλόξενο» χαρακτήρα της περιοχής.⁴¹ Ωστόσο, η περιοχή βόρεια της Μαύρης Θάλασσας δεν είναι η μόνη «κόλαση» που βρίσκεται στην Ελλάδα (Ρόδος, Μεσίνα και Νότια Ιταλία είναι μόνο μερικές περιοχές της Μεσογείου), καθώς ο χαρακτηρισμός της Μαύρης Θάλασσας ως «κόλασης» δεν είναι καινούριος.

Συμπερασματικά, καταλήγουμε στο ότι η ελληνική λέξη με ινδοευρωπαϊκή προέλευση, «πόντος», χαρακτηρίζει τη θάλασσα όπως την βλέπουν οι ναυτικοί, ως «δύσκολο πέρασμα». Ο όρος «πόντος» χρησιμοποιείται από την αρχαϊκή περίοδο, σε αντίθεση με τη λέξη «πέλαγος», για να προσδιορίσει θαλάσσιες περιοχές της Μεσογείου, καθώς ο «πόντος» χαρακτηρίζει ακτές βόρεια του πρώτου μεσημβρινού της οικουμένης. Ο Ελλήσποντος, η Προποντίδα και ο Πόντος οφείλουν επομένως την ονομασία τους στους λαούς που ζούσαν στις ακτές τους ή διέσχιζαν τα νερά τους. Το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο «πόντος» έγινε «Πόντος» είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Φαίνεται πως πρόκειται για τη θάλασσα που εκτείνεται κατά μήκος της νότιας ακτής και που οι Ρωμαίοι, που εγκαταστάθηκαν εκεί για πρώτη φορά, την αποκάλεσαν έτσι για να τη διαφοροποιήσουν γεωγραφικά. Οι αρχαίοι Έλλη-

³⁹ Ξενοφώντας, *Ανάβασις*, 7.2.32, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Xen.+Anab.+7.2.32&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0201/ (ανάκτ. 25-10-2021)· Detschew, *ό.π.*: Στράβων, *Γεωγραφία*, 12.8.11· Πλίνιος ο Πρεσβύτερος 5.142· *Étienne de Byzance*: Στράβων, *Γεωγραφία*, 12.8.11. 99· Ruge, *ό.π.*: Robert Cooper Seaton, "The Symplegades and the Planctae," *AJPh* 8, no. 4 (1887): 433-440, 102· Gustav Türk, "Symplegades," *RE*, no. IV (1931): 1170-1171· Ομήρου, *Οδύσσεια*, 12.73-75· Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, 966, διαθέσιμο στο www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Soph.+Ant.+966&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0185/ (ανάκτ. 25-10-2021)· Ευριπίδη, *Μήδεια*, 2, 1263· Ευριπίδη, *Ιφιγένεια η εν Τάυροις*, 746, 888-889· Στράβων, *Γεωγραφία*, 1.2.10, 2.1.39, 3.2.12, 7.6.1-2, 7a.1.56-57· Πλίνιος ο Πρεσβύτερος 4.92, 6.32.

⁴⁰ Fr. 16 Müller (*FHG* IV 359).

⁴¹ Baccarin, *ό.π.*, 114-115.

νες, εξαιτίας των κατοίκων της περιοχής που γνώριζαν και άλλες θάλασσες, δεν χρειάστηκε να προσδιορίσουν την ονομασία «Πόντος»· λόγω της θέσης της και των διαστάσεών της την αποκαλούσαν «Έξοχη Θάλασσα». Ωστόσο, πιθανότατα υπό την επιρροή των Αχαιμενιδών, για τους οποίους ο κόσμος περιοριζόταν στη Βόρεια Θάλασσα (Μαύρη) και στη Νότια Θάλασσα (Ερυθρά), το επίθετο «άξεινος» υιοθετήθηκε στην ελληνική γλώσσα. Μη κατανοώντας αυτό το φωνητικό αντίγραφο και μη διαθέτοντας στη γλώσσα τους ένα ολοκληρωμένο γεω-χρωματικό σύστημα, οι άποικοι του Πόντου μετασημάτισαν την ονομασία «αφιλόξενος» από ευφημισμό ή αντίφραση. Παράλληλα, η εικόνα μιας ξεχωριστής θάλασσας συνδεδεμένης με τον Ωκεανό, μέσα από διαφορετικές ποιητικές μορφές των Αργοναυτικών, εξηγεί την ονομασία «Πόντος», «Κασπία Θάλασσα» και αργότερα «Μεγάλη Θάλασσα».

Αθηνά Γ. Μήλιου

ΘΕΣΣΑΛΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ
ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (16^{ος}-19^{ος} αι.)*

* Η παρούσα εργασία αποτελεί μέρος εργασίας της γράφουσας, με τίτλο «Θεσσαλοί στην ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας (16^{ος} -19^{ος} αι.). Η περίπτωση του Τρικαλινού Δημητρίου Φιλippή», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 62 (2012): 97-126, με συμπληρώσεις και βελτιώσεις.

Η παρουσία Ελλήνων μόνιμα εγκατεστημένων στη Βενετία χρονολογείται από τον 14^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία η Ανατολή απειλούνταν ολοένα και περισσότερο από την εξάπλωση των Οθωμανών. Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453), η συρροή Ελλήνων στη Βενετία ήταν τόσο μεγάλη, ώστε αποτελούσαν το πιο ισχυρό ξένο στοιχείο της, ενώ επιτακτική ήταν η ανάγκη τους να οργανωθούν. Πρωταρχικό μέλημα των Ελλήνων αποδήμων ήταν η ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων. Έτσι, ήδη μετά τη Σύνοδο της Φεράρας–Φλωρεντίας (1439) και τη φαινομενική ένωση των δύο Εκκλησιών, τους είχε δοθεί η άδεια να τελούν τις λειτουργίες τους σε καθολικές εκκλησίες, κυρίως σε εκείνη του Αγίου Βλασίου. Το 1453, ο καρδινάλιος Ισίδωρος, μητροπολίτης Κιέβου, ζήτησε από τη βενετική Γερουσία την άδεια να κτίσουν οι Έλληνες δικό τους ναό, έχοντας γι' αυτό και τη σύμφωνη γνώμη του τότε πάπα Καλλίστου Γ'. Το αίτημά του έγινε δεκτό από τη Γερουσία, ακυρώθηκε όμως από το βενετικό Συμβούλιο των Δέκα, όταν έγινε αντιληπτό πόσο πολλοί ήταν οι Έλληνες της Βενετίας, οι οποίοι δεν έπαυσαν ποτέ να θεωρούνται από τους Δυτικούς σχισματικοί. Το 1498, ωστόσο, οι Έλληνες πέτυχαν από το Συμβούλιο να οργανωθούν σε Αδελφότητα (Confraternità), όπως οι Αλβανοί και οι Δαλματοί, με έδρα την εκκλησία του Αγίου Βλασίου και προστάτη τους τον Άγιο Νικόλαο, μιας και οι περισσότεροι ήταν ναυτικοί. Από τότε, λοιπόν, οι Έλληνες της Βενετίας άρχισαν να δρουν οργανωμένα, να παίρνουν τις δικές τους αποφάσεις, οι οποίες βέβαια δεν ήταν αντίθετες με τους νόμους του βενετικού κράτους. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1511, απευθύνθηκαν και πάλι στο Συμβούλιο των Δέκα, αυτή τη φορά για να κτίσουν, σε οικόπεδο που θα αγόραζαν οι ίδιοι, τη δική τους εκκλησία, αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο, προστάτη των πολεμιστών—stradioti, που αποτελούσαν τα

πρώτα μέλη της Αδελφότητας. Η εκκλησία, στην οποία θα τελούσαν τις λειτουργίες τους και θα έθαβαν τους νεκρούς τους, άρχισε να κτίζεται το 1539 σε κεντρικότατο σημείο της πόλης και η ανέγερσή της ολοκληρώθηκε μετά από τριάντα τέσσερα χρόνια (1572). Στα παραπάνω επιτεύγματα των Ελλήνων της Βενετίας ήρθε να προστεθεί και άλλο ένα, το 1577: ο Γαβριήλ Σεβήρος (1539-1616), εφημέριος του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, χειροτονήθηκε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη μητροπολίτη Φιλαδελφείας, προτίμησε όμως να παραμείνει στη Βενετία και να ασκήσει από εκεί τα καθήκοντά του. Έκτοτε, οι μητροπολίτες Φιλαδελφείας είχαν την έδρα τους στην ιταλική και όχι τη μικρασιατική πόλη και η εκλογή τους γινόταν πια από την ελληνική Αδελφότητα και επικυρωνόταν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.¹

Μέλη της Αδελφότητας ήταν άνδρες και γυναίκες από κάθε γωνιά της Ελλάδας, κυρίως όμως από περιοχές που τελούσαν υπό βενετική κυριαρχία.

«Τοσοῦτον ἐθώπευε τὸ βαθύπλουτον καὶ τὸ εὐψυχον τῆς τῶν Βενετῶν πρωτευούσης! Ἀθηναῖοι, Πελοποννήσιοι, Θεσσαλοί, Ναυπάκτιοι, Κρήτες, Εὐβοεῖς, Κορίνθιοι, Ἴονιοι, Μακεδόνες, Θρᾶκες, Ἠπειρῶται, ἅπαντες ὅμοιον καὶ σύμφωνον ζῆλον ἀνεδείκνυον ὑπὲρ τῆς τοῦ Ἔθνους προόδου τε καὶ τιμῆς, ἅπαντες προθύμως συνετέλουν εἰς τὰς καθημερινὰς τῆς Ἀδελφότητος χρείας»,

γράφει ο ιστορικός του ελληνισμού της Βενετίας Ιωάννης Βελούδης (1811-1890).²

Η τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία ήταν μία από τις περιοχές που είδε γεννήματά της να την εγκαταλείπουν για μια καλύτερη τύχη στη Βενετία. Από τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία προκύπτει ότι πρόκειται για μία γυναίκα από τη Σκιάθο και άνδρες από διάφορες περιοχές: τη

¹ Μ.Ι. Μανούσακας, «Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953)», *Τα Ιστορικά* 11 (1989): 243-264.

² Ι. Βελούδης, *Ελλήνων ορθοδόξων αποικία εν Βενετία. Ιστορικόν υπόμνημα* (Βενετία: ²1893), 18. Για τον Ιωάννη Βελούδη βλ. Γ. Πλουμίδης, «Ιωάννης Βελούδης (1811-1890). Βιογραφικό σημείωμα», *Θησαυρίσματα* 7 (1970): 267-271, πίν. ΚΓ'.

Θεσσαλία, γενικά, και Λάρισα, Τρίκαλα, Βελεστίνο, Δαμάσι, Ζαγορά, Μουζάκι και Σποράδες (Σκιάθο, Σκόπελο).

Αρκετοί από αυτούς μάς είναι γνωστοί από τα ληξιαρχικά βιβλία-πράξεις γάμων της ελληνικής Αδελφότητας, όπου εμφανίζονται είτε να παντρεύονται οι ίδιοι είτε να είναι κουμπάροι στο γάμο άλλων. Συνήθως μαζί με το όνομά τους αναφέρεται και ο τόπος καταγωγής τους, ενώ σε ορισμένους από αυτούς συμπεραίνουμε την καταγωγή τους από το επώνυμό τους. Έτσι, μαρτυρούνται:

- από το Βελεστίνο: *ο Παναγιώτης του Νίκου* (ημερομηνία μνείας: 16 Ιουνίου 1672 π.η.),
- από το σημερινό Δαμάσι της Λάρισας (τότε Δαμάσα Τρικάλων): *ο Γεώργιος Στεριανός* (ημερομηνία μνείας: 10 Απριλίου 1616),
- από τη Ζαγορά του Πηλίου: *ο Βαλσαμής του Βαλσαμά* (ημερομηνία μνείας: 14 Νοεμβρίου 1717 π.η.),
- από τη Θεσσαλία: *ο Πίστος Δημήτριος του ποτέ Ιωάννου* (ημερομηνία μνείας: 28 Φεβρουαρίου 1798 π.η.),
- από τη Λάρισα: *ο Αθανάσιος του ποτέ Ιωάννου* (ημερομηνία μνείας: 15 Ιουνίου 1701 π.η.),
- από το Μουζάκι: *ο Ανδρέας Ταπάκας* (ημερομηνία μνείας: 15 Ιουνίου 1678),
- από τη Σκιάθο: *ο Πγ(έ)ρος Σκιαθίτις*: (ημερομηνία μνείας: 3 Φεβρουαρίου 1631),
- από τη Σκόπελο: *ο Απόστολος Σκοπελιότης Μαρούλος του ποτέ Κωνσταντίνου* (ημ. μνείας: 17 Οκτωβρίου 1682 π.η.), *ο Φαλκογιάννης* (ημ. μνείας: 22 Νοεμβρίου 1657), *ο Ιωάννης Σκοπελιότης* (ημ. μνείας: 26 Φεβρουαρίου 1659), *ο Νικόλαος από τη Σκόπελο* (ημ. μνείας: 18 Σεπτεμβρίου 1670), *ο Πέτρος του Ιωάννη Λούκα* (ημ. μνείας: 15 Ιουνίου 1621), *ο Φαλκός Σκοπελιότης* (ημ. μνείας: 25 Αυγούστου 1661 π.η.), *ο Βαρσαβάς* (ημ. μνείας: 25 Μαΐου 1712 π.η.), *ο Ιωάννης Κανάκης Σκοπελίτης* (ημ. μνείας: 3 Μαΐου 1715 π.η.) και *ο Ιωάννης Βαρόγλης* (ημ. μνείας: 14 Νοεμβρίου 1729 π.η.),
- από τα Τρίκαλα: *ο Ιωάννης Τρικαλιώτης*: (ημερομηνία μνείας: 3 Οκτωβρίου 1647), *ο Αντώνιος Μοραΐτης του ποτέ Γεωργίου* (ημ. μνεί-

ας: 21 Αυγούστου 1737 π.η.) και ο Δημήτριος Πανάς (ημ. μνείας: 30 Ιανουαρίου 1683 ν.η.).³

Συγγενείς και απόγονοι του τελευταίου συνεχίζουν να κατοικούν στα Τρίκαλα τους επόμενους αιώνες. Τον 19^ο αιώνα το επώνυμο Πανάς απαντά μεταξύ των πλούσιων κατοίκων του Βαρουσίου, χριστιανικής συνοικίας των Τρικάλων. Μάλιστα, στην ενορία της Παναγίας Φανερωμένης της παραπάνω συνοικίας υπήρχαν τα σπίτια των Πανά κτισμένα στην ίδια αυλή, κατά τη συνήθεια των εύπορων κατοίκων του Βαρουσίου να κατοικούν όλοι μαζί (αυτοί και τα παιδιά τους) στο ίδιο οικοπέδο. Την ίδια εποχή αναφέρεται κάποιος Κώνστας Πανάς, επίτροπος της εκκλησίας της Παναγίας Φανερωμένης και κτήτοράς της, καθώς και συνδρομητής εκκλησιαστικού βιβλίου που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1831. Απόγονοί του κατοικούσαν στο Βαρούσι μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα.⁴ Το επώνυμο Πανάς δεν αποκλείεται να ανήκε στη μεγάλη οικογένεια Πανά που ήρθε στην Ελλάδα (αρχικά στην Κεφαλονιά) από την καταλανική επαρχία Παναδές και ανέπτυξε έντονη δράση κυρίως κατά τον Αγώνα του 1821, ενώ μέλη της εγκαταστάθηκαν αργότερα και στη Ρουμανία.⁵

Στο ληξιαρχικό βιβλίο των βαπτίσεων συναντούμε το γιο ενός από τους Θεσσαλούς που προαναφέραμε στις ληξιαρχικές πράξεις γάμων. Πρόκειται για τον Πέτρο του Ιωάννη Λούκα από τη Σκόπελο, που στις 15 Ιουνίου 1621 νυμφεύτηκε την Μπέτα. Ο γιος τους, Δημήτριος,

³ Μ.Ι. Μανούσακας-Ι. Σκουλάς, *Τα ληξιαρχικά βιβλία της ελληνικής ορθόδοξης αδελφότητας της Βενετίας. Α΄ Πράξεις γάμων (1599-1815)* (Βενετία: 1993), 16, 17, 20, 27, 51, 59, 80, 82, 110, 146, 149, 166, 188, 203, 236, 238, 332· Φανή Μπαλαμώτη, «Θεσσαλοί στη Βενετία κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 28 (1995): 20-24, 21-23· της ίδιας, «Τρικαλινοί στη Βενετία κατά τον 17^ο αιώνα. Η διαθήκη του Λάνθου Μονδάνου (1611)», *Τρικαλινά* 17 (1997): 239-256, 244, 245.

⁴ Μπαλαμώτη, «Θεσσαλοί στη Βενετία», 22· της ίδιας, «Τρικαλινοί στη Βενετία», 246. Αικατερίνη Κωστοπούλου-Μπαλαμώτη, *Η συνοικία Τρικάλων «Βαρούσι», από τον 17^ο αιώνα μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2001), 40, 46, 50, 52. Για το Βαρούσι βλ. και Γ. Κλειδωνόπουλος, «Βαρούσι, η πολιτιστική μας ταυτότητα», *Τρικαλινό Ημερολόγιο* (2002-2003): 129-136.

⁵ Για την οικογένεια Πανά βλ. Α.-Φ.Ν. Πανάς, «Μία τριεθνής οικογένεια. Ο οίκος Πανά. Ισπανία-Ελλάς-Ρουμανία 1302-1980», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 2 (1980): 75-83.

βαπτίστηκε στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων από τον ιερέα Νικηφόρο Πασχαλέα στις 7 Σεπτεμβρίου 1623.⁶

Άλλοι πέντε Θεσσαλοί της Βενετίας μάς είναι γνωστοί από τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου τους, που είναι καταχωρημένες στο αρχείο του καθολικού ναού του Αγίου Αντωνίνου. Να σημειωθεί εδώ ότι η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, επειδή δεν ήταν ενορία, δεν είχε το δικαίωμα από το βενετικό κράτος να διατηρεί νεκρολόγια. Έτσι, ο θάνατος κάποιου Έλληνα σημειωνόταν μόνο στα κατάστιχα της καθολικής ενορίας, στην οποία κατοικούσε. Το νεκρό συνόδευαν οι καθολικοί ιερείς μέχρι την εξωτερική πόρτα της ελληνικής εκκλησίας, απ' όπου τον παραλάμβαναν οι ορθόδοξοι για την ταφή.⁷

Πρόκειται, λοιπόν, για: τον επίσκοπο Τρικάλων *Κύριλλο* (πέθανε στις 24 Οκτωβρίου 1591, σε ηλικία 70 ετών, από πετέχεια),⁸ τον επίσης Τρικαλινό *Nicolò Denasto* (πέθανε μετά από πυρετό την 1^η Φεβρουαρίου 1613, μόρε βένετο (moreveneto) 1612,⁹ σε ηλικία 75 ετών), το *Γεώργιο από τη Σκόπελο* (πέθανε στις 4 Σεπτεμβρίου 1669,

⁶ Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Β'. Εκκλησία, 5. Ληξιαρχικές πράξεις, Κατάστιχο 1, φφ. 1r-186v, φάκ. 32r.

⁷ Ευτυχία Λιάτα, «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της ελληνικής αδελφότητας των ετών 1536-1576», *Θησαυρίσματα* 11 (1974): 191-239, 191.

⁸ Χρύσα Μαλτέζου-Γ. Πλουμίδης, *Οι αποβιωτήριες πράξεις Ελλήνων στο αρχείο του ναού του Αγίου Αντωνίνου Βενετίας (1569-1810)* (Βενετία: 2001), 28. Για τον επίσκοπο Τρικάλων Κύριλλο βλ. και Κ. Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης και ο μικρός ελληνομνήμων* (Αθήνα: 1939), 175, σημ. 1. Το όνομά του δεν περιέχεται στους καταλόγους της Επισκοπής Τρίκκης, οι οποίοι παρουσιάζουν αρκετά χάσματα (Β. Σκουβαράς, «Τρίκκης και Σταγών, Μητρόπολις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 11 (Αθήνα: 1967), στ. 856-859, 858· ο Κύριλλος θα πρέπει να τοποθετηθεί στους καταλόγους μετά τον Μάρκο (1499-1520 ή 1538-1550) και πριν τον Διονύσιο Α' το Σκυλόσοφο (1602-1603). Πετέχεια (βεν. petechie ή petecchie): εμφάνιση κόκκινων στιγμάτων στο δέρμα σε κακοήθεις πυρετούς (G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano* (Venezia: 1856, ristampa anastatica Firenze: 1998, 498).

⁹ moreveneto (βενετικόν έθος) για τους Βενετούς, που χρησιμοποιούσαν το νέο (γρηγοριανό) ημερολόγιο από τότε που καθιερώθηκε (1582), το έτος άρχιζε την 1^η Μαρτίου και όχι την 1^η Ιανουαρίου. Αυτό το σύστημα ονομαζόταν moreveneto ή βενετικόν έθος και ίσχυσε ως την πτώση της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας το 1797. Η διαφορά του εντοπιζόταν στον Ιανουάριο και Φεβρουάριο που ήταν οι τελευταίοι μήνες του ίδιου έτους, γι' αυτό όταν ένα έγγραφο χρονολογείται σ' αυτούς τους μήνες σημειώνεται δίπλα από το μήνα ένα m.v. (εκτός αν πρόκειται για έγγραφο εσωτερικής βενετικής χρήσης, οπότε δεν σημειώνεται τίποτα).

σε ηλικία περίπου 40 ετών, από φυματίωση), τον *Zorzi Milachorno* από το ίδιο νησί (πέθανε στις 22 Απριλίου 1717, σε ηλικία περίπου 60 ετών, ενώ εργαζόταν στο ναύσταθμο (Arsenale) όπως οι περισσότεροι μετανάστες στη Βενετία) και τέλος τον *Nicolò Vainglò του ποτέ Diamante*, πάλι από τη Σκόπελο (πέθανε στις 22 Αυγούστου 1729, σε ηλικία 38 ετών, από πνευμονία).¹⁰

Στο αρχείο με τις αποβιωτήριες πράξεις του ναού του San Severo, συναντούμε το *Δημήτριο Αθανάσιο* από τα Τρίκαλα, ο οποίος πέθανε στις 9 Μαΐου 1624, σε ηλικία περίπου 32 ετών, μετά από πετέχεια δέκα ημερών,¹¹ ενώ στο Βιβλίο Θανάτων της Ελληνικής Κοινότητας (15 Φεβρουαρίου 1811-20 Νοεμβρίου 1832) είναι καταγεγραμμένος ο θάνατος του *Γεωργίου του ποτέ Δημητρίου Zanzali*, από τα Τέμπη της Θεσσαλίας. Ο Γεώργιος, που κατοικούσε στην ενορία της Santa Maria Formosa τους τελευταίους μήνες, υπέφερε από χρόνια πνευμονική καταρροή και μετά από κατάκλιση ενός μήνα, πέθανε στις 13 Ιανουαρίου 1823, σε ηλικία περίπου 44 ετών.¹²

Στα 1629 εμφανίζεται ενώπιον των βενετικών αρχών ο σύνδικος *Δημήτριος Θεοδωρίνης* από τα Τρίκαλα να εκπροσωπεί μαζί με άλλους την ελληνική Αδελφότητα κατά τη διαδικασία αγοράς των ακινήτων της γνωστής βενετικής οικογένειας Φοσκαρίνι (Foscarini). Πρόκειται για χαλασμένα ακίνητα (οικήματα, εργαστήρια και δύο αυλές) των ευγενών Μάρκου και Λορέντσου Φοσκαρίνι (Marco e Lorenzo Foscarini), στη θέση των οποίων θα ανεγερθεί αργότερα το Φλαγγινιανό Κολλέγιο (σημερινή έδρα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας), με έξοδα του πλούσιου Κερκυραίου δικηγόρου Θωμά Φλαγγίνη, και θα αναπτυχθεί

¹⁰ Μαλτέζου-Πλουμίδης, *Οι αποβιωτήριες πράξεις*, 56, 122, 241, 256. Για την εργασία πολλών μεταναστών, φυσικά και Ελλήνων, στο ναύσταθμο της Βενετίας βλ. Σ. Κουτμάνης, «Όψεις της εγκατάστασης των Ελλήνων στη Βενετία τον 17^ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 35 (2005): 309-339, 318-324.

¹¹ Χρ. Ζαμπακόλας, «Αποβιωτήριες πράξεις Ελλήνων στο αρχείο του ναού του San Severo της Βενετίας (1578- 1807)», *Θησαυρίσματα* 46 (2016): 403-528, 419.

¹² Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Β'. Εκκλησία, 5. Ληξιαρχικές πράξεις, Κατάστιχο 22, φφ. 1r-112v, φάκ. 88v.

η ελληνική γειτονιά της Βενετίας, το γνωστό Campo dei Greci (Πλατεία των Ελλήνων).¹³

Στα 1797 μαρτυρείται ως μέλος της Αδελφότητας ο Μπάνης Χριστόφορος του Κωνσταντίνου (1766 ci-1818), βιοτέχνης (industriante) από τα Τρίκαλα και την ίδια περίπου εποχή και ο Θεσσαλός έμπορος Α. Νικολαΐδης. Στο σπίτι του τελευταίου, στη Βενετία, έμεινε από το φθινόπωρο του 1794 ως την άνοιξη του 1795 ο Ιωάννης Καποδίστριας, πριν από την εγγραφή του στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας.¹⁴

Αναφορικά με τις επαγγελματικές δραστηριότητες των Θεσσαλών που ζούσαν στην πόλη των δόγηδων, οι περισσότεροι, και κυρίως οι Τρικαλινοί, ασχολούνταν με το εμπόριο. Τον 17^ο αιώνα (1620-1700) από τους 200 Έλληνες εμπόρους της Βενετίας, τέσσερις ήταν Θεσσαλοί, και πιο συγκεκριμένα Τρικαλινοί (ποσοστό 2%). Από τους 120 Έλληνες εμπόρους-ταξιδιώτες στη Βενετία κατά τα διαστήματα 1635-1643, 1649-1679 οι οκτώ ήταν Θεσσαλοί (ποσοστό 5%).¹⁵ Αξίζει να αναφερθούν ο Δημήτριος Πανάς –που τον είδαμε προηγουμένως στα ληξιαρχικά βιβλία-πράξεις γάμων της ελληνικής Αδελφότη-

¹³ Μ.Ι. Μανούσακας, «Αλληλογραφία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1641-1647) με τους ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας (από τα επίσημα πρακτικά της)», *Θησαυρίσματα* 15 (1978): 7-29, πίν. Α' - Γ', 9-14· Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Από τα ερείψιμα σπίτια των Foscarini στην ελληνική γειτονιά της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 34 (2004): 293-307, πίν. 1-2, 305. Για το Φλαγγινιανό Κολλέγιο βλ. Α. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας* (Θεσσαλονίκη: ²1986).

¹⁴ Άρτεμις-Νίκη Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866): διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα* (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1978), 243· Ελένη Κούκκου, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας-Ρωζάνδρα Σ. Στούρτζα, μια ανεκπλήρωτη αγάπη. Ιστορική βιογραφία* (Αθήνα: Πατάκης, 2000), 41. Για τους Έλληνες σπουδαστές στην Πάδοβα βλ. Γ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α', Artisti). Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», *Θησαυρίσματα* 8 (1971): 188-204· του ίδιου, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Β', Legisti 1591-1809)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971): 84-206.

¹⁵ Σ. Κουτμάνης, «Έλληνες στη Βενετία (1620-1710). Κοινωνικό φύλο-οικονομία-νοοτροπίες» (διδ. διατρ., ΕΚΠΑ, 2013), 127.

τας– και ο Αλέξιος Νίκος που διέμενε στην περιοχή της Santa Maria Formosa.¹⁶

Στη Βενετία ζούσε και ο Τρικαλινός έμπορος *Σταύρος Σταυρόπουλος*. Ο τελευταίος, Οθωμανός υπήκοος, ζητούσε με τη διαθήκη του από την ελληνική Αδελφότητα την αποδοχή της επιτροπείας του. Η αίτηση που κατατέθηκε από τους εκτελεστές της διαθήκης του – Ιωάννη Πάσκο (Zuane Pasco) και Σίμονα Καλαμανάκη (Simon Calamanachi)– έγινε δεκτή από την Αδελφότητα, η οποία με απόφασή της επέτρεπε στους Πάσκο και Καλαμανάκη να επενδύσουν τα κεφάλαια του ποτέ Σταυρόπουλου στο όνομά της, με την υποχρέωση να της αποδίδουν τα κέρδη των επενδύσεων. Εκείνη με τη σειρά της θα μεριμνούσε για την τέλεση των φιλανθρωπικών έργων και επιμνημόσυνων δεήσεων, όπως όριζε ο διαθέτης.¹⁷

Από τα Τρίκαλα καταγόταν και ένα άλλο μέλος της Αδελφότητας, ο *Λάνθος Μονδάνος*, μαθητής της Σχολής Τρίκης, τον οποίο ο Θεόδωρος Νημάς στη διατριβή του αναφέρει τη μια ως Μάνθο και την άλλη ως Λάνθο Μονδάνο. Αν και Τρικαλινός, τον περισσότερο καιρό στην Ελλάδα ο Μονδάνος ζούσε και εμπορευόταν στα Ιωάννινα, γι' αυτό και ο Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος τον συμπεριλαμβάνει στο *Ηπειρωτικό του Αρχείο*. Στην ίδια πόλη κατοικούσε και η αδελφή του Μπάλκο, ενώ ξαδέλφια του ήταν η Ξάνθη και ο Μίχος του Γκιόνμα (πιθανότατα συγγενείς του Μάνου Γκιόνμα ή Γκιόλμα, ιδρυτή της ομώνυμης σχολής στην ηπειρωτική πόλη το 1672).¹⁸ Στα Ιωάννινα ο

¹⁶ Χρ. Ζαμπακόλας, *Η ιστορική παρουσία των γιαννιωτών εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα. Ιωάννινα–Βενετία, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας* (Ιωάννινα: Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή, 2013), 66.

¹⁷ Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ψηφιοποιημένο Αρχείο, Έγγραφα (Αποδοχή κληροδοτήματος, 16 Αυγούστου 1781). Ανακτήθηκε 28-3-2021, από: <http://eib.xanthi.ilsp.gr/gr/unboundmaterials.asp?cursor=unboundTitle&selectFieldValue=&vpage=3>. Χρύσα Μαλτέζου, *Οδηγός του Αρχείου* (Βενετία–Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2008), 256.

¹⁸ Κ.Δ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1935): 1-345, 17-20, όπου η διαθήκη του Λ. Μονδάνου· Θ. Νημάς, «Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Συμβολή στη μελέτη του Θεσσαλικού Διαφωτισμού» (ιδι. διατρ., ΑΠΘ, 1995), 124, 194. Τη διαθήκη του Μονδάνου δημοσίευσαν και ο Δημήτριος Σερεμέτης [Δ. Σερεμέτης, «Έγγραφο από το Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας», στο *Νόμος. Χαριστήρια στον Ιωάννη Δεληγιάννη*,

Λάνθος είχε συστήσει μαζί με τους Γιαννιώτες Ευστάθιο Κουτρούλη, Μίχο Αλφαντζή και Γεώργιο Αλφαντζή, που τύγγανε και πεθερός του, συνεταιρισμό (συντροφία), συμβάλλοντας με το ποσό των 20.000 δουκάτων. Στη διαθήκη του, που συντάχτηκε στην ίδια πόλη, εξέφραζε την επιθυμία του να συνεχιστεί η συντροφία και μετά το θάνατό του στο όνομα των παιδιών του και όριζε τους εταίρους του ως επιτρόπους και διαχειριστές των κεφαλαίων του.¹⁹

Το όνομα του Λάνθου εμφανίζεται το 1600 στα βιβλία εσόδων και εξόδων της Αδελφότητας, καθώς προσφέρει δύο δουκάτα για να φιλοτεχνηθεί ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου· πρόκειται για το ψηφιδωτό στο τοξωτό τύμπανο που στέφει το τέμπλο του Αγίου Γεωργίου, έργο αγνώστου καλλιτέχνη (ίσως του Ιωάννη Βλαστού-Μπουνιαλέτη ή του Αντωνίου Βασιλάκη/Aliense), για το οποίο η Αδελφότητα συγκέντρωσε μετά από έκκλησή της το σημαντικό ποσό των 528 δουκάτων.²⁰ Το κληροδοτήμά του ήταν μεταξύ εκείνων που χρησιμοποιήθηκαν για να συγκεντρωθούν τα 9.000 δουκάτα και να αγοραστούν από την Αδελφότητα σε πλειστηριασμό στο Ριάλτο τα ακίνητα των Φοσκαρίνι, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω.²¹

Ο αδελφός του *Λεοντάρης Μονδάνος* βρισκόταν και αυτός στη Βενετία. Λίγο πριν πεθάνει, άφησε στον αδελφό του Λάνθο πεντακόσια δουκάτα να τα παραδώσει στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, για να του επιτρέψουν να φτιάξει μπροστά στον Άγιο Νικόλαο έναν τάφο που θα ήταν και οικογενειακός τους, όπως προκύπτει από το Βιβλίο Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Αδελφότητας (Capitolare). Να σημειωθεί εδώ ότι το κείμενο του Λάνθου είναι αρκετά ανορθόγραφο. Ο *Λεοντάρης* πράγματι τάφηκε στο εσωτερικό του Αγίου Γεωργίου, απέναντι από το εικονοστάσι, κοντά στον από τα δεξιά αρχιεπισκοπικό

τ. Β' (Θεσσαλονίκη: 1991-92), 167-202, 170-178, ο οποίος χρονολογεί τη διαθήκη λανθασμένα: τη μια στις 5-11-1611 και την άλλη στις 6-7-1611] και η Μπαλαμώτη, «Τρικαλινοί στη Βενετία», 248-254. Για τη σχολή Γκιόνμα βλ. Γ. Πλουμίδης, «Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας (1603-1797)», *Θησαυρίσματα* 9 (1972): 236-249, 239-240.

¹⁹ Χρ. Ζαμπακόλας, «Αρχεία του Ελληνισμού της Διασποράς: αρχεία εμπορικών οίκων Ηπειρωτών στη Βενετία, 16^{ος}-18^{ος} αι.» (διδ. διατρ., Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2015), 103.

²⁰ Α. Παλιούρας, «Τα ψηφιδωτά του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων της Βενετίας (Πίν. Ζ'-ΙΘ')», *Θησαυρίσματα* 15 (1978): 144-176, 162.

²¹ Μαλτέζου, «Από τα ερείψιμα σπίτια των Foscarini», 298.

θρόνο. Στον τάφο του, που ως το 1822 βρισκόταν μέσα στο ναό, υπήρχε σε λίθινη πλάκα η εξής επιγραφή:

«Προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν. Λεοντάρι Μουν [τάνου και τῶν] κληρονόμον [αὐτοῦ] μην[ι] Ἰουλίου... αχε'». ²²

Στις 16 Ιουλίου 1611 ο Λάνθος βρισκόταν στα Ιωάννινα. Ὦντας τότε ασθενής αλλά με σώας τας φρένας, κάλεσε τον πνευματικό του, τον ιερομόναχο Μάξιμο, για να του συντάξει τη διαθήκη του, παρουσία δύο Γιαννιωτών, του Δήμου Βασιλόπουλου και του Δήμου Τεζάνη αλλά και της πεθεράς του, αφού ο πεθερός του απουσίαζε στα Σέρβια. Ὅριζε ως επιτρόπους του τους συνεταίρους του και τον Λεοντάρη Κοσμά, στους οποίους εμπιστευόταν μετά το θάνατό του τα παιδιά του και τη μητέρα του. Από το κείμενο της διαθήκης πληροφορούμαστε, ακόμη, ότι διέθετε σημαντική κινητή και ακίνητη περιουσία στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, που άφηνε σε συγγενείς, γνωστούς και αλλού. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι άφηνε οκτακόσια δουκάτα στον Άγιο Γεώργιο της Βενετίας και από δύο χιλιάδες στα μοναστήρια του Μεγάλου Μετεώρου και του Βαρλαάμ, για να γραφούν στην Πρόθεσή τους και να μνημονεύονται τα ονόματα του ίδιου, των γονιών του και του αδελφού του. Άφηνε ακόμη χίλια δουκάτα για να επενδυθούν από τους επιτρόπους του και από τον τόκο τους να συντηρείται το σχολείο που επιθυμούσε να κτιστεί στα Ιωάννινα για τη μόρφωση των φτωχών.

Από περιοχές της Θεσσαλίας, όπως η Λάρισα και τα Τρίκαλα, προέρχονταν και αρκετοί από τους καποτάδες (cappotteri) της Βενετίας. Πρόκειται για τεχνίτες και εμπόρους της καπότας (carotto), είδους μάλλινης κάπας ή πανωφοριού, από υφάσματα που προμηθεύονταν από περιοχές του ελλαδικού χώρου, μεταξύ των οποίων και η Ζαγορά του Πηλίου. Το 1764 οι Έλληνες καποτάδες οργανώθηκαν στην ομώ-

²² Βελούδης, *Ελλήνων ορθοδόξων αποικία*, 151· Μαλτέζου, ό.π., 300-301· Δέσποινα Βλάσση, «Δύο διαθήκες των αρχών του 17^{ου} αιώνα από το Παλαιό Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 31 (2001): 181-209, 195. Βλ. ακόμη Μ.Ι. Μανούσακας, «Ο κώδικας διαθηκών και δωρεών (reg. 217) του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (1563-1743)», στο *Μνήμη Γεωργίου Α. Πετροπούλου*, τ. 2 (Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1984), 127-149, 138· Μπαλαμώτη, «Τρικαλινοί στη Βενετία», 242.

νυμη συντεχνία (*Arte dei Greci Cappotteri*), που ήταν αφιερωμένη στην Αγία Τριάδα και έδρευε στον Άγιο Γεώργιο. Από τους Θεσσαλούς καποτάδες αξίζει να αναφέρουμε τον Αθανάσιο Χριστόφορο του ποτέ Χριστοφόρου από τη Λάρισα, ο οποίος διέθετε και δικό του εργαστήριο το έτος 1785 στην πολίχνη της Chiozza, κοντά στη Βενετία.²³

Εκτός όμως από τους Θεσσαλούς εμπόρους που είχαν εγκατασταθεί στη Βενετία, υπήρχαν και κάποιοι άλλοι, έμποροι και αυτοί, που συνεργάζονταν με Έλληνες εμπόρους της Βενετίας, όπως με τους Γιαννιώτες Κωνσταντίνο Σελέκη και Λάμπρο Σάρο. Οι τελευταίοι είχαν ιδρύσει εμπορικό οίκο (συντροφία) που λειτούργησε στη Βενετία από το 1723 έως το 1730 και ασχολήθηκαν τόσο με το εμπόριο για τους ίδιους όσο και με την εμπορομεσιτική. Στο αρχείο του οίκου τους σώζονται επιστολές εμπόρων από πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Ανάμεσά τους και οι Αναστάσιος Ρακιντζής, Χρήστος Ρακιντζής, Χαΐμ Κοέμ, Γιώργος Θάνου, Κωνσταντίνος Νικολάου, Χριστόδουλος Κωνσταντάς και Κωνσταντίνος Σάρος, που εμφανίζονται να στέλνουν επιστολές κυρίως από τη Λάρισα (ενίοτε από την Ελασσόνα και το Βόλο) αλλά και να παραλαμβάνουν.²⁴

Άλλοι πάλι έμποροι συνεργάζονταν με τον Έλληνα έμπορο στη Βενετία Νικόλαο Γλυκή και μέλη της οικογένειάς του, όπως προκύπτει από την εισερχόμενη και εξερχόμενη αλληλογραφία που σώζεται στο αρχείο του. Στις 16 Απριλίου 1684 ο Φίλιππος Δημουλάς (*Filippo Dimoulas*) από τα Τρίκαλα γράφει στο Νικόλαο Γλυκή στη Βενετία και εκείνος του απαντά στις 16 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους. Στις 10 Νοεμβρίου 1703 ο Ιωάννης Στάθης (*Giovanni Stathis*) από τη Λάρισα

²³ Ζαμπακόλας, *Αρχεία του Ελληνισμού της Διασποράς*, 219-220, 223· του ίδιου, «La Mariogola dell'Arte dei Greci Cappotteria Venezia (sec. XVIII)», στο *Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna. Convegno internazionale di studi* (Venezia, 20-21 aprile 2017), Istituto Veneto di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia–Istituto Ellenico di Venezia· του ίδιου, «“Arte dei Greci cappotteri”. Οι Έλληνες καποτάδες της Βενετίας και η επαγγελματική τους συντεχνία», στο *3rd International Conference in Economic and Social History. Labour History: Production, Markets, Relations, Policies (from the late Middle Ages to the early 21st century)*, Ioannina, 24-27 May 2017.

²⁴ Χρ. Ζαμπακόλας, «Αρχείο εμπορικού οίκου Βενετίας “Κ. Σελέκης και Λ. Σάρος”. Ευρετήριο αλληλογραφίας (1723-1730)», *Θησαυρίσματα* 47 (2017): 87-182, 92-93, 96, 98-99, 101, 103, 108-110, 112-114, 116-123, 125-133, 135-143, 145-146, 150-151, 154-155, 157-171.

γράφει στον Μιχαήλ Γλυκή και στις 3 Φεβρουαρίου 1710 στον Δημήτριο Γλυκή. Ο τελευταίος του απαντά δύο φορές: στις 27 Φεβρουαρίου και στις 29 Μαρτίου 1710. Τέλος, ο Αλέξανδρος Μέλανδρος από τα Τρίκαλα στις 10 Ιουλίου 1659 χρωστούσε 331 δουκάτα και 3 γρόσια στο Νικόλαο Γλυκή για την αγορά υφάσματος (ένα πανή σκαρλάτο παραγού) και για 64 δουκάτα που δανείστηκε σε μετρητά.²⁵

Δύο άλλοι Θεσσαλοί μάς είναι γνωστοί μέσα από νοταριακές (συμβολαιογραφικές) πράξεις. Στα 1660 μνημονεύεται σε νοταριακή πράξη ο Παναγιώτης Νικολάου από τη Λάρισα, στον οποίο χρωστούσε 92 δουκάτα ο Μάρκος Διαμανός από τη Σμύρνη.²⁶ Σε άλλη νοταριακή πράξη με ημερομηνία 30 Οκτωβρίου 1670 μνημονεύεται ο ναύτης Κομιανός από τη Σκόπελο που, μέσω του πληρεξουσίου του και συντοπίτη του Ιωάννη Τσαγκαράδα, διεκδικούσε στη Βενετία την καταβολή των δεδουλευμένων του από τον patron Francesco.²⁷

Από τα Τρίκαλα καταγόταν και ο ευεργέτης της ελληνικής Αδελφότητας *Κωνσταντίνος του ποτέ Μάνου*. Πέθανε στις 5 Μαΐου 1624, σε ηλικία περίπου 44 ετών, υποφέροντας για δεκατρείς ημέρες από πυρετό, mazucho και πετέχεια, όπως διέγνωσε ο γιατρός που τον επισκέφτηκε Antonio Baclari.²⁸ Δύο μέρες νωρίτερα, στις 3 Μαΐου είχε καταθέσει στο συμβολαιογράφο Ιωάννη Βαπτιστή Προφетίνι (Giovanni Battista Proffetini) τη διαθήκη του στα ιταλικά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κομμάτι εκείνο με το οποίο ο Τρικαλινός επιχειρηματίας άφηνε στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων το ποσό των 300 δουκάτων, με τον όρο αυτό να χρησιμοποιείται για τη σχολή των γραμμάτων στην οποία φοιτούσαν τα παιδιά των Ελλήνων (Ελληνική Σχολή της Βενετίας).²⁹

²⁵ Christos Zampakolas, "Il mercante Greco Nicolò Glykisa Venezia. Ricostruzione parziale del suo archivio," *Θησαυρίσματα* 45 (2015): 571-606, 588, 596, 599-600, 602-604.

²⁶ Zampakolas, "Il mercante," 154.

²⁷ Zampakolas, *ό.π.*, 177.

²⁸ Ζαμπακόλας, «Αποβιωτήριες πράξεις», 419.

²⁹ *Ponto del testamento de domino Costantin quondam Mano da Tricalá pregato nelli atti di me infrascritto nodaro sotto li 3 maggio 1624 et pubblicato li 5 dell'istesso mese. A. Item lasso alla chiesa de San Zorzi di Greci di questa città ducati trecento. B. Dichiarando, che voglio, che li suddetti ducati 300 lassa di alla Giesia siano impiegati per la scola delle lettere de figlioli Greci. C. Da poi lettomi questo testamento per il nodaro dico che li suddetti ducati trecento che lasso alla*

Έτσι, από το κληροδοτήμά του που επενδύθηκε στην κρατική τράπεζα (zecca), πληρωνόταν ο δάσκαλος των ελληνικών. Στην περίπτωση μάλιστα του δασκάλου Γεωργίου Κορέσση (τοποθετήθηκε στις 19 Σεπτεμβρίου 1627 με ετήσιο μισθό 201 δουκάτα), χρησιμοποιήθηκαν οι τόκοι του παραπάνω κληροδοτήματος (40 δουκάτα) προκειμένου να καλυφθούν τα έξοδα του ταξιδιού του από την πατρίδα του, τη Χίο, στη Βενετία.³⁰

Το 1812 τυπώθηκε στη Βενετία, στο τυπογραφείο των αδελφών Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου από τα Ιωάννινα, με μέριμνα του *Κωνσταντίνου του ποτέ Μάνου*, η ποιμενική κωμωδία *Τα κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην*.³¹

Λίγες μέρες μετά τον *Κωνσταντίνο του ποτέ Μάνου*, στις 9 Μαΐου 1624 πέθανε στη Βενετία και ένας άλλος Τρικαλινός (;), ο *Δημήτριος Αθανάσιος* (Dimitrio Atanasio da Tricola), σε ηλικία περίπου 32 ετών, από πετέχεια και αυτός.³²

Από τη Θεσσαλία έφταναν στη Βενετία και νέοι προκειμένου να σπουδάσουν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Ανάμεσά τους ήταν ο

scola dei Putti intendo, che siano investidi, et che il prò di essi sia applicato come hò detto in perpetuo (Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Ε' Οικονομική Διαχείριση, 1. Διαθήκες, Κληροδοτήματα, Διαχείριση, Δωρεές, αρ. 109, Κατάστιχο 8, φάκ. 115v)· Μανούσακας, «Ο κώδικας διαθηκών και δωρεών», 142. Η Ελληνική Σχολή της Βενετίας ιδρύθηκε το 1593 για να μαθαίνουν τα ελληνοπαιδα τα ελληνικά και λατινικά γράμματα. Το 1700 απορροφήθηκε από το Φλαγγινιανό Φροντιστήριο, ανασυστάθηκε το 1800 με το όνομα Ελληνική Σχολή Φλαγγίνη και έκλεισε οριστικά το 1926 (για περισσότερα βλ. Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, 167-185).

³⁰ Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ψηφιοποιημένο Αρχείο, Κατάστιχα (Πρακτικά συνεδριάσεων του Συμβουλίου των 40, 9/19 Σεπτεμβρίου 1627-10 Μαρτίου 1628). Ανακτήθηκε 10-4-2021, από: <http://eib.xanthi.ilsp.gr/gr/boundmaterials.asp?cursor=boundTitle&selectFieldValue=&page=6>· Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, 175· Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή*, 89. Για το κληροδοτήμά του (όπως και τη διαθήκη του) βλ. και Cristina Papacosta-Francesca Cavazzana Romanelli, "La Confraternità dei Greci di Venezia e il suo archivio. Un modello condiviso di organizzazione della memoria documentaria," *Θησαυρίσματα* 31 (2001): 379-403, 399. Μαλτέζου, *Οδηγός του Αρχείου*, 233-234.

³¹ Γ. Πλουμίδης, *Πρόλογοι και κατάλογοι τυπογραφείων Βενετίας και Βιέννης (1668-1876)* (Αθήνα: Καραβίας, 1978), 47. Για το τυπογραφείο των αδελφών Θεοδοσίου βλ. και Γ. Πλουμίδης, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)* (Αθήνα: χ.ε., 1969).

³² Ζαμπακόλας, «Αποβιωτήριες πράξεις», 419.

Τρικαλινός *Κωνσταντίνος Κακούρης του Σταμουλάκη*. Το 1727 γράφτηκε στο πρώτο έτος της Ιατροφιλοσοφικής Σχολής (Università dei Juristi ή Università dei Leggisti) και στις 30 Ιουλίου 1731 πήρε το δίπλωμά του στη Φιλοσοφία και την Ιατρική. Παράλληλα με τις σπουδές του, άσκησε διάφορα καθήκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο: εισπράκτορας των Νήσων το 1729, αντιρέκτορας και σύνδικος της Νομικής (Università dei Juristi ή Università dei Leggisti) το 1730-31. Από τη θέση του αντιρέκτορα το 1730 εξέδωσε το ετήσιο πρόγραμμα διδασκαλίας μαθημάτων της Νομικής –μονόφυλλο μεγάλου σχήματος (Rotulus), που είναι αφιερωμένο σ' αυτόν, με το όνομά του στην προμετωπίδα:

“In Christi Nomine Amen. Rotullus Excellentissimorum D.D. Legentium in Publico Gymnasio Patavino ad infrascriptas Lecturas. Aggredientur die 3 Novembris 1730 et 1731 sub felicibus Auspiciis Illustrissimi, et Excellentissimi D.D. Bartholomaei Gradonici 4 » pro Serenissima Republica Veneta Praefecti, et Propraetoris Patavii, necnon Illustrissimi, ac Generosissimi D.D. Constantini Stamolachi Cacurii Nobilis Tricalensis Thessali Ultramarini, Almae Universitatis D.D. Juristarum Pro-Rectoris, ac Syndici Meritissimi. [Κάτω:] Patavii, ex Typographia Fratrum Sardi. Typographer. Cameral. MDCCXXX.”³³

Κάποιοι άλλοι επέλεξαν να σπουδάσουν στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη. Ανάμεσα στους 439 Έλληνες σπουδαστές του κατά την περίοδο 1576-1700 υπήρχαν και Θεσσαλοί, όπως και από τη Λάρισα μεταξύ των 114 Ελλήνων σπουδαστών του της περιόδου 1700-1803.³⁴

Με το χώρο των γραμμάτων ασχολήθηκε και ο ιερομόναχος *Γρηγόριος Σκοπελίτης*. Ο Γρηγόριος που καταγόταν από τη Σκόπελο, αφού πολλές φορές υπέγραφε και ως *Γρηγόριος από τη Σκόπελο* (Gregorio da Scopelo), το 1707-1708 διατέλεσε επόπτης του Φλαγγινιανού

³³ Α. Στεργέλλη, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17^ο και 18^ο αι.* (Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», 1970), 12, 59, 61, 137, 229.

³⁴ Ζ. Τσιρπανλής, “Il Collegio Greco di Roma (1576, 1577) e il Collegio Flanghini di Venezia (1665). Somiglianze e differenze,” *Ελληνικά* 68 (2018-2019): 87-97, 94.

Κολλεγίου. Οι επόπτες (prefetti) ήταν βοηθοί των δασκάλων–διευθυντών του Κολλεγίου· προετοιμάζαν τους μαθητές για τα μαθήματα της επόμενης ημέρας, τους ασκούσαν στην αρετή, τους συνόδευαν κατά τις εξόδους τους από το Κολλέγιο, ενώ πολλοί δίδασκαν και ως υποδιδάσκαλοι στις κατώτερες τάξεις. Επί της εποπτείας του Γρ. Σκοπελίτη (1708), οι μαθητές και δάσκαλοι του Κολλεγίου εξέδωσαν την πολύ σπουδαία συλλογή λόγων και ποιημάτων εγκωμιαστικών της Παναγίας με τίτλο *Άνθη ευλαβείας*. Ο πλήρης τίτλος του έργου που ήταν αφιερωμένο στον τότε μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο Τυπάλδο (1685-1713) είναι: *Άνθη εὐλαβείας εἰς τὴν μετὰστασιν τῆς θεομήτορος Μαρίας*. Το 1708-11 συναντούμε το Γρηγόριο ως εφημέριο του ναού του Αγίου Γεωργίου. Στις 25 Φεβρουαρίου 1709 υπέγραψε την ομολογία της καθολικής πίστης, καθώς το βενετικό Συμβούλιο των Δέκα στις 2 Ιανουαρίου του αυτού έτους επανέφερε σε ισχύ παλαιότερα διατάγματα (των ετών 1534 και 1542) για την υποχρεωτική καθομολόγηση πίστης των εφημερίων του Αγίου Γεωργίου στον Βενετό πατριάρχη.³⁵

Όπως το επώνυμο Σκοπελίτης, έτσι και το επώνυμο Σκιαθίτης (Schiatiti) που φέρουν Έλληνες της Βενετίας του 16^{ου} αιώνα είναι πιθανό να δηλώνει τον τόπο καταγωγής τους. Πρόκειται για τον *Λουκά Σκιαθίτη* (Luca Schiatiti) που απαντά άλλοτε ως ιδιοκτήτης νάβας (μεγάλου εμπορικού ή πολεμικού πλοίου με τρία κατάρτια) και άλλοτε ως κυβερνήτης κυπριακής νάβας. Στις 7 Φεβρουαρίου 1574 (m.v.) εμφανίζεται στα ταμιακά βιβλία της Αδελφότητας να καταβάλλει το

³⁵ Βελούδης, *Ελλήνων ορθοδόξων αποικία*, 182· Μανούσακας–Σκουλάς, *Τα ληξιαρχικά βιβλία*, νδ', 207, 217, 263, 304· Α. Καραθανάσης (επιμ.), *Άνθη Ευλαβείας* (Αθήνα: Εστί, 1978), ιθ'· Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή*, 137-153, 296-307, 337-338, 339. Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Η Βενετία των Ελλήνων* (Αθήνα: Μίλητος, 1999), 100. Για τη συλλογή *Άνθη ευλαβείας* βλ. και Κ. Θ. Δημαράς, «Εισαγωγικά στην μελέτη της συλλογής “Άνθη Εὐλαβείας”», στο *Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη*, επιμ. Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (Βενετία: 1974), 344-349. Για την επαναφορά των διαταγμάτων περί υποχρεωτικής καθομολόγησης πίστης των εφημερίων του Αγίου Γεωργίου βλ. Σ. Κουτμάνης, «Το τρίτο είδος. Θρησκευτική υβριδικότητα και κοινωνική αλλαγή στην ορθόδοξη κοινότητα της Βενετίας (τέλη 17^{ου}-αρχές 18^{ου} αιώνα)», *Θησαυρίσματα* 37 (2007): 389-420, 394, 396-398.

ποσό των δύο λιρών για την κηδεία της κόρης του (ανώνυμη), ενώ ο ίδιος πέθανε στις 17 Μαΐου 1593, σε ηλικία 70 ετών.³⁶

Ο Θεσσαλός *Αρσένιος* (1549-1625), επίσκοπος Ελασσόνας και άγιος της ρωσικής ορθόδοξης Εκκλησίας, δεν πήγε ποτέ ο ίδιος στη Βενετία, έστειλε όμως δώρα τόσο στο ναό του Αγίου Γεωργίου όσο και στο μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο (1577-1616), που έδρευε στην πόλη των δόγηδων. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται σε επιστολή του Αρσενίου με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1593, ο Θεσσαλός ιεράρχης, που το 1588 συνόδευσε ως επίσημος διερμηνέας τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ στη Μόσχα για να ιδρύσει το εκεί πατριαρχείο και από τότε έμεινε μόνιμα στη ρωσική πόλη, έστειλε ως δώρο στο Γαβριήλ Σεβήρο και στο ναό του Αγίου Γεωργίου, με τον Απόστολο Τζιγαρά (αδελφό του Ζώτου Τζιγαρά, πρωτοσπαθάρη του Βλάχου ηγεμόνα), τέσσερις εικόνες (της Γέννησης του Χριστού, του Αγίου Γεωργίου, του Σωτήρος και της Κεχαριτωμένης) και ένα χρυσό εγκόλπιο με πολύτιμα πετράδια και σμάλτο που στο μπροστινό μέρος έφερε την παράσταση της Δέησης και στο πίσω τον Άγιο Γεώργιο έφιππο και χαραγμένο το όνομα του Αρσενίου. Σήμερα, από τα δώρα αυτά σώζεται μόνο το εγκόλπιο στο Μουσείο των εικόνων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας.³⁷

³⁶ Λιάτα, «Μνείες θανάτων», 222· Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Ελληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974): 284-352, 323, 327, 350· Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στον ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του β΄ μητρώου εγγραφών (1533-1562)* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία, 1976), 309. Για τη νάβα (nave ή barco) βλ. H. and R. Kahane-A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (Urbana: University of Illinois Press, 1958), 94-95, 315-316· Αικατερίνη Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο* (Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 1994), 159· Α. Τζαβάρα, *Θάνατοι Ελλήνων στη Βενετία. Οι αποβιωτήριες πράξεις στο Αρχείο του ναού του San Pietro di Castello (1582-1802)* (Αθήνα-Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2012), 48.

³⁷ Νίκη Τσελέντη, «Κατάλογοι των κινητών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1516-1582)», *Θησαυρίσματα* 22 (1992): 174-238, 189. Για τη γέννηση, την οικογένεια και την παιδεία του Αρσενίου βλ. και Φ. Δημητρακόπουλος, «Σχολεία Τρικάλων στα μέσα του 16^{ου} αιώνα και η παιδεία του Αρσενίου Ελασσόνος», *Τρικαλινά* 5 (1985): 79-106· του ίδιου, *Αρσένιος Ελασσόνος (1550-1626). Βίος, έργο, απομνημο-*

Για τον Τρικαλινό Αθανάσιο Μελάνδρο, που ο Α. Καραθανάσης αναφέρει ως Έλληνα της Βενετίας, τα μόνα στοιχεία που γνωρίζουμε είναι ότι με δαπάνη του εκδόθηκε το 1632 (ή 1639) στην πόλη των δόγηδων το *Ειρμολόγιον–Μερική διάγνωσις εκ των παλαιών Φιλοσόφων περί φύσεως* καθώς και η μαρτυρία ενός Αναστάσιου Μελάνδρου που στα 1630 (18 Ιουλίου) νυμφεύτηκε στη Βενετία την Ανεζήτα Τζαγκαρόλου (ο ίδιος ήταν κουμπάρος σε τρεις γάμους: το 1634, το 1647 του επίσης Τρικαλινού Ιωάννη Τρικαλιώτη και το 1648).³⁸

Από τους πιο γνωστούς Θεσσαλούς της Βενετίας ήταν ο Δημήτριος του ποτέ Φιλίππου ή Φιλίππης ή Φιλιππής, έμπορος και ευεργέτης από τα Τρίκαλα, ένα από τα πλουσιότερα μέλη της Αδελφότητας την οποία βοήθησε αφήνοντας ένα από τα σημαντικότερα κληροδοτήματα. Ο Δημήτριος κατοικούσε στην ενορία του Αγίου Σεβήρου (San Severo), γνωστή ως μποργκολόκο (borgologo ή borgo a loco), όπως μας πληροφορεί ο ίδιος στη διαθήκη του, αλλά και όπως προκύπτει από την πράξη θανάτου του. Η ενορία του Αγίου Σεβήρου ήταν κυριολεκτικά η αριστοκρατική γειτονιά των Ελλήνων, αφού ο αριθμός των ευγενών (nobili) που κατοικούσαν σ' αυτή ήταν πολύ μεγαλύτερος από εκείνον των αστών (cittadini). Ήταν, επίσης, η ενορία με την πιο πυκνή εγκατάσταση Ελλήνων, χωρίς την παρουσία άλλων εθνοτήτων, και, με εξαίρεση τον επιφανή Κερκυραίο δικηγόρο Θωμά Φλαγγίνη και άλλους δύο πλούσιους Έλληνες (τους Δημήτριο Ξενάκη και Θωμά Τζανφουνάρη), στον Άγιο Σεβήρο διέμεναν τα πλουσιότερα και επιφανέστερα μέλη της ελληνικής Αδελφότητας, ως επί το πλείστον έμποροι.³⁹ Ο Φιλιππής διετέλεσε και αβικάριος, αντιπρόεδρος δηλαδή της Αδελφότητας τόσο το 1665 (εμφανίζεται στις 3 Μαΐου με τον τίτλο αυτό να της προσφέρει χρήματα) όσο και το 1678 (23 Ιανου-

τεύματα: συμβολή στη μελέτη των μεταβυζαντινών λογίων της Ανατολής (Θεσσαλονίκη: Π. Κυριακίδη, 2007).

³⁸ Α. Καραθανάσης, «Άγνωστοι λόγιοι των Τρικάλων (17^{ος}-19^{ος} αι.)», *Τρικαλινά* 11 (1991): 37-47, 38· Νημάς, «Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία», 104· Μπαλαμώτη, «Τρικαλινός στη Βενετία», 244-245· Κωστοπούλου-Μπαλαμώτη, *Η συνοικία Τρικάλων «Βαρούσι»*, 24. Για τον Αναστάσιο Μελάνδρο βλ. και Μανούσακας-Σκουλάς, *Τα ληξιαρχικά βιβλία*, 8, 79, 80, 155.

³⁹ Κουτμάνης, «Όψεις της εγκατάστασης των Ελλήνων», 325-327. Για το μποργκολόκο: όνομα δύο διαφορετικών συνοικιών της Βενετίας, ένα στην ενορία ή περιοχή του Αγίου Σεβήρου και το άλλο στην ενορία της Σάντα Μαρία Φορμόζα, βλ. Boerio, *Dizionario*, 92.

αρίου), οπότε συντάσσει το κείμενο της δωρεάς του.⁴⁰ Πέθανε στις 30 Αυγούστου 1689, σε ηλικία περίπου 90 ετών, επιβαρυνμένος από το προχωρημένο της ηλικίας και από καταρροή τριών ετών, χωρίς επίσκεψη γιατρού, ενώ τον ενταφιασμό του ανέλαβε ο πληρεξούσιός του.⁴¹

⁴⁰ Urania Karaghianni, “Le arche dei Greci nel Campo di San Giorgio dei Greci come espressione del loro adeguamento ai modelli della società veneziana (seconda metà del XVI sec.–XVII sec.),” *Θησαυρίσματα* 31 (2001): 157-180, πίν. 1, 170. Για τον αβικάριο (βεν. vicario ή avicario= αναπληρωτής), αξιωματούχο της ελληνικής Αδελφότητας, με καθήκοντα αντιπροέδρου της και επιτρόπου-νεωκόρου της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου βλ. Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας*, 18, 20-21· Μαλτέζου, *Η Βενετία των Ελλήνων*, 41.

⁴¹ Ζαμπακόλας, «Αποβιωτήριες πράξεις», 444-445. Περισσότερα για τον Δ. Φιλίππη βλ. Αθηνά Μήλιου, «Θεσσαλοί στην ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας (16^{ος}-19^{ος} αι.). Η περίπτωση του Τρικαλινού Δημητρίου Φιλίππη», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 62 (2012): 97-126, 105-126, όπου και τα κείμενα της δωρεάς και της διαθήκης του.

Γεώργιος Μ. Κλοκίδης

ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ.

ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΟ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙ

Η Χερσόνησος του Αίμου υπήρξε ανέκαθεν για τους Έλληνες ένας τόπος ξεχωριστός, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει γι' αυτούς ένα σημείο μόνιμης κατοίκησης, όπου θα ανέπτυσαν τις δραστηριότητές τους. Μία από τις περιοχές της χερσονήσου στην οποία οι ελληνικοί πληθυσμοί έδειξαν ιδιαίτερη προτίμηση ήταν η περιοχή του Βελιγραδίου. Αναζητώντας τη γεωγραφική θέση στην οποία βρίσκεται, γίνεται εύκολα αντιληπτός ο λόγος για τον οποίο έγινε πόλος έλξης και αποτελεί ένα διακεκριμένο και παράλληλα προνομιακό κέντρο εμπορικής αλλά και γενικότερα οικονομικής δραστηριότητας.

Η περιοχή αυτή βρίσκεται στην καρδιά ενός συγκοινωνιακού κόμβου, στον οποίο δημιουργήθηκαν οι συνθήκες που επέτρεψαν σε κάθε εμπορική και οικονομική δραστηριότητα να αναπτυχθεί με επιτυχία. Ο πυρήνας του Βελιγραδίου βρίσκεται στη συμβολή των ποταμών Δούναβη και Σάβου, με την εκτεταμένη οικιστική της συνέχεια από τις παρόχθιες περιοχές και σε βάθος αρκετών χιλιομέτρων προς την ενδοχώρα. Βρίσκεται στην καρδιά της Σερβίας, αποτελεί το διοικητικό, οικονομικό και πολιτιστικό της κέντρο και, λόγω της γεωστρατηγικής του θέσης, αποτελούσε ένα προνομιακό και συνάμα φιλόξενο τόπο, στον οποίο εγκαταστάθηκαν ελληνικοί πληθυσμοί που δραστηριοποιήθηκαν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά.¹

Μία από τις ελληνικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στο Βελιγράδι ήταν και η οικογένεια Κουμανούδη, η καταγωγή της οποίας ανάγεται σε μία από τις πιο σημαντικές κοιτίδες του ελληνισμού, τον Πόντο, και συγκεκριμένα την πρωτεύουσά του, την Τραπεζούντα.² Περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η οικογένεια μετοίκησε στην Αδριανούπολη. Τα πρώτα γνωστά μέλη της οικογένειας είναι ο Δημήτριος και η σύζυγός του Αικατερίνη. Το ζεύγος Κουμανούδη είχε δύο παιδιά. Τον

¹ Apostolos Vacalopoulos, *History of Macedonia 1354-1833* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1973), 288, 379-385· Ιωάννης Α. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες της Σερβίας (18^{ος}-20^{ος} αι.)* (Αλεξανδρούπολη: Ενδοχώρα, 2001), 23-27.

² Dušan J. Popović, *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva* (Περί των Κουτσόβλαχων. Συμβολές στο πρόβλημα της δημιουργίας της αστικής μας τάξης) (Beograd: Gregorića, 1937), 399.

Αθανάσιο (1783-1849)³ και τον Γεώργιο (;-1846).⁴ Εξ αιτίας της αναταραχής που είχε δημιουργηθεί με την ελληνική επανάσταση και για να γλυτώσουν από τους διωγμούς, τα δύο αδέρφια αναγκάστηκαν, όταν ο Στέφανος Κουμανούδης ήταν περίπου οκτώ ετών, να μεταναστεύσουν στο Βελιγράδι,⁵ όπου οι γόννοι της οικογένειας έμελλε αργότερα να διαπρέψουν όχι μόνο στην οικονομία και την πολιτική, αλλά και στα γράμματα. Η οικογένεια είχε προστάτες την Αγία Βαρβάρα και τον Άγιο Χαράλαμπο, διότι όσο ζούσε στην Αδριανούπολη την είχαν προστατέψει από την πανούκλα.⁶

Αθανάσιος Κουμανούδης

Ο Αθανάσιος παντρεύτηκε τη Δέσποινα (1794-1869), θυγατέρα του Ιωάννη Καραμούζη από την Αδριανούπολη, με την οποία απέκτησε πέντε παιδιά. Τα δύο μεγαλύτερα, ο Ιωάννης (1812-1866) και ο Στέφανος (1818-1889), γεννήθηκαν στην Αδριανούπολη, ενώ τα μικρότερα, ο Κωνσταντίνος (1826-1865), η Πολυξένη (1828-1841) και ο Κομιανός ή Κομνηνάκης (1836-1841), γεννήθηκαν στο Βελιγράδι.⁷ Ο Αθανάσιος ασχολήθηκε με το εμπόριο, με το οποίο έζησε αξιοπρεπώς την οικογένειά του, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να αποκτήσει μεγάλη περιουσία.

Για την Πολυξένη και τον Κομιανό γνωρίζουμε ότι απεβίωσαν κατά την παιδική τους ηλικία από ιλαρά.⁸ Για τον Κωνσταντίνο πληροφορούμαστε ότι σπούδασε λατινικά στην Αθήνα,⁹ είχε πνευματικά εν-

³ Μαριλίτσα Μητσού, *Στέφανου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος. Ένα ποιητικό τεκμήριο αυτολογιοκρισίας*, τ. Β (Αθήνα: MIET, 2005), 353.

⁴ Milivoje M. Kostić, *Uspon Beograda, Poslovi i dani trgovaca, privrednika i bankara u Beogradu XIX i XX veka* (Η άνοδος του Βελιγραδίου. Έργα και ημέρες των εμπόρων, επιχειρηματιών και τραπεζιτών στο Βελιγράδι τον 19^ο και 20^ο αιώνα) (Beograd: 2000), 180.

⁵ Στέφανου Α. Κουμανούδη, *Ημερολόγιον 1845-1867* (Αθήνα: Ίκαρος, 1990), 199, 204· Sreten L. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji 1878 i 1880* (Ταξιδεύοντας στη Νέα Σερβία 1878 και 1880) (Beograd: 1950), 306· Μητσού, *ό.π.*, 353.

⁶ Popović, *Ο Cincarima*, 400.

⁷ Στεφάνου Α. Κουμανούδη, *Ανέκδοτα κείμενα 1837-1845. Ημερολόγιον. Πραγματεία κατά του Φαλλμεράϋερ ατελής* (Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΝΕ, 2010), 19-20.

⁸ Κουμανούδη, *Ανέκδοτα κείμενα*, 228.

⁹ Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 67, 75, 168, 170.

διαφέροντα και έγραφε ποίηση.¹⁰ Στη βιβλιοθήκη του υπήρχαν πεντακόσια βιβλία, η αξία των οποίων ανέρχονταν στα διακόσια αυτοκρατορικά δουκάτα. Ασχολήθηκε επίσης και με το εμπόριο. Παντρεύτηκε την Ιουλιανή, το γένος Αβράμοβιτς.¹¹ Ήταν ασθενικός από την παιδική του ηλικία και απεβίωσε στην Αθήνα στις 22 Νοεμβρίου 1865, όπου και ζούσε τον τελευταίο χρόνο με τη φροντίδα του αδελφού του Στεφάνου.¹²

Περισσότερες πληροφορίες διαθέτουμε για τα δύο πρώτα παιδιά της οικογένειας, τον Ιωάννη και τον Στέφανο. Ο Ιωάννης γεννήθηκε στις 24 Ιουνίου 1812. Παντρεύτηκε τη Χρυσάνθη Ζινζιφά ή Ζίνζιφα, η οποία γεννήθηκε στο Μοναστήρι στις 31 Δεκεμβρίου 1820 και απεβίωσε στο Βελιγράδι στις 27 Ιουλίου 1890.¹³ Η μητέρα της Χρυσάνθης ήταν αδελφή του διευθυντή του τελωνίου του Βελιγραδίου Αναστασίου Γκούτα.¹⁴ Απέκτησαν δώδεκα παιδιά, από τα οποία μεγάλωσαν και ενηλικιώθηκαν τα πέντε, οι Ανδρέας, Δημήτριος (1855-1923), Κατερίνα, Μίλκα (1861-1941) και Μίλεβα.¹⁵ Γνωρίζουμε επίσης και το όνομα της δεύτερης κόρης του, Ελένης, η οποία απεβίωσε τον Νοέμβριο του 1849.¹⁶

Ο Ιωάννης ασχολήθηκε με το εμπόριο. Γρήγορα όμως ξεχώρισε για τις ικανότητές του και αναδείχθηκε στην πιο σημαίνουσα προσωπικότητα της ελληνικής παροικίας, αλλά και μία από τις πλέον ισχυρές σε ολόκληρη τη Σερβία. Τον Ιούνιο του 1844, σε ηλικία 32 ετών, διορίστηκε στην εξόχως σημαντική και κρίσιμη θέση του Τραπεζίτη του Κράτους της Σερβίας,¹⁷ που αποτέλεσε και την απαρχή μίας ξεχωρι-

¹⁰ Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας* (Αθήνα: 1999), 26, 262-263.

¹¹ Kostić, *ό.π.*, 180.

¹² Kostić, *ό.π.*, 180· Ματθαίου, *ό.π.*, 26.

¹³ Ioannis A. Papadrianos, "Serbian epitaphs of Greeks from Belgrade (XIXth-XXth century)," *Balkan Studies* 21, no. 1 (1980): 118.

¹⁴ Ρορονιό, *O Cincarima*, 399.

¹⁵ Ρορονιό, *O Cincarima*, 399· Papadrianos, *ό.π.*, 118-120.

¹⁶ Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 113.

¹⁷ Arhiv Srbije (στο εξής AS), Državni Savet, 1844, αρ. 217. *Serbske narodne novine*, αρ. 48, 18-6-1844, 190. Οι αυξημένες υποχρεώσεις και ανάγκες του πριγκιπάτου οδήγησαν τον πρίγκιπα Μίλος Ομπρένοβιτς να δημιουργήσει μία επίσημη θέση που θα αναλάμβανε την οικονομική διαχείρισή του. Έτσι, συνέστησε τον θεσμό του Τραπεζίτη του Κράτους, μία θέση-κλειδί στη σερβική διοίκηση. Ο πρώτος

στής πορείας στη δημόσια ζωή της χώρας. Τη θέση αυτή την κατείχε τουλάχιστον μέχρι το 1865, ενώ πιθανότατα τη διατήρησε μέχρι τον ξαφνικό του θάνατο το επόμενο έτος.¹⁸

Εκτός από το εμπόριο, ο Ιωάννης ασχολήθηκε και με άλλους τομείς των οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως αυτός της αγοράς ακινήτων. Αρχικά αγόρασε το κτήριο το οποίο βρισκόταν στη διασταύρωση της οδού Knez Mihailova με την Kralja Petra, στο ισόγειο του οποίου ανέπτυξε μέρος των εμπορικών του δραστηριοτήτων ενώ στον όροφο κατοικούσε με την οικογένειά του. Αργότερα αγόρασε και το διπλανό κτήριο και μαζί με το πρώτο τα γκρέμισε και ξεκίνησε την κατασκευή ενός νέου επιβλητικού και πολυτελούς κτηρίου. Ο ξαφνικός του θάνατος το 1866 καθυστέρησε την ανέγερσή του, την οποία συνέχισαν και ολοκλήρωσαν το 1870 τα παιδιά του Ανδρέας και Δημήτριος. Το ιστορικό αυτό κτήριο σήμερα κοσμεί την οδό Knez Mihailova και είναι γνωστό ως Σπίτι της Χρυσάνθης Κουμανούδη. Τα τελευταία χρόνια στεγάζει το Ινστιτούτο Γκαίτε.

Πρόκειται για ένα μεγάλο κτήριο, το οποίο παρά τον όγκο του διακρίνεται από απόλυτη συμμετρία. Η κατασκευή του είναι βασισμένη στο νεοαναγεννησιακό στιλ. Τα διακοσμητικά ανάγλυφα επαναλαμβάνουν τα κλασικά μοτίβα του μπαρόκ και της αναγέννησης. Διαθέτει υπόγειο, ισόγειο και όροφο.¹⁹ Στο ισόγειο υπήρχαν καταστήματα και

τραπεζίτης που διόρισε ο πρίγκιπας Μίλος στη θέση αυτή ήταν ο Νικόλαος Γερμάνης από τη Βλάστη, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντά του στις αρχές του 1839. Ο Γερμάνης παρέμεινε στη θέση του πέντε χρόνια, μέχρι τις αρχές του 1844, όταν τον διαδέχθηκε ο συνέταιρός του Miša Anastasijević, ο οποίος όμως παρέμεινε στη θέση του για ελάχιστους μήνες, μέχρι την άνοιξη του ίδιου έτους. Τον Ιούνιο του 1844 Τραπεζίτης του Κράτους διορίστηκε ο Ιωάννης Κουμανούδης.

¹⁸ Η τελευταία χρονολογικά γραπτή μαρτυρία, από τη μέχρι σήμερα έρευνα, από την οποία διαπιστώνεται ότι ο Κουμανούδης κατέχει τη θέση του Τραπεζίτη του Κράτους της Σερβίας, ανάγεται στα 1865, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν την κατείχε και κατά το τελευταίο έτος του βίου του, αφού βρισκόταν σε αυτή τη θέση επί είκοσι δύο συναπτά έτη. Βλ. P. Srećković, *Sinan-paša* (Beograd: Državna štamparija, 1865), κατάλογος συνδρομητών.

¹⁹ Gordana Gordić, *Arhitektonsko nasleđe grada Beograda I, Katalog arhitektonskih objekata na području grada Beograda (1690-1914)* [Η αρχιτεκτονική κληρονομιά της πόλης του Βελιγραδίου I, Κατάλογος αρχιτεκτονικών αντικειμένων στην περιοχή του Βελιγραδίου (1690-1914)], ZZSKGB, Saopštenja 6 (Beograd: 1966), 28· Željko Škalamera–Zoran Jakovljević, *Knez Mihailova ulica* (Η οδός Knez Mihailova), ZZSKGB, Saopštenja 3 (Beograd: 1964), 23-24.

δημόσιοι οργανισμοί, ενώ μέσα από αγγελία της Χρυσάνθης Κουμανούδη πληροφορούμαστε ότι στον όροφο υπήρχαν διαμερίσματα.²⁰ Στο κτήριο στεγάστηκε από την ίδρυσή της (1884) και μέχρι την κατασκευή του δικού της κτηρίου, το 1890, η Εθνική Τράπεζα της Σερβίας. Στη συνέχεια, στο κτήριο στεγάστηκε η τράπεζα Andrejević i Kompanije.²¹ Στην ιδιοκτησία της οικογένειας παρέμεινε μέχρι το 1910, οπότε πωλήθηκε στον Νικόλαο Δούμα Κίκη. Λόγω της σημαντικότητάς του και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που το διακρίνουν, έχει καταχωρηθεί ως μνημείο πολιτιστικής κληρονομιάς.²² Ακόμη, γνωρίζουμε ότι ήταν ιδιοκτήτης του κτηρίου επί της οδού Brankova 17, το οποίο επίσης σώζεται.

Επιπλέον, ο Ιωάννης Κουμανούδης ήταν ιδιοκτήτης τριών ξενοδοχείων.²³ Στη διασταύρωση των οδών Knez Mihailova και Rajičeva βρίσκεται το ξενοδοχείο Grčka kraljica (Ελληνίδα βασίλισσα). Κατασκευάστηκε το 1835 με έντονα τα στοιχεία του νεοκλασικισμού, ο οποίος αποτελούσε την κύρια τάση εκείνη την περίοδο.²⁴ Το 1860 γνωρίζουμε ότι είχε οκτώ δωμάτια, δύο κουζίνες και υπόγειο,²⁵ ενώ το 1896 ανήκε στη β' κατηγορία.²⁶ Είναι το παλαιότερο κτήριο στην οδό Knez Mihailova και το μοναδικό που παρέμεινε στην αρχική του μορφή και χωρίς να αλλάξει η χρήση του μέχρι σήμερα. Με βάση αυτό το ξενοδοχείο μάλιστα οριοθετήθηκε αργότερα η γραμμή χάραξης της οδού Knez Mihailova, η οποία υφίσταται μέχρι σήμερα.²⁷ Αποτε-

²⁰ *Srpske novine*, αρ. 34, 20-3-1871, 164.

²¹ Kostić, *ό.π.*, 118-119, 223.

²² ZZSKGB 1064/2, 17-12-1966. SK 83.

²³ Branko Peruničić, *Uprava varoši Beograda*. Spisak kafana, mehana i bašta u Beogradu 1860 godine, Upraviteljstvu varoši Beograda (Διοίκηση της πόλης του Βελιγραδίου. Κατάλογος των καφενείων, μεχάνων και εξοχικών κέντρων το έτος 1860, της Διοίκησης της πόλης του Βελιγραδίου), αρ. εγγρ. 189, 414, 419. Οι μεχάνες αποτελούσαν μία νεότερη εκδοχή των παλαιότερων χανιών.

²⁴ Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija* (Αρχιτεκτονική εγκυκλοπαίδεια), τ. I, 175, τ. III, 1355-1362.

²⁵ Peruničić, *ό.π.*, 414.

²⁶ Đorđe Bugarski-Petar Hajduković, *Vođa po Beogradu s planom Beograda* (Οδηγός του Βελιγραδίου με χάρτη του Βελιγραδίου) (Beograd: Štamparija P. Tanaskovića, 1896), 42.

²⁷ Gordić, *ό.π.*, 26-27. Divna Đurić-Zamolo, *Hoteli i kafane XIX veka u Beogradu* (Ξενοδοχεία και καφενεία του 19^{ου} αιώνα στο Βελιγράδι) (Beograd: Muzej grada Beograda, 1988), 30.

λείται από υπόγειο, ισόγειο, όροφο και τρίκλιτη στέγη, ενώ στο εσωτερικό του κτηρίου υπήρχε αίθριο.²⁸ Στη στενή πρόσοψη, στην οποία βρίσκεται η είσοδος, υπάρχει ένα μικρό μπαλκόνι. Στο ισόγειο βρίσκεται το εστιατόριο και το καφενείο, ενώ στον όροφο τα δωμάτια. Ήταν κυρίως εμπορικό ξενοδοχείο, καθώς σε αυτό διέμεναν οι έμποροι που έρχονταν στο Βελιγράδι από την επαρχία, ενώ παράλληλα στο καφενείο του σύχναζαν οι πιο σημαντικοί έμποροι της πόλης.²⁹

Το δεύτερο ξενοδοχείο ονομάζονταν Polivakon han και ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1835.³⁰ Το τρίτο, που βρίσκονταν στην περιοχή Jalija, δίπλα στις όχθες του Δούναβη, ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1840³¹ και ήταν κοντά στο ζυθοποιείο, του οποίου ο Κουμανούδης εμφανίζεται ως ιδιοκτήτης από το 1850.³² Λίγο αργότερα, δίπλα από το ζυθοποιείο άνοιξε και μπυραρία (Pivnica).³³ Επίσης, ήταν ιδιοκτήτης ενός καφενείου,³⁴ κτηρίων, εμπορικών καταστημάτων καθώς και οικοπέδων, αμπελώνων, χωραφιών και λιβαδιών, τα οποία μίσθωνε.³⁵ Επίσης, ο αδελφός του Στέφανος Κουμανούδης μας πληροφορεί ότι στις 20 Σεπτεμβρίου 1851 ο Ιωάννης ήλθε στην Αθήνα και αναχώρησε στις 9 Οκτωβρίου, αφού πρώτα αγόρασε ένα σπίτι.³⁶ Το όνομα του Ιωάννη βρίσκεται επίσης στον κατάλογο ιδιοκτητών αμαξών του Βελιγραδίου, που δημοσιεύθηκε το 1854, στον οποίο αναφέρεται ως ιδιοκτήτης δύο αμαξών.³⁷

Εκτός από τη θέση του Τραπεζίτη του Κράτους και τις δικές του οικονομικές δραστηριότητες, ο Κουμανούδης είχε ενεργό συμμετοχή και στα εν γένει οικονομικά, και όχι μόνο, δρώμενα της χώρας. Στις 26 Φεβρουαρίου του 1851 συστάθηκε επιτροπή για τη σύνταξη του

²⁸ Gordić, *ό.π.*: Đurić-Zamolo, *ό.π.*

²⁹ Škalamera-Jakovljević, *ό.π.*, 6, 29-30· Bogunović, *ό.π.*, τ. I, 174-175.

³⁰ Peruničić, *ό.π.*, 414.

³¹ Peruničić, *ό.π.*, 419.

³² Nenad Lukić, *Beogradske ručne pivare u XIX veku* (Οι ζυθοποιίες του Βελιγραδίου τον 19^ο αιώνα) Nasleđe, br. XV (2014), σ. 26.

³³ Lukić, *ό.π.*

³⁴ Peruničić, *ό.π.*, 407.

³⁵ *Beogradski stranci, priča o kosmopolitizmu i energiji grada koja traje* (Οι ξένοι του Βελιγραδίου, μια ιστορία περί του κοσμοπολιτισμού και της ενέργειας της πόλης που διαρκεί), (Beograd: Turistička organizacija Beograda, 2010), 55-58.

³⁶ Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 177.

³⁷ Peruničić, *ό.π.*, αρ. εγγρ. 159, σ. 310.

εμπορικού νόμου της χώρας, στην οποία αναφέρεται ως πρώτο της μέλος.³⁸ Από το 1859 διατέλεσε εκλεγμένος πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου του Βελιγραδίου,³⁹ ενώ από το επόμενο έτος αναφέρεται ως πρώτο μέλος του νεοσυσταθέντος Εμπορικού Δικαστηρίου.⁴⁰ Κατά τα έτη 1861-1863 εξέδιδε την εφημερίδα *Trgovačke novine* (Εμπορικά νέα).⁴¹

Το 1862, ο πρίγκιπας Μιχαήλ με τον πρωθυπουργό Ηλία Γκαρσάνιν, ο οποίος ήταν άριστος γνώστης της ελληνικής γλώσσας καθώς φοίτησε στο ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου, το οποίο έφερε τον εύλογο τίτλο Ελληνομουσειόν, επιδίωξαν στενότερες επαφές με την Ελλάδα από αυτές που είχαν ήδη ξεκινήσει τον προηγούμενο χρόνο, με σκοπό τη συμμαχία για την από κοινού αντιμετώπιση των Οθωμανών. Στο πλαίσιο αυτό, ο πρίγκιπας Μιχαήλ έστειλε τον Ιωάννη Κουμανούδη ως απεσταλμένο του στον βασιλιά Όθωνα. Ο Κουμανούδης έφτασε στην Αθήνα, όπου ζούσε ο αδελφός του Στέφανος, στις 9 Ιουλίου 1862 και στις 18 Ιουλίου έγινε δεκτός από τον Όθωνα. Ο Κουμανούδης παρέμεινε για συνομιλίες στην Αθήνα μέχρι τον Οκτώβριο του ίδιου έτους.⁴²

³⁸ *Živeti u Beogradu, dokumenta Uprave grada Beograda, Knj. 3, 1851-1867* (Ζώντας στο Βελιγράδι, έγγραφα της Διοίκησης της πόλης του Βελιγραδίου, βιβλίο 3, 1851-1867) (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2005), 231.

³⁹ *Živeti u Beogradu*, 237.

⁴⁰ IAB, UGB, Invent. br. 474, f-V, 120, 1860. Κατά τη διάρκεια του 1860 ο πρίγκιπας Μίλος Ομπρένοβιτς θέλοντας να ρυθμίσει διάφορα λειτουργικά θέματα που είχαν προκύψει σε σχέση με την εμπορική δραστηριότητα, αποφάσισε να ιδρύσει ανεξάρτητο εμπορικό δικαστήριο, στη νομική δικαιοδοσία του οποίου θα περνούσε ότι είχε σχέση με την εμπορική δραστηριότητα.

⁴¹ Stojan Novaković, *Srpska bibliografija za noviju književnost 1741-1867* (Η σερβική βιβλιογραφία για τη νεότερη λογοτεχνία 1741-1867) (Beograd: Državna štamparija, 1869), 433, αρ. 2384, 445, αρ. 2469, 461, αρ. 2574· Milica Kisić-Branka Bulatović, *Srpska štampa, 1768-1995, istorijsko-bibliografski pregled* (Ο σερβικός τύπος, 1768-1995, ιστορική-βιβλιογραφική ανασκόπηση) (Beograd: Medija centar, 1996), 64. Κατά το πρώτο έτος της έκδοσης η εφημερίδα ήταν εβδομαδιαία και εκδίδονταν κάθε Σάββατο. Τα επόμενα έτη εκδίδονταν δύο φορές την εβδομάδα, κάθε Σάββατο και Τρίτη.

⁴² Για την αποστολή του Ιωάννη Κουμανούδη στην Αθήνα και τις σχετικές διαπραγματεύσεις βλ. αναλυτικά, Grgur Jakšić, *Izastanstvo Jovana Kumanudija u Atinu 1862* (Η αποστολή του Ιωάννη Κουμανούδη στην Αθήνα το 1862), στο *Iz novije srpske istorije, Abdikacija kralja Milana i druge rasprave* (Από τη νεότερη σερβική

Ωστόσο, ο Ιωάννης Κουμανούδης ενδιαφερόταν και προσωπικά για τη μητέρα πατρίδα. Το γεγονός αυτό το πληροφορούμαστε από μία επιστολή του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη⁴³ προς τον Στέφανο Κουμανούδη, από την οποία μαθαίνουμε ότι το 1866 ο Ιωάννης Κουμανούδης έστειλε επιστολή στον βασιλιά Γεώργιο. Η επιστολή του Δεληγεώργη έχει ως εξής: «Διαμένων εις Πατήσια έλαβα την επιστολήν σας και την εσώκλειστον του αδελφού σας, περιέχουσιν σπουδαίας πληροφορίας, ων την αξίαν αυξάνουσιν αι σημεριναι περιστάσεις. Διά ταύτα σας ευχαριστώ. Δεν σας επέστρεψα εγκαίρως την ειρημένην επιστολήν διότι σκοπόν είχαν κατά την πρώτην επίσκεψιν ν' αναγνώσω αυτήν προς την Α.Μ. Τούτο όμως δύνασθε να πράξητε και υμείς, εγώ δε σας προτρέπω φιλικώς να μη διστάσεται».⁴⁴

Σημαντική υπήρξε η συνεισφορά του Ιωάννη Κουμανούδη στη διάδοση και διατήρηση του ελληνικού πολιτισμού στο Βελιγράδι, για την οποία επέδειξε ιδιαίτερη φροντίδα, αλλά και γενικότερα για τα θέματα και τα προβλήματα που απασχολούσαν την ελληνική παροικία. Έτσι, βλέπουμε ότι στο αναγνωστήριο του Βελιγραδίου υπήρχε πλούσιο υλικό από ελληνικές εφημερίδες, από τις οποίες τα μέλη της παροικίας μάθαιναν τα νέα από τη μητέρα πατρίδα, μεταξύ των οποίων και οι *Χρόνος*, *Ισοκράτης*, *Αθήναι* και *Αμάλθεια*, τις οποίες προσέφερε με δανεισμό ο Ιωάννης Κουμανούδης.⁴⁵ Επίσης, το 1862 ο Ιωάννης Κουμανούδης ανέλαβε με δικά του έξοδα την έκδοση στη σερβική γλώσσα του έργου *Οικονομικά* του Ξενοφώντα, σε μετάφραση

ιστορία. Η παραίτηση του βασιλιά Μίλαν και άλλες συζητήσεις) (Beograd: Prosveta, 1953), 32-37· βλ. επίσης, Grgur Jakšić–Vojislav J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila, prvi balkanski savez* (Η εξωτερική πολιτική της Σερβίας κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του πρίγκιπα Μιχαήλ, η πρώτη βαλκανική συμμαχία) (Beograd: Istorijski institut u Beogradu, 1963), 126-128· Slavenko Terzić, *Srbija i Grčka 1856-1903. Borba za Balkan* (Σερβία και Ελλάδα 1856-1903. Αγώνας για τα Βαλκάνια) (Beograd: Istorijski institut u Beogradu, 1992), 107-110.

⁴³ Ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης (1829-1879), ήταν νομικός, δημοσιογράφος και πολιτικός, ο οποίος διατέλεσε επτά φορές πρωθυπουργός της Ελλάδος, από το 1865 έως το 1878. Διατηρεί μέχρι σήμερα τον τίτλο του νεώτερου Έλληνα πρωθυπουργού, καθώς ανέλαβε για πρώτη φορά την εξουσία σε ηλικία 36 ετών.

⁴⁴ *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Νέα σειρά, τ. 10, τεύχ. 2 (1928): 131.

⁴⁵ Dušan J. Popović, *Beograd kroz vekove* (Το Βελιγράδι διά μέσου των αιώνων) (Beograd: Turistička štampa, 1964), 374· Popović, *O cincarima*, σ. 174.

του Jevtimije Anramonić.⁴⁶ Αλλά και στα εκπαιδευτικά θέματα η συνεισφορά του υπήρξε καθοριστική, όπως όταν το 1859 με ενέργειες του βοήθησε να αποτραπεί το κλείσιμο του ιδιωτικού ελληνικού σχολείου που είχαν ιδρύσει στο Βελιγράδι μέλη της ελληνικής κοινότητας, μεταξύ των οποίων και ο Κουμανούδης.⁴⁷

Στις 12 Μαρτίου 1866, ο Ιωάννης Κουμανούδης υπέβαλε αίτηση στον Δήμο Βελιγραδίου για να εγκρίνει το καταστατικό του πρώτου πιστωτικού ιδρύματος στην ιστορία της Σερβίας με τίτλο Εταιρεία Ταμειυτηρίου Βελιγραδίου. Το αρχικό κεφάλαιο του ταμειυτηρίου θα ανερχόταν στο ποσό των 100.000 φιορινιών, το οποίο θα κατέθετε ο Κουμανούδης αμέσως μετά την έγκριση του καταστατικού.⁴⁸ Όπως φαινόταν, το μέλλον του Κουμανούδη προβλεπόταν ακόμη πιο λαμπρό. Δυστυχώς όμως ο ξαφνικός του θάνατος, στις 21 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει τα σχέδιά του. Ο θάνατος του Κουμανούδη αποτέλεσε μεγάλο πλήγμα για την ελληνική παροικία, η οποία έχασε τον πιο σημαντικό της στυλοβάτη.

Ο Κουμανούδης απεβίωσε αφήνοντας στους κληρονόμους του τεράστια περιουσία και είχε τεθεί ως ερώτημα αν μπορούσαν να μετρηθούν όλα όσα απέκτησε.⁴⁹ Την τριμελή επιτροπή των επιμελητών και εκτελεστών της διαθήκης του Κουμανούδη αποτελούσαν η σύζυγός του Χρυσάνθη και οι Στέφανος Νικολάου Μπόντης (Μεγάλος Γκούσα) και Αναστάσιος Χριστοδούλου, οι οποίοι ήταν στενοί του φίλοι και εξέχοντα μέλη της ελληνικής κοινότητας. Σύμφωνα με τη διαθήκη η φήμα Κουμανούδη θα συνέχιζε με το ίδιο όνομα, ενώ το δικαίωμα υπογραφής ανέλαβε ο πρώτος του εξάδελφος Δημήτριος Γεωργίου Κουμανούδης. Παράλληλα, μεγάλες εκτάσεις αμπελώνων, χωραφιών και λιβαδιών πουλήθηκαν σε πλειστηριασμό.⁵⁰

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί ότι το ενδιαφέρον του Ιωάννη για τα κοινά δεν περιορίστηκε μόνο στο Βελιγράδι και στη Σερβία, αλλά και στη μητέρα πατρίδα, αφού το 1846 έγινε ευεργέτης της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας,⁵¹ ενώ τον Νοέμβριο του 1847 ο Στέ-

⁴⁶ Novaković, *ό.π.*, 438, αρ. 2.418.

⁴⁷ AS, MPs, F -IX, 1641/63· AS, MPs, F -IX, 10149/63.

⁴⁸ *Živeti u Beogradu*, 14, 319, όπου δημοσιεύεται αυτούσια η αίτηση.

⁴⁹ *Beogradski stranci*, 58.

⁵⁰ *Beogradski stranci*, 58.

⁵¹ Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 46.

φανος προέτρεψε τον Ιωάννη να στείλει βιβλία για την Ελληνική Βιβλιοθήκη.⁵² Διατέλεσε μέλος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας τουλάχιστον από το 1860 και μέχρι το τέλος της ζωής του.⁵³ Ήδη από το 1859, ο Στέφανος εκλέχθηκε γραμματεύς της εταιρείας, θητεία που διήρκησε αδιαλείπτως μέχρι το 1894.

Το 1863 το όνομα του Ιωάννη βρίσκεται μεταξύ των χορηγών για τις ανασκαφές που θα πραγματοποιήσει η Αρχαιολογική Εταιρεία στο θέατρο του Διονύσου.⁵⁴ Μετά τον θάνατό του, άφησε στη διαθήκη του κληροδότημα για την εταιρεία το ποσό των εκατό καισαροβασιλικών φλωρίων,⁵⁵ ενώ για το Πανεπιστήμιο των Αθηνών άφησε κληροδότημα το ποσό των διακοσίων καισαροβασιλικών φλωρίων.⁵⁶

Τα παιδιά του Ιωάννη Κουμανούδη, Ανδρέας και Δημήτριος, ασχολήθηκαν και αυτοί με τη σειρά τους με την ελληνική κοινότητα και τη διάδοση του ελληνισμού στο Βελιγράδι, ιδιαίτερα ο Ανδρέας, ο οποίος, μεταξύ άλλων, ασχολήθηκε και με τη συγγραφή. Το 1870 εκδόθηκε ένα ιστορικό λεξικό στο οποίο, εκτός των άλλων, συμπεριλαμβάνονται και βιογραφικά στοιχεία σημαντικών προσωπικοτήτων όλων των εθνών «από τα παλαιότερα χρόνια μέχρι τις μέρες μας», όπως αναφέρεται.⁵⁷

⁵² Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 89, 171.

⁵³ *Γενική συνέλευσις των μελών της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (Αθήναι: Ιω. Αγγελοπούλου, 1861), 4· *Γενική Συνέλευσις των μελών της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (Αθήναι: Π.Β. Μωραϊτίνη, 1861), 33· *Δύο Γενικαί Συνελεύσεις των Εταίρων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1862), 17· *Δύο Γενικαί Συνελεύσεις των Εταίρων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1864), 18· *Δύο Γενικαί Συνελεύσεις των Εταίρων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1866), 15.

⁵⁴ *Δύο Γενικαί Συνελεύσεις* (1864), 18.

⁵⁵ *Δύο Γενικαί Συνελεύσεις των εταίρων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Συγκροτηθείσαι την 8 και την 29 Ιουνίου 1869* (Αθήναι: Ιω. Αγγελοπούλου, 1869), 6, 12.

⁵⁶ *Λόγος εκφωνηθείς την ΚΔ' Νοεμβρίου 1868, ημέρα της επίσημου εγκαθιδρύσεως των νέων αρχών του Εθνικού Πανεπιστημίου/Υπό του Πρυτάνεως Θεοδώρου Γ. Ορφανίδου* (Αθήνησι: Τύποις Α. Κτενά και Σούτσα, 1868), 35-36· *Πανδώρα* 473 (1 Δεκεμβρίου 1869): 326-327, 331.

⁵⁷ Andrija Jovan Kumanudi, *Rečnik istorije i zemljopisa, sadržavajući kratku istoriju, Fizičnu i političnu geografiju, život znamenitih lica sviju naroda od najstarijih pa do naših vremena*. Čast I. A-B (Λεξικό ιστορικό και γεωγραφικό, που περιέχει σύντομη ιστορική, φυσική και πολιτική γεωγραφία, βίους διάσημων αν-

Το δεύτερο βιβλίο του εκδόθηκε το 1874 και έχει τίτλο *Jelada i Jelini*.⁵⁸ Στον πρόλογο ο Κουμανούδης μας εξηγεί τον λόγο για τον οποίο έγραψε το βιβλίο: «Ο αξιότιμος αναγνώστης θα βρει σ' αυτό το έργο ό,τι του είναι απαραίτητο να ξέρει για την Ελλάδα, την εξέλιξή της, την οικονομία της, τα κρατικά έσοδα και έξοδα, και τελικά τις στρατιωτικές τις δυνάμεις», ενώ σε άλλο σημείο γράφει: «Οι Έλληνες με θλιμμένη καρδιά βλέπουν τα πολλά αδέρφια τους, που αναστενάζουν ακόμα κάτω από το βαρύ τουρκικό ζυγό...». Πρόκειται για ένα πολύτιμο βιβλίο, το οποίο περιέχει συστηματική καταγραφή και περιγραφή της Ελλάδας εκείνης της περιόδου, και μάλιστα στη σερβική γλώσσα.

Στα τέλη του 1907 εκδόθηκε ένα ακόμη βιβλίο του με τίτλο *Srbija i Grčka u XIX veku*.⁵⁹ Στο βιβλίο αυτό ο Κουμανούδης μετέφρασε πρωτότυπα έγγραφα από τα έργα του Ιωάννη Φιλήμονος *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας* και *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, στα οποία διαφαίνονται οι σχέσεις του Καραγιώργη και του Μίλος Ομπρένοβιτς με τους Έλληνες επαναστάτες, και ιδιαίτερα με την οικογένεια Υψηλάντη, από την έναρξη της πρώτης σερβικής επανάστασης (1804) μέχρι και την έναρξη της ελληνικής (1821).⁶⁰

θρώπων όλων των εθνών από την παλαιότερη έως τη σημερινή εποχή. Μέρος Ι. Α-Β) (Beograd: Štamparija Nikole Stefanovića, 1870).

⁵⁸ A.J. Kumanudi, *Jelada i Jelini. Putopis–Statistika–Administracija–Politička, religiozna i vojna organizacija–Ustav–Izvod iz istorije Jelina od godine 1821 pa do danas*. Čast prva (Η Ελλάδα και οι Έλληνες. Οδοιπορικό–Στατιστική–Διοίκηση–Πολιτική, θρησκευτική και στρατιωτική οργάνωση–Σύνταγμα–Ερανισμός από την ιστορία των Ελλήνων από το έτος 1821 μέχρι σήμερα. Μέρος πρώτο), (Beograd: Štamparija N. Stefanovića i Družine, 1874).

⁵⁹ A.J. Kumanudi, *Srbija i Grčka u XIX veku. Sv. I. Odnosi Karađorđevi i Miloševi sa Grcima 1804-1821* (Η Σερβία και η Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Τεύχος Ι. Οι σχέσεις του Καραγιώργη και του Μίλος με τους Έλληνες 1804-1821) (Beograd: Štamparija Ace M. Stanojevića, 1907).

⁶⁰ Το βιβλίο αποτελεί ανάτυπο του περιοδικού *Delo*, όπου νωρίτερα το ίδιο έτος ο Κουμανούδης είχε δημοσιεύσει τα έγγραφα σε δύο συνέχειες. Βλ. αναλυτικά, A.J. Kumanudi, *Srbija i Grčka u XIX veku. Odnosi Karađorđevi i Miloševi sa Grcima 1804-1821. Prevod grčkih dokumenata iz Filimonove istorije grčkog*, *Delo*, list za nauku, književnost i društveni život, knj. 44, sv. 1 (1907), 9-33, knj. 44, sv. 2 (1907), 174-190.

Το 1891, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Χαριλάου Τρικούπη στο Βελιγράδι, οι αδελφοί Ανδρέας και Δημήτριος Κουμανούδης διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Ο Ανδρέας μετέβη στον σιδηροδρομικό σταθμό του Σεμλίνου, στον οποίο είχε φτάσει ο Τρικούπης από τη Βουδαπέστη, για να τον συνοδεύσει στο Βελιγράδι, όπου τον φιλοξένησε το πρώτο βράδυ στην κατοικία του. Κατά τη διαμονή του Τρικούπη στο Βελιγράδι, οι αδελφοί Κουμανούδης παρέθεσαν προς τιμήν του τρία γεύματα, στα οποία παρακάθισαν υπουργοί, πρώην πρωθυπουργοί, αρχηγοί κομμάτων και η ελίτ του Βελιγραδίου.⁶¹

Νωρίτερα, το καλοκαίρι του 1876, ο Ανδρέας Κουμανούδης ακολούθησε τα χνάρια του πατέρα του και προσέφερε τις υπηρεσίες του στη σερβική ηγεσία. Πιο συγκεκριμένα, κατά την έναρξη του πρώτου σερβοτουρκικού πολέμου το 1876, η Σερβία αντιμετώπιζε δυσκολίες, κάτι που οδήγησε την κυβέρνησή της να αποστείλει τους Κουμανούδη και Firmilijan Dražić στην Αθήνα για συνομιλίες με την ελληνική κυβέρνηση και το ενδεχόμενο υπογραφής μιας νέας ελληνοσερβικής συμμαχίας. Μέσα από τις επιστολές του προς τον πρωθυπουργό της Σερβίας Jovan Ristić, ο Κουμανούδης σκιαγραφεί την πολιτική κατάσταση που βρήκε στην ελληνική πρωτεύουσα, ενώ παράλληλα τον ενημερώνει για τη γνώμη που αποκόμισε για τα πρόσωπα που σχετίζονται με τις ελληνοσερβικές σχέσεις.⁶² Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Ανδρέας Κουμανούδης εργάστηκε ως γραμματέας στο ελληνικό προξενείο του Βελιγραδίου, όπως επίσης και ως εμπορικός πράκτορας του κράτους της Σερβίας στην Αθήνα.⁶³

Για τα υπόλοιπα παιδιά του Ιωάννη Κουμανούδη, μαθαίνουμε ότι η Κατερίνα παντρεύτηκε τον υπουργό Παύλο Στάνισιτς και μαζί απέκτησαν μία κόρη, την Όλγα, η οποία παντρεύτηκε τον γιατρό των ανακτόρων Edvard Mihl.⁶⁴ Για τη Μίλκα γνωρίζουμε ότι το 1875 μαζί με την Bosa Lešjanin, κατά τη διάρκεια του κονσέρτου για βιολί που έδινε ο δεκαπεντάχρονος Bogdan Popović, του παρέδωσαν πάνω στη

⁶¹ *Περί Χαριλάου Τρικούπη, εκ δημοσιευμάτων από τον Μαΐου 1884, εν είδει ημερολογίου*, ΣΤ' (Αθήναι: Τύπος Π. Δ. Σακελλαρίου, 1910), 460-461, 497-498, 505.

⁶² Terzić, *ό.π.*, 193-194.

⁶³ Terzić, *ό.π.*, 431· Dimitrije Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911* (Ο τελωνειακός πόλεμος της Αυστροουγγαρίας και της Σερβίας 1906-1911) (Beograd: Istorijski institut, 1962), 489, 717.

⁶⁴ *Beogradski stranci*, 58.

σκηνή ένα πανάκριβο βιολί που αγόρασαν από τη Βιέννη, από έναν παλιό τεχνίτη, κάτι που προκάλεσε τις έντονες επευφημίες του κοινού.⁶⁵ Η μικρότερη Μίλεβα δεν παντρεύτηκε και ζούσε με τη μητέρα της Χρυσάνθη. Κληρονόμησε το μεγαλοπρεπές κτήριο στην οδό Knez Mihailova 50.⁶⁶

Όσον αφορά τον δεύτερο γιο του Αθανασίου και της Δέσποινας Κουμανούδη, τον Στέφανο, θα ασχοληθούμε κυρίως με πληροφορίες που διαθέτουμε από τη διαμονή του στο Βελιγράδι και τη σχέση του με τη Σερβία. Γνωρίζουμε ότι έζησε στην πόλη από το 1826, όταν η οικογένειά του μετοίκησε στο Βελιγράδι, μέχρι το 1832. Στη συνέχεια, μετέβη στη Σιλίστρια, όπου ζούσε ο αδελφός της μητέρας του Γ. Καραμούζης, ο οποίος ήταν δήμαρχος της πόλης. Βρέθηκε για σπουδές στο Μόναχο, το Βερολίνο και το Παρίσι από το 1835 μέχρι τον Απρίλιο του 1844, οπότε επέστρεψε στην οικογένειά του στο Βελιγράδι, όπου παρέμεινε για τους επόμενους δεκαέξι μήνες, τους τελευταίους που έζησε στο Βελιγράδι.⁶⁷

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην πόλη, ο Στέφανος μας παραθέτει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον ίδιο και την οικογένειά του. Στα μέσα Μαΐου του 1845 γράφει ότι στις 27 Μαρτίου 1845 ενταφιάστηκε η γιαγιά του Αικατερίνη, η οποία ζούσε στο Βελιγράδι τουλάχιστον από το 1835. Την ίδια ημέρα έγινε η ανακομιδή των οστών της αδελφής του Πολυξένης, που απεβίωσε μαζί με τον αδελφό τους Κομιανό το 1841 από ιλαρά, ενώ και ο άλλος του αδελφός, ο Κωνσταντίνος, μόλις είχε συνέλθει από την ασθένεια.⁶⁸ Αναφέρει, επίσης, ότι στις 27 Απριλίου 1845 τυπώθηκε το πρώτο του βιβλίο με τίτλο *Πού σπεύδει η τέχνη των Ελλήνων την σήμερον*, το οποίο όμως

⁶⁵ Vojin Rakić, *Bogdan Popović, iz razgovora i sećanja davnih* (Μπόγκταν Πόποβιτς, από συνομιλίες και αναμνήσεις του παρελθόντος) (Beograd: Biblioteka grada Beograda, 2004), 37.

⁶⁶ *Beogradski stranci*, 58.

⁶⁷ Ρορονίτς, *Putovanje*, 306· Ματθαίου, *ό.π.*, 17-23· Κουμανούδη, *Ανέκδοτα*, 22· Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 12, 211· Μητσού, *ό.π.*, 353.

⁶⁸ Κουμανούδη, *Ανέκδοτα*, 178, 228, 232.

του δόθηκε για διόρθωση, ενώ εκδόθηκε τελικά στις 17 Μαΐου με δαπάνη του αδελφού του Ιωάννη.⁶⁹

Στις 20 Μαΐου του 1845, γραφεί ότι στο σπίτι των γονέων του, με τους οποίους μένει, έχουν τρεις υπηρέτες, ενώ ο αδελφός του Ιωάννης είναι πέμπτος στην τάξη των πλουσίων της Σερβίας, όντας ιδιοκτήτης πολλών οικιών και εργαστηρίων.⁷⁰ Είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι το 1845 ο Ιωάννης βρισκόταν μόλις στο πρώτο έτος της πολύχρονης θητείας του ως Τραπεζίτης του Κράτους της Σερβίας και ουσιαστικά στο ξεκίνημα των δικών του πολυσχιδών οικονομικών δραστηριοτήτων, οι οποίες εκτινάχθηκαν κατά τη δεκαετία του 1850 και κορυφώθηκαν την αμέσως επόμενη δεκαετία.

Ο Στέφανος στο Βελιγράδι ασχολήθηκε με μεταφράσεις φιλοσοφικών και κοινωνικών έργων από τα γερμανικά και τα γαλλικά, με την ανάγνωση βιβλίων καθώς και με τη συγγραφή και τη σύνθεση ποιημάτων, τα οποία επρόκειτο να δημοσιεύσει αργότερα.⁷¹ Τον Μάιο του 1845, ο Στέφανος αγόρασε με οκτώ γρόσια το βιβλίο του Κυρίδου για την εκμάθηση της ελληνικής και σερβικής γλώσσας. Το όνομά του, μάλιστα, βρίσκεται στον κατάλογο των συνδρομητών του βιβλίου.⁷² Για τον Γεώργιο Κυρίδη γνωρίζουμε ότι καταγόταν από την Κοζάνη και διατέλεσε για επτά χρόνια δάσκαλος σε ελληνικά σχολεία του Βελιγραδίου.⁷³

Η οικογένεια του Στεφάνου τον προέτρεψε να παραμείνει στο Βελιγράδι και να εργαστεί με τον αδελφό του, από τον οποίο, όπως γρά-

⁶⁹ Κουμανούδη, *Ανέκδοτα*, 178· Σ[τέφανος] Α. Κ[ουμανούδης], *Πού σπεύδει η τέχνη των Ελλήνων την σήμερον* (Βελιγράδι: Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, 1845), Δαπάνη Ιωάννου Α. Κουμανούδη.

⁷⁰ Κουμανούδη, *Ανέκδοτα*, 179.

⁷¹ Κουμανούδη, *Ανέκδοτα*, 178-182.

⁷² Κουμανούδη, *Ανέκδοτα*, 180. Ο ελληνικός τίτλος του έχει ως εξής: *Χειραγωγή εις την ταχείαν και εύκολον μάθησιν της γραικικής και σερβικής γλώσσας υπό Γεωργίου Κυρίδου και Ευθυμίου Αβραμοβίκι* (Εν Βελιγραδίω: Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, 1845). Βλ. σχετικά, Νονακονιέ, *ό.π.*, 267, αρ. 1362.

⁷³ AS, MPs, F-I, 12/49. Ο Κυρίδης σε αναφορά του προς το Υπουργείο Παιδείας, στις 5 Ιανουαρίου 1849, επισημαίνει ότι εργάζεται ως δάσκαλος στο Βελιγράδι ήδη επτά έτη, εκ των οποίων πέντε σε ιδιωτικό ελληνικό σχολείο και δύο στο κοινοτικό. Γνωρίζει επίσης αρκετά καλά τα γερμανικά και τα γαλλικά.

φει, θα λάμβανε ετήσιο μισθό τουλάχιστον εξακόσια φιορίνια.⁷⁴ Είχε όμως μεγάλη επιθυμία να εγκατασταθεί στην Αθήνα και η οικογένειά του δεν του στάθηκε εμπόδιο. Από το Βελιγράδι αναχώρησε στις 10 Αυγούστου 1845. Στην προκυμαία τον αποχαιρέτησε η οικογένειά του, ενώ αναφέρει πως αφήνει πίσω του είκοσι τρεις τουλάχιστον συγγενείς, κοντινούς και μακρινούς.⁷⁵ Στην Αθήνα έφτασε στις αρχές Σεπτεμβρίου,⁷⁶ όπου τα πρώτα χρόνια στηριζόταν στην οικονομική βοήθεια του αδελφού του Ιωάννη, ο οποίος συνέχισε να τον στηρίζει σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ιωάννης τον παρότρυνε να οργανώσει τις σπουδές του, όπως εκείνος έκρινε, αδιαφορώντας για το μέγεθος της δαπάνης.⁷⁷

Το 1851 εκδόθηκε το έργο του *Στράτις Καλοπίχειρος*, το οποίο αφιέρωσε στον αδελφό του Ιωάννη γράφοντας χαρακτηριστικά: «Τω αδελφώ Ιωάννη ιερόν».⁷⁸ Νωρίτερα, στις 27 Μαρτίου 1850, ο αδελφός του Κωνσταντίνος είχε αναχωρήσει από την Αθήνα για το Βελιγράδι, με τον οποίο έστειλε είκοσι χάλκινα ελληνικά νομίσματα στην Εθνική Συλλογή του Βελιγραδίου.⁷⁹ Ο Κουμανούδης ασχολήθηκε, επίσης, με τη μετάφραση σερβικών δημοτικών τραγουδιών, τα οποία δημοσιεύθηκαν το 1865 στο περιοδικό *Χρυσάλλις*.⁸⁰ Για την προσφορά του στα γράμματα ανακηρύχθηκε, στις 22 Νοεμβρίου 1881, αντεπιστέλλον μέλος της Σερβικής Ακαδημαϊκής Εταιρείας και, στις 15 Νοεμβρίου 1892, επίτιμο μέλος της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών.⁸¹

⁷⁴ Ο ίδιος κάνει τη μετατροπή και αναφέρει ότι αντιστοιχούν σε 7.200 γρόσια. Βλ. Κουμανούδη, *Ανέκδοτα*, 179.

⁷⁵ Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 12-13.

⁷⁶ Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 32-33.

⁷⁷ Κουμανούδη, *Ανέκδοτα*, 22, 233· Ματθαίου, *ό.π.*, 27.

⁷⁸ Στεφάνου Αθ. Κουμανούδη, *Στράτις Καλοπίχειρος* (Αθήναι: Κ. Αντωνιάδου, 1851). Όπως φαίνεται και αυτό το βιβλίο του Κουμανούδη εκδόθηκε με δαπάνη του αδελφού του Ιωάννη.

⁷⁹ Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 115.

⁸⁰ Ο Κουμανούδης δημοσίευσε στο περιοδικό συνολικά 15 δημοτικά τραγούδια. Βλ. *Χρυσάλλις* 52 (28-02-1865): τ. Γ', 109-111. Τέσσερα από τα δημοτικά τραγούδια αναδημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Μπουκέτο* 478 (30-04-1933): τ. 10, 565.

⁸¹ Ljubomir Nikić–Gordana Žujović–Gordana Radojčić–Kostić, *Grada za Biografski rečnik članova društva srpske slovesnosti, Srpskog učenog društva i Srpske kraljevske akademije 1841-1947* (Υλικό για το βιογραφικό λεξικό των μελών της

Παράλληλα, ο Στέφανος Κουμανούδης φιλοξενούσε στο σπίτι του στην Αθήνα μέλη της οικογένειας του από το Βελιγράδι. Εκτός από τον αδελφό του Κωνσταντίνο, και ο εξάδελφος του Δημήτριος Κουμανούδης, για τον οποίο γίνεται αναφορά παρακάτω, ήλθε στην Αθήνα, στις 18 Ιουλίου 1846, για να σπουδάσει και διέμεινε στο σπίτι του Στεφάνου.⁸² Στις 26 Οκτωβρίου 1847, η μητέρα του Δημητρίου έστειλε γράμμα στον Στέφανο και τον προέτρεψε να μην σπουδάσει ο γιος της μόνο λατινικά.⁸³ Η τελευταία μνεία στο ημερολόγιο του Στεφάνου για την παραμονή του Δημητρίου στην Αθήνα είναι στις 7 Αυγούστου 1849, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συνέχισε να σπουδάσει στην Αθήνα.⁸⁴ Για σπουδές στην Αθήνα ήλθε το 1861 και ο ανιψιός του Ανδρέας, γιος του Ιωάννη, ο οποίος παρέμεινε τουλάχιστον μέχρι τον Δεκέμβριο του 1864.⁸⁵

Γεώργιος Κουμανούδης

Για τον δεύτερο γιο του Δημητρίου και της Αικατερίνης, τον Γεώργιο, γνωρίζουμε ότι απέκτησε πέντε γιους. Τον Δημήτριο, τον Αθανάσιο, τον Κουμανούδη (όνομα), τον Αλέξανδρο και τον Γεώργιο. Στο επάγγελμα ήταν αρτοποιός και ζαχαροπλάστης. Άνοιξε αρτοποιείο, το οποίο βρισκόταν στα μεγάλα σκαλοπάτια (*velike stepenice*), που οδηγούσαν στο λιμάνι, και στο τελωνείο που βρισκόταν δίπλα στον ποταμό Σάβο. Το κατάστημα βρισκόταν στην αρχή της σκάλας, δίπλα στο ξενοδοχείο Nacional. Αρχικά, υπήρχε εκεί το παλαιό κτήριο, στο ισόγειο του οποίου ο Γεώργιος είχε το κατάστημα ενώ στον όροφο κατοικούσε με την οικογένειά του.⁸⁶

Αποκόμισε μεγάλα οικονομικά κέρδη και έκανε περιουσία. Όπως γράφει ο ανιψιός του Στέφανος, ήταν από τους διακεκριμένους εμπό-

εταιρείας σερβικής λογοτεχνίας, της Σερβικής Ακαδημαϊκής Εταιρείας και της Σερβικής Βασιλικής Ακαδημίας 1841-1947) (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2008), 160.

⁸² Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 51-52.

⁸³ Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 88.

⁸⁴ Κουμανούδη, *Ημερολόγιον*, 109.

⁸⁵ Ματθαίου, *ό.π.*, 26 και σημ. 32.

⁸⁶ *Beogradski stranci*, 58.

ρους του Βελιγραδίου.⁸⁷ Αυτό του επέτρεψε να γκρεμίσει αργότερα το παλαιό κτήριο και να κτίσει στη θέση του καινούργιο, το οποίο σώζεται μέχρι σήμερα.⁸⁸ Το αρτοποιείο είχε γίνει στέκι και στα σκαλοπάτια που υπήρχαν μπροστά από το κατάστημα μαζευόταν κόσμος από νωρίς το πρωί μέχρι αργά το βράδυ, μεταξύ των οποίων και οι ψαράδες, οι ναυτικοί και οι ταξιδιώτες που πήγαιναν απέναντι στο Σεμλίνο. Ο Γεώργιος άνοιξε, επίσης, αρτοποιείο–ζαχαροπλαστείο και στην περιοχή Zerek,⁸⁹ το οποίο αργότερα ανέλαβε ο γιος του Δημήτριος.⁹⁰ Για τον Γεώργιο γνωρίζουμε ότι απεβίωσε το 1846.⁹¹

Ο γιος του Δημήτριος σπούδασε στην Αθήνα, όπου τον φιλοξένησε ο εξάδελφός του Στέφανος, και νομική στη Βιέννη, όπου γνώρισε τη μετέπειτα σύζυγό του Ερμίνα Γκρούμπερ.⁹² Ο Δημήτριος, στον κατάλογο του 1854, στον οποίο δημοσιεύονταν τα ονόματα όσων ήταν ιδιοκτήτες αμαξών στο Βελιγράδι, αναγράφεται ως κάτοχος μίας άμαξας και ως επάγγελμα αναφέρεται ότι είναι ζαχαροπλάστης.⁹³ Το 1861, το όνομά του περιλαμβάνεται στον κατάλογο των μελών της συντεχνίας των παντοπωλών.⁹⁴

Το 1862, αναφέρεται ως ιδιοκτήτης δύο κτηρίων στην περιοχή Zerek,⁹⁵ ενώ κατοικούσε στο μοναδικό διώροφο κτήριο κτισμένο με τούβλα που υπήρχε εκείνη την περίοδο στην περιοχή αυτή.⁹⁶ Το ισόγειο το χρησιμοποιούσε για τις οικονομικές του δραστηριότητες, ενώ στους ορόφους κατοικούσε με την οικογένειά του. Το κτήριο βρισκόταν στην οδό Kralja Petra 56. Σήμερα δεν σώζεται και στη θέση του βρίσκεται το ξενοδοχείο Rojal.⁹⁷ Επίσης, το 1875 αναφέρεται ως τα-

⁸⁷ Κουμανούδη, *Ανέκδοτα*, 179.

⁸⁸ *Beogradski stranci*, 58.

⁸⁹ Popović, *Putovanje*, 306.

⁹⁰ Peruničić, *ό.π.*, αρ. εγγρ. 159, 311.

⁹¹ Kostić, *ό.π.*, 180.

⁹² *Beogradski stranci*, 58.

⁹³ Peruničić, *ό.π.*, αρ. εγγρ. 159, 311.

⁹⁴ Peruničić, *ό.π.*, αρ. εγγρ. 192, 465.

⁹⁵ Peruničić, *ό.π.*, αρ. εγγρ. 195, 475.

⁹⁶ Δεν αποκλείεται να γκρέμισε τα δύο κτήρια και στη θέση τους να κατασκεύασε το καινούργιο διώροφο κτήριο.

⁹⁷ *Beogradski stranci*, 58-59.

κτικό μέλος του Εμπορικού Δικαστηρίου του Βελιγραδίου, ενώ ως προς το επάγγελμα σημειώνεται ότι είναι έμπορος.⁹⁸

Ο Δημήτριος ασχολήθηκε και με τον τραπεζικό τομέα. Κατά το 1870 συμμετείχε ενεργά στην οργάνωση και ίδρυση της δεύτερης τράπεζας στην ιστορία της Σερβίας. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του πιστωτικού ιδρύματος Beogradski Kreditni Zavod και μέλος του διοικητικού συμβουλίου.⁹⁹ Η τράπεζα αυτή έθεσε τα θεμέλια και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος της Σερβίας, καθώς η πρώτη τράπεζα γρήγορα κατέρρευσε, με τη διάρκεια ζωής της να μην ξεπερνά τα δύο χρόνια.¹⁰⁰

Ο Δημήτριος Κουμανούδης με την Ερμίνα απέκτησαν δύο γιους, τον Αχιλλέα και τον Κωνσταντίνο. Ο Δημήτριος απεβίωσε ξαφνικά το 1886, ενώ το ίδιο έτος απεβίωσε και η σύζυγός του Ερμίνα από φυματίωση. Στην παιδική του ηλικία απεβίωσε και ο γιος τους Αχιλλέας.¹⁰¹

Για τον Αθανάσιο και τον Αλέξανδρο Κουμανούδη γνωρίζουμε ότι μετά τον θάνατο του αδελφού τους Δημητρίου και της συζύγου του Ερμίνας, ανέλαβαν την κηδεμονία του δωδεκάχρονου Κωνσταντίνου, τον οποίο, αφού τελείωσε το σχολείο, τον έστειλαν να σπουδάσει στη Σορβόνη.¹⁰² Επίσης, το 1870 άνοιξαν κατάστημα στο οποίο πουλούσαν ξυλεία για κατασκευές κτηρίων,¹⁰³ ενώ από το 1880 ξεκίνησαν και την πώληση καυσόξυλων.¹⁰⁴ Το κατάστημα το διατήρησαν σίγουρα μέχρι το 1901, καθώς εμφανίζεται στον εμπορικό και επαγγελμα-

⁹⁸ *Živeti u Beogradu*, τ. 4 (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2006), 215-216.

⁹⁹ Beogradski Kreditni Zavod, *Pravila Beogradskog Kreditnog Zavoda* (Κανονισμός του Πιστωτικού Ιδρύματος Βελιγραδίου) (Beograd: Štamparija Nikole Stefanovića, 1870), 28.

¹⁰⁰ Andrej Mitrović, *Strane banke u Srbiji 1878-1914* (Ξένες τράπεζες στη Σερβία 1878-1914) (Beograd: Stubovi culture, 2004), 33· Vesna Aleksić, “Sprega države i privatnih akcionarskih banaka u Srbiji do Drugog svetskog rata—primer Beogradskog kreditnog zavoda A.D.” (Η σύζευξη του κράτους και των ιδιωτικών μετοχικών τραπεζών στη Σερβία μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο—Το παράδειγμα του πιστωτικού ιδρύματος Βελιγραδίου A.D.), *Bankarstvo* 41, no. 5 (2012): 56-73.

¹⁰¹ *Beogradski stranci*, 58-59.

¹⁰² *Beogradski stranci*, 58-59.

¹⁰³ *Trgovinsko—zanatlijski šematizam Kraljevine Srbije po zvaničnim i službenim podacima 1900-1901* (Εμπορικός και επαγγελματικός οδηγός του Βασιλείου της Σερβίας σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία των υπηρεσιών 1900-1901) (Beograd: Sv. R. Hristić, 1899), 95.

¹⁰⁴ *Trgovinsko—zanatlijski*, 96.

τικό κατάλογο του ίδιου έτους.¹⁰⁵ Στον ίδιο κατάλογο του έτους 1905, ο Αλέξανδρος εμφανίζεται ως εξαγωγέας προϊόντων γης.¹⁰⁶ Οι δύο αδελφοί ήταν, επίσης, ιδιοκτήτες των ποταμόπλοιων *Αχιλλέας* και *Σλαβονία*.¹⁰⁷

Ο προαναφερόμενος Κωνσταντίνος Κουμανούδης υπήρξε μία πολυσχιδής και πολυδιάστατη προσωπικότητα. Γεννήθηκε και απεβίωσε στο Βελιγράδι (1874-1962). Σπούδασε στη Σορβόννη, όπου έκανε και το διδακτορικό του στη νομική επιστήμη. Στη συνέχεια διατέλεσε καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου, όπου δίδαξε κυρίως διοικητικό δίκαιο. Ήταν πολιτικός φιλόσοφος και συγγραφέας πολλών άρθρων, μελετών και βιβλίων σχετικών με την επιστήμη του, όπως επίσης και σχετικών με την οικονομία, την ιστορία, την πολιτική, τη διπλωματία, τη φιλοσοφία κ.λπ.¹⁰⁸

Παντρεύτηκε τη Milica Jovanović (1878-1950)¹⁰⁹ και αρχικά έμειναν σε ένα σπίτι που κληρονόμησε η σύζυγός του. Αργότερα, μπροστά από το σπίτι, ο Κωνσταντίνος κατασκεύασε καινούργια τετραώροφη κατοικία στην οδό Resavska 35. Ανεγέρθηκε κατά την περίοδο 1914-1923, σε σχέδια του αρχιτέκτονα Đura Bajalović. Το κτήριο μέχρι τα τέλη του 1914 ήταν στο μεγαλύτερο μέρος του ολοκληρωμένο, όμως, λόγω της έναρξης του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, οι εργασίες διακόπηκαν και τα περισσότερα σχέδια καταστράφηκαν. Μετά το τέλος του πολέμου ξεκίνησαν εκ νέου οι εργασίες με νέα σχέδια των αρχιτεκτόνων Milivoj Smiljanić και Petar Rancić. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν οριστικά το 1923. Το κτήριο είναι κτισμένο σε ακαδημαϊκό στιλ, στο οποίο έχουν προστεθεί στοιχεία του ρομαντισμού.¹¹⁰

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Κωνσταντίνος ασχολήθηκε με την πολιτική. Το 1919, υπήρξε ένα από τα έξι ιδρυτικά μέλη του δη-

¹⁰⁵ *Trgovinsko-zanatlijski*.

¹⁰⁶ *Trgovačko-zanatlijski šematizam 1905*, 17.

¹⁰⁷ *Trgovačko-zanatlijski šematizam 1905*, 30· Peruničić, *ό.π.*, αρ. εγγρ. 288, 1000.

¹⁰⁸ Αναλυτικό βιογραφικό για τον Κωνσταντίνο Κουμανούδη, βλ. Dimitrije Boarov, *Apostoli srpskih finansija* (Οι απόστολοι της σερβικής οικονομίας) (Beograd: Stubovi culture, 1997), 209-229. Ειδικότερα για το συγγραφικό του έργο, βλ. *Srpska bibliografija, knjige 1868-1944, knjiga 9* (Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1993), 237-238.

¹⁰⁹ Papadrianos, *ό.π.*, 124· *Beogradski stranci*, 59.

¹¹⁰ *Beogradski stranci*, 59.

μοκρατικού κόμματος,¹¹¹ ενός εκ των δύο κομμάτων που καθόριζαν τις πολιτικές εξελίξεις στο νεοσυσταθέν Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, που αργότερα μετονομάστηκε σε Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας και στο οποίο ο Κουμανούδης διατέλεσε Πρόεδρος του Κοινοβουλίου. Διατέλεσε, επίσης, κατ' επανάληψη βουλευτής και υπουργός εσωτερικών, οικονομικών, παιδείας, υποδομών, εμπορίου και βιομηχανίας, δασών και ορυκτού πλούτου, ταχυδρομείων και τηλεγραφείων και άνευ χαρτοφυλακίου.¹¹² Δήμαρχος Βελιγραδίου διατέλεσε από τον Αύγουστο του 1926 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1929. Οι δημοτικές εκλογές του 1926 έμελλε να είναι οι τελευταίες και ο Κουμανούδης ο τελευταίος αιρετός δήμαρχος του Βελιγραδίου.¹¹³ Εκτοτε, οι δήμαρχοι διορίζονταν από τον ίδιο τον βασιλιά.

Κατά τη διάρκεια της θητείας του ο Κουμανούδης ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τα καθημερινές ανάγκες που αντιμετώπιζε ο πολίτης. Με νομοθετικές ρυθμίσεις και διατάξεις, βελτίωσε το οξύ πρόβλημα με τη συγκοινωνία που αντιμετώπιζε η πόλη. Έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη δημόσια τάξη και ασφάλεια των πολιτών και των περιουσιών τους, ενώ παράλληλα φρόντισε για τη δημόσια υγεία και τη διατήρηση της καθαριότητας σε όλους τους δημόσιους χώρους του δήμου. Όλα αυτά τα μέτρα συνέτειναν στην αναβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης των

¹¹¹ <http://static.170.106.9.176.clients.your-server.de/istorija/koreni-ds>

¹¹² *Ko je ko u Jugoslaviji* (Ποιος είναι ποιος στη Γιουγκοσλαβία) [Zagreb: Jugoslovenski godišnjak (Beograd) i Nova Evropa (Zagreb), 1928], 77· Branko Bogdanović, “Gradonačelnik kome je preseo ‘Pobednik’” (Ο Δήμαρχος που μετακίνησε τον ‘Νικητή’), *Politika* (7-10-2018): 28-29. Pobednik=Νικητής. Πρόκειται για το άγαλμα ύψους 14 μέτρων που βρίσκεται στο φρούριο του Βελιγραδίου. Τα εγκαίνια για την τοποθέτησή του πραγματοποιήθηκαν το 1928 από τον δήμαρχο Βελιγραδίου Κωνσταντίνο Κουμανούδη.

¹¹³ Στις κρίσιμες εκλογές του 1926, ο Κουμανούδης κατέβηκε ως υποψήφιος του Δημοκρατικού Κόμματος. Ο κύριος αντίπαλος, το Ριζοσπαστικό Κόμμα, κατέβηκε διασπασμένο στις εκλογές. Τελικά, από τα 17.097 έγκυρα ψηφοδέλτια, ο Κουμανούδης έλαβε 6.578 ψήφους, ο επίσημος υποψήφιος του Ριζοσπαστικού Κόμματος 6.226 ψήφους, ο ανεπίσημος 2.473 ψήφους, ενώ τα υπόλοιπα κόμματα έλαβαν λιγότερες ψήφους. Βλ. αναλυτικά Dr Branislav Gligorijević, “Politički odnosi u Beogradu u XX veku” (Οι πολιτικές σχέσεις στο Βελιγράδι τον 20^ο αιώνα), στο *Istorija Beograda* (Ιστορία του Βελιγραδίου) (Beograd: Balkanološki institut SANU, 1995), 343· Βλ. επίσης, MGB, Invent. br. I2/1, 648, του έτους 1926 [Predizborna agitacija pred opštinske izbore (Προεκλογική αναταραχή πριν τις δημοτικές εκλογές)].

κατοίκων του Βελιγραδίου και στην απλοποίηση της καθημερινότητάς τους.¹¹⁴

Για την ιστορία της οικογένειας Κουμανούδη, ένα κεφάλαιο το οποίο δεν έχει φωτιστεί ιδιαίτερα μέχρι σήμερα, λόγω της έλλειψης πηγών, είναι η Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία (ΔΑΟ). Η εταιρεία είχε ως κύριο στόχο της τη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών που θα οδηγούσαν στη συγκρότηση της βαλκανικής ομοσπονδίας. Η ΔΑΟ διεπόταν από δημοκρατικές αρχές και είχε αντιμοναρχικό χαρακτήρα, ενώ τα μέλη που τη συγκρότησαν ήταν επίλεκτα, από την άποψη του μορφωτικού τους επιπέδου, του χαρακτήρα τους και της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκαν.¹¹⁵ Η δράση της ήταν μυστική, γεγονός που αποτέλεσε και τον λόγο έλλειψης εκτενών πληροφοριών για την εταιρεία.

Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε, γνωρίζουμε ότι η ΔΑΟ ιδρύθηκε στο Βελιγράδι το 1865 από τον Ανδρέα Κουμανούδη, όπου καταρτίστηκε και το καταστατικό της σχέδιο.¹¹⁶ Αρχικά, οι απόψεις της εταιρείας προβάλλονταν μέσα από την εφημερίδα του Βελιγραδίου *Vidov Dan*.¹¹⁷ Το 1869, ο Ανδρέας Κουμανούδης ξεκίνησε στη Γενεύη την έκδοση της εφημερίδας *La Confédération orientale*. Η εφημερίδα αυτή, η οποία είχε ως υπέρτιτλο τη φράση «Το παν για τον Λαό και από τον Λαό»,¹¹⁸ αποτέλεσε το επίσημο καθοδηγητικό όργανο της ΔΑΟ. Στο Βελιγράδι υπεύθυνος για τη διανομή της εφημερίδας ήταν ο *banquier Coumanoudy*, δηλαδή ο τραπεζικός οίκος, καθώς ο Ιωάννης απεβίωσε στις 21 Οκτωβρίου 1866 και διάδοχοι της αυτο-

¹¹⁴ Branislav Božović, *Beograd između dva svetska rata, Uprava grada Beograda 1918-1941* (Το Βελιγράδι μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων, Διοίκηση της πόλης του Βελιγραδίου 1918-1941), (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1995), 142· Marija Plić-Agarona, *Iustrovanja istorija Beograda* (Εικονογραφημένη ιστορία του Βελιγραδίου) (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1933), 443.

¹¹⁵ Γερ. Π. Λυκιαρδόπουλος, «Ανατολική Ομοσπονδία», *Δαναΐς*, 35 (12 Νοεμβρίου 1912).

¹¹⁶ Λυκιαρδόπουλος, ό.π.· Παναγιώτης Νούτσος, «Ο Ρήγας μετά τον Ρήγα», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. Ρήγας. Για μια νέα ερευνητική συγκομιδή* (Ιωάννινα: Δωδώνη, 1999), 80· Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1987), 88-89.

¹¹⁷ Εκδότης της εφημερίδας ήταν ο Σέρβος συγγραφέας Miloš Popović (1820-1879). Το περιοδικό κυκλοφόρησε από το 1861 μέχρι το 1876.

¹¹⁸ Tout pour le peuple & par le peuple.

κρατορίας ήταν ο Ανδρέας με τον αδελφό του Δημήτριο. Στην Αθήνα υπεύθυνος για τη διανομή της ήταν ο *prof à l'université*, δηλαδή ο Στέφανος Κουμανούδης, ενώ και στη Σιστόβη (Svistov) ο υπεύθυνος διανομής ήταν μέλος της οικογένειας Κουμανούδη.¹¹⁹

Η ΔΑΟ δραστηριοποιήθηκε στη Σερβία, στην Ελλάδα, στη Ρουμανία, στην Τουρκία, και συγκεκριμένα στην Κωνσταντινούπολη, ενώ φαίνεται να υπήρχαν επαφές και με κύκλους στη Βουλγαρία. Στην Αθήνα, το ελληνικό τμήμα, το οποίο πήρε το όνομά του από τον μεγάλο εθνεγέρτη Ρήγα Φεραίο και ονομάστηκε Ρήγας, δημιουργήθηκε το 1868 με πρωτεργάτη τον Παναγιώτη Πανά.¹²⁰

Με το παρόν άρθρο επιχειρήθηκε μία αρχική προσέγγιση στη φημισμένη ελληνική οικογένεια Κουμανούδη, η οποία έλκει την καταγωγή της από την Τραπεζούντα του Πόντου και άφησε τα λαμπρά αποτυπώματά της όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά, κυρίως, στη γειτονική, αδελφική χώρα της Σερβίας. Ωστόσο, με την οικογένεια Κουμανούδη θα ασχοληθούμε εκτενέστερα και πιο αναλυτικά σε μελλοντική μας μελέτη, αξιοποιώντας νέο υλικό που προέκυψε κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Η οικογένεια του Κωνσταντίνου Κουμανούδη σε περίπατο μπροστά από το ξενοδοχείο Bristol

¹¹⁹ Το μοναδικό σωζόμενο φύλλο της εφημερίδας φυλάσσεται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη. *La Confédération orientale*, έτος Α΄, 16 (27-11-1869).

¹²⁰ Σταυροπούλου, *ό.π.*, 89.

Η Δέσποινα Κουμανούδη διά χειρός
του γιου της Στεφάνου

Ιωάννης Κουμανούδης

Στέφανος Κουμανούδης

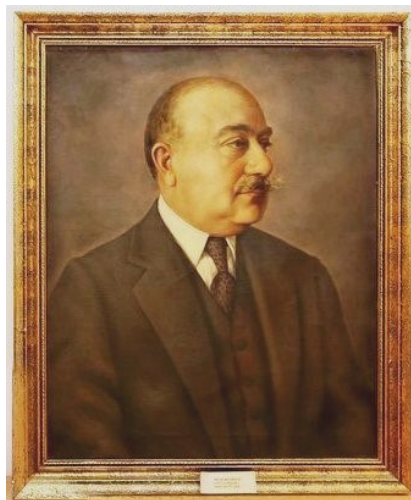
Η οικογένεια του Στεφάνου
Κουμανούδη

Οι κόρες του Ιωάννη Κουμανούδη,
Κατερίνα και Μίλεβα. Πάνω από
τη Μίλεβα η κόρη της Κατερίνας,
Όλγα, με τον σύζυγό της
Edvard Mihal

Η Ερμίνα Κουμανούδη, σύζυγος
του Δημητρίου και μητέρα του
Κωνσταντίνου Κουμανούδη

Κωνσταντίνος Κουμανούδης

Μελίνα Γραμματικοπούλου

ΤΑ ΑΠΟΚΡΥΦΑ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΟΥ
ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΥ ΑΝΑΤΟΛΗΣ:

ΜΙΑ ΜΙΚΡΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΕ
ΜΙΑ ΜΕΓΑΛΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Εισαγωγή

Τα Απόκρυφα της διοίκησης του Σιδηροδρόμου Ανατολής και Βαγδάτης τυπώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 1911 από τις εκδόσεις I. Pallamari. Συγγραφέας του βιβλίου ήταν ο Αρχάγγελος Γαβριήλ, Οθωμανός υπήκοος ρωμαϊκής καταγωγής, «πρώην ιατρός του Σιδηροδρόμου Ανατολής και πρόεδρος του Σωματείου Υπαλλήλων του Σιδηροδρόμου Ανατολής». Ο τίτλος του βιβλίου, αρκετά εύγλωττος ως προς τον προσανατολισμό του, καταδείκνυε ως βασική πηγή άντλησης του αρχαιακού υλικού τη λειτουργία του Σιδηροδρόμου Ανατολής, μίας ανώνυμης οθωμανικής εταιρείας που ιδρύθηκε το 1888 με τη χρηματοδότηση της Deutsche Bank. Τα διαπιστευτήρια του βιβλίου ολοκληρώνονταν στην πρώτη σελίδα με την παράθεση του αινιγματικού ρητού: «όποιος δεν διαθέτει σε ικανοποιητικό βαθμό την αρετή της εντιμότητας, προτιμά να την αποφεύγει».¹ Το τελευταίο, σε συνδυασμό με τον περιγραφικό τίτλο της έκδοσης, εκτόξευε βέλη προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση και προΐδεαζε σαφώς τον αναγνώστη για το περιεχόμενο και την οπτική γωνία του βιβλίου. Οι τυπικές, επομένως, διατυπώσεις στη σελίδα του μεγάλου τίτλου εύλογα εγείρουν στον αναγνώστη τον προβληματισμό για τους λόγους που ώθησαν το συγγραφέα να καταγράψει την εργασιακή του εμπειρία και μάλιστα στην αρνητική επισκόπησή της.

Εξαρχής, ο Σιδηρόδρομος Ανατολής (Société du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie) υπήρξε, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο εκτενέστερος σιδηρόδρομος στη Μικρά Ασία. Μολονότι η αρχική σύμβαση για την εκμετάλλευσή του υπεγράφη μόλις το 1888 –τριάντα δύο δηλαδή χρό-

¹ Albert Gabriel, *Les dessous de l'administration des Chemins de Fer Ottomans d'Anatolie et de Bagdad*, (Κωνσταντινούπολη: I. Pallamari, 1911). Το βαφτιστικό όνομα του Γαβριήλ έχει λανθασμένα ενσωματωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία προφανώς για λόγους πρακτικούς ως “Albert” αντί του “Arhangelos.” Η οθωμανική έκδοση βέβαια μένει πιστή στο όνομα του συγγραφέα. Βλ. Arhangelos Gabriel, *İç Kapakta Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolları Şirket-i Osmaniyesi İdaresinin İçyüzü* (Τα απόκρυφα της διοίκησης των Σιδηροδρόμων Ανατολής και Βαγδάτης) (Κωνσταντινούπολη: Mahmud Bey Matbaası, 1327/1911). Αντίτυπο του γαλλόφωνου βιβλίου φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Ο εκδοτικός οίκος I. Pallamari ανήκε σε Λεβαντίνο και έδρευε στη Μεγάλη Οδό του Πέραν, στον αριθμό 403.

νια μετά την υπογραφή της πρώτης σιδηροδρομικής σύμβασης σε οθωμανικό έδαφος– η διοίκησή του κατόρθωσε με διαδοχικές συμβάσεις επέκτασης να διαχειρίζεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ένα δίκτυο 1.030 χιλιομέτρων. Ο Σιδηρόδρομος Ανατολής εκτεινόταν από το Haydarpaşa –προάστιο του Kadıköy, της αρχαίας Χαλκηδόνας, στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου– μέχρι το Ικόνιο και την Άγκυρα, στο κεντρικό μικρασιατικό οροπέδιο. Η παραχώρηση, εξάλλου, από πλευράς οθωμανικής κυβέρνησης της επέκτασης προς τη Βαγδάτη το 1903 σε συνδικάτο που, επίσης, ήλεγχε η Deutsche Bank ανέδειξε τη γερμανική εταιρεία στην πλέον ισχυρή ευρωπαϊκή επιχείρηση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία της εποχής.²

Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ, από την άλλη μεριά, συνιστούσε μια ιδιαίτερη περίπτωση Έλληνα Μικρασιάτη. Η πολυετής θητεία του ως ιατρού στον Σιδηρόδρομο Ανατολής και η συχνή μετάβαση για υπηρεσιακούς λόγους σε απομακρυσμένους σταθμούς του δικτύου τον είχαν οπλίσει με βαθιά γνώση της διοίκησης και του τρόπου με τον οποίο αυτή αντιμετώπιζε τις επιχειρησιακές καταστάσεις. Την ήδη οξυμένη ευαισθησία του διέγειρε περαιτέρω αφενός η ρωμαίικη καταγωγή του, η ενσωμάτωσή του δηλαδή σε μία μειονοτική ομάδα της οθωμανικής κοινωνίας, και αφετέρου η υψηλή του μόρφωση, που του επέτρεπε μεταξύ άλλων την κριτική θεώρηση του τρόπου λειτουργίας της διοίκησης και της διαφοροποιημένης στάσης της απέναντι στις επιμέρους υπαλληλικές ομάδες.

Καταλύτης και ταυτόχρονα σημείο τομής των δύο κόσμων, της σιδηροδρομικής εταιρείας και του υπαλλήλου της, υπήρξε η ιδιάζουσα χρονική συγκυρία. Πρόκειται για τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν το ξέσπασμα του κινήματος των Νεότουρκων το 1908 και προηγήθηκαν των βαλκανικών και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η περίοδος αυτή, και κυρίως το έτος 1911, όταν γράφτηκε το βιβλίο του Γαβριήλ, υπήρξε τόσο μεταβατική όσο και προεξαγγελτική των σκληρών γεγονότων που επακολούθησαν. Η οριστική μεταστροφή του πολιτικού κλί-

² Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914* (Σικάγο–Λονδίνο: The University of Chicago Press, 1980), 188-190, όπου επιχειρείται μία σύντομη επισκόπηση των συμβάσεων σχετικά με τους Σιδηρόδρομους Ανατολής και Βαγδάτης. Βλ. επίσης Boris Barth, “The Financial History of the Anatolian and Baghdad Railways, 1889-1914,” *Financial History Review* 5, no. 2 (1998): 115-137, 115-126, διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.1017/S0968565000001827>.

ματος με τον ενταφιασμό της απολυταρχίας του Αβδούλ Χαμίτ και την εγκαινίαση ενός νέου συνταγματικού καθεστώτος δικαιοσύνης και αδελφοσύνης πράγματι απελευθέρωσαν τις κοινωνικές εκείνες δυνάμεις που απεργάζονταν βαθιές τομές στις δομές της οθωμανικής ζωής. Οι ανανεωτικές αυτές δυνάμεις εκφράστηκαν, μεταξύ άλλων, και στο σφοδρό απεργιακό κύμα του Αυγούστου-Σεπτεμβρίου 1908 σε δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις, το οποίο παρέλυσε τη χώρα και κινητοποίησε τις αρχές για την καταστολή του.³

Η κατασταλτική αυτή δράση του νεότευκτου καθεστώτος, που μέχρι πρόσφατα ευαγγελιζόταν την ελευθερία και την ισότητα, τελικά εξανέμισε τις ελπίδες και διέλυσε τις ψευδαισθήσεις, αφήνοντας να διαφανούν οι απώτεροι στόχοι της πολιτειακής αλλαγής. Και αυτοί δεν ήταν άλλοι από την ομογενοποίηση του οθωμανικού πληθυσμού, την «έγχυση όλων των μη τουρκικών στοιχείων σε ένα τουρκικό καλούπι»⁴ με βοηθητικά μέσα τον οικονομικό αποκλεισμό και τον περιορισμό των ελευθεριών. Η τελική σύμπραξη μεταξύ της γερμανικής εταιρείας του Σιδηρόδρομου Ανατολής και της οθωμανικής κυβέρνησης εναντίον των υπαλλήλων της πρώτης, με την ψήφιση του αντιαπεργιακού νόμου σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο της καταστολής, δεν άφηνε περιθώρια αστοχίας στην εκτίμηση του τελικού νικητή. Εργάτες και υπάλληλοι είχαν άπαντες ηττηθεί.

Η συλλογή των δεδομένων που στοιχειοθετούν την προσωπικότητα του Αρχάγγελου Γαβριήλ επεκτείνεται και στη χρήση μίας άλλης πηγής. Πρόκειται για τις επιστολές και τα υπομνήματα των εργαζομένων του Σιδηρόδρομου Ανατολής προς τη διοίκηση της εταιρείας και την οθωμανική κυβέρνηση κατά τη διάρκεια των απεργιών του 1908.⁵ Κι αυτό, καθώς η χρήση του πρώτου πληθυντικού προσώπου από το συγ-

³ Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler, 1870-1922, Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler* (Οι εργαζόμενοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1870-1922, Συνθήκες εργασίας, οργάνωση, απεργίες) (Κωνσταντινούπολη: İletişim, 2013), 114-139· Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı* (Η εργατική τάξη στην Τουρκία: γένεση και δομή) (Κωνσταντινούπολη: Habora Kitabevi, 1969), 172-210, όπου αναλύεται το απεργιακό κύμα του 1908.

⁴ Ομιλία του Ταλαάτ Μπέη σε συνάντηση του Κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος» στη Θεσσαλονίκη τον Αύγουστο του 1910 που παραθέτει ο Βρετανός πρόξενος στο Μοναστήρι. Βλ. Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τ. 1 (Αθήνα: Παπαζήσης, 2001), 439-440.

⁵ Βλέπε Παράρτημα Β.

γραφέα τον εντάσσει σε μία ευρύτερη ομάδα με καθολικότητα, κοινό αξιακό κώδικα και ταυτότητα συμφερόντων. Η νευραλγική θέση του ως αντιπροέδρου στην απεργιακή επιτροπή των υπαλλήλων του Σιδηρόδρομου Ανατολής, από την άλλη μεριά, τον εμπλέκει με ισχυρή δόση ασφάλειας στη συγγραφική ομάδα που τα συνέταξε. Η ιδεολογική μάχιστα σύμπλευση αυτών των επιστολών με το περιεχόμενο των *Αποκρύφων* επιτρέπει τη θεώρησή τους –συμπληρωματικά με το βιβλίο– ως ιστορικών πηγών για τη διερεύνηση της στάσης του Αρχάγγελου Γαβριήλ απέναντι σε πρόσωπα και πράγματα.

Ως εκ τούτου, η έρευνα των *Αποκρύφων* που επιχειρεί η παρούσα μελέτη αποσκοπεί αφενός στην ανάδειξη του προσωπικότητας του Γαβριήλ και αφετέρου στη συγκρότηση της στάσης του αναφορικά με τον τρόπο λειτουργίας του Σιδηρόδρομου Ανατολής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μέσα από τα παραπάνω, επιχειρείται ταυτόχρονα η εκτίμηση του μεγέθους και των μεθόδων της ευρωπαϊκής οικονομικής διείσδυσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα καθώς και η τοποθέτηση του νέου καθεστώτος, το οποίο ανέκυψε μετά το κίνημα των Νεότουρκων, απέναντι στη διείσδυση αυτή. Αποκαλύπτεται, έτσι, αυτόματα η έκταση και η σφοδρότητα του απεργιακού κύματος που ξέσπασε ευθύς μετά την καθεστωτική αλλαγή του 1908 καθώς και οι πολιτικές διεργασίες που οδήγησαν στην κατάπνιξή του, εργασίες σύμφυτες με την εκρίζωση του ελληνικού στοιχείου από τη Μικρά Ασία. Ο μακροπρόθεσμος ωστόσο στόχος της μελέτης δεν είναι άλλος από τη συμβολή στην αποκωδικοποίηση της ελληνικής μικρασιατικής ιδεολογίας και στη χαρτογράφηση πτυχών της εργατικής ζωής του μικρασιατικού ελληνισμού την περίοδο πριν την οριστική απομάκρυνσή του από τα πατρογονικά εδάφη.

Οι συντελεστές

Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ γεννήθηκε το 1856 στη Νεάπολη της Καπαδοκίας. Ο πατέρας του, Γαβριήλ Παπαρχαγγέλου, υπήρξε φίλος και βοηθός του λόγιου και ιερέα Φίλιππου Αριστόβουλου στην οργάνωση

των ελληνικών εκπαιδευτηρίων της Νεάπολης.⁶ Σε ηλικία 19 ετών ο Γαβριήλ μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου φοίτησε στο ελληνικό λύκειο Σταυροδρομίου, με υποτροφία του τραπεζίτη Χρηστάκη Ζωγράφου. Η γενναιόδωρη χρηματοδότηση του τελευταίου τού επέτρεψε να μεταβεί και στην ελληνική πρωτεύουσα προκειμένου να φοιτήσει στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1885 επέστρεψε στην ιδιαίτερη πατρίδα του, όπου και παντρεύτηκε την Ευγενία Βαγιάννη, αδελφή του ηγεμόνα της Σάμου, Κωστάκη Βαγιάννη.⁷

Οι κατηγορίες των συντηρητικών ελληνικών κύκλων της Νεάπολης προς τις οθωμανικές αρχές για αντεθνική δράση του Γαβριήλ τον ανάγκασαν να εγκαταλείψει εκ νέου τη γενέτειρά του το 1894 και να αναζητήσει εργασία ως ιατρός στην εταιρεία του Σιδηρόδρομου Ανατολής. Υπήχθη αμέσως στο υγειονομικό τμήμα του προσωπικού με προϊστάμενο τον Έλληνα αρχίατρο Θεόδωρο Φλωρά, από τη Σιάτιστα Κοζάνης.⁸ Στο τμήμα αυτό, οι έξι Έλληνες αποτελούσαν την πλειοψηφία απέναντι στους δύο Αρμένιους και τον Τούρκο συνάδελφό τους.⁹ Η περιοχή της αρμοδιότητάς του εκτεινόταν από το Sapanca μέχρι το İnönü και κάλυπτε τις ανάγκες δώδεκα σταθμών κατά μήκος της γραμμής Χαϊδάρ-Πασά-Άγκυρας.¹⁰ Οι συχνές μετακινήσεις σε δίκτυο συνολικού μήκους 157 χιλιομέτρων κάτω από δύσκολες συνθήκες επιβάρυναν σωματικά και ψυχικά το νεαρό γιατρό. Κυρίως όμως, επιβαρύνθηκε η υγεία της συζύγου του από την αναγκαστική διαμονή στο Μπίλετζικ με

⁶ Σχετικά με τον Αριστόβουλο βλ. Ιωάννα Πετροπούλου, «Φιλίππου Αριστοβούλου ανθολόγιο: Θεολογική Σχολή Χάλκης 1853-1856», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984): 187-239.

⁷ Βλ. τη μυθιστορηματική βιογραφία που συνέγραψε ο συνονόματος εγγονός του Γαβριήλ: Αρχάγγελος Γαβριήλ, *Ο αετός της Καππαδοκίας* (Αθήνα: Μπαλτά, 2017), 7-16.

⁸ Ο Φλωράς σπούδασε αρχικά στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και στη συνέχεια πραγματοποίησε ιατρικές σπουδές στη Λειψία, ενώ γνωστή υπήρξε και η φιλανθρωπική δράση του στον «Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως». Βλ. Γιώργος Λεκκάκης, «Ο Σιατιστινός αρχίατρος Θεόδωρος Φλωράς και πώς η ελληνική έγινε η παγκόσμιος επιστημονική γλώσσα», *Εφημερίς* (Ιανουάριος 2009), διαθέσιμο στο <http://www.kairatos.com.gr/floras.html> (ανάκτ. 18-1-2020).

⁹ Ιστορικό Αρχείο της Deutsche Bank [στο εξής: HADB]/Auftrag 1348/96, Sig. 8049.

¹⁰ Πρόκειται για τους σταθμούς Arifiye (πρώην Hamidiye με τη διακλάδωση προς Adapazarı), Geyve, Akhisar, Mekece, Lefke, Vezirhan, Bilecik, Karaköy, Bozüyük, μαζί με τους οριακούς σταθμούς Sapanca και İnönü. 11^η Ετήσια Έκθεση “Société du Chemin de Fer Ottoman d’Anatolie” [στο εξής: CFOA], 1899, 17. Βλέπε και Χάρτη 2.

τους δριμείς χειμώνες και τα θερμά καλοκαίρια.¹¹ Η όψιμη μετάθεσή του στον κεντρικό σταθμό του Χαϊδάρ-Πασά δεν μπόρεσε να αποτρέψει το θάνατο της τελευταίας το 1905.¹²

Ο Γαβριήλ επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο στην άσκηση των ιατρικών καθηκόντων του. Τιμήθηκε μάλιστα για τις υπηρεσίες του από το σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ με το παράσημο του τάγματος του Μετζηδιέ. Παράλληλα, ανέπτυξε και πλούσια συνδικαλιστική δράση για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας των εργαζομένων. Οι ενέργειές του κορυφώθηκαν το καλοκαίρι του 1908, κατά τη διάρκεια της απεργίας των υπαλλήλων του Σιδηρόδρομου Ανατολής, οπότε συμμετείχε ως αντιπρόεδρος στην απεργιακή επιτροπή των εργαζομένων με πρόεδρο τον, επίσης Ρωμιό, Λεωνίδα Πασχόπουλο.¹³ Η συχνή επαφή με ηγετικά στελέχη του Σιδηρόδρομου και οι συνακόλουθες διαπραγματεύσεις για την προώθηση των υπαλληλικών αιτημάτων μοιραία τον έβαλαν στο στόχαστρο της διοίκησης. Η απόλυσή του, το 1910, ήταν αναμενόμενη.¹⁴

Μετά από δεκαεπτά χρόνια απουσίας ο Γαβριήλ επέστρεψε στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Στη Νεάπολη επιδόθηκε με το ζήλο που τον διέκρινε στην οργάνωση των ελληνικών σχολείων ως συνεργάτης του φιλολόγου Γεώργιου Ασηκτόπουλου, με κύριο στόχο τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας ανάμεσα στους νέους. Η εκπαιδευτική του δράση θεωρήθηκε, ωστόσο, από τις τουρκικές αρχές ως φιλελληνική και αντιτουρκική, ώστε επέφερε το 1913 την καταδίκη του από έκτακτο στρατοδικείο σε φυλάκιση δύομισι ετών.¹⁵ Η αποφυλάκισή του στις αρχές του 1916 τού επέτρεψε την εξακολούθηση της οργανωτικής του δραστηριότητας στα ελληνικά εκπαιδευτήρια. Η επιδημία του εξανθηματικού τύφου, ωστόσο, που ενέσκηψε στη Νεάπολη από τους διερχόμενους λιποτάκτες του τουρκικού στρατού, τον ενέγραψε στη λίστα των

¹¹ Παντελής Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2000), 291.

¹² Γαβριήλ, *ό.π.*, 10.

¹³ Βλέπε παρακάτω.

¹⁴ Γαβριήλ, *ό.π.*, 331-335.

¹⁵ Υπήρχαν υποψίες εναντίον του Γαβριήλ ότι εκφωνεί λόγους υπέρ της Ελλάδας σε μαθητές και γονείς και ότι, κατ' επέκταση, τους ξεσηκώνει εναντίον των Τούρκων. Γαβριήλ, *ό.π.*, 357-395.

θυμάτων της. Ο Γαβριήλ υπέκυψε το 1917 έπειτα από την ευσυνείδητη άσκηση των ιατρικών του υπηρεσιών προς τους συμπολίτες του.¹⁶

Η κατασκευή του Σιδηρόδρομου Ανατολής εγκαινιάστηκε από την ίδια την οθωμανική κυβέρνηση το 1871, με το στρώσιμο του πρώτου σιδηροδρομικού τμήματος μήκους 92 χιλιομέτρων, που ένωνε το Χαϊδάρ-Πασά με τη Νικομήδεια, στο βάθος του ομώνυμου κόλπου της Προποντίδας. Η αδυναμία της κοινοπραξίας, που ανέλαβε στη συνέχεια τη διαχείριση του δικτύου, να συγκεντρώσει το απαραίτητο κεφάλαιο και να επεκτείνει τη γραμμή μέχρι την Άγκυρα οδήγησε την κυβέρνηση στην εξεύρεση νέου αναδόχου. Χάρη στη μεσολάβηση του Γερμανοεβραίου επιχειρηματία και τραπεζίτη Alfred von Kaulla, οι Οθωμανοί εκπρόσωποι ήρθαν σε συνεννόηση με το γενικό διευθυντή της Deutsche Bank, Georg von Siemens, και τον Οκτώβριο του 1888 υπέγραψαν το φιρμάνι της παραχώρησης. Η ανώνυμη οθωμανική εταιρεία που ίδρυσε το Μάρτιο του 1889 η Deutsche Bank, ως Société du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie, αναλάμβανε αντί έξι εκατομμυρίων φράγκων να επεκτείνει τη γραμμή κατά 488 χιλιόμετρα μέχρι την Άγκυρα, μέσω του Εσκή Σεχίρ. Σύμφωνα με τους όρους της παραχώρησης, η εταιρεία απολάμβανε το επιπρόσθετο δικαίωμα εκμετάλλευσης των μεταλλείων και απαλλοτρίωσης των εκτάσεων σε μήκος είκοσι χιλιομέτρων εκατέρωθεν της γραμμής. Η κατασκευή της προέκτασης υπό την επίβλεψη των Γερμανών τεχνικών υπήρξε ταχύτατη και, έτσι, το 1893 η επιχείρηση προικοδοτήθηκε με την παραχώρηση της νέας προέκτασης προς το Ικόνιο μέσω Ακ Σεχίρ και της κατασκευής μιας προκυμαίας στο Ντεριντζέ, το επίνειο της Νικομήδειας. Το δίκτυο των μεγαλόπνοων εγκαταστάσεων ολοκληρώθηκε το 1902 με την ίδρυση της Εταιρείας Λιμένος Χαϊδάρ-Πασά στον τερματικό σταθμό της γραμμής για τη διευκόλυνση των μεταφορών.¹⁷

Το προσωπικό που απασχολείτο στην εταιρεία διακρινόταν σε διοικητικό και τεχνικό. Την πρώτη κατηγορία στελέχωναν οι υπάλληλοι των κατά τόπους σταθμών και το πλήρωμα στην υπηρεσία της γραμμής. Το τεχνικό προσωπικό απάρτιζαν οι μηχανικοί και οι τεχνίτες στα μηχανοστάσια της εταιρείας. Στην υψηλή ιεραρχία δέσποζαν οι Ευρωπαίοι, στη μεσαία ιεραρχικά κλίμακα οι ίδιοι και οι Οθωμανοί, ενώ στη

¹⁶ Γαβριήλ, *ό.π.*, 357-425.

¹⁷ Issawi, *ό.π.*, 188-189· Barth, *ό.π.*, 117.

χαμηλότερη βαθμίδα συναντιούνταν Οθωμανοί όλων των εθνοτικών ομάδων. Υπηρεσιακός κατάλογος των υπαλλήλων όλων των βαθμίδων του 1908 υπολόγιζε τον αριθμό των μόνιμων υπαλλήλων στα 699 άτομα, εκ των οποίων οι 209 έφεραν ελληνικά ονόματα. Οι Έλληνες οθωμανικής και ελληνικής υπηκοότητας επομένως ανέρχονταν στο 30% περίπου του συνολικού εργατικού δυναμικού, ενώ απασχολούνταν κυρίως στη χαμηλότερη ιεραρχικά και μισθολογικά κλίμακα.¹⁸

Η εικόνα που παρουσίαζε το συνολικό σιδηροδρομικό δίκτυο στη Μικρά Ασία το 1907 ήταν η εξής: ο Σιδηρόδρομος Ανατολής με τις γραμμές Χαϊδάρ-Πασά-Άγκυρας και Εσκή Σεχίρ-Ικονίου συνέδεε την ασιατική πλευρά της Κωνσταντινούπολης με το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, με τις πεδιάδες της Άγκυρας και του Ικονίου, ενώ οι δύο γραμμές που είχαν ως αφετηρία τη Σμύρνη συνέδεαν την πλούσια ενδοχώρα με το μεγάλο εξαγωγικό λιμάνι. Αναλυτικότερα, ο σιδηρόδρομος Σμύρνης-Αϊδινίου –βρετανικών συμφερόντων– είχε μήκος 516 χιλιόμετρα, διέσχισε τις πεδιάδες των ποταμών Κάυστρον και Μαϊάνδρου και έφτανε μέχρι το Ντινέρ, ενώ ο Σιδηρόδρομος Σμύρνης-Κασαμπά –γαλλικών κυρίως κεφαλαίων– διέτρεχε 517 χιλιόμετρα, συνέδεε τις πεδιάδες του Έρμου και του Κάικου και έφτανε μέχρι το Σόμα και το Αφιόν Καραχισάρ.¹⁹

Κομβικό σημείο στη λειτουργία του Σιδηρόδρομου Ανατολής και ταυτόχρονα στην κριτική του Γαβριήλ αποτελούσε το καθεστώς της «χιλιομετρικής εγγύησης», που απολάμβανε η γερμανική εταιρεία. Πρόκειται για τη μέθοδο που επινόησε το οθωμανικό κράτος στο στρώσιμο των σιδηροδρομικών γραμμών, προκειμένου να αντισταθμίσει την έλλειψη κεφαλαίων. Εγγυάτο, έτσι, στον επενδυτή ένα ελάχιστο κέρδος ανά χιλιόμετρο γραμμής, ενώ ταυτόχρονα δεσμευόταν να κα-

¹⁸ HADB/OR0254, Auftrag 1348/96, Sig. 8049, “Personnel Commissione.” Peter Mentzel, “The ‘Ethnic Division of Labor’ on Ottoman Railroads. A Reevaluation,” *Turcica* 37 (2005): 221-241, όπου αναλύεται η διαστρωμάτωση του προσωπικού.

¹⁹ Βλ. Χάρτη 1. Επίσης, τον πίνακα με έκταση σιδηροδρομικού δικτύου ανά εθνικότητα κεφαλαίου σε: “Les Chemins de fer de la Turquie en 1907,” *Revue Générale des Chemins de fer et des tramways, Mémoires et Documents concernant l’établissement, la construction et l’exploitation technique et commerciale des voies ferrées* 32, no. 2 (1909): 456-466, 465. Διαθέσιμο στο <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64750064.r=Revue%20générale%20des%20chemins%20de%20fer%20et%20des%20tramways%201909?rk=64378>.

λύσει το ίδιο την τυχόν διαφορά που θα προέκυπτε ανάμεσα στα επιθυμητά και τα πραγματικά έσοδα. Το σχήμα αυτό αφενός αποδέσμευε την κυβέρνηση από την εναγώνια προσπάθεια συγκέντρωσης κεφαλαίου, ενώ αφετέρου δελείαζε τους υποψήφιους κεφαλαιούχους να επενδύσουν στις οθωμανικές υποδομές χωρίς το φόβο του αμφίβολου κέρδους. Πολλές μορφές «χιλιομετρικής εγγύησης» είχαν εφαρμοστεί στις παραχωρήσεις που κατά καιρούς συνομολογούνταν. Ο Σιδηρόδρομος Ανατολής, αναλυτικότερα, λειτουργούσε σύμφωνα με δύο διαφορετικά καθεστάτα εγγύησης. Στη γραμμή Χαϊδάρ-Πασά-Αγκυρας τα εγγυώμενα έσοδα άγγιζαν τα 15.000 φράγκα ετησίως ανά χιλιόμετρο σε λειτουργία, ενώ στη γραμμή Εσκή Σεχίρ-Ικονίου έφταναν μόλις τα 13.727 φράγκα.²⁰

Το καθεστώς αυτό που εφαρμοζόταν στο Σιδηρόδρομο Ανατολής θεωρείτο σκανδαλωδώς προνομιακό από το βρετανικό Σιδηρόδρομο Σμύρνης-Αϊδινίου, ο οποίος είχε αναγκαστεί να αποποιηθεί κάθε μορφή εγγύησης.²¹ Θεωρείτο εξάλλου από αρκετούς Ευρωπαίους και Οθωμανούς ως βαριά οικονομική επιβάρυνση για τους τελευταίους, αφού αυτό «είχε επιβληθεί στους Τούρκους από τους άπληστους ξένους κεφαλαιούχους».²² Ταυτόχρονα, η ιδιαίτερα στενή σχέση που απολάμβαναν η διοίκηση της Deutsche Bank και ο Κάιζερ Γουλιέλμος Β΄ με την οθωμανική κυβέρνηση θεωρείτο ανεπανόρθωτα επιβλαβής για τα συμφέροντα των άλλων επιχειρήσεων. Η επέκταση προς τη Βαγδάτη, μάλιστα, που παραχωρήθηκε το 1903 είχε εκληφθεί από τη διοίκηση του Σιδηρόδρομου Σμύρνης-Αϊδινίου ως «γερμανική εισβολή στα εδάφη μας».²³ Η λειτουργία των σιδηροδρομικών επιχειρήσεων, επομένως, στην οθωμανική επικράτεια των αρχών του 20^{ου} αιώνα ενέπλεκε εκτός από τον οικονομικό και τον πολιτικό και διπλωματικό παράγοντα.²⁴

²⁰ Halil Inalcik–Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. 2, 600-1914 (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011), 440-441. Για τα ποσά της εγγύησης που κατέβαλε η κυβέρνηση στην εταιρεία για το διάστημα 1893-1914 βλ. Παράρτημα, Α.

²¹ *The Times*, 28-3-1917, 12.

²² Barth, ό.π., 121· David Fraser, *The Short Cut to India. The Record of a Journey along the Route of the Baghdad Railway* (Εδιμβούργο–Λονδίνο: Blackwood, 1909), 24.

²³ Fraser, ό.π., 21-22· *The Times*, 26-12-1892, 3, 28-3-1917, 12.

²⁴ Για τη στενή σχέση των σιδηροδρομικών επιχειρήσεων με τους ευρωπαϊκούς επιχειρηματικούς οίκους, την Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα και την Υπηρεσία Οθωμανικού Δημοσίου Χρέους βλ. Donald Blaisdell, *European Financial Control in*

Η απεργία των υπαλλήλων του Σιδηρόδρομου Ανατολής

Οι πρώτοι τριγμοί στη σχέση μεταξύ της διοίκησης και των υπαλλήλων της είχαν εμφανιστεί τον Ιούλιο του 1907, ένα χρόνο δηλαδή πριν την καθεστωτική αλλαγή, όταν οι δεύτεροι ζήτησαν με επιστολή τους μισθολογική αύξηση στη βάση του αυξανόμενου πληθωρισμού και της συνακόλουθης αύξησης του κόστους διαβίωσης.²⁵ Το αίτημα είχε οδηγήσει τη διοίκηση στη σύγκληση έκτακτης συνέλευσης και στην τελική σύσταση συνταξιοδοτικού ταμείου προς όφελος των εργαζομένων της.²⁶

Τα γεγονότα του Αυγούστου του 1908, ωστόσο, υπήρξαν σφοδρότερα. Το ξέσπασμα του κινήματος των Νεότουρκων και η παλινόρθωση του Συντάγματος είχαν ενθαρρύνει τη διατύπωση κάθε λογής αιτημάτων. Οι σιδηροδρομικές επιχειρήσεις, ειδικότερα, ήταν από τις πρώτες που υπέστησαν τους κλυδωνισμούς της αλλαγής. Τη συγκρότηση των υπαλληλικών σωματείων στους Σιδηρόδρομους Σμύρνης–Κασαμπά και Σμύρνης–Αϊδινίου είχαν διαδεχτεί στα μέσα Αυγούστου οι πρώτες βραχείες απεργίες, με τη μερική ικανοποίηση των εργατικών αιτημάτων.²⁷ Στο ίδιο πλαίσιο, οι υπάλληλοι στο Σιδηρόδρομο Ανατολής είχαν συντάξει επιστολή με αποδέκτη τη διοίκηση, με την οποία γνωστοποιούσαν την «άξιοθρήνητη κατάσταση» τους και το «άδικο κάθεστώς» διαβίωσης. Στην επιστολή κραυγαλέα προβαλλόταν η αντίθεση ανάμεσα στα ανώτερα στελέχη ευρωπαϊκής καταγωγής με τους υψηλούς εξαρχής μισθούς και στους Οθωμανούς, «υποδειγματικούς» υπαλλήλους, με τους μακροχρόνια εμπαικτικούς μισθούς. Στο στόχαστρο των εργαζομένων βρισκόταν ιδιαίτερα ο γενικός διευθυντής Γαλλοελβετός, Edouard Hug-

the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt (Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1929), 3-4, 221. Για μία επιπρόσθετη μελέτη του σύνθετου ρόλου της Υπηρεσίας Οθωμανικού Δημοσίου Χρέους βλ. Edhem Eldem, “The Imperial Ottoman Bank: Actor or Instrument of Ottoman Modernization?,” στο *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, εκδ. Kostas Kostis (Ashgate Pub, 1999), 50-60.

²⁵ HADB/OR0254/43, Πρακτικά 3^{ης} Γενικής Συνέλευσης Υπαλλήλων CFOA, 27-8-1908.

²⁶ 19^η Ετήσια Έκθεση CFOA, 1907, 8.

²⁷ Μελίνα Γραμματικοπούλου, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα στη δυτική Μικρά Ασία, 1876-1914: Η περίπτωση των εργαζομένων σε μεταλλεία και σιδηροδρόμους» (διδ. διατρ., ΑΠΘ, 2019), 147-149, 171-172.

uenin, ο οποίος παρουσιαζόταν ως εγωιστής και νεόπλουτος, με τις «συνεχείς επιτυχίες να του έχουν πάρει τα μυαλά».²⁸

Σύντομα, ακολούθησε η ίδρυση του σωματείου εργαζομένων με την επωνυμία Ένωση Υπαλλήλων Οθωμανικού Σιδηρόδρομου Ανατολής, που αριθμούσε τριάντα έξι συνολικά άτομα.²⁹ Εξ αυτών, οι Έλληνες υπήκοοι και οι Οθωμανοί ρωμαίικης καταγωγής ανέρχονταν στους έντεκα συνολικά, συγκροτούσαν, δηλαδή, το ένα τρίτο της επιτροπής. Στο προεδρείο, οι Έλληνες καταλάμβαναν τις τρεις από τις έξι έδρες, αφού ο πρόεδρος Λεωνίδας Πασχόπουλος, ο αντιπρόεδρος Αρχάγγελος Γαβριήλ και ο γραμματέας Νικόλας Γαβαλάς ήταν άπαντες Ρωμιοί. Η επιτροπή ενημέρωσε σύντομα τη διοίκηση της εταιρείας για τη σύστασή της, ζητώντας παράλληλα τη διερεύνηση της «υπάρχουσας κατάστασης του προσωπικού και την εφαρμογή μιας εύλογης βελτίωσης κατά το πρότυπο των υπόλοιπων σιδηροδρόμων».³⁰ Η επιστολή βρήκε τη διοίκηση απροετοίμαστη, καθώς ο διευθυντής Ουγκενίν και άλλα στελέχη απουσίαζαν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους λόγω θέρους. Ο αναπληρωτής διευθυντής Ferdinand Kautz –μάλλον άτολμος και στερούμενος ηγετικών ικανοτήτων³¹– ενημέρωσε τη διοίκηση του Βερολίνου για την ελληνική παρουσία στο προεδρείο και επιφυλάχθηκε για την αναγνώριση του σωματείου. Η εσπευσμένη άφιξη του Ουγκενίν στην Κωνσταντινούπολη δεν φάνηκε να γεφυρώνει το χάσμα, αφού αυτός εξέλαβε την ίδρυση του σωματείου ως περιττή και εν πολλοίς παράνομη, εφόσον η σύνθεσή του περιλάμβανε και υπηκόους άλλων χωρών, μη οθωμανικής καταγωγής.³²

²⁸ HADB/OR0254/24, Επιστολή υπαλλήλων προς Διοίκηση Κωνσταντινούπολης, Καντίκιοϊ, 11-8-1908.

²⁹ Βλ. Gabriel, *ό.π.*, 157· Mehmet Alkan, “Kısa Bir Tashihin Uzun Hikâyesi: Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i İttihadiyesi,” (Μία σύντομη εισαγωγή μίας μακράς ιστορίας: Η Κοινωνική Ένωση Υπαλλήλων και Εργατών Σιδηροδρόμου Ανατολής) *Toplumsal Tarih* 245 (2014): 145-173, όπου αναλύεται το θέμα της επωνυμίας του νεότευκτου σωματείου.

³⁰ HADB/OR0254/26, Επιστολή προσωρινής επιτροπής υπαλλήλων CFOA προς διεύθυνση CFOA, Χαϊδάρ-Πασά, 17-8-1908. Συνημμένο σε: Πρακτικά 1^{ης} Γενικής Συνέλευσης Υπαλλήλων CFOA της 13^{ης}-8-1908, Χαϊδάρ-Πασά.

³¹ HADB/OR0254/91, Επιστολή Helfferich προς Gwinner, Βερολίνο, 3-10-1908, όπου γινόταν λόγος για την έλλειψη πρωτοβουλίας που χαρακτήριζε τον Κάουτς.

³² HADB/OR0254/32, Τηλεγράφημα Kautz προς Διοίκηση Βερολίνου, Κωνσταντινούπολη, 25-8-1908.

Στη δεύτερη συνέλευση, που συγκλήθηκε στο χειμερινό θέατρο του Καντίκιοϊ, προσήλθαν 700 εργαζόμενοι. Αφού διέψευσαν την κατηγορία ότι ήταν «στασιαστές και επαναστάτες», διαβεβαίωσαν για τον πατριωτισμό τους και τη διάθεση συνδιαλλαγής, εφόσον μία απεργία θα αναστάτωνε την ομαλή λειτουργία του κράτους.³³ Όμως, η παρελκυστική τακτική του Ουγκενίν και η τάση υποβάθμισης των γεγονότων εκ μέρους του επιτάχυνε τη σύγκληση της τρίτης συνέλευσης των υπαλλήλων και επέφερε την κλιμάκωση της εργατικής αντίδρασης. Μπροστά στα νέα δεδομένα οι εργαζόμενοι παραμέρισαν τις ελάχιστονες διεκδικήσεις τους και επέμεναν στην εξής μία: την αποπομπή του γενικού διευθυντή Ουγκενίν από τη διοίκηση της εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη. Η απαίτηση είχε τη μορφή τελεσιγράφου και έδινε στη διοίκηση του Βερολίνου διορία μόλις τριών ημερών για την ικανοποίησή της. Σε αντίθετη περίπτωση, η επιτροπή αποποιείτο κάθε ευθύνη για την ενδεχόμενη αντίδραση των εργαζομένων.³⁴ Όμως, η διοίκηση του Βερολίνου απέρριψε ασυζητητί το θέμα της απόλυσης, ζητώντας από τους εργαζόμενους συγκεκριμένα αιτήματα προς ικανοποίηση.³⁵ Ταυτόχρονα, ο φόβος για επικείμενη απεργία ανάγκασε το Γερμανό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Adolf Marschall, να ζητήσει από τις οθωμανικές αρχές την αποστολή στρατιωτικού αποσπάσματος στον κεντρικό σταθμό του Χαϊδάρ-Πασά,³⁶ ο οποίος, κατά τα λεγόμενα του Ουγκενίν, είχε «μετατραπεί σε χείμαρρο αίματος».³⁷

Ο κατάλογος των αιτημάτων που διατύπωσε το σωματείο των υπαλλήλων καθ' υπόδειξη της διοίκησης περιλάμβανε τριάντα τέσσερα συνολικά σημεία οικονομικής και διοικητικής φύσης. Μεταξύ άλλων, ζητείτο η αναγνώριση του σωματείου, η μισθολογική αύξηση ύψους 15-25% και η εξυγίανση του καθεστώτος των διορισμών, των μεταθέσεων

³³ HADB/OR0254/31, Πρακτικά 2^{ης} Γενικής Συνέλευσης Υπαλλήλων CFOA της 22^{ης}-8-1908, Χαϊδάρ-Πασά, 25-8-1908, εκδεδομένη, 1-7.

³⁴ HADB/OR0254/35, Τηλεγράφημα Διοίκησης Κωνσταντινούπολης προς Διοίκηση Βερολίνου, Καντίκιοϊ, 26-8-1908.

³⁵ HADB/OR0254/40, Τηλεγράφημα Testa, Kautz και Gross προς Διοίκηση Βερολίνου, Κωνσταντινούπολη, 28-8-1908· HADB/OR0254/42, Επιστολή Helfferich προς Gwinner, Βερολίνο, 29-8-1908.

³⁶ *Αμάλθεια*, 26-8-1908, 3.

³⁷ HADB/OR0254/43, Πρακτικά 3^{ης} Γενικής Συνέλευσης Υπαλλήλων CFOA της 27^{ης}-8-1908 και «Απάντηση στην επιστολή του Azmi Μπέη, μοντεσαρίφη Σκούταρι», εκδεδομένο, Κωνσταντινούπολη 1908, 1-8.

και των προαγωγών.³⁸ Επρόκειτο για την πρώτη πρωτοβουλία συλλογικής διαπραγμάτευσης στην ιστορία του οθωμανικού εργατικού κινήματος, η οποία ενέπνευσε στο μέλλον αντίστοιχα σωματεία στον τρόπο προώθησης και σύνταξης των αιτημάτων τους.³⁹ Η άρνηση της διοίκησης να ικανοποιήσει τα διοικητικά ζητήματα βασίστηκε στην ασφάλεια που της παρείχε το καθεστώς της «χιλιομετρικής αποζημίωσης», αφού σε περίπτωση γενικής απεργίας δεν θα στερείτο τα επιθυμητά κέρδη.⁴⁰

Η απεργία που ξέσπασε την 1^η Σεπτεμβρίου στο Σιδηρόδρομο Ανατολής συνέπεσε χρονικά με τη δεύτερη απεργία των υπαλλήλων του Σιδηρόδρομου Σμύρνης–Κασαμπά και με την τρίτη αντίστοιχη απεργία στο Σιδηρόδρομο Σμύρνης–Αϊδινίου. Η κήρυξή της έγινε μέσα σε πανηγυρική ατμόσφαιρα σε όλο το δίκτυο, από το Χαϊδάρ-Πασά μέχρι την Άγκυρα και το Ικόνιο, ενώ οι εργαζόμενοι, αφού παρήλασαν στους δρόμους του Καντίκιοϊ, θυροκόλλησαν στον κεντρικό σταθμό την αναγγελία της επικείμενης απεργίας. Η συγκυρία θορύβησε τους διευθυντές των τριών ευρωπαϊκών εταιρειών, οι οποίοι συσκέφθηκαν το απόγευμα της ίδιας ημέρας στα γραφεία του Καντίκιοϊ και απηύθυναν κοινή επιστολή προς τον υπουργό Δημοσίων Έργων. Ο στόχος ήταν, αφενός, η ευαισθητοποίηση της κυβέρνησης για τον ανατρεπτικό χαρακτήρα των απεργιών και, αφετέρου, η επισήμανση του κινδύνου για τις οικονομικές και πολιτικές συνέπειες στις ευρωπαϊκές επιχειρήσεις.⁴¹

Εν όψει της απεργίας, η διοίκηση στο Βερολίνο έδειξε διάθεση συνδιαλλαγής. Εξουσιοδότησε, έτσι, τον Ουγκενίν στην παραχώρηση αύξησης ύψους 20%, από κοινού με εφάπαξ χορήγηση επιδόματος ίσου με ένα μισθό.⁴² Ο διευθυντής στην Κωνσταντινούπολη, όμως, φάνηκε υπερβολικά σίγουρος για την τελική νίκη του. Καθησύχασε την κε-

³⁸ Βλ. HADB/OR0254/46, Τηλεγράφημα Kautz προς Διοίκηση Βερολίνου, Κωνσταντινούπολη, 10-9-1908· NA/FO 195/2280, no. 322, Επιστολή γενικού προξένου Eyres προς πρέσβη Sir Lowther, Κωνσταντινούπολη, 24-9-1908. Συνημμένο: «Διεκδικήσεις εργαζομένων CFOA».

³⁹ Yavuz Selim Karakışla, “The 1908 Strike Wave in the Ottoman Empire,” *Turkish Studies Association Bulletin* 16, no. 2 (1992): 153-177, 161. Ακόμη, Yıldırım, *ό.π.*, 251.

⁴⁰ HADB/OR0254/57, Τηλεγράφημα Gwinner προς Helfferich, Κολωνία, 1-9-1908, όπου εξέφραζε την πεποίθηση ότι μία απεργία θα ήταν «χρήσιμη για τη διευθέτηση των θεμάτων στους χρηματοδοτούμενους σιδηροδρόμους σε βάρος της οθωμανικής κυβέρνησης».

⁴¹ *The Times*, 15-9-1908, 3.

⁴² HADB/OR0254/67, Helfferich προς Huguenin, Βερολίνο, 15-9-1908.

ντρική διεύθυνση ότι η παύση της απεργίας ήταν θέμα χρόνου, αφού το οθωμανικό κράτος, το οποίο άλλωστε κατέβαλλε αποζημίωση για όσο διάστημα ο σιδηρόδρομος αργούσε, αργά ή γρήγορα θα παρενέβαινε για να αποτρέψει μεγαλύτερες απώλειες.⁴³ Τη βεβαιότητα του Ουγκενίν, όμως, ήρθε να κλονίσει η ετοιμότητα των υπαλλήλων με την επιστράτευση επιχειρημάτων βάσει του νομικού πλαισίου της σύμβασης. Συγκεκριμένα, το άρθρο 12 της ιδρυτικής σύμβασης της εταιρείας προέβλεπε ότι «σε περίπτωση διακοπής των υπηρεσιών σε τμήμα ή στο σύνολο της γραμμής με υπαιτιότητα του αναδόχου, η αυτοκρατορική κυβέρνηση θα λάμβανε τα αναγκαία μέτρα με έξοδα και κίνδυνο του αναδόχου, σύμφωνα με το άρθρο 16 της σύμβασης, για να εξασφαλίσει την προσωρινή λειτουργία...».⁴⁴ Ο νομικός σύμβουλος του προσωπικού, Adil Μπέη, ζήτησε βάσει κανονισμού την κυβερνητική κατάσχεση του Σιδηρόδρομου, ενώ πρότεινε να ιδιοποιηθούν οι υπάλληλοι την επιθυμητή αύξηση αντλώντας από τα λειτουργικά έσοδα της επιχείρησης.⁴⁵ Ο ελιγμός αυτός έπιασε εξαπίνης τη διοίκηση, ενώ, κατά τον Γαβριήλ, ο Ουγκενίν αποχώρησε από τις διαπραγματεύσεις «κάτω-χρος από δάκρυα και οργή».⁴⁶

Ωστόσο, η διαφαινόμενη νίκη των υπαλλήλων αποτράπηκε χάρη σε έναν απρόβλεπτο παράγοντα: το διχασμό τους. Δύο τάσεις ανέκυψαν εντός της ομάδας, της μετριοπαθούς, από τη μία μεριά, την οποία προσεταιρίζονταν οι μόνιμοι υπάλληλοι της μεσαιάς κυρίως βαθμίδας που αρκείτο στη μερική ικανοποίηση των αιτημάτων και, από την άλλη, της ριζοσπαστικής, που ενστερνίζονταν οι χαμηλόβαθμοι έκτακτοι εργαζόμενοι, μένοντας προσκολλημένοι στο σύνολο των αιτημάτων. Η τελευταία ακύρωνε κάθε προσπάθεια συνδιαλλαγής, αφού δεν άφηνε στην επιτροπή περιθώριο διαπραγμάτευσης με τη διοίκηση.⁴⁷

Η διάσπαση του υπαλληλικού μετώπου ήταν γεγονός και η λήξη της απεργίας πλέον θέμα ωρών. Στις 4 Σεπτεμβρίου, τέσσερις ημέρες μετά

⁴³ Gabriel, *ό.π.*, 165.

⁴⁴ George Young, *Corps de Droit Ottoman*, τ. 4 (Οξφόρδη: Clarendon Press, 1906), 123-124, όπου αναγράφεται το άρθρο 12 της «Σύμβασης της Άγκυρας».

⁴⁵ Yıldırım, *ό.π.*, 252.

⁴⁶ Gabriel, *ό.π.*, 165.

⁴⁷ HADB/OR0254/75, Τηλεγράφημα Huguenin προς Διοίκηση Βερολίνου, Κωνσταντινούπολη, 16-9-1908, όπου υπογραμμίζονται σε πανηγυρικό τόνο η αδυναμία της επιτροπής του σωματείου να κατευθύνει τη γνώμη του «λαού».

το ξέσπασμά της, η απεργία στο Σιδηρόδρομο Ανατολής τερματίστηκε. Ο Ουγκενίν κοινοποίησε με τηλεγράφημά του στο Βερολίνο την εσωτερική διάσπαση του σωματίου και την αποτυχία του εγχειρήματος για κυβερνητική κατάσχεση του δικτύου.⁴⁸ Ταυτόχρονα, εκμεταλλευόμενος τη θετική συγκυρία ανακοίνωσε στους υπαλλήλους την πρόθεση της εταιρείας να παραχωρήσει μισθολογική αύξηση ύψους μόλις 20%, παρόλο που η διοίκηση στο Βερολίνο συναινούσε σε μεγαλύτερο ποσοστό. Τα υπόλοιπα ζητήματα διοικητικής φύσης παρέμειναν εκκρεμής και υπήχθησαν στις ασαφείς υποσχέσεις του διευθυντή περί «επιφύλαξης στην ικανοποίηση των αιτημάτων που υπερέβαιναν τα όριά του ή θα αποτελούσαν αντικείμενο μελλοντικής συζήτησης».⁴⁹

Η ψήφιση του «Προσωρινού Νόμου περί Απεργιών»⁵⁰ λίγες μέρες μετά τη λήξη της απεργίας μετέτρεψε τις μετρημένες παραχωρήσεις προς τους εργαζομένους σε κενό γράμμα. Στην πραγματικότητα, η ίδια η απεργία είχε προκαλέσει την ψήφιση του νόμου, ο οποίος αποτελούσε και την πρώτη νομοθετική πράξη της νεοσύστατης κυβέρνησης. Η προετοιμασία και η τελική διατύπωση του νέου νομοθετικού πλαισίου ολοκληρώθηκε με τις ευλογίες, μάλιστα, της διοίκησης της Deutsche Bank, αφού ο Σιδηρόδρομος Ανατολής είχε πληγεί ιδιαίτερα από τις πρόσφατες απεργίες. Η συνδρομή της εταιρείας ήταν εξάλλου αναμενόμενη, αφού οι αξιωματούχοι της διατηρούσαν στενή σχέση με την οθωμανική κυβέρνηση. Άμεσα εστάλη σε απόρρητη αποστολή στην Κωνσταντινούπολη ο επικεφαλής του Γραφείου Ανατολής, F. Neeff, με το καθήκον να συνδράμει τα τοπικά στελέχη στην ετοιμασία του μεταπεργιακού σκηνικού.⁵¹ Το νέο νομικό πλαίσιο, με το περίπλοκο κα-

⁴⁸ HADB/OR0254/77, Τηλεγράφημα Huguenin προς Διοίκηση Βερολίνου, Κωνσταντινούπολη, 16-9-1908.

⁴⁹ Αυτ., 18-9-1908. Για το τελικό πλαίσιο των παραχωρήσεων βλ. Παράρτημα Α, Πίνακας 2.

⁵⁰ Adrien Biliotti–Ahmed Sedad, *Législation Ottomane depuis le Rétablissement de la Constitution, 24 djemazi-ul-ahir 1326-10 Juillet 1324/1908, Recueil des Lois, Décrets, Règlements, Conventions, Actes Internationaux, etc., etc...., de l'Empire Ottoman*, τ. 1 (Παρίσι: Jouve, 1912), 276-278, κείμενο νόμου no. CXVI.

⁵¹ HADB/OR0254/83, Τηλεγράφημα Διοίκησης Βερολίνου προς Huguenin, Βερολίνο, 23-9-1908· HADB/OR0254/90, Επιστολή Neeff προς Gwinner, Πέρα, 1-10-1908· HADB/OR0254/81, Τηλεγράφημα Διοίκησης Βερολίνου προς Huguenin, Βερολίνο, 22-9-1908· HADB/OR0254/88, Επιστολή Huguenin προς Gwinner, Κωνσταντινούπολη, 22-9-1908.

θεστώδες προϋποθέσεων και διαμεσολάβησης που προέβλεπε, καθιστούσε την καταφυγή των εργαζομένων στην απεργία δυσχερή. Οι παρόμοιου περιεχομένου «Νόμος περί Σωματείων» και «Νόμος περί Δημοσίων Συναθροίσεων» του 1909 περιόρισαν περαιτέρω τα περιθώρια των εργατικών κινητοποιήσεων.⁵²

Οι εργαζόμενοι στο Σιδηρόδρομο Ανατολής τροποποίησαν το χαρακτηρισμό του σωματείου από «εργατικό» σε «φιλανθρωπικό», ενισχύοντας ταυτόχρονα τις δράσεις αλληλοβοήθειας. Πράγματι, ο μουτσαρίφης του Σκούταρι αναγνώρισε το 1909 το σωματείο ως καθόλα νόμιμο.⁵³ Η αναγνώριση προσέκρουσε όμως στην αντίδραση του Ουγκενίν, ο οποίος το κατήγγειλε στις οθωμανικές αρχές ως παράνομο, θεωρώντας την παρουσία μη Οθωμανών υπηκόων στη σύνθεσή του έκνομη. Η νέα ετυμηγορία του κρατικού συμβουλίου ότι το σωματείο ήταν «αυτού του είδους που όλοι οι πολίτες δύνανται να ιδρύσουν» δεν κατάφερε την ευθυγράμμιση του διευθυντή, ο οποίος απείλησε αυτή τη φορά με απόλυση τους υπαλλήλους που ενεργοποιούνταν στο σωματείο.⁵⁴

Την περίοδο αυτή επήλθε και η απόλυση του Γαβριήλ στο πλαίσιο της εξυγίανσης του προσωπικού από τα μαχητικά στοιχεία του. Η αποδέσμευση του πρώην υπαλλήλου από τις απαιτήσεις της εταιρείας και ο επαναπατρισμός του τον ενθάρρυναν στη συγγραφή των *Αποκρύφων*. Η συγκυρία της κυκλοφορίας του βιβλίου, ένα χρόνο μετά την απομάκρυνσή του από τους Σιδηρόδρομους, κατέδειξε το στίγμα και το χαρακτήρα του. Τα *Απόκρυφα* λειτούργησαν χωρίς αμφιβολία ως η προσωπική, χειροπιαστή και απερίφραστη απάντηση του Γαβριήλ στον τρόπο αντιμετώπισης τόσο του ίδιου όσο και των Οθωμανών συναδέλφων του από την εταιρεία του Σιδηρόδρομου Ανατολής.

Το περιεχόμενο των Αποκρύφων

Το βιβλίο διακρίνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο συνιστά το κατεξοχήν συγγραφικό έργο του Γαβριήλ, όπου σχολιάζει τη δομή και λειτουργία του Σιδηρόδρομου Ανατολής. Το αρχικό κεφάλαιο περιγράφει τις επι-

ντινούπολη, 30-9-1908, όπου το περιεχόμενο του επικείμενου νόμου κοινοποιείτο εμπιστευτικά μεταξύ των στελεχών της Deutsche Bank.

⁵² Biliotti-Sedad, *ό.π.*, 295-297, κείμενα νόμων no. CXXI και no. LXXII αντίστοιχα.

⁵³ Gabriel, *ό.π.*, 166, όπου παρατίθεται το κείμενο της αναγνώρισης.

⁵⁴ Gabriel, *ό.π.*, 169.

μέρους γραμμές του δικτύου, το καθεστώς χιλιομετρικής εγγύησης που τις διέπει και την κοστολόγηση των ειδικών τιμολογίων. Το δεύτερο αφιερώνεται στην ίδρυση και λειτουργία του λιμένος του Χαϊδάρ-Πασά. Το τρίτο αναλύει το διοικητικό σύστημα, την ιεραρχία και τον τρόπο στρατολόγησης του προσωπικού, ενώ το τέταρτο περιγράφει τις σχέσεις της διεύθυνσης με το προσωπικό και αποσαφηνίζει τα γεγονότα της απεργίας του 1908. Το δεύτερο μέρος λειτουργεί ως παράρτημα, αφού παραθέτει αυτούσια τα δημόσια έγγραφα των συμβάσεων και των φερμανιών που αφορούν στην ίδρυση και λειτουργία του Σιδηρόδρομου, καθώς και επιλεγμένες ενδοϋπηρεσιακές επιστολές, που διαφωτίζουν τα γεγονότα της απεργίας του 1908.

Η μέθοδος που επιλέγει εξαρχής ο Γαβριήλ, προς απόδειξη των στοιχείων του, αποκαλύπτει την επιστημονική του κατάρτιση. Σε πολλά σημεία του βιβλίου του παραθέτει πίνακες με αριθμητικά δεδομένα από τα επίσημα αρχεία της εταιρείας. Δεν διστάζει, όμως, να σχεδιάσει και δικούς του πίνακες με δεδομένα που εξάγει βάσει υπολογισμών, για να καταδείξει τα κρυφά κέρδη της εταιρείας ή, αντίστροφα, τη ζημία που υφίστατο η οθωμανική κυβέρνηση. Η επιχειρηματολογία του διανθίζεται από επίσημες επιστολές, εγκυκλίους και χωρία από βιβλία έγκριτων συγγραφέων, που επαυξάνουν περαιτέρω την εγκυρότητα των γραφομένων. Την ίδια στιγμή, προσεγγίζει και τον απλό αναγνώστη που δεν διαθέτει ειδικές γνώσεις μέσω της παράθεσης άφθονων παραδειγμάτων που διασαφηνίζουν, επεξηγούν και ζωντανεύουν το λόγο του.

Στην εισαγωγή του βιβλίου του, ο Γαβριήλ παραθέτει τους λόγους που τον ώθησαν στη συγγραφή του. Και αυτοί δεν είναι άλλοι από τη μακρά, επί δεκαεπτά έτη προϋπηρεσία του στο Σιδηρόδρομο Ανατολής και ως εκ τούτου η βαθιά, άμεση και έγκυρη γνώση του προσωπικού και των λεπτομερειών λειτουργίας της επιχείρησης. Δικαιολογεί τη μέχρι πρότινος σιωπή του, αναφερόμενος στη σχέση διαφθοράς και συμφερόντων που συνέδεε τη διεύθυνση της εταιρείας με το αυταρχικό καθεστώς του Αβδούλ Χαμίτ. Αντίθετα, η πρόσφατη καθεστωτική αλλαγή από κοινού με «τον πατριωτισμό και τη συνείδησή του» τον παραινέσαν να αναδείξει τον ασυμβίβαστο χαρακτήρα της νυν διοίκησης με τις γνήσιες συνταγματικές αρχές. Με τη συγγραφή του, επομένως, επιχειρεί, σε πρώτο βαθμό, να προκαλέσει την κυβερνητική παρέμβαση για τον τερματισμό της καταχρηστικής συμπεριφοράς της εταιρείας σε βάρος του οθωμανικού λαού και κράτους. Ως δεύτερος στό-

χος, προβάλλεται η ενημέρωση του κοινού για τις υποχρεώσεις του Σιδηρόδρομου Ανατολής, σύμφωνα με τη σύμβαση και η συνακόλουθη προάσπιση των δικαιωμάτων των Οθωμανών. Τελικός στόχος είναι η αποκάλυψη της ηθικής έκπτωσης της διεύθυνσης στην Κωνσταντινούπολη ενώπιον της ανώτερης διοίκησης του Βερολίνου, προκειμένου να ευαισθητοποιηθεί η τελευταία και να θεραπεύσει τα κακώς κείμενα.⁵⁵

Δύο ήταν, κατά τον Γαβριήλ, οι προϋποθέσεις που ενθάρρυναν την καταχρηστική λειτουργία του Σιδηρόδρομου Ανατολής από τη διεύθυνση. Η πρώτη ήταν η απουσία ουσιαστικού κρατικού ελέγχου. Ο εξουχιστικός και τακτικός έλεγχος, που προβλεπόταν από το άρθρο 5 της σύμβασης στην εκμετάλλευση και συντήρηση του δικτύου από εντεταλμένο αυτοκρατορικό επίτροπο, περιοριζόταν σε μια επιπόλαια επισκόπηση της μηνιαίας κατάστασης εσόδων. Η δεύτερη εδραζόταν στη γενικότερη ασάφεια που περιέβαλλε τους όρους της σύμβασης και ειδικότερα τα ειδικά τιμολόγια. Αρκετά άρθρα ήταν διφορούμενα, ανεπαρκώς διατυπωμένα και το περιεχόμενό τους αμφισβητήσιμο, με αποτέλεσμα η εταιρεία να τα ερμηνεύει κατά το δοκούν πολλαπλασιάζοντας τα έσοδά της, μειώνοντας τα δημόσια κέρδη, αποδυναμώνοντας οικονομικά τους Οθωμανούς επιβάτες και, τελικά, πλήττοντας το εμπόριο και την οικονομία της χώρας.⁵⁶

Κυρίαρχη θέση στην επιχειρηματολογία του Γαβριήλ καταλάμβανε το καίριο ζήτημα της χιλιομετρικής εγγύησης του Σιδηρόδρομου Ανατολής, που ήταν κομβικής σημασίας στην κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της εταιρείας και πηγή, κατά τη γνώμη του, της όλης ανομίας. Συγκεκριμένα, η κάθε επιμέρους γραμμή απολάμβανε διαφορετικό ύψος χιλιομετρικής αποζημίωσης στη βάση των ετήσιων ακαθάριστων εσόδων της. Για τη γραμμή Χαϊδάρ-Πασά-Νικομήδειας, αρχικά, προβλεπόταν αποζημίωση 10.300 φράγκων ανά χιλιόμετρο γραμμής, ενώ για την επέκταση Νικομήδειας-Άγκυρας, που κατασκεύασε η ίδια εταιρεία, 15.000 φράγκα. Αν τα κέρδη δεν άγγιζαν το παραπάνω ποσό ανά χιλιόμετρο γραμμής, τότε η κυβέρνηση όφειλε να καταβάλει τη διαφορά.

Στην επέκταση Εσκή Σεχίρ-Ικονίου, ωστόσο, το σύστημα ήταν διαφορετικό. Ενώ το κράτος εγγυάτο μικτά έσοδα ύψους 604 τουρκικών

⁵⁵ Gabriel, *ό.π.*, iii-v.

⁵⁶ Gabriel, *ό.π.*, 40.

λιρών ανά χιλιόμετρο (13.727 φράγκων), εν τέλει περιόριζε το ύψος της αποζημίωσης που το ίδιο μπορούσε να δώσει στις 219,78 τουρκικές λίρες για κάθε χιλιόμετρο. Τα έσοδα δηλαδή που έφταναν τις 604 λίρες ανήκαν αποκλειστικά στην επιχείρηση, ενώ σε αντίθετη περίπτωση που δεν άγγιζαν το παραπάνω ποσό, το κράτος καλείτο να πληρώσει ετησίως 219,78 λίρες, ανεξαρτήτως κερδών. Στο τμήμα, έπειτα, του Σιδηρόδρομου Βαγδάτης που ήταν σε λειτουργία την περίοδο συγγραφής, δηλαδή στη γραμμή Ικονίου–Bulgurlu, το ελάχιστο κέρδος ανά χιλιόμετρο οριζόταν στα 15.500 φράγκα. Τέλος, η διακλάδωση Arifie (πρώην Hamidie)–Adapazar στερείτο αποζημίωσης, διότι το Adapazar συνιστούσε εμπορικό κέντρο και τα κέρδη θεωρούνταν δεδομένα.⁵⁷

Ωστόσο, το μεγάλο ύψος της αποζημίωσης στα τμήματα Χαϊδάρ-Πασά–Άγκυρας και Ικονίου–Bulgurlu καθυσχάζε την εταιρεία και την αδρανοποιούσε στην επιδίωξη του κέρδους και στην αύξηση της κυκλοφορίας. Το παραπάνω ήταν εύλογο, εφόσον η αύξηση του αριθμού των επιβατών και των προϊόντων συνεπαγόταν ανάλογη αύξηση των λειτουργικών εξόδων σε προσωπικό, υλικό και καύσιμα, τα οποία βάραιναν αποκλειστικά την εταιρεία.⁵⁸ Ο μόνος ενδιαφερόμενος για την ανάπτυξη των μεταφορών σε μια τέτοια περίπτωση ήταν το κράτος, το οποίο και πλήρωνε τις ζημίες από τυχόν μειωμένα κέρδη της εταιρείας. Αντίθετα, ο περιορισμός της προσφερόμενης αποζημίωσης στη γραμμή Εσκή Σεχίρ–Ικονίου ενεργοποιούσε τη διεύθυνση της εταιρείας προς την κατεύθυνση της αύξησης των εσόδων.⁵⁹

Ιδιαίτερο κεφάλαιο στο περιεχόμενο και την επιχειρηματολογία του Γαβριήλ αφιερώνεται στην Εταιρεία λιμένος Χαϊδάρ-Πασά. Επρόκειτο για μία ξεχωριστή ανώνυμη εταιρεία που είχε συσταθεί από τους Γερμανούς το Μάρτιο του 1902, με σκοπό την κατασκευή λιμενικών εγκαταστάσεων και τη διαχείριση των αντίστοιχων υπηρεσιών.⁶⁰ Καθώς, όμως, η ιδρυτική σύμβαση άφηνε στην εταιρεία το σύνολο των εσόδων από την εκμετάλλευση του λιμανιού, όλη η προσπάθεια της διεύθυνσης επικεντρωνόταν στην ενίσχυση της προσέλευσης ανθρώπων και εμπορευμάτων με οποιοδήποτε μέσο. Με τον τρόπο αυτό, δεν

⁵⁷ Gabriel, *ό.π.*, 9-23.

⁵⁸ Gabriel, *ό.π.*, 9.

⁵⁹ Gabriel, *ό.π.*, 12.

⁶⁰ 14^η Ετήσια Έκθεση CFOA, 1902, 8.

πλούτιζε μόνο η εταιρεία, αλλά, το κυριότερο, αναδιαμορφωνόταν όλος ο άξονας των παραδοσιακών εμπορικών οδών στη Μικρά Ασία. Ενώ δηλαδή μέχρι τότε η εξαγωγή των εμπορευμάτων στη Βιθυνία διεξαγόταν από τα λιμάνια της Νικομήδειας και του Ντεριντζέ, με τα τεχνάσματα της εταιρείας και μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα η όλη κυκλοφορία διοχετεύτηκε βορειότερα προς τη Χαλκηδόνα και το λιμάνι του Χαϊδάρ-Πασά.⁶¹

Η εκτροπή αυτή επιτελέστηκε σχεδόν εύκολα με την «προσφιλή τακτική» της εταιρείας, που δεν ήταν άλλη από την τροποποίηση των ειδικών τιμολογίων προς το λιμάνι κατά το συμφέρον και κατά παράβαση της ιδρυτικής σύμβασης. Οι φόροι προς τα λιμάνια του Ντεριντζέ και της Νικομήδειας αυξήθηκαν, την ώρα που οι αντίστοιχοι για το Χαϊδάρ-Πασά παρέμειναν στα ίδια επίπεδα ή είχαν μειωθεί. Συνέβαινε, έτσι, το παράδοξο φαινόμενο ένα βαγόνι με φορτίο 15 τόνων που ξεκινούσε από το Ικόνιο να καταβάλλει 2.000 χρυσά γρόσια για το Χαϊδάρ-Πασά και 2.350 χρυσά γρόσια για το Ντεριντζέ και τη Νικομήδεια. Και όλα αυτά, τη στιγμή που η απόσταση από το Ικόνιο προς το Χαϊδάρ-Πασά ήταν μακρύτερη κατά 92 χιλιόμετρα απ' την αντίστοιχη προς τη Νικομήδεια και κατά 84 χιλιόμετρα μακρύτερη απ' την ανάλογη προς το Ντεριντζέ.⁶² Η μαθηματική λογική είχε εξοβελιστεί από τα τιμολόγια του Σιδηρόδρομου Ανατολής.

Το πλέον επικριτικό, ωστόσο, κεφάλαιο στο βιβλίο του Αρχάγγελου Γαβριήλ ήταν εκείνο που καταπιανόταν με την οργάνωση της διοίκησης και τη σχέση της με το προσωπικό. Κι αυτό είναι εύλογο, καθώς η σχέση αυτή είχε οδηγήσει στο ξέσπασμα της μεγάλης απεργίας τον Αύγουστο του 1908, στην ψήφιση του κατασταλτικού νόμου περί απεργιών λίγες εβδομάδες αργότερα και, το σημαντικότερο, στην απόλυση του ίδιου του συγγραφέα. Η γερμανική διοίκηση είχε, ήδη από την πρώτη της εγκύκλιο, απευθυνθεί στους υπαλλήλους της στα γαλλικά και τα γερμανικά, γλώσσες άγνωστες στο ντόπιο εργατικό δυναμικό. Παράλληλα, θεωρούσε τη γνώση της γερμανικής ως ισχυρό κριτήριο για την πρόσληψη ενός Οθωμανού υπαλλήλου, χωρίς να απαιτεί αντίστοιχα τη γνώση της τουρκικής από το υψηλόβαθμο προσωπικό ευρω-

⁶¹ Gabriel, *ό.π.*, 78-82.

⁶² Gabriel, *ό.π.*, 80-81, όπου και οι πίνακες με τα τιμολόγια για τα δρομολόγια προς τα λιμάνια του Χαϊδάρ-Πασά, του Ντεριντζέ και της Νικομήδειας.

παϊκής καταγωγής.⁶³ Με τον εξοστρακισμό όμως της επίσημης τουρκικής γλώσσας από τη διοίκηση, ο Γαβριήλ θεωρούσε πως η εταιρεία παρέβλεπε σχετική διάταξη της σύμβασης, η οποία απαιτούσε το σεβασμό των νόμων, των ηθών και των εθίμων του κυρίαρχου κράτους.⁶⁴

Παρόμοια στάση επιδείκνυε η εταιρία, αφενός, στον τρόπο στρατολόγησης και μαθητείας του διοικητικού προσωπικού ευρωπαϊκής καταγωγής και, αφετέρου, στη συμπεριφορά της ανώτερης ιεραρχίας απέναντι στους μεσαίους και χαμηλόβαθμους υπαλλήλους. Το ανώτερο διοικητικό προσωπικό, αρχικά, στρατολογείτο με την αποκλειστική σχεδόν φροντίδα του γενικού διευθυντή από μία ευρεία ομάδα Ελβετών νέων, μέτριας εκπαίδευσης και μηδαμινής εμπειρίας στα σιδηροδρομικά θέματα. Η ομάδα αυτή υπαγόταν αρχικά στην εποπτεία των ντόπιων σταθμαρχών, οι οποίοι τους μούσαν στα μυστικά της δουλειάς. Πολύ γρήγορα, οι πρώην μαθητευόμενοι ανελίσσονταν στις ανώτερες θέσεις ξεπερνώντας τους πρώην επόπτες τους τόσο ιεραρχικά όσο και οικονομικά. Η ομάδα αυτή ήταν κατά τον Γαβριήλ η πλέον ευάλωτη στην παρανομία και η πιο κυνική στη συμπεριφορά της προς το γηγενές ανθρώπινο δυναμικό.⁶⁵

Το καθεστώς ανισότητας όξυνε και η διαφοροποιημένη μισθοδοσία μεταξύ Ευρωπαίων και Οθωμανών υπαλλήλων προς όφελος των πρώτων. Πράγματι, σύμφωνα και με υπηρεσιακό κατάλογο των μόνιμων υπαλλήλων του Σιδηρόδρομου Ανατολής, οι Ευρωπαίοι υπάλληλοι και τεχνίτες μισθοδοτούνταν πλέον γενναιόδωρα σε σχέση με τους Οθωμανούς συναδέλφους τους που έκαναν ακριβώς την ίδια δουλειά.⁶⁶ Η διαφοροποίηση αυτή, η αξιολόγηση δηλαδή των υπαλλήλων με εθνικά κριτήρια, αποτελούσε στρατηγική επιλογή της εταιρείας και χαρακτηριζε τη γενικότερη στάση των Ευρωπαίων απέναντι στο γηγενές δυναμικό.⁶⁷ Σε μια προσπάθεια να δικαιολογήσει την πρακτική αυτή, ο

⁶³ Gabriel, *ό.π.*, 102-103.

⁶⁴ Gabriel, *ό.π.*, 99, 104.

⁶⁵ Gabriel, *ό.π.*, 132-133, όπου καταγράφεται η παράνομη δραστηριότητα στελεχών, όπως η κλοπή υλικού και χρήματος ... και η κατάχρηση εσόδων.

⁶⁶ HADB/OR0254, Auftrag 1348/96, Sig. 8049, "Personnel Commissionne," όπου καταγράφεται το ημερομίσθιο των 40 γροσίων στους Ιταλούς τεχνικούς και των 15 γροσίων στους Ρωμιούς. Στο ίδιο πλαίσιο οι Οθωμανοί μηχανοδηγοί λάμβαναν μισθό 830 γρόσια, τη στιγμή που οι Ευρωπαίοι αμείβονταν με 980 γρόσια.

⁶⁷ Γραμματικοπούλου, *ό.π.*, 40-41.

προκάτοχος του Ουγκενίν, Otto von Kuhlmann, διαπίστωνε ότι οι ντόπιοι δεν χρειάζονταν υψηλούς μισθούς, καθώς μπορούσαν να επιβιώσουν με μια φέτα ψωμί και λίγες ελιές.⁶⁸

Οι Ευρωπαίοι τμηματάρχες, κατά δεύτερο λόγο, παρουσιάζονταν ως υπάκουα όργανα του γενικού διευθυντή και ιδιαίτερα φειδωλοί στις οικονομικές τους υποχρεώσεις. Ο Γάλλος διευθυντής του Τμήματος Γραμμής, J. Daudrix, για παράδειγμα, είχε από τις πρώτες μέρες του στο τμήμα αντικαταστήσει το ημερομίσθιο με το ωρομίσθιο, επιφέροντας τη μείωση της αμοιβής των μισθωτών κατά 25%.⁶⁹ Ο διευθυντής του Τμήματος Έλξης, H. Galewski, έπειτα, με την αγένεια, τη φιλαργυρία του και την αθρόα επιβολή πειθαρχικών ποινών είχε εξωθήσει τους τεχνίτες του στην απεργία του 1904.⁷⁰

Οι γηγενείς Οθωμανοί υπάλληλοι αποτελούσαν, κατά το συγγραφέα, τα θύματα αυτής της πρακτικής. Η διαρκής έγνοια της διοίκησης για την περικοπή των δαπανών διακύβευε την υγεία των εργατών, αφού πολλοί απ' αυτούς αναγκάζονταν να κατασκηνώνουν για μακρύ χρονικό διάστημα σε ελώδεις περιοχές, μακριά από τη βάση τους, προκειμένου να περιοριστεί η απώλεια χρόνου και τα έξοδα μετακίνησης.⁷¹ Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη εξάλλου που δικαιούνταν, χάρη στην κράτηση ποσοστού 1,5% επί του μισθού τους, κάλυπτε αποκλειστικά τους ίδιους και δεν συμπεριλάμβανε την υπόλοιπη οικογένεια. Αιχμές άφηνε, ωστόσο, ο συγγραφέας και για την ορθότητα και εντιμότητα των ιατρικών διαγνώσεων, κοινοποιώντας εμπιστευτική οδηγία του επικεφαλής της ιατρικής υπηρεσίας, Θ. Φλωρά, προς τους υφισταμένους του, με την οποία τους προέτρεπε να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τα οικονομικά συμφέροντα της εταιρείας κατά την τέλεση του καθήκοντος.⁷²

Ο Γαβριήλ καταδείκνυε απερίφραστα ως κύριο υπαίτιο της κακοδιοίκησης το γενικό διευθυντή Ουγκενίν. Παρουσιάζοντας αδρομερώς

⁶⁸ Γραμματικοπούλου, ό.π., 105.

⁶⁹ Γραμματικοπούλου, ό.π., 110-112, όπου παρουσιάζεται και η εγκύκλιος 7071 της 5 Νοε. 1899, με την οποία εισήγαγε ο Ντοντρίξ το ωρομίσθιο.

⁷⁰ Γραμματικοπούλου, ό.π., 114-115.

⁷¹ Γραμματικοπούλου, ό.π., 112.

⁷² Γραμματικοπούλου, ό.π., 120-125· HADB/OR0254/127, Επιστολή Elie Fraggi προς Διοίκηση Βερολίνου, Χαϊδάρ-Πασά, 3-3-1909, όπου ο Elie Fraggi, Οθωμανός υπάλληλος της εταιρείας, αμφισβητούσε τις γνωματεύσεις του Φλωρά.

τη γρήγορη ανέλιξή του από χαμηλόβαθμος σιδηροδρομικός υπάλληλος στην Ελβετία, στην κορυφή της έδρας στην Κωνσταντινούπολη, συμπύκνωνε τις επαγγελματικές αρετές του στις εξής δύο: αυστηρός συγκεντρωτισμός και εκτεταμένη διαπλοκή με το καθεστώς του Αβδούλ Χαμίτ. Η πρώτη υπαγόρευε την επιλογή των στελεχών με κριτήριο την υποτέλεια στο πρόσωπό του, ενώ η δεύτερη διασφάλιζε την αποκόμιση των μέγιστων κερδών μέσω ενός συστήματος εκμετάλλευσης «παράνομου και καταχρηστικού». Και οι δύο αυτές πλευρές του συνδέονταν άρρηκτα μεταξύ τους, αφού ο πρώην σουλτάνος είχε απάντητα βρει στο πρόσωπο του Ουγκενίν «έναν μιμητή του σε μινιατούρα».⁷³

Ο τρόπος λειτουργίας της διοίκησης και διαχείρισης του γηγενούς ανθρώπινου δυναμικού είχε, τελικά, προκαλέσει μία κατάφωρη αντίθεση. Την αντίθεση ανάμεσα στην ασωτία πριγκιπικού επιπέδου, στην οποία ζούσε η ανώτερη ιεραρχία, και στην εντατική εκμετάλλευση μέχρις εσχάτων, υπό την οποία εργαζόταν το ντόπιο δυναμικό. Η εκμετάλλευση αυτή αποτελούσε στην πραγματικότητα την προϋπόθεση της σπάταλης και της αυθαίρετης διοίκησης. Κι αυτό, διότι καθιστούσε δυνατή την αύξηση των εσόδων, η οποία με τη σειρά της επέτρεπε την αντιμετώπιση των αυξημένων διοικητικών δαπανών, τη συνακόλουθη διατήρηση των μετοχών της εταιρείας σε υψηλά επίπεδα και, τελικά, τη διατήρηση της πλαστικής και καθησυχαστικής εικόνας της «πρότυπης» διοίκησης, που λειτουργούσε ως φάρος για τις παρόμοιες επιχειρήσεις της χώρας.⁷⁴

Η λεπτομερής παράθεση, αφενός, των επιστολών που ανταλλάχθηκαν μεταξύ προσωπικού και διεύθυνσης και, αφετέρου, των πρακτικών των συνελεύσεων της προσωρινής επιτροπής υπαλλήλων είναι αποκαλυπτική της επιχειρηματολογίας των εμπλεκόμενων μερών. Η χρήση συναισθηματικά φορτισμένων λέξεων από την πλευρά των υπαλλήλων, οι οποίοι ένιωθαν «μίσος απέναντι στο δεσποτικό διεθυντή τους» και βίωναν «εφιάλτες [...] με τη δυστυχία, τα χυμένα δάκρυα και τη μιζέρια» προέβαλλε εμφατικά την επισφαλή θέση τους, στην προσπάθεια προάσπισης των δικαίων τους. Δεν φάνηκε να συγκίνησε όμως τη διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη, η οποία τους κατηγορούσε στην οθω-

⁷³ Γραμματικοπούλου, ό.π., 129-130.

⁷⁴ Γραμματικοπούλου, ό.π., 138-139.

μανική κυβέρνηση ως «στασιαστές, επαναστάτες, απάχηδες, αντάρτες και αναρχικούς». Επικαλούνταν, λοιπόν, οι εργάτες προς βοήθεια το νέο καθεστώς των Νεότουρκων, που «το όνομά τους ήταν γραμμένο με χρυσά γράμματα στην ιστορία της ανθρωπότητας» και απέναντι στους οποίους ένιωθαν μόνο ευγνωμοσύνη, αφού είχαν διασώσει την πατρίδα τους από το δεσποτικό ζυγό.⁷⁵ Η παράθεση των παραπάνω από τον Γαβριήλ σκιαγραφούσε την κλιμάκωση της έντασης ανάμεσα στις δύο πλευρές και παρουσίαζε τη διολίσθηση στην απεργία ως νομοτελειακή, λόγω ακριβώς αυτής της κλιμάκωσης.

Προβαλλόταν, ακόμη, με σαφήνεια η παρελκυστική και υπεροπτική στάση του διευθυντή απέναντι στα εργατικά αιτήματα, ως η αιτία της καταφυγής των εργαζομένων στην απεργία. Την κωλυσιεργία της διοίκησης στην Κωνσταντινούπολη μαρτυρούν και τα αρχεία της εταιρείας, αφού αυτή απέφευγε να ενημερώνει την κεντρική διοίκηση για τις εξελίξεις, παρά τα συνεχή αιτήματα της τελευταίας.⁷⁶ Στην επιστολή, μάλιστα, που συνέταξε ο αναπληρωτής διευθυντής Kautz για τη διαφώτιση των προϊσταμένων του, η τάση υποβάθμισης ανθρώπων και καταστάσεων ήταν παραπάνω από εμφανής. Θεωρούνταν, έτσι, οι διεκδικήσεις των υπαλλήλων ως μέρος της ευρύτερης εργατικής αναταραχής που έπληττε την αυτοκρατορία και όχι ως ένα εσωτερικό πρόβλημα της εταιρείας. Οι μόνες ενέργειες στις οποίες όφειλε να αποδυθεί η διεύθυνση συνοψίζονταν, αφενός, στον εντοπισμό των υποκινητών εντός του προσωπικού και, αφετέρου, στη μεταστροφή του αρνητικού για την εταιρεία κλίματος που είχε διαμορφώσει ο Τύπος.⁷⁷

Σύμφωνα με τον Γαβριήλ, ο στρουθοκαμηλισμός και η υποβάθμιση του εργατικού ζητήματος από τη διοίκηση εξόργισαν το προσωπικό. Η επόμενη επιστολή τους ήταν γραμμένη σε υψηλούς τόνους και υπογράμμιζε «την αξιοθρήνητη κατάσταση τυραννίας, δεσποτισμού, τα-

⁷⁵ HADB/OR0254/26, Επιστολή προσωρινής επιτροπής υπαλλήλων CFOA προς διεύθυνση CFOA, Χαϊδάρ-Πασά, 17-8-1908. Συνημμένο σε: Πρακτικά 1^{ης} Συνέλευσης Υπαλλήλων. Επίσης, HADB/OR0254/31, Πρακτικά 2^{ης} Συνέλευσης Υπαλλήλων, 2. Πρακτικά 3^{ης} Συνέλευσης Υπαλλήλων, 8.

⁷⁶ HADB/OR0254/28, Επιστολή Helfferich προς Διοίκηση Κωνσταντινούπολης, Βερολίνο, 21-8-1908.

⁷⁷ HADB/OR0254/32, Τηλεγράφημα Kautz προς Διοίκηση Βερολίνου, Κωνσταντινούπολη, 25-8-1908, όπου συνήπτε και τον κατάλογο των εργατικών αιτημάτων του Σιδηροδρόμου Σμύρνης-Κασαμπά.

πεινώσεων και αυθαιρεσίας» που ζούσαν οι υπάλληλοι τα τελευταία δεκαετηθία χρόνια, η οποία τους είχε περιφέρει «στο τελευταίο σκαλοπάτι της πλέον ανεκδιήγητης ένδειας». Ως εκ τούτου, η μοναδική κίνηση που τους απέμενε ήταν το αίτημα για την αποπομπή του ανθρώπου που θεωρούσαν υπεύθυνο της κατάστασής τους, του γενικού διευθυντή Εντουάρ Ουγκενίν.⁷⁸

Ο Γαβριήλ θεωρούσε το αίτημα αυτό παρακινδυνευμένο και χαρακτηριστικό της παραγμένης ψυχικής κατάστασης των εργαζομένων. Διέβλεπε, ακόμη, την αδυναμία τους και την έλλειψη διορατικότητας, αφού προέβαιναν σε ενέργειες αυθόρμητες και απροσχεδίαστες.⁷⁹ Εμφανής είναι στο σημείο αυτό ο σκεπτικισμός του συγγραφέα για την αίσια έκβαση της εργατικής υπόθεσης, εξαιτίας του ακατάλληλου για τις συνθήκες αυθορμητισμού των εργαζομένων. Ευδιάκριτη στα γραφόμενά του είναι και η ύπαρξη των δύο τάσεων εντός του προσωπικού, μίας μετριοπαθούς και μίας αδιάλλακτης, και η αποστασιοποίηση του συγγραφέα από τη δεύτερη. Έχοντας την κατάλληλη παιδεία, ο Γαβριήλ μπορούσε να αξιολογήσει τις δυνατότητες ευελιξίας στην προώθηση της θέσης του και να προβλέψει τις πιθανότητες επιτυχίας του ρισκοκίνδυνου αιτήματος. Παρουσιάζεται, έτσι, έμμεσα η διάσταση εντός του προσωπικού και ως εκ τούτου η απουσία συντονισμένης προσπάθειας, ως η κύρια αιτία της αποτυχίας των υπαλλήλων να αποσπάσουν τις διεκδικήσεις τους.⁸⁰

Η εκμετάλλευση της εγγενούς αδυναμίας των εργαζομένων από τη διοίκηση ήταν θέμα χρόνου. Μέσα σε λίγες ώρες επήλθε η τελική συμφωνία που απέδιδε στο προσωπικό ένα μικρό μόνο μέρος των συνολικών αιτημάτων του. Η κήρυξη της χώρας σε Κατάσταση Πολιορκίας και η ψήφιση του «Προσωρινού Νόμου περί Απεργιών» από το οθωμανικό κοινοβούλιο βοήθησαν την εταιρεία να απεμπλακεί από τις πρότερες υποσχέσεις της. Η καταφυγή των εργαζομένων στον υπουργό Δη-

⁷⁸ HADB/OR0254/35, Επιστολή Πασχόπουλου προς Διοίκηση Βερολίνου, Καντίκιϊ, 27-8-1908· HADB/OR0254/35, Τηλεγράφημα Διοίκησης Κωνσταντινούπολης προς Διοίκηση Βερολίνου, Καντίκιϊ, 26-8-1908· Gabriel, *ό.π.*, 162-164.

⁷⁹ Gabriel, *ό.π.*, 158.

⁸⁰ Βλ. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (Νέα Υόρκη: New York University Press, 1983): 91, όπου αναλύει τις δύο τάσεις μεταξύ των υπαλλήλων.

μοσίων Έργων καθ' υπόδειξη του νέου νόμου επέφερε την αναγνώριση των δικαίων τους. Η απουσία, ωστόσο, του Ουγκενίν από τις συνεδριάσεις των συμβαλλομένων ενώπιον του υπουργού καθυστέρησε την έκδοση οριστικής απόφασης.⁸¹

Μετά την εξιστόρηση των γεγονότων της απεργίας, ο Γαβριήλ παρέθετε τις ενέργειες της επόμενης μέρας, καταδεικνύοντας την ενεργοποίηση, την αισιοδοξία και την αλληλεγγύη μεταξύ του προσωπικού. Η αναδιοργάνωση του σωματείου σε νέες βάσεις με τη διατύπωση του νέου καταστατικού συνοδεύτηκε από ανάλογες ενέργειες μέριμνας για τους συναδέλφους. Το σωματείο ίδρυσε οργανισμό ασφάλισης, αρτοποιείο και πρατήριο καυσίμων, ζητώντας τη διακριτική υποστήριξη της διεύθυνσης. Αντί της υποστήριξης έλαβε, αντίθετα, καταγγελία υπογεγραμμένη από τον Ουγκενίν, που στρεφόταν εναντίον των δεκαπέντε μελών της επιτροπής και ζητούσε την τιμωρία τους για τη σύσταση του παράνομου, κατά τη γνώμη του, σωματείου τους. Η απόφαση εκκρεμούσε κατά τη συγγραφή του βιβλίου, ενώ ο Γαβριήλ και αρκετοί άλλοι υπάλληλοι είχαν ήδη απολυθεί.⁸²

Το πρώτο και κύριο μέρος του βιβλίου κατέληγε στην εξαγωγή συμπερασμάτων, στην υπόδειξη λήψης των απαραίτητων μέτρων και στη διατύπωση προειδοποιήσεων προς την ανάλογη κατεύθυνση. Η εταιρεία του Σιδηρόδρομου Ανατολής επικεντρωνόταν στην αύξηση των εσόδων της, χωρίς παράλληλη μέριμνα για την αγροτική, εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη των περιοχών απ' όπου διερχόταν και κατά παράβαση των συμβάσεων με την αυτοκρατορική κυβέρνηση. Τα μέσα που μετερχόταν ήταν παράνομα και αντιπαραγωγικά και προκαλούσαν τη δυσαρέσκεια, την αντιπάθεια και την καχυποψία του οθωμανικού λαού. Η αιτία της παράδοξης αυτής κατάστασης εντοπιζόταν, αφενός, στον τρόπο διαχείρισης με βάση το επιζήμιο καθεστώς της χιλιομετρικής εγγύησης και, αφετέρου, στην έλλειψη αποτελεσματικής επιτήρησης από την πλευρά της κυβέρνησης.

Ο Σιδηρόδρομος Ανατολής, παρόλα αυτά, αποτελούσε την πραγματική, αιώνια και αναπαλλοτρίωτη περιουσία του οθωμανικού λαού, ο οποίος μέσω της λειτουργίας του κατοχύρωνε την επικοινωνία, την α-

⁸¹ Gabriel, *ό.π.*, 167.

⁸² Gabriel, *ό.π.*, 168-169, όπου επισήμανε τη μαζική απόλυση 35 τεχνιτών από το εργαστήριο του Εσκή Σεχίρ.

σφάλεια, την ακεραιότητα και την εκμετάλλευση του εθνικού πλούτου του. Απόρροια των παραπάνω, ήταν και το δικαίωμα της οθωμανικής κυβέρνησης να υπαγάγει τη διαχείριση του δικτύου στον αδιαμφισβήτητο έλεγχό της, εφόσον μάλιστα η ίδια είχε δείξει απaráμιλλη πίστη στην εκπλήρωση των άδικων και ασύμφορων υποχρεώσεών της. Όσο για τη διοίκηση της εταιρείας, καλό θα ήταν να είχε υπόψη της ότι η οθωμανική ψυχή, παρότι αθεράπευτα μεγαλόψυχη, ήταν ταυτόχρονα ιδιαίτερα ευαίσθητη σε θέματα εθνικής αξιοπρέπειας.

Συμπεράσματα

Η παραπάνω φράση δεν ανήκει σε κάποιο μέλος του Κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος». Κι όμως, έννοιες όπως «το κράτος μας», «η οθωμανική ψυχή», «η εθνική αξιοπρέπεια» και «η ανισότητα» αυτόματα παραπέμπουν στη φρασεολογία των Νεότουρκων, στα κηρύγματα και στις εξαγγελίες τους. Η πίστη του Γαβριήλ στις ικανότητες του οθωμανικού λαού, ο οποίος διαθέτει αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα αξιοποίησης των πλουτοπαραγωγικών του πηγών, η θλίψη και ο θυμός για την απώλεια σεβαστών κρατικών εσόδων προς όφελος των Ευρωπαίων επενδυτών και η αντίδρασή του στην υποτίμηση των τοπικών ηθών και παραδόσεων, της γλώσσας και του ανθρώπινου δυναμικού, ταιριάζουν απόλυτα με τις αντίστοιχες σκέψεις Νεότουρκων διανοητών, που τους κινητοποίησαν προς την έκρηξη του κινήματος τον Ιούλιο του 1908.

Η ταύτιση αυτή δεν είναι τυχαία. Ο Γαβριήλ ήταν Έλληνας από την Καππαδοκία, γηγενής κάτοικος του μικρασιατικού χώρου, που θεωρούσε τον πλούτο της χώρας, επίγειο, υπόγειο και ανθρώπινο, ως δικαιωματικά περιουσιακό στοιχείο. Αντιλαμβανόταν ότι η ζωή του ήταν συνδεδεμένη με το μέλλον της αυτοκρατορίας και ότι ως μόνη επιλογή απέμενε η ρητή επιβεβαίωση του οθωμανικού πατριωτισμού, της συναίρεσης δηλαδή όλων των υπηκόων υπό καθεστώς πλήρους νομικής ισότητας.⁸³ Η πεποίθηση αυτή τον εναρμόνιζε απόλυτα με την αντίδραση των Νεότουρκων στην εκμετάλλευση του εγχώριου πλούτου

⁸³ Ελένη Γκαρά-Γεώργιος Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία* (Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών), 76-77, όπου διατυπώνεται το δόγμα του «οθωμανισμού». Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2882> 2015.

από τους Ευρωπαίους.⁸⁴ Θεωρούσε αναμφισβήτητα την ώρα κατάλληλη για να αρθεί η ευρωπαϊκή ασυλία εντός του οθωμανικού εδάφους και να περιοριστεί, κατά το δυνατόν, ο σφετερισμός της οθωμανικής ιδιοκτησίας.

Το μορφωτικό επίπεδο και η ιδιαίτερη εθνική ταυτότητα του Γαβριήλ, ωστόσο, έβαζαν στο σημείο αυτό μία διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην τύχη των Ρωμιών και σε εκείνη των υπόλοιπων Οθωμανών. Ως εκπρόσωπος του δόγματος του «ελληνοθωμανισμού»,⁸⁵ ο Γαβριήλ πίστευε πως το γνωστικό του υπόβαθρο και η ένταξή του σε μία μειονότητα που τον συνέδεε πνευματικά με τους ευρωπαϊκούς λαούς τον διέκριναν σαφώς από τους μουσουλμάνους συμπατριώτες του. Πιο συγκεκριμένα, θεωρούσε ότι η ευρωπαϊκή διάσταση της ταυτότητάς του έδινε τόσο σε αυτόν όσο και στους ομοθρήσκους του το προβάδισμα στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια της αυτοκρατορίας. Και αυτό, καθώς αυτή η ιδιαιτερότητα τοποθετούσε τους Ρωμιούς σε ανώτερη ιεραρχικά υπαλληλική κλίμακα από τους μουσουλμάνους συναδέλφους τους, ως ενδιάμεσων μεταξύ Οθωμανών και Ευρωπαίων, και τους καθιστούσε αυτόματα τους πλέον εχέγγυους συμμάχους των τελευταίων στις οικονομικές τους δραστηριότητες, εντός της οθωμανικής επικράτειας.

Και, καθώς η γερμανική διοίκηση του Σιδηρόδρομου Ανατολής υποβάθμιζε με τη στάση της την ομάδα των Οθωμανών υπαλλήλων ανεξαιρέτως, ερέθιζε ασυνείδητα την υποομάδα εκείνη που είχε συναίσθηση της εγγενούς ανωτερότητάς της και ανέμενε ως εκ τούτου διαφορετική αντιμετώπιση ή και σύγκλιση με τους υπαλλήλους ευρωπαϊκής καταγωγής. Κατά συνέπεια, η καταγγελία του Γαβριήλ είχε δύο επίπεδα ανάγνωσης, που αντιστοιχούν στις δύο όψεις της ρωμαίικης ταυτότητας. Από τη μία, εξέφραζε τη δυσαρέσκεια του συνόλου των Οθωμανών απέναντι στην απομύζηση του εθνικού πλούτου. Από την άλλη, καθρέφτιζε τον ερεθισμό του ίδιου καθώς και των υπόλοιπων Ρωμιών για την αστοχία της ευρωπαϊκής διοίκησης να αντιληφθεί την ευρωπαϊκή διάσταση της ρωμαίικης κοινότητας. Στη διττή αυτή αντί-

⁸⁴ Feroz Ahmad, "Ottoman Perceptions of the Capitulations," *Journal of Islamic Studies* 11, no. 1 (2000): 1-20, 9. Διαθέσιμο στο: www.jstor.org/stable/26198461.

⁸⁵ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988), 311, όπου αναλύεται το δόγμα του ελληνοθωμανισμού.

δραση, θα πρέπει να αναζητηθεί η αιτία της ρητής διαμαρτυρίας του Γαβριήλ και της θαρραλέας απόφασής του να συγγράψει το βιβλίο.

Ωστόσο, η ιδιαίτερη θέση του Γαβριήλ και των υπόλοιπων Ρωμιών εντός του οθωμανικού εργατικού δυναμικού ως Οθωμανών και Ευρωπαίων ταυτόχρονα ήταν εξ ορισμού αντιφατική. Ενώ, αρχικά, εξίσωνε τους Ρωμιούς με τους υπόλοιπους Οθωμανούς ως θύματα της ευρωπαϊκής εκμετάλλευσης, στη συνέχεια διαχώριζε τους πρώτους από τους δεύτερους, αφού τους μετέτρεπε σε δυνάμει βραχίονες αυτής της εκμετάλλευσης. Η διττή αυτή θεώρησή τους ως θύματος και θύτη δικαιολογεί τη διάσπαση του εργατικού δυναμικού κατά τη διάρκεια της απεργίας, την αποστασιοποίηση των μουσουλμάνων εργαζομένων από τη χριστιανική ως επί το πλείστον ηγεσία του σωματείου, την προσκόλλησή τους στην ικανοποίηση του συνόλου των εργατικών αιτημάτων και, τελικά, τη μερική αποτυχία της απεργίας.

Εξάλλου, η εμφατική διακήρυξη της οθωμανικής νομιμοφροσύνης από πλευράς Γαβριήλ, η απερίφραστη αποποίηση του παλιού χαμιδικού απολυταρχισμού και η ιδεολογική σύμπλευση με το συνταγματικό καθεστώς δεν εντάσσονταν σε μια απλή προσπάθεια προσεταιρισμού ενός ακόμη συμμάχου, της κυβέρνησης ή των Νεότουρκων, στην αναμέτρηση με την εταιρεία. Αποκαλύπτουν, το δίχως άλλο, τη βούληση της ρωμαϊκής μειονότητας για επιβίωση και σταθεροποίηση της θέσης της στο νέο καθεστώς, το οποίο μάλιστα, με τις εξαγγελίες του για ισότητα, ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και αποκέντρωση,⁸⁶ προοιωνίζε ένα μέλλον αρκετά ελπιδοφόρο γι' αυτήν.

Το βιβλίο του Γαβριήλ, επομένως, δεν αποτελεί μία απλή αποτύπωση της καταχρηστικής λειτουργίας του Σιδηρόδρομου Ανατολής σε βάρος του οθωμανικού κράτους ή της υποτίμησης του γηγενούς δυναμικού από την ευρωπαϊκή διοίκηση. Συνιστά, πολύ περισσότερο, μία απόπειρα χαρτογράφησης της ρευστής και επισφαλούς θέσης του ελληνισμού της Μικράς Ασίας κατά την περίοδο πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, της αγωνίας του για επιβίωση και της αναζήτησης της πολιτικής εκείνης δύναμης που εγγυάτο τη μακροήμερευσή του στα πατρογονικά εδάφη.

⁸⁶ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), 309-312, όπου αναλύεται η πολιτική των Φιλελευθέρων εντός της ομάδας των Νεότουρκων.

Στο παραπάνω πλαίσιο, η προσωπική ιστορία του Γαβριήλ και η μετέπειτα ζωή του συνδέονται άρρηκτα με την αντίστοιχη πορεία του συνόλου του μικρασιατικού ελληνισμού. Η ψήφιση του «Προσωρινού Νόμου περί Απεργιών» λίγες μέρες μετά τη λήξη της απεργίας, η αθέτηση των δεσμεύσεων της εταιρείας απέναντι στους εργαζόμενους, η απόλυσή του από το Σιδηρόδρομο Ανατολής και το αδιέξοδο στις σχέσεις των υπαλλήλων με τη διοίκηση είναι η προσωπική πλευρά του νομίσματος. Η συλλογική δεν είναι άλλη από την ψήφιση ενός ασφυκτικού νομικού πλαισίου καταστολής και περιορισμού των ελευθεριών,⁸⁷ τη διάλυση των σοσιαλιστικών ομάδων και των εργατικών σωματείων⁸⁸ και τη συντονισμένη προσπάθεια δημιουργίας μιας εθνικής τουρκικής οικονομίας μέσω της «οικονομικής απομόνωσης» των μη μουσουλμανικών επιχειρήσεων κατά την περίοδο 1909-1914.⁸⁹ Το βραχυπρόθεσμο αποτέλεσμα ήταν η οικονομική και πολιτική καταδίωξη του μικρασια-

⁸⁷ Βλ. Biliotti-Sedad, *ό.π.*, 295-297, no. CXXI, όπου διατυπώνεται το κείμενο του «Νόμου περί Σωματείων», 128-130, no. LXXII όπου το κείμενο του «Νόμου περί Δημοσίων Συναθροίσεων» Archives Diplomatiques/Nouvelle Série [στο εξής: AD/NS] 6, 206 CPCOM/9, Τηλεγράφημα no. 17, «Υποταγή Ελλήνων. Διαμαρτυρία των εθνικών συλλόγων στον νόμο περί διάλυσης των σωματείων», Guillet προς Υπουργείο Εξωτερικών, Μοναστήρι, 30-9-1909, όπου η διαμαρτυρία των εθνικών συλλόγων. Ο νόμος διευρύνθηκε το 1912 με ιδιαίτερη μνεία για τις «ταραχώδεις συναθροίσεις»: AD/NS 9, Αναφορά no. 198, «Τροποποίηση «Νόμου περί Τύπου». Νέος νόμος ενάντια στις δημόσιες συναθροίσεις», Bompartd προς Υπουργείο Εξωτερικών, Κωνσταντινούπολη, 20-3-1912.

⁸⁸ Γιάννης Κορδάτος, *Η ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* (Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1972), 171-174, όπου παρουσιάζονται συνοπτικά οι σοσιαλιστικές ομάδες που έδρασαν την περίοδο αυτή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Peana Moroni, *O Ergatis, 1908-1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire* (Κωνσταντινούπολη: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2010), όπου αναλύεται η δράση της συντακτικής ομάδας της εφημερίδας *O Ergatis* (Σμύρνη): Panagiotis Noutsos, "The Role of the Greek Community in the Genesis and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire: 1876-1923," στο *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923*, εκδ. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher (Λονδίνο: Bloomsbury Academic, 1994): 77-88.

⁸⁹ Φουάτ Ντουντάρ, *Ο Κώδικας της Σύγχρονης Τουρκίας: Η Μηχανική των Εθνοτήτων της «Ένωσης και Προόδου» (1913-1918)* (Αθήνα-Νέα Υόρκη: Greekworks.com, 2014), 211-214, όπου παρατίθενται οι τρεις μέθοδοι εκδίωξης των Ελλήνων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο οικονομικός αποκλεισμός, η εγκατάσταση μουσουλμάνων προσφυγών στα ελληνικά σπίτια και το πρόγραμμα ανταλλαγής πληθυσμών.

τικού ελληνισμού, ενώ το μακροπρόθεσμο ο αναγκαστικός εκτοπισμός που ισοδυναμούσε με εξόντωση.

Η απομυθοποίηση του οράματος της διακοινοτικής συναδέλφωσης εντός της οθωμανικής κοινωνίας προβλημάτισε τόσο τον Γαβριήλ όσο και στους ομοθρήσκους του. Η στρατολόγηση των μουσουλμάνων εργατών ως ομάδας κρούσης των Νεότουρκων εναντίον των χριστιανών συναδέλφων τους, κατά την εφαρμογή του οικονομικού αποκλεισμού, επέφερε τον κατακερματισμό του οθωμανικού εργατικού δυναμικού με εθνοτικά κριτήρια και τη διάψευση της ελπίδας για εργατική συναδέλφωση. Η μετέπειτα κατίσχυση των Ενωτικών έναντι των Φιλελεύθερων εντός της νεοτουρκικής ομάδας, μετά τις εκλογές του 1912, και η κήρυξη της χώρας σε Κατάσταση Πολιορκίας⁹⁰ αποτέλεσαν το ενδιάμεσο στάδιο για τη σκλήρυνση του καθεστώτος και τη διολίσθηση της χώρας στον εθνικισμό.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δεν πρέπει να ξαφνιάζει κανέναν η μετέπειτα μύηση του Γαβριήλ στην «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως» και, συνακόλουθα, οι κατηγορίες που απηύθυναν εναντίον του οι οθωμανικές αρχές για προπαγάνδα υπέρ της Ελλάδας.⁹¹ Η στροφή τόσο του ίδιου όσο και των Ελλήνων Μικρασιατών στην εθνική ιδεολογία και στο ελληνικό κράτος ήταν νομοτελειακή. Σε αυτό το πλαίσιο, τα *Απόκρυφα* του Γαβριήλ εντάσσονται χρονικά και πολιτικά στο μεταβατικό εκείνο στάδιο της ζωής του μικρασιατικού ελληνισμού μετά το κίνημα των Νεότουρκων και πριν το Μεγάλο Πόλεμο, κατά τη διάρκεια του οποίου αναζητούσε πιθανό έρεισμα και ανίχνευε τις προοπτικές του για επιβίωση. Συνιστά, εν τέλει, την εξωτερίκευση της αγωνίας του μικρασιατικού ελληνισμού που αναζητούσε μέσα σε συνθήκες ρευστότητας το χώρο του στη νέα οθωμανική κοινωνία, πριν αντιληφθεί το επικείμενο αδιέξοδο.

⁹⁰ Γκαρά-Τζεδόπουλος, *ό.π.*, 81, 193, 232.

⁹¹ Ελένη Αρμάου, *Εις Gül Bahçe Σμόρνη. Απομνημονεύματα Χαράλαμπου Τσιμπογιάννη* (Ηράκλειο: Δοκιμάκη, 2010), 58-59. Αρχάγγελος Γαβριήλ, *Στο Βασίλειο του Αργαίου* (Αθήνα: Μπαλά, 2015), 129.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Πίνακας 1: Ποσό εγγύησης που κατέβαλε η οθωμανική κυβέρνηση στον Σιδηρόδρομο Ανατολής (1893-1914)

Οικονομικά έτη	Γραμμή Χαϊδάρ-Πασά-Άγκυρας (φράγκα)	Γραμμή Εσκή-Σεχίρ-Ίκονίου (τουρκικές λίρες)*
1893	4.136.272	-
1894	4.972.403	-
1895	4.659.816	-
1896	4.022.442	78.501
1897	400.170	97.777
1898	1.528.914	130.308
1899	4.077.316	131.744
1900	2.721.743	131.744
1901	717.361	131.744
1902	92.138	131.744
1903	2.110.872	131.744
1904	2.127.023	131.744
1905	1.039.107	112.543
1906	1.165.464	131.744
1907	1.811.706	131.744
1908,6	2.920.544	131.744
1909,5	2.553.943	131.744
1910,6	508.853	2.413.201 (φράγκα)
1911	-	1.045.304 (φράγκα)
1912	-	-
1913	-	-
1914	-	-

(Πηγή: Ετήσιες εκθέσεις CFOA, 1893-1914, 6-7)

* 1 τουρκική λίρα=22,75 φράγκα

Πίνακας 2: Παραχωρήσεις διοίκησης Σιδηροδρόμου Ανατολής προς υπαλλήλους μετά το πέρας των απεργιών του 1908

1) Σε μόνιμους υπαλλήλους με μισθό μέχρι 1.500 γρόσια:

Προϋπηρεσία (έτη)	Ύψος μισθού (γρόσια/μήνα)
1-5	100
5-10	200
10-15	250
πάνω από 15	300

2) Σε στελέχη της διοίκησης: υπάλληλοι γραφείου και σταθμών, μαθητευόμενοι (υπογέφυροι οδηγοί, σηματοροί):

Προϋπηρεσία (έτη)	Ύψος μισθού (γρόσια/μέρα)
1-5	3
5-10	4
πάνω από 10	5

3) Σε χειριστές τροχοπέδης, κλειδούχους, υπαλλήλους γραφείου, φύλακες:

Προϋπηρεσία (έτη)	Ύψος μισθού (γρόσια/μέρα)
1-5	2
5-10	3
πάνω από 10	4

4) Σε τεχνίτες και θερμαστές εργαστηρίων και αποθηκών γραμμής και έλξης:

Προϋπηρεσία (έτη)	Ύψος μισθού (γρόσια/μέρα)
1-5	2
5-10	3
πάνω από 10	4

5) Σε πυροσβέστες, καθαριστές, καρβουνιάρηδες, χειρόνακτες, φύλακες βαγονιών: το ίδιο με παραπάνω.

6) Σε εργάτες γραμμής: 1-2 γρόσια/μέρα.

7) Σε αχθοφόρους: γραμμής Χαϊδάρ-Πασά - Νικομήδειας: 12 γρόσια/μέρα.

Μετά τον σταθμό της Νικομήδειας: 10 γρόσια/μέρα.

(Πηγή: HADB/OR0254/77, Τηλεγράφημα Huguenin προς Διοίκηση Βερολίνου, Κωνσταντινούπολη, 18 Σεπτ. 1908)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Επιστολή υπαλλήλων Σιδηροδρόμου Ανατολής προς Διοίκηση Βερολίνου, Καντίκιοϊ, 11-8-1908 (Πηγή: HADB/OR254/26).

Manzoumei-Efkia, 14-8-1908

Στο όνομα της ελευθερίας, της ισότητας και της δικαιοσύνης έχουμε την τιμή να σας απευθύνουμε την παρούσα επιστολή με την πεποίθηση ότι ο αέρας της συνταγματικής μοναρχίας που θα πνεύσει στην Τουρκία θα εγκαινιάσει επίσης για τους υπαλλήλους του Σιδηροδρόμου Ανατολής μία εποχή δικαιοσύνης και ανθρωπισμού θέτοντας ταυτόχρονα τέρμα στην εποχή του τρόμου, της αδικίας και του δεσποτισμού.

Ο σκοπός μας είναι να δώσουμε μιαν ιδέα της αξιοθρήνητης κατάστασης κάποιων ταλαίπωρων υπαλλήλων. Ο σκοπός μας είναι να ελκύσουμε την προσοχή σας στο σκληρό και άδικο καθεστώς υπό το οποίο οι παραπάνω διαβιούν. Πώς να μην λυπάται κανείς αυτούς τους ανθρώπους, οι οποίοι υπηρετούν τα συμφέροντά σας με τέτοια αφοσίωση και υπομονή, ώστε μέχρι πρότινος έχουν υποστεί όλες τις αδικίες και τις ταλαιπωρίες χωρίς να υψώσουν φωνή.

Πώς να μην θαυμάζει κανείς την υπομονή τους, όταν βλέπουν πως η Διοίκηση βρίσκεται στα αποκλειστικά χέρια ενός ανθρώπου που είναι τυφλός και έχει χάσει τα μυαλά του χάρη στην επιτυχία που ευνοήθηκε να λάβει. Όταν βλέπουν πως η Διοίκηση έχει δοθεί στα χέρια ενός ανθρώπου και του πατριού του, ο οποίος λόγω αφέλειας είναι μεγάλος εγωιστής και ένα απόλυτο μηδενικό. Όταν βλέπουν ότι οι άνδρες αυτού του τόπου –οι γεννημένοι στην Τουρκία, αλλά και οι υπόλοιποι ξένοι υπήκοοι– που στέκονται ως υποδειγματικοί υπάλληλοι κερδίζουν εμπαικτικούς μισθούς χωρίς καμία ελπίδα προαγωγής, ενώ από την άλλη πλευρά οι Διοικητές κερδίζουν κολοσσιαία ποσά και οι τμηματάρχες αμείβονται απλόχερα.

Όταν γνωρίζουν πως με αφορμή τη σύμβαση για το Σιδηρόδρομο της Βαγδάτης, το λιμένα του Χαϊδάρ-Πασά και την άρδευση της πεδιάδας του Ικονίου δόθηκαν αξιόλογα επιδόματα όπως πάντα στους Ελβετούς υπαλλήλους χωρίς καμία κατανόηση για τις δίκαιες διεκδικήσεις των υπαλλήλων για μια βοήθεια λόγω ακρίβειας του βίου την ώρα που οι υπόλοιπες επιχειρήσεις χορηγούν αξιόλογα ποσά στους υπαλλήλους τους. Όταν βλέπουν ότι υπάλληλοι σαν τον κ. Maire εισέρχονται στην υπηρεσία με αποδοχές 27 τουρκικές λίρες και υπερβαίνουν έτσι άλλους υπαλλήλους με 20 χρόνια υπηρεσίας.

Όταν βλέπουν ότι υπάλληλοι ικανοί και εργατικοί με πολύχρονη υπηρεσία, όπως ο Karamanoff, ο Πασχόπουλος, ο Boyadjan, ο Mattich, ο Nazarian, ο Pios, ο Gallitzi, ο Φιλιππίδης, ο Osguian, ο Arzouyan, ο Γεωργιάδης, ο Πλέσσας, ο Μολφέσσης, ο Βουτσινάς και άλλοι, βρίσκονται [ακόμη] σε κατώτερες θέσεις και κερδίζουν ασήμαντα ποσά. Όταν βλέπουν ότι ο κ. Karama-

noff εξαναγκάζεται να υποβάλει την παραίτησή του, διότι μετά από 16 έτη υπηρεσίας στη θέση του βοηθού ταμιά, βλέπει όλες τις ελπίδες του να εξανεμίζονται. Όταν βλέπουν ότι υπάλληλοι όπως ο Destuniano και ο Κωνσταντινίδης με 16 χρόνια υπηρεσίας απολύονται, διότι ο πρώτος υπέστη δικαστική κατάσχεση στους μισθούς του, επειδή δεν έπαιρνε παρά 900 γρόσια και ήταν υποχρεωμένος να παίρνει δάνεια και να έχει χρέη και ο δεύτερος ενεπλάκη άδικα σε υπόθεση υπεξαίρεσης και είχε την ατυχία να του κατασχεθεί το μερίδιο ύψους 200 τουρκικών λιρών στο ταμείο πρόνοιας και βοήθειας.

Όταν βλέπουν ότι [η Διεύθυνση] αρνείται να χορηγήσει στους υπαλλήλους κάρτες ελεύθερης κυκλοφορίας στο σιδηρόδρομο την ίδια ώρα που πολυάριθμοι ξένοι επωφελούνται εκτενώς. Ότι οι νέοι υπάλληλοι έρχονται από την Ελβετία με τα ναύλα τους πληρωμένα και εισέρχονται στην υπηρεσία με μισθό άνω των 16 τουρκικών λιρών, όπως οι κ.κ. Duesmen, Sandoz, Felder, Steiner και άλλοι, τη στιγμή που γηγενείς πλέον ηλικιωμένοι και ικανοί προσλαμβάνονται με 7 και 10 γρόσια.

Όταν βλέπουν ότι εκατοντάδες υπάλληλοι ετησίως υποβάλλουν παραίτηση. Όταν βλέπουν ότι ο κ. Hilfiker προάγεται σε υπεύθυνο γραφείου Κινήσεως, παρότι συνελήφθη επ' αυτοφόρω για κλοπή, ενώ άλλοι φτωχοί παλιοί υπάλληλοι απολύονται με το αιτιολογικό ότι έχουν χρέη, επειδή πληρώνονται πενιχρά ή καθυστέρησαν 10 λεπτά να έρθουν στη δουλειά ή με άλλες προφάσεις κακοήθεις και γελοίες.

Όταν βλέπουν ότι οι Ελβετοί υπάλληλοι παίρνουν κάθε δύο χρόνια άδεια δύο μηνών μετ' αποδοχών για ξεκούραση στην πατρίδα τους και με τα ναύλα τους καλυμμένα, ενώ αρνούνται να χορηγήσουν άδεια σε ντόπιους υπαλλήλους, όπως ο Κωστής Κάλφογλου, ο οποίος εργαζόταν για 10 χρόνια και ζήτησε για πρώτη φορά άδεια για 21 μέρες και του παρακράτησαν ημερομίσθια 6 ημερών με το αιτιολογικό ότι η άδεια που ζήτησε είναι μεγάλη.

Όταν από τη μία πλευρά καταβάλλονται κανονικά οι αποδοχές κάποιων υπαλλήλων που έλαβαν 10 μήνες άδειας και από την άλλη πλευρά παρακρατείται το μισό μεροκάματο του κ. Κάλφογλου, ο οποίος είχε διαπράξει το αδίκημα να υπερβεί τη ρυθμιστική προθεσμία. Όταν βλέπουν ότι ένας παλιός υπάλληλος, όπως ο κ. Marinovich, πατέρας οκτώ παιδιών, κατηγορείται επισήμως ως μέθυσος, επειδή βρισκόταν δύο ημέρες σε κατάκλιση λόγω δυσπεψίας και του αφαιρούνται από το μισθό αυτές οι δύο ημέρες.

Βλέποντας αυτές τις αδικίες αναρωτιόμαστε τι έκαναν μέχρι τώρα προσωπικότητες τόσο διακεκριμένες όπως οι κ.κ. Zander, Helfferich και οι Διοικητές της Deutsche Bank.

Έφτασαν σε τέτοιο σημείο τύφλας και αδιαφορίας, ώστε να μην αντιλαμβάνονται την εκμετάλλευση του κ. Ουγκενίν; Έχουν τέτοια εμπιστοσύνη σε αυτόν τον Κύριο που δεν αναρωτήθηκαν γιατί σε ένα κράτος με τόσο λίγους εργαζόμενους πραγματοποιούνται τόσες πολλές απολύσεις προσωπικού; Δεν

αναρωτήθηκαν πώς δίνονται τόσο μεγάλα επιδόματα στους Ελβετούς υπαλλήλους την ώρα που οι ντόπιοι την Πρωτοχρονιά δεν έχουν ούτε 10 γρόσια να πάρουν ένα δώρο στα παιδιά τους; Δεν ζήτησαν ποτέ λογαριασμό για τα μεγάλα ποσά που δόθηκαν για την εξαγορά των βδελλών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως του Izzet, του Zihni, του Melhame. Δεν αναρωτήθηκαν πώς ένα μεγάλο μέρος αυτού του ποσού παρέμεινε ως μεσιτεία στις τσέπες του κ. Κυριάκου και του Mouradian Εφέντη;

Δεν έριξαν ούτε μία ματιά στον Κανονισμό του προσωπικού, ενός κανονισμού παράλογου και άδικου, που εφαρμόζεται αυστηρά στους γηγενείς υπαλλήλους, αλλά με συγκατάβαση στους συμπατριώτες του Διευθυντή;

Δεν είδαν ότι ο Κανονισμός αυτός δεν προβλέπει ούτε μία άδεια για τους υπαλλήλους; Ή ότι εξαναγκάζει σε παραίτηση αυτούς που απουσιάζουν λόγω ασθένειας πάνω από 3 μήνες; Η νέα επινόηση, το ταμείο συνταξιοδότησης, ένα μέσο ανθρωπιστικό στη σύλληψή του, εφαρμόζεται με όρους παράνομους και άμοιρους αγαθής προαίρεσης, αφού εξαναγκάζει τους υπαλλήλους να μένουν αιωνίως προσκολλημένοι στην εταιρεία.

Παρόλο που αυτός ο Κανονισμός παρουσιάζει ασφαλώς και πλεονεκτήματα, ο αυστηρός και άσχημος τρόπος με τον οποίο εφαρμόζεται αφαιρεί από τους υπαλλήλους την αξιοπρέπειά τους.

Ίδου ένα παράδειγμα ανάμεσα σε χίλια. Εξαιτίας των πολλών απολύσεων το διαθέσιμο ποσό στο Ταμείο Βοηθείας έφτασε να είναι 2,5 φορές υψηλότερο από το αντίστοιχο στο Ταμείο Προνοίας. Σε αυτήν την περίπτωση, ειδική ρύθμιση προβλέπει ότι το αναλογικό μερίδιο της ποσόστωσης θα είναι 2533, αλλά με ψευδείς αφορμές [από τη Διεύθυνση] το μερίδιο κατέβηκε στο 1523. Γιατί να αγγίζουμε θέματα που φαίνονται εφιάλτες; Πιστεύουμε ότι αυτά θα λάβουν τέλος υπό το Καθεστώς της ελευθερίας και της δικαιοσύνης. Μπορείτε να είστε βέβαιοι ότι οι γηγενείς υπάλληλοι αξίζουν το ενδιαφέρον σας από όλες τις πλευρές, καθώς προσφέρουν τις υπηρεσίες τους με τρόπο υποδειγματικό. Μία αμερόληπτη επιτόπια έρευνα θα αποδείξει την ορθότητα και την ακρίβεια όσων αναφέρθηκαν. Δεν μπορεί παρά να συμπαθήσετε αυτούς τους υπαλλήλους και να αποκαταστήσετε την αξιοθρήνητη κατάσταση που ζουν.

Νιώθουμε τόσο μίσος απέναντι στο δεσποτικό διευθυντή μας και τόση ευγνωμοσύνη απέναντι στους Νεότουρκους, το Κομιτάτο, τους καταδιωγμένους αδελφούς μας, τους στρατιωτικούς μας, τον Εμβέρ Μπέη, τον Νιαζή Μπέη, όλο το στρατό και τέλος όλους αυτούς που το όνομά τους είναι γραμμένο με χρυσά γράμματα στην ιστορία της ανθρωπότητας, όπως ο Ριζά, ο Αλή Κεμάλ, ο Μουράτ Μπέη και τόσοι άλλοι που με κίνδυνο της ζωής τους διέσωσαν την πατρίδα μας από το δεσποτικό ζυγό. Τους διαβεβαιώνουμε ότι ο κ. Εντουάρ, ο οποίος έχει τύψεις συνειδήσεως, έχει δρέψει καρπούς χωρίς να περιμένει την προκήρυξη του Συντάγματος. Ως πονηρός άνθρωπος που είναι έχει καταλάβει τη δύσκολη θέση του από τις πρώτες στιγμές του λαϊκού ενθουσια-

σμού. Ελπίζουμε να μην επιστρέψει ποτέ και να πάρει την θέση του ένας Γερμανός Διευθυντής, ο οποίος με τη δικαιοσύνη και την αμεροληψία του θα κάνει να ξεχαστούν οι επαίσχυντες ημέρες που έλαβαν χώρα στην εταιρεία υπό γερμανική σημαία.

Αν συμπεριφερόταν τουλάχιστον κατάλληλα απέναντι στους Γερμανούς υπαλλήλους, αυτό θα ήταν δικαιολογημένο, εφόσον υπηρετεί τα γερμανικά κεφάλαια. Θα συμπεριφερόταν με τον ίδιο τρόπο τόσο στους Γερμανούς όσο και στους ντόπιους.

Ελπίζουμε να χορηγήσετε άδεια στον κ. Michael να μπορέσει να πάει στο σπίτι του να ξεκουραστεί. Είναι αυτός που με το φτωχό του το μυαλό θέλησε να κάνει μία διαμαρτυρία μέσα στο πνεύμα καθολικής χαράς και εξέφρασε την δυσαρέσκειά του με λέξεις άστοχες υψώνοντας στο κτίριο της Διοίκησης την οθωμανική σημαία, καθώς όλα τα υπόλοιπα κτίρια, ιδιωτικά και δημόσια, ήταν στολισμένα. Μόνο ο περίφημος Hilfiger είχε την ίδια γνώμη, αλλά βέβαια μόνο για τους Ελβετούς υπηκόους.

Καταλήγουμε την επιστολή μας με την παράκληση να δεχθείτε, Κύριοι, τη διαβεβαίωση της πλέον διακεκριμένης και εγκάρδιας εκτίμησης.

Ζήτω το Σύνταγμα...

Ζήτω η αναγεννημένη Τουρκία...

Ζήτω η Γερμανία...

(Υπογραφές κάποιων υπαλλήλων)

CHEMIN DE FER D' ANATOLIE

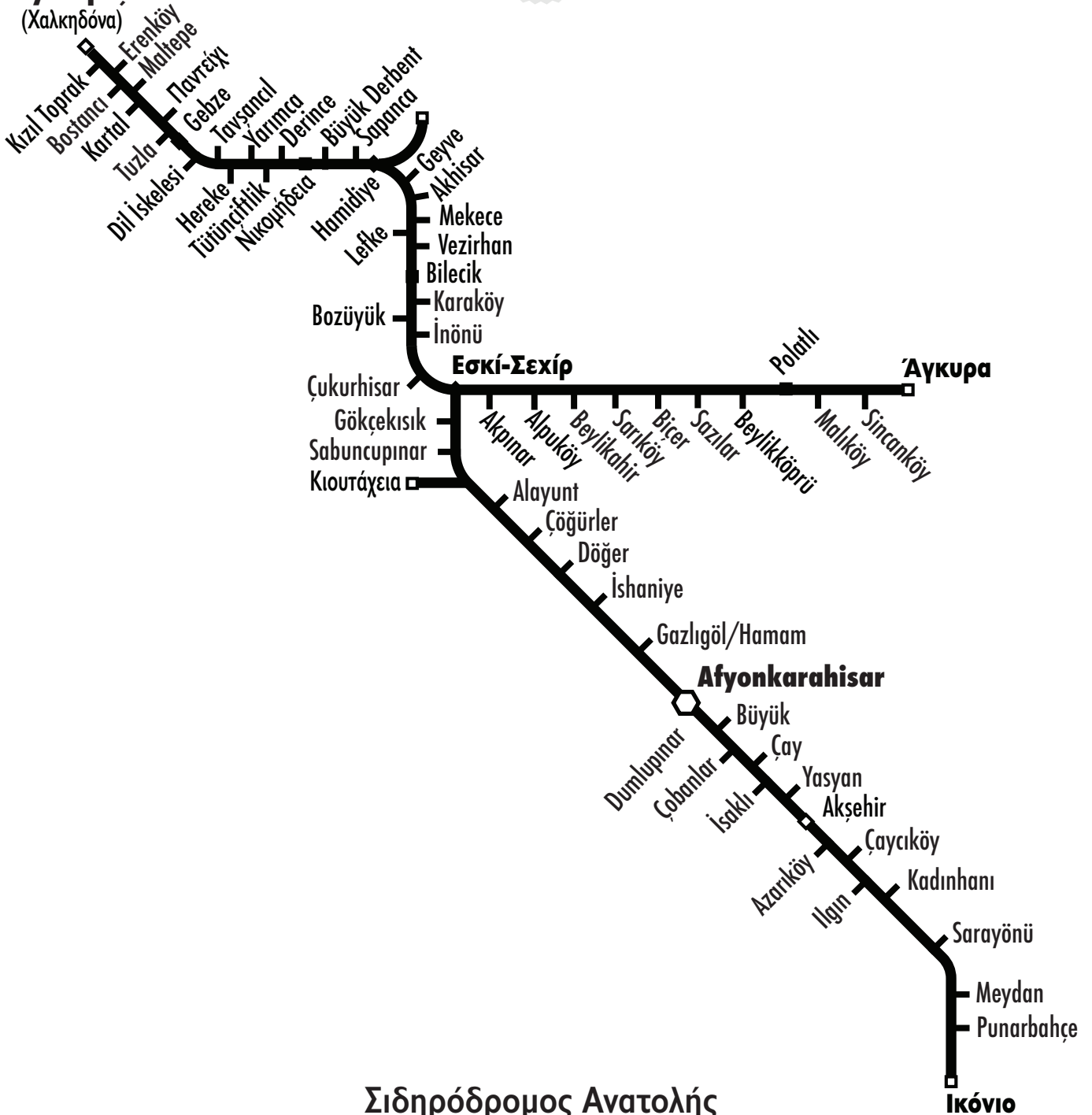

Σιδηρόδρομος Ανατολής
(1914)

CHEMIN DE FER D' ANATOLIE

Haydarpaşa
(Χαλκηδόνα)

Σιδηρόδρομος Ανατολής
(1914)

Jasmina Tomašević

ΣΕΡΒΟ-ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ
ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ
ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ:
ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η Σερβία και η Ελλάδα απέκτησαν διπλωματικές σχέσεις μόλις το 1868. Μάλιστα, η γεωγραφική εγγύτητα των δύο χωρών, η κοινή θρησκεία και η αιώνια υπαγωγή τους στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά και, πάνω απ' όλα, οι παρόμοιες ιστορικές συνθήκες κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας τούρκικης κυριαρχίας, έφεραν τους δύο λαούς πιο κοντά. Τον πρώτο καιρό, η αλληλεγγύη και η συνεργασία των δύο χωρών αντικατοπτρίστηκαν στη ροή εθελοντών στη διάρκεια των εξεγέρσεων έναντι των Οθωμανών, κατά την πρώτη σερβική εξέγερση (1804-1813) και την Επανάσταση του 1821.¹ Η σερβική εξέ-

¹ Για τη συνεργασία των Σέρβων και των Ελλήνων κατά τη διάρκεια των απελευθερωτικών τους αγώνων βλ. Μιχαήλ Θ. Λάσκαρις, *Έλληνες και Σέρβοι κατά τους απελευθερωτικούς τους αγώνες 1804-1830* (Αθήνα: Γεωργίου Π. Ξένου, 1936), 13-88· Σπύρος Λουκάτος, *Σχέσεις Ελλήνων μετά Σέρβων και Μαυροβούνιων κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1823-1826* (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1970), 27-162· του ίδιου, «Σέρβοι, Μαυροβούνιοι και Βόσνιοι μαχητές της ελληνικής ανεξαρτησίας 1821-1829», στο *Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες 1804-1830: 1^ο Ελληνοσερβικό Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1979), 101-51· Ιωάννης Παπαδριανός, *Η ελληνική παλιγγενεσία του 1821 και η βαλκανική της διάσταση* (Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1996), 23-47· του ίδιου, «Μαυροβούνιοι εθελοντές στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων στα 1821», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 11 (1999-2000): 160-78· Barbara Jelavich, “The Balkan Nations and the Greek War of Independence,” στο *Hellenism and the first Greek war of liberation (1821-1830): continuity and change*, επιμ. Νικηφόρου Διαμαντούρου (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1976), 157-69· της ίδιας, *History of the Balkans. Eighteen and Nineteen Centuries*, τ. Α' (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 171-234· Dimitrije Đorđević, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804-1914* (Εθνικές εξεγέρσεις των βαλκανικών λαών 1804-1914) (Beograd: Službeni list SRJ, 1995), 23-25, 34-35· Kliment Džambazovski, “Grci u Prvom srpskom ustanku” (Έλληνες στην πρώτη σερβική εξέγερση), στο *Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες*, 185-95· Lazar Tomanović, *Bokelji u ratu za oslobođenje grčko* (Κάτοικοι της Μπόκα Κότορσκα στον αγώνα των Ελλήνων για την απελευθέρωση) (Zadar: Pečatnja Ivana Vodice, 1873), 5-43· Dušan Kašić, “Grčki ustanak i Srbi: povodom proslave 150-godišnjice ustanka grčkog Naroda” (Ελληνική Επανάσταση και οι Σέρβοι: με αφορμή τον εορτασμό των 150 χρόνων της επανάστασης του ελληνικού λαού), *Teološki pogledi: dvomesečni versko naučni časopis* IV/2 (1971): 143-54· Nebojša Ozimić, “Melentijeva buna: doprinos niškog sveštenstva Grčkom ustanku 1821. godine” (Εξέγερση του Μελετίου: συνεισφορά του κλήρου της Νις στην Ελληνική Επανάσταση του 1821), *Crkvene studije: godišnjak Centra za crkvene studije* III, no. 3 (2006): 389-94.

γερση το 1804, που ήταν –τυπικά τουλάχιστον– ο πρώτος απελευθερωτικός αγώνας σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βοήθησε τους Σέρβους να αποκτήσουν κύρος στα Βαλκάνια και μια καλύτερη εικόνα στη Δύση, όπου για πολλούς η χώρα ήταν σχεδόν ή πλήρως άγνωστη. Παρόλο που δεν κατέληξε στην πλήρη απελευθέρωση της Σερβίας, είχε απήχηση στις τουρκοκρατούμενες περιοχές των Βαλκανίων. Ταυτόχρονα διαδόθηκε και η φήμη των Σέρβων ως καλών πολεμιστών, γεγονός που αναγνωρίστηκε και από τους Έλληνες, δημιουργώντας εξ αρχής μια προνομιακή σχέση σε σύγκριση με τους άλλους βαλκανικούς λαούς. Εν τέλει, με τους απελευθερωτικούς αγώνες και την ανεξαρτησία τους, η Σερβία και η Ελλάδα αναδείχθηκαν σε σημαντικούς πολιτικούς παράγοντες στα Βαλκάνια.²

Λαμβάνοντας υπόψη τους εξωτερικούς παράγοντες, μπορούν να διακριθούν τρεις διαφορετικές φάσεις στις σερβο-ελληνικές σχέσεις από τις αρχικές αμοιβαίες εξεγέρσεις για την ανεξαρτησία μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πρώτη φάση διήρκεσε μέχρι τη Συνθήκη του Βερολίνου, οπότε οι σχέσεις των δύο κρατών διαμορφώθηκαν γύρω από την ιδέα μιας βαλκανικής συμμαχίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης φάσης, η Ανατολική Κρίση (1875-1878) και οι αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου ψύχραναν τις σχέσεις Σερβίας–Ελλάδας, εφόσον η πρώτη «αναγκάστηκε» να κατευθυνθεί προς τον νότο διεκδικώντας περιοχές της λεγόμενης σερβικής Μακεδονίας αλλά και ακόμη νοτιότερες. Στη φάση αυτή η ιδέα της κοινής μάχης κατά των Οθωμανών πήρε τη μορφή της από κοινού αντιμετώπισης της βουλγαρικής επιρροής στη Μακεδονία και διήρκεσε μέχρι το 1903, όταν στη Σερβία δολοφονήθηκε το βασιλικό ζεύγος των Ομπρένοβιτς.³ Μετά από αυτό το γεγονός που απομόνωσε τη Σερβία από τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, στις οποίες η εικόνα της αμαυρώθηκε, το Βελιγράδι έστρεψε τη ματιά του

² Υπάρχουν μόνο δύο μελέτες γραμμένες στη σερβική γλώσσα για τις σερβο-ελληνικές σχέσεις πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Slavenko Terzić, *Srbija i Grčka (1856-1903): borba za Balkan* [Σερβία και Ελλάδα (1856-1903): αγώνας για τα Βαλκάνια] (Beograd: SANU, 1992)· Vladan Đorđević, *Srbija i Grčka 1891-1893: prilog za istoriju srpske diplomatije pri kraju XIX veka* (Σερβία και Ελλάδα 1891-1893: συμβολή στην ιστορία της σερβικής διπλωματίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα) (Beograd: Srpska kraljevska akademija nauka i umetnosti, 1923).

³ Terzić, *ό.π.*, 410.

προς την Αθήνα προσπαθώντας να αποκαταστήσει τις «παλιές, καλές» σχέσεις. Ο κοινός αγώνας έγινε εκ νέου πραγματικότητα κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ενώ η σερβο-ελληνική συνεργασία και φιλία κορυφώθηκαν λίγους μήνες αργότερα, στον Β΄ Βαλκανικό.

Η πρώτη φάση των σερβο-ελληνικών σχέσεων, μέχρι τη Συνθήκη του Βερολίνου, απέπνεε το ρομαντικό πνεύμα μιας εποχής γεμάτης με εθνικά προγράμματα, στη σκιά του βαλκανικού οράματος του Ρήγα Φεραίου. Την ίδια περίοδο της Μεγάλης Ιδέας του Κωλέττη, ο Σέρβος υπουργός Εξωτερικών Ηλίας Γκαράσανιν συνέταξε το 1844 το εθνικό πρόγραμμα Νατσερτάνιε, που χρησιμοποιήθηκε ως βάση της σερβικής εξωτερικής πολιτικής μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁴ Από την άλλη, ο Φεραίος –που δολοφονήθηκε στο Βελιγράδι το 1798– είχε κληροδοτήσει στις επόμενες γενιές την ιδέα μιας βαλκανικής ομοσπονδίας, με κυρίαρχη την ελληνική κουλτούρα, προσανατολισμένης στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης.⁵ Όμως, προσδιόρισε την Ορθοδοξία ως την κυρίαρχη θρησκεία του κράτους, δίνοντας έτσι έναν ιδιαίτερο ρόλο στους λαούς του ορθόδοξου μιλλέτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εμπνευσμένοι από τις επαναστατικές ιδέες του Φεραίου, οι Έλληνες έδωσαν στην ορθόδοξη και πατριαρχική Σερβία, που ήταν ενσωματωμένη στο Οικουμενικό Πατριαρχείο μέχρι το 1879,⁶ ιδιαίτερη σημασία.

Εξάλλου, το όραμα του Φεραίου για τη συμφιλίωση των Βαλκανίων και την απαλλαγή από τον τουρκικό ζυγό, για πολλά χρόνια ακόμα, έμεινε ζωντανό στη μνήμη των βαλκανικών κρατών, ειδικά στη Σερβία, όπου ο Έλληνας επαναστάτης και συγγραφέας άφησε την τελευταία του πνοή.⁷ Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης μεταφρά-

⁴ Περισσότερο για το σερβικό εθνικό πρόγραμμα Νατσερτάνιε βλ. Dragoslav Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije“* (Πώς φτιάχτηκε το «Νατσερτάνιε» του Γκαράσανιν) (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1939)· Μελομένη Κατσαροπούλου, *Η προγραμματική βάση της σερβικής εθνικής πολιτικής τον 19^ο και 20^ο αι. Το «Načertanije» του Ηλία Γκαράσανιν* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003).

⁵ Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια* (Αθήνα: Πατάκης, 2003), 27-8.

⁶ Radoslav Grujić–Sava Vuković, *Pravoslavna Srpska crkva: kulturno-istorijska baština* (Σερβική ορθόδοξη εκκλησία: πολιτιστική και ιστορική κληρονομία) (Kragujevac: Svetlost, 1989), 151.

⁷ Το παρόμοιο όραμα για την απαλλαγή από τον τουρκικό ζυγό μοίραζε ένας άλλος Έλληνας επαναστάτης που άφησε επίσης την τελευταία του πνοή στο σερβικό έδαφος. Ο αγωνιστής του 1821 από την περιοχή της Νάουσας, ο Δημήτριος Καρατάσος, ήταν υποστηρικτής της σερβο-ελληνικής συνεργασίας για την οποία πίστευε πως ή-

στηκε συμβολικά στη σερβική γλώσσα ο *Θούριος*. Προς τιμήν του ο ρομαντικός ποιητής Βόισλαβ Ίλιτς –γνωστότερος ως ο Σέρβος Πούσκιν– έγραψε το 1892 το ποίημα *Glasnik slobode* (Μαντατοφόρος της Ελευθερίας), υποστηρίζοντας σθεναρά τις ιδέες του και εκφράζοντας την οδύνη για τον θάνατο «του μεγάλου γιου της Ελλάδος», «απογόνου των θαρραλέων Ελλήνων των μαχών του Μαραθώνα και των Πλαταιών».⁸

Η ίδια φάση, μέχρι το 1878, αποτελεί την περίοδο των πρώτων γνωριμιών και προσεγγίσεων μεταξύ των δύο χωρών. Με την καθιέρωση των διπλωματικών και προξενικών αρχών επισημοποιήθηκαν οι διμερείς σχέσεις του Βελιγραδίου και της Αθήνας.⁹ Από τη στιγμή που η θεμελιώδης ιδέα της σερβο-ελληνικής συνεργασίας ήταν η κοινή δράση εναντίον της Τουρκίας, υπογράφηκε η Συνθήκη του Φεσλάου, τον Αύγουστο του 1867, στην οποία προβλεπόταν η στρατιωτική συνερ-

ταν η μόνη που μπορούσε να δώσει τέλος στην οθωμανική κυριαρχία στα Βαλκάνια. Με αυτή την ιδέα έφτασε στη Σερβία το 1861, αλλά είχε πεθάνει πριν να υπογράψει τη συμφωνία με τη σερβική πλευρά. Θάφτηκε με όλες τις τιμές κατά τη διαταγή του κνιάζ Μιχαήλ Ομπρένοβιτς, που του αφιέρωσε αυτούς τους στίχους γραμμένους στον τάφο του: «Περαστικέ, ενθάδε κείται ο ήρωας από το πεδίο μάχης μεγάλο και ιερό, από που πηγάζει η χαρά της Ελλάδος. [...] Αν πας ποτέ σ' εκείνα τα μακρινά μέρη όπου μένουν οι Έλληνες, τα αδέρφια μας, πες τους πως εμείς ξέρουμε να εκτιμάμε τα πλήγματα, πες τους πως και αυτή η χώρα είχε απελευθερωθεί με αίμα»: Milan Grol, *Iz predratne Srbije* (Από την προπολεμική Σερβία) (Beograd: Srpska književna zadruga, 1939), 22· Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, «Σέρβοι και Μαυροβούνιοι φιλέλληνες κατά την Επανάσταση του 1821. Διπλωματικά διαπραγματεύσεις–πολεμικός αγών», στο *Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες*, 71.

⁸ Για το Φεραίο έγραψαν και οι άλλοι Σέρβοι συγγραφείς και ποιητές του 19^{ου} αιώνα: ο Γιόβαν Στέργιγια Πόποβιτς το έργο *Rigine ode i himne Grcima* (Ωδαί και ύμνοι του Ρήγα προς τους Έλληνες) το 1821 και το *Sedmograno cvetno drvo posvećeno borbenim Grcima* (Επτάκλωνο ανθοκλάδι αφιερωμένο στους αγωνιζόμενους Έλληνες) που παρέμεινε αδημοσίευτο, ο Σβέτομιρ Νικολάγιεβιτς το έργο *Riga od Fere pesnik i patriota* (Ο Ρήγας Φεραίος ποιητής και πατριώτης) το 1889, ο Πέρα Τοντόροβιτς το έργο *Misterija Beograda* (Το μυστήριο του Βελιγραδίου) το 1889 κ.ά.

⁹ Από το 1868 έως το 1903 η Ελλάδα διατηρούσε στο Βελιγράδι έναν επιτετραμμένο –με εξαίρεση την περίοδο 1868-1880 όταν διέθετε και γενικό πρόξενο. Ταυτόχρονα η Σερβία διατηρούσε επιτετραμμένους στην Αθήνα κατά τις συγκεκριμένες περιόδους (1876, 1882-1885, 1886-1889 και 1891-1903): Lukijanos Hasiotis, *Srpsko-grčki odnosi 1913–1918. Savezničke prednosti i politička rivalstva* (Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918: συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες) (Novi Sad: Prometej, 2017), 26.

γασία των δύο κρατών σε περίπτωση σύγκρουσης με την Τουρκία και ο διαμοιρασμός των βαλκανικών της εδαφών.

Με στόχο τη μεταξύ τους προσέγγιση οι δύο πλευρές έκαναν προσπάθειες και στους τομείς της εκπαίδευσης και του πολιτισμού. Κυκλοφόρησαν μεταφράσεις έργων με θέμα την ιστορία, τη λογοτεχνία και την παράδοση της γειτονικής χώρας αλλά και εκδόσεις διάφορων άλλων πραγματειών και άρθρων με συντάκτες πολιτικούς και διανοούμενους της εποχής. Το έργο της προσέγγισης διευκόλυνε σε έναν βαθμό η παρουσία των Ελλήνων (σε μεγάλο βαθμό ελληνόφωνων Βλάχων) στη Σερβία, οι οποίοι πρωτοεγκαταστάθηκαν εκεί τον 16^ο αιώνα. Οι εμπορευόμενοι εκπρόσωποι αυτών των παροικιών στην τουρκοκρατούμενη Σερβία και την αυστροκρατούμενη Βοϊβοντίνα λειτούργησαν ως φορείς του ελληνικού πολιτισμού. Μέσω των οικονομικών τους δραστηριοτήτων κατάφεραν να αποκτήσουν σημαντικές περιουσίες και ανάλογο κοινωνικό και πολιτισμικό κύρος στη σερβική κοινωνία. «Οι Έλληνες-Βλάχοι κυριάρχησαν στην κύρια αγορά και στο Ζέρεκ (δήμος Παλιάς Πόλης), επισκιάζοντας τα σερβικά μαγαζιά που βρίσκονταν στην περιφέρεια του Βελιγραδίου», σημείωσε στο ιστορικό του μυθιστόρημα ο πρώτος Σέρβος συγγραφέας επιστημονικής φαντασίας.¹⁰ Παρόλο που κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα το ελληνικό στοιχείο της Σερβίας αφομοιώθηκε για διάφορους λόγους, εξακολούθησαν να παραμένουν φανερά τα ίχνη του.¹¹

¹⁰ Στο μυθιστόρημα παρουσιάστηκε η ζωή των σημαντικών ελληνικών και βλάχικων οικογενειών του Βελιγραδίου αλλά και η προσπάθεια των Σέρβων εμπόρων να ενταχθούν στους εμπορικούς τους κύκλους: Dragutin J. Pić, *Hadži-Diža: roman iz života starog Beograda* (Χατζή-Ντίσα: μυθιστόρημα από τη ζωή του παλιού Βελιγραδίου) (Beograd: Srpska književna zadruga, 1908), 7.

¹¹ Για τις εγκαταστάσεις των Ελλήνων στη Σερβία, τις οικονομικές, εκκλησιαστικές και εκπαιδευτικές τους δραστηριότητες, όπως και την κοινωνική τους θέση στη σερβική κοινωνία βλ. κυρίως Ιωάννης Α. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες της Σερβίας (18^{ος}-20^{ος} αι.)* (Αλεξανδρούπολη: Ενδοχώρα, 2001), 7-114· του ίδιου, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου 18^{ος}-19^{ος} αι. Διαμόρφωση της παροικίας δημογραφικά στοιχεία διοικητικό σύστημα πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα* (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1988), 9-260· Joanis Papadrianos, «Grčka škola u Zemunu i Srbi (XVIII i XIX vek)» [Το ελληνικό σχολείο στο Σεμλίνο και οι Σέρβοι (18^{ος} και 19^{ος} αιώνες)], *Balkanica* 22 (1991): 281-91· Jovanka Đorđević-Jovanović, «Grci u Beogradu. Skrivene manjine na Balkanu» (Έλληνες του Βελιγραδίου. Κρυμμένες μειονότητες στα Βαλκάνια), στο *Skrivene manjine na Balkanu*, επιμ. Biljana Sikimić (Beograd: Balkanološki institut SANU, 2004), 157-75.

Την ίδρυση των ελληνικών δημοτικών σχολείων στη Σερβία και την Αυτοκρατορία των Αψβούργων (στο Βελιγράδι το 1718, στο Νόβι Σαντ το 1730, στο Σάμπατς γύρω στα 1760, στο Σεμλίνο το 1794 κ.α.), που μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα έφτασαν τα είκοσι τρία, ακολούθησε η εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στη σερβική εκπαίδευση – σε κάποια γυμνάσια, πολλά δημοτικά σχολεία, όπως και στην Εμπορική Σχολή του Βελιγραδίου.¹² Αξίζει να σημειωθεί πως η ελληνική γλώσσα θεωρούνταν απαραίτητο προσόν για όσους ανήκαν στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας. Γι' αυτόν τον λόγο, τα ελληνικά κατείχαν τα παιδιά του κνιάζ Μίλος, του πρωθυπουργού Πετρονίγιεβιτς και διάφορων εξεχουσών προσωπικοτήτων της εποχής.¹³ Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του βαφτιστικού του Μίλος και προσωπικού γραμματέα της ηγεμόνισσας Λιούμπιτσα, Σρέτεν Πόποβιτς, που επισήμανε πως η γλώσσα αυτή αποτελούσε αδιαχώριστο μέρος της κατάλληλης μόρφωσης στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα: «[Μετά από το σερβικό σχολείο], όποιος ήθελε να συνεχίσει τη μόρφωσή του πήγαινε στο ελληνικό. [...] Όλοι οι διανοούμενοι του Βελιγραδίου έκλιναν προς την ελληνική μόρφωση».¹⁴ Σύμφωνα με μια άλλη μαρτυρία, όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την προσέγγιση των Σέρβων –«εκείνων που δεν είχαν ούτε μια σταγόνα αί-

¹² Περισσότερα για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία της Σερβίας βλ. Jovanka Đorđević-Jovanović, «Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στο Βελιγράδι. Από τον 18^ο αιώνα μέχρι το 1921», στο *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους Βαλκανικούς λαούς: Β' Διαβαλκανικό Συνέδριο Κομοτηνή, 20-22 Οκτ. 2000: πρακτικά* (Κομοτηνή: Εταιρία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, 2002), 165-71.

¹³ Ο δάσκαλος ονόματι Κωνσταντίνος Ράνος βρέθηκε στην υπηρεσία του κνιάζ Μίλος και δίδασκε ελληνικά στα παιδιά του: Mita Petrović, *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842. S jednim pogledom na raniji istorijski razvoj finansijskog uređenja u Srbiji: po originalnim dokumentima* (Οικονομία και θεσμοί της ανανεωμένης Σερβίας μέχρι το 1842. Με μια ματιά στην προηγούμενη ιστορική εξέλιξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος στη Σερβία: κατά τα πρωτότυπα έγγραφα), τ. Α' (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1897), 751, 754-56. Επίσης, ορισμένοι Σέρβοι όπως ο ποιητής Σίμα Μιλουτίνοβιτς Σαραγίλια και οι πολιτικοί Ηλίας Γκαράσανιν και Βλάνταν Τζόρτζεβιτς πήγαιναν και στο ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου και του Βελιγραδίου: Milan Đ. Milićević, *Pomenik* (Μνεία) (Novi Sad: Matica Srpska, 1971), 172· Dušan J. Popović, *O Cincarima: prilozi pitanju postanka naše čaršije* (Περί των Αρμάνων: συμβολή στο ζήτημα της προέλευσης της πόλης μας) (Beograd: Grafički institut Narodna misao, γ.χ.), 221, 239.

¹⁴ Sreten L. Popović, *Putovanje po novoj Srbiji: (1878 i 1880)* [Ταξιδεύοντας στη νέα Σερβία: (1878 και 1880)] (Beograd: Srpska književna zadruza, 1950), 434.

ματος των προγόνων από τις Θερμοπύλες»– με τους Έλληνες και Ρωμαίους φιλοσόφους.¹⁵

Ταυτόχρονα με τη διδασκαλία, άρχισαν οι πρώτες μεταφράσεις στη σερβική γλώσσα με σκοπό να διευκολυνθεί η εκμάθηση της ελληνικής ως ξένης. Το έργο των δασκάλων –που ήταν και οι πρώτοι μεταφραστές– δεν περιορίστηκε μόνο στη μετάφραση των γραμματικών και των λεξικών, αλλά περιέλαβε και τη συγγραφή βιβλίων με θέμα την Ελλάδα και τον πληθυσμό της, ώστε να έρθουν οι δύο λαοί πιο κοντά.¹⁶ Κατά την περίοδο αυτή, στη Σερβία κυκλοφόρησαν σε μεταφράσεις του Δημήτριου Δάρβαρη –του δασκάλου στο ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου– η *Χρηστοθήθεια* του Αντωνίου Βυζαντίου (1786), ο *Πίνακας* του Κέβητος και το *Εγχειρίδιον* του Επίκτητου (1799). Πέρα από αυτά τα έργα φιλοσοφικού χαρακτήρα, ο Δάρβαρης μετέφρασε και τον *Καθρέφτη του Χριστιανισμού* (1801), μια συλλογή διάφορων κειμένων Πατέρων της Εκκλησίας, με στόχο –όπως επισήμανε ο ίδιος– να μεταφέρει στον σερβικό λαό τα «ηθικά τους διδάγματα». ¹⁷ Αφού δίδαξε για πολλά χρόνια, συνέταξε επίσης τη *Γραμματική της απλής ελληνικής γλώσσας*, το 1806.¹⁸ Για τις μεταφράσεις του «στη σλαβено-σερβική γλώσσα» έγραψε και ο πολιτικός Δημήτριος Νταβίντοβιτς, ιδρυτής της εφημερίδας *Novine serbske*, τονίζοντας τη συνεισφορά του στη σερβική λογοτεχνία.¹⁹

Ακολούθησαν το *Λεξικόν Ρωμαϊκοσλαβωνικόν* (1803) και η *Γραμματική Ελληνική περιέχουσα το ετυμολογικόν και συντακτικόν* (1816) σε συγγραφή και μετάφραση του Γεωργίου Ζαχαριάδη από τον Τύρναβο, που δίδασκε, επίσης, στο ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου από τον Σεπτέμβριο του 1799.²⁰ Ο Ζαχαριάδης υπήρξε και ο πρώτος μεταφρα-

¹⁵ Πιέ, *ό.π.*, 15.

¹⁶ Πέρα από τη γλώσσα, στα ελληνικά σχολεία διδασκόταν και η ελληνική ιστορία: Ρορονιέ, *ό.π.*, 242.

¹⁷ Dimitrije Nikolajević Darvar (επιμ.), *Zercalo Hristianskoe* (Καθρέφτης του Χριστιανισμού) (Budim: Pečatnja pismeni Kraljevskago vseučilišta peštanskago, 1801), 7.

¹⁸ Vladan Đorđević, *Grčka i srpska prosveta* (Η ελληνική και η σερβική παιδεία) (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1896), 223.

¹⁹ Ρορονιέ, *ό.π.*, 219.

²⁰ Εκτός από τα βιβλία του Ζαχαριάδη, που ήταν και τα πρώτα που χρησιμοποιήθηκαν στην εκπαίδευση προς τον ίδιο σκοπό, κυκλοφόρησαν στη Σερβία διάφορα λεξικά και γραμματικές: τα λογοτεχνικά αποσπάσματα με σύντομο λεξικό της ελληνικής γλώσσας σε συγγραφή του δασκάλου στο ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου και του μεταφραστή του Κοραή στη σερβική γλώσσα του Βουκάσιν Ράδισιτς (1837), το λε-

στής των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων στη Σερβία, αφού κατά τις προηγούμενες δεκαετίες μεταφράζονταν μόνο τα βιβλία εκκλησιαστικού περιεχομένου.²¹ Το έργο του Ζαχαριάδη συνέχισε ο γιατρός και καθηγητής ελληνικής γλώσσας στο 1ο Γυμνάσιο του Βελιγραδίου, ο Παναγιώτης Παπακωστόπουλος. Μετέφρασε την *Αντιγόνη* του Σοφοκλέους (1873), την *Παραίνεσιν προς Δημόνικον* του Ισοκράτη (1874), τους *Νεκρικούς διαλόγους* του Λουκιανού (1874), τη *Βατραχομομαχία* του Ομήρου (1877)²² και, τέλος, την *Οδύσσεια* (1881), η οποία απέσπασε τις θετικές κριτικές των σερβικών λογοτεχνικών κύκλων.²³ Επιθυμώντας να διευκολύνει για τους μαθητές του την εκμάθηση της ελληνικής γραμματικής, ο Παπακωστόπουλος συνέταξε και δημοσίευσε το 1878 το εγχειρίδιο *Jelinski jezik* (Ελληνική γλώσσα).²⁴

ξικό με καθημερινές εκφράσεις στην ελληνική και τουρκική γλώσσα του Ράντοβ Πέντσο (1845), η γραμματική της σερβικής και ελληνικής γλώσσας (1845) και το διδακτικό εγχειρίδιο για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στην Εμπορική Σχολή του παιδαγωγού Ευθυμίου Αμπράμοβιτς (1846, 1855), το μικρό σερβο-ελληνικό λεξικό του Ρίστα Γιοβάνοβιτς (1855), η γραμματική της σερβικής και ελληνικής γλώσσας του δασκάλου στο ελληνικό σχολείο του Νόβι Σαντ του Νικόλαου Γιαννακίδη (1863) κ.ά.

²¹ Ο Ζαχαριάδης μετέφρασε στη σερβική ή σλαβοσερβική γλώσσα τα εξής έργα των αρχαίων Ελλήνων: Η *Περί παιδων αγωγής* του Πλουτάρχου του Χαίρωνέως (1807), όπως και τα *Γαμικά παραγγέλματα* του ίδιου συγγραφέα (1808), η *Παραίνεσιν προς Δημόνικον* του Ισοκράτη (1807), Η *δίκη των φωνηέντων* του Λουκιανού του Σαμοσατέως (1834) που την υπέγραψε με το ψευδώνυμο «Φιλοσέρβος Κρίτων» και το έργο *Hranilište iliti amajlija* (Βιότοπος ή φυλαχτό) (1837) που ήταν η συλλογή διάφορων αποφθεγμάτων και σκέψεων των σοφών ανθρώπων της αρχαίας Ελλάδας: επιμ. Žarko Vojnović, *Srpska bibliografija: knjige: 1801-1867* (Σερβική βιβλιογραφία: βιβλία: 1801-1867), τ. Α' (Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2019), 88, 115, 123, 176, 294, 316, 345, 385.

²² Ο Παπακωστόπουλος υποστήριξε τη λανθασμένη άποψη της ελληνοιστικής εποχής ότι ο Όμηρος ήταν συγγραφέας του έπους *Βατραχομομαχία*.

²³ Jovanka Đorđević-Jovanović, «Ο ιατροφιλόσοφος Παναγιώτης Παπακωστόπουλος απόδημος στη Σερβία από το Βελβενδό Δυτικής Μακεδονίας», στο *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδόνες απόδημους στις βαλκανικές χώρες (15^{ος} αιώνας έως το 1912)* (Σιάτιστα: Μανούσεια Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη, 2003), 2-5.

²⁴ Εκτός από το έργο των τριών Ελλήνων δασκάλων και καθηγητών μέχρι τη Συνθήκη του Βερολίνου στη Σερβία δημοσιεύτηκαν ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις από την ελληνική γλώσσα που συνήθως είχαν ως θέμα τη θρησκεία. Ο Σέρβος λογοτέχνης και ιερέας Βιτσέντιε Ράκιτς που είχε γράψει και τη συλλογή ποιημάτων για την Αλωση της Κωνσταντινούπολης (1854) ήταν ιδιαίτερα παραγωγικός μεταφραστής: το κρη-

Όσον αφορά την έκδοση ιστορικών βιβλίων, ικανών να προσεγγίσουν το ευρύτερο κοινό στη γειτονική χώρα, η παραγωγή τους ήταν μικρότερη, όχι όμως ανύπαρκτη. Δεν πέρασε απαρατήρητο σε αμφοτέρως τις πλευρές το έργο του Τριαντάφυλλου Δούκα, πάροικου του Σεμλίνου, *Ιστορία των Σλαβено-Σέρβων* (1807), που είχε ως έμπνευση την πρώτη σερβική εξέγερση. Στη σερβική γλώσσα μεταφράστηκε το 1883, παρόλο που το έργο ήταν ήδη γνωστό για πολλές δεκαετίες στη Σερβία, καθώς είχαν μεταφραστεί κάποια αποσπάσματά του.²⁵ Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η εξέγερση των Σέρβων είχε μεγάλη απήχηση στην Ελλάδα, όπως προκύπτει και από την ελληνική μετάφραση, το 1862, του βιβλίου του Λεοπόλντ φον Ράνκε, *Επανάστασις της Σερβίας συγγραφείσα κατά σερβικάς πηγάς και έγγραφα*. Επίσης, ο ελληνικός Τύπος της εποχής, ειδικά κατά τη δεκαετία του 1860 –αλλά και γενικότερα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα– έβρισκε τα θέματα της πρώτης και της δεύτερης σερβικής εξέγερσης ενδιαφέροντα και δημοσίευε άρθρα τόσο για τις μάχες όσο και για τις προσωπικότητες του Καραγιώργη Πέτροβιτς και του Μίλος Ομπρένοβιτς.²⁶ Ταυτόχρονα, εκδίδονταν μελέτες που αφορούσαν τον σερβικό στρατό και τον εξοπλισμό του και θίγονταν διάφορα θέματα από την ιστορία και τη γεωγραφία της Σερβίας, προβάλλοντας μια θετική εικόνα της χώρας –

τικό θρησκευτικό δράμα *Η θυσία του Αβραάμ* (1799), το *Φυλακτήριον της ψυχής* του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου (1800), το *Άνθος Χαρίτων* του Τομμάσο Γκοτζαντίνι (1800), τα ηθικά διδάγματα του Αγίου Σπυρίδωνα του Θαυματουργού (1802), η συλλογή προσευχών στον Χριστό και την Παναγία (1808), τα *Θαυμάσια της υπεραγίας Θεοτόκου* του Αγαπίου Λάνδου (1808), η συλλογή ποιημάτων του ιατροφιλόσοφου από την Κοζάνη του Γεωργίου Σακελλαρίου (*Plač Đorđa Sačelarija na smrt ljubezne svoje supruge Naste Karakase*, 1821) κ.ά.: Vojnović, *ό.π.*, 84, 119, 122, 134, 146.

²⁵ Gordana Blagojević, «Τριαντάφυλλος Δούκας, *Ιστορία των Σλαβενόσέρβων*», *Balkanica* 35 (2004): 357.

²⁶ Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, στα σερβικά αναγνωστήρια μπορούσε να διαβάσει κανείς πάνω από 230 εφημερίδες σε 14 ξένες γλώσσες. Κάποιες απ' αυτές ήταν και στην ελληνική γλώσσα, που έφταναν τακτικά από την Ελλάδα, όπως οι *Αιών*, *Αθηνά*, *Αμάλθεια*, *Ελλάδα*, *Ημέρα*, *Θεολόγος*, *Ισοκράτης*, *Τηλέγραφος* και *Χρόνος*: Desanka Stamatović, “Strani i domaći časopisi i novine u srpskim čitalištima druge polovine XIX veka” (Ξένες και εγχώριες εφημερίδες και περιοδικά στα σερβικά αναγνωστήρια κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα), στο *Nauka i tehnika u Srbiji druge polovine XIX veka (1854-1904)*, επιμ. Todor I. Podgorac (Kragujevac: Univerzitet, 1998), 714· Đorđević-Jovanović, «Grci u Beogradu», 165.

που ήταν «αδελφήν της Ελλάδος, αδελφήν ου μόνον ομόθρησκον και ομοιοπαθή».²⁷

Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε, επίσης, στη σερβική δημοσιογραφία της εποχής, αλλά και γενικότερα στην εκδοτική παραγωγή της χώρας. Χρειάζεται, όμως, να τονιστεί πως η Σερβία, σε σύγκριση με την Ελλάδα, ακόμα δεν είχε αποκτήσει την ανεξαρτησία της. Για αυτόν τον λόγο, τέτοιες εκδόσεις, που δημοσιεύονταν αποκλειστικά στο αυστριακό έδαφος, ήταν λιγότερες αριθμητικά. Το *Επτάκλωνο ανθοκλάδι αφιερωμένο στους αγωνιζόμενους Έλληνες* του Πόποβιτς, που γράφτηκε τη στιγμή της Ελληνικής Επανάστασης «από την αγάπη προς τους πατριώτες Έλληνες, που για πολλούς αιώνες έδειχναν πως είναι άξιοι θαυμασμού», δεν είχε δημοσιευτεί ποτέ λόγω της αυστηρής αυστριακής λογοκρισίας.²⁸ Δεν παραλείφθηκαν, όμως, εντελώς κάποια έργα στα οποία εκθειάζονταν τα ελληνικά πολεμικά επιτεύγματα. Στη σερβική γλώσσα μεταφράστηκε το 1829 το βιβλίο *Ναυμαχία του Ναυαρίνου*, στο οποίο ο μεταφραστής εξέφρασε τη λύπη του για την «αιώνια σκλαβιά της αδερφικής χώρας» αλλά και τη χαρά του για την τελική συντριβή των Οθωμανών.²⁹ Λίγες δεκαετίες αργότερα ακολούθησε και η μετάφραση της πραγματείας *Ελληνική Επανάσταση: από την αρχή (1821) έως τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου (1827)*. Στην αρχή του προλόγου ο μεταφραστής τόνισε την εγγύτητα των δύο λαών που «εί-

²⁷ Βασίλης Κ. Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2007), 321-23.

²⁸ Στην προσπάθεια να εκδώσει το βιβλίο του ζήτησε τη βοήθεια του φιλόλογου και μεταρρυθμιστή της σερβικής γλώσσας, του Βουκ Στεφάνοβιτς Κάρατζιτς, «να βρει Έλληνες και Σέρβους συνδρομητές» που θα στήριζαν οικονομικά την έκδοσή του. Από τη στιγμή που το έργο παρέμεινε αδημοσίευτο μέχρι τις μέρες μας, γνωρίζουμε πως ο Κάρατζιτς απέτυχε στην αποστολή αυτή: Vuk Stefanović Karadžić, *Prepiska III 1826-1828* (Αλληλογραφία Γ΄ 1826-1828), επιμ. Golub Dobrašinić (Beograd: Prosveta, 1989), 64-5· Kosta Milunović, «Grčki ustanci u srpskoj književnosti» (Ελληνικές εξεγέρσεις στη σερβική λογοτεχνία), *Braničevo: časopis za književnost, kulturna i društvena pitanja* 2-3 (Μάρτιος-Ιούνιος 1967): 10.

²⁹ Ανώνυμος, *Boj kod Navarina ili razorenje turske flote* (Ναυμαχία του Ναυαρίνου ή συντριβή του τουρκικού στόλου) (Budim: Slaveno-srbska pečatnja Kraljevskago vseučilišta vengerskago, 1829), VII-XII.

χαν την ίδια μοίρα».³⁰ Επίσης, από τις σερβόγλωσσες εφημερίδες³¹ μπορούσε ένας αναγνώστης να πληροφορηθεί για τον πληθυσμό, το κλίμα και τη γεωγραφία της Ελλάδας. Όμως, τα περισσότερα άρθρα αφορούσαν ιστορικά θέματα, ειδικά την Επανάσταση του 1821 «που μαζί με τις σερβικές εξεγέρσεις έμεινε στην ιστορία ως η θρυλική εποποιία».³²

³⁰ Karl Heinrich Hermes, *Ustanak grčki: od početka (1821) do bitke pod Navarinom (1827 god.)* [Ελληνική Επανάσταση: από την αρχή (1821) έως τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου (1827)] (Novi Sad: Narodna rečatnja dra Danila Medakovića, 1829), I.

³¹ Χρειάζεται να τονιστεί πως η κυκλοφορία των πρώτων καθημερινών εφημερίδων στη Σερβία αργοπορούσε σε σύγκριση με την Ελλάδα. Μόλις το 1878 μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου άρχισαν να δημοσιεύονται οι πρώτες εφημερίδες στη σερβική γλώσσα, που αποτέλεσαν ουσιαστικά τα επίσημα όργανα των πολιτικών κομμάτων. Τέτοιες ήταν οι *Samoupravna* (Αυτοδιοίκηση), *Videlo* (Φως) και *Srpska nezavisnost* (Σερβική ανεξαρτησία). Όσον αφορά εκείνες που κυκλοφορούσαν στο αυστριακό έδαφος ήταν η *Zastava* (Σημαία) από το Νόβι Σαντ και η *Srbobran* (Υπερασπιστής των Σέρβων) από το Ζάγκρεμπ. Οι εφημερίδες αυτές ενημέρωναν το σερβικό κοινό για τα γεγονότα στην Ελλάδα, όπως εκείνα της Κρητικής Επανάστασης (1895-1898) και του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897, ενώ καμιά φορά άγγιζαν και τα ιστορικά θέματα της προγενέστερης περιόδου: Nemanja M. Kalezić–Jasmina I. Tomašević, “The Struggle for Independence: Serbia and Greece as Mirrored in the Press During the Last Decades of the 19th Century”, αδημοσίευτη εισήγηση στο συνέδριο *New Tendencies in Ottoman Researches* (INOCTE 2019) (Belgrade: Faculty of Philosophy, 2019), 8-12.

³² Jov. Ristić, “Posle bombardovanja Beograda” (Μετά το βομβαρδισμό του Βελιγραδίου), *Otadžbina: književnost, nauka, društveni život* 8/29 (1881): 1-34· Ljub. Ćirić, “Stara i nova Grčka” (Παλαιά και νέα Ελλάδα), *Otadžbina* 18/70 (1888): 381-92· Ανώνυμος, “Grčka vojska» (Ελληνικός στρατός), *Službeni vojni list: organ i izdanje Vojnog ministarstva* 16 (1881): 333-34, 24 (1881): 533-36· M.Đ. Milovanović, “Istočno pitanje” (Ανατολικό Ζήτημα), *Delo: list za nauku, književnost i društveni život* 1 (1894): 496-508, 2 (1894): 448-66· Ανώνυμος, “Intervencija u međunarodnom pravu s obzirom na Tursku” (Διεθνής διαμεσολάβηση προς την Τουρκία), *Delo* 30 (1904): 365-80· A.J. Kumanudi, “Odnosi Karađorđevi i Miloševi sa Grcima. Prevod grčkih dokumenata iz Filomonove istorije Grčkog ustanka” (Σχέσεις του Καραγιώργη και του Μίλος με τους Έλληνες. Μετάφραση των ελληνικών εγγράφων από την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του Φιλήμονα), *Delo* 44 (1907): 9-10, 174-90· Ανώνυμος, “Opšta istorija” (Γενική ιστορία), *Prosvetni glasnik: službeni list Ministarstva prosvete i crkvenih poslova Kraljevine Srbije* 6 (1894): 44-103· K. D. Kumanudi, “Pogled na ulogu Rusije i Austrije u Istočnom pitanju” (Μια ματιά στο ρόλο της Ρωσίας και της Αυστρίας στο Ανατολικό Ζήτημα), *Srpski književni glasnik* 10/8 (1903): 584-605· *Srpska nezavisnost*, 1-5-1882.

Την ίδια περίοδο, ο ταγματάρχης του ελληνικού στρατού και αγωνιστής του 1821 Λάμπρος Κουτσονίκας, στο έργο του *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (1863-1864), πρότεινε την συμμαχία των δύο αδερφικών χωρών στον αγώνα ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.³³ Όμως, ήταν πλέον αργά. Τα εθνικά προγράμματα της Ελλάδας, της Σερβίας και, κατόπιν, της Βουλγαρίας δεν μπορούσαν να συνυπάρξουν. Με λίγα λόγια, τα Βαλκάνια δεν ήταν αρκετά μεγάλα για να συμπεριλάβουν ταυτόχρονα μια Μεγάλη Σερβία του Γκαράσανιν, μια Μεγάλη Ελλάδα του Κωλέττη και μια Μεγάλη Βουλγαρία του Αγίου Στεφάνου. Σε αυτό το ρομαντικό και εν μέρει ουτοπιστικό πνεύμα της εποχής, η Σερβία και η Ελλάδα ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις, οι οποίες κατέληξαν στην υπογραφή της Συνθήκης του Φεσλάου, που, όμως, δεν έτυχε ποτέ βασιλικής επικύρωσης. Προέβλεπε τις περιοχές που θα ενσωμάτωναν αμφοτέρως οι χώρες μετά την απελευθέρωση: η Ελλάδα τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Θράκη και τα νησιά του Αιγαίου, η Σερβία τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τη βόρεια ζώνη της Αλβανίας και το Μαυροβούνιο, σε περίπτωση που το τελευταίο δεν επιθυμούσε να γίνει ανεξάρτητο κράτος.³⁴ Δεν είναι σαφές σε τι είδους συμφωνία κατέληξαν οι δύο χώρες όσον αφορά τη Μακεδονία, δεδομένου ότι το σερβικό εθνικό πρόγραμμα του Γκαράσανιν είχε διαφορετική αντίληψη για τα όριά της από την ελληνική πλευρά. Το συγκεκριμένο ζήτημα παρέμεινε στην αφάνεια για λίγες ακόμη δεκαετίες. Η Σερβία του κνιάζ Μιχαήλ Ομπρένοβιτς (1860-1868) είχε ακόμη στραμμένο το βλέμμα προς τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, η οποία θα της εξασφάλιζε τη διέξοδο στην Αδριατική.

Μόνο μια δεκαετία μετά την ηγεμονία του, η Σερβία κατευθύνθηκε προς τη Μακεδονία με αποτέλεσμα να ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στις σερβο-ελληνικές σχέσεις. Με τη Συνθήκη του Βερολίνου, η Σερβία και το Μαυροβούνιο απέκτησαν την ανεξαρτησία τους, αλλά η διοίκηση της

³³ «Εάν όμως η τῆς Ἑλλάδος αὐτὴ ἀδελφὴ ἦτις καὶ θρησκευτικῶς ἀναποστάσεως ὑπάρχει συνδεδεμένη μετ' αὐτῆς ἐνωθῆ καὶ πολιτικῶς δι' ἀγῶνα τὸν ἅπαντα διὰ φιλικῆς καὶ ἀνασπάστου ὁμοσπονδίας θέλει ἰσχυροποιηθῆ μεγάλως ἀποκαθισταμένη σεβαστὴ παντοῦ»: Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (Αθήνα: Τύποις του "Ευαγγέλιμου" Δ. Καρακατζάνη, 1863-1864), 121.

³⁴ Σταμάτιος Θ. Λάσκαρις, *Διπλωματική ιστορία της Ελλάδος 1821-1914* (Αθήνα: Δημ. Ν. Τζάκα-Στέφ. Δελαγραμμάτικα, 1947), 117· Μιχαήλ Λάσκαρης, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923 τ. Α': 1800-1878* (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1948), 225.

Βοσνίας-Ερζεγοβίνης ανατέθηκε, έστω και προσωρινά, στην Αυστρο-ουγγαρία. Η *de facto* αυτή προσάρτηση σήμαινε πως ένα μεγάλο κομμάτι των Σέρβων θα συνέχιζε να παραμένει υπό ξένη κυριαρχία και, ταυτόχρονα, ματαιώνονταν τα σχέδια του Βελιγραδίου για έξοδο στην Αδριατική. Έκτοτε, η Σερβία άρχισε ενεργά να διεκδικεί περιοχές της βόρειας Μακεδονίας³⁵ καταπολεμώντας το έργο της βουλγαρικής Εξαρχίας μέσω των διάφορων απεσταλμένων, εκπαιδευτικών και κληρικών.³⁶

³⁵ Στο σερβικό εθνικό πρόγραμμα του Γκαράσανιν που καθόρισε τη σερβική εξωτερική πολιτική μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν αναφέρονταν τα ονόματα των περιοχών της Παλαιάς Σερβίας (Ράσκα, Κοσσυφοπέδιο, Σκόπια), όπως και της Μακεδονίας (κάποιες περιοχές των βιλαετιών του Μοναστηρίου και της Θεσσαλονίκης). Όμως, εφόσον ο Σέρβος πολιτικός ανέφερε στο πρόγραμμά του την Αυτοκρατορία του Δουσάν, θέτοντάς την ως βάση του νέου σερβικού κράτους, συμπεραίνεται πως αυτές οι περιοχές ήταν αυτονόητα εντός. Το μεσαιωνικό σερβικό κράτος νομιμοποιούσε το ιστορικό δίκαιο του σερβικού έθνους για τις περιοχές αυτές: Κατσαροπούλου, *ό.π.*, 172-79.

³⁶ Για τη σερβική πολιτική στη Μακεδονία από την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας και τη σερβική αντιμετώπιση του Μακεδονικού Ζητήματος βλ. Κωνσταντίνος Κατσάνος, «Η Μακεδονία των Σέρβων 1870-1941: από την Παλαιά στη Νότια Σερβία», στο *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, επιμ. Ιωάννης Στεφανίδης (Αθήνα: Πατάκης, 2008), 212-34· Ljubiša Doklešić, *Kroz historiju Makedonije: izabrani izvori* (Από την ιστορία της Μακεδονίας: επιλεγμένες πηγές) (Zagreb: Školska knjiga, 1964), 52-194· Stojan Novaković, *Najnovija balkanska kriza i srpsko pitanje: beleške, razmišljanja, razgovori i politički članci iz 1908-1909* (Η τελευταία βαλκανική κρίση και το σερβικό ζήτημα: Σημειώσεις, σκέψεις, συζητήσεις και πολιτικά άρθρα από τα 1908 και 1909) (Beograd: Štampa, 1910), 2-100· του ίδιου, *S' Morave na Vardar* (Από το Μοράβα έως τον Αξιό) (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1892), 3-109· του ίδιου, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905* (Βαλκανικά ζητήματα και λίγες ιστοριοπολιτικές σημειώσεις περί της Βαλκανικής χερσονήσου 1886-1905) (Beograd: Zadužbina Pije M. Kolarca, 1906), 7-549· Stojan Protić, *O Makedoniji i Makedoncima* (Περί της Μακεδονίας και των Μακεδόνων) (Beograd: Škerlić, 1928), 4-107· Marko P. Cemović, *Makedonski problem i Makedonci* (Το Μακεδονικό Ζήτημα και οι Μακεδόνες) (Beograd: Dela, 1913), 21-109· Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnovi antropogeografije* (Βαλκανική χερσόνησος και νοτιοσλαβικές χώρες: Βάση της ανθρωπογεωγραφίας), τ. Β΄ (Beograd: Knjižara Geca Kon, 1931), 73-171· του ίδιου, *Nekolika promatranja o etnografiji Makedonskih Slovena* (Λίγες παρατηρήσεις για την εθνογραφία των Σλαβομακεδόνων) (Beograd: Delo, 1906), 2-67· του ίδιου, *O balkanskim psihičkim tipovima* (Περί βαλκανικών τύπων ανθρώπων), επιμ. Ivo Andrić (Beograd: Prosveta, 1988), 15-113· του ίδιου, *Sabrana dela knjiga 3. Govori i članci* (Συλλογικά έργα, τ. Γ΄. Ομιλίες και άρθρα), επιμ. Radomir Lukić, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva,

Ταυτόχρονα, η σερβική και η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησαν να βρουν μια συμβιβαστική λύση. Ο πολιτικός Στόγιαν Νοβάκοβιτς, μέλος της «Επιτροπής για τα σερβικά σχολεία και τους Σέρβους δασκάλους στην Παλαιά Σερβία και τη Μακεδονία» –που εφάρμοσε τη σερβική εθνική πολιτική στις εν λόγω περιοχές– και πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη (1886-1891), ανέπτυξε πρόγραμμα συνεργασίας με την ελληνική κυβέρνηση για την διαίρεση της Μακεδονίας σε σφαίρες επιρροής. Ο Νοβάκοβιτς, που ήταν υποστηρικτής μιας συναινετικής σερβο-ελληνικής συμφωνίας,³⁷ συζήτησε με τον Έλληνα πρεσβευτή Νικόλαο Μαυροκορδάτο, με γνώμονα μια τέτοια προοπτική, και την διαίρεση της Μακεδονίας σε ελληνική και σερβική σφαίρα επιρροής. Συμφώνησαν να επιδικαστεί η βόρεια ζώνη στη Σερβία και η νότια στην Ελλάδα αλλά υπήρξε διαφωνία για τη μεσαία ζώνη. Και οι δύο πλευρές διεκδικούσαν τη Στρώμνιτσα, το Μοναστήρι, το Κρούσοβο και την Αχρίδα. Ούτε οι νέες διαπραγματεύσεις, που ξεκίνησαν δύο χρόνια αργότερα, το 1892, καρποφόρησαν. Ο πολιτικός Βλάνταν Τζόρτεβιτς, απεσταλμένος του σερβικού κράτους στην Αθήνα, με πρωτοβουλία του Νοβάκοβιτς άρχισε διαπραγματεύσεις με τον Έλληνα

1987), 34-61· του ίδιου, *Sabrana dela knjiga 8. Osnovi za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije* (Συλλογικά έργα, τ. Θ'. Βάση της γεωγραφίας και γεωλογίας της Μακεδονίας και της Παλαιάς Σερβίας) (Beograd: SANU, 1995), 53-7, 437-64· Pavle Orlović–Svetislav Simić, “Mačedonija i mačedonsko pitanje” (Η Μακεδονία και το Μακεδονικό Ζήτημα), *Srpski književni glasnik* 8/6 (1902): 1264-69· των ίδιων, “Mačedonsko pitanje i turkofilstvo” (Το Μακεδονικό Ζήτημα και η τουρκοφιλία), *Srpski književni glasnik* 6/8 (1902): 459-67.

³⁷ Ο Νοβάκοβιτς θεωρούσε πως η συνεργασία των δύο χωρών ήταν απαραίτητη για την καταπολέμηση της βουλγαρικής Εξαρχίας. Ήταν σίγουρα ο μοναδικός Σέρβος της εποχής που γνώριζε τόσα πολλά για το ελληνικό εθνικό πρόγραμμα και την ελληνική εθνική ιδεολογία. Έχοντας την ευκαιρία να γνωρίσει τους ελληνικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια της θητείας του, ενδιαφέρθηκε για την καθημερινή ζωή τους και τον ελληνικό πολιτισμό. Προσπάθησε να φέρει τους Έλληνες πιο κοντά στον σερβικό λαό μεταφράζοντας και συγγράφοντας διάφορα εγχειρίδια ελληνικής ιστορίας και συλλογές ποιημάτων. Στη Σερβία έγιναν γνωστά τα έργα του: *Jelada i Jelini* (Η Ελλάς και οι Έλληνες, 1874), *Grčke misli o etnografiji Balkanskog poluostrva* (Ελληνικές σκέψεις περί της εθνογραφίας της Βαλκανικής Χερσονήσου, 1890), *Carigradska patrijaršija i pravoslavlje u evropskoj Turskoj* (Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ορθοδοξία στην ευρωπαϊκή Τουρκία, 1895), όπως και οι μεταφράσεις των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών από την τσεχική γλώσσα στο λογοτεχνικό περιοδικό *Vila* (Νεράιδα).

υπουργό Εξωτερικών, τον Στέφανο Δραγούμη. Η σερβική πλευρά φάνηκε πρόθυμη για κοινή δράση των δύο κρατών εναντίον της Βουλγαρίας, αλλά δεν υποχωρούσε βορειότερα από το Μοναστήρι, το Κρούσοβο και τον Περλεπέ. Και η τελευταία προσπάθεια, το 1899, ανάμεσα στον αντιπρόσωπο της Σερβίας Αλέξανδρο Μιλίτσεβιτς, και τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών Άθω Ρωμάνο, απέβη άκαρπη.³⁸ Παρόλο που οι διαπραγματεύσεις δεν ευοδώθηκαν με συμφωνία για τη μεσαία ζώνη, μετεξελίχθηκαν σε βασική αρχή της διανομής της Μακεδονίας, απόφαση που απέκλειε τη Βουλγαρία, τον κοινό εχθρό των δύο χωρών.³⁹

Όμως, οι αντικρουόμενες βλέψεις για τη μεσαία ζώνη της Μακεδονίας οδήγησαν αναπόφευκτα σε ψύχρανση των διμερών σχέσεων. Τις επαφές δυσκόλεψε επιπρόσθετα η ουδέτερη στάση της σερβικής πλευράς στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, όταν, μάλιστα, παραχωρήθηκαν –ως αντάλλαγμα από την Υψηλή Πύλη– εκπαιδευτικά και θρησκευτικά προνόμια στη Σερβία για τα βίλαετια του Μοναστηρίου και της Θεσσαλονίκης.⁴⁰ Εκδηλώθηκαν, ωστόσο, κάποιες προσπάθειες προσέγγισης κατόπιν πρωτοβουλίας και των δύο πλευρών. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν ο εορτασμός της επετείου της μάχης του Κοσόβου στην Αθήνα, στις 28 Ιουνίου του 1889. Τρία χρόνια αργότερα, ένας άλλος Σέρβος πολιτικός, υποστηρικτής της διατήρησης των καλών σερβο-ελληνικών σχέσεων, ο Τσέντομιλ Μιγιάτοβιτς, έγραψε το έργο *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. Η τελευταία νύχτα της Πόλης*. Σε αυτό τόνιζε το ηθικό δίκαιο και την ιστορική συνέχεια των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη, επισημαίνοντας στην εισαγωγή πως «υπάρχει στον κόσμο μια αίσθηση ότι η Πόλη μπορεί σύντομα να αλλάξει και πάλι χέρια».⁴¹ Ο μύθος της μάχης του Κοσόβου ήταν αναπόσπαστο στοιχείο της εξέλιξης της σερβικής εθνικής ταυτότητας. Η «κοιτίδα των Σέρβων» ήταν ό,τι για τους Έλληνες η Κωνσταντινούπολη. Οι δύο λαοί, αλληλοϋποστηριζόμενοι στον αγώνα για την απελευθέρωση των «πατρώνων εδαφών», παραμέριζαν το επίκαιρο Μακε-

³⁸ Hasiotis, *ό.π.*, 306.

³⁹ Σπυρίδων Σφέτας, *Η διαμόρφωση της σλαβομακεδονικής ταυτότητας. Μια επώδυνη διαδικασία* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003), 58.

⁴⁰ Đorđević, *Srbija i Grčka*, 263.

⁴¹ Čedomilj Mijatović, *Constantine the Last Emperor of the Greeks or the Conquest of Constantinople by the Turks (A.D. 1453). After the Last Historical Researches* (London: Sampson Low, Marston & company, 1892), XII.

δονικό Ζήτημα. Μια ακόμη προσέγγιση ήταν η ανέγερση αγάλματος προς τιμήν του Φεραίου στο Βελιγράδι το 1889, με την επιγραφή «Στον Ρήγα Φεραίο. Ο σερβικός και ο ελληνικός λαός».⁴²

Ωστόσο, οι προσπάθειες των δύο πλευρών, όπως ήταν η επίσκεψη του Τρικούπη στο Βελιγράδι τον Ιούνιο του 1891, οι προετοιμασίες για την υποδοχή Σέρβων φοιτητών στην Αθήνα, η οργάνωση συναυλιών για φιλανθρωπικούς σκοπούς στο Βελιγράδι για να στηριχθεί η Θεσσαλονίκη μετά από τον σεισμό το 1902⁴³ και τα λογοτεχνικά άρθρα του πολιτικού και απεσταλμένου του σερβικού κράτους στην Αθήνα Βλάνταν Τζόρτζεβιτς,⁴⁴ δεν μπορούσαν να καλύψουν τη σοβαρότητα της διάστασης του Μακεδονικού Ζητήματος. Ακόμη και οι ειδήσεις ότι η ελληνική γλώσσα θα διδασκόταν υποχρεωτικά στα σερβικά γυμνάσια πέρασε σχεδόν ασχολίαστη από τον ελληνικό Τύπο.⁴⁵ Κατά τη διάρκεια αυτής της δεύτερης φάσης και οι δύο χώρες προσπαθούσαν να συμβιβάσουν τις αντικρουόμενες βλέψεις για τα τουρκικά εδάφη στα Βαλκάνια, που «περίμεναν τους απελευθερωτές». Με το Μακεδονικό Ζήτημα, η «παραδοσιακή» σερβο-ελληνική φιλία τέθηκε σε δοκιμασία. Δεν αρκούσαν πλέον οι συνθήκες φιλίας και συμμαχίας, που ήταν γραμμένες σ' ένα απλό χαρτί, οι αναφορές μιας βαλκανικής ομοσπονδίας του Ρήγα και τα άρθρα προς τιμήν της άλλης χώρας. Είχε φτάσει η στιγμή των αποφάσεων και των διπλωματικών συμπράξεων.⁴⁶ Η αυξανόμενη παρουσία των Βουλγάρων στη Μακεδονία συνέβαλε στο να αναστείλουν, προς στιγμή, οι δύο πλευρές τις διαφωνίες τους και να συγκεντρώσουν τις δυνάμεις για την καταπολέμηση της βουλγαρικής προπαγάνδας.

Η δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου Ομπρένοβιτς και της βασίλισσας Ντράγκα τον Μάιο του 1903 διέκοψε πρόωρα τη φάση αυτή.

⁴² *Male novine*, 24 και 30-6-1889· *Ακρόπολις*, 5 και 7-7-1889.

⁴³ Jovanka Đorđević–Jovanović, “Greece in Serbian periodicals (first half of 20th century)”, *Balkan Studies* 45/1-2 (2004): 166.

⁴⁴ Μετέφρασε τα θεατρικά έργα του Άγγελου Βλάχου *Βραδινό γλέντι στον κυρίου Σουζαμάτη* το 1890 και του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή *Του Κοντρούλη ο γάμος* το 1892. Ταυτόχρονα συνεισέφερε στην προσέγγιση των δύο πλευρών με συγγραφή βιβλίων και άρθρων όπως «Εικόνες από την Αθήνα και κοντινές περιοχές» το 189?, «Ο Σέρβος ποιητής Λ. Κ. Λαζάρεβιτς» το 1892, *Η ελληνική και η σερβική παιδεία* το 1896 κ.ά.

⁴⁵ Γούναρης, *ό.π.*, 195.

⁴⁶ Γούναρης, *ό.π.*, 327.

Ουσιαστικά, ήταν ένα πραξικόπημα που έφερε στο προσκήνιο την αντιπαράθεση μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών. Με τη βασιλοκτονία η Σερβία περιλήφθηκε στη μαύρη λίστα της Ευρώπης ως έθνος βαρβάρων, όπου και παρέμεινε μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁴⁷ Η αρνητική εικόνα της, ως «πρωτόγονης, βαρβαρικής χώρας»,⁴⁸ την οδήγησε σε ακόμη πιο μεγάλη απομόνωση. Δίχως ευρωπαίους υποστηρικτές, έτσι απομονωμένη όπως ήταν, η Σερβία επιχείρησε εκ νέου προσέγγιση με την Ελλάδα. Η Αθήνα δεν την απέρριψε, γνωρίζοντας πως οι Σέρβοι αποτελούσαν πλέον μικρότερο κίνδυνο στη Μακεδονία από τους Βούλγαρους και όσο αυτή η απομόνωση της Σερβίας γινόταν μεγαλύτερη, τόσο οι σερβο-ελληνικές σχέσεις παρουσίαζαν δυνατότητες βελτίωσης.⁴⁹ Εξάλλου, παρ' όλες τις προσπάθειες, η σερβική επιρροή στη Μακεδονία, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ουδέποτε προσέλαβε απειλητικές για τους Έλληνες διαστάσεις.⁵⁰ Ο πολιτικός Μιγιάτοβιτς, που είχε ήδη εκφράσει τη θετική του γνώμη για τους Έλληνες στο βιβλίο του, επανήλθε το 1910 με την ιδέα της βαλκανικής συμμαχίας. Συνεισέφερε έτσι στην αποκατάσταση των διμερών σχέσεων. Στα σχέδιά του περιέλαβε ακόμη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία γιατί πίστευε πως έτσι μόνον θα ήταν εφικτή η αντιμετώπιση της Αυστροουγγαρίας.⁵¹

Όμως, και η Σερβία και η Ελλάδα έπρεπε να απαλλαγούν πρώτα από τον αιώνιο τους εχθρό, του οποίου η διάλυση «ήταν γραμμένη από πολύ καιρό στο βιβλίο της μοίρας».⁵² Τον Οκτώβριο του 1912, χωρίς να έχουν υπογράψει προηγουμένως συνθήκη συμμαχίας, οι δύο χώρες, ε-

⁴⁷ Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, επιμ. Χρήστου Χατζηιωσήφ, τ. Α΄ (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999), 23.

⁴⁸ Slobodan Marković, "British Perceptions of the Salonika Front", στο *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War: Proceedings of the International Conference. Thessaloniki 16-18 April 2002* (Θεσσαλονίκη: IMXA, 2005), 410.

⁴⁹ Basil C. Gounaris, "A Mysterious Bond forged by History: The Making of Greek-Serbian Traditional Friendship in 19th Century Greece," *Balkan Studies* 45, no. 1-2 (2004): 18.

⁵⁰ Περισσότερο για τους λόγους αποτυχίας της σερβικής δράσης στη Μακεδονία βλ. Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)* (Αθήνα: Παρασκήνιο, 1992), 30-4.

⁵¹ *Ακρόπολις*, 13 και 14-1-1910.

⁵² Jacob Gold Schurman, *The Balkan Wars 1912-1913* (London: Oxford University Press, 1914), 3.

νωμένες με τις δυνάμεις της Βουλγαρίας και του Μαυροβουνίου, κήρυσαν τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη συνέτριψαν σε σύντομο χρονικό διάστημα.⁵³ Ως γνωστόν, η Συνθήκη του Λονδίνου, υπογεγραμμένη στις 30 Μαΐου του 1913, δεν ικανοποίησε τους συμμάχους και άφησε απροσδιόριστη τη μοίρα της Μακεδονίας. Η δυσαρέσκεια των χωρών για το μέλλον των μακεδονικών εδαφών, ο αποκλεισμός της Σερβίας από την Αδριατική λόγω της δημιουργίας του ανεξάρτητου αλβανικού κράτους και η βουλγαρική παρουσία στη Θεσσαλονίκη ώθησαν το Βελιγράδι και την Αθήνα στην υπογραφή Μυστικού Προκαταρκτικού Πρωτοκόλλου.⁵⁴ Η σημασία της σερβο-ελληνικής συμμαχίας αποδείχθηκε γρήγορα στην πράξη. Με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, στις 10 Αυγούστου, η Σερβία και η Ελλάδα απέκτησαν νέα εδάφη, εις βάρος της Βουλγαρίας, και, για πρώτη φορά στην ιστορία τους, κοινά σύνορα.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ήταν σημαντικοί ιστορικοί σταθμοί της τρίτης φάσης των σερβο-ελληνικών σχέσεων. Οι δύο πλευρές λησμόνησαν τις διαφωνίες τους για τη μεσαία ζώνη της Μακεδονίας. Απέμεινε όμως δυσαρέσκεια στην ελληνική πλευρά για το Μοναστήρι, το οποίο ο σερβικός στρατός κατέλαβε στις 19 Νοεμβρίου του 1912.⁵⁵ Και οι τρεις φάσεις των σερβο-ελληνικών σχέσεων μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επηρεάστηκαν από τις ιδέες της συμμαχίας και της φιλίας, που είχαν τις ρίζες τους στο όραμα της βαλκανικής ομοσπονδίας του Φεραΐου και στις πρώτες εξεγέρσεις των δύο κρατών εναντίον του οθωμανικού καθεστώτος. Η ιδέα αυτή δεν άλλαζε, παρά μόνο οι εχθροί. Ο πρώτος στη σειρά ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο αιώνιος κατάκτητής των Βαλκανίων, ο οποίος εγκαταλείποντας σταδιακά τα ευρωπαϊκά εδάφη πολλαπλασίασε τα περιθώρια συγκρούσεων ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη. Η Σερβία, που μέχρι τη Συνθήκη του Βερολίνου εμφανιζόταν ως σωτήρας όχι μόνο του σερβικού λαού αλλά και όλων των Νοτίων Σλάβων στα Βαλκάνια, απέτυχε στην αποστολή της λόγω της προσάρτησης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστρία. Στρεφόμενη εκ των πραγμάτων προς τη Μακεδονία, την «προϊκα» των Οθω-

⁵³ Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2007), 534.

⁵⁴ Hasiotis, *ό.π.*, 43-7.

⁵⁵ Γούναρης, *ό.π.*, 219-20.

μανών, άρχισε να βλέπει τον σύμμαχό της στον αγώνα εναντίον του σουλτάνου –την Ελλάδα– με διαφορετική, περισσότερο ανταγωνιστική, ματιά. Ας τονιστεί, πάντως, ότι κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και των ανταγωνισμών για την κατανομή της Μακεδονίας, το –ιδιαίτερα ελληνικά διατεθειμένο– Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν ήταν σύμμαχος του Βελιγραδίου. Το αντίθετο. Η σερβική εκκλησία δεν μπορούσε να συγκρουστεί με το «μητρικό» της Πατριαρχείο ούτε, όμως, και να το εγκαταλείψει.⁵⁶

Παρ' όλες τις διακυμάνσεις στις σερβο-ελληνικές σχέσεις η πρόθεση για συμμαχική προσέγγιση διατηρήθηκε και η βασική ιδέα των Σέρβων πολιτικών να βρεθεί μια συναινετική λύση με την ελληνική πλευρά για τη διανομή της Μακεδονίας τελικά ευοδώθηκε. Μάλιστα, πριν από τη συντριβή του βουλγαρικού στρατού στη Μακεδονία, έκανε την εμφάνισή της και η ιδέα μιας συμμαχίας εναντίον της Αυστροουγγαρίας, η οποία όμως δεν προχώρησε. Η σερβο-ελληνική συνθήκη συμμαχίας του 1913 προέβλεπε την αμυντική σύμπραξη σε περίπτωση επίθεσης τρίτης χώρας αλλά ο βασιλιάς Κωνσταντίνος δεν τη θεώρησε δεσμευτική έναν χρόνο αργότερα, όταν ο Μεγάλος Πόλεμος απέκτησε παγκόσμιο χαρακτήρα. Εξάλλου, ούτε το Βελιγράδι ήταν διατεθειμένο να υποστηρίξει με τα όπλα την Αθήνα στο ζήτημα των νησιών του βορείου Αιγαίου. Αν το σκεφτεί όμως κανείς, θα ήταν πράγματι παράλογη –για τα γεωπολιτικά δεδομένα της εποχής– η παρέμβαση της Ελλάδας σε έναν περιφερειακό αυστρο-σερβικό πόλεμο, όπως και η σερβική ανάμειξη σε μια τοπική ελληνο-τουρκική σύγκρουση για το ζήτημα των νησιών, που δεν ανήκαν στη δική της σφαίρα συμφερόντων⁵⁷ και επί των οποίων η Σερβία δεν ασκούσε κανένα απολύτως δικαίωμα.

Αν κάναμε την υποθετική ερώτηση ποια από αυτές τις δύο χώρες είχε μεγαλύτερη ανάγκη να πλησιάσει την άλλη, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως αυτή ήταν η Σερβία.⁵⁸ Η Αθήνα ζήτησε τη σερβική χείρα βοήθειας μόνο μια φορά, εκείνο το καλοκαίρι του 1913, όταν στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας ήταν παρούσες βουλγαρικές μονάδες. Σε αντίθεση με την Ελλάδα, η Σερβία δεν είχε θαυμαστές στη

⁵⁶ Terzić, *ό.π.*, 371, 411-12.

⁵⁷ Hasiotis, *ό.π.*, 461.

⁵⁸ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988), 416-20.

Δύση. Ήταν μια αγροτική χώρα των Βαλκανίων ελάχιστα αναγνωρίσιμη και, μετά από τη βασιλοκτονία, ακόμη λιγότερο δημοφιλής. Ειδικά μετά από το 1903, η Σερβία προσπαθούσε με διάφορους τρόπους να προσεγγίσει την Ελλάδα και τον ελληνικό λαό. Από την άλλη, η «κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού» διέθετε τη μακροχρόνια παράδοση του δυτικού φιλελληνισμού, θεωρητικού αλλά και έμπρακτου, ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.⁵⁹ Οι Σέρβοι διανοούμενοι, όπως ο Νοβάκοβιτς, ο φιλόλογος Βουκ Στεφάνοβιτς Κάρατζιτς και ο ιστορικός Γιόβαν Ράγιτς, αντιλαμβάνονταν τη διαφορετική απήχηση της πρώτης σερβικής εξέγερσης και της Ελληνικής Επανάστασης στην Ευρώπη. Ο Ράγιτς έγραψε: «Έτσι η Ελλάδα απέκτησε τη μισή Θεσσαλία το 1878, χωρίς όπλα και χωρίς ούτε μια ανθρώπινη ζωή χαμένη».⁶⁰

Μήπως ο σερβικός λαός, κυρίως λόγω του μύθου της σερβο-ελληνικής φιλίας που για δεκαετίες προωθούσαν οι πολιτικοί δύο κρατών, περίμενε κάποιες πράξεις από τους Έλληνες «εκ φύσεως»; Σε ερώτηση για την Ανατολική Ομοσπονδία ο βασιλιάς Νικόλαος του Μαυροβουνίου δήλωσε στο Παρίσι το 1883 πως δεν υπήρχε συμφωνία των κρατών του Αίμου, επρόκειτο απλώς για μια «φυσική σχέση».⁶¹ Τα ίδια είχε δηλώσει και ο βασιλιάς Μίλαν στη Βιέννη λίγους μήνες πριν από τη δήλωση του Τρικούπη πως η χώρα του δεν έδειχνε ενδιαφέρον για τέτοιες συνεργασίες. Από αυτές τις βασιλικές δηλώσεις φαίνεται η πίστη τους σε μια «αδελφότητα» των βαλκανικών κρατών, η οποία πιθανότατα να μην υπήρχε. Ίσως λόγω αυτής της «φυσικής σχέσης» η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Ελλάδα ήταν οι μοναδικές χώρες που δεν υπέγραψαν τη συνθήκη συμμαχίας στις παραμονές του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου; Ούτε οι σερβικοί αλλά ούτε και οι ελληνικοί διπλωματικοί κύκλοι δεν έδειχναν κάποια ιδιαίτερη ανησυχία γι' αυτό το ζήτημα.⁶² Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν οι εορτασμοί προς τιμήν του Γεωργίου Α΄ της Ελλάδας, στις 6 Μαΐου 1912, στη Σερβία. Ο σερβικός λαός, που γιόρταζε πανηγυρικά στους δρόμους του Βελιγραδίου την

⁵⁹ Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2005), 116-17.

⁶⁰ Terzić, *ό.π.*, 305.

⁶¹ Περισσότερο για την Ανατολική Ομοσπονδία βλ. Λουκιανός Χασιώτης, «*Η Ανατολική Ομοσπονδία*»: Δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19^{ου} αιώνα (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2001), 12-61.

⁶² Γούναρης, *ό.π.*, 177, 218.

εορτή του τελευταίου, προκάλεσε στην Ελλάδα μεγάλη έκπληξη. Ένας Έλληνας ανταποκριτής έγραψε: «Ουδείς ανέμενε και κανείς δεν θα θελήσει να πιστεύσει εις την αυθόρμητον εκδήλωσιν εκ μέρους των Σέρβων τοσούτης παροχής φιλελληνικών συναισθημάτων».⁶³

Παρ' όλες τις συγκρούσεις των προηγούμενων δεκαετιών λόγω του Μακεδονικού, οι Σέρβοι μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρέμειναν στα μάτια των Ελλήνων οι πιο αγαπημένοι τους Σλάβοι, οι πιο χρήσιμοι και οι πιο έξυπνοι. Ο λαός τους ήταν «θαρραλέος», «περήφανος», «εργατικός» και «θιασώτης της ελευθερίας». Οι Έλληνες στα μάτια των Σέρβων αποτελούσαν έναν «αδελφικό» λαό και η χώρα τους μια «αδελφική» χώρα, που ήταν φορέας της Ορθοδοξίας μαζί με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, στο οποίο η σερβική εκκλησία έμεινε ενταγμένη για αιώνες. Ο κοινός εχθρός στα Βαλκάνια – πρώτα η Οθωμανική Αυτοκρατορία και κατόπιν η Βουλγαρία – έφερνε τους δύο λαούς πιο κοντά. Οι Έλληνες περιγράφηκαν ως άνθρωποι «περήφανοι» λόγω της κατάγωγής τους και της κληρονομιάς του αρχαίου πολιτισμού τους. Αυτοί, όπως και οι Σέρβοι, ήταν λαός με πνεύμα ανεξαρτησίας και περιγράφηκαν ως υπερασπιστές της εθνικής ιδέας και ως άτομα με εθνική αυτοσυνειδησία.⁶⁴ Παρόλο που ο μύθος της σερβο-ελληνικής φιλίας δεν αντανακλούσε πάντα την πραγματικότητα – αφού πολύ συχνά δεν συμβαδίζαν οι «πολιτικές αντιπαλότητες»⁶⁵ με τα συναισθήματα των δύο λαών – επιβίωσε όχι μόνο μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά και μέχρι τις ημέρες μας. Η σερβο-ελληνική συνεργασία και φιλία, όσο και να ακουγόταν κατά περιόδους σαν μια «κενή φράση», αποτέλεσε αναπόσπαστο στοιχείο της σερβικής και της ελληνικής εθνικής συνείδησης.⁶⁶

⁶³ *Pravda*, 24-4-1912· *Ακρόπολις*, 7-5-1912.

⁶⁴ Κωνσταντίνος Μητσόπουλος, *Γεωγραφία της Ευρώπης και ιδίως της Ευρωπαϊκής Τουρκίας προς χρήσιν της πρώτης τάξεως των Γυμνασίων* (Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστώ, 1892), 190· Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία από την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, τ. Α΄ (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2009), 397· Stojan Novaković, *Jelada i Jelini: putopis, statistika, administracija* (Η Ελλάς και οι Έλληνες: περιήγηση, στατιστική, διοίκηση) (Beograd: Štamparija N. Stefanovića i družine, 1874), 50-63· Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», 23· Terzić, *ό.π.*, 411.

⁶⁵ Hasiotis, *ό.π.*, 18.

⁶⁶ Terzić, *ό.π.*, 419.

Αγνή Κ. Κολιαδήμου

«ΑΝΥΠΟΜΟΝΩΣ ΑΝΑΜΕΝΟΝΤΕΣ ΤΟ ΑΤΜΟΠΛΟΙΟΝ»:

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΜΕΡΤΖΑΝ
ΑΠΟ ΤΟ ΚΟΥΜΠΑΝ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΚΑΥΚΑΣΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΣΚΥΔΡΑΣ (1919-1920)

Η ελληνική κοινότητα του Μερτζάν που βρισκόταν στην περιφέρεια Κουμπάν του Βορείου Καυκάσου δημιουργήθηκε το 1864¹ ως αποτέλεσμα της αναστάτωσης που προκάλεσε ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856) στην ευρύτερη περιοχή του Ευξείνου Πόντου. Οι Ρώσοι επικυρίαρχοι του Καυκάσου, για να αντικαταστήσουν τους τοπικούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς –Κούρδους, Κιρκάσιους και Αμπχάζιους– που εγκατέλειπαν τις εστίες τους λόγω του πολέμου, προσπάθησαν να προσελκύσουν χριστιανούς εποίκους από άλλα μέρη της τσαρικής επικράτειας και την Οθωμανική Αυτοκρατορία με σκοπό την κάλυψη των δημογραφικών κενών, την οικονομική ανάπτυξη και κυρίως την αλλοίωση της εθνολογικής σύστασης των νέων κτήσεών τους στον Καύκασο. Η πολιτική αυτή βρήκε ανταπόκριση στους ελληνικούς ποντιακούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως εξαιτίας της ανοργάνωτης εγκατάστασης χιλιάδων σκληροτράχηλων μουσουλμάνων προσφύγων στην ποντιακή ύπαιθρο και της αρχικής αδιαφορίας των οθωμανικών αρχών απέναντι στο ρεύμα μετανάστευσης χριστιανών προς τη Ρωσία αλλά και λόγω της θετικής στάσης υπέρ της μετανάστευσης που τήρησε τα πρώτα χρόνια της σύστασής του το ελληνικό προξενείο Τραπεζούντας.² Σύμφωνα με τον Νικόλαο Φουντούλη που διετέλεσε πρόξενος στην Τραπεζούντα το 1882-83 από το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου ως το 1878 είχαν μεταναστεύσει στον Καύκασο 36.000 άτομα.³ Ο αρχιμανδρίτης Πανάρετος Τοπαλίδης ανεβάζει σημαντικά αυτόν τον αριθμό αναφέροντας καθ' υπερβολή ότι μόνο μεταξύ 1856-1866 είχαν μετακινηθεί στον Βόρειο Καύκασο 60.000 Πόντιοι κυρίως από τις περιφέρειες Τραπεζούντας και Θεοδοσιούπολης (Ερζερούμ) και λιγότεροι από τις επαρχίες Κολωνίας, Χαλδίας, Νεοκαισάρειας και από τη Σάντα της επαρχίας Ροδόπολης της περιφέρειας Σεβάστειας. Μερικές χιλιάδες από αυτούς εγκαταστάθηκαν στο ρωσικό κυβερνείο του Κουμπάν ιδρύοντας επάνω ή κοντά στη σιδηροδρομική γραμμή που συνέδεε το Νοβοροσίσκ με το

¹ Βλάσης Αιγυζίδης, *Παρευξείνιος Διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Ευξείνου Πόντου* (Θεσσαλονίκη, 2001), 166.

² Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο (19^{ος} αι)», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 10 (1993): 108-14.

³ Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μεταναστεύσεις», 130.

Αικατερινοντάρ⁴ χωριά, όπως το Μερτζάν και το Κοτάκιοϊ ή όπως το Βίτιζοφ κοντά στην Ανάπα, και παραθαλάσσιους οικισμούς με μεγαλύτερους την Καπαρτίγκα και το Γιελεντζίκ είκοσι χιλιόμετρα νότια του Νοβοροσίσκ.⁵

Το Μερτζάν βρίσκεται στην ενδοχώρα του Κουμπάν, δεκαέξι χιλιόμετρα βόρεια του Αμπίνσκ (Abinsk), από όπου περνούσε η σιδηροδρομική γραμμή που συνέδεε το Αικατερινοντάρ με το Νοβοροσίσκ, και εξήντα έξι χιλιόμετρα ανατολικά του Νοβοροσίσκ. Στην κωμόπολη αυτή είχε δημιουργηθεί μια από τις πλέον πολυάριθμες ελληνικές κοινότητες του Κουμπάν με πληθυσμό που έφθανε στις παραμονές του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου σύμφωνα με στατιστική των ρωσικών αρχών τις 2.100 ψυχές και διέθετε μια εκκλησία και ένα τετρατάξιο σχολείο με δύο δασκάλους.⁶ Οι κάτοικοί της, όπως οι περισσότεροι ποντιακοί πληθυσμοί του Κουμπάν, ήταν αγρότες και ασχολούνταν κυρίως με την καπνοκαλλιέργεια και κατά δεύτερο λόγο με την καλλιέργεια σιτηρών, αραβοσίτου, γεωμήλων και ηλιόσπορου για την παραγωγή λαδιού.⁷

Η Ρωσική Επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917, η επικράτηση των Μπολσεβίκων τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε διατάραξαν την καθημερινότητα των κατοίκων, με την περιφέρεια του Κουμπάν και την παράλια ζώνη της Μαύρης Θάλασσας να μετατρέπονται σε ένα από τα κύρια θέατρα αυτού του Εμφυλίου. Από τη μια, οι Κοζάκοι του Κουμπάν διεκδικώντας την ανεξαρτησία τους παρείχαν καταφύγιο στους Αντεπαναστάτες του Εθελοντικού Στρατού που αρχικά τελούσε υπό την ηγεσία των Λαβρ Κορνίλοφ (Lavr Kornilov) και Μιχαήλ Αλεξέγιεφ (Michail Alexeyief) και από τον Απρίλιο του 1918, μετά τον θάνατό τους, του Αντόν Ντε-

⁴ Σήμερα η πόλη ονομάζεται Krasnodar.

⁵ Αρχιμανδρίτης Πανάρετος Κ. Τοπαλίδης, *Ο Πόντος ανά τους αιώνες* (Δράμα, 1927), 231-33. Την άποψή του, όπως αναφέρει η Ξανθοπούλου-Κυριακού, ό.π., 130-31, αναπαράγουν πολλοί μελετητές.

⁶ Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου [στο εξής ΥΔΙΑ], ΑΚΥ, 1919, Β/ΑΑΚ (4), Πίνακας κυβερνείου Κουμπάν.

⁷ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Ο αναπληρωτής ΓΔΜ Ν. Δελακοβίας προς τον νομάρχη Πέλλας, τη μεραρχία Πέλλας και τον επόπτη εποικισμού, αρ. πρωτ. 22.097, Θεσσαλονίκη, 6 Ιουνίου 1919, αντίγραφο που υπογράφει ο πρόξενος Αησιλάος Τζαννέτος, Αικατερινοντάρ, 9 Ιουνίου 1919.

νίκιν (Anton Denikin)⁸ από την άλλη, μεγάλες μάζες καταπιεσμένων εργατών, αγροτών και λιποτακτών από τον τσαρικό στρατό συντάσσονταν με τους Μπολσεβίκους, οι οποίοι από τον Δεκέμβριο του 1917 είχαν καταλάβει τη σιδηροδρομική γραμμή Νοβοροσίσκ–Αικατερινοντάρ, κοντά στην οποία βρισκόταν το Μερτζάν, και τις πόλεις Νοβοροσίσκ, Μαϊκόπ και Αρμαβίρ.⁹

Ο επαναστατικός πυρετός δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει και τους κατοίκους του Μερτζάν. Εκεί, όπως άλλωστε σε όλα τα χωριά και τις πόλεις, συστάθηκε με πρωτοβουλία λιποτακτών από τον τσαρικό στρατό επαναστατική επιτροπή, η οποία συγκρότησε ένοπλη ομάδα ογδόντα πέντε ατόμων που πολέμησε στο πλευρό των μπολσεβίκων στο Κουμπάν, συμμετέχοντας στις επιχειρήσεις για την κατάληψη του Αικατερινοντάρ τον Μάρτιο του 1918. Η ομάδα αυτή, που αναφέρεται ότι ήταν από τις πιο συνειδητοποιημένες του Κουμπάν, συνέδραμε στις πολεμικές επιχειρήσεις κατά του Εθελοντικού Στρατού στις περιφέρειες του Ντον και του Τερέκ για να ενταχθεί τελικά στην 11^η Κόκκινη Στρατιά.¹⁰

Ωστόσο, πολλοί ήταν οι κάτοικοι του Μερτζάν που διαφωνούσαν με τις διακηρύξεις των μπολσεβίκων για δημιουργία μεγάλων κρατικών αγροκτημάτων γιατί θα τους στερούσαν τη γη μαζί με το δικαίωμα της ατομικής γεωργικής παραγωγής και διακίνησης των προϊόντων τους.¹¹ Ο εμφύλιος πόλεμος, που βύθισε την ευρύτερη περιοχή στην αναρχία, αναστάτωσε τη ζωή των Ελλήνων εποίκων, καθώς ετερόκλητες ομάδες εργατών, λιποτάκτες του πρώην τσαρικού στρατού που είχαν συνταχθεί με τους μπολσεβίκους ή με τον Εθελοντικό Στρατό, μεμονωμένοι τοπικοί παρτιζάνοι και αγρότες χωρίς ιδιαίτερη πειθαρχία προέβαιναν σε κλοπές, κατάσχεση ζώων και αμαξιών, λεηλασίες, σφαγές και κάθε είδους αυθαιρεσίες.¹² Στα υπάρχοντα προβλήματα προστέθηκε η άφιξη ομογενών προσφύγων από το Καρς που

⁸ Peter Kenez, *Red Attack, White Resistance. Civil War in South Russia 1918* (Ουάσιγκτον, 2004), τ. 1, 121-33· Evan Mawdsley, *The Russian Civil War* (Νέα Υόρκη, 2008), 85-88, 92-98.

⁹ Mawdsley, *ό.π.*, 85· Kenez, *ό.π.*, 102-8.

¹⁰ Αγτζίδης, *ό.π.*, 166-67.

¹¹ Αγτζίδης, *ό.π.*, 173.

¹² Ενδεικτικά, ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Φωκίων Ζήνωνας προς τον υπουργό Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 408, Νοβοροσίσκ, 22 Ιουλίου 1919.

αναζήτησαν καταφύγιο στον Βόρειο Καύκασο μετά την προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων στα μέρη τους. Στο Μερτζάν αναφέρεται ότι το 1919 κατοικούσαν κοντά στις 500 οικογένειες ομογενών και 100 οικογένειες προσφύγων.¹³

Ζώντας καθημερινά με την αβεβαιότητα και τον φόβο πολλές κοινότητες Ποντίων εποίκων άρχισαν να πιστεύουν ότι μόνη διέξοδος ήταν η μετοίκηση στην Ελλάδα, άποψη με την οποία την άνοιξη του 1919 συντάσσονταν τόσο ο απεσταλμένος του Υπουργείου Εξωτερικών στην περιοχή Ξένος¹⁴ όσο και οι ελληνικές προξενικές αρχές στο Νοβοροσίσκ και το Αικατερινοντάρ. Μάλιστα, ο Φωκίων Ζήνωνας, πρόξενος της Ελλάδας στο Νοβοροσίσκ, ανέφερε ότι στο λιμάνι της πόλης είχαν ήδη συγκεντρωθεί πολλοί ομογενείς από διάφορα μέρη της Ρωσίας που ζητούσαν να μεταφερθούν με πλοία στην Ελλάδα.¹⁵

Από τις πρώτες κοινότητες που προσπάθησαν οργανωμένα να εξασφαλίσουν την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα ήταν αυτή του Μερτζάν. Με επικεφαλής τούς Γεώργιο Πετρίδη και Ιωάννη Κωνσταντινίδη 250 οικογένειες Ελλήνων υπηκόων του οικισμού –1.200 άτομα– κατέθεσαν αίτημα στην τότε ελληνική κυβέρνηση των Φιλελευθέρων ζητώντας τη μετοίκησή τους στην Ελλάδα. Ο τότε υπουργός Γεωργίας Γεώργιος Καφαντάρης φαίνεται ότι αρχικά συναίνεσε, αφού με έγγραφο το οποίο απηύθυνε στον γενικό διοικητή Μακεδονίας Αναστάσιο Αδοσίδη στις αρχές Ιουνίου του 1919 ανακοίνωνε ότι το Υπουργείο είχε αποφασίσει να εγκαταστήσει στη Μακεδονία σε γαίες του δημοσίου ή σε γαίες που κατείχαν μεσεγγυούχοι, οι οποίες στο μέλλον θα απαλλοτριώνονταν, πληθυσμούς όχι μόνο από το Μερτζάν αλλά και από άλλες τριάντα κοινότητες του Καυκάσου που επιθυμούσαν να ακολουθήσουν το παράδειγμά της. Επισημαινε ότι οι γεωργοί αυτοί ήταν ευκατάστατοι, δεν ζητούσαν παρά μόνο γαίες και ότι θα διατηρούσαν τη συνοχή της κοινότητάς τους, με τους ισχυρότερους να αναλαμβάνουν να βοηθήσουν τους αδύνατους, δημιουργώντας στον

¹³ Αγτζίδης, *ό.π.*, 452-53.

¹⁴ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI, Ξένος προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Νοβοροσίσκ, 11/24 Μαρτίου 1919.

¹⁵ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (18), Τζαννέτος προς τον υπουργό Εξωτερικών, κρυπτ. τηλεγρ. χ.αρ., Αικατερινοντάρ, 5 Απριλίου 1919· αυτ., Α/5/VI (25), Ζήνωνας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 104, 150, 200, 201, 204, 205, Νοβοροσίσκ, 30 Απριλίου 1919.

τόπο εγκατάστασής τους στη Μακεδονία κτηματικό συνεταιρισμό σύμφωνα με τους νόμους 602¹⁶ και 1072 του ελληνικού κράτους.¹⁷

Ειδικότερα, για την κοινότητα Μερτζάν ο Καφαντάρης ανακοίνωνε στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ) την άφιξη στη Μακεδονία των αντιπροσώπων της ελληνικής αγαθοεργού κοινότητας του χωριού, Πετρίδη και Κωνσταντινίδη, ζητώντας να διευκολυνθεί το έργο τους από τις κατά τόπους υπηρεσίες, αφού, όπως διευκρίνιζε, για την εγκατάσταση της ομάδας αυτής δεν απέμενε παρά μόνο η εκλογή του καταλληλότερου μέρους. Πράγματι, εκτελώντας τη διαταγή του Υπουργείου Γεωργίας ο αναπληρωτής γενικός διοικητής Μακεδονίας Ν. Δελακοβίας ζητούσε στις αρχές Ιουνίου 1919 από τον νομάρχη Πέλλας, τη μεραρχία Πέλλας και τον επόπτη εποικισμού να παρέχουν «[...] προς τα εν αυτώ αναφερόμενα πρόσωπα πάσαν νόμιμη συνδρομή κατά την εκτέλεσιν της αποστολής τους [...]» γνωστοποιώντας του τις ενέργειες στις οποίες είχαν προβεί.¹⁸

Την ευνοϊκή αυτή εξέλιξη για τους κατοίκους του Μερτζάν χαιρέτισε ο πρόξενος της Ελλάδας στο Αικατερινοντάρ Αγησίλαος Τζαννέτος επισημαίνοντας με έγγραφο που απέστειλε στον προσωρινό υπουργό Εξωτερικών Αλέξανδρο Διομήδη¹⁹ τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου ότι οι κάτοικοι του οικισμού αυτού, τους οποίους χαρακτήριζε λαμπρούς πατριώτες και άριστους γεωργούς, επιθυμούσαν διακαώς από χρόνια να εγκατασταθούν στην Ελλάδα. Κατενθουσιασμένοι με την ευνοϊκή απάντηση του Υπουργείου Γεωργίας προς τους απεσταλμένους αντιπροσώπους τους, Πετρίδη και Κωνσταντινίδη, είχαν πωλήσει τα υπάρχοντά τους και ανέμεναν με ανυπομονησία το ατμόπλοιο που, σύμφωνα με την ενημέρωση που είχαν από τον Πετρίδη, θα τους παραλάμβανε με προορισμό την Ελλάδα στα τέλη του μήνα.

¹⁶ Ν. 602, «Περί συνεταιρισμών», ΦΕΚ Α/33, 24 Ιανουαρίου 1915.

¹⁷ Ν. 1072, «Περί επεκτάσεως καθ' άπαν το κράτος των υπ' αριθμ. 2466, 2467, 2468, 2469 και 2470 διαταγμάτων της προσωρινής κυβερνήσεως περί του αγροτικού ζητήματος», ΦΕΚ Α/305, 29 Δεκεμβρίου 1917.

¹⁸ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Ο αναπληρωτής ΓΔΜ Ν. Δελακοβίας προς τον νομάρχη Πέλλας, τη μεραρχία Πέλλας και τον επόπτη εποικισμού, αρ. πρωτ. 22.097, Θεσσαλονίκη, 6 Ιουνίου 1919 με επισυναπτόμενο το υπ' αριθμ. 47.362 ε.ε. έγγραφο του υπουργού Γεωργίας Γεωργίου Καφαντάρη.

¹⁹ Ο Διομήδης αναπλήρωνε τον υπουργό Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη που βρισκόταν στο Παρίσι ως μέλος της ελληνικής αντιπροσωπίας στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων (1919).

Ταυτόχρονα, ο Ζήνωνας ενημέρωνε τον υπουργό ότι καθημερινά έφθαναν στο προξενείο εκπρόσωποι και άλλων κοινοτήτων που ζητούσαν με επιμονή, αν και κατάγονταν από τον Πόντο και τους υποδεικνυόταν ότι για εθνικούς λόγους έπρεπε να μεταναστεύσουν στις πατρογονικές τους εστίες, να φύγουν για την Ελλάδα. Ο Τζαννέτος συμπλήρωνε ότι τα πολλαπλά αιτήματα που δεχόταν από ελληνικές κοινότητες οφείλονταν στην έλλειψη ασφάλειας στην ύπαιθρο σε όλο τον Βόρειο Καύκασο που, παρά την αποστολή στρατιωτικών αποσπασμάτων από τις ρωσικές αρχές, υπέφερε από κακοποιά στοιχεία και λιποτάκτες που κρύβονταν στα δάση, αλλά και από τους ίδιους τους στρατιώτες-φρουρούς, οι οποίοι μετά την επανάσταση είχαν εξαχρειωθεί σε μέγιστο βαθμό.²⁰

Εν τω μεταξύ στην Αθήνα, το υπουργικό συμβούλιο σε μια προσπάθεια να υπάρξει καλύτερος συντονισμός για την αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης ανέθεσε τον Ιούνιο του 1919 την ενιαία διαχείριση των προσφυγικών ζητημάτων στο Υπουργείο Περίθαλψης, ώστε να επιληφθεί της παλιννόστησης, εγκατάστασης και αποκατάστασης των προσφύγων από την Τουρκία, τη βουλγαροκρατούμενη Θράκη και τον Πόντο σε συνεργασία με τα Υπουργεία Εξωτερικών, Οικονομικών και Γεωργίας. Επίσης, συστάθηκε και ειδική επιτροπή με επικεφαλής τον γενικό γραμματέα του Υπουργείου Περίθαλψης Νίκο Καζαντζάκη που στάλθηκε στον Καύκασο για να μεριμνήσει για την επιτόπου περίθαλψη και την παλιννόστηση των προσφύγων στον Πόντο.²¹

Η πίεση που δεχόταν η Αθήνα από δεκάδες επιτροπές ελληνικών κοινοτήτων του Καυκάσου να εγκαταστήσει στην ελληνική επικράτεια χιλιάδες ομογενείς που επιθυμούσαν να καταφύγουν στην Ελλάδα, η δυσκολία να τους διοχετεύσει προς τον Πόντο λόγω της ανασφάλειας που τους προκαλούσε η αστάθεια στην περιοχή αλλά και λόγω των αντικειμενικά απαγορευτικών συνθηκών στον Πόντο, σε συνδυασμό με την παραμονή στα ελληνικά εδάφη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία, επηρέασαν αρνητικά την εξέλιξη της μετανάστευσης των 250 οικογενειών του Μερ-

²⁰ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Τζαννέτος προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 620, Αικατερινοντάρ, 9 Ιουλίου 1919.

²¹ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Β/46 (2), Σίμος προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 33.063, Αθήνα, 26 Ιουνίου 1919.

τζάν. Μετά από σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχή των συναρμόδιων για το θέμα υπουργών, Περίθαλψης Συμμεών Σίμου, Γεωργίας Γεώργιου Καφαντάρη, Οικονομικών Μιλτιάδη Νεγρεπόντη, και του αναπληρωτή υπουργού Εξωτερικών Αλέξανδρου Διομήδη αποφασίστηκε να ανασταλεί η παλιννόστηση ομογενών από τον Καύκασο στην Ελλάδα τουλάχιστον ως το τέλος του 1919, ώστε να γίνει η κατάλληλη προπαρασκευή στη χώρα για την εγκατάστασή τους. Για τη λήψη της απόφασης αυτής καθοριστικές ήταν οι εκθέσεις του ύπατου αρμοστή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Ευθύμιου Κανελλόπουλου για τις συνθήκες στον Καύκασο και τον Πόντο αλλά και οι προφορικές ανακοινώσεις του διευθυντή εποικισμού Μακεδονίας Πέτρου Καναγκίνη, ο οποίος τους ενημέρωσε για τις εποικιστικές δυσκολίες στη Βόρεια Ελλάδα. Στο αιτιολογικό σημείωμα της απόφασης που κοινοποίησε ο Σίμος στον Κανελλόπουλο στα τέλη Ιουλίου του 1919 υπογράμμισε ότι η υποδοχή νέων προσφύγων στη χώρα ήταν αδύνατη όσο παρέμεναν στα εδάφη της οι 470.000 πρόσφυγες από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία και οι 16.000 Πόντιοι της Ρωσίας που είχαν καταφθάσει τους προηγούμενους μήνες, καταλήγοντας ότι οι ομογενείς επιτρεπόταν να παλιννοστήσουν μόνο στον Πόντο και ζητώντας να ενημερωθεί για την απόφαση αυτή ο αρχηγός της ελληνικής αποστολής περίθαλψης Νίκος Καζαντζάκης.²² Επίσης, ο Σίμος προέτρεπε να ληφθούν μέτρα περίθαλψης στο Νοβοροσίσκ και να αιτηθούν στον αντεπαναστατικό Εθελοντικό Στρατό του Ντενίκιν, που εν τω μεταξύ είχε καταλάβει το Κουμπάν, «[...] να παύσει να αδικεί και να διώκει αδικαιολόγητα και να στρατολογεί [...]» τους ομογενείς.²³

Σε απάντηση στην απαγόρευση μετακίνησης Καυκασίων, την οποία κοινοποίησε στην ελληνική αποστολή περίθαλψης ο Κανελλόπουλος, ο Ιωάννης Ζερβός, επικεφαλής του κλιμακίου της που είχε φθάσει στα μέσα Ιουλίου στον Βόρειο Καύκασο, τηλεγραφόυσε στις 2 Αυγούστου από το Νοβοροσίσκ ότι η γενική κατάσταση των προσφύγων ήταν άθλια, καθώς πολλοί πέθαιναν από επιδημίες και άλλοι έπεφταν θύματα των ληστρικών συμμοριών που λυμαίνονταν την περιοχή. Προβαίνοντας σε ιδιαίτερη μνεία για τις 250 προσφυγικές οι-

²² ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Σίμος προς Κανελλόπουλο, αρ. πρωτ. 37.930, Αθήνα, 24 Ιουλίου 1919.

²³ Αυτ.

κογένειες (1.270 άτομα) από το Μερτζάν ανέφερε ότι σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των αντιπροσώπων τους είχε εγκριθεί η εγκατάστασή τους στη Μακεδονία και συγκεκριμένα στην περιοχή της Αλμωπίας (Καρατζόβας) από το υπουργικό συμβούλιο και ότι γι' αυτόν τον λόγο είχαν πουλήσει τα υπάρχοντά τους, έχοντας συγκεντρώσει δύομισι εκατομμύρια ρούβλια για τις δαπάνες στέγασης και εγκατάστασής τους. Καθώς ήταν πλέον άστεγοι, ο Ζερβός έκρινε ότι ήταν επείγουσα ανάγκη η ανώτατη διεύθυνση μεταφορών να αποστείλει ατμόπλοιο στο Νοβοροσίσκ για τη μετακίνησή τους στη Μακεδονία.²⁴

Στα επιχειρήματα του Ζερβού ο υπουργός Περίθαλψης Σίμος αντέτασσε ότι οι αντιπρόσωποι της προσφυγικής ομάδας του Μερτζάν είχαν παρεξηγήσει την απάντηση που τους είχε σταλεί από το Υπουργείο Γεωργίας μέσω του ελληνικού προξενείου στο Νοβοροσίσκ λαμβάνοντάς την ως ευνοϊκή.²⁵ Επισύναπτε μάλιστα και αντίγραφο τηλεγραφήματος του Καφαντάρη προς τον Ζήνωνα, στο οποίο ο υπουργός Γεωργίας υποστήριζε ότι δεν είχε υποσχεθεί στους αντιπροσώπους της κοινότητας Μερτζάν άμεση εγκατάσταση ούτε τους είχε δώσει τη δυνατότητα να επιλέξουν μόνοι τους τον τόπο, τον οποίο δήλωνε ότι αγνοούσε, ενώ δεν είχε γίνει και η κατάλληλη προπαρασκευή της περιοχής για την ανάπτυξη παραγωγικής δραστηριότητας. Γι' αυτούς τους λόγους ζητούσε από τον πρόξενο να αποτρέψει την εκποίηση των περιουσιών τόσο των κατοίκων του Μερτζάν όσο και άλλων ελληνικών κοινοτήτων, αφού η μετακίνηση των ομογενών θα γινόταν μόνο μετά από ειδοποίηση της ελληνικής κυβέρνησης.²⁶

Επίσης, ο Σίμος επαναλάμβανε με τελεσίδικο τρόπο στον Κανελλόπουλο ότι η μεταφορά νέων προσφύγων προς την Ελλάδα ήταν απολύτως αδύνατη πριν εκκενώσουν τα εδάφη οι παλαιοί πρόσφυγες από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία, ζητώντας η Υπηρεσία Περίθαλψης Νοτίου Ρωσίας και Πόντου να ασχοληθεί προς το παρόν αποκλειστικά με την περίθαλψη των πασχόντων. Ιδιαίτερη μνεία γινόταν και πάλι για τους χωρικούς του Μερτζάν, τονίζοντας ότι η δυνατότητα που εί-

²⁴ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (15), Κανελλόπουλος προς Διομήδη, αποκρυπτογραφημένο τηλεγράφημα, 12 Αυγούστου 1919.

²⁵ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Σίμος προς Διομήδη, αρ. πρωτ. 40.259, 8 Αυγούστου 1919.

²⁶ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Ο υπουργός Γεωργίας (Γ. Καφαντάρης) προς τον γενικό πρόξενο Νοβοροσίσκ, (αντίγραφο τηλεγραφήματος), χ.χ.

χαν να στεγαστούν και να εγκατασταθούν με δική τους δαπάνη δεν αποτελούσε επιχείρημα για τη μεταφορά τους στην Ελλάδα, γιατί έλειπε προς το παρόν ο χώρος και τα υλικά στέγασής τους.²⁷

Την πληροφορία της καθολικής απαγόρευσης μετανάστευσης από τον Καύκασο στην Ελλάδα μετέφεραν στους αντιπροσώπους των ελληνικών κοινοτήτων του Βόρειου Καυκάσου ο Ζερβός και τα υπόλοιπα μέλη της ελληνικής αποστολής περίθαλψης σε συνάντηση που πραγματοποιήθηκε στο Νοβοροσίσκ στις αρχές Αυγούστου.²⁸ Η ανακοίνωση αυτή, όπως ήταν αναμενόμενο, θορύβησε τον εκπρόσωπο της ομάδας του Μερτζάν Πετριδή που απευθύνθηκε στον ύπατο αρμοστή στην Κωνσταντινούπολη διαβεβαιώνοντάς τον ότι είχε συνεννοηθεί προσωπικά με τον Καφαντάρη και τον Αδοσίδη για το θέμα της μετανάστευσής τους και ότι συγκεκριμένα είχε αποφασιστεί να εγκατασταθεί η ομάδα σε τσιφλίκια της περιφέρειας Σκύδρας (Βέρτεκοπ) και να στεγαστεί προσωρινά στα παραπήγματα που είχαν κατασκευάσει οι Άγγλοι κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου στον σταθμό της Σκύδρας. Ο Κανελλόπουλος, αντιλαμβανόμενος την κρίσιμη θέση στην οποία είχαν περιέλθει τα μέλη της ομάδας του Μερτζάν, ζήτησε με τηλεγράφημα που απέστειλε στις 16 Αυγούστου προς τον υπουργό Γεωργίας να εξαιρεθούν από την απαγόρευση και να αποσταλούν άμεσα πλοία για να μεταφερθούν οι 1.200 ψυχές μαζί με τις αποσκευές τους, γιατί «[...] η αναβολή της μετανάστευσής τους θα συνεπέφερε την τέλεια καταστροφή τους [...]», αφού είχαν πουλήσει σπίτια και κτήματα και βρίσκονταν εν αναμονή στο Νοβοροσίσκ.²⁹

Δεν γνωρίζουμε τι διημείφθη μεταξύ των υπουργών Περίθαλψης και Γεωργίας μετά την έκκληση του Κανελλόπουλου υπέρ της παλιννόστησης των κατοίκων του Μερτζάν ούτε τον λόγο της υπαναχώρησής τους. Πάντως, λίγες ημέρες αργότερα ο Σίμος ενημέρωσε τον Κανελλόπουλο ότι είχε παρέμβει υπέρ της ομάδας του Μερτζάν στον Αδοσίδη με το ερώτημα, αν θα ήταν δυνατό κατ' εξαίρεση να εξα-

²⁷ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Σίμος προς Κανελλόπουλο, αρ. πρωτ. 42.223, Αθήνα, 19 Αυγούστου 1919.

²⁸ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Ο πρόεδρος της κοινότητας Μερτζάν Κ. Παπαδόπουλος προς τον πρόξενο στο Νοβοροσίσκ, 9 Σεπτεμβρίου 1919 (στάλθηκε αντίγραφο στο Υπουργείο Εξωτερικών).

²⁹ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Κανελλόπουλος προς Διομήδη (για τον Καφαντάρη), αρ. κρυπτ. τηλεγρ. 6208, Κωνσταντινούπολη, 16 Αυγούστου 1919.

σφαλιστεί η πρόχειρη στέγαση και διατροφή της στη Θεσσαλονίκη μέχρις ότου το Υπουργείο Γεωργίας να είναι σε θέση να τους εγκαταστήσει κάπου στη Μακεδονία. Ζητούσε όμως από τον Κανελλόπουλο, για να μην προκληθεί και νέα αναστάτωση, να μην προβεί σε καμιά ανακοίνωση προς τους κατοίκους του Μερτζάν πριν πάρει κάποια οριστική απάντηση για το θέμα από τη Θεσσαλονίκη.³⁰

Εν τω μεταξύ η κατάσταση στο Νοβοροσίσκ επιδεινωνόταν ημέρα με την ημέρα. Στο λιμάνι οι συγκεντρωμένοι πρόσφυγες, πολλοί από τους οποίους ήταν άστεγοι, ζούσαν υπό δραματικές συνθήκες. Για τον λόγο αυτόν, ο Ζερβός με τηλεγράφημά του στις 15 Αυγούστου προς το Υπουργείο Περίθαλψης μέσω της Ύπατης Αρμοστείας στην Κωνσταντινούπολη ζητούσε την άμεση επιχορήγηση της Υπηρεσίας Περίθαλψης Προσφύγων Βορείου Καυκάσου, της οποίας προϊστάτο, υπογραμμίζοντας ότι η τοπική κυβέρνηση που είχε πλέον περάσει στα χέρια των αντεπαναστατών του Ντενίκιν μέσα στο χάος του εμφύλιου Πολέμου δεν μπορούσε να παρέχει παρά ελάχιστη συνδρομή.³¹

Το πόσο πιεστικές ήταν οι συνθήκες διαβίωσης για τους κατοίκους του Μερτζάν που είχαν συγκεντρωθεί στο Νοβοροσίσκ αποκαλύπτουν τα αλληπάλληλα τηλεγραφήματα που απέστειλε ο Κανελλόπουλος στα τέλη Αυγούστου προς τους υπουργούς Περίθαλψης και Γεωργίας, μια εβδομάδα μετά την τελευταία επικοινωνία μαζί τους, ζητώντας να του ανακοινωθεί η απόφαση που έλαβε το Υπουργείο Γεωργίας για το θέμα τους³² και υπογραμμίζοντας ότι μια αρνητική απάντηση για τους ανθρώπους αυτούς, που κατόπιν υποσχέσεων της κυβέρνησης είχαν πουλήσει τα υπάρχοντά τους και πλέον η ζωή τους ήταν σε κίνδυνο, θα προκαλούσε οδυνηρή εντύπωση στον Καύκασο.³³

Η απάντηση που ανέμενε το υπουργείο Περίθαλψης από τη Θεσσαλονίκη ήρθε στις 28 Αυγούστου και ήταν απορριπτική. Ο Αδοσίδης διαβεβαίωνε ότι ήταν αδύνατη η στέγαση και διατροφή των κατοίκων

³⁰ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Σίμος προς Κανελλόπουλο, αρ. πρωτ. 42.855, Αθήνα, 22 Αυγούστου 1919.

³¹ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Ο Κανελλόπουλος διαβιβάζει τηλεγράφημα του Ζερβού προς τον Διομήδη, αρ. πρωτ. 6399, Πέρα, 23 Αυγούστου 1919.

³² ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Κανελλόπουλος προς Διομήδη (για τον Καφαντάρη), αρ. εμπιστ. τηλ. 6505, Κωνσταντινούπολη, 27 Αυγούστου 1919.

³³ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Κανελλόπουλος προς Διομήδη (για τον Σίμο), αρ. εμπιστ. τηλεγρ. 6518, Κωνσταντινούπολη, 26 Αυγούστου 1919.

του Μερτζάν ακόμα και για μικρό χρονικό διάστημα στην πόλη, αλλά και η οποιαδήποτε γεωργική εγκατάσταση κατοίκων από τη Νότια Ρωσία ή άλλων Ποντίων στη Μακεδονία όσο δεν υπήρχαν τη Θεσσαλονίκη διαθέσιμοι χώροι, για να χρησιμοποιηθούν ως διαμετακομιστικοί σταθμοί όπου θα στεγάζονταν και θα διατρέφονταν από το κράτος οι πρόσφυγες μέχρι την τμηματική μεταφορά και τοποθέτησή τους σε διάφορα μέρη της Μακεδονίας. Τόνιζε, μάλιστα, ότι τα παραπάνω θεωρούνταν από τον διευθυντή εποικισμού Μακεδονίας Πέτρο Καναγκίνη απαραίτητες προϋποθέσεις για την ομαλή και επιτυχή εγκατάστασή τους. Γι' αυτό ζητούσε την αγορά ενός ή δύο συμμαχικών νοσοκομειακών συγκροτημάτων που είχαν κατασκευαστεί κατά τη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου στη Θεσσαλονίκη και πιστώσεις για τη συντήρηση και την καθαριότητα των παραπηγμάτων καθώς και για τη διατροφή των στεγασθέντων.³⁴

Οι σοβαρές αντιρρήσεις του Αδοσίδη δεν άλλαξαν την, όπως αποδείχτηκε, προειλημμένη απόφαση των δύο υπουργών να επιτρέψουν την κάθοδο των 1.200 μελών της κοινότητας Μερτζάν στην Ελλάδα. Έτσι, τρεις μέρες μετά την αρνητική απάντηση του Αδοσίδη ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Γεωργίας Αλέξανδρος Μυλωνάς πληροφορούσε τον υπουργό Εξωτερικών ότι είχε ζητήσει από την ανώτατη διεύθυνση μεταφορών να επισπευστεί η αποστολή ατμόπλοιου για να τους παραλάβει μαζί με τις αποσκευές τους από το Νοβοροσίσκ.³⁵ Την παραπάνω απόφαση κοινοποίησε ο υπουργός Περίθαλψης Σίμος τόσο στον Ελευθέριο Βενιζέλο στο Παρίσι ενημερώνοντάς τον ότι οι 260 οικογένειες από το Μερτζάν που διέθεταν περιουσία και ζώα θα μεταφέρονταν για εγκατάσταση στη Σκύδρα του νομού Πέλλας³⁶ όσο και προς τον Κανελλόπουλο στην Κωνσταντινούπολη για να ειδοποιήσει τους ενδιαφερόμενους και να καθορίσει το λιμάνι παραλαβής τους.³⁷

³⁴ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Αδοσίδης προς Σίμο, αρ. πρωτ. 31.365, Θεσσαλονίκη, 28 Αυγούστου 1919.

³⁵ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Α. Μυλωνάς προς Διομήδη, αρ. πρωτ. 78.542, Αθήνα, 3 Σεπτεμβρίου 1919.

³⁶ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Σίμος προς τον πρόεδρο της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 44.478, Αθήνα, 31 Αυγούστου 1919.

³⁷ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Σίμος προς Κανελλόπουλο, αρ. πρωτ. 44.479, Αθήνα, 31 Αυγούστου 1919.

Τις παλινωδίες των αρμόδιων υπουργείων για το θέμα της μετανάστευσης της ομάδας του Μερτζάν αποκαλύπτει η επιστολή που έστειλε στις 7 Σεπτεμβρίου 1919, πριν πληροφορηθεί ότι το θέμα τους είχε διευθετηθεί, ο πρόεδρος της κοινότητας Κ. Παπαδόπουλος προς τον πρόξενο της Ελλάδας στο Νοβοροσίσκ Ζήνωνα. Την επιστολή συνυπέγραφαν οι αρχηγοί όλων των οικογενειών που επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν. Σε αυτήν ο Παπαδόπουλος επαναλάμβανε ότι η αποστολή του εκπροσώπου τους Πετρίδη στην Ελλάδα για εξεύρεση χωριού, στο οποίο θα εγκαθίστατο η κοινότητά τους, είχε πραγματοποιηθεί κατόπιν συνεννόησης με την ελληνική κυβέρνηση. Επιβεβαιώνοντας όσα υποστήριζε ο εκπρόσωπός τους για την παραχώρηση έκτασης στην περιοχή της Έδεσσας (Βοδενών), την πώληση όλης της περιουσίας τους, σπιτιών, κτημάτων και γεωργικών εργαλείων και χωρίς να έχουν κάποια είδηση από τον Πετρίδη που είχε φύγει σε συνεννόηση με την ελληνική αποστολή περίθαλψης για την Κωνσταντινούπολη προς εξεύρεση πλοίου, δήλωναν ότι βρίσκονταν σε απόγνωση, καθώς δεν είχαν από τότε κάποια είδηση για το αν είχε διευθετηθεί το θέμα τους ή πού βρισκόταν ο απεσταλμένος τους. Πιεζόμενοι πλέον αφόρητα από τους Ρώσους να εγκαταλείψουν τα σπίτια που τους είχαν πουλήσει, αφού είχε παρέλθει η συμφωνημένη ημερομηνία παράδοσής τους, ζητούσαν από τον πρόξενο να μεσολαβήσει για την πραγματοποίηση της μετανάστευσής τους στην Ελλάδα.³⁸

Έντονη ήταν η διαμαρτυρία για τη στάση των ελληνικών αρχών και μιας δεύτερης επιτροπής από το Μερτζάν που είχε μεταβεί στην Αθήνα για να εξασφαλίσει τη μετανάστευση μιας ομάδας οικογενειών του χωριού με ρωσική υπηκοότητα. Οι Ιωάννης Σοπιλίδης, Μωυσής Σαβίδης και Καλλίνικος Τσακίρης, μέλη αυτής της επιτροπής, με επιστολή που απέστειλαν στις 20 Σεπτεμβρίου 1919 προς τον αναπληρωτή υπουργό Εξωτερικών Διομήδη κατάγγελλαν ότι είχαν κατέβει στην Αθήνα για να επιτύχουν και τη δική τους μετανάστευση έχοντας εξαπατηθεί από τις υποσχέσεις του υπουργού Γεωργίας Καφαντάρη προς την επιτροπή των Ελλήνων υπηκόων του χωριού τους. Επαναλάμβαναν, επίσης, ότι ο υπουργός είχε εφοδιάσει τους αντιπροσώπους των Ελλήνων υπηκόων του Μερτζάν με συστατικά έγγραφα προς τον γε-

³⁸ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Ο πρόεδρος της κοινότητας Μερτζάν Κ. Παπαδόπουλος προς τον Ζήνωνα, Νοβοροσίσκ, 9 Σεπτεμβρίου 1919.

νικό διοικητή Θεσσαλονίκης Αδοσίδη και τον γενικό διοικητή Ανατολικής Μακεδονίας Κ. Γκότση και είχε διαβεβαιώσει ότι θα δεχόταν άλλες τριάντα κοινότητες, υποσχόμενος κάθε υποστήριξη από την κυβέρνηση. Ως επιβεβαίωση των ισχυρισμών τους οι εκπρόσωποι των Ρώσων υπηκόων της κοινότητας επικαλούνταν δημοσίευμα της 30^{ης} Αυγούστου 1919 στην αθηναϊκή εφημερίδα *Πατρίς* στο οποίο ανακοινωνόταν η απόφαση μεταφοράς της ομάδας των Ελλήνων υπηκόων από το Μερτζάν³⁹ αλλά και έγγραφο προς τον Τζαννέτο με το οποίο είχε εφοδιάσει ο Αδοσίδης την πρώτη επιτροπή του χωριού τους υπό τον Πετρίδη για το ίδιο θέμα.⁴⁰ Ωστόσο, όταν η δεύτερη επιτροπή μετέβη στην Αθήνα, όχι μόνο δεν έγινε δεκτή από τον Καφαντάρη, αλλά ταυτόχρονα της απαγορεύτηκε η επιστροφή στη Ρωσία από τον πρόεδρο του διασυμμαχικού ελέγχου Τσάκωνα με αποτέλεσμα να έχουν περιέλθει σε απόγνωση και να ζητούν την παρέμβαση και την οικονομική υποστήριξη του υπουργείου Εξωτερικών για να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, αφού τους είχαν σωθεί τα χρήματα.⁴¹

Τελικά, η αποστολή πλοίου για τη μεταφορά της πρώτης ομάδας των προσφύγων από το Μερτζάν πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1919. Επρόκειτο για το πλοίο *Εμμανουήλ Ρέπουλης* που κατέπλευσε στο Νοβοροσίσκ το πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου για να παραλάβει, σύμφωνα με τον πλοίαρχο του κατόπιν εντολής του υπουργείου Γεωργίας, 1.200 πρόσφυγες, υπονοώντας σαφώς την ομάδα από το Μερτζάν. Όμως, καθώς ο πολιτικός εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στον Καύκασο Ιωάννης Σταυριδάκης⁴² δεν είχε ειδοποιηθεί από την Αθήνα για την άφιξή του εν λόγω πλοίου, δεν ήταν σε θέση να δώσει κατηγορηματικές οδηγίες στον πρόξενο στο Νοβοροσίσκ Ζήνονα και στον υπάλληλο του υπουργείου Περίθαλψης Ζερβό για την ομάδα που θα επιβίβαζαν. Έτσι, μετά από απαίτηση εντοπίου συνδέσμου προσφύγων οι αρμόδιοι υποχώρησαν και συναίνεσαν στην

³⁹ *Πατρίς*, φ. 9117, 30-8-1919, 2.

⁴⁰ Πρόκειται για το αντίγραφο του εγγράφου του αναπληρωτή ΓΔΜ Δελακοβία που υπογράφει ο Τζαννέτος. Βλ. σημ. 7.

⁴¹ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Αίτηση των Ιωάννη Σοπλίδου, Μωυσή Σαβίδου, Καλλινίκου Τσακίρη, επιτροπής των ρωσοϋπηκόων Ελλήνων κατοίκων του χωριού Μερτζάν του Καυκάσου της Ρωσίας προς τον Διομήδη, Αθήνα, 20 Σεπτεμβρίου 1919.

⁴² ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Κανελλόπουλος προς Διομήδη, αρ. κρυπτ. τηλεγρ. 5224, Κωνσταντινούπολη, 10 Ιουλίου 1919.

επιβίβαση προσφύγων από το Καρς, οι οποίοι διαβιούσαν υπό άθλιες συνθήκες στο λιμάνι, με αποτέλεσμα το ατμόπλοιο να φύγει χωρίς τους κατοίκους του Μερτζάν.⁴³ Η αντίδραση της Αθήνας ήταν άμεση με τον υπουργό Περίθαλψης να ζητά τον κατάπλου του ατμόπλοιου *Εσπερία* για να παραλάβει από το Νοβοροσίσκ τους ταλαιπωρημένους και αγωνιούντες πρόσφυγες του Μερτζάν.⁴⁴ Πράγματι, το *Εσπερία* έφθασε στο Νοβοροσίσκ στις 18 Οκτωβρίου 1919. Όμως, από τους 1.350 κατοίκους του Μερτζάν που ανέμεναν στο λιμάνι κατάφεραν να επιβιβαστούν στο ατμόπλοιο μόνο 850. Ελλείπει χώρου, μαζί με τις 505 ψυχές που έμειναν πίσω εγκαταλείφθηκε στην προκυμαία και το σύνολο των αποσκευών της ομάδας που μεταφέρθηκαν στην αυλή του πρώην προξενείου και καταστράφηκαν από τις βροχές του χειμώνα.⁴⁵

Οι 850 πρόσφυγες αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη και παρέμειναν στο Καραμπουρνάκι για έναν περίπου μήνα. Στη συνέχεια, στα μέσα Δεκεμβρίου, μεταφέρθηκαν στον νομό Πέλλας και τοποθετήθηκαν προσωρινά από τον εποικισμό στις πρώην αγγλικές και γαλλικές εγκαταστάσεις που είχαν κατασκευαστεί κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου μεταξύ Σκύδρας και Έδεσσας.⁴⁶ Οι τοπικές εφημερίδες, με βάση τις πληροφορίες που είχαν, ανέφεραν ότι θα εγκαθίσταντο 160 οικογένειες από το Μερτζάν ανεβάζοντας καθ' υπερβολή τον αριθμό των ατόμων σε 2.500.⁴⁷ Όσο για τους υπόλοιπους 505 της ομάδας, αυτοί καθηλώθηκαν στο Νοβοροσίσκ καθώς, παρά την αποδοχή από τον Βενιζέλο της εισήγησης του αρχηγού της ελληνικής αποστολή περίθαλψης Νίκου Καζαντζάκη για την ανάγκη μεταφοράς και εγκατάστασης 100.000 ομογενών από τη Νότια Ρωσία και τον Καύκασο στη Μακεδονία,⁴⁸ η οποιαδήποτε μετακίνηση προσφύγων προς την Ελλάδα είχε μετατεθεί για την άνοιξη του 1920.

⁴³ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Σταυριδάκης προς Διομήδη, αρ. κρυπτ. τηλεγρ. 332, Τιφλίδα, 13/26 Οκτωβρίου 1919.

⁴⁴ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Σίμος προς Κανελλόπουλο, αρ. πρωτ. 86, Αθήνα, 12 Οκτωβρίου 1919.

⁴⁵ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.2, Αίτηση επιτροπής των εναπομεινάντων προσφύγων του Μερτζάν (πρόεδρος ο Α. Χατζηγεωργιάδης) προς τον κυβερνήτη του αντιτορπιλικού *Ιέραξ*, Νοβοροσίσκ, 18 Φεβρουαρίου 1920.

⁴⁶ *Έδεσσα*, φ. 22, 21-12-1919, 8.

⁴⁷ *Μακεδονία*, φ. 2834, 23-12-1919, 2· *Έδεσσα*, φ. 23, 23-12-1919, 6.

⁴⁸ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Β/46 (2), Κανελλόπουλος προς Διομήδη για την έκθεση Καζαντζάκη, αρ. κρυπτ. τηλεγρ. 6086, 12 Αυγούστου 1919.

Η αδυναμία άμεσης εισδοχής νέων προσφύγων στην Ελλάδα συνδεόταν με τις αντικειμενικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε η χώρα. Αν και ο πόλεμος είχε τελειώσει, ο ελληνικός στρατός δεν είχε αποστρατευτεί και στη Μακεδονία παρέμεναν ακόμα συμμαχικές δυνάμεις. Ταυτόχρονα συνεχίζονταν οι εργώδεις διαπραγματεύσεις για την τύχη της Θράκης, ενώ επισφαλής ήταν η κατάσταση στη Μικρά Ασία λόγω των επιθέσεων των κεμαλικών. Αποτέλεσμα ήταν η παλιννόστηση των προσφύγων από την Ελλάδα να καθυστερεί, με τους πρώτους Θρακιώτες να επιστρέφουν στις πατρίδες τους στα μέσα Οκτώβριου του 1919⁴⁹ και τη μεταφορά των Μικρασιατών να ξεκινά μόλις στα τέλη Ιανουαρίου του 1920.⁵⁰

Η πίεση για εγκατάσταση προσφύγων από τον Καύκασο καθιστούσε επείγουσα τη λήψη άμεσων μέτρων για την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, τη διανομή γαιών και την αποκατάσταση γηγενών και εποίκων τόσο στα εδάφη της Μακεδονίας όσο και της Θράκης, τα οποία φιλοδοξούσε να ενσωματώσει η Ελλάδα. Στην προσπάθεια αυτή το Υπουργείο Περίθαλψης με το ΝΔ της 5^{ης} Οκτωβρίου 1919⁵¹ θέσπισε την οργάνωση γεωργικών γραφείων εποικισμού για την εγκατάσταση εποίκων ομογενών στη Μακεδονία. Όμως, η κτηματογράφηση των δημόσιων ή των από αναγκαστική απαλλοτρίωση αγροτικών κτημάτων, η δημιουργία των κατάλληλων υποδομών και ο εφοδιασμός για την εγκατάσταση πληθυσμών ήταν μια χρονοβόρα διαδικασία⁵² που υποχρέωνε την ελληνική κυβέρνηση να εμμένει στην εντολή προς τους προξενικούς υπαλλήλους στη νότια Ρωσία να μην επιτρέπουν την αναχώρηση προσφύγων χωρίς ειδική άδεια από την Αθήνα.⁵³

⁴⁹ *Μακεδονία*, φ. 2765, 15-10-1919, 1, όπου αναφέρεται ότι αρχίζει η παλιννόστηση στη Θράκη. *Μακεδονία*, φ. 2769, 19-10-1919, 1, όπου δημοσιεύεται η εγκύκλιος του Υπουργείου Περίθαλψης για την παλιννόστηση στη Μικρά Ασία.

⁵⁰ *Μακεδονία*, φ. 2846, 7-1-1920, 1, όπου αναγγέλλεται ότι η παλιννόστηση στη Μικρά Ασία θα ξεκινήσει σύντομα. *Μακεδονία*, φ. 2867, 29-1-1920, 1, όπου αναφέρεται ο πρώτος απόπλους πλοίου, του *Μακεδονία*, με παλιννοστούντες για τη Σμύρνη.

⁵¹ Η Υπηρεσία Εποικισμού είχε συσταθεί με το ΝΔ της 5^{ης} Οκτωβρίου 1919 «περί οργάνωσης εξωτερικής υπηρεσίας εποικισμού», ΦΕΚ Α/222, 8 Οκτωβρίου 1919.

⁵² *Μακεδονία*, φ. 2760, 10-10-1919, 1.

⁵³ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1919, Α/5/VI (25), Ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Υγείας Ν. Καζαντζάκης προς Κανελλόπουλο, αρ. πρωτ. 61.169, Αθήνα, 25 Νοεμβρίου 1919.

Τελικά, στα μέσα Δεκεμβρίου, το υπουργείο Περίθαλψης, επαναλαμβάνοντας ότι η οποιαδήποτε μετακίνηση προσφύγων θα γινόταν τμηματικά με γνώμονα τη δυνατότητα αποκατάστασης εποίκων στη Μακεδονία, ανήγγειλε στον αρχηγό της ελληνική αποστολή περίθαλψης στο Νοβοροσίσκ Ζερβό την αναχώρηση του ατμόπλοιου *Μελπομένη* με προορισμό το μεγάλο λιμάνι του Ευξείνου, δίνοντας εντολή να επιβιβαστούν σε αυτό οι υπόλοιποι έποικοι από το Μερτζάν που ανέμεναν ακόμα τη μεταφορά τους. Καθώς όμως το *Μελπομένη* δεν διήλθε από το Νοβοροσίσκ, οι Μερτζανέτ που είχαν απομείνει στο λιμάνι δεν στάθηκε εφικτό και αυτήν τη φορά να φύγουν για την Ελλάδα.⁵⁴

Πολύ σύντομα η ελληνική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να αναθεωρήσει εκ νέου τον σχεδιασμό της, δηλαδή τη μεταφορά προσφύγων από τον Καύκασο στην Ελλάδα. Η ταχύτατη προέλαση του Κόκκινου Στρατού στην Ουκρανία, το Ντονμπάς και το Κουμπάν, που είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη από τα στρατεύματά τους του Ροστόφ-στον-Ντον και του Ταϊγανίου στα τέλη Δεκεμβρίου 1919,⁵⁵ η απόφαση για εκκένωση της Οδησσού από τους συμμάχους στις αρχές Ιανουαρίου του 1920 και η ανάθεση από τη σύνοδο των προξένων της Αντάντ σε κάθε χώρα της προστασίας και μεταφοράς των υπηκόων της⁵⁶ δημιούργησαν νέα δεδομένα, αφού η απειλή για κατάληψη του Κουμπάν και των παραλίων από τους Μπολσεβίκους ήταν πολύ πιθανή. Ταυτόχρονα, επιδεινώθηκαν δραματικά οι συνθήκες σίτισης και στέγασης των Ελλήνων προσφύγων στο Νοβοροσίσκ, όπου κατέφθαναν Ρώσοι πρόσφυγες και αξιωματικοί του Λευκού Στρατού του Ντενίκιν για να προφυλαχθούν από τα προελαύνοντα στο Κουμπάν στρατεύματα των Μπολσεβίκων.⁵⁷

Με τις συνθήκες να επιδεινώνονται δραματικά στον Καύκασο, στις 7 Ιανουαρίου 1920 ο Σίμος ενημέρωνε τον υπουργό Εξωτερικών ότι σε συνεννόηση με τους νομάρχες της χώρας αποφασίστηκε η μεταφο-

⁵⁴ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.2, Σίμος προς Ζερβό, αρ. πρωτ. 65.294, Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1919, αντίγραφο.

⁵⁵ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.1, Μαρινάκης προς Διομήδη, αρ. πρωτ. 729, Νοβοροσίσκ, 28 Δεκεμβρίου 1919.

⁵⁶ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.1, Κανελλόπουλος προς Αδοσίδη, αρ. πρωτ. 72, Κωνσταντινούπολη, 4 Ιανουαρίου 1920.

⁵⁷ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.1, Μαρινάκης προς Διομήδη, αρ. πρωτ. 729, Νοβοροσίσκ, 28 Δεκεμβρίου 1920.

ρά 70.000 προσφύγων από τον Καύκασο στην Ελλάδα,⁵⁸ διατάζοντας να καταπλεύσει στο Νοβοροσίσκ το επιταγμένο ατμόπλοιο *Αλέξανδρος Καλουτάς* για να παραλάβει 5.000 ευκατάστατους Έλληνες και εμπορεύματα, όπως και το αντιτορπιλικό *Ιέραξ* για να εποπτεύσει τη φόρτωση του πλοίου.⁵⁹ Ανάμεσα σε αυτούς που περίμεναν εναγώνια την άφιξη του *Καλουτά* ήταν και οι 505 κάτοικοι του Μερτζάν. Ωστόσο, στις οδηγίες προς τον νέο πρόξενο στο Νοβοροσίσκ Εμμανουήλ Μαρινάκη ο ύπατος αρμοστής Κανελλόπουλος επέμενε ότι δεν έπρεπε να επιτραπεί η αθρόα αναχώρηση ομογενών για την Ελλάδα παρά μονάχα σε έκτακτη ανάγκη,⁶⁰ χωρίς να διευκρινίζει αν θα παραλαμβάνονταν οι Μερτζανέτ.

Τελικά, μετά από αναμονή ενάμιση μήνα και με τα στρατεύματα των Μπολσεβίκων να πλησιάζουν στην πόλη στάλθηκαν εσπευσμένα στο Νοβοροσίσκ τρία ατμόπλοια, στις 16 Φεβρουαρίου το *Πολυμήτις* και στις 20 Φεβρουαρίου τα *Καλουτάς* και *Μελπομένη*.⁶¹ Διαφωνώντας με την εντολή του υπουργείου να παραληφθούν οι εύποροι, ο Ζερβός επέμεινε να εκκενωθούν με το *Καλουτάς* κατά προτεραιότητα οι άποροι πρόσφυγες από το Καρς καθώς και οι εναπομείναντες από το Μερτζάν, για τους οποίους πρότεινε να επιβιβαστούν στο *Μελπομένη*.⁶² Ωστόσο, η σύγκυση αρμοδιοτήτων, καθώς υπεύθυνος για τη φόρτωση των πλοίων είχε οριστεί από τον Κανελλόπουλο ο Περικλής Δημούλης κυβερνήτης του αντιτορπιλικού *Ιέραξ*, παραγκωνίζοντας την προξενική αρχή και τα μέλη της ελληνικής αποστολής περιθάλψης που ήταν γνώστες της κατάστασης, δεν επέτρεψε την επιβίβαση στα πλοία των περισσότερων από τους 4.000 Καρσίους που ζούσαν υπό άθλιες συνθήκες στο Νοβοροσίσκ. Αν και δεν είχε πάρει οδηγίες για τις

⁵⁸ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.1, Σίμος προς Διομήδη, αρ. πρωτ. 1.109, Αθήνα, 8 Ιανουαρίου 1920.

⁵⁹ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.1, Κανελλόπουλος προς Διομήδη, αρ. εμπιστ. πρωτ. 484, 27 Ιανουαρίου 1920· ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.2, Κανελλόπουλος προς το πρακτορείο μεταφορών. Διαταγή για τον πλοίαρχο του *Καλουτά*, αρ. πρωτ. 332, Κωνσταντινούπολη, 18 Ιανουαρίου 1920.

⁶⁰ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.2, Κανελλόπουλος προς Μαρινάκη, αρ. πρωτ. 332, Κωνσταντινούπολη, 18 Ιανουαρίου 1920.

⁶¹ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.2, Ο κυβερνήτης του *Ιέρακα* προς τον κυβερνήτη του *Κιλκίς*, Νοβοροσίσκ, 21 Φεβρουαρίου 1920 (αντίγραφο).

⁶² ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.2, Ζερβός και Αγγελάκης προς Σίμο, αρ. πρωτ. τηλ. 364, Νοβοροσίσκ, χ.χ. (αντίγραφο).

505 ψυχές από το Μερτζάν, ο Δημούλης θεώρησε ότι είχαν προτεραιότητα και τους επιβίβασε στον *Καλουτά* με προορισμό τη Θεσσαλονίκη.⁶³

Το εγχείρημα της τοποθέτησης των Μερτζανέτ στη θέση Τούμπα κοντά στη Σκύδρα κάθε άλλο παρά εύκολο ήταν, αφού, όπως είχε προειδοποιήσει ο Αδοσίδης, δεν είχε προηγηθεί καμιά προετοιμασία από την Υπηρεσία Εποικισμού για τη γεωργική τους εγκατάσταση. Ταυτόχρονα, στην περιοχή της Σκύδρας οι σχέσεις των γηγενών χωρικών, των μπέδων και των εξαρτημένων γεωργών με τους πρόσφυγες που βρίσκονταν εκεί από το 1914 ήταν ιδιαίτερα τεταμένες, επειδή οι τελευταίοι χωρίς στην πραγματικότητα να έχει ξεκαθαριστεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς καλλιεργούσαν γαίες που είχαν εγκαταλειφθεί από τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τους κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, οι οποίες με βάση τον Ν. 262/1914 είχαν κηρυχθεί εγκαταλελειμμένες και είχαν περιέλθει στη δικαιοδοσία του δημοσίου. Η κατάσταση περιπλέχθηκε ακόμα περισσότερο όταν μετά τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου πολλοί μπέηδες επέστρεψαν και απαίτησαν με διαβήματα προς τον Βενιζέλο, μέσω των μουσουλμάνων βουλευτών –ένας από τους οποίους ήταν ο ισχυρός βουλευτής του νομού Πέλλας Χασάν Βέης–, την απόδοση των κτημάτων τους.⁶⁴ Στο αίτημα αυτό είχε απαντήσει στις αρχές του 1920 θετικά ο πρωθυπουργός, επαναφέροντας σε ισχύ τη διαταγή για απόδοση των αστικών και αγροτικών κτημάτων ως 150 στρέμματα στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τους σε συνεννόηση με τους βουλευτές τους.⁶⁵ Για να διευθετηθούν οι διαφορές και να πληρωθούν τα οφειλόμενα ενοίκια στους τσιφλικούχους είχε συσταθεί τον Αύγουστο του 1919 από τον ΓΔΜ Αδοσίδη επιτροπή με πρόεδρο τον νομάρχη Πέλλας Σταμάτη Σταματίου και μέλη τον πρόεδρο των πρωτοδικών Έδεσσας Σαββάκη, τον οικονομικό έφορο Έδεσσας Ρίζο, τον επόπτη εποικισμού Διαμαντόπουλο, τον βουλευτή Πέλλας Χασάν Μπέη, δύο μπέηδες και δύο αντιπροσώπους από κάθε χωριό.⁶⁶

⁶³ ΥΔΙΑ, ΑΚΥ, 1920, 17.1.2, Ο καπετάνιος του ανιχνευτικού *Ιέραζ* προς τον κυβερνήτη του Κιλκίς, αρ. πρωτ. 65, Λιμάνι του Νοβοροσίσκ, 23 Φεβρουαρίου 1920 (αντίγραφο).

⁶⁴ *Μακεδονία*, φ. 2858, 20-1-1920, 2.

⁶⁵ *Μακεδονία*, φ. 2864, 26 -1-1920, 2.

⁶⁶ *Έδεσσα*, φ. 14, 1-8-1919, 1.

Όμως, με την απόδοση μέρους των γαιών στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες περιορίστηκε η δημόσια έκταση που μπορούσε να διατεθεί στους πρόσφυγες για καλλιέργεια και γι' αυτό ο Αδοσίδης αποφάσισε να συγκεντρωθούν οι παλιοί πρόσφυγες σε δύο υψώματα βόρεια και νοτιοδυτικά της Σκύδρας, όπου βρίσκονταν οι εγκαταλελειμμένες αγγλικές νοσοκομειακές εγκαταστάσεις, να απαλλοτριωθεί η γη περίξ του συνοικισμού, ώστε κάθε χωρικός να λάβει αμέσως κλήρο, και να χαραχθεί μια νέα πόλη υπό την εποπτεία του νομάρχη Σταματίου και του επόπτη εποικισμού Έδεσσας Διαμαντόπουλου.⁶⁷ Την υπόσχεση να απαλλοτριωθούν τα τσιφλίκια στα οποία είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες και να διανεμηθούν μεταξύ προσφύγων και κολίγων είχε δώσει και ο υπουργός Γεωργίας Καφαντάρης σε περιοδεία που είχε κάνει στην περιοχή τον Αύγουστο του 1919.⁶⁸ Ωστόσο, όταν στα μέσα Δεκεμβρίου έφθασε η ομάδα από το Μερτζάν στην περιοχή, καμιά ενέργεια δεν είχε ακόμα ξεκινήσει με αποτέλεσμα η εγκατάσταση των Μερτζανέτ να γίνει από την εποικιστική υπηρεσία, όπως και στην περίπτωση των παλαιών προσφύγων, «[...] χωρίς προγραμματισμό, ειδικές καταμετρήσεις και κτηματογράφηση [...]» και χωρίς να αξιολογηθεί αν η θέση ήταν κατάλληλη για τους Καυκάσιους.⁶⁹

Για τους ταλαιπωρημένους, χωρίς οργάνωση, στερούμενους τροφής και ξύλων Καυκάσιους υπήρξε άμεση κινητοποίηση τοπικών φορέων και ιδιωτών. Οι αγοραστές των νοσοκομειακών εγκαταστάσεων τις παραχώρησαν για να κατοικήσουν οι Μερτζανέτ, ο δραστήριος νομάρχης Πέλλας Σταματίου επέταξε αρτοποιία της Έδεσσας για να τους σιτίσει, οι κάτοικοι των γύρω χωριών διέθεσαν ξύλα για να ζεσταθούν. Επίσης, ο διοικητής του συντάγματος Έδεσσας Γαρδίκας έστειλε στρατευμένους δασκάλους για τα παιδιά τους, ενώ δια του πρόεδρου του εμπορικού συλλόγου Έδεσσας Ρουσουλέντζη η πόλη της Έδεσσας παρείχε στους πρόσφυγες δάνειο 10.000 δραχμών. Με τη σειρά της, η ΓΔΜ υποσχέθηκε να διαθέσει άμεσα ζωάρκεια και έστειλε 150 ίππους,⁷⁰ ενώ ο ίδιος ο διευθυντής εποικισμού Μακεδονί-

⁶⁷ *Αντ.*, 1-2, 4.

⁶⁸ *Έδεσσα*, φ. 15, 15-8-1919, 1.

⁶⁹ Αρχείο Κωνσταντίνου Καραβίδα [στο εξής ΑΚΚ]/Εν.1/Υπ.1Α/10.1, Ανακεφαλωτικές παρατηρήσεις για την εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία (1920), 8· ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Εποικισμός Έδεσσας (Βοδενών) 1920.

⁷⁰ *Έδεσσα*, φ. 23, 23-12-1919, 6.

ας Δημήτριος Αμβράσογλου έκανε αυτοψία στον νέο συνοικισμό, που ονομάστηκε Φιλαδέλφεια, μαζί με τον μηχανικό της υπηρεσίας Καπράλη, που προέβη στη χάραξη του σχεδίου της νέας «πόλης» δίπλα στη Σκύδρα. Ο Αμβράσογλου διαπιστώνοντας τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες μοίρασε χρήματα για τις γιορτές και ζήτησε από την εποικιστική υπηρεσία Έδεσσας να παρασχεθούν αμέσως άροτρα και όλα τα αναγκαία για καλλιέργεια, καλώντας τα μέλη της προσφυγικής ομάδας να αρχίσουν να εργάζονται μην περιμένοντας τα πάντα από την πολιτεία. Η απάντηση που έλαβε από τους Μερτζανέτ ήταν ότι το μόνο που επιθυμούσαν ήταν γη και εφόδια για να γίνουν παραγωγικοί. Στη συνέχεια, μαζί με τον υπάλληλο της εποικιστικής υπηρεσίας Έδεσσας Κονιάλη και τον πρόεδρο της προσφυγικής ομάδας του Μερτζάν Πετρίδη, ο Αμβράσογλου περιηγήθηκε τη γύρω από τη Σκύδρα περιοχή για να υποδειχθούν οι γαίες που θα παραχωρούνταν στους πρόσφυγες. Παρά τη μέριμνα που ελήφθη, με την αρχή του νέου χρόνου εκδηλώθηκε εξανθηματικός τύφος στις κατασκηνώσεις των εξασθενημένων Μερτζανέτ με αποτέλεσμα να τους απαγορευτεί η μετάβαση στην Έδεσσα και τα γύρω χωριά και να συνεχιστεί η προμήθεια τροφίμων από τον εποικισμό και ξυλείας από τους γειτονικούς οικισμούς.⁷¹

Η δραστηριοποίηση των υπαλλήλων της εποικιστικής υπηρεσίας δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει επαρκείς γαίες στους Μερτζανέτ, αφού όσες ανήκαν στο δημόσιο και διανεμήθηκαν στα μέλη της ομάδας ανέρχονταν μόλις σε 400 στρέμματα, με αποτέλεσμα σε κάθε οικογένεια να αναλογεί κλήρος πέντε στρεμμάτων.⁷² Οποιαδήποτε άλλη επίταξη γαιών προσέκρουε στις σφοδρές αντιδράσεις των μπέηδων, των Ελλήνων ενοικιαστών γης, των κολίγων, τους οποίους με την απειλή της απώλειας των γαιών τους είχαν προσεταιριστεί οι τσιφλικούχοι, και όσων μικροϊδιοκτητών είχαν αγοράσει κτήματα που πουλούσαν μουσουλμάνοι μπέηδες.⁷³ Η έντονη αντιπαράθεση οφειλόταν στο χρονίζον αγροτικό ζήτημα που είχε προκύψει με την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών και την έλευση χιλιάδων προσφύγων τα επόμενα χρό-

⁷¹ Έδεσσα, φ. 24 (1), 1-1-1920, 6.

⁷² ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Εποικισμός Έδεσσας (Βοδενών) 1920. Χειρόγραφα σημειώματα Καραβίδα.

⁷³ Έδεσσα, φ. 20, 1-11-1919, 8, όπου αναφέρεται ότι πολλοί μουσουλμάνοι της Έδεσσας πουλούσαν τα κτήματά τους.

νια. Αν και το θέμα ήταν επείγον, από το 1913 δεν είχε γίνει καμιά προεργασία: δεν είχαν καταληφθεί από το δημόσιο τα κτήματα που με τον Ν. 262/1914 είχαν κηρυχθεί ως εγκαταλελειμμένα ούτε είχαν συνταχθεί κτηματολογικοί χάρτες. Έτσι, καθώς στην περιοχή της Έδεσσας δεν είχε λειτουργήσει ποτέ γραφείο κτηματογράφησης, ήταν αδύνατο να αποσαφηνιστούν τα όρια και να διαχωριστούν οι ιδιοκτησίες, με αποτέλεσμα για ένα χωράφι που θεωρούνταν δημόσιο και παραδινόταν στους πρόσφυγες προς καλλιέργεια «[...] να παρουσιάζονται δέκα νοικοκυραίοι [...]», αφού οι χωρικοί έχοντας διάφορα συμφέροντα δεν υποδείκνυαν ποτέ την αληθή θέση των κτημάτων τους, ενώ οι μπέηδες δεν γνώριζαν τα όρια ούτε την ακριβή θέση των ιδιοκτησιών τους.⁷⁴

1. Πίνακας έγγειας ιδιοκτησίας στη Σκύδρα (Βέρτεκοπ) 1920⁷⁵

<i>Ιδιοκτήτης</i>	<i>Ενοικιαστής</i>	<i>Στρέμματα</i>
Αλή Βέη	Καρακάλας	250
Σαλή Χασάν Βέη	Χαμπέας	1.200 (ή 700)
Ελμπασανλή Αμέτ Βέη		1.000

Η ένταση που προκλήθηκε μετά την άφιξη των Καυκασίων προκάλεσε την παρέμβαση του ΓΔΜ Αδοσίδη, ο οποίος στις 27 Φεβρουαρίου 1920 με έγγραφο που απέστειλε στον επιθεωρητή Γεωργίας Συμεών Γούδα και τον διευθυντή εποικισμού Μακεδονίας Αμβράσογλου ζήτησε να μεταβούν οι ίδιοι στη Σκύδρα, να εξετάσουν λεπτομερειακά όλες τις απόψεις για τον τρόπο που έγινε ο εποικισμός στην περιοχή και να εκθέσουν τις προτάσεις τους για τα εξής θέματα:

α. αν σε 400 στρέμματα ήταν δυνατό και σκόπιμο να εγκατασταθούν οι 120 οικογένειες των Καυκασίων σε σύγκριση με τα 2.000 στρέμματα που είχαν στη διάθεσή τους οι Μακεδόνες καλλιεργητές,

β. να προτείνουν μέτρα έναντι της δυσφορίας των ντόπιων μορτητών της Σκύδρας στους οποίους έπρεπε να παρασχεθούν απτές εγγυήσεις,

γ. να καταρτίσουν πίνακα των επιταχθέντων και αυθαίρετα καταληφθέντων από τους πρόσφυγες κτημάτων στην περιοχή της Έδεσσας

⁷⁴ Έδεσσα, φ. 29(7), 15-4-1920, 1.

⁷⁵ ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Εποικισμός Έδεσσας (Βοδενών) 1920.

και να εισηγηθούν τα υπόλοιπα αναγκαία μέτρα ώστε σε ένα μήνα να καταβληθούν οι ορισθείσες αποζημιώσεις,

δ. να εισηγηθούν αν έκριναν σκόπιμο να μετακινηθούν εκ νέου ορισμένες από τις 120 οικογένειες του Μερτζάν και να καταρτίσουν προϋπολογισμό για την κατασκευή οικιών,

ε. να γίνει έλεγχος και συζήτηση με τους πρόσφυγες για το ζήτημα των αντιπροσώπων τους και της εκλογής τους, γιατί με βάση τις πληροφορίες του ο επικεφαλής τους Πετρίδης παρέσυρε τους συντοπίτες του σε βλέψεις επικίνδυνες και παράνομες ενώ είχε διαχειριστεί χρήματα των προσφύγων χωρίς να αποδώσει λογαριασμό και

στ. να εξακριβώσουν τις πραγματικές τιμές στις οποίες είχαν εξαγοραστεί από τον ενοικιαστή γαιών Μπουζιάνη οι νοσοκομειακές εγκαταστάσεις στη Σκύδρα.

Επίσης, συμπλήρωνε ότι έπρεπε να γίνει με λεπτότητα ο εποικισμός για να πεισθούν οι γηγενείς ότι τα συμφέροντά τους ταυτίζονταν με των προσφύγων, ώστε οι συνοικισμοί να μην είναι εξ ολοκλήρου κλειστοί για «[...] να ριφθούν νέα στοιχεία μεταξύ των ντόπιων [...]».⁷⁶

Πράγματι, λίγες ημέρες αργότερα, για να εξετάσουν τα προβλήματα αυτά έσπευσαν επιτόπου οι Γούδας και Αμβράσογλου μαζί με τον επιθεωρητή εποικισμού Παπαδόπουλο, που θα παρέμενε για να αρχίσει το έργο της κτηματογράφησης, ενώ από τη ΓΔΜ στάλθηκε ο αρμόδιος για θέματα εποικισμού Κωνσταντίνος Καραβίδας που διέμεινε τρεις ημέρες στην Έδεσσα.⁷⁷ Ο Καραβίδας, που είχε σπουδάσει γεωπονία και αντικείμενο μελέτης του για χρόνια αποτέλεσε η δομή και λειτουργία των κοινοτήτων του ελλαδικού χώρου επί τουρκοκρατίας, ήταν γνώστης των αγροτικών ζητημάτων της χώρας και ειδικότερα του νομού Πέλλας, αφού το 1919 ως τμηματάρχης της ΓΔΜ είχε περιηγηθεί τα χωριά του καταρτίζοντας εθνολογικούς πίνακες και καταγράφοντας τα προβλήματα που υπήρχαν, προβαίνοντας στη συνέχεια σε μια σειρά από προτάσεις για την επίλυσή τους.⁷⁸ Στην έκθεσή του

⁷⁶ ΑΚΚ/Εν. 1^η/Υπ.1Α/3.6, Ο ΓΔΜ Αναστάσιος Αδοσίδης προς τον Συμεών Γούδα, επιθεωρητή Γεωργίας, και τον Δ. Αμβράσογλου, διευθυντή Εποικισμού Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 27 Φεβρουαρίου 1920.

⁷⁷ Έδεσσα, φ. 27 (4), 15 Μαρτίου 1920, 4.

⁷⁸ ΑΚΚ/Εν. 1^η/Υπ.1Α/3.6, Έκθεσις του τμηματάρχη της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης-Πέλλης και σημειώσεις από την περιοδεία στη Λούμνιστα, Όσσιανη, Ν. Καρατζόβα (1919).

προς τον Αδοσίδη επιβεβαίωνε ότι η αγανάκτηση των μορτητών απέναντι στους νεοφερμένους Καυκάσιους οφειλόταν στην αποτυχία του εποικιστικού προγράμματος εγκατάστασης των προσφύγων από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία που είχαν καταφύγει στον μακεδονικό χώρο μετά την άνοιξη του 1914. Οι πρόσφυγες αυτοί ανοργάνωτα, όπως διαπίστωνε, «[...] κατέλαβαν ιδιόκτητα κτήματα και βοσκές και προπάντων αχυρώνες και στάβλους των εντοπίων μετά των οποίων συνεθλίβησαν οικονομικά επί του αυτού χώρου, προ πάντων εξαιτίας έλλειψης όχι τόσο γαιών αλλά οικημάτων, αχυρώνων και στάβλων, αποτελούντων βάση της γεωργίας [...]». Ο Καραβίδας επισήμαινε ότι η κατάληψη από τους πρόσφυγες κτημάτων Οθωμανών που κηρύχθηκαν φυγάδες, μετά τη νικηφόρα προέλαση των Ελλήνων στη Μακεδονία τον Οκτώβριο του 1912, προκάλεσε τον εκτοπισμό και επέσυρε το μένος των ντόπιων μορτητών που τα καλλιεργούσαν πάππου προς πάππου. Τις αντεγκλήσεις μεταξύ τους έσπευσαν να εκμεταλλευτούν οι μπέηδες και οι Έλληνες ενοικιαστές τσιφλικιών Οθωμανών, που απομυζούσαν ως τότε τον κόπο των κολίγων, στρέφοντάς τους εναντίον των προσφύγων. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο Καραβίδας, στη στάση των προσφύγων «[...] που έλαβε αντιμακεδονικό (όχι αντιμπέικο χαρακτήρα, αλλά [ουσιαστικά στρεφόταν] εναντίον των άλλων γεωργών-εργατών της υπαίθρου), έδωκαν κατά καιρούς [ώθηση] διάφοροι επιτήδριοι ιδιώται, των οποίων τα ίχνη της ολεθρίας δράσης είναι καταφανή στην ύπαιθρο [...]». Εύστοχα, λοιπόν, παρατηρούσε ότι «[...] τώρα κατόπιν της παλιάς (πρώτης) εισβολής προσφύγων, στην οποία οι εγκατόικοι καλλιεργητές και ιδιοκτήται ανέτοιμοι όντες υπεχώρησαν, προσπαθούμεν να διενεργήσουμεν εποικισμό δεύτερη φορά κάπως μεγάλων ομάδων [και] βρισκόμαστε μπροστά σε οργανωμένη, δίκαιη αντίσταση [...]».⁷⁹

Ειδικότερα, για τις 120 οικογένειες από το Μερτζάν ο Καραβίδας απέστειλε στις 14 Μαρτίου 1920 έκθεση προς τους Γούδα και Αμβράσογλου με την οποία επισήμαινε ότι ήταν σφάλμα η συγκέντρωση τους στην περιοχή Τούμπα της Σκύδρας, γιατί με γνώμονα τις πρωτόγονες μεθόδους καλλιέργειας και την έλλειψη οποιασδήποτε τεχνικής γεωργικής μόρφωσης τόσο από τους γηγενείς όσο και από τους πρό-

⁷⁹ ΑΚΚ/Υπ.1/ Υπ.1Α/10.1, Ανακεφαλαιωτικές παρατηρήσεις για την εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία (1920), 3-7.

σφυγες, οι γαίες, ακόμα και αν γίνονταν επιτάξεις υπέρ των κολίγων, των παλιών και των νέων προσφύγων, δεν θα επαρκούσαν για να συντηρηθούν όλοι. Επικρίνοντας την Υπηρεσία Εποικισμού, που κατά την κρίση του εθελουφλούσε μπροστά στην πραγματικότητα, καθώς είχε διανείμει κατ' επανάληψη ζωάρκεια για να σιτιστούν οι πρόσφυγες χωρίς να τους αποκαθιστά, υπογράμμισε ότι η παραμονή στην Τούμπα της Σκύδρας με κλήρο μόλις πέντε στρέμματα, με ελλιπή υλικά για χτίσιμο οικιών και με την απόσταση από τα χωράφια και τις βοσκές για τα ζώα τους να φθάνει τις τρεις ώρες από την προσωρινή τους θέση⁸⁰ θα εξανάγκαζε τους Μερτζανέτ «[...] να συντηρηθούν επί καιρόν με την γλισχράν ζωάρκειαν και ή να πεθάνουν ή να γίνουν κλέφτες ή να τραπούν προς άλλα μη γεωργικά επαγγέλματα ή και αυτοί να γίνουν κολλήγοι [...]».

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι τα κτήματα που κατείχε το δημόσιο στη Σκύδρα επαρκούσαν για την εγκατάσταση μόνο τριάντα γεωργικών οικογενειών, ο εκπρόσωπος της ομάδας από το Μερτζάν Πετρίδης, ο οποίος είχε κάνει την ατυχή επιλογή της περιοχής, επέμενε να παραμείνουν οι πρόσφυγες με κίνδυνο να περιέλθουν σε ηθική και υλική ένδεια.⁸¹ Η εμμονή του αυτή, που οφειλόταν στην επιθυμία να μην διασπαστεί η ομάδα, δεν εξυπηρετούσε κατά τον Καραβίδα το γενικό συμφέρον των Μερτζανέτ αλλά τις προσωπικές φιλοδοξίες του ίδιου του Πετρίδη και των πιο ευφυών προσφύγων, που επιθυμούσαν να αναδειχθούν σε «τζορμπατζήδες»⁸² του συνοικισμού, και παράλληλα τα σχέδια των μπέηδων που ήθελαν να διώξουν εντελώς τους πρόσφυγες από την περιφέρεια Έδεσσας.⁸³ Μεγάλη ήταν η αντίδραση και από τους Έλληνες ενοικιαστές των μπέικων ιδιοκτησιών, όπως ο Χαμπέας, που δεν δεχόταν την επίταξη του τσιφλικιού που νοίκιαζε, δηλώνοντας ότι επιθυμούσε να το καλλιεργήσει ο ίδιος, ενώ ζητούσε

⁸⁰ ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Καραβίδα προς Συμεών Γούδα και Δ. Αμβράσογλου, τηλεγράφημα, Θεσσαλονίκη, 14 Μαρτίου 1920.

⁸¹ ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Δικαιολογητική έκθεση τηλεγραφήματος (σημειώσεις χειρόγραφες).

⁸² Προύχοντες.

⁸³ ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Καραβίδα προς Συμεών Γούδα και Δ. Αμβράσογλου, τηλεγράφημα, Θεσσαλονίκη, 14 Μαρτίου 1920.

και αποζημίωση για τις γαίες που είχαν καταπατηθεί από τους παλιούς πρόσφυγες.⁸⁴

Ταυτόχρονα, η αφαίρεση των νιαμάτων⁸⁵ και των αγραναπαύσεων από τους κολίγους και τους καλλιεργητές με μορτή υπέρ των Καυκασίων, ο φόβος για την καταπάτηση μικροϊδιοκτησιών μουσουλμάνων και σλαβόφωνων και η επίταξη γαιών υπέρ των προσφύγων, όπως συνέβη στο γειτονικό Ορμάν Τσιφλίκ, στο οποίο ο επιθεωρητής εποικισμού Παπαδόπουλος είχε δεσμεύσει και μοιράσει έκταση 150 στρεμμάτων στους πρόσφυγες από το Μερτζάν, έστρεψαν εναντίον τους όχι μόνο τους μπέηδες αλλά και τα θύματά τους, τους ντόπιους φτωχούς καλλιεργητές, δυσχεραίνοντας την ψυχολογική προσέγγιση μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Ο Καραβίδας, που πίστευε ότι οι πρόσφυγες μπορούσαν να αποτελέσουν όπλο ενάντια στην παντοδυναμία των μπέηδων και μέσω της αρμονικής συνύπαρξης μοχλό ενσωμάτωσης των ξενόφωνων γηγενών στην ελληνική κοινωνία, στηλίτευε την ολιγωρία και την ανικανότητα της υπηρεσίας εποικισμού να δράσει αποτελεσματικά και να αποκαταστήσει τους πρόσφυγες, απελευθερώνοντας ταυτόχρονα και τους γηγενείς από την καταδυνάστευση των τσιφλικάδων και των ενοικιαστών γης.⁸⁶

Για όλους αυτούς τους λόγους και επειδή δεν ήθελε να διαταραχθούν και άλλο οι σχέσεις γηγενών και προσφύγων με τη συνέχιση των επιτάξεων γης, ο Καραβίδας θεωρούσε ότι δεν ήταν δυνατό να παραμείνουν στη Σκύδρα όλες οι οικογένειες από το Μερτζάν. Πρότεινε η Υπηρεσία Εποικισμού να τους διαμοιράσει στα γειτονικά χωριά Πετριά (Κάμενικ) και Καλύβια σε μη ελώδεις περιοχές, αφού εξακρίβωνε τον ακριβή αριθμό των διαθέσιμων στρεμμάτων. Για να επιβιώσουν ως την τακτοποίησή τους στα νέα ενδιαιτήματα, ο Καραβίδας ζητούσε να τους παρασχεθεί τριπλή ζωάρκεια, κινόνο και να επιβληθούν μέτρα καθαριότητας δια της αστυνομίας. Επίσης, πρότεινε να εξοφληθούν από τον νομάρχη Πέλλας τα παλιά χρέη που επέσυραν τη μήνη μπέηδων και ενοικιαστών, να αρχίσει η ανοικοδόμηση οικιών στη Σκύδρα και να γίνει η οριστική κατανομή των διατιθέμενων χρεμάτων και η διανομή ζώων, γιατί μόνο έτσι θα αποκτούσαν «[...] α-

⁸⁴ ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Χειρόγραφο σημείωμα του Καραβίδα.

⁸⁵ Νιάματα: Χωράφια που έχουν μείνει για ένα διάστημα χέρσα.

⁸⁶ ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Χειρόγραφες σημειώσεις του Καραβίδα.

ληθινή βάση για προκοπή [...]». Στις προτάσεις που διατύπωνε για την ανάγκη αραιώσης των Μερτζανέτ παραδεχόταν ότι με τον τρόπο αυτόν οι ιδιοκτήτες γης θα διεκδικούσαν το κέρδος από την υπερτίμηση της αξίας της και ότι το κράτος δεν ήταν σε θέση να πληρώσει καλά, αλλά κατέληγε με ιδεαλισμό ότι έπρεπε οι μπέηδες των Βοδενών να «[...] εννοήσουν τον όρο αλληλεγγύη μέσα στη χώρα και ότι δεν είναι ανεξάρτητοι [...]», ενώ συμφωνούσε με τον Αδοσίδη ότι έπρεπε να λάβουν πληροφορίες για το ακριβές ποσό της αγοράς των αγγλικών νοσοκομειακών εγκαταστάσεων από τον Μπουζιάνη, που φαίνεται ότι ζητούσε από το δημόσιο μεγάλα ποσά για την εξαγορά τους. Όσον αφορά τους πρόσφυγες, πίστευε ότι έπρεπε να κληθούν να εκλέξουν νέους εκπροσώπους, με αποκλεισμό του Πετρίδη, και στη συνέχεια να γίνει η κατάτμησή τους σε ομάδες.⁸⁷

Για να δώσει λύσεις στα σοβαρά προβλήματα που είχε προκαλέσει η εγκατάσταση των Καυκασίων στη Σκύδρα και γενικότερα στα περίπλοκα αγροτικά ζητήματα στην ευρύτερη περιοχή περιόδευσε στη Βέροια, τη Νάουσα και τη Σκύδρα ο ίδιος ο γενικός διοικητής Μακεδονίας Αδοσίδης που αναχώρησε από τη Θεσσαλονίκη στις 25 Μαρτίου 1920.⁸⁸ Φθάνοντας στην Έδεσσα στις 15 Απριλίου δέχτηκε τους γαιοκτήμονες μπέηδες και στη συνέχεια, για να διαπιστώσει ιδίως όμμασι την κατάσταση, επισκέφθηκε τη Σκύδρα και τα γειτονικά σε αυτήν χωριά Ριζό και Πετριά, όπου κατοικούσαν παλαιοί πρόσφυγες. Εκεί διαπίστωσε ότι μεγάλες εκτάσεις παρέμεναν χέρσες, αφού οι γαιοκτήμονες δεν διέθεταν ούτε τα μέσα ούτε τους κολίγους για να τα καλλιεργήσουν. Παρ' όλα αυτά, για να μην εξάψει και άλλο τα πάθη αποφάσισε να περιοριστούν οι πρόσφυγες σε όσα τους είχαν δώσει για το τρέχον γεωργικό έτος, να συνεχιστεί η κτηματογράφηση, η γεωμέτρηση και η εργασία διαχωρισμού των γαιών που είχε ήδη ξεκινήσει ο επιθεωρητής εποικισμού Παπαδόπουλος και να επιταχθεί το επόμενο γεωργικό έτος η ακαλλιέργητη γη υπέρ των προσφύγων και όσων ντόπιων το επιθυμούσαν.

⁸⁷ ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Χειρόγραφα σημειώματα του Καραβίδα· αυτ., Προτάσεις ενεργειών επί τη βάσει της Κεντρικής Γραμμής να αραιωθούν οι πρόσφυγες από Βέρτεκοπ και πάντως εντός περιφέρειας Έδεσσας.

⁸⁸ *Μακεδονία*, φ. 2923, 25-3-1920, 1.

Ειδικότερα, για τους Καυκάσιους από το Μερτζάν, διαπιστώνοντας ότι ήταν αδύνατο λόγω της μεγάλης απόστασης από τα χωράφια να παραμείνουν όλοι στη θέση Τούμπα της Σκύδρας, αποφάσισε να διαιρεθούν σε τρεις συνοικισμούς, της Σκύδρας, της Τούμπας και της Πετριάς. Υποσχέθηκε, επίσης, ότι θα τους έχτιζαν σπίτια και θα παρείχαν κάθε είδους βοήθεια για την επιτυχή τους εγκατάσταση. Επίσης, αφού συνέστησε υπό την προεδρεία του νομάρχη νέα επιτροπή για τη διευθέτηση των διαφορών που αναφύονταν μεταξύ γηγενών και προσφύγων, συγκέντρωσε όλες τις ενδιαφερόμενες ομάδες, πρόσφυγες, κολίγους, μπέηδες και χωρικούς, στο σταθμό της Σκύδρας και σε πρόχειρο «δικαστήριο» που οργάνωσε πείστηκε ότι ο θόρυβος που είχε προκληθεί περί αυθαιρεσιών των προσφύγων ήταν πλαστός και αποσκοπούσε στην έξωσή τους από τη Σκύδρα· ταυτόχρονα όμως, διέταξε να τιμωρηθεί όποιος πρόσφυγας καταλάμβανε αυθαίρετα ξένη γη.⁸⁹

Η απόφαση που λήφθηκε έναν μήνα αργότερα, μετά από αλληπαλλήλες συναντήσεις του Βενιζέλου με τον Αδοσίδη, με την οποία θα διατίθετο ποσό 20.000.000 δραχμών για τη μεταφορά και εγκατάσταση 50.000 Καυκασίων στη Μακεδονία, θα χτίζονταν οικίες, θα παρεχόταν ζωάρκεια, αροτριώματα, εργαλεία και σπόρος ώστε να καταστούν άμεσα παραγωγικοί, βρήκε τους πρόσφυγες από το Μερτζάν ακόμα πρόχειρα εγκαταστημένους στα αγγλικά παραπήγματα της Σκύδρας. Μάλιστα, στα τέλη Ιουνίου δημοσιεύθηκε στη *Μακεδονία* ανοιχτή επιστολή προς τον διευθυντή εποικισμού Μακεδονίας Αμβράσσογλου καταγγέλλοντας ότι οι Μερτζανέτ αποδεκατίζονταν από επιδημίες, αφού καθημερινά σημειώνονταν δύο με τρεις θάνατοι, και ζητώντας την αποστολή υγειονομικού υπαλλήλου πριν είναι αργά.⁹⁰ Με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς εφαρμοζόταν και το πρόγραμμα ανοικοδόμησης, ώστε ακόμα το φθινόπωρο του 1920 να μην έχει χτιστεί ο νέος συνοικισμός που θα στέγαζε τους Καυκάσιους.⁹¹

Η κυβερνητική αλλαγή της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 με την ανάληψη της εξουσίας από τους αντιβενιζελικούς επιδείνωσε ακόμα περισσότερο τη θέση των Καυκασίων, των οποίων η αποκατάσταση είχε ταυτιστεί στη συνείδηση των μπέηδων με την εποικιστική πολιτική Βενι-

⁸⁹ *Έδεσσα*, φ. 29 (7), 15-4-1920, 1-2.

⁹⁰ *Μακεδονία*, φ. 3016, 30-6-1920, σ. 1.

⁹¹ ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/10.1, Ανακεφαλαιωτικές παρατηρήσεις, 7-8.

ζέλου. Η αποπομπή των Αδοσίδη⁹² και Αμβράσογλου⁹³ από τις θέσεις τους, το πάγωμα των πιστώσεων,⁹⁴ η ανάκληση από την κυβέρνηση Γούναρη των 120 διαταγμάτων του Ν. 1076/1917⁹⁵ και η εντολή από τη ΓΔΜ η διενέργεια επιτάξεων να γίνεται κατόπιν συνεννόησης με την επιτροπή ιδιοκτητών της Σκύδρας και των γύρω χωριών είχαν τραγικό αντίκτυπο στη ζωή των Καυκασίων.⁹⁶

Σύμφωνα με τις καταγγελίες του αποπεμφθέντος διευθυντή εποικισμού Αμβράσογλου, του Συλλόγου των εν Μακεδονία Καυκασίων και του συλλόγου Ελεύθερος Πόντος τον Μάρτιο του 1921 δεν είχε ακόμα διανεμηθεί σπόρος αν και είχε παρέλθει προ πολλού η περίοδος της σποράς, τα αροτριώντα ζώα που μοιράστηκαν ήταν ελάχιστα, εργαλεία δεν είχαν δοθεί, σπίτια δεν είχαν χτιστεί και κυρίως δεν είχαν μοιραστεί γαίες, με αποτέλεσμα οι Καυκάσιοι να καλλιεργούν τα τέσσερα με πέντε στρέμματα που τους είχαν δοθεί με τα χέρια. Προσκόμματα στην αποκατάστασή τους έθεταν συνεχώς ο βουλευτής Πέλλας Χασάν Βέης και οι μουσουλμάνοι τσιφλικάδες αλλά και ντόπιοι παράγοντες, όπως ο πολιτευτής Σωτήριος Γκοτζαμάνης.⁹⁷

Προσπάθεια να λυθεί το χρονίζον πρόβλημα των Καυκασίων καταβλήθηκε με την ψήφιση του Ν. 2634 «Περί συστάσεως προσωρινής Γενικής Διευθύνσεως Αποκαταστάσεως εποίκων ομογενών Μακεδονίας παρά τη Γενική Διοικήσει Μακεδονίας» τον Αύγουστο του 1921, στην οποία υπάχθηκαν η Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας (ΓΔΕΜ) και η Υπηρεσία Περίθαλψης Προσφύγων.⁹⁸ Σύμφωνα με τον νόμο αυτόν, σε κάθε υποδιοίκηση συστήνεται επιτροπή αποτελούμενη από τον υποδιοικητή, τον οικείο υπάλληλο του εποικισμού και τον πρόεδρο της κοινότητας ή τον δήμαρχο που θα γνωμοδοτούσε για τις μεταξύ των εγχωρίων και προσφύγων διαφορές σχετικά με την εγκα-

⁹² Η ΓΔΜ έμεινε ακέφαλη για τέσσερις μήνες. Χρέη εκτελούσε ο γραμματέας της Χαριτάκης, βλ. *Εμπρός*, φ. 8747, 19 Φεβρουαρίου 1921, 3.

⁹³ *Μακεδονία*, φ. 3203, 8-1-1921, 1.

⁹⁴ *Μακεδονία*, φ. 3171, 3-12-1920, 1 και φ. 3173, 5-12-1920, 1.

⁹⁵ Γιάννης Γλαβίνας, «Η πολιτική της ελληνικής διοίκησης απέναντι στη μουσουλμανική γαιοκτησία των νέων χωρών την περίοδο 1912-1922», στο *Πρακτικά ΚΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνέδριου, 26-28 Μαΐου 2006* (Θεσσαλονίκη, 2007), τ. 2, 475.

⁹⁶ ΑΚΚ/Εν.1/Υπ.1Α/4.2, Ο ΓΔΜ προς τον επιθεωρητή γεωργίας, διευθυντή εποικισμού Βοδενών, Θεσσαλονίκη 20 Φεβρουαρίου 1921.

⁹⁷ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. 907, 8-3-1921, 1· *Μακεδονία*, φ. 3274, 21-3-1921, 1.

⁹⁸ ΦΕΚ 135/Α/4-8-1921.

τάσταση και την καλλιέργεια.⁹⁹ Επίσης, για επιτάχυνση των διαδικασιών μεταβιβάστηκαν στον γενικό διοικητή Θεσσαλονίκης με το ΒΔ της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1921 οι δικαιοδοσίες του Υπουργείου Γεωργίας που αφορούσαν την εγκατάσταση των εποίκων ομογενών στη Μακεδονία.¹⁰⁰

Ωστόσο, η κακή οργάνωση της αποστολής των εφοδίων που απαιτούνταν για την παραγωγική διαδικασία από τον τότε ΓΔΜ Αλεξανδρόπουλο, τα ημιτελή οικήματα και η απόφαση της κυβέρνησης Γούναρη μετά από πιέσεις των μουσουλμάνων βουλευτών να διατάξει τη μετακίνηση όσων Καυκασίων είχαν εγκατασταθεί στους οικισμούς γύρω από τη Σκύδρα οδήγησαν σε απόγνωση και έσπειραν τον θάνατο στους ταλαιπωρημένους πρόσφυγες.¹⁰¹ Η οριστική αποκατάσταση των Μερτζανέτ πραγματοποιήθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όταν με τη Σύμβαση της Λοζάνης της 30^{ης} Ιανουαρίου 1923 και το Ψήφισμα 99/1925 της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης του ελληνικού κοινοβουλίου αναγνωρίστηκαν και οι ίδιοι ως πρόσφυγες.¹⁰² Σύμφωνα με τη στατιστική του Απόστολου Βακαλόπουλου του 1926 σαράντα οικογένειες (172 άτομα) παρέμειναν στη Σκύδρα, εξήντα τρεις οικογένειες (258 άτομα) μετακινήθηκαν στην Πετριά, ενώ οι υπόλοιποι εγκαταστάθηκαν στα Λευκάδια του νομού Ημαθίας.¹⁰³

⁹⁹ *Νέα Έδεσσα*, φ. 13, 24-9-1921, 3.

¹⁰⁰ Β.Δ. της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1921, «Περί αναθέσεως εις τον Γενικόν Διοικητήν Θεσσαλονίκης της διοικήσεως των δικαιωμάτων του επί της Γεωργίας Υπουργείου εν σχέσει προς την εγκατάστασιν των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία», ΦΕΚ 172/Α/13-9-1921.

¹⁰¹ Αγνή Κ. Κολιαδήμου, *Πρόσφυγες στον νομό Πέλλας, 1912-1967* (Θεσσαλονίκη, 2018), 196-97.

¹⁰² Ισαάκ Νικ. Λαυρεντιάδης, *Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες ποντιακής καταγωγής και τα εκ της συνθήκης της Λοζάνης δικαιώματά των. Αρχαίον Πόντου* (Αθήνα, 1986), Παράρτημα 16, 151-54.

¹⁰³ Αρχείο Απόστολου Βακαλόπουλου, Εποικιστικό Γραφείο Εδέσσης, *Αναλυτική κατάσταση εμφανίσεως τα ονόματα των συνοικισμών με τας εν εκάστω εγκατεστημένας ή (μετακινουμένας) προσφυγικάς οικογενείας και άτομα και τας προελεύσεις αυτών*, 30 Σεπτεμβρίου 1926.

Γεωργία Μπακάλη

ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΡΑΜΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ.
«Η ΔΙΑΒΟΗΤΟΣ ΕΕΕ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΙΣ ΧΙΤΛΕΡΙΚΟΥ
ΚΟΜΜΑΤΟΣ»

Εισαγωγή

Το φαινόμενο του αντισημιτισμού στη Θεσσαλονίκη κατά τον Μεσοπόλεμο έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο ιστορικής έρευνας ως προς ποικίλα επιμέρους θέματα, όπως η ίδρυση και η δράση των εθνικιστικών οργανώσεων, η αντισημιτική πολιτική.¹ Οι αντισημιτικές εκδηλώσεις σε διάφορες βορειοελλαδικές πόλεις είναι κάποιες περισσότερο και κάποιες λιγότερο γνωστές. Λιγότερο γνωστή είναι η εκδήλωση του πρώτου σοβαρού αντισημιτικού επεισοδίου στη Δράμα από την τοπική ΕΕΕ (Ιούνιος 1931),² ενώ περισσότερο έχει διερευνηθεί η εθνικοσοσιαλιστικού τύπου πολιτική κίνηση του Γεωργίου Σπυρίδη (1932-1934).³ Το παρόν άρθρο επιχειρεί να φωτίσει περαιτέρω τις κινήσεις αυτές καθώς και τις αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας.

¹ Βλ. ενδεικτικά Θεοδόσης Τσιρώνης, «Η οργάνωση Εθνική Ένωσις “Η Ελλάς” (Ε.Ε.Ε.) στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1927-1936). Τα καταστατικά και η δράση της», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης* 6 (2002): 293-313· Μαρία Βασιλικού, «Εθνοτικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η περίπτωση του εμπρησμού του Κάμπελ», *Ιστορ* 7 (1994): 153-74· Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950* (Αθήνα: 2006)· Χριστιάνα Πιστόλα, «Η Οργάνωση ‘Εθνική Ένωσις Ελλάς’ (Τρία Έψιλον)» (μεταπτ. εργ., ΑΠΘ, 2014)· Ρένα Μόλχο, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Ελ. Βενιζέλου στο Μεσοπόλεμο και πώς η Δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα* 82 (Ιούνιος 2003): 53-9, διαθέσιμο στο <https://cohen.gr/new/articles/judaism/2686-2013-03-12-07-59-33>. Για τη συγκρότηση του αντισημιτισμού βλ. στο https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/4438/1/15562_02_Chapter_1.pdf

² Βασίλης Χ. Ριτζαλέος, «Πρόσφυγες και εβραίοι στη Δράμα του Μεσοπολέμου (1922-1934)», στο *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Δράμας (ΠΕΣΔ)* Ε', τ. 2 (Δράμα: 2013), 877-8.

³ Στράτος Δορδανάς, «“Προς τον πρωτοπόρον αρχηγόν των απανταχού της γης εθνικοσοσιαλιστών Αδόλφον Χίτλερ”: Ο εθνικοσοσιαλισμός στη Δράμα κατά τον Μεσοπόλεμο», *ΠΕΣΔ* Ε', 909-24.

Η αντισημιτική κίνηση της οργάνωσης «Εθνική Ένωσης ‘Η Ελλάς’»

Στις 29 Ιουνίου 1931, στον (επονομαζόμενο τότε) Εθνικό Κήπο της Δράμας πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση της οργάνωσης «Εθνική Ένωσης ‘Η Ελλάς’» (στο εξής ΕΕΕ), «προς σκοπόν δήθεν αρχαιρεσιών». ⁴ Όπως διευκρινίζεται στο σχετικό δημοσίευμα, ο πραγματικός σκοπός ήταν να φανατιστούν οι οπαδοί της οργάνωσης εναντίον του εβραϊκού στοιχείου και να ταχθεί η κοινωνία υπέρ του αποκλεισμού των Εβραίων εμπόρων. ⁵ Η κίνηση αυτή δεν ήταν τυχαία. Η συγκέντρωση διοργανώθηκε στον απόηχο των κινητοποιήσεων για το ζήτημα της Μακαμπί, οι οποίες είχαν αναστατώσει τη Θεσσαλονίκη προκαλώντας κλίμα καχυποψίας μεταξύ χριστιανών και Εβραίων. Άλλωστε, ο επικεφαλής της κίνησης Ν. Αζαριάδης, ως εκπρόσωπος της διοικούσας επιτροπής της ΕΕΕ Δράμας, μία ημέρα πριν είχε αποστείλει συγχαρητήριο τηλεγράφημα προς την Εθνική Παμφοιτητική Ένωση (ΕΠΕ) Θεσσαλονίκης, με αφορμή τις αποκαλύψεις περί «αντεθνικών ενεργειών» της Μακαμπί, ⁶ δηλώνοντας πως «ο ελληνικός λαός σύσσωμος εξεγερθείς είναι διατιθεμένος να συντρίψει άνευ οίκτου τους υπονομεύοντας την εθνικήν του υπόστασιν». ⁷

Στη συνέλευση της ΕΕΕ Δράμας μίλησαν διάφοροι ρήτορες «καταφερθέντες κατά των αντεθνικών ενεργειών» των Εβραίων, σύμφωνα με το δημοσίευμα, απ’ όπου και το εύλωτο σχόλιο: «Ευλωττώτερος ρήτωρ υπήρξεν ο εμπνεόμενος από εθνικιστικά ιδανικά (;) Ν. Αζαριά-

⁴ *Θάρρος*, 30-6-1931.

⁵ Της κίνησης ηγείτο ο Νικόλαος Αζαριάδης, έμπορος, προσφυγικής καταγωγής (από την Καππαδοκία). Τον Ιανουάριο του 1931 είχε εμπλακεί σε απόπειρα εμπρησμού του καταστήματος των Σ. Αλχανάτη (γνωστού Εβραίου εμπόρου) και Β. Παϊσίδη. Οι επ’ αυτοφώρω συλληφθέντες υπέδειξαν τον Ν. Αζαριάδη ως ηθικό αυτουργό, γεγονός που παραδέχτηκε κατά την ανάκρισή του. *Θάρρος*, 1 και 2-2-1931.

⁶ Σιωνιστικός σύλλογος της Θεσσαλονίκης, ο οποίος ιδρύθηκε το 1908. Η συμμετοχή του αντιπροσώπου του σε συνέδριο στη Σόφια τον Αύγουστο του 1930, στο οποίο φέρεται να έθεσε θέμα αυτονομίησης της Μακεδονίας, προκάλεσε εντάσεις και βίαια επεισόδια ανάμεσα στην Εθνική Παμφοιτητική Ένωση και τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, τον Ιούνιο του 1931.

⁷ *Μακεδονία*, 28-6-1931. Δεν απέστειλε μόνο η ΕΕΕ της Δράμας συγχαρητήρια τηλεγραφήματα στην ΕΠΕ. Διάφορες Ενώσεις Εφέδρων Αξιωματικών από πόλεις της βόρειας Ελλάδας τάσσονταν στο πλευρό της ΕΠΕ. *Μακεδονικά Νέα*, 27-6-1931.

δης...», ο οποίος κατηγόρησε τους Εβραίους ότι κινούνται προς αυτονομία της Μακεδονίας. Έπειτα, κατά τη διεξαχθείσα ψηφοφορία για την εκλογή διοικητικού συμβουλίου, εξελέγη πρόεδρος ο δικηγόρος Νικόλαος Μαλινδρέτος.⁸ Δύο περιστατικά που εκδηλώθηκαν την ίδια μέρα συνδέονται με την προηγηθείσα συγκέντρωση. Σύμφωνα με το ίδιο δημοσίευμα: «Είς άγνωστος ανήκων προφανώς εις την Ε.Ε.Ε.» επιτέθηκε με μαχαίρι κατά Εβραίου μικρεμπόρου και του απέκοψε το αριστερό αφτί, γεγονός όμως που δεν επιβεβαίωσε ο Διοικητής της Αστυνομίας,⁹ ενώ αμέσως μετά τη συνέλευση κυκλοφόρησαν στην πόλη προκηρύξεις με αντιεβραϊκό περιεχόμενο. Οι προκηρύξεις έφεραν την υπογραφή: Εθνική Παμφοιτητική Ένωσις.¹⁰ Απευθύνονταν στον ελληνικό λαό, παρουσιάζοντας τους Εβραίους ως τους ανθρώπους που, ενώ συμμετέχουν στις εθνικές εορτές δείχνοντας ότι είναι «δήθεν φίλοι της Πατρίδος μας», δυσφημούν τα ιδεώδη του ελληνικού λαού. Περιγράφονται ως εσωτερικοί εχθροί, ως εκείνοι που έτρεφαν αντεθνικά-ανθελληνικά αισθήματα, ως κομμουνιστές και συνεργάτες των κομιτατζήδων «που σκάπτουν τον τάφον της Ελληνικής φυλής», ως εκείνοι που εργάστηκαν για να καταστήσουν τη Θεσσαλονίκη πόλη με εβραϊκές αρχές και ως υποστηρικτές της αυτονομίας της Μακεδονίας. Προέτρεπαν τον ελληνικό λαό να μποϊκοτάρει τις αγορές από Εβραίους εμπόρους, «όπως αυτοί μποϊκοτάρουν εμάς», καλώντας τον σε αντιεβραϊκό αγώνα: «Έτσι θα δείξεις ότι είσαι λαός ο οποίος δεν θέλεις να αποθάνεις», ότι «είσαι φιλόξενος αλλά και ότι τιμωρείς εκείνους οι οποίοι καταχρώνται την φιλοξενίαν σου».

Οι προκηρύξεις, οι οποίες είτε στάλθηκαν στη Δράμα είτε υπαγορεύτηκε το περιεχόμενό τους από μέλη της ΕΠΕ, τυπώθηκαν στη Δράμα και μοιράστηκαν με ευθύνη της τοπικής ΕΕΕ. Προκηρύξεις με το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο είχε διανεμίει λίγες μέρες πριν η ΕΠΕ στη

⁸ Ο Ν. Μαλινδρέτος (1881-1978) καταγόταν από την Καλή Βρύση Δράμας. Ανήκε στην αντιβενιζελική παράταξη, ήταν υποψήφιος του Λαϊκού Κόμματος το 1932 και εκλέχτηκε βουλευτής του ίδιου κόμματος το 1936.

⁹ *Θάρρος*, 30-6-1931. Ο ίδιος φέρεται να δήλωσε στον γενικό διοικητή, όταν του ζητήθηκε να τον ενημερώσει, ότι καμία αντισημιτική κίνηση δεν παρατηρήθηκε στη Δράμα, ενώ απέδωσε σε χρηματικές διαφορές την επίθεση με μαχαίρι από κάποιον πρόσφυγα στον Εβραίο Μεναχέμ Αττίας. *Μακεδονία*, 1-7-1931.

¹⁰ Η Εθνική Παμφοιτητική Ένωσις ήταν μία από τις οργανώσεις που ελεγχόταν από την ΕΕΕ. Υπήρχε και ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος Αθηνών, ο οποίος μάλιστα είχε συγχαρεί την ΕΠΕ για τη δράση της κατά της Μακαμπί. *Μακεδονικά Νέα*, 25-6-1931.

Θεσσαλονίκη. Μάλιστα, κάποιες από αυτές οι οπαδοί της τις έριξαν σε εβραϊκά καταστήματα της οδού Βενιζέλου με αποτέλεσμα να προκληθούν μικροεπεισόδια και αντεγκλήσεις μεταξύ «ευεξάπτων Ελλήνων» και Εβραίων. Επιπλέον, μια σειρά άλλων επεισοδίων την ίδια ημέρα προοιωνιζόταν όσα θα επακολουθούσαν στον συνοικισμό Κάμπελ.¹¹ Δεν αποκλείεται οι Τριεφιλίτες της Θεσσαλονίκης να είχαν έρθει σε συνεννόηση με μέλη της τοπικής οργάνωσης, σε μια προσπάθεια να υπάρξει συντονισμένη δράση της ΕΕΕ σε πόλεις με εβραϊκό στοιχείο. Σε ποιο βαθμό όμως θα μπορούσε να βρει απήχηση μια αντιεβραϊκή κίνηση στη Δράμα; Υπήρχαν ερείσματα για να στηριχτεί;

Δηλώσεις και αντιδράσεις

Την εμπρηστική ρητορική των προκηρύξεων αναζωπύρωνε ο λόγος του Ν. Μαλινδρέτου. Ο νεοεκλεγείς πρόεδρος της ΕΕΕ προέβη σε ανακοινώσεις στο *Θάρρος*, σύμφωνα με τις οποίες ο σκοπός του σωματείου ήταν «καθαρώς εθνικιστικός και ένα μέρος του προγράμματός του είναι η καταπολέμηση των προπαγανδών». Γι' αυτόν το λόγο, όπως συμπλήρωσε, τα μέλη της ανήκαν σε όλα τα πολιτικά κόμματα. Επομένως, επρόκειτο για πολιτικό σύλλογο με σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό. Αναφερόμενος στα γεγονότα της Θεσσαλονίκης, υποστήριξε ότι προκλήθηκαν λόγω της στάσης που τήρησε ο αντιπρόσωπος της Μακαμπί στη Σόφια, ενώ διαβεβαίωσε ότι δεν υπήρχε λόγος να φοβούνται για τυχόν επιθέσεις οι «συμπολίται μας ισραηλίται». ¹² Όμως το ρεπορτάζ έσπευδε να προσθέσει ότι, κατά άλλες πληροφορίες, αποκλειστικός σκοπός του σωματείου ήταν η καταπολέμηση του εβραϊκού στοιχείου, πληροφορίες που αποκτούν βάση, αν ληφθεί υπόψη ότι η οργάνωση ανέλαβε αντισημιτική δράση την ίδια ημέρα με την κυκλοφορία των προκηρύξεων και την επίθεση με μαχαίρι.

Το περιστατικό της επίθεσης, αν και ήταν μεμονωμένο, σκοπίμως δεν επιβεβαιώθηκε από τις αστυνομικές αρχές. Ο γενικός διοικητής

¹¹ *Μακεδονικά Νέα*, 24 και 25-6-1931. Παρά το ότι το διοικητικό συμβούλιο της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης επεδίωκε, με ανακοινωθέν στον Τύπο, να αποσειεί τις εις βάρος των Εβραίων κατηγορίες, η ΕΠΕ δυναμίτιζε το κλίμα δημοσιεύοντας εμπρηστικό ανακοινωθέν, στο οποίο μάλιστα έθετε επιτακτικότερα εβραϊκό ζήτημα.

¹² *Θάρρος*, 1-7-1931.

Θράκης Ι. Καλογεράς, επισκεπτόμενος στις 30 Ιουνίου τη Δράμα, μετά από σύσκεψη με τις τοπικές αρχές, δήλωσε για τις αντισημιτικές εκδηλώσεις πως δεν υφίστατο ζήτημα («απλώς υπήρξε μόνον ζήτημα εκλογής ενός σωματείου») και ότι η επίθεση στον Εβραίο έμπορο ήταν μια φιλονικία ανάμεσα σε αυτόν και κάποιον χωρικό που πήγε να επισκευάσει την ομπρέλα του και έφτασε μέχρι το σημείο να τον μωλωπίσει. Με αυτή τη δήλωση γίνεται φανερή μια προσπάθεια υποβάθμισης των περιστατικών, υπαγορευόμενη από την ανάγκη να μη δοθούν προεκτάσεις. Για το λόγο αυτό, υπενθύμισε την πρόσφατη ομόφωνη απόφαση των κομμάτων της Βουλής να μην επιτραπεί να εκδηλωθούν στη χώρα θρησκευτικά ζητήματα που θα έθεταν σε κίνδυνο τις αρχές της ανεξιθρησκείας και ισοπολιτείας.¹³

Παρά τις επίσημες πυροσβεστικές δηλώσεις, μεθοδεύτηκαν συγκεκριμένες ενέργειες από την ΕΕΕ. Η αντισημιτική κίνηση της 29^{ης} Ιουνίου 1931 εκδηλώθηκε παραμονές της επετείου για τον εορτασμό της απελευθέρωσης της Δράμας. Ενδεχομένως η ΕΕΕ επέλεξε τη συγκυρία της επετείου για πολιτική-ιδεολογική εκμετάλλευση ή και για πρόκληση επεισοδίων. Ο έφεδρος αξιωματικός Αθ. Σινώπης, απεσταλμένος της ΕΕΕ Θεσσαλονίκης, έφτασε στην Δράμα κομίζοντας το λάβαρο της οργάνωσης και οπλοφορώντας, όπως έδειξε η σωματική έρευνα από τις αρχές.¹⁴ Η οπλοφορία αποκρυπτογραφεί προθέσεις. Η οργανωμένη κίνηση της τοπικής ΕΕΕ είχε ως στόχο να τεθεί εβραϊκό ζήτημα και στη Δράμα και συνιστούσε μια προσπάθεια να δημιουργηθεί –κατά τρόπο εκβιαστικό– εχθρότητα ανάμεσα σε χριστιανούς και Εβραίους. Οι κατηγορίες εναντίον των Εβραίων, όπως αυτές διατυπώνονταν στις προκηρύξεις, δύσκολα θα μπορούσαν να ξεσηκώσουν αντισημιτικό κύμα στην τοπική κοινωνία. Βέβαια, παρότι η κομμουνιστική ιδεολογία είχε διεισδύει στον πολυπληθή καπνεργατικό κόσμο της Δράμας, ελάχιστοι ήταν οι Εβραίοι καπνεργάτες. Γενικότερα, ο εβραϊκός κόσμος της Δράμας ήταν αστικός και ακολουθούσε τα αστικά κόμματα. Επιπλέον, δεν είχε εκδηλωθεί κάποια ανθελληνική προπαγάνδα εκ μέρους του ούτε υποστηρίχτηκε η δράση των κομιτατζήδων σε μεθοριακά χωριά. Ας σημειωθεί εδώ μια σημαντική καταγραφή: ο Ν. Καπετανάκης–

¹³ *Αυτ.*

¹⁴ *Αυτ.*

Ακρίτας, εξιστορώντας την τελευταία φάση της οθωμανικής κυριαρχίας, αναφέρει ότι μεταξύ των Ελλήνων προκρίτων που διατήρησαν «άσβεστον το πυρ της ελληνικής εστίας και της ελληνικής των συνειδήσεως» ήταν και «Δραμηνοί Ισραηλίται», όπως ο ραβίνος Οβαδιά, ο Αλμ. Πεσσάχ, ο Σολ. Μεζιάν, ο Μ. Ναφθαλή, ο Σαμ. Φαΐς, ο Αρών Χαΐμ κ.ά.¹⁵ Μια μνήμη που κρατήθηκε άσβεστη. Όταν απεβίωσε ο αρχιραβίνος Οβαδιά, την εκφορά ακολούθησε σύσσωμη η τοπική κοινότητα και ο Τύπος τίμησε τη μνήμη του: «διαφοροτρόπως εξυπηρετήσαντα την κοινωνίαν μας εις χαλεπά προ ετών ημέρας και διακριθέντα διά τον φιλελληνισμόν του».¹⁶

Την άποψη του δικηγόρου και πολιτευτή του Λαϊκού Κόμματος Κωνσταντίνου Γεωργαντόπουλου¹⁷ ζήτησε η (βενιζελικών αρχών) εφημερίδα *Θάρρος*, επειδή σχηματίστηκε η εντύπωση ότι η πολεμική κατά των Εβραίων υποκινήθηκε από τους αντιβενιζελικούς, με δεδομένο ότι ο Ν. Μαλινδρέτος ήταν πρόεδρος της αντιβενιζελικής παράταξης στη Δράμα. Ο Κ. Γεωργαντόπουλος απάντησε ότι η φημολογούμενη υποκίνηση της αντιεβραϊκής κίνησης από τους αντιβενιζελικούς είναι «ανάξια διαψεύσεως». Διαχωρίζοντας τη θέση του, σχολίασε ότι τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης προκαλούν λύπη σε κάθε νοήμονα γιατί εκθέτουν το κράτος, ασκώντας έτσι πολιτική κριτική απέναντι στην αδυναμία των βενιζελικών κρατικών αρχών να προστατεύσουν τους Εβραίους. Προσέθετε πως κάθε αντισιμιτική κίνηση είχε κίνητρα οικονομικού ανταγωνισμού και, επομένως, δεν ήταν, κατά τη μετριοπαθή άποψή του, κίνηση με πολιτικά-ιδεολογικά χαρακτηριστικά.

Ο Γεωργαντόπουλος προσπάθησε να αποσυνδέσει το κόμμα του από την οργάνωση ΕΕΕ για πολιτικούς λόγους· οι Εβραίοι της Δράμας ήταν μια υπολογίσιμη δεξαμενή άντλησης ψήφων.¹⁸ Εξάλλου, οι σχέσεις

¹⁵ Νίκου Α. Κωνσταντινίδη (επιμ.), *Νίκου Καπετανάκη-Ακρίτα, Επίτομη ιστορία της Δράμας. Ιστορική και αρχαιολογική μελέτη* (Θεσσαλονίκη: ²1998), 40-1.

¹⁶ *Θάρρος*, 3-1-1924.

¹⁷ Ο Κ. Γεωργαντόπουλος ήταν υποψήφιος στις βουλευτικές εκλογές του 1926 με το Λαϊκό Κόμμα (*Θάρρος*, 9 και 11-11-1926). Στις εκλογές του 1932 κατήλθε πάλι ως υποψήφιος αλλά δεν κατάφερε να εκλεγεί, όντας τρίτος σε αριθμό ψήφων (616), ενώ ακολουθούσε τελευταίος ο Ν. Μαλινδρέτος, με μόλις 495 ψήφους.

¹⁸ Για την εκλογική συμπεριφορά των Εβραίων και την υποστήριξή τους στην αντιβενιζελική παράταξη βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2017), 259 κ.ε.

χριστιανών και Εβραίων ήταν παραδοσιακά φιλικές. Στην πραγματικότητα όμως υπήρχε ή όχι σύνδεση; Έναν περίπου χρόνο πριν, τον Απρίλιο του 1930, στην ίδια αίθουσα του Εθνικού Κήπου, οι αντιβενιζελικοί της Δράμας ίδρυσαν τον πολιτικό σύλλογο «Πολιτική Εθνική Οργάνωσις» εκλέγοντας προσωρινή επιτροπή. Σκοπός του συλλόγου ήταν η διαφώτιση του λαού περί των αρχών του αντιβενιζελισμού. Μεταξύ των αγορητών ήταν και ο Ν. Μαλινδρέτος, ενώ ο Κ. Γεωργαντόπουλος, αν και δεν παρέστη, «πάντως όμως δεν φαίνεται να διαφωνή όσον αφορά την σύμπηξιν Πολιτικής οργάνωσης προς τόνωσιν του αντιβενιζελικού αγώνος εν τω Νομώ μας, ίνα ο αντιβενιζελικός κόσμος δυναθῆ και κατέλθῃ εἰς τὰς προσεχέας εκλογάς...», σχολίαζε το σχετικό ρεπορτάζ.¹⁹ Η οργάνωση αυτή, με την επωνυμία «Ἡ Εθνική Ἐνωσις», όπως αναφέρεται στον Τύπο, διοργάνωσε λίγο αργότερα (Ιούνιος 1930) εκλογές και συγκρότησε συμβούλιο, αποτελούμενο από γνωστά μέλη της τοπικής κοινωνίας, γηγενείς ως ἐπὶ το πλείστον.²⁰ Δεν είναι πάντως απολύτως σαφές αν η οργάνωση «Ἐθνική Ἐνωσις Ἑλλάδος», της οποίας την κίνηση ηγείτο ο Ν. Αζαριάδης, ταυτίζεται με την παραπάνω οργάνωση, αν αποτελεί τμήμα ή εξέλιξή της.

Η επισήμανση αυτή έχει τη σημασία της δεδομένου ότι κάποια διαθέσιμα στοιχεία που σχετίζονται με πρόσωπα είναι άξια προσοχής. Το 1926, όταν ο πρόεδρος των «Λεγεώνων Εθνικής Σωτηρίας» Χ. Κυριάκης και ο τεχνικός σύμβουλος και δημοσιογράφος Π. Καψής επισκέφθηκαν τη Δράμα για να υποστηρίξουν την ανάγκη ίδρυσης παραρτήματος με σκοπό την πάταξη του κομμουνισμού, επιφανείς Δραμινοί, μεταξύ των οποίων και οι δικηγόροι Χρ. Τέντζος και ο Ε. Καλατζής, είχαν συνυπογράψει δημόσια δήλωση διαμαρτυρίας κατά της σχεδιαζόμενης ίδρυσης παραρτήματος. Εκτιμούσαν ότι οι Λεγεώνες αποβλέ-

¹⁹ *Θάρρος*, 14-4-1930. Στη συγκέντρωση συμμετείχαν περίπου εκατό άτομα. Εξελέγη προσωρινή επταμελής επιτροπή, εκ των Χρ. Τέντζου, Κουμπαρούλη, Γ. Πηλείδη, Αργυρίου, Ν. Σκόρδα, Σ. Αναστασίου και Σ. Αυγερινούπουλου.

²⁰ Στο Συμβούλιο εξελέγησαν οι Χρ. Τέντζος, Ν. Μαλινδρέτος, Γερ. Κύρου, Κεραμεύς, Κ. Τριανταφυλλάκος και Ι. Τσάρας. Επιλαχόντες οι: Αλ. Δερμιτζόγλου, Κ. Γεωργαντόπουλος, Μιχ. Γραμματικόπουλος, Ε. Καλατζής, Κ. Δημακόπουλος. *Θάρρος*, 2-6-1930. Ο Χρ. Τέντζος (1892-1966) εξελέγη βουλευτής το 1932. Καταγόταν από το χωριό Μικρόπολη και είχε αναμιχθεί στα δημόσια πράγματα της Δράμας. Κατά την περίοδο εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή είχε υποστηρίξει τη διανομή γαιών και σε ακτήμονες γηγενείς.

πουν στο να λειτουργήσουν ως τρομοκρατικές οργανώσεις και ότι ιδρύονται υπό το πρόσχημα «της καταπολεμήσεως του φανταστικού κομμουνιστικού κινδύνου». Τέτοιος κίνδυνος υποστήριζαν ότι δεν υφίστατο, γιατί η ελληνική κοινωνία ήταν μικροαστική, δεν υπήρχαν μεγάλες βιομηχανίες στην Ελλάδα, η πλειονότητα των εργατών ήταν συντηρητική και οι ευάριθμοι κομμουνιστές δεν αποτελούσαν κίνδυνο, συνεπώς δεν υπήρχε λόγος κατασκευής εσωτερικού εχθρού. Συμπεράναν ότι υπό αυτές τις συνθήκες η ίδρυση τέτοιων οργανώσεων θα ήταν εθνικά επιζήμια και συνιστούσαν στον λαό της Δράμας να μη συμμετάσχει στην οργάνωση.²¹ Φυσικά, παρόλο που η χρονική απόσταση (από το 1926 μέχρι το 1931) είναι μεγάλη, οι περιγραφόμενες συνθήκες δεν άλλαξαν ούτε σε τοπικό ούτε σε εθνικό επίπεδο. Επιπλέον, στη Δράμα το 1928 είχε διαλυθεί με δικαστική απόφαση το καπνεργατικό σωματείο «Ευδαιμονία», ενώ μετά την αποτυχημένη καπνεργατική απεργία του 1928 και την εφαρμογή του «ιδιώνυμου» οι κομμουνιστικές–συνδικαλιστικές οργανώσεις είχαν εξασθενήσει. Τα παραπάνω δεδομένα συντείνουν στο ότι οι αντιβενιζελικοί της Δράμας συνέπηξαν τον πολιτικό τους σύλλογο για πολιτικούς–κομματικούς λόγους, για να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους και όχι για να καταπολεμήσουν εσωτερικούς εχθρούς.

Το αντισημιτικό προσκλητήριο της ΕΕΕ προκάλεσε τις επόμενες ημέρες αντιδράσεις. Διάφορα πρόσωπα και φορείς της πόλης το αποδοκίμασαν. Οι Παλαιοί Πολεμιστές της Δράμας έσπευσαν να ανακοινώσουν ότι μια μειοψηφία, κινούμενη από συμφέρον, προκάλεσε τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης, τα οποία επιδιώχτηκε να επεκταθούν και σε άλλες πόλεις. Για τον λόγο αυτό συνιστούσαν στα μέλη τους να απέχουν από κάθε ανάμειξη, καταλήγοντας: «Ημείς οίτινες εχύσαμεν το αίμα μας προς απελευθέρωσιν της Μακεδονίας και Θράκης δεν εννοούμε να επιτρέψωμεν την διατάραξιν της τάξεως χάριν των βλέψεων των ολίγων».²²

Για την κίνηση της ΕΕΕ πήρε θέση ο δικηγόρος της Δράμας Γεώργιος Αναστασιάδης, πρόσωπο που ανήκε στον χώρο των Φιλελευθέρων. Στην ΕΕΕ διέκρινε έναν συνδυασμό «αντιβενιζελισμού παθολογικού»,

²¹ *Θάρρος*, 7 και 9-7-1926· *Ο Αγών*, 7 και 9-7-1926.

²² *Θάρρος*, 1-7-1931. Μάλιστα, παρόμοια σύσταση περί αποχής από κάθε αντισημιτική εκδήλωση εξέδωσαν και οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και οι Σύνδεσμοι εφέδρων αξιωματικών της Θεσσαλονίκης, καθώς και διάφορα χριστιανικά σωματεία.

«συμφεροντολογισμού», με κάποιο «κουτοπονηρισμό». Αυτό που κυρίως τον προβληματίζε ήταν η ρητορική της ότι η οργάνωση εμφανιζόταν με το περίβλημα του «Εθνικιστού» και του «Εθνοπατρισμού», διεκδικώντας δήθεν την υπεράσπιση των εθνικών συμφερόντων και τη διαχείριση της κοινωνίας. Γι' αυτό και εκτιμούσε ότι η νομιμότητα δεν απειλούνταν τόσο από τη «δυναμικότητα» της οργάνωσης ΕΕΕ, αφού οι «περί αυτό έμποροι και νοικοκυραίοι ουδέποτε θα εξέλθουν εις τας οδούς με χαντζάρια», όσο «εκ του Εθνικιστικού φουσατού με το οποίον σώνει και καλά θέλει να πλασαρισθεί εν τω μέσω της Ελληνικής Κοινωνίας η ΕΕΕ». Ακριβώς αυτή η επίφαση του σωτηριολογικού λόγου της ΕΕΕ, δηλαδή το ότι παρουσιαζόταν ως εθνικός προστάτης, θεωρούσε ότι ήταν παραπλανητική για τους πολίτες. Με βάση την ανάλυση του Γ. Αναστασιάδη, μια μικρή μειοψηφία εύπορων ανθρώπων της πόλης συσπειρωνόταν όχι για την προάσπιση οικονομικών συμφερόντων αλλά για την εξυπηρέτηση πολιτικών και ιδεολογικών σκοπιμοτήτων.

Τη σκυτάλη πήρε ο Τύπος. Το *Θάρρος*, σε πρωτοσέλιδο δημοσίευμα με τον τίτλο «Η διαβόητος ΕΕΕ», κατηγορούσε την οργάνωση για ανειλικρίνεια, επειδή, ενώ ισχυριζόταν σε ανακοινωθέν της ότι δεν αποδοκίμαζε το εβραϊκό στοιχείο ούτε επικροτούσε τις ενέργειες των Τριεψιλιτών της Θεσσαλονίκης, ήταν γνωστές οι αντισημιτικές ενέργειές της των τελευταίων ημερών στην πόλη.²³ Ήδη μία ημέρα πριν το ρεπορτάζ για την αντισημιτική κίνηση της ΕΕΕ, η ίδια εφημερίδα σε πρωτοσέλιδη δημοσίευσή της, αναφερόμενη στο συνέδριο της Σόφιας, έγραφε πως ο αντιπρόσωπος της Θεσσαλονίκης όχι μόνο δεν μίλησε υπέρ της αυτονομίας αλλά αποχώρησε επιδεικτικά. Εξ αυτού σχολίαζε πως περαιτέρω θόρυβος κατά των Ισραηλιτών ήταν αδικαιολόγητος και συνεπώς «αι λεγόμενα Εθνικιστικά οργανώσεις» επιμένοντας στη συνέχιση του θορύβου προκαλούν ζημιά.²⁴ Εντωμεταξύ και ο διευθυντής της εφημερίδας *Νέα Δράμα* Λ. Κουτούπης έγραψε κατά της οργάνωσης ΕΕΕ, εναντίον του οποίου ο αντιπρόεδρος της Ν. Αζαριάδης υπέβαλε μήνυση για εξύβριση.²⁵ Αντίθετα, η εφημερίδα της Δράμας *Νεολόγος* φέρεται να έγραψε «επί των ανθελληνικών εκδηλώσεων της Μακαμπή» και των συνακόλουθων αποκαλύψεων της *Μακεδονίας* για το θέμα της

²³ *Θάρρος*, 2-7-1931.

²⁴ *Θάρρος*, 29-6-1931.

²⁵ *Θάρρος*, 3-7-1931.

αυτονόμησης της Μακεδονίας, όπως προκύπτει από τηλεγράφημα της διοικούσας επιτροπής της ΕΕΕ Δράμας (υπογεγραμμένο από τον Ν. Αζαριάδη). Τα αντιεβραϊκά σχόλια του *Νεολόγου* φαίνεται πως ήταν ανησυχητικά και προκάλεσαν τις διαμαρτυρίες της Ισραηλιτικής Κοινότητας στον Νομόρχη Δράμας.²⁶ Στο συγκεκριμένο τηλεγράφημα, η ΕΕΕ Δράμας υπογράμμισε ότι είχε αποφασίσει να τηρήσει (για τα θέματα αυτά) την ίδια ακριβώς στάση με την κεντρική ΕΕΕ της Θεσσαλονίκης· απόφαση που δείχνει όχι μόνο τους στενότετους δεσμούς των δύο οργανώσεων αλλά και το ότι στην ουσία αποτελεί προαναγγελία της, εφόσον το τηλεγράφημα εστάλη πριν από την κίνηση της 29^{ης} Ιουνίου.

Η αντισημιτική κίνηση της ΕΕΕ στη Δράμα, σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, δύσκολα θα μπορούσε να ορθώσει διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των δύο κόσμων. Εκδηλώθηκε σε συνάρτηση με όσα συνέβαιναν στη Θεσσαλονίκη και πάντως δεν είχε συνέχεια. Άλλωστε, και η κεντρική ΕΕΕ αυτοδιαλύθηκε το 1935.

Εβραίοι και χριστιανοί της Δράμας

Οι εθνικιστικές, αντισημιτικές διακηρύξεις της ΕΕΕ δύσκολα μπορούσαν να επηρεάσουν τον αστικό κόσμο της Δράμας ώστε να προβεί σε μποϊκοτάζ στα αγαθά ή τις υπηρεσίες Εβραίων εμπόρων· πολύ δε περισσότερο να προσελκύσουν οπαδούς. Οι Εβραίοι της Δράμας (η παρουσία τους, αν και ολιγάνθρωπη, μαρτυρείται από τα τέλη περίπου του 12ου αιώνα, συνεχίστηκε στην οθωμανική περίοδο και έφτασε στη δημογραφική ακμή της στον Μεσοπόλεμο),²⁷ εμφανίζονται ενσωματωμένοι στην τοπική κοινωνία και αποτελούσαν οργανικό τμήμα της, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν και απολύτως αφομοιωμένοι.

Από την οικονομική ζωή αντλούμε πολλές περιπτώσεις συνεργασίας. Κατά τον Μεσοπόλεμο, όταν στην πόλη εγκαταστάθηκαν χιλιάδες πρόσφυγες, δημιουργήθηκαν νέα δεδομένα. Εβραίοι επιχειρηματίες έσπευσαν να επωφεληθούν από τις ευκαιρίες που παρουσιάζονταν, καλύπτο-

²⁶ *Μακεδονία*, 28-6-1931.

²⁷ Για τα πληθυσμιακά δεδομένα του εβραϊκού στοιχείου στη Δράμα βλ. Βασίλης Χ. Ριτζαλέος, «Η δημογραφική εξέλιξη της εβραϊκής κοινότητας στη Δράμα από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι την καπνική κρίση του Μεσοπολέμου», *ΠΕΣΔ Δ'* (Δράμα: 2006), 281-307. Στη δεκαετία του '30 η κοινότητα αριθμούσε περίπου 1.200 ψυχές.

ντας ένα μέρος από τις διευρυμένες καταναλωτικές ανάγκες των χριστιανών ή συμβάλλοντας στον εκσυγχρονισμό–εξωραϊσμό της πόλης. Μια μικρή κοσμογονία σύστασης εταιρειών με γηγενείς και πρόσφυγες ενδυνάμωνε την τοπική οικονομία, διαμορφώνοντας ένα νέο οικονομικό μοντέλο και ήθος· αλλά και εκμισθώσεις ή αγοραπωλησίες οικιών, καταστημάτων ή καπναποθηκών, αγορές ανταλλαξιμών από τους πλειστηριασμούς ακινήτων της Εθνικής Τράπεζας και χρηματικές συναλλαγές με τη μορφή δανείων από Εβραίους αργυραμοιβούς. Η καπνική οικονομία αποτελούσε επίσης ένα πρόσφορο πεδίο για σύμπραξη. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι με την εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων μετά το 1922 δεν ασκήθηκαν πιέσεις σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ζωής, πιέσεις που αναπόφευκτα ανέτρεψαν ισορροπίες και αναστάτωσαν όχι μόνο το εβραϊκό στοιχείο (κατάργηση της αργίας του Σαββάτου) αλλά και τους γηγενείς της πόλης (επίταξη οικιών, παραχώρηση επαγγελματικών χώρων σε πρόσφυγες, απορρύθμιση γενικότερα της κοινωνικής ζωής το πρώτο κυρίως διάστημα).²⁸ Τα διαθέσιμα στοιχεία συνθέτουν μια εικόνα που αποτυπώνει μια παραδοσιακά ομαλή, κατά κανόνα, κοινωνική συμβίωση, ενώ οι όποιοι τυχόν ανταγωνισμοί υπήρχαν δεν ήταν τέτοιας έκτασης ώστε να καθορίζουν τη σχέση των δύο στοιχείων.

Οι Εβραίοι της Δράμας συμμετείχαν στις δημοτικές εκλογές (1925, 1929, 1934) ως υποψήφιοι σε συνδυασμούς δημάρχων του βενιζελικού χώρου και εκπροσωπούσαν κατά διαστήματα στο δημοτικό συμβούλιο, έχοντας μάλιστα λάβει και την εκλογική υποστήριξη προσφύγων.²⁹ Χρειάζεται εδώ μία παρέκβαση για να αναδειχθεί η εκλογική συμπεριφορά των Εβραίων στις δημοτικές εκλογές του 1929, κατά τις οποίες λειτούργησαν συνεκτικά, αποφεύγοντας χωριστικές πρακτικές. Οι Εβραίοι υποψήφιοι περιλαμβάνονταν στους πέντε συνδυασμούς των Φιλελευθέρων (η παράταξη είχε προεκλογικά διασπαστεί στη Δράμα) και συγκέντρωσαν συνολικά 3.016 ψήφους, πολύ περισσότερες από τους Εβραίους ψηφοφόρους.³⁰ Οι Εβραίοι της Δράμας, δηλαδή, δεν ψήφισαν με τον τρόπο που είχαν ψηφίσει οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Εκεί, πέρα από το υψηλό ποσοστό αποχής, «οι Ισραηλίται δεν εψήφισαν τυχαίως και ως πολίται αναμεμιγμένοι εις την πολιτικήν ζωήν της χώρας,

²⁸ Ριτζαλέος, «Πρόσφυγες και εβραίοι», 857-69.

²⁹ Ριτζαλέος, «Πρόσφυγες και εβραίοι», 873-4.

³⁰ *Θάρρος*, 11-8-1929. Να ληφθεί υπόψη ότι σε αυτές τις εκλογές ψήφισαν για πρώτη φορά και γυναίκες.

αλλ' ως σύνολον υπακούον εις ορισμένας οδηγίας και επιταγάς των εθνικών ηγετών των, συγκεκριμένως δε της σιωνιστικής οργανώσεως». Μάλιστα, η διαγραφή ονομάτων (πάνω στα δέκα ψηφοδέλτια των υποψηφίων δημάρχων) Ελλήνων υποψηφίων και η αντικατάστασή τους από ονόματα Ισραηλιτών που ανήκαν σε αντίθετες παρατάξεις, ως μια ομαδική εκδήλωση με χαρακτήρα «εθνικιστικής εμφανίσεως», αποτελούσε φαινόμενο «τουλάχιστον θλιβερόν», σχολίαζε ο δημοσιογράφος Α. Χαμουδόπουλος.³¹

Στη Θεσσαλονίκη, το εβραϊκό στοιχείο υπερείχε αριθμητικά μέχρι το 1916.³² Ωστόσο, μετά τη σταδιακή πληθυσμιακή αποψίλωση και την οικονομική συρρίκνωση, η πλειοψηφία του υποστήριζε τον σιωνισμό στις διάφορες εκφάνσεις του.³³ Αντιθέτως, η μικρή σχετικά κοινότητα των Εβραίων τόσο στην ελληνική (1913) όσο και στην εξελληνισμένη (μετά το 1922-23) Δράμα επιλέγει να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και να εκμεταλλευτεί τις προκλήσεις, λειτουργώντας ως οργανικό τμήμα της· δείγμα ρεαλισμού μιας κατεξοχόν αστικής ομάδας, όπως ήταν η εβραϊκή.

Το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα του Γεωργίου Σπυρίδη

Μετά το 1931, η σκυτάλη του αντισημιτισμού πέρασε σε άλλα χέρια και σε άλλο επίπεδο. Ένα πολιτικό εγχείρημα, «η ίδρυσις ισχυρού Χιτλερικού κόμματος εν Δράμα», γεννιόταν κατά μίμηση του γερμανικού εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος. Ποιο, λοιπόν, είναι το νέο πρόσωπο που, γοητευμένο από τον Χίτλερ, αλληλογραφεί και λαμβάνει «εμπιστευτικήν επιστολήν κρυπτογραφικού και αγνώστου περιεχομένου»;³⁴ Ήταν ο προσφυγικής καταγωγής Γεώργιος Σπυρίδης, ο οποίος από τη

³¹ Το άρθρο του δημοσιεύτηκε στο *Θάρρος*, 11-8-1929. Σύμφωνα με τα στοιχεία που καταθέτει ο Α. Χαμουδόπουλος, στη Θεσσαλονίκη, από τους 10.973 εγγεγραμμένους Ισραηλίτες ψήφισαν μόνο οι 6.875, απείχαν δηλαδή 4.098. Τον κομμουνιστή υποψήφιο Κ. Θέο ψήφισαν 501 Ισραηλίτες και τον υποψήφιο Μ. Πατρίκιο 473, ενώ ψήφισαν κατά πλειοψηφία τον αντιβενιζελικό Ν. Μάνο, που κέρδισε και τις εκλογές.

³² Για τον εβραϊκό πληθυσμό αλλά και για τη στάση των Εβραίων απέναντι στο ελληνικό κράτος βλ. Άννα Μαχαιρά, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιμ. Χρήστος Χατζήιωσήφ, τ. 2/1 (Αθήνα: 2002), 107-8 και 114.

³³ Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, 250-1.

³⁴ *Θάρρος*, 19-3-1934.

Ρωσία κατήλθε στην Κωνσταντινούπολη (πιθανότατα το 1919) και από εκεί στη Δράμα. Από διαφημιστικές καταχωρίσεις στον Τύπο διαπιστώνουμε ότι άλλαζε ασχολίες, προσπαθώντας να ανελιχτεί και να αποκτήσει κύρος στην τοπική κοινωνία.³⁵ Για πρώτη φορά αρθρώνει δημόσιο πολιτικό λόγο το 1926, απευθυνόμενος στους πρόσφυγες με πρωτοσέλιδο άρθρο του στη μεταξική εφημερίδα *Ο Αγών* με τον τίτλο: «Προς τους αδελφούς μου». Αυτό αποτέλεσε μια προσπάθειά του να επικοινωνήσει με το προσφυγικό στοιχείο της Δράμας με διάφορες τακτικές πειθούς και να το κατευθύνει πολιτικά. Αναλύει τους λόγους που τον ώθησαν να στραφεί κατά του Βενιζέλου, των βενιζελικών στρατιωτικών, όπως ο Κονδύλης, και κατά του βενιζελισμού, θεωρώντας τον ως τον κατεξοχήν υπεύθυνο της Μικρασιατικής Καταστροφής, λιγότερο δε κατά του αντιβενιζελισμού.³⁶ Ο Γ. Σπυρίδης θυμίζει στους συμπατριώτες του ότι τους έφεραν εδώ γυμνούς, τους εξαπάτησαν, υφαρπάζουν την ψήφο τους, ότι τα δάνεια της Ελλάδας (σ.σ. τα προσφυγικά) τα μοιράζεται ο βενιζελισμός με τους ημετέρους του και ότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες πέφτουν θύματα των διαφόρων προσφυγοπατέρων («που επάχυναν με τα χρήματά μας»). Μάλιστα, θεωρεί ότι το κομματικό πάθος των βενιζελικών ώθησε σε δικτατορία τον πρωθυπουργό (τον Θ. Πάγκαλο), «που έδειξε τόση καλή θέληση για να συμφιλιώσει την Ελλάδα». Ανοιχτά εξαίρει την προνοητικότητα (ως προς την έκβαση της

³⁵ Ο Γεώργιος Ευσταθίου Σπυρίδης ήταν ποντιακής καταγωγής. Το 1927 εμφανίζεται να λειτουργεί γραφείο πληροφοριών και διεκπεραιώσεων διαφόρων υποθέσεων στη Δράμα (*Κέρβερος*, 20-11-1927). Οι πελάτες του ήταν κυρίως πρόσφυγες. Το 1928 δηλώνει διευθυντής ιδιωτικής επιχείρησης, ενώ στις εκλογές του 1929 αναφέρεται στον Τύπο ως μεσίτης. Το 1931 δηλώνει επιχειρηματίας και μαζί με τον Ζήσιμο Μπέλλο, ευρεσιτέχνη, καταρτίζει μετοχική εταιρεία, την Μπελίνη, με σκοπό την εμπορική εκμετάλλευση μιας εφεύρεσης φαρμάκου του Ζ. Μπέλλου (εγκεκριμένης μάλιστα από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας), βλ. ΓΑΚ Δράμας, Αρχείο Ε. Ζουλούμη, ΑΒΕ 69/ΑΕΕ 5.01, κουτί 31 (αρ. 12.469, Δράμα, 22-4-1931).

³⁶ *Ο Αγών*, 9-1-1926. Όπως γράφει, κατά την περίοδο του ευρωπαϊκού πολέμου στη Ρωσία έφταναν μόνο βενιζελικές εφημερίδες και βιβλία που παρουσίαζαν τον Βενιζέλο πατριώτη και τους αντιβενιζελικούς προδότες. Όταν από τη Ρωσία κατήλθαν στην Πόλη, βρέθηκαν ανάμεσα σε Έλληνες αξιωματικούς που με επικεφαλής τον Κονδύλη έγραφαν προκηρύξεις καλώντας τον στρατό που πολεμούσε στο μικρασιατικό μέτωπο να εγκαταλείψει τις τάξεις του, γιατί οι κόποι του θα ήταν μάταιοι εφόσον δεν κυβερνούσε ο Βενιζέλος. Και ο πατριάρχης, από άμβωνος, κεραυνοβολούσε την τότε κυβέρνηση κηρύσσοντας το μίσος και τον διαχωρισμό. «Αρχισα να κλονίζομαι και ως Έλληνα και ως Χριστιανός», καταλήγει ο Γ. Σπυρίδης.

Μικρασιατικής εκστρατείας), τον γνήσιο πατριωτισμό και το πολιτικό ήθος του Ι. Μεταξά, δίνοντας έτσι το πολιτικό του στίγμα αλλά και επιχειρώντας να χειραγωγήσει.

Με δεδομένο ότι ο Γ. Σπυρίδης προχώρησε στην ίδρυση κόμματος εθνικοσοσιαλιστικού τύπου, οι παραπάνω θέσεις του εξηγούν, σε κάποιο έστω βαθμό, γιατί ορισμένοι πρόσφυγες αποδεικνύονταν «διαθέσιμοι για τα πιο αλλοπρόσαλλα πολιτικά εγχειρήματα». ³⁷ Στη Δράμα το προσφυγικό στοιχείο δεν αποκλίνει από αυτή την τάση. ³⁸ Βέβαια, όσον αφορά τον Γ. Κονδύλη, δεν φαίνεται να συμμερίζονταν οι πρόσφυγες της Δράμας την άποψη του Γ. Σπυρίδη. Όταν το 1924 ο Γ. Κονδύλης ήρθε επανειλημμένως στη Δράμα και ίδρυσε «εθνικά» σωματεία ως αντιπερισπασμό στα ήδη υφιστάμενα κομμουνιστικά, στα σωματεία αυτά συμμετείχαν και πρόσφυγες. Οι οργανώσεις αυτές, έχοντας τη συνδρομή της τοπικής στρατιωτικής ηγεσίας, αναλάμβαναν ένοπλη κατασταλτική δράση· μια μορφή ημιεπίσημης κρατικής βίας (ένα παρακράτος) σε μια πρόσφατα ανακηρυγμένη δημοκρατία. Σημαντικό ρόλο για την ανάπτυξη αυτών των οργανώσεων έπαιξε η εμπλοκή του Κονδύλη στην καταστολή του κινήματος της Αντεπανάστασης τον Οκτώβριο του 1923, γεγονός που χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από γηγενείς και πρόσφυγες της ανατολικής Μακεδονίας. ³⁹ Όπως όμως δήλωνε ο πληρεξούσιος Δράμας Γεώργιος Βοραζάνης, οι πρόσφυγες ωθούνταν συναισθηματικά προς τον Κονδύλη «διά τας στρατιωτικές αρετάς του» και «τας μεγάλας υπηρεσίας εις την πατρίδα». ⁴⁰ Η πελατειακή σχέση του Κονδύλη με το προσφυγικό στοιχείο της Δράμας ως πραγματικότητα μπορεί να συμπεριληφθεί στους λόγους που εξηγούν τα υψηλά ποσοστά των Φιλελευθέρων και των βενιζελογενών κομμάτων. ⁴¹

³⁷ Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, 200.

³⁸ Ο «Σύλλογος Ποντίων Δράμας» μεταβλήθηκε σε πολιτική οργάνωση με την επωνυμία «Σύλλογος Εθνικοφρόνων Δημοκρατών Ποντίων». *Θάρρος*, 14-6-1924.

³⁹ Γεωργία Μπακάλη, «Χειραγώγηση και ριζοσπαστικοποίηση. Το καπνεργατικό ζήτημα στην Ανατολική Μακεδονία (1919-1936)» (διδ. διατρ., ΑΠΘ, 2014), 105 κ.ε.

⁴⁰ Δικηγόρος, εκλεγόταν βουλευτής των Φιλελευθέρων κατά την περίοδο 1923-1936.

⁴¹ Κωνσταντίνος Α. Τσιούμης, «Εκλογές και κοινοβουλευτική εκπροσώπηση στο Νομό Δράμας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1923-1936)», *ΠΕΣΔ Β'*, τ. 2 (Δράμα: 1998), 717-23.

Το πρώιμο αυτό άρθρο του Γ. Σπυρίδη εκλαμβάνεται ως προάγγελος της επικείμενης συμμετοχής του στα κοινά, ενώ διακρίνεται η προσπάθειά του όχι μόνο να γνωριστεί με τους πρόσφυγες της Δράμας αλλά και να προσελκύσει το πολυπληθές ποντιακό στοιχείο. Η πολιτική του σταδιοδρομία ξεκίνησε ατυχώς, όπως και έκλεισε το 1942.⁴² Πρώτη φορά εμφανίζεται στον δημόσιο στίβο ως υποψήφιος δήμαρχος στις δημοτικές εκλογές του 1929, λαμβάνοντας μόνο δεκαπέντε ψήφους.⁴³ Στις βουλευτικές εκλογές του 1932 συμμετείχε με το κόμμα του, το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα Μακεδονίας–Θράκης. Με βάση τα τελικά αποτελέσματα του νομού Δράμας, το κόμμα του Γ. Σπυρίδη δεν εμφανίζεται να λαμβάνει ψήφους. Στις δημοτικές εκλογές της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1934 (τις κέρδισαν οι Φιλελεύθεροι) ήταν υποψήφιος δημοτικός σύμβουλος με τον συνδυασμό των Λαϊκών του Αθ. Παπαλούδη. Έλαβε όμως μόλις εβδομήντα επτά ψήφους.⁴⁴ Παρόλα αυτά, η εκλογική αυτή αποτυχία του δεν τον κλόνησε.

Από γενικός αρχηγός της οργάνωσης «Ελλήνων Εθνικιστών Δράμας, Σερρών και Καβάλλας», κατόπιν επικεφαλής του «Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος Μακεδονίας–Θράκης», προχώρησε στο επόμενο πολιτικό βήμα· στην ανασυγκρότηση του κόμματος τον Μάρτιο του 1934 – η συγκυρία ίσως να έχει τη σημασία της, δεδομένου ότι στις δημοτικές εκλογές είχαν εκλεγεί στην Καβάλα και τις Σέρρες κομμουνιστές δήμαρχοι.⁴⁵ Για την ανασυγκρότηση τα πρότυπα, ιδεολογικά και οργανωτικά, υπήρχαν. Εξαιτίας αυτού και η σχετική είδηση συνοδεύτηκε με την πρόβλεψη ότι το κόμμα αυτό «θα διαδραματίσει εις την εξέλιξιν της

⁴² Για μια πληρέστερη παρουσίαση της δράσης του βλ. Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944* (Θεσσαλονίκη: 2006), 57-73· Δορδανάς, «“Προς τον πρωτοπόρον αρχηγόν”», 909-24.

⁴³ *Θάρρος*, 5-8-1929. Για την ακρίβεια, για πρώτη φορά το όνομα του Γ. Σπυρίδη αναφέρεται, μεταξύ των διαφόρων Ποντίων υποψηφίων, στις προεκλογικές ζυμώσεις των βουλευτικών εκλογών του 1928, αλλά δεν εμφανίζεται τελικά ως υποψήφιος (*Θάρρος*, 17-7-1928).

⁴⁴ *Θάρρος*, 21-2-1934. Με τον συνδυασμό του πρώην δημάρχου Γ. Παζιώνη ήταν υποψήφιος ο Ν. Αζαριάδης. Έλαβε 1.333 ψήφους και δεν εκλέχτηκε. Στις εκλογές αυτές ήταν υποψήφιοι οι Εβραίοι Αβραάμ Πεσσάχ, Γιουδά Σαλή, Μωύς Ααρών, Σαμουήλ Αλχανάτη και Αβραάμ Κοέν.

⁴⁵ Για τον δήμαρχο της Καβάλλας δήλωσε ότι δεν θα τον ενοχλεί αλλά θα παρακολουθεί «αγρύπνως» τη δράση του. Βλ. *Θάρρος*, 19-3-1934.

Ελληνικής ιστορίας σπουδαιότατον ρόλον», δεδομένου ότι ο κ. Γ. Σπυρίδης «συνδεόμενος διά προσωπικής φιλίας μετά του Αδόλφου Χίτλερ, έλαβε διδάγματα περί της αρτίας οργανώσεως και εξαπλώσεως του φασισμού εις τον κόσμον ολόκληρον».⁴⁶ Ωστόσο, το γεγονός της ίδρυσης χιτλερικού κόμματος στη Δράμα αποτέλεσε αντικείμενο ειρωνικού σχολιασμού από τον χρονογράφο και συγγραφέα του *Θάρρους* Ν. Καπετανάκη-Ακρίτα. Με τον τίτλο «Ο Χιτλερισμός εν Δράμα»:

«Η ίδρυσις ισχυρού Χιτλερικού κόμματος εν Δράμα είναι πλέον γεγονός, ο δε ιδρυτής του κ. Σπυρίδης δύναται να είναι υπερήφανος διά την ζύμωσιν της πρώτης ζύμης με την οποίαν θα επιχειρήσει να ζυμώσει τα άζυμα των συμπολιτών μας Ισραηλιτών. Ο κ. Σπυρίδης δεν υπήρξε ποτέ ελαιοχρωματιστής, τούτο όμως δεν σημαίνει ότι δεν δύναται να γίνει και Χίτλερ. Καλύτερα, μάλιστα, που δεν είναι ελαιοχρωματιστής, διότι εις την πόλιν μας ελαιοχρωματισταί και οικοδόμοι, εξαιτίας της αυστηρής νηστείας [εννοεί την οικονομική κρίση] εις την οποίαν έχουν προ τριετίας υποβληθεί, έχουν όλοι κάμει “κλίσιν προς τα αριστερά” και δεν είναι υλικό που να εμπνέει εμπιστοσύνην εις τους οπαδούς του Χιτλερισμού. [...]

Το γεγονός της ιδρύσεως φασιστικού κόμματος εν Δράμα, είχε απήχησιν και εις τα γειτονικά μας Κράτη, ενέπνευσε δε τον τρόπον εις τους διαφόρους Μιχαήλωφ και Τσαγκώφ των συνόρων μας οι οποίοι διαβλέπουν εις το κόμμα τούτο λίαν επικίνδυνον αντίπαλον διά τας εδαφικάς και εθνικάς διεκδικήσεις των [...]».⁴⁷

Έτσι, αντιγράφοντας στοιχεία του καθεστώτος των Γερμανών Εθνικοσοσιαλιστών, ανέλαβε, ως αδιαμφισβήτητος αρχηγός, την ηγεσία του προσωποπαγούς κόμματός του, το οποίο αποτελούνταν από τον διευθυντή του πολιτικού γραφείου, τον υπεύθυνο του γραφείου Τύπου, τον πρώην λοχαγό του πυροβολικού Χριστίδη και από ένα γενικό επιτελείο με πλήρες πρόγραμμα δράσης. Οργάνωσε τάγματα εφόδου και, σύμφωνα με το ρεπορτάζ, το κόμμα επρόκειτο να «κτυπήσει αλύπητα την κεφαλαιοκρατίαν, τον μασονισμόν, τον σιωνισμόν και γενικώς τα

⁴⁶ *Θάρρος*, 16-3-1934.

⁴⁷ *Θάρρος*, 19-3-1934.

αστικά κόμματα [...] θα επιδιώξει επίσης να εκκαθαρίσει τον θρησκευτικόν κλάδον τον οποίον χαρακτηρίζει εμπορίαν». ⁴⁸ Κατάρτισε το πρόγραμμα του κόμματός του εμπνεόμενος από το γερμανικό εθνικοσοσιαλιστικό εργατικό κόμμα, στο οποίο διακρίνονται αρκετές φιλολαϊκές–φιλεργατικές διακηρύξεις. Ωστόσο, επέμενε, ως γνήσιος λάτρης της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας, στη φυλετική καθαρότητα, εξοβελίζοντας από την κοινωνία που οραματιζόταν κάθε μη ελληνικό στοιχείο, όπως τους Εβραίους, που τους θεωρούσε εχθρούς και ως «μη συμπολίται» μπορούσαν, κατά τον Γ. Σπυρίδη, να παραμείνουν φιλοξενούμενοι υπό ειδικό νομικό καθεστώς. ⁴⁹

Παρά την προσπάθεια ανασυγκρότησης του κόμματός του και την πομπώδη ρητορεία, σημείωσε πάλι πενιχρές επιδόσεις στις βουλευτικές εκλογές του 1935. Ο Γ. Σπυρίδης δεν ενέπνεε τους εκλογείς. Δεν του έδωσαν σταυρό προτίμησης ούτε οι πρόσφυγες, γενικά, ούτε οι Πόντιοι, ειδικότερα, που ήταν και η πολυπληθέστερη προσφυγική ομάδα, κι ας διατηρούσε κάποτε γραφείο εξυπηρετήσεως προσφυγικών υποθέσεων. Και όλα αυτά ενώ η Δράμα αντιμετώπιζε οξυμμένα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα κυρίως λόγω της καπνικής κρίσης που ήταν σε έξαρση το 1933-4. Η ανεργία είχε αυξηθεί ανησυχητικά, ο δήμος και οι φιλανθρωπικές οργανώσεις της πόλης διένειμαν συσσίτια, ο υπερεργασματοπισμός έπληττε τους μικροαστούς, στην πόλη υπήρχαν ακόμη άστεγοι πρόσφυγες και στα χωριά αρκετοί δεν είχαν αποκατασταθεί επαρκώς. Φαίνεται όμως ότι οι φιλολαϊκές διακηρύξεις του Σπυρίδη δεν έπεισαν τις λαϊκές τάξεις. Στις εκλογές του 1935 τα λαϊκά στρώματα ψήφισαν το Ενιαίο Μέτωπο που συγκέντρωσε ποσοστό 23%, το υψηλότερο στη χώρα. ⁵⁰

Αλλά και το αντισημιτικό του στίγμα (σε συνδυασμό με την αποστροφή του για την κεφαλαιοκρατία και τον μασονισμό) δεν συμβιβαζόταν με αυτό που πρέσβευε ο αστικός κόσμος της Δράμας. Γηγενείς και Εβραίοι, κυρίως έμποροι και επιχειρηματίες, ήταν μέλη του «Αποταμιευτικού και Πιστωτικού Συνεταιρισμού Ελευθέρων Τεκτόνων» με

⁴⁸ *Θάρρος*, 1-4 και 9-5-1934. Το 1934 οργάνωσε τάγματα εφόδου στη Δράμα, τύπωσε τον όρκο του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος και συγκρότησε το επιτελείο του: υπασπιστές, τομεάρχες, αρχηγοί ομάδων δράσεως, γενικοί επιθεωρητές και διοικητές, διαγγελοί και κοσμήτορες.

⁴⁹ Δορδανάς, «“Προς τον πρωτοπόρον αρχηγόν”», 912 κ.ε.

⁵⁰ Τσιούμης, *ό.π.*, 717-23.

την επωνυμία «Η Ελπίς», που συστάθηκε στα τέλη του 1930. Από τα είκοσι έξι ιδρυτικά μέλη δύο ήταν Εβραίοι· ανήκαν και αυτοί, όπως και τα λοιπά μέλη του συνεταιρισμού, στην Ελληνική Τεκτονική Αδελφότητα, γεγονός που αποτελούσε προϋπόθεση άλλωστε για να μπορούν να είναι μέλη του συνεταιρισμού.⁵¹ Η σύσταση αυτού του συνεταιρισμού δεν αποκλείεται να όξυνε τα αντικεφαλαιοκρατικά και αντιμασονικά φρονήματα του αρχηγού του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος.

Ποια είναι ωστόσο η δημόσια εικόνα του που διασώζεται; Ο Γ. Σπυρίδης περιγράφεται ως ένας φαιδρός τύπος που προκαλούσε τη θυμηδία του κόσμου: «ένας κωμικός ανθρωπάκος, ο Γ. Σπυρίδης [...] είχε αυτοανακηρυχθεί αρχηγός του ναζιστικού κόμματος στη Δράμα, με τον ίδιο να είναι και το μοναδικό μέλος [...] Ο κόσμος τού φερόταν με απαξίωση, όπως και κάθε άλλον τρελό».⁵² Πολιτικά και κοινωνικά ήταν μάλλον «περιθωριοποιημένος», γεγονός που ίσως να περιόριζε τα όποια περιθώρια δημιουργίας επεισοδίων εις βάρος Εβραίων από τα τάγματα εφόδου του κόμματός του.

Τα πολιτικά σχέδια του Σπυρίδη ανέστειλε η επιβολή του καθεστώτος του Μεταξά, το οποίο διέλυσε την ΕΕΕ. Έτσι, οι Εβραίοι της Δράμας δεν είχαν κάποιο σοβαρό λόγο να ανησυχήσουν για το πολιτικό του πρόγραμμα, μολονότι εξακολουθούσε τη δράση του στη Δράμα ως αρχηγός του κόμματός του.⁵³ Το χτύπημα γι' αυτούς θα ερχόταν το 1943· και θα ήταν σαρωτικό.

⁵¹ ΓΑΚ Δράμας, ΑΒΕ 81/ΑΕΕ 15.01, Συλλογή εγγράφων. Η Αδελφότητα είχε συνολικά πενήντα ένα μέλη. Οι δύο Εβραίοι ήταν ο Σιματώβ Μπαρζλάι και Σιματώβ Περαχιά. Πιθανόν να πρόκειται για ανασυγκρότηση της Σεπτής Στοάς που υπήρχε ήδη από τη δεκαετία του '20.

⁵² Οι υπερφίαλες εμμονές του ναζιστή Γ. Σπυρίδη εξηγούν γιατί ο Φρ. Κάκι τον κατατάσσει ανάμεσα στους ιδιότυπους «χαρακτήρες» της πόλης: «Οι τοίχοι ήταν γεμάτοι σβάστικες, ναζιστικά συνθήματα και φωτογραφίες του Χίτλερ και του Γκέρινγκ. Στα γενέθλια του Χίτλερ ή σε άλλες ναζιστικές γιορτές, ο Γ. Σπυρίδης έστελνε συγχαρητήρια τηλεγραφήματα, ενώ τα ευχαριστήρια που λάμβανε τα κορνίζαρε και τα επιδείκνυε σε όλους». Βλ. Φρέντερικ Τζ. Κάκις, *Η κληρονομιά του θάρρους. Οι περιπέτειες και η επιβίωση μιας ελληνοεβραϊκής οικογένειας που αρνήθηκε να υποκύψει στους Γερμανούς* (Αθήνα: 2007), 55-6. Ο Κάκι ήταν γιος του Εβραίου επιχειρηματία Αιμίλιου Κακή, ιδιοκτήτη κινηματογράφου στη Δράμα και επιφανούς μέλους της τοπικής κοινωνίας.

⁵³ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, 68.

Πέτρος Κώρης

Ο ΤΣΑΛΛΑΡΗΣ/ΧΙΤΛΕΡ ΚΑΙ Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ/ΧΙΝΤΕΜΠΟΥΡΓΚ:
Η ΕΡΓΑΛΕΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
ΤΗΝ ΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ 1932 ΑΠΟ ΤΟ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟ ΧΩΡΟ*

* Το παρόν άρθρο αποτελεί κομμάτι της υπό επεξεργασία διδακτορικής διατριβής του γράφοντος με τίτλο «Αμοιβαίες ελληνογερμανικές προσλήψεις, 1919-1933: Το ετεροαναφορικό μωσαϊκό της ελληνογερμανικής πραγματικότητας».

Εισαγωγή

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου το αναγνωστικό κοινό αναζητούσε συνεχώς νέα τοπικά, εθνικά και παγκόσμια θεάματα προς τέρψιν της νεωτερικής ιστορικής περιέργειας και συνείδησης.¹ Οι εφημερίδες και τα περιοδικά κυριάρχησαν στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και συνέβαλαν στη ταχεία διάδοση παγκόσμιων και εγχώριων πληροφοριών και μάλιστα, τις περισσότερες φορές, πολιτικά φορτισμένων μηνυμάτων, η πρόσληψη των οποίων διευκολύνθηκε από το χαμηλό κόστος, τη μαζική παραγωγή και τα εκτεταμένα δίκτυα του διεθνούς Τύπου.² Ο πολλαπλασιασμός των καθημερινών φύλλων ήγειρε επιπλέον το ενδιαφέρον του μεσοπολεμικού αναγνώστη για τα ευρωπαϊκά τεκταινόμενα, ενώ έθρεφε ένα σύστημα προσφοράς και κατανάλωσης νέων ειδήσεων.³

Όπως εύστοχα σημειώνει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, ο Τύπος αποτέλεσε ένα πολιτισμικό προϊόν, το οποίο παρήγαγε και παραγόταν μέσα από τη μαζική πολιτική σκέψη σε συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο.⁴ Στην ουσία, κατασκεύαζε πραγματικότητες και παράλληλες αφηγήσεις, ανταποκρινόμενος κάθε φορά στην ιδεολογία που εξυπηρετούσε. Για την κατασκευή και την εξυπηρέτηση αυτής της παράλληλης αφήγησης, αναγκαία φάνηκε η επανασυγκειμενοποίηση (re-contextualization) αξιών, γεγονότων και συμπεριφορών –η περιγραφή

¹ Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020), 27-28.

² James Curran–Jean Seaton, *Power Without Responsibility. The Press and Broadcasting in Britain* (Νέα Υόρκη: Routledge, 1997), 2-5· Γ. Γιαννόπουλος, «Τα Χρόνια του Μεσοπολέμου. 1923-1939», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια–Γιούλα Κουτσοπανάτου, τ. Α' (Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008), 41-45· Ανδρέας Χριστοδουλίδης, «Πρακτορεία Ειδήσεων», στο *Ο ελληνικός Τύπος. 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, επιμ. Λουκίας Δρούλια (Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2005), 196-200.

³ Αλέξανδρος Α. Κύρτσος, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Νήσος, 1996), 31.

⁴ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα: Συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974», στο *Ο ελληνικός Τύπος*, 71-80.

ή η ανάμνηση ενός συμβάντος, δηλαδή, μέσω μίας αναφοράς σε κάποιον άλλο— που προσέφεραν τη δυνατότητα στον αποδέκτη να κατανοήσει, να επεξηγήσει ακόμα και να ταυτιστεί με ασυμβίβαστα, καταρχήν, στοιχεία.⁵ Οι εικόνες αυτών των εγχώριων ή διεθνών γεγονότων, λοιπών, προσελήφθησαν, κατά βάση, μέσα από τον Τύπο και αναλύθηκαν μέσα σε ένα πλαίσιο σύγκρισης με παρελθοντικές ή παρόντικές εξελίξεις.⁶ Όπως παρατηρείται και με τα κοινά στοιχεία μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, ταυτόχρονα συμβάντα μεταξύ δύο κρατών μπορούν να επαναξιολογηθούν σε διαφορετικό (εθνικό) πλαίσιο και να εξάγουν υποκειμενικώς ωφέλιμα πολιτικά και κοινωνικά συμπεράσματα.⁷ Η διαδικασία της επανασυγκειμενοποίησης εφαρμόζεται με στόχο την οικειοποίηση και τη μετακένωση Ιδεών, νοημάτων και γεγονότων σε, αρχικά, διαφορετικό/ξένο υπόβαθρο, επινοώντας την επιθυμητή εντύπωση.⁸

Υπό την επήρεια της επανασυγκειμενοποίησης βρέθηκε, μεταξύ άλλων, και ένα αρκετά δημοφιλές ιδεολόγημα της εποχής, η συγχρονία. Αποδοθείς στον Μεσοπόλεμο μέσω της ιδεολογίας του κρατικού σχεδιασμού και παρεμβατισμού,⁹ ο εκσυγχρονισμός ανασηματοδοτήθηκε με διαφορετικό τρόπο σε κάθε χώρα:¹⁰ σαν ένα ιδεολογικό δάνειο που προσαρμόζεται σε δυνητικά πολιτιστικά πρότυπα και κατασκευάζεται σε αντιστοιχία με τις απαιτήσεις του αποδέκτη.¹¹ Αυτές οι ιδεολογικές μετακενώσεις ήταν φυσικό να πολλαπλασιαστούν στη

⁵ Κουλούρη, *Φουστανέλες*, 48, 270.

⁶ Hans Kepplinger, *Die Demontage der Politik in der Informationsgesellschaft* (Φράμπουργκ: Verlag Karl Alber, 1998), 209-219.

⁷ Anthony Smith, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism* (Ανόβερο: University Press of New England, 2000), 60-70.

⁸ Aristotle Kallis, “Transnational Fascism. The Fascist New Order, Violence, and Creative Destruction”, στο *Fascism without Borders. Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, επιμ. Arnd Bauerkämper–Grzegorz Rossoliński–Liebe (Οξφόρδη: Berghahn Books, 2017), 39-64.

⁹ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2020), 123-125, 173.

¹⁰ Jeffrey Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1993), 1.

¹¹ Κατερίνα Πάπαρη, *Ελληνικότητα & αστική διανοήση στον Μεσοπόλεμο. Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου* (Αθήνα: Ασίνη, 2017), 15.

νεωτερική εποχή μέσω της σταδιακής επικράτησης του Τύπου ως κύριου μέσου ενημέρωσης,¹² ενώ η αίσθηση της αλλαγής, την οποία έφερε εξ ορισμού ο εκσυγχρονισμός, ήταν αισθητή από το σύνολο του δυτικού, τουλάχιστον, κόσμου μετά το πέρας του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.¹³ Σύμφωνα με τον Βασίλη Μπογιατζή, η ελληνική κοινωνία για παράδειγμα, βίωσε μετά την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας ένα υπαρξιακό στρες, αποκλειστική λύση του οποίου θεωρήθηκε ο παλιγγενετικός εκσυγχρονισμός και η τεχνολογική ανάπτυξη μέσω των κρατικών παρεμβάσεων, ιδεολόγημα, φυσικά, που έβαλε κατά του κοινοβουλευτισμού και στην περίπτωση της βενιζελικής παράταξης εξήρε τη «χαρισματική ηγεσία» του Βενιζέλου.¹⁴

Η συγχρονία που επιδίωκε και εφάρμοσε κάθε κράτος όμως, απαιτούσε, πρώτα απ' όλα έναν φορέα, έναν πάροχο του δανείου, ο οποίος προσελήφθη ως τέτοιος, διότι είχε ήδη ολοκληρώσει τη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Έπειτα, απαραίτητος ήταν επίσης ο θεωρητικός και εφαρμοστής της επανασυγκειμενοποίησης. Αυτός ο μοντέρνος «σοφιστής» έπρεπε να πείσει το πλήθος για την εγκυρότητα της επιχειρηματολογίας του, εφόσον την προσδιόριζε μέσα στα «αυθαίρετα» όρια της νέας σηματοδότησης.¹⁵ Αντλώντας από το αναφερθέν ερευνητικό σχήμα, το παρόν άρθρο θα επιχειρήσει να αναδείξει την πολιτική επανασυγκειμενοποίηση της συγχρονίας και την απόπειρα συνταγματικής εμφύτευσης του άρθρου 48 στην ελληνική πραγματικότητα από τη βενιζελική παράταξη υπό την επιρροή της γερμανικής κρίσης την άνοιξη του 1932.¹⁶ Το βασικό ερώτημα που θα προσπαθήσει να απα-

¹² Michel Espagne, "Les Transferts Culturels et l'Histoire Culturelle de la Grèce," στο *Ελληνικότητα και ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και εθνικός χαρακτήρας στον 19^ο αιώνα*, τ. Α΄, επιμ. Άννας Ταμπάκη-Ουρανίας Πολυκανδριώτη (Αθήνα: ΕΙΕ, 2016), 45-67.

¹³ Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* (Χάμπσαϊρ: Palgrave Macmillan, 2007), 7-8.

¹⁴ Βασίλης Μπογιατζής, *Μετέωρος μοντερνισμός. Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)* (Αθήνα: Ευρασία, 2017), 17-58.

¹⁵ Hannah Arendt, *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού. Αντισημιτισμός*, τ. Α΄ (Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2017), 30.

¹⁶ Τίτος Μαρκόπουλος, «Κοινωνικοοικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές συνέπειες αλλοδαπών νομικών εμφυτευμάτων στην Ελλάδα την εκατονταετία 1830-1930», στο *Επιστημονικές ανταλλαγές μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, 1870-1933*.

ντήσει δεν είναι τα αίτια αυτής της συνταγματικής απόπειρας από τον Βενιζέλο, τα οποία έχουν ήδη τεκμηριωθεί από τον Βασίλη Μπογιατζή και τον Νίκο Αλιβιζάτο, αλλά μία έκφραση του ζητήματος που δεν είχε ακόμα ανακύψει: Γιατί, σε σχέση με τη συντηρητική στροφή που έλαβε χώρα στην πλειονότητα των δυτικών κρατών, ο βενιζελικός λόγος (discours) βασίστηκε συγκεκριμένα στην πρόσληψη του γερμανικού παραδείγματος ώστε να παραμείνει στην εξουσία και να πετύχει τη συνταγματική αναθεώρηση;

Το πολιτικό υπόβαθρο της γερμανικής κρίσης

Την άνοιξη του 1932 η πολιτική κρίση στη Γερμανία έτεινε προς νέο παροξυσμό. Η θητεία του προέδρου του γερμανικού Ράιχ, Πάουλ φον Χίντεμπουργκ, είχε σχεδόν ολοκληρωθεί με αποτέλεσμα την αναμονή των καθιερωμένων προεδρικών εκλογών. Παρότι ορκίστηκε πίστη στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης,¹⁷ δεν δίστασε κατά την επταετή παραμονή του στην εξουσία να χρησιμοποιήσει τις συνταγματικές του εξουσίες για να ορίσει και να επιβάλει ολοένα και συντηρητικότερες κυβερνήσεις της επιλογής του. Το αποφασιστικό βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση πραγματοποιήθηκε με τη χρήση του άρθρου 48¹⁸ στις 27 Μαρτίου 1930 και τη μεταβίβαση της εξουσίας από το κοινοβούλιο στον πρόεδρο του Ράιχ. Η κυβέρνηση του Μεγάλου Συνασπισμού που είχε προκύψει από τις εκλογές της 20^{ης} Μαΐου 1928 υπό την καγκελαρία του σοσιαλδημοκράτη Χέρμαν Μούλερ (Hermann Müller) δεν κατάφερε να διατηρήσει την ενότητά της και υπό το βάρος της ασυμφωνίας σχετικά με τα οικονομικά μέτρα που θα έβλαπταν τους άνεργους και την ψήφιση του σχεδίου Young κατέρρευσε.¹⁹

Επιρροές και επεξεργασίες, επιμ. Μιχάλη Ψαλιδόπουλου (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2013), 159-188.

¹⁷ Heinrich Winkler, *Βαϊμάρη. Η ανάπηρη δημοκρατία. 1918-1933* (Αθήνα: Πόλις, 2018), 167.

¹⁸ Artikel 48. Διαθέσιμο στο [de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_\(1919\)](https://de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_(1919)) (ανάκτ. 23-12-2020).

¹⁹ Winkler, *Βαϊμάρη*, 222-224.

Ο Χίντεμπουργκ, αντλώντας έκτακτες εξουσίες από το άρθρο 53²⁰ και ύστερα από πρόταση του Κουρτ φον Σλάιχερ (Kurt von Schleicher),²¹ διόρισε στις 30 Μαρτίου 1930 ως νέο καγκελάριο τον μέχρι πρότινος, πρόεδρο της κοινοβουλευτικής ομάδας του Κέντρου (Deutsche Zentrumspartei, ως εξής Zentrum) Χάινριχ Μπρούνινγκ (Heinrich Brüning).²² Η επιλογή αυτή, προφανώς, δεν ήταν τυχαία. Γύρω από το πρόσωπο του γηραιού προέδρου είχαν συγκεντρωθεί συντηρητικές και δεξιές ομάδες, μεγαλογαιοκτήμονες της Ανατολικής Πρωσίας, στρατιωτικοί και συντηρητικοί διανοούμενοι, οι οποίοι επιθυμούσαν την άμεση απομάκρυνση των σοσιαλιστών από την κυβέρνηση και την ενίσχυση της προεδρικής εξουσίας έναντι του Ράιχσταγκ. Οι αντικοινοβουλευτικές προτάσεις των ομάδων αυτών, πηγάζαν, μεταξύ άλλων, από τη σχολή σκέψης της Συντηρητικής Επανάστασης (Konservative Revolution) και τους ιδεολόγους της, όπως τον Καρλ Σμιτ (Carl Schmitt), τον Χανς Φρέγιερ (Hans Freyer), τον Ερνστ Γιούνγκερ (Ernst Jünger), τον Όσβαλντ Σπρένγκλερ (Oswald Spengler) και τον Στέφαν Γκέοργκ (Stefan George). Ένας προς ένας συνέβαλαν στην ιδεολογική αποδόμηση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και στην επιτέλεση του Νέου Ξεκινήματος (Aufbruch)²³ στοιχειοθετώντας τις έκτακτες/δικτατορικές προεδρικές εξουσίες μέσω της δημοψηφισματικής εκλογής του προέδρου,²⁴ τον περιορισμό των ατομικών ελευθεριών στο πλαίσιο μίας εθνικής κοινότητας,²⁵ τις μυ-

²⁰ Artikel 53. Διαθέσιμο στο [de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_\(1919\)#Artikel_53](https://de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_(1919)#Artikel_53) (ανάκτ. 23-12-2020).

²¹ Hagen Schulze, *Weimar. 1917-1933* (Μόναχο: Siedler, 1994), 118-120. Ο Σλάιχερ κατείχε από την 1^η Μαΐου θέση εφάμιλλη του υφυπουργού στο Υπουργείο της Ράιχσβερ, βλ. Edgar Feuchtwanger, *From Weimar to Hitler. Germany, 1918-1933* (Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 1995), 218-219.

²² Hans Mommsen, *Die Verspielte Freiheit. Aufstieg und Untergang der Weimarer Republik* (Βερολίνο: Ullstein Buchverlage, 2018), 383.

²³ Griffin, *Modernism*, 9-12.

²⁴ Carl Schmitt, *Verfassungslehre* (Βερολίνο: Duncker & Humblot, 1965), 290-291, 250-359· Carl Schmitt, *Legalität und Legimität* (Βερολίνο: Duncker & Humblot, 1968), 62-69.

²⁵ Hans Freyer, *Revolution von Rechts* (Ιένα: E. Diederichs, 1931), 68-72.

θικές, μυστικιστικές, δημιουργικές «δυνάμεις» ενός ολοκληρωτικού πολέμου²⁶ και τον πρωσικό σοσιαλισμό του αίματος.²⁷

Ο Μπρούνινγκ μπορεί αρχικά να σχημάτισε κυβέρνηση με βουλευτές από τα κόμματα του κέντρου και της δεξιάς, αποκλείοντας παντελώς την κοινοβουλευτική αριστερά, από τον Ιούλιο του 1930 όμως και ύστερα κατέφευγε συνεχώς σε αναγκαστικά προεδρικά διατάγματα διότι δεν διέθετε την υποστήριξη του Ράιχσταγκ.²⁸ Η διάλυση του κοινοβουλίου και η προκήρυξη εκλογών υπήρξε μονόδρομος. Στις 14 Σεπτεμβρίου 1930 το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, στο εξής SPD) κατάφερε, παρά τις απώλειες, να αναδειχθεί πρώτο κόμμα, με το Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, στο εξής NSDAP) να έρχεται δεύτερο με αυξημένα ποσοστά. Η ισχυρή παρουσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (Kommunistische Partei Deutschlands, στο εξής KPD) και των εθνικοσοσιαλιστών στο κοινοβούλιο προκάλεσε μια ισχυρή αρνητική πλειοψηφία του ύψους του 31%.²⁹ Η επιβίωση της κυβέρνησης Μπρούνινγκ εξαρτήθηκε, λοιπόν, αποκλειστικά από τη ψήφο ανοχής του SPD, δεδομένου ότι ο Χίντεμπουργκ και η κλίκα του απέκλειαν κάθε συνεργασία σε κυβερνητικό επίπεδο με τους σοσιαλδημοκράτες, τους κομμουνιστές και τους εθνικοσοσιαλιστές.³⁰ Φοβούμενοι οι πρώτοι μία συνεργασία κυβέρνησης και NSDAP, αποφάσισαν να παραχωρήσουν ψήφο ανοχής στη νέα κυβέρνηση, τουλάχιστον για ένα μικρό, χρονικό διάστημα. Οι απειλές του Μπρούνινγκ και η διογκούμενη απειλή από τα δεξιά υπό τη μορφή του Harzburger Front, περιόρισε το

²⁶ Ernst Jünger, *Der Kampf als inneres Erlebnis* (Βερολίνο: E. S. Mittler & Sohn, 1926), 7-11, 75-98.

²⁷ Oswald Spengler, *Preussentum und Sozialismus* (Μόναχο: C. H. Beck & Oskar Beck, 1920), 22-25, 68-81, 97-99. Για τον Stefan George βλ. Βασίλειος Μπογιατζής, «Ένας Ξένος Εναντίον Φιλελευθερισμού και Κομμουνισμού: Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχεόν της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών», *Μνήμων* 34 (2015): 67-96, 76-78.

²⁸ Feuchtwanger, *From Weimar*, 221· Winkler, *Βαϊμάρη*, 225-227.

²⁹ Ian Kershaw, *Χίτλερ* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2016), 205-206· Mommsen, *Die Verspielte*, 479-482· Feuchtwanger, *From Weimar*, 224-227· Winkler, *Βαϊμάρη*, 228-230.

³⁰ Mommsen, *Die Verspielte*, 486.

SPD σε μία θεώρηση του «μικρότερου κακού» για το εργατικό κίνημα.³¹

Η αποτυχία της τελωνειακής ένωσης μεταξύ Γερμανίας και Αυστρίας τον Σεπτέμβριο του 1931 δυσχέρανε εντούτοις και τη θέση του Μπρούνινγκ.³² Οι πιέσεις από τον Χίντεμπουργκ για μία συντηρητικότερη, «δεξιότερη» κυβέρνηση κλιμακώθηκαν, με αποτέλεσμα τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης, σύμφωνα με τα πρότυπα του στρατάρχη. Παράλληλα με τις πολιτικές εξελίξεις, η οικονομία της Γερμανίας βίωνε έντονες πληθωριστικές τάσεις, αποτέλεσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Οι προσπάθειες της κυβέρνησης Μπρούνινγκ να απαλλάξει το γερμανικό κράτος από την αποπληρωμή των πολεμικών αποζημιώσεων εκμεταλλευόμενο την παγκόσμια οικονομική κρίση επιδείνωναν περισσότερο την κατάσταση.³³

Παρόλ' αυτά, από τις αρχές του 1932, η προσοχή του πολιτικού κόσμου είχε επικεντρωθεί στις επικείμενες προεδρικές εκλογές. Παρά την αυξανόμενη δυσαρέσκεια του Χίντεμπουργκ προς τον Μπρούνινγκ, ο καγκελάριος της Γερμανίας τάχθηκε αναφανδόν υπέρ της επανεκλογής του στρατάρχη. Το KPD αποφάσισε να υποστηρίξει τον αρχηγό του κόμματός του, Ερνστ Τέλμαν (Ernst Thälmann), προβλέποντας επιτυχημένα ότι η στήριξη των σοσιαλδημοκρατικών στον Χίντεμπουργκ και η πολιτική ανοχής που έχουν ακολουθήσει, θα ενίσχυε τον δικό τους υποψήφιο. Η υποστήριξη αυτή του SPD στον Χίντεμπουργκ αποξένωσε με τη σειρά της την οργάνωση Stahlhelm από τον πρόεδρο του Ράιχ, με αποτέλεσμα την επιλογή του Τέοντορ Ντούστερμπεργκ (Theodor Duesterberg), υπαρχηγού της οργάνωσης, ως υποψήφιο για τις προεδρικές εκλογές. Οι εθνικοσοσιαλιστές, διεκδικώντας ηγετικό ρόλο στις οργανώσεις της δεξιάς, αποφάσισαν να συμμετάσχουν με υποψήφιο τον Άντολφ Χίτλερ. Άλλωστε, η επιλογή να απέχουν ή να υποστηρίξουν τον Χίντεμπουργκ θα είχε προσληφθεί ως πολιτική δειλία και θα επηρέαζε την εκλογική δυναμική τους.³⁴

³¹ Winkler, *Βαϊμάρη*, 235-247.

³² Mommsen, *Die Verspielte*, 521-524.

³³ Για την αποπληθωριστική πολιτική (Deflationspolitik) του Μπρούνινγκ και τις προσπάθειες απαλλαγής από τις αποζημιώσεις βλ. Phillip Heyde, *Das Ende der Reparationen. Deutschland, Frankreich und der Youngplan 1929-1932* (Πάντεμπορν: Verlag Ferdinand Scöningh, 1998), 315-363.

³⁴ Feuchtwanger, *From Weimar*, 263-269.

Ο πρώτος γύρος των εκλογών στις 13 Μαρτίου 1932 ολοκληρώθηκε με παρ' ολίγον ολοκληρωτική νίκη του Χίντεμπουργκ. Η νίκη του στρατάρχη στον δεύτερο γύρο των εκλογών στις 10 Απριλίου ήταν δεδομένη. Εντούτοις, ο Χίτλερ κατάφερε να αυξήσει τα πανεθνικά ποσοστά του. Η εκλογική βάση του νεοεκλεγέντος προέδρου είχε μετατοπιστεί ριζικά, κάτι που διαπίστωσε με δυσθυμία και ο ίδιος.³⁵ Το SPD αναλογιζόμενο το δίπολο Χίτλερ–Χίντεμπουργκ επέλεξε για ακόμη μία φορά το λιγότερο κακό στο πρόσωπο του τελευταίου, παρότι ήταν εμφανέστατες οι αντισοσιαλιστικές του κατευθύνσεις. Όσον αφορά τον Μπρουνινγκ, αναγκάστηκε να παραιτηθεί στις 30 Μαΐου 1932 μετά από πιέσεις του Χίντεμπουργκ.³⁶

Οι γερμανικές προεδρικές εκλογές στο βενιζελικό Τύπο

Παράλληλα με τις εξελίξεις στη γερμανική δημοκρατία, το ελληνικό πολιτικό σύστημα εκδήλωνε ανησυχητικά σημάδια πόλωσης και αστάθειας την άνοιξη του 1932. Η τετραετής κυβέρνηση του Βενιζέλου

³⁵ Για την εκλογική βάση του Χίντεμπουργκ στις προεδρικές εκλογές του 1925 βλ. Jürgen W. Falter, “The Two Hindenburg Elections of 1925 and 1932: A Total Reversal of Voter Coalitions”, *Historical Social Research* 23 (2013): 217-232. Επρόκειτο κυρίως για προτεστάντες αγρότες, εθνικολαϊκούς (Deutschnationale Volkspartei, DNVP), πρώην ανώτερους αξιωματικούς, μεγαλογαιοκτήμονες της Ανατολικής Πρωσίας, μοναρχικούς και αντικομμουνιστές.

³⁶ Hannah Arendt, *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού. Ιμπεριαλισμός*, τ. Β' (Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2017), 188-189. Η Άρεντ παρατηρεί ότι οι προεδρικές εκλογές του 1932 καταδεικνύουν εύστοχα την παρακμή του κομματικού συστήματος στη Γερμανία. Δύο αυτοαποκαλούμενα κινήματα (κομμουνιστικό και εθνικοσοσιαλιστικό) επιδιώκουν να εκπροσωπήσουν τον γερμανικό λαό «υπεράνω κομμάτων», ενώ όλα τα υπόλοιπα κόμματα συσπειρώνονται για να υποστηρίξουν το υπάρχον σύστημα, το οποίο εκπροσωπείται από έναν αθεράπευτα μοναρχικό που προωθεί συντηρητικές και αυταρχικές λύσεις. Επιπρόσθετα και οι δύο παρατάξεις εργαλειοποίησαν τον φόβο της ανατροπής του *status quo*, εκκινώντας όμως από διαφορετικές αφετηρίες. Ειδικότερα, η παράταξη του Χίντεμπουργκ, συμπεριλαμβανομένου ειρηνικά και του SPD χαρακτήρισε μία πιθανή ψήφο στον Τέλμαν ως ψήφο, πρακτικά, στον Χίτλερ, ο οποίος στόχευε στην ανατροπή του *status quo* σε εσωτερικό ή σε εξωτερικό επίπεδο και οι εθνικοσοσιαλιστές με τη σειρά τους, προσδιόρισαν την ίδια ψήφο ως προοίμιο μίας κομμουνιστικής επανάστασης, εφόσον οι κυβερνήσεις Χίντεμπουργκ, σύμφωνα με τους ναζί, αδυνατούσαν να επιλύσουν το πρόβλημα της ανεργίας κτλ. Εύστοχα η *Πρωία* σημείωσε ανάλογες παρατηρήσεις. «Προεκλογική Γερμανία. Προπαγανδιστικά μέσα και μέθοδοι», *Πρωία*, 12 Απριλίου 1932.

βαλλόταν από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, την απόφαση για την εγκατάλειψη του κανόνα του χρυσού στις 26 Απριλίου και τα οικονομικά σκάνδαλα. Ήδη από τον Ιανουάριο 1930 ο Βενιζέλος προσπάθησε να αποποιηθεί των ευθυνών της κυβέρνησής του, επιρρίπτοντας τις ευθύνες της οικονομικής στενοχωρίας στην οικονομική κρίση, η οποία ήταν εμφανέστατη, σύμφωνα με τον ίδιο, στη Γερμανία «των 2.000.000 ανέργων και των ταραχωδών συγκρούσεων», ενώ από τον Μάρτιο 1932 επιδίωξε την πόλωση της διχαστικής σύγκρουσης μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών.³⁷ Επαναφέροντας στην επιφάνεια την ιστορική υπαιτιότητα του Λαϊκού Κόμματος για τη Μικρασιατική Καταστροφή στόχευε στη συγκρότηση μιας οικουμενικής κυβέρνησης, η οποία θα συγκάλυπτε την ευθύνη του κόμματος των Φιλελευθέρων στην αποτυχία αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης.³⁸

Το δίπολο Χίντεμπουργκ–Χίτλερ στις γερμανικές προεδρικές εκλογές του 1932 χρησιμοποιήθηκε και αναδείχθηκε από τον βενιζελικό Τύπο ως βασικός καταλύτης και πρότυπο για την περαιτέρω πόλωση του ελληνικού λαού. Στις 16 Μαρτίου η *Πατρίς* χαρακτήρισε τον Χίτλερ «σειρήνα» τυχοδιωκτισμού και αναρχίας, απατεώνα που υποσχεται στους άνεργους σοσιαλισμό και στους εθνικιστές «ξέσχιμα» των συνθηκών ειρήνης, αναμειγνύοντας αυτήν την «παράδοξη ασυμβίβασια». Απέναντί του έβρισκε, ευτυχώς, τον Χίντεμπουργκ, τον εγγυητή της ειρήνης και της σταθερότητας, την ενσάρκωση της ψυχικής ισορροπίας του γερμανικού λαού, ο οποίος, όπως και οι Έλληνες, ήταν αποφασισμένος να ζήσει. Η γερμανική τάξη, πειθαρχία και ευρυθμία λάμβαναν θετικές διαστάσεις στο άρθρο, ερχόμενες σε απόλυτη αντίθεση με τους υστερισμούς των χιτλερικών. Ο συγγραφέας, βουλευτής Λέων Μακκάς, προέβη στη συνέχεια και σε μία αρκετά βαρυσήμαντη δήλωση. Ονοματίζοντας το άρθρο του «Οι Γερμανοί χθες, οι Έλληνες αύριο» δεν δίστασε να χαρακτηρίσει την τσαλδαρι-

³⁷ *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων* [στο εξής *ΠΒΕ*], Συνεδρίαση ΚΣΤ', 27 Ιανουαρίου 1930, 270.

³⁸ Χαρακτηριστικό σημείο αυτής της προσπάθειας είναι η έκδοση τριών ομιλιών του Ελ. Βενιζέλου στη Βουλή (Μάρτιος 1932) επί της ευθύνης της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο διχαστικός λόγος διακρίνεται από τον τίτλο της έκδοσης, Ελευθέριος Βενιζέλος, *Ποίοι οι υπεύθυνοι διά την Μικρασιατικήν Καταστροφήν. Τα απότερα αίτια των σημερινών οικονομικών μας δυσχερειών* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1932), 12-17, 46-47.

κή αντιπολίτευση ως ελληνικό χιτλερισμό, ο οποίος δημαγωγούσε και καλούσε τη χώρα στην παράδοση της χρεωκοπίας. Ο Βενιζέλος όμως –ο Έλληνας Χίντεμπουργκ δηλαδή– ήταν εγγυητής της ελληνικής τιμιότητας, της τάξης και της ανόρθωσης. Ήταν ένα σύμβολο δόξας.³⁹

Η ταύτιση Βενιζέλου–Χίντεμπουργκ αποτελεί, το λιγότερο, μία ενδιαφέρουσα σύγκριση. Η υποψηφιότητα Χίντεμπουργκ στις προεδρικές εκλογές του 1925 και η εμφάνισή του στην πολιτική σκηνή κρίθηκε, αρχικά, από τον βενιζελικό Τύπο αρνητικά. Η πιθανότητα μίας νίκης του προβλήθηκε ως προαναγγελία ενός νέου πολέμου και διατάραξης του *status quo*. Ακαδημαϊκοί όπως ο Κυριακόπουλος, συνέτειναν σε αυτήν την άποψη.⁴⁰ Η επικράτησή του χαρακτηρίστηκε πολιτική φάρσα, έλλειψη λογικής, απίστευτο σφάλμα, αποκύημα του γυναικείου αισθηματισμού και των πατριωτικών αναμνήσεων.⁴¹ Η αγωνία για την επιστροφή του γερμανικού εθνικιστικού πνεύματος και της μοναρχικής κλίμακας ήταν έκδηλη.⁴²

Η αρνητική, όμως αυτή διάσταση γρήγορα μεταβλήθηκε ή τουλάχιστον έλαβε μία αμφίθυμη μορφή. Όντας στρατιωτικός, ο όρκος του στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης προσελήφθη ως δέσμευση για τη διατήρηση της γερμανικής δημοκρατίας. Στο χαοτικό μετεκλογικό κλίμα του 1930 έγινε ο «φάρος», ο μεσολαβητής της πολιτικής σταθερότητας, αφού απέκλεισε τα άκρα (χιτλερικούς και κομμουνιστές) από τον σχηματισμό της κυβέρνησης.⁴³ Ανεξάρτητα από τις προσωπικές του

³⁹ Λέων Μακκάς, «Οι Γερμανοί χθες, οι Έλληνες αύριο», *Πατρίς*, 16-3-1932.

⁴⁰ «Η ζωή», *Έθνος*, 26-4-1925 και «Είχε γίνει μακρά συνεργασία με τον Κάιζερ», *Έθνος*, 29-4-1925· Χ., «Αι γερμανικά προεδρικά εκλογαί. Η υποψηφιότης του Χίντεμπουργκ αποτελεί κίνδυνον διά την ειρήνην ολοκλήρου της Ευρώπης», *Ελεύθερος Λόγος*, 11-4-1925· Αριστείδης Σκληρός, «Η υποψηφιότης του Χίντεμπουργκ πρόκλησις κατά της Ευρώπης», *Ελεύθερος Λόγος*, 16-4-1925. Για το άρθρο του Κυριακόπουλου βλ. «Η κρίσις της Γερμανικής Δημοκρατίας», *Ελεύθερος Λόγος*, 26-4-1925.

⁴¹ Μ., «Η νίκη του Χίντεμπουργκ», *Ελεύθερος Τύπος*, 5-5-1925 και Λεωνίδα Χοϊδάς, «Στρατάρχης–Πρόεδρος», *Ελεύθερος Τύπος*, 12-5-1925· «Ο νέος Πρόεδρος», *Εστία*, 27-4-1925, «Ο κόσμος», *Εστία*, 28-4-1925· «Η εκλογή του Χίντεμπουργκ», *Εστία*, 29-4-1925· Αριστείδης Σκληρός, «Ο Πρόεδρος της μειοψηφίας και η προδοσία των κομμουνιστών», *Ελεύθερος Λόγος*, 7-5-1925.

⁴² «Ο στρατάρχης Χίντεμπουργκ εξελέγη Πρόεδρος της Γερμανίας. Η αναβίωσις του εθνικιστικού πνεύματος», *Μακεδονία*, 28-4-1925 και «Η νίκη του Χίντεμπουργκ», *Μακεδονία*, 29-4-1925.

⁴³ «Η γερμανική κρίσις», *Εστία*, 14-10-1930.

πεποιθήσεις ανέλαβε τον σύγχρονο ρόλο του και ήταν έτοιμος να τον διεκπεραιώσει, έχοντας ως προτεραιότητα την ευημερία του γερμανικού λαού.⁴⁴

Αν και δεν τέθηκε ποτέ θέμα ταύτισης Βενιζέλου και Χίτλερ, η σύγκριση με τον Χίντεμπουργκ στις προεδρικές εκλογές του 1932 υπήρξε ευκολότερη για τον βενιζελικό Τύπο. Άλλωστε η πρόσληψη των δύο πρώην εχθρών είχε μεταβληθεί μετά την επίσκεψη του Βενιζέλου στη Γερμανία το 1929.⁴⁵ Η *Μακεδονία* ανέφερε χαρακτηριστικά ότι ο βιβλικός προφήτης της Ιδέας και ο αρχιστράτηγος του милитарισμού έτειναν χείρα φιλίας.⁴⁶ Μεταξύ Χίτλερ και Χίντεμπουργκ, λοιπόν, ο τελευταίος είχε αποδείξει, σύμφωνα με τις βενιζελικές εφημερίδες, την πίστη του στην ευρωπαϊκή ειρήνη και είχε συμβάλει στην ομαλοποίηση της πολιτικής σταθερότητας στη Γερμανία, παρά τα κατά τόπους αποπήματά του.⁴⁷ Τα επιχειρήματα υπέρ της εκλογής του Χίντεμπουργκ ήταν όμοια με εκείνα που χρησιμοποιήθηκαν για να υποστηρίξουν τον Βίλχελμ Μαρξ (Wilhelm Marx), τον εκλογικό αντίπαλο του στρατάρχη στις εκλογές του 1925. Αντίστοιχα, οι προβλέψεις για μία νίκη του Χίτλερ το 1932 είχαν τον ίδιο τόνο με μία πιθανή νίκη του Χίντεμπουργκ στην πρώτη του προεδρική εκλογική αναμέτρηση το 1925. Λέξεις όπως σταθερότητα, ειρήνη, λογική, αξιοπιστία, πολιτική ωριμότητα και ηρεμία συνδέθηκαν αυτή τη φορά με το πρόσωπο του προέδρου και κατά προέκταση με τον Βενιζέλο.⁴⁸

⁴⁴ «Η Σύμβασις του Λοκάρνο», *Εστία*, 16-10-1925· «Η εγγυητική συμφωνία οφείλεται στον Χίντεμπουργκ», *Μακεδονία*, 27-10-1925.

⁴⁵ Στράτος Δορδανάς, «“Ειδήσεις από την Ελλάδα”· Όψεις των ελληνογερμανικών σχέσεων κατά τη δεκαετία του 1920», στο *Έθνος, κράτος και πολιτική. Μελέτες νεοελληνικής ιστορίας αφιερωμένες στον Γιάννη Κολιόπουλο*, επιμ. Βασίλη Γούναρη (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2009), 104-112· Nikos Papanastasiou, “Die Deutsche-Griechische Wiederannäherung in den Dreissiger Jahren”, στο *Meilensteine Deutsch-Griechischer Beziehungen*, επιμ. Wolfgang Schultheiß–Evangelos Chrysos (Αθήνα: ΙΒΕ για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2010), 201-216.

⁴⁶ «Πώς αλλάσσουν οι καιροί», *Πατρίς*, 30-9-1929.

⁴⁷ Π. Παλαιολόγος, «Διά της σπάθης του στρατάρχου», *Ελεύθερος Τύπος*, 29-1-1927. Η εφημερίδα αναφερόταν στην πρόταση δυσπιστίας κατά της τρίτης αστικής συγκυβέρνησης μειοψηφίας Μαρξ, βλ. Winkler, *Βαϊμάρη*, 190-192.

⁴⁸ «Η σημερινή εκλογή της Γερμανίας», *Εστία*, 13-3-1-32 και 11-4-1932· C. De Jour, «Αύριον διεξάγονται αι γερμανικά εκλογαί. Αι πιθαναί προβλέψεις», *Μακεδονία*, 12-3-1932· Γ.Ζ., «Ο Χίντεμπουργκ ενίκησε με 18.000.000 ψήφων αλλ’ η εκλογή θα επαναληφθή διότι δεν έλαβε τη βάση», *Μακεδονία*, 15-3-1932 και Γ. Κρέστοβις, «Η

Στις 16 Μαρτίου 1932, την ίδια ημέρα δηλαδή με τη δημοσίευση του Μακκά στην εφημερίδα *Πατρίς*, έκανε την εμφάνισή του ένα παρόμοιο άρθρο στη *Μακεδονία*. Ο συγγραφέας ήταν άγνωστος αλλά το περιεχόμενο αρκετά γνώριμο. Με τίτλο «Το μάθημα της Γερμανίας» το κείμενο πρόδιδε τις προθέσεις του. Αφού διαχώρισε τον γερμανικό λαό και σε αντιστοιχία τον ελληνικό σε δύο κατηγορίες, αυτούς που αγαπούσαν την παράδοση και συνέβαλαν στην σταθερότητα του κράτους και σε εκείνους που οδηγούσαν τη χώρα στον όλεθρο, η εφημερίδα συνεχάρη τους Γερμανούς και τον Χίντεμπουργκ για τη νίκη τους. Παρότρυνε, επίσης, τους Έλληνες και τον Βενιζέλο να μιμηθούν το γερμανικό παράδειγμα και να αποτρέψουν το χιτλερικό/τσαλδαρικό πείραμα.⁴⁹

Η σύνδεση του Βενιζέλου με τον Χίντεμπουργκ δεν υπήρξε αδικαιολόγητη. Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της εποχής, ο Στράτος Δορδανάς σημειώνει ότι έγκειται στο πνεύμα της αναδιαμόρφωσης της ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής.⁵⁰ Επιπρόσθετα, όμως, η ταύτιση επανασυγκειμενοποιείται στο πλαίσιο της ελληνικής εσωτερικής πολιτικής διαμάχης και της αναβίωσης του Εθνικού Διχασμού. Η βενιζελική παράταξη αναζητούσε συμμάχους για τη συγκρότηση της οικουμενικής κυβέρνησης. Ένα διεθνές πρότυπο και παράδειγμα σίγουρα θα διευκόλυνε τη διαδικασία, πόσω μάλλον η περίπτωση των προεδρικών γερμανικών εκλογών και ο Χίντεμπουργκ, ο οποίος, παρότι δεν είχε αποκρύψει τις φιλομοναρχικές του τάσεις, δεν επανέφερε τον Kaiser και συμβιβάστηκε –ή, καλύτερα, επιδίωκαν οι βενιζελικοί να προβληθεί συμβιβασμένος– με τις σύγχρονες συνθήκες.⁵¹ Επιπρόσθετα, τον

εκλογή του Προέδρου», *Μακεδονία*, 22-3-1932· «Ο γερμανικός λαός εψήφισεν υπέρ της ομαλότητος και της πολιτικής ευσταθείας», *Ελεύθερον Βήμα*, 15-3-1932.

⁴⁹ «Το μάθημα της Γερμανίας», *Μακεδονία*, 16-3-1932.

⁵⁰ Για την πρόσληψη του Βενιζέλου από τους Γερμανούς την ίδια περίοδο βλ. Στράτος Δορδανάς, «Χαρακωμάτων ταυτότητες. Ελληνο-γερμανικές αναπαραστάσεις στον Μεσοπόλεμο», στο *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως Σήμερα)*. Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Γρανάδα (9-12 Σεπτεμβρίου 2010), επιμ. Κωνσταντίνου Δημάδη (Αθήνα: ΕΕΝΣ, 2011), 555-566· Hagen Fleischer, *Krieg und Nachkrieg. Das Schwierige Deutsch-griechische Jahrhundert* (Wien: Böhlau Verlag, 2020), 205-242.

⁵¹ Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, τελικός στόχος της πολιτικής του Χίντεμπουργκ υπήρξε η αποκατάσταση της μοναρχίας, εφόσον το κοινοβουλευτικό σύστημα θα είχε φθαρεί και οι προεδρικές εξουσίες θα είχαν ενισχυθεί. Βλ. Wolfram Pyta, *Hin-*

στρατάρχη στήριζαν στις προεδρικές εκλογές και οι σοσιαλδημοκράτες. Από τη μία, η βενιζελική παράταξη οικειοποιήθηκε ένα σύμβολο του καϊζερισμού που είχε, μάλιστα, ορκιστεί να σεβαστεί το Σύνταγμα της Βαϊμάρης και τη δημοκρατία, σε αντίθεση με τον Τσαλδάρη και το Λαϊκό Κόμμα που διατηρούσαν ανοιχτή, ακόμα, αυτήν την εκκρεμότητα και από την άλλη, δήλωνε έτοιμη να συνεργαστεί με το κόμμα του Παπαναστασίου.

Όσον αφορά τον Τσαλδάρη/Χίτλερ, δεν ήταν η πρώτη φορά που ο βενιζελικός Τύπος τον συνέκρινε με πρόσωπα και γεγονότα της Γερμανίας. Πριν την επίσημη επιστροφή του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή το 1928, ο *Ελεύθερος Τύπος* ταύτιζε τον αρχηγό της αντιπολίτευσης και το Λαϊκό Κόμμα με τους Γερμανούς μοναρχικούς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι εκλογές του Δεκεμβρίου 1926 στην Ελλάδα είχαν αναδείξει μία πολυκομματική Βουλή που αποφάσισε να συνεργαστεί σε μία οικουμενική κυβέρνηση με τη συμμετοχή των Φιλελευθέρων, του Λαϊκού Κόμματος, των Ελευθεροφρόνων και των Δημοκρατικών.⁵² Φαίνεται ότι ο *Ελεύθερος Τύπος* δεν συμφωνούσε με τη σύμπλευση βενιζελικών και «ραδιούργων» μοναρχικών κομμάτων που δεν έχουν λησμονήσει τον «κύριό» τους και απέρριπτε τη συνεργασία, όπως είχαν πράξει τόσες φορές τα δημοκρατικά κόμματα στη Γερμανία.⁵³ Την ίδια χρονιά, όμως, η κεντρικά κυβέρνηση του Βίλχελμ Μαρξ διέψευσε τις δηλώσεις της ελληνικής εφημερίδας, συμπεριλαμβάνοντας μοναρχικούς από το *Deutschnationale Volkspartei* στο υπουργικό συμβούλιο του Ιανουαρίου 1927.⁵⁴

Φαίνεται ότι ο Τσαλδάρης ταυτιζόταν από τη δεκαετία του 1920 με τους Γερμανούς μοναρχικούς, μία ταύτιση, η οποία είναι περισσότερο κατανοητή από εκείνη με τον Χίτλερ. Είτε στηρίζοντας εμπράκτως την επιστροφή του Kaiser είτε επιμένοντας στη μοναρχική εκκρεμότητα, οι Γερμανοί και Έλληνες μοναρχικοί παρέμεναν πιστοί στον βασιλέα τους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Ή, τουλάχιστον, έτσι προσελήφθησαν από τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Η ταύτιση, ωστό-

denburg. Herrschaft zwischen Hohenzollern und Hitler (Μόναχο: Pantheon, 2009), 614-618.

⁵² Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Η δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922-1936* (Αθήνα: Φυτράκης, 1987), 33-34.

⁵³ «Παραδείγματα», *Ελεύθερος Τύπος*, 1-2-1927.

⁵⁴ Για το *Deutschnationale Volkspartei* βλ. Mommsen, *Die Verspielte*, 78.

σο, με τον Χίτλερ λαμβάνει, υποθετικά, διαφορετικές προεκτάσεις. Το σύνολο του ελληνικού Τύπου συμφωνούσε για τον φασιστικό χαρακτήρα του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος.⁵⁵ Επιπλέον, η αντιβενιζελική και αντισαλδαρική *Ελληνική* και το φιλομοναρχικό *Εμπρός* προμηνούσαν την επαναφορά του τέως Γερμανού μονάρχη μετά την εκλογική επικράτηση του Χίτλερ το 1930.⁵⁶ Ο φασισμός, άλλωστε, συμβίωνε με τον θεσμό της μοναρχίας οκτώ χρόνια στη γειτονική Ιταλία. Γιατί να μην συνέβαινε κάτι αντίστοιχο και στη Γερμανία; Το δίλημμα ήταν προφανές για τη βενιζελική *Εστία*: συντηρητική δημοκρατία και προσπάθεια ειρηνικής αναδιοργάνωσης ή φασισμός και ραγδαίες εσωτερικές μεταβολές.⁵⁷ Η εφημερίδα σχολίαζε, φυσικά, τη γερμανική πραγματικότητα αλλά το διακύβευμα άρμοζε και στην ελληνική περίπτωση.

Παρόλ' αυτά, οι επικρίσεις για τον αρχηγό της αντιπολίτευσης δεν στόχευαν στις πρακτικές του κόμματος και τις ομάδες κρούσης που το Λαϊκό Κόμμα στην ουσία δεν διέθετε. Οι Επίστρατοι ανήκαν στον παρελθόν και οι φιλοφασιστικές τάσεις του Δ. Γούναρη δεν συνεχίστηκαν από το Λαϊκό Κόμμα αλλά από μεμονωμένες προσωπικότητες, σωματεία και τις περισσότερες φορές, από συγκεκριμένες πρακτικές

⁵⁵ Άγγελος Αθανασόπουλος, «Γερμανία, η χώρα που παλαίει κατά της δυστυχίας», *Ακρόπολις*, 24-8-1930· «7115 υποψήφιοι διεκδικούν 500 έδρες!», *Βραδυνή*, 13-9-1930· «Ο θρίαμβος των Γερμανών φασιστών», *Βραδυνή*, 15-9-1930· Β. Βεκιαρέλης, «Ο αγών των κομμάτων εις την Γερμανίαν», *Έθνος*, 4-8-1930· «Περί το Γερμανικόν», *Ελεύθερος Τύπος*, 12-3-1923· W., «Εθνικόφρων σοσιαλισμός», *Εμπρός*, 2-8-1923· «Αι γερμανικαί εκλογαί», *Εστία*, 15-9-1930· «Το σημερινόν γερμανικόν καθεστώς και η πληγή του μοναχισμού», *Μακεδονία*, 6-1-1923 και «Το καταπληκτικόν αποτέλεσμα εμβάλλει εις σοβαράς ανησυχίας», *Μακεδονία*, 19-9-1930· Γ.Α.Β., «Γερμανικός φασισμός», *Πολιτεία*, 3-2-1923· «Η επικρεμάμενη απειλή του φασισμού», *Πρωία*, 24-9-1930· Λέων Λάνιας, «Ο νέος Μουσσολίνι, οι οπαδοί και το πρόγραμμά του. Οι κίνδυνοι εκ της επιτυχίας του», *Πρωία*, 27-9-1930· «Οι Γερμανοί φασίσται», *Σκριπ*, 1-12-1922 και «Γερμανία· Ρωσσία», *Σκριπ*, 28-12-1922.

⁵⁶ Σταρκ, «Εις την Γερμανίαν παρασκευάζεται πραξικόπημα. Θα ανατραπή η δημοκρατία κατά την “επίδειξιν” του Σαββάτου; Η παλινόρθωσις της αυτοκρατορίας», *Ελληνική*, 21-9-1930· Σταρκ, «Ο πρίγκιψ Αύγουστος θα ανακηρυχθή αυτοκράτωρ», *Ελληνική*, 22-9-1930· Σταρκ, «6.500.000 Γερμανοί ετοιμάζουν το πραξικόπημά των. Βεβαία η κατάλυσις της δημοκρατίας», *Ελληνική*, 24-9-1930· «Ντόυτσαντ Ούμπερ Άλες», *Εμπρός*, 28-9-1930.

⁵⁷ «Ο κόσμος», *Εστία*, 10-4-1932.

κινήματων ή κομμάτων.⁵⁸ Το σλόγκαν της διχαστικής σύγκρουσης δεν μπορούσε να ήταν Δημοκρατία εναντίον Φασισμού αλλά Τάξη εναντίον Χάους, τουτέστιν, Βενιζελισμός εναντίον Μοναρχίας. Τέτοια στερεοτυπικά συνθήματα ανταποκρίνονταν και ενεργοποιούσαν πρωτόγονους πόθους περί ευταξίας και καταπολέμησης της παρακμής ενός ολοένα και περισσότερο περίπλοκου κόσμου ή μιας ολοένα και περισσότερης περίπλοκης κατάστασης, την οποία μπορούσε να φέρει η νίκη των μοναρχικών και η επιστροφή του βασιλιά.⁵⁹ Τα διχαστικά συνθήματα περί σταθερότητας και αξιοπιστίας έναντι του χάους και της πτώχευσης, που συνδέθηκαν με τον Χίντεμπουργκ/Βενιζέλο και τον Χίτλερ/Τσαλδάρη αντίστοιχα, αντλούσαν και αντλήθηκαν, κατά μία έννοια, από τη ρητορική ενός *fin de siècle* και την ανατολή μίας εποχής που αναδείκνυε τις συλλογικές θεωρίες και την κρατική παρέμβαση για την καταπολέμηση των σύγχρονων προβλημάτων.⁶⁰ Στην ελληνική περίπτωση, το συγκρουσιακό δίπολο προσαρμόστηκε στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού. Δανείστηκε ένα κομμάτι αυτής της ρητορικής –το σύνθημα της Τάξης εναντίον του Χάους– και για τη δικαιολόγησή του προέβαλε τις αντιδραστικές και συχνά θανατηφόρες συγκρούσεις των SA στους δρόμους της Γερμανίας, καθώς και την πολιτική και κοινωνική αναστάτωση που αυτές προκαλούσαν, ως ανταπόδεικτες συνέπειες μίας εκλογικής αποτυχίας του Χίντεμπουργκ/Βενιζέλου. Βέβαια, τη διετία 1931-1932 οι συγκρούσεις μεταξύ των SA και των αντιπάλων τους μειώθηκαν αισθητά σε σύγκριση με την περίοδο 1929-1930.⁶¹ Ο γερμανικός Τύπος όμως συνέβαλε στην «ψυχολογία του εμφυλίου πολέμου» και προέβαλε μία διαφορετική εικόνα, η πρόσληψη της οποίας υπενθύμιζε, πολύ πιθανόν, στους βενιζελικούς το τραύμα των Νοεμβριανών του 1916 και τι μέλλει, υποθετικά, να

⁵⁸ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996), 17-30, 95-100, 130-135. Για τις φασιστικές πρακτικές του Δ. Γούναρη βλ. Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006), 130-141, 156-161. Με προσοχή, Ιάκωβος Χονδροματίδης, *Οι Έλληνες «φασίστες». Οι φασιστικές και εθνικοσοσιαλιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1927-1936)* (Αθήνα: Πελασγός, 2013).

⁵⁹ Bernhard Fulda, *Press and Politics in the Weimar Republic* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2009), 215.

⁶⁰ Μπογιατζής, *Μετέωρος*, 56-58.

⁶¹ Fulda, *Press*, 170-171.

ακολουθήσει στην περίπτωση νίκης των αντιβενιζελικών.⁶² Αυτή τη φορά μπορεί να μην ήταν βανδαλισμοί και βιαιοπραγίες αλλά πτώχευση και οικονομική κατάρρευση, με παράλληλη ενίσχυση της δυναμικής του ΚΚΕ. Όπως η νίκη του Χίτλερ θα προκαλούσε μία σειρά εσωτερικών και εξωτερικών μεταπτώσεων για τη Γερμανία, έτσι ακριβώς και μία επικράτηση του Τσαλδάρη θα είχε παρόμοιο αντίκτυπο στην Ελλάδα. Για την αποτροπή αυτής της αταξίας προβλήθηκε ως απαραίτητη μία συντηρητική συνταγματική μεταρρύθμιση.

Η γερμανική κρίση στο ελληνικό κοινοβούλιο

Στις 16 Μαΐου 1932, πραγματοποιήθηκε μία ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα συζήτηση στο ελληνικό κοινοβούλιο που συνεχίστηκε μέχρι τις 21 και είχε, σε γενικές γραμμές, ως σημείο αναφοράς τα πολιτικά τεκταινόμενα στη Γερμανία. Με αφορμή τη μετατόπιση της συζήτησης από τον Βενιζέλο στο πολιτειακό και τον κίνδυνο για μία πιθανή βασιλική παλινόρθωση σε περίπτωση νίκης του Λαϊκού Κόμματος, τον λόγο πήρε ο Παπαναστασίου προτείνοντας μία εισηγητική έκθεση για την αντικατάσταση του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος και την καθιέρωση του αναλογικού στο ελληνικό σύνταγμα. Ο Βενιζέλος, αφού επιβεβαιώθηκε από τον Παπαναστασίου ότι μία τέτοια πρόταση θα σήμαινε στην πραγματικότητα την καθιέρωση του γερμανικού συστήματος στη βάση του συντάγματος,⁶³ αρνήθηκε την εισηγητική έκθεση. Εντούτοις, πρέπει να διευκρινιστεί ότι η αντίρρηση του Βενιζέλου συνίστατο στην ένταξη της αναλογικής στο ελληνικό σύνταγμα και όχι γενικότερα στη χρήση της στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση. Μάλιστα, λίγο αργότερα, αποκάλυψε σε μία λεκτική αντιπαράθεση με τον Τσαλδάρη, ότι επιδίωκε τη διεξαγωγή των επομένων εκλογών με την αναλογική, ώστε να συμπράξει με τα άλλα κόμματα, ακόμη και με

⁶² Γιάννης Μουρέλος, *Τα “Νοεμβριανά” του 1916* (Αθήνα: Πατάκης, 2007). Για τις επιπτώσεις ενός εθνικού ή πολιτισμικού τραύματος βλ. Piotr Sztompka, “Cultural Trauma. The Other Face of Social Change,” *European Journal of Social Theory* 3, no. 4 (2000): 449-466.

⁶³ Ο Παπαναστασίου αναφέρεται στο άρθρο 22 του Συντάγματος της Βαϊμάρης, το οποίο κατοχύρωνε την αναλογική ως το επίσημο εκλογικό σύστημα της γερμανικής δημοκρατίας. Βλ. Artikel 22. Διαθέσιμο στο [de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_\(1919\)#Artikel_23](https://de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_(1919)#Artikel_23) (ανάκτ. 27-12-2020).

το Λαϊκό, σε μία οικουμενική κυβέρνηση, εφόσον ο λαός δεν θα του προσέφερε, καθώς φαινόταν, την πλειοψηφία. Με αυτόν τον τρόπο θα απέφευγε μία πιθανή νίκη του Λαϊκού Κόμματος και μία, κατά τη γνώμη του, επιστροφή του τέως μονάρχη. Προφανώς, ο Τσαλδάρης απέρριψε κάθε συζήτηση για συνεργασία και για αναλογική, καθιερωμένη ή μη στο σύνταγμα, και κατηγόρησε έμμεσα τον Παπαναστασίου ότι εξυπηρετεί τα εκλογικά συμφέροντα του Βενιζέλου με την προαναφερθείσα εισήγηση.⁶⁴

Ο Παπαναστασίου με τη σειρά του αναφέρθηκε στην επικείμενη βενιζελική συνταγματική μεταρρύθμιση, η οποία στόχευε, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, στην καταπολέμηση των εξωκοινοβουλευτικών ανατρεπτικών δυνάμεων της Αριστεράς και τον υπερκερασμό των σύγχρονων κοινοβουλευτικών αδυναμιών μέσω της ενίσχυσης της εκτελεστικής και προεδρικής εξουσίας.⁶⁵ Ο αντικοινοβουλευτικός τόνος αυτής της μεταρρύθμισης βρισκόταν σε πλήρη αρμονία με τις θεωρίες Γερμανών πολιτειολόγων, οι οποίοι πρότειναν τη λύση των πολιτικών και κοινωνικών προβλημάτων της Γερμανίας με την εφαρμογή υπερβατικών αξιών, όπως η πρωτοκαθεδρία της εκτελεστικής εξουσίας.⁶⁶ Ο αρχηγός του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος εντόπισε τις ομοιότητες και τόλμησε να σχολιάσει τις διάφορες φήμες που κυκλοφορούσαν για τη χρήση της αναλογικής ως δούρειου ίππου, ο οποίος θα συνέτεινε, υποθετικά, στην είσοδο 70 βουλευτών αριστερών φρονημάτων στη Βουλή. Ακόμη και στην περίπτωση που θα ίσχυε κάτι τέτοιο, ο Παπαναστασίου αποκάλυψε «μικρούς» εκείνους που θα απαγόρευαν την είσοδο τόσων εντεταλμένων του ελληνικού λαού στο κοινοβούλιο, δεδομένου ότι θα τους στήριζαν χιλιάδες ψηφοφόροι. Επί της ευκαιρίας, συμβούλευσε τον Βενιζέλο να φοβάται περισσότερο τα κόμματα που παραμένουν εκτός Βουλής, χωρίς να αναφερθεί σε κάποιο συγκεκριμένο, και τον προέτρεψε να παρακολουθήσει την πορεία του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος της Γερμανίας, το οποίο, αν

⁶⁴ *ΠΒΕ*, Συνεδρίαση ΟΑ', 16 Μαΐου 1932, 1101-1104.

⁶⁵ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Μπογιατζής, *Μετέωρος*, 149-162 και Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1983), 55-65.

⁶⁶ Γιάννης Πάσχος, *Κράτος δικαίου και πολιτική. Πολιτειολογικές θεωρίες (1900-1940)* (Αθήνα: Ο Πολίτης, 1991), 35.

και είναι ένα «Κόμμα των Άκρων», προσαρμόστηκε στην κοινοβουλευτική ζωή μετά την είσοδό του στο Ράιχσταγκ.⁶⁷

Αναχρονιστικά, η διαπίστωση αυτή μπορεί να φαίνεται άστοχη, εντούτοις, το σχόλιο του Παπαναστασίου εντάσσεται στο συγκεκριμένο της εποχής. Ήδη από το 1931 εντοπίζεται στον ελληνικό Τύπο η πρόσληψη ότι ο Χίτλερ, παρά τις αξιώσεις και τους κομπασμούς του, τις συγκρούσεις στο δρόμο και τα έκτροπα άρχισε να συνεργάζεται με το κοινοβουλευτικό καθεστώς⁶⁸ και σε αντίθεση με τα λεγόμενά του διστάζει να προβεί σε μία δικτατορική κατάληψη της εξουσίας.⁶⁹ Η προσήλωσή του μάλιστα στη νόμιμη κατάληψη της εξουσίας επιβεβαιώνεται μερικές φορές και από τον ίδιο, σύμφωνα με τη *Μακεδονία*.⁷⁰ Η γραφειοκρατική δομή της Γερμανίας και η οικονομική κρίση μπορεί να συνέβαλαν στην ανοδική πορεία του κόμματός του αλλά όσο συμμετείχε στην εκλογική διαδικασία και αδυνατούσε να συγκεντρώσει απόλυτη πλειοψηφία, ήταν εξ ορισμού απαραίτητο να συνεργαστεί με τα άλλα κόμματα. Οι ψηφοφόροι του, διαφορετικά, κάποια στιγμή θα απογοητεύονταν.⁷¹

Οι συγκρίσεις με το αντίστοιχο ιταλικό φασιστικό κόμμα δεν άργησαν να κάνουν την εμφάνισή τους, με τον Χίτλερ να μειονεκτεί μπροστά στον Duce. Η *Πολιτεία* τον χαρακτήριζε «νανίσκο», «στρογγυλοκέφαλο», «φανατικό του Μεσαίωνα» και ντυμένο σαν απογοητευμένο μικροαστό που δεν μοιράζεται κανένα κοινό με τον Μουσολίνι και φοβάται να αναλάβει την εξουσία.⁷² Η *Πρωία* διατήρησε τις επιφυλάξεις της για τις υποσχέσεις περί νόμιμης αναρρίχησης του στην καγκελαρία, παρόλ' αυτά έμμεσα κατηγόρησε τους θερμοκέφαλους των SA για μία πιθανή βίαιη κατάληψη της εξουσίας και όχι τον

⁶⁷ *ΠΒΕ*, Συνεδρίαση ΟΑ', 16 Μαΐου 1932, 1102.

⁶⁸ «Η ιστορία της γερμανικής φτώχειας ή... πώς εφάγθησαν τα λεπτά του κόσμου», *Έθνος*, 2-11-1931.

⁶⁹ Π. Μοσχοβίτης, «Διστακτικός εμπρός εις τον Ρουβίκωνα ένας Καίσαρ που... δεν ξέρει κολύμπι», *Έθνος*, 18-12-1931.

⁷⁰ Γ. Κρέστοβιτς, «Ο Χίτλερ έχει τον λόγον προ της συγκλήσεως του Ράιχσταγκ», *Μακεδονία*, 4-2-1931.

⁷¹ Γ. Παπαθανασίου, «Ο Αδόλφος Χίτλερ βαδίζει προς την εξουσίαν; Η στάσις του γερμανικού λαού», *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 28-11-1931· Σταρκ, «Η επελθούσα συμφωνία Χίτλερ-Μπρύνινγκ διά την επί εν έτος παραμονήν του Χίντεμπουργκ. Προβλέπεται ταχύτατη η εξέλιξις των γεγονότων», *Ελληνική*, 10-1-1932.

⁷² «Ο Αδόλφος Χίτλερ, αι ιδέαι και αι φιλοδοξίαί του», *Πολιτεία*, 9-12-1931.

ίδιο τον Χίτλερ.⁷³ Αν και αποτελούσε κίνδυνο για την ευρωπαϊκή ειρήνη, η εφημερίδα αναγνώρισε τα πατριωτικά του αισθήματα και την αφοσίωσή του για την ευημερία της Γερμανίας.⁷⁴ Επιπλέον, όσον αφορά τις τοπικές εκλογές στο κρατίδιο της Πρωσίας τον Απρίλιο του 1932, διείδε μία σχετική σταθερότητα αποκλειστικά μέσω ενός συνασπισμού του Zentrum και του NSDAP.⁷⁵ Υπήρξε, εξάλλου, και το πολιτικό προηγούμενο στο κρατίδιο της Thüringen και η συγκυβέρνηση των εθνικοσοσιαλιστών με τα αστικά κόμματα.⁷⁶ Στον ίδιο τόνο επίσης, εξήρε ο νομικός και καθηγητής Δημοσθένης Στεφανίδης τη γερμανική νεολαία που ψήφισε το NSDAP στις εκλογές του 1930.⁷⁷ Το ναζιστικό κόμμα, παρά τις υπερβολές του, έδειχνε, ότι είχε προσαρμοστεί στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και δεν στόχευε στην κατάλυση της εξουσίας με πραξικοπηματικό τρόπο.

Τρεις μέρες αργότερα, στις 19 Μαΐου, η πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ Βενιζέλου και Τσαλδάρη για την εκκρεμότητα του πολιτικού συνεχίστηκε και η γερμανική πολιτική κατάσταση είχε, πάλι, την τιμητική της. Απαριθμώντας το έργο της βενιζελικής τετραετίας,⁷⁸ ο πρωθυπουργός κατέκρινε την πολιτική των βασιλικών κυβερνήσεων από το 1915 μέχρι το 1922 και αναφέρθηκε στην εκκρεμότητα του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος με το θεσμό της μοναρχίας. Επικαλούμενος τα παραδείγματα του γερμανικού Ράιχ και της βαυαρικής μοναρχίας, στα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, οι ιστορικοί οίκοι των Χόεντζολερν (Hohenzollern) και των Βίτελσμπαχ (Wittelsbach) εκδιώχθηκαν από τους θρόνους τους διότι ταυτίστηκαν με την ήττα του Α΄ ΠΠ, παρότι είχαν καλές προθέσεις και την ίδια καταγωγή με τους λαούς που κυβερνούσαν, θεώρησε παράλογη την εμμονή του Τσαλδάρη με τη σύντομη και ξένη ελληνική δυναστεία. Τόνισε, μάλιστα,

⁷³ «Η επικρεμάμενη απειλή του φασισμού», *Πρωία*, 24-9-1930.

⁷⁴ «Αι εκλογαί της πρωσσικής Διαίτης», *Πρωία*, 18-4-1932.

⁷⁵ «Η εν Πρωσία κατάσταση. Πιθανή κυβέρνησις Κέντρου και Χιτλερικών», *Πρωία*, 30-4-1932.

⁷⁶ Mommsen, *Die Verspielte*, 470.

⁷⁷ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου [στο εξής ΑΕΒ], Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 117- 13-14 (1930).

⁷⁸ Για τον τρόπο προβολής και προπαγάνδας του έργου της βενιζελικής τετραετίας βλ. *Το έργο της Κυβερνήσεως Βενιζέλου. Κατά την τετραετίαν 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε* (Αθήνα: Γραφείο Τύπου Πρωθυπουργού, 1932).

ότι στη Γερμανία, παρά την πολύπλευρη προσφορά των μοναρχών στη διαμόρφωση και την εξέλιξη του έθνους, δεν τίθεται σοβαρό ζήτημα επαναφοράς του τέως Κάιζερ. Με άλλα λόγια, μία επιστροφή του βασιλιά στην Ελλάδα θα ήταν αδιανόητη. Στη συνέχεια, παρουσίασε τις επιπτώσεις μιας μακράιωνης μοναρχικής παρουσίας στην ευημερία και τη σταθερότητα της πολιτικής ζωής μίας χώρας. Πρότεινε, λοιπόν, στον Τσαλδάρη να παρακολουθήσει τις έκνομες στρατιωτικές παρεμβάσεις στη Γερμανία αλλά και την Ιαπωνία, οι οποίες κατεδείκνυαν αυτό ακριβώς το βασιλικό στίγμα. Η πρώτη, ναι, μεν ήταν δημοκρατική, μέχρι πρότινος όμως, τα ηνία της χώρας είχε ο Κάιζερ, ενώ η δεύτερη παρέμενε αυτοκρατορική εδώ και 2.500 χρόνια.⁷⁹ Και οι δύο αντιμετώπιζαν στρατιωτικά πραξικοπήματα, τα οποία, σύμφωνα με τη λογική του Βενιζέλου, αφορμώνται από το θεσμό της μοναρχίας.⁸⁰

Η παρελθοντολογία του Βενιζέλου, όπως την χαρακτήρισε ο Τσαλδάρης, κατεδείκνυε μία συχνή εμμονή του πολιτικού κόσμου της εποχής. Για παράδειγμα, στη συνεδρίαση της 31^{ης} Μαρτίου 1932 ο Γ. Παπανδρέου μετονομάτισε το Λαϊκό Κόμμα κατά τη διάρκεια μίας αντιπαραθέσεως σε «Κόμμα των Αναμνήσεων».⁸¹ Οι αναφορές σε παρελθοντικές επιτυχίες ή διαμάχες, καθώς και οι προσπάθειες επικαιροποίησης του παρελθόντος συνέβαλαν στη διαιώνιση ενός ιστορικού αφηγήματος με τη συνεπικουρία της Ιστορίας.⁸² Στο πλαίσιο των εθνικών κοινωνιών παρατηρούνται διαφορετικά ιστορικά παρελθόντα με δικές τους επιχειρηματολογίες και εναλλακτικές αφηγήσεις. Αυτές οι ζώνες αντιπαραθέσεως, οι οποίες εσωκλείουν συμφωνίες και διαφωνίες για το εθνικό παρελθόν, παρόν και μέλλον, λαβούσες το απαραίτητο πολιτικό κεφάλαιο, εκδηλώνουν ιδιότητες αναδιαμόρφωσης εθνικών αξιών

⁷⁹ Ο Βενιζέλος αναφέρεται, πιθανόν, στο πραξικόπημα της 15^{ης} Μαΐου 1932. Διοργανωθέν από τον ιαπωνικό αυτοκρατορικό στόλο, οι πραξικοπηματίες επιχείρησαν και πέτυχαν να δολοφονήσουν τον πρωθυπουργό Ινουκί Τσουγιόσι σε μία προσπάθεια να «ξεπλύνουν» την ντροπή, στο όνομα του αυτοκράτορα, από τη Ναυτική Συμφωνία του Λονδίνου και την υποχωρητική στάση της Ιαπωνίας μπροστά στη Βρετανία και τις ΗΠΑ. Για περισσότερα βλ. William Beasley, *The Rise of Modern Japan. Political, Economical and Social Change since 1850* (Λονδίνο: St. Martin's Press, 2000), 159-190.

⁸⁰ *ΠΒΕ*, Συνεδρίαση ΟΔ', 19 Μαΐου 1932, 188.

⁸¹ *ΠΒΕ*, Συνεδρίαση Ν', 31 Μαρτίου 1932, 670.

⁸² Στάθης Γουργουρής, *Έθνος-Όνειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας* (Αθήνα: Κριτική, 2007), 80.

και ιδανικών.⁸³ Οι ιστορικές παραπομπές στα προσωπικά κατορθώματα ή τις αποτυχίες των πολιτικών αντιπάλων συμπεριλαμβάνονται στην προσπάθεια του Βενιζέλου –και έναν μήνα πριν, του Τσαλδάρη– να καθορίσουν το αξιακό σχήμα του παρόντος, εργαλειοποιώντας το παρελθόν· να πλάσουν την ιστορική μνήμη μέσα από μία συναισθηματική και ανορθολογική πρόσληψη των παρελθόντων, η οποία, παρόλ' αυτά, αναπαρίσταται από τα υποκείμενα με ορθολογικό τρόπο, ώστε να αποκτήσει την απαραίτητη επιστημονική κατάρτιση.⁸⁴

Η πολιτική εργαλειοποίηση της γερμανικής και της ιαπωνικής κρίσης πάντως άφησε τον Τσαλδάρη ασυγκίνητο. Ωστόσο, στο σημείο αυτό είναι απαραίτητη μία παρατήρηση. Ο ιαπωνικός αυτοκρατορικός στόλος, πράγματι, επιχείρησε ένα πραξικόπημα εναντίον της κυβέρνησης Ινουκάνι Τσουγιόσι (Inukai Tsuyoshi). Η Ράιχσπερ, όμως, και οι λοιπές εθνικιστικές ομάδες στη Γερμανία προσαρμόστηκαν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στο νέο πολιτικό τοπίο της γερμανικής δημοκρατίας μετά τα πραξικοπήματα του Καππ (1920) και του Χίτλερ (1923).⁸⁵ Προσεταιρίστηκαν τον πρόεδρο της Δημοκρατίας και επιδίωκαν την εσωτερική μεταρρύθμιση και αποσύνθεση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Πολλάκις, ο στόχος αυτός αποδυνάμωνε τον κοινοβουλευτισμό και το θεσμό της δημοκρατίας, οι έκνομες, όμως, στρατιωτικές παρεμβάσεις ανήκαν στον παρελθόν. Εκμεταλλευόμενοι το άρθρο 48 που προσέφερε το Σύνταγμα, κατάφεραν, ειδικά μετά το 1930, να ελέγχουν την πολιτική κατάσταση.

Ο λόγος του Βενιζέλου στη συνεδρίαση της 21^{ης} Μαΐου 1932 αφήνεται, επίσης, από την περίπτωση να επικρίνει την καταχρηστική άσκηση του άρθρου 48 από τον Γερμανό πρόεδρο και την κλίκα του. Με αφορμή τις απεργιακές κινήσεις των εργαζομένων των Ταχυδρομείων, Τηλεγραφείων και Τηλεφωνείων (ΤΤΤ) η συζήτηση στη Βουλή έλαβε μία αυταρχική τροπή. Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων καταδίκασε την απεργία και ισχυρίστηκε ότι τα ατομικά δικαιώματα δεν είναι απόλυτα αλλά προστατεύονται από νόμους, οι οποίοι σε συγκεκριμένες περιστάσεις, όπως στην περίπτωση ενός πολέμου –ακόμη και εμ-

⁸³ Έφη Γαζή, *Άγνωστη χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20^{ού} αιώνα* (Αθήνα: Πόλις, 2020), 23.

⁸⁴ Κουλούρη, *Φουστάνελες*, 25-26.

⁸⁵ Για το πραξικόπημα Καππ βλ. Winkler, *Βαϊμάρη*, 80-85. Για το πραξικόπημα του Χίτλερ βλ. Kershaw, *Χίτλερ*, 125-132.

φυλίου— πρέπει να αναστέλλονται.⁸⁶ Η σχετικοποίηση της καθολικότητας των ατομικών δικαιωμάτων προπαγανδιζόταν από θεωρητικούς του αντιφιλελευθερισμού και αντικοινοβουλευτισμού. Ο Καρλ Σμίτ, για παράδειγμα, διαχώρισε τη Δημοκρατία από τον κοινοβουλευτισμό, χαρακτηρίζοντας τον τελευταίο απόρροια του αστικού φιλελευθερισμού, άρα των αστικών συμφερόντων. Στην ίδια μοίρα ανήκαν, φυσικά, και τα ατομικά δικαιώματα. Για να δικαιολογήσει αυτόν τον διαχωρισμό χρησιμοποίησε τα ιστορικά παραδείγματα της αθηναϊκής και της βρετανικής δημοκρατίας, δύο πολιτικών οντοτήτων δηλαδή, η επιβίωση των οποίων βασίστηκε στον αποκλεισμό του ξένου/άλλου από τις πολιτικές –και όχι μόνο– διαδικασίες και στις οποίες η καθολική ψήφος δεν υπήρξε ποτέ δημοκρατικό δικαίωμα.⁸⁷ Τα έργα του Σμίτ φαίνεται ότι ήταν γνωστά στον Βενιζέλο μέσω των βιβλίων του μαθητή του Γερμανού πολιτειολόγου, Ερνστ Χούμπερτ (Ernst Hubert).⁸⁸ Οι επιδράσεις τους όμως στην ιδεολογική σκέψη του αρχηγού των Φιλελευθέρων είναι δύσκολο να εντοπιστούν. Στο αρχείο του, δίπλα από τα ονόματα των υποστηρικτών της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (Julius Hatschek, Gerhard Anschütz, Walter Jellinek) αντιπαρατίθενται οι πολέμιοι του κοινοβουλευτισμού και της δημοκρατίας (Axel von Freytagh-Loringhoven, Otto Meissner).⁸⁹ Το μόνο σίγουρο είναι ότι ο Βενιζέλος παρακολουθούσε τις συνταγματικές και νομικές μελέτες για τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Στην προσωπική βιβλιοθήκη του εντοπίζονται, επίσης, έργα διάσημων Γερμανών συνταγματολόγων της εποχής, όπως του Χανς Κέλσεν (Hans Kelsen) και του Οίγκεν Φίσερ (Eugen Fischer).⁹⁰

Χαρακτηρίζοντας το ελληνικό σύνταγμα ατελές, λόγω των ασαφειών του, ο πρωθυπουργός πρότεινε τη λήψη μέτρων, προτού βρεθεί το ελληνικό κράτος ενώπιον μίας γενικευμένης κομμουνιστικής εξέ-

⁸⁶ *ΠΒΕ*, Συνεδρίαση ΟΣΤ', 21 Μαΐου 1932, 1206.

⁸⁷ Πάσχος, *Κράτος Δικαίου*, 213· Schmitt, *Verfassungslehre*, 300-311.

⁸⁸ ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 434-89 (χ.χ.).

⁸⁹ Για τις αναφορές σε δημοκρατικά συγγράμματα βλ. ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, Φάκ. 434-90 (χ.χ.)· φάκ. 434-91 (Αχρονολόγητο)· φάκ. 434-94 (χ.χ.). Για τις αναφορές σε αντικοινοβουλευτικά βλ. ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, Φάκ. 434-93 (χ.χ.) και φάκ. 434-97 (χ.χ.).

⁹⁰ Η προσωπική βιβλιοθήκη του στεγάζεται στη βιβλιοθήκη των Χανίων, www.librarychania.gr/vivliothiki-elef-venizelou (ανάκτ. 9-1-2021).

γερσης. Είναι η δεύτερη φορά, κατά την οποία μία πιθανή κομμουνιστική επανάσταση εργαλειοποιείται από τον Βενιζέλο για την προληπτική εισαγωγή μέτρων. Κατά τη συνεδρίαση της 30^{ης} Μαΐου 1929 ο πρωθυπουργός παραδέχτηκε ότι δεν υπάρχει κομμουνιστικός κίνδυνος στην Ελλάδα αλλά προσπάθησε να καλύψει ένα κενό στη νομοθεσία της χώρας με την εφαρμογή του γνωστού Ιδιώνυμου. Δικαιολόγησε την ψήφιση του νέου νόμου παραθέτοντας ως διαπιστευτήρια των κομμουνιστικών ανατρεπτικών ενεργειών τα αιματηρά γεγονότα του Μαΐου στη Γερμανία.⁹¹ Η διατήρηση της απαγόρευσης όλων των υπαίθριων συγκεντρώσεων και συλλαλητηρίων, επιβληθείσα ήδη από τον Δεκέμβριο του 1928, μέχρι και την 1^η Μαΐου 1929 στο κρατίδιο της Πρωσίας από τον σοσιαλδημοκράτη αρχηγό της αστυνομίας του Βερολίνου Καρλ Τζέργκιμπελ (Karl Zörgiebel) οδήγησε γρήγορα σε συγκρούσεις, οδοφράγματα, χρήση αρμάτων μάχης, 32 νεκρούς και 200 περίπου τραυματίες.⁹² Το ελληνικό κοινό ενημερώθηκε για τις μάχες στους δρόμους του Βερολίνου από τις εφημερίδες *Έθνος*, *Πρωία* και *Ριζοσπάστης*.⁹³

Εντούτοις, στη συνεδρίαση της 21^{ης} Μαΐου 1932 ο Βενιζέλος δεν μεταχειρίζεται τη γερμανική πολιτική ανωμαλία σαν παράδειγμα αποφυγής και πρόληψης, όπως έκανε το 1929, αλλά σαν πρότυπο δημοκρατίας και συλλογικής ασφάλειας. Ανέφερε χαρακτηριστικά ότι, «έφθασα, λοιπόν, εις το συμπέρασμα ότι είναι αδύνατον να κυβερνηθή επί πλέον η χώρα ομαλώς άνευ της παρεισαγωγής διατάξεως αναλόγου προς την του Γερμανικού Συντάγματος της Βαϊμάρης».⁹⁴ Χαρακτηρίζοντας το Σύνταγμα της Βαϊμάρης ως ένα από τα δημοκρατικότερα συντάγματα της εποχής που προέβλεψε τέτοιες πολιτικές διαταράξεις, κατηγόρησε τη σύνταξη του αντίστοιχου ελληνικού για προπολεμικές αντιλήψεις και ασυγχρονία με το μεταπολεμικό Zeit-

⁹¹ Αβραάμ Νικολάου (επιμ.), *Γνώμαι Ελευθερίου Βενιζέλου περί: Πολιτευμάτων, κοινοβουλευτισμού & δικτατορίας, εθνικών & ταξικών κομμάτων, κομμουνισμού, δημοσιοϋπαλληλικού συνδικαλισμού, ελευθεροτυπίας* (Αθήνα: Ν. Μυτιληναίου Σωτήρος, 1945), 59.

⁹² Winkler, *Βαϊμάρη*, 206-207.

⁹³ «Πώς οι κομμουνισταί αιματοκύλισαν το Βερολίνο», *Έθνος*, 9-5-1929· «Το Βερολίνο αιματοκυλιέται. Η Γερμανική Δημοκρατία μεταξύ δύο πυρών», *Πρωία*, 8-5-1929· *Ριζοσπάστης*, 3, 8 και 9-5-1929.

⁹⁴ *ΠΒΕ*, Συνεδρίαση ΟΣΤ', 21 Μαΐου 1932, 1206.

geist. Οι κατηγορίες του Βενιζέλου μία ημέρα πριν την παραίτησή του αποσκοπούσαν, από τη μία, σε μία συνταγματική μεταρρύθμιση που θα ενίσχυε την εκτελεστική εξουσία και θα παραμέριζε οποιαδήποτε κομμουνιστική εξέγερση, πιθανή ή απίθανη, και από την άλλη, στη θεσμοθέτηση εκτάκτων εξουσιών που θα πήγαζαν από ένα αντίστοιχο ελληνικό άρθρο 48 και θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την καταπολέμηση των υπόλοιπων αστικών κομμάτων, όπως του Λαϊκού. Οι προεδρικές παρεμβάσεις στη Γερμανία τη δεκαετία του 1930 προσέφεραν την κατάλληλη πρόφαση για μία περισσότερο συγκεντρωτική συνταγματική αναθεώρηση.

Η διαφορά στις πολιτειακές προτιμήσεις του Βενιζέλου σε σχέση με τη δεκαετία του 1920 γίνεται αντιληπτή από ένα σχέδιο επιστολής στον διευθυντή της εφημερίδας *Πολιτεία* σχετικά με την επιλογή του νέου πολιτεύματος. Το 1924, λοιπόν, πρότεινε τη γαλλική κοινοβουλευτική δημοκρατία ως το κατάλληλο πολίτευμα για την Ελλάδα, απορρίπτοντας ταυτόχρονα τις συγκεντρωτικές εξουσίες του αμερικανικού προεδρικού αξιώματος.⁹⁵ Η νέα τάση του Βενιζέλου τη δεκαετία του 1930, είτε πρόκειται για μία στροφή προς τον συγκεντρωτισμό της εποχής είτε συνέχιση της πολιτικής του από το 1911⁹⁶ και εγγενή αμχανία για το ελληνικό Σύνταγμα του 1927⁹⁷ έβρισκε οπαδούς στη βάση ή στους βουλευτές του κόμματος. Σε υπόμνημα του διδάκτορα του πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης και επιθεωρητή Κοινωνικής Πρόνοιας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας Παναγιώτη Φωτήλα στις 21 Δεκεμβρίου 1931 προτάθηκε η ίδρυση ενός Ανώτατου Συμβουλίου Κοινωνικής Πολιτικής παρά τω πρωθυπουργώ με έκτακτες, ακόμη και δικτατορικές εξουσίες για την καταπολέμηση της ανεργίας,

⁹⁵ ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 271-12 (1924).

⁹⁶ Ο Μπογιατζής υποστηρίζει ότι η στροφή του Βενιζέλου σε περισσότερο αυταρχικές λύσεις δεν είναι εξ ολοκλήρου αποκύημα της ιδεολογικής υπεροχής του αυταρχισμού στη δεκαετία του 1930 αλλά μία συνέχιση της πολιτικής του αρχηγού των Φιλελευθέρων ήδη από το 1911. Για περισσότερα βλ. Μπογιατζής, *Μετέωρος μοντερνισμός*, 162-168 και Περικλής Βαλλιάνος, «Ιδεαλισμός και φιλελευθερισμός στον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Συμπλεύσεις και αποκλίσεις», στο *Διακυμάνσεις του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού από τον 19ο στον 20^ο αιώνα*, επιμ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη-Μάριου Χατζόπουλου (Αθήνα: ΕΙΕ/ΠΕ, 2014), 87-95.

⁹⁷ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί*, 48.

όπως πραγματοποιήθηκε στη Γερμανία.⁹⁸ Την προτροπή του να γίνει περισσότερο δικτατορικός και λιγότερο κοινοβουλευτικός διορίζοντας νομάρχες πιστούς στο κόμμα, έδωσε και ο πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου Μεσολογγιτών, Γεράσιμος Πολίτης, σε μία προσπάθεια να αποκατασταθεί το γόητρο της παράταξης.⁹⁹ Να μιμηθεί τον Μουσολίνι, συμβούλευε ένας Έλληνας από την Αυστραλία τον Βενιζέλο, εξάροντας το αντικομμουνιστικό έργο του Duce.¹⁰⁰ Την αναγκαία εισαγωγή ενός αντίστοιχου άρθρου 48 για την αντιμετώπιση εξωτερικών και εσωτερικών εχθρών πρότειναν, επίσης, ο γερουσιαστής Αττικής και Βοιωτίας Γεώργιος Δρουζίνας, καθώς και ο βουλευτής Λέων Μακκάς.¹⁰¹ Ο τελευταίος, επιπλέον, αναφερόμενος στην απεργία των ΤΤΤ και αντλώντας από τα έργα του Max Weber τη χρηστικότητα της γραφειοκρατικής διοίκησης, καταγράφει σε ένα από τα σημειώματά του στον Βενιζέλο για τη συνταγματική αναθεώρηση, ότι η πραγματική εξουσία στα σύγχρονα κράτη δεν πηγάζει από τα κοινοβούλια και τους μονάρχες αλλά από τους γραφειοκράτες, η στάση των οποίων δεν πρέπει να υπαγορεύεται από συνδικαλιστικά ή απεργιακά συμφέροντα.¹⁰²

Οι εκσυγχρονιστικές και μοντέρνες ιδέες του Μακκά αναποκρίνονταν, καθώς φαίνεται, σε μία προσπάθεια του βουλευτή να μεταχειριστεί την έννοια της βεμπεριανής γραφειοκρατικής εξουσίας προς όφελος της βενιζελικής παράταξης.¹⁰³ Με την αφαίρεση του απεργιακού δικαιώματος από τους γραφειοκράτες, ο Μακκάς, από κοινού με τους

⁹⁸ ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 237-43-44 (1931). Ο Φωτήλας, προφανώς, αναφέρεται στον Καρλ Φρίντεριχ Γκέρντελερ (Carl Friedrich Goerdeler), ο οποίος διορίστηκε στο πόστο του Reichspreiskommissar το 1931 μετά από πρόταση του Μπρούνινγκ, αναλαμβάνοντας τη ρύθμιση των πληθωριστικών τάσεων στη Γερμανία. Ρυτα, *Hindenburg*, 701-702. Προτάσεις για την επίλυση οικονομικών προβλημάτων μέσω ενός Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου, κατ' αντιστοιχία του γερμανικού θεσμού έκανε και ο βουλευτής Λέων Μακκάς, βλ. ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 241-05-07 (1932).

⁹⁹ ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 392-28 (1932).

¹⁰⁰ ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 382-77 (1930).

¹⁰¹ ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 392-52 (1932) και φάκ. 241-05-10 (1932).

¹⁰² ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 241-5-8 (1932).

¹⁰³ Για τη γραφειοκρατική εξουσία βλ. Walter Struve, *Elites Against Democracy. Leadership Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890-1933* (Νιου Τζέρσι: Princeton University Press, 1973), 128-129.

βουλευτές Α. Βαρβαγιάννη και Σ. Κωστόπουλο, συγκρότησε μία αναθεωρητική επιτροπή και ανέλαβε τη σχεδίαση του υπομνήματος για την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και την εισαγωγή του άρθρου 48 στο ελληνικό σύνταγμα. Η επιλογή της επιτροπής δεν υπήρξε τυχαία. Ο Βαρβαγιάννης είχε εκδηλώσει από το 1924, επί πρωθυπουργίας Παπαναστασίου δηλαδή, τις «αντισοσιαλιστικές» του τάσεις. Εναντιώθηκε σε μία πρόταση αύξησης των εργατικών ημερομισθίων διότι ήταν ρισοκίνδυνο, κατά τη γνώμη του, η ελληνική Βουλή να «σοσιαλίζει» όπως η γερμανική, τονίζοντας, όμως, ότι η σταδιακή συντηρητικοποίηση των σοσιαλιστών στη Γερμανία και τη Ρωσία επέτρεψε την ελεύθερη λειτουργία της βιομηχανικής εξέλιξης και την εισροή ξένων κεφαλαίων και επενδύσεων. Δεδομένου ότι ακόμη και τα πρότυπα του Παπαναστασίου μετέβαλαν τις αρχικές τους αξίες, ο Βαρβαγιάννης υπογράμμισε πως η «πολλή» συμπάθεια του πρωθυπουργού για τους εργάτες δεν θα έπρεπε να επηρεάζει την οικονομική πολιτική της χώρας.¹⁰⁴

Όσον αφορά το συνταχθέν υπόμνημα, αυτό δικαιολογούσε την επικείμενη συνταγματική αναθεώρηση, παραλληλίζοντας την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας στην Ελλάδα με τις αντίστοιχες προσπάθειες σε όλο τον κόσμο, ανεξάρτητα από τη δημοκρατική εκπαίδευση και ιστορία των χωρών. Στην ίδια χορεία με τη Γαλλία, λοιπόν, ανήκαν η Αυστρία, η Λετονία, η Πολωνία και η Λιθουανία. Παρότι, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, ο ελληνικός λαός ήταν ώριμος το 1924 για μία αβασίλευτη δημοκρατία, σε άρθρο του στο *Ελεύθερο Βήμα* την ίδια χρονιά χαρακτήρισε τον Παπαναστασίου «υποκείμενον ψυχολογικής μελέτης», αναφερόμενος, φυσικά, στις προσπάθειες του τελευταίου για μία αβασίλευτη δημοκρατία, μέσω μίας στρατιωτικής επανάστασης.¹⁰⁵ Οι επιπτώσεις της γέννησης της ελληνικής δημοκρατίας μέσω μίας δικτατορικής πράξης, όπως η στρατιωτική επέμβαση του 1923, και όχι μέσω της άρνησης της μοναρχίας έχουν αναδειχθεί από τη βι-

¹⁰⁴ *ΠΒΕ*, Συνεδρίαση Ν', 2 Ιουνίου 1924, 203-204.

¹⁰⁵ Νικολάου, *Γνώμαι*, 38. Οι επιθέσεις στο προσωπικό ήθος και την προσωπική ψυχική υγεία των πολιτικών αντιπάλων του φαίνεται ότι ήταν συχνό φαινόμενο στη ρητορική του Βενιζέλου. Στη συνεδρίαση της Βουλής της 31^{ης} Μαρτίου 1932 αποκάλυψε ψυχοπαθή το διευθυντή της *Καθημερινής*, αναφερόμενος σε ένα άρθρο του. *ΠΒΕ*, Συνεδρίαση Ν', 31 Μαρτίου 1932, 670.

βλιογραφία.¹⁰⁶ Εφόσον η δημοκρατία δεν θα είχε εγκαθιδρυθεί με μία συνολική απαξίωση της μοναρχίας, κύριος φόβος του Βενιζέλου υπήρξε η δημιουργία ενός φιλοβασιλικού κόμματος, η πιθανή επιτυχία του στις μελλοντικές εκλογές και η αλλαγή του πολιτεύματος.¹⁰⁷ Ο εχθρός παρέμενε ο ίδιος, καθώς φαίνεται, το 1932. Η διεθνής κατάσταση, όμως, προσφερόταν για μία διαφορετική νοηματοδότηση. Το 1924 η λύση μπορεί να μην ήταν η συγκέντρωση της εξουσίας στο πρόσωπο του προέδρου κατ' εικόνα του αμερικανικού συντάγματος, το 1932, όμως, η θεσμοθέτηση μίας συντηρητικότερης συνταγματικής αναθεώρησης, η οποία, μεταξύ άλλων, θα απέτρεπε την επιστροφή του μονάρχη, αφορμώμενη από το άρθρο 48 και το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, φαινόταν ιδιαίτερος ελκυστική.

Η επιχειρηματολογία αυτή δεν αντιπροσωπεύει το αφήγημα που έχει ήδη αποδομήσει ο Μπογιατζής, ενός πρώιμου, δηλαδή, προοδευτικού Βενιζέλου (1911-1915) και ενός ύστερου συντηρητικού (1928-1932).¹⁰⁸ Αναδεικνύει, εντούτοις, μία ιδιόμορφη σχέση μεταξύ της γερμανικής κρίσης και της λήψης αποφάσεων στη βενιζελική παράταξη. Ο Γκούναρ Χέρινγκ (Gunnar Hering) υποστήριξε ότι η Ιταλία του Μουσολίνι λειτουργούσε ως υπόδειγμα συγκεκριμένων ιδεολογικών αξιών του Βενιζέλου (και του Μεταξά), όπως το πρότυπο του ισχυρού πολιτικού κυβερνήτη. Ωστόσο, από το Ιδιώνυμο μέχρι την προσπάθεια συνταγματικής αναθεώρησης η Γερμανία εμφανίζεται συνεχώς στον βενιζελικό λόγο (discours).¹⁰⁹ Οι αναφορές στον γερμανικό τρόπο αντιμετώπισης μίας κρίσης και στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης είναι εμφανέστατες. Η Ιταλία, σε αντίθεση με τη Γερμανία, δεν ήταν δημοκρατία και παρότι ο Μουσολίνι έβρισκε οπαδούς στην Ελλάδα, ο ιταλικός βασιλικός θεσμός παρέμενε σταθερός. Στη Γερμανία, αντιθέτως, ο Kaiser είχε απομακρυνθεί και στη θέση του είχε εγκαθιδρυθεί ένα δημοκρατικό καθεστώς, το οποίο αντιμετώπιζε παρόμοια προβλήματα με το αντίστοιχο ελληνικό. Μεταξύ άλλων, και οι δύο χώρες εξήλθαν ηττημένες από την πολεμική αναμέτρηση. Η συνταγματική αναθεώ-

¹⁰⁶ Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1999), 277.

¹⁰⁷ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β' (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2004), 1051-1053.

¹⁰⁸ Μπογιατζής, *Μετέωρος*, 116.

¹⁰⁹ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, 1210-1220.

ρηση και ο ρόλος που ανέλαβε ο Χίντεμπουργκ στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης ανταποκρινόταν περισσότερο στις επιδιώξεις και τις νομικές ευαισθησίες του Βενιζέλου το 1932. Οι παροτρύνσεις για έναν φασιστικό τρόπο διακυβέρνησης λάμβαναν χώρα μόνο, όταν οι δημοκρατικές διαδικασίες, συμπεριλαμβανομένων και των εκλογών, είχαν αποτύχει.¹¹⁰

Στο κλίμα της εποχής άνηκε και η επόμενη επιστολή προς τον Βενιζέλο. Χωρίς αποστολέα και ημερομηνία αποστολής λόγω φθοράς, εκθείαζε την προσφορά του πρωθυπουργού για την ανύψωση της δημοκρατίας στην Ελλάδα και του δόριζε τη μετάφραση ενός έργου του Μπέρνχαρντ Λούντβιγκ (Bernhard Ludwig), καθηγητή του αποστολέα και θιασώτη του φασισμού. Σε αντίθεση με τον καθηγητή του, ο οποίος απέρριπτε την κοινοβουλευτική δημοκρατία και εκθείαζε τη συμβολή των μεγάλων προσωπικοτήτων στον ρου της ιστορίας, ο ανώνυμος συντάκτης της επιστολής τάχθηκε υπέρ της δημοκρατίας αλλά με μία παραλλαγή: εξήρε τη λειτουργία ενός δημοκρατικού καθεστώτος υπό τη διακυβέρνηση ενός ισχυρού άνδρα.¹¹¹ Στις ελληνικές βιβλιοθήκες εντοπίζεται μόνο ένα μεταφρασμένο έργο του Λούντβιγκ. Το *Der Staatsgedanke des Faschismus* εκδόθηκε το 1931 και μεταφράστηκε την ίδια χρονιά με τον τίτλο *Κοινοβουλευτισμός ή Φασισμός*; από τον Δημήτρη Ν. Βασιλείου.¹¹² Δυστυχώς, η βιογραφία του μεταφραστή παραμένει άγνωστη, εντούτοις ο αποστολέας δήλωνε βενιζελικός και έψεγε τους μοναρχικούς της εφημερίδας *Ακρόπολις* που δεν είχαν διδαχθεί από τα λάθη της καϊζερικής Γερμανίας και αρνήθηκαν να συμβιβαστούν με τις απαιτήσεις των καιρών τους.

Η τριμελής αναθεωρητική επιτροπή Μακκά-Βαρβαγιάννη-Κωστόπουλου εργαζόταν προς αυτόν τον συμβιβασμό. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία τους, λοιπόν, τα σύγχρονα σύνθετα προβλήματα και η οικονομική κρίση απαιτούσαν τεχνικές λύσεις και ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία δεν αποτελούσε παρέκκλιση από το δημοκρατικό πολίτευμα αλλά τεχνική ανάγκη του καθεστώτος ελευθερίας, ώστε να αντιμετωπιστεί η κοινωνική κρίση. Πρακτικά, η επιτροπή κα-

¹¹⁰ Για τις αναφορές του Βενιζέλου στον Μουσολίνι βλ. Μπογιατζής, *Μετέωρος*, 152-153.

¹¹¹ ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 405-185 (χ.χ.).

¹¹² Bernhard Ludwig, *Κοινοβουλευτισμός ή φασισμός*; (Αθήνα: Κοντομάρης, 1931).

τέκρινε το κοινοβουλευτικό-φιλελεύθερο σχήμα –όχι το δημοκρατικό πολίτευμα– και πρότεινε την αντικατάστασή του από μη παρωχημένες για την εποχή αξίες, όπως η ανανέωση, ο μοντερνισμός και η τάξη.¹¹³ Για να επιτευχθεί αυτό, έπρεπε το σύνταγμα, αυτοσκοπός του οποίου, σύμφωνα με τους τρεις βουλευτές και τον Βενιζέλο, ήταν η προστασία του κράτους και όχι το αντίστροφο, να αναθεωρηθεί.¹¹⁴

Η διασφάλιση της κρατικής ενότητας έναντι της συνταγματικής νομιμότητας και σταθερότητας αποτελούσε κοινό μοτίβο της εποχής. Το *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Θεωριών* και ο Γ. Παπανδρέου είχαν καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα ήδη από το 1924.¹¹⁵ Για τον βενιζελικό βουλευτή, μάλιστα, σημείο αναφοράς για ακόμη μία φορά υπήρξε το Σύνταγμα της Βαϊμάρης. Το συμβιβαστικό αποτέλεσμα του Zentrum και του SPD για το εκκλησιαστικό ζήτημα και την εκπαίδευση¹¹⁶ υπογράμμιζε για τον Παπανδρέου τις σύγχρονες, δημοκρατικές προσαρμογές που πρέπει να διέπουν ένα μεταπολεμικό σύνταγμα.¹¹⁷ Ο πολιτικός, αυτός, λόγος προετοίμασε το έδαφος για μία εκσυγχρονιστική συνταγματική μεταρρύθμιση, παρότι, στο τέλος, δεν επετεύχθη.

Συμπεράσματα

Παρατηρώντας τη γερμανική κρίση, η λύση της οποίας, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της εποχής, ήταν εφικτή μόνο μέσω μίας κρατικής ενότητας με ενισχυμένη εκτελεστική εξουσία, ο βενιζελικός χώρος διέκρινε ομοιότητες και ταυτίσεις που ολοένα και πολλαπλασίαζαν τις φωνές για αντίδραση και νομική θεσμοθέτηση προληπτικών μέτρων. Αφού καταρτίστηκε επιστημονικά στη Γερμανία, η συνταγ-

¹¹³ Βασίλης Μπογιατζής, «Κατά μέγα μέρος το μέλλον εξαρτάται από τις πρωτοβουλίες που θα πάρει [Η μεταπολεμική γενιά]: Μνήμες του Μεγάλου Πολέμου στη δημόσια σφαίρα του ελληνικού Μεσοπολέμου», στο *Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια (18ος-20ός αι.)*, επιμ. Δημήτρη Σταματόπουλου (Αθήνα: Επίκεντρο, 2019), 367-395.

¹¹⁴ ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 392-52-53 (1932).

¹¹⁵ Άγγελος Τσιτσεκλής, «Κοινωνικά διατάξεις των μεταπολεμικών πολιτευμάτων», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* 4, τεύχ. 1 (1924): 71-86.

¹¹⁶ Deutlev Peukert, *The Weimar Republic. The Crisis of Classical Modernity* (Νέα Υόρκη: Hill and Wang, 1993), 141-144.

¹¹⁷ ΠΒΕ, Συνεδρίαση ΡΚ', 9 Δεκεμβρίου 1924, 588.

ματική αναθεώρηση μεταμορφώθηκε στη μαγική πανάκεια όλων των προβλημάτων και μεταφέρθηκε στην Ελλάδα στο πλαίσιο μίας επανασυγκειμενοποίησης.¹¹⁸

Η διαδικασία αυτή ανταποκρίνεται στην κινητικότητα των ιδεών, οι οποίες ουδέποτε μένουν στάσιμες αλλά βρίσκονται σε μία «ρευστική» μορφή, έτοιμες να προσαρμόσουν και να προσαρμοστούν, ούσες ιστορικές δυνάμεις, όταν βρεθούν οι κατάλληλες συνθήκες.¹¹⁹ Οι δύο χώρες, κατά τη βενιζελική επιχειρηματολογία, βίωναν παρόμοια πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα. Καταρχάς αντιμετώπιζαν τους ίδιους «εχθρούς»: τον κομμουνιστικό κίνδυνο, ενοποιητικό στοιχείο του συνόλου της αστικής τάξης μετά την επανάσταση στη Ρωσία, και τους αμφισβητίες του δημοκρατικού πολιτεύματος, τους μοναρχικούς/χιτλερικούς. Για τον Βενιζέλο ο κίνδυνος του Χίτλερ/Τσαλδάρη ήταν επιτακτικότερος, δεδομένου ότι η τετραετής θητεία της κυβερνήσεώς του ολοκληρωνόταν. Εντούτοις, σε καμία περίπτωση δεν λησμόνησε τις «ανατρεπτικές» ενέργειες της Αριστεράς. Η απεργία των ΤΤΤ στάθηκε ως αφορμή για την περαιτέρω συζήτηση και ένταξη του γερμανικού συνταγματικού παραδείγματος στον ελληνικό δημόσιο λόγο. Αν και το Λαϊκό Κόμμα δεν διέθετε ομάδες κρούσης όπως το NSDAP, η μεταφορά βίαιων γεγονότων μεταξύ χιτλερικών και κομμουνιστών προσιδίαζαν το χάος και το καθεστώς τρομοκρατίας του Εθνικού Διχασμού. Με αυτόν τον τρόπο, μία νίκη του Λαϊκού Κόμματος επιχειρήθηκε να ταυτιστεί με την επιστροφή του μονάρχη και την αναβίωση των τραυματικών γεγονότων της δεκαετίας του 1910 και των αρχών του 1920.

Η προσωπικότητα του Βενιζέλου δεν έλειπε, φυσικά, από την επιχειρηματολογία. Ως ένας άλλος σύγχρονος Χίντεμπουργκ θα καθοδηγούσε τη χώρα σε μία σταθερή πορεία. Η οικειοποίηση του στρατάρχη αρχικά στερούσε από τους Έλληνες μοναρχικούς μία ηγετική προσωπικότητα. Επιπρόσθετα, ο προσληφθείς σεβασμός του προέδρου στο δημοκρατικό πολίτευμα υπενθύμιζε την εκκρεμότητα του Τσαλδάρη προς την Ελληνική Δημοκρατία. Το επιχείρημα του βουλευτή

¹¹⁸ Για την επιστημονική κατάρτιση μιας ιδεολογίας βλ. Arendt, *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού. Ιμπεριαλισμός*, 62-63.

¹¹⁹ Jennifer Ratner-Rosenhagen, *The Ideas that Made America* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2019), 5-6.

Βαρβαγιάννη για τη συντηρητικοποίηση των σοσιαλιστών στη Γερμανία έφερε την ίδια λογική. Επιπλέον, ακόμη και η μετουσίωση του γερμανικού πρωσσισμού και της μοναρχίας, ο Χίντεμπουργκ δηλαδή, στήριξε, τελικά, τη δημοκρατία, ανταποκρινόμενος στα δεδομένα της εποχής του. Η πίστη του Τσαλδάρη σε μία αλλοεθνή δυναστεία φαινόταν κατ' αυτόν τον τρόπο άκαιρη. Ταυτόχρονα, όλες οι πολιτικές δυνάμεις, παρά τις ιδεολογικές τους διαφορές, ψήφισαν και σεβάστηκαν τον Χίντεμπουργκ. Η ψήφος των σοσιαλδημοκρατών στις γερμανικές προεδρικές εκλογές μπορούσε να εργαλειοποιηθεί προς όφελος της βενιζελικής παράταξης, ταυτίζοντας το κόμμα του Παπαναστασίου με το SPD και τη στήριξη του στον στρατάρχη με μία πιθανή οικουμενική συνεργασία.

Επιδιώκοντας τον εγκλωβισμό σε σχήματα του παρελθόντος και μαζικούς συμβολισμούς, όπως η Μικρασιατική Καταστροφή, η βενιζελική παράταξη γνώριζε ότι μόνο οι επιτυχίες του πρωθυπουργού – παρελθοντικές ή μη– θα διατηρούσαν την αρετή της «χαρισματικής του εξουσίας» και θα κινητοποιούσαν μαζικά το εκλογικό σώμα.¹²⁰ Παρ' όλα αυτά ο εκσυγχρονισμός αποτέλεσε την κυριότερη προεκλογική υπόσχεση του Βενιζέλου και ερχόταν, φαινομενικά, σε αντίθεση με την εμμονή στο παρελθόν. Παρότι η προσπάθεια εκσυγχρονισμού έληξε άδοξα λόγω της οικονομικής κρίσης, η βενιζελική παράταξη δεν εγκατέλειψε εύκολα τη μάχη και αξιοποίησε κάθε πολιτικό κεφάλαιο που διέθετε. Ο Βενιζέλος επιδίωξε να μεταφέρει στο παρόν το στίγμα της ήττας του 1922 που έφερε το Λαϊκό Κόμμα και να αναβιώσει το διχαστικό παρελθόν, τουλάχιστον στα όρια του προεκλογικού αγώνα, προσδίδοντας στη μοναρχική εκκρεμότητα του Τσαλδάρη μία έλλειψη προσαρμοστικότητας και συγχρονίας σε σύγκριση, μάλιστα, με τη Γερμανία, τη μέχρι πρότινος κατεξοχήν μοναρχική χώρα· συνεπώς παρελθόν και μέλλον μπόρεσαν να συνδυαστούν στη βενιζελική επιχειρηματολογία. Επιπλέον, η προληπτική συνταγματική μεταρρύθμιση θα συνέβαλλε στη λύση του πολιτειακού, προστατεύοντας με νόμιμα μέσα το δημοκρατικό καθεστώς. Ούτως ή άλλως, το Ιδιώνυμο του 1929, αφορμάμενο επίσης από γεγονότα στη Γερμανία, αποτελούσε επιτυχές πολιτικό προηγούμενο για τη βενιζελική παράταξη. Παρά τις παρελθοντικές «ιδεολογικές» διαφορές που τόσο έντο-

¹²⁰ Πάσχος, *Κράτος δικαίου*, 106-107· Κύρτσης, *Κοινωνιολογική σκέψη*, 50-53.

να προέβαλαν οι βενιζελικοί όταν τάχθηκαν με την Entente στον Α΄ ΠΠ, η χώρα της κεντρικής Ευρώπης διαδραμάτισε έναν ιδιαίτερο ρόλο στο πολιτικό φαντασιακό του κόμματος των Φιλελευθέρων.

Το πολιτικό αυτό παιχνίδι απέτυχε, όταν, τελικά, στις 22 Μαΐου 1932 ο Βενιζέλος παραιτήθηκε, μία βραχύβια κυβέρνηση του Παπαναστασίου ανέλαβε την εξουσία και ο Τσαλδάρης αναγνώρισε, λίγο αργότερα, το δημοκρατικό πολίτευμα.

Αλέξανδρος Μακρής

«ΝΑ ΖΗΣΗΣ ΚΑΠΕΤΑΝΙΟ ΜΑΣ!
ΜΟΝΑΧΑ ΣΥ ΕΦΡΟΝΤΗΣΕΣ ΓΙΑ ΜΑΣ!»

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ ΚΑΙ Η
ΠΑΛΑΙΟΠΟΛΕΜΙΣΤΙΚΗ ΨΗΦΟΣ
ΣΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1936

Παλαιοί πολεμιστές και εκλογές στη μεσοπολεμική Ελλάδα

Την επαύριο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου οι κατά προσέγγιση 60 εκατομμύρια βετεράνοι καθώς και τα περίπου 10 εκατομμύρια των συγγενών των πεσόντων συνιστούσαν μία καινοφανή και πολυπληθή κοινωνική κατηγορία με προνομιακές αξιώσεις (entitlement group). Ένα σύνολο, δηλαδή, ατόμων που μοιράζονταν την πεποίθηση ότι αποτελούν ένα διακριτό μέρος της κοινωνίας αξιώνοντας ειδική μεταχείριση μεταπολεμικά, τόσο από το κράτος όσο και από την κοινωνία εν γένει, επί τη βάση της στρατιωτικής τους υπηρεσίας.¹ Το μέγεθός τους ήταν αυτό που τους καθιστούσε μια εξαιρετική μαγιά πολιτικών ζυμώσεων με κόμματα και αυταρχικά καθεστώτα να επιδιώκουν την υποστήριξή τους με κίνητρο ως επί το πλείστον την ικανοποίηση των αιτημάτων τους ή και μόνο την εξαγγελία επιπρόσθετων ευεργετημάτων.²

¹ Martin Crotty–Neil J. Diamant–Mark Edele, *The Politics of Veteran Benefits in the Twentieth Century. A Comparative History* (Ithaca, NY–London: Cornell University Press, 2020), 162-163.

² Ενδεικτικά βλ. Richard Carr, *Veteran MPS and Conservative Politics in the Aftermath of the Great War* (London: Ashgate, 2013)· John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 213-222· Ángel Alcalde, *War Veterans and Fascism in Interwar Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 122-158· Constantin Iordachi–Blasco Sciartino, “War Veterans, Demobilization and Political Activism: Greater Romania in Comparison,” *Fascism* 6 (2017): 75-117.

Η μεσοπολεμική Ελλάδα εντασσόταν σε αυτό το πλαίσιο, καθώς ήταν μια χώρα με έναν ιδιαίτερα σημαντικό αριθμό παλαιμάχων. Περίπου 450.000 άνδρες επιστρατεύθηκαν κατά την εμπόλεμη δεκαετία 1912-1922 και 76.671 εξ αυτών ήταν οι επισήμως καταγεγραμμένες απώλειες (θανόντες και αγνοούμενοι). Εάν υποθέσουμε, ότι κάθε επίστρατος ανήκε σε μία τετραμελή οικογένεια, μία συντηρητική πρόβλεψη για την εποχή, αυτό σήμαινε ότι από την επιστράτευσή τους επηρεάστηκαν άμεσα 1,8 εκατομμύρια άτομα, δηλαδή σχεδόν ένας στους τρεις κατοίκους της χώρας το 1928, όταν ο πληθυσμός της ανερχόταν σε 6,2 εκατομμύρια.³ Εντούτοις, οι Έλληνες παλαιμάχοι δεν αποτέλεσαν μία συμπαγή εκλογική βάση, ιδίως την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία, όπως για παράδειγμα οι πρόσφυγες οι οποίοι στήριζαν σταθερά τους βενιζελικούς με ποσοστά άνω του 70% καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο.⁴ Η διαίρεση του πολιτικού συστήματος λόγω του Διχασμού δεν επέτρεψε τη δημιουργία ενός αυτόνομου παλαιοπολεμικού πολιτικού σχηματισμού ούτε και την ένταξη των εφεδρικών ζητημάτων στην κεντρική πολιτική σκηνή. Η συμπόρευση δε των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών (1922-25) με το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Κομμουνιστικό) [ΣΕΚΕ(Κ), από τον Δεκέμβριο του 1924 Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ΚΚΕ)] και η συνακόλουθη αποδυνάμωσή τους εξαιτίας της κρατικής καταστολής και της σταδιακής ικανοποίησης των αιτημάτων τους με την αγροτική μεταρρύθμιση και την ψήφιση προνοιακών μέτρων, δεν οδήγησαν σε κάποια εκλογική «κεφαλαιοποίηση» του παλαιοπολεμικού κινήματος από την Αριστερά, ενώ παράλληλα στιγμάτισε τον παλαιοπολεμικό κόσμο.⁵

Τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια έγιναν ορισμένες προσπάθειες προσεταιρισμού της «παλαιοπολεμικής ψήφου» με περιορισμένα όμως

³ Για δημογραφικά στοιχεία των παλαιών πολεμιστών βλ. Αλέξανδρος Μακρής, «“Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους.” Παλαιοί πολεμιστές, ανάπηροι και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940)» (ιδ. διατρ., ΕΚΠΑ, 2021), 312-321. Κατ' εκτίμηση ο πληθυσμός της Ελλάδας το 1935 ήταν 6.792.000· Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012), 162.

⁴ Σπύρος Καραβάς, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992): 135-156.

⁵ Για το παλαιοπολεμικό κίνημα της περιόδου 1922-25, βλ. Μακρής, ό.π., 344-492.

αποτελέσματα. Στις εκλογές του 1923 το ΣΕΚΕ(Κ) επιδίωξε ανεπιτυχώς να εκμεταλλευτεί εκλογικά την ορμή του παλαιοπολεμистικού κινήματος. Μεγάλο μέρος των υποψηφίων του ΣΕΚΕ(Κ) ήταν παλαίμαχοι και προέβησαν αυτή την ιδιότητα, χωρίς ωστόσο να κατορθώσουν να εκλεγούν.⁶ Στις ίδιες εκλογές συμπαγής εφεδρική ψήφος εμφανίστηκε σε τοπικό επίπεδο στη Λέσβο, όπου η Ένωση Εφέδρων Λέσβου υποστήριξε ένθερμα το συνδυασμό των Φιλελεύθερων–Δημοκρατικών του Γεώργιου Παπανδρέου στηρίζοντας πέντε συγκεκριμένους «εφέδρους υποψήφιους», οι οποίοι τελικώς εξελέγησαν.⁷ Τέλος, μια ακόμα εμφάνιση σε τοπικό επίπεδο εφεδρικής ψήφου ήταν το Ηράκλειο στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου 1925. Εκεί, κατήλθε στις εκλογές η Εφεδρική Παράταξις με επικεφαλής τον Εμμανουήλ Κακκουδάκη, έχοντας ως βάση την κομμουνιστικής κατεύθυνσης Κεντρική Ένωση Εφέδρων Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού Νομού Ηρακλείου. Ο συνδυασμός κατετάγη τρίτος λαμβάνοντας 430 ψήφους σε σύνολο 3.449 ψηφισάντων (δηλαδή 8,02%).⁸ Μετά τις πρώτες βουλευτικές εκλογές του Μεσοπολέμου, προσπάθεια προσεταιρισμού της εφεδρικής ψήφου πραγματοποιήθηκε ξανά μόλις στις τελευταίες μεσοπολεμικές εκλογές τον Ιανουάριο του 1936 από τον Γεώργιο Κονδύλη.

Οι εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 αποτέλεσαν έναν κρίσιμο κρίκο στην αλυσίδα των εξελίξεων που οδήγησαν από το αποτυχημένο

⁶ Από τους 59 υποψηφίους του ΣΕΚΕ(Κ) οι 8 προέρχονταν από παλαιοπολεμистικές ενώσεις και από τις 83 υποψηφιότητες (ορισμένοι υποψήφιοι κατήλθαν σε δύο εκλογικές περιφέρειες) οι 12 προέρχονταν από τον παλαιοπολεμистικό χώρο, ήτοι το 13,55% των υποψηφίων και το 14,45% των υποψηφιοτήτων του ήταν παλαιοί πολεμιστές, μία ιδιότητα που προέτασαν όπως φαίνεται από τις παρουσιάσεις των υποψηφίων στο *Ριζοσπάστη*. Μακρής, ό.π., 425-426. Για τους υποψηφίους του κόμματος και τις εκλογικές τους επιδόσεις βλ. Χ.Ν. Γεωργαντίδης–Ηλ. Νικολακόπουλος, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 36 (1979): 463-464.

⁷ Μακρής, ό.π., 511-513. Για την Ένωση Εφέδρων Λέσβου βλ. Σοφία Ματθαίου, «Η εφημερίδα “Καμπάνα.” “Όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων,” Μυτιλήνη 1923-24», *Μνήμων* 10 (1985): 212-235· Μακρής, ό.π., 500-523.

⁸ Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία [στο εξής ΓΑΚ/ΚΥ], Αρχείο Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (ΑΠΓΠ), φάκ. 995, Αλέξ. Σκορδόλης [Διοικητής Χωροφυλακής Ηρακλείου] προς Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Ηράκλειο, 29 Οκτωβρίου 1925. Για την Κεντρική Ένωση, βλ. Ευγενία Λαγουδάκη, «Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών στο Ηράκλειο (1922-1925)», *Κρητικά Χρονικά* ΛΑ' (2011): 281-308.

βενιζελικό στρατιωτικό πραξικόπημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935, στην παλινόρθωση της βασιλείας και εν τέλει στην εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου.⁹ Στις εκλογές η βενιζελική παράταξη έλαβε το 41,47% των ψήφων και η αντιβενιζελική το 41,99%, ενώ σε ρόλο εν δυνάμει ρυθμιστή της μετεκλογικής κατάστασης αναδείχθηκε το ΚΚΕ, το οποίο έλαβε 5,76%. Παρότι στους βενιζελικούς ήταν αδιαιμοφιβήτητη η κυριαρχία του Κόμματος των Φιλελευθέρων, το οποίο συγκέντρωσε το 37,26% των ψήφων, στους αντιβενιζελικούς υπήρχε διαίρεση μεταξύ του Λαϊκού Κόμματος (22,10%) και της Γενικής Λαϊκής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΓΛΡΕ) (19,89%). Η τελευταία μάλιστα έλαβε 253.384 ψήφους και κέρδισε 60 έδρες. Η ΓΛΡΕ ήταν η εκλογική σύμπραξη του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος (ΕΡΚ) του Γεώργιου Κονδύλη με το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα του Ιωάννη Θεοτόκη, το οποίο αποτελούταν από αποσπασθέντες από τους Λαϊκούς (Ιωάννη Ράλλη, Γεώργιο Στράτο κ.ά.), καθώς και τον πρώην μεταξικό Θεόδωρο Τουρκοβασίλη.¹⁰ Όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια, μία αιτία της δυναμικής που ανέπτυξε η σύμπραξη αυτή ήταν το πολιτικό ειδύλλιο του «Κεραυνού» με τους παλαιούς πολεμιστές που αναπτύχθηκε την περίοδο 1932-36.

Ο Γεώργιος Κονδύλης και οι παλαιοί πολεμιστές

Τις ημέρες μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Γεώργιου Κονδύλη, στις 31 Ιανουαρίου 1936, ο Τύπος κατακλύστηκε από ψηφίσματα ευγνωμοσύνης παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων προς το πρόσωπό του. Ο «πολλαπλώς υποστηρίξαν τάξιν μας», αναφερόταν ως ο «μεγάλος προστάτης των παλαιών πολεμιστών» και ο χαμός του θεωρούταν «καίριο τραύμα εις τας ψυχάς παντού παλαιού συμπολεμιστού του».¹¹ Οι δη-

⁹ Για τις πολιτικές εξελίξεις του 1935 και του 1936, βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940* (Αθήνα: Κάκτος, 1997), 697-850· Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου* (Αθήνα: Το Βήμα, 2009)· Δημήτριος Ντούρος, «Η κατάρρευση της Ελληνικής Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου: Από τις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 έως την 4^η Αυγούστου» (μεταπτ. διπλ. εργασία, ΕΚΠΑ, 2016).

¹⁰ Δαφνής, *ό.π.*, 815-816· Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β' (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2008), 1261-1266· Ηλίας Νικολακόπουλος, *Των εκλογών τα πάθη* (Αθήνα: Το Βήμα, 2012), 69-81.

¹¹ *Βραδυνή*, 1-2-1936.

λώσεις αυτές αποτέλεσαν το απόγειο της πολιτικής σύνδεσης που σφυρηλατήθηκε τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία ανάμεσα στον «Κεραυνό» και τους πάλαι ποτέ συμπολεμιστές του.

Ο Γεώργιος Κονδύλης είχε προσπαθήσει πρώτη φορά να προσεταιριστεί την εφεδρική ψήφο σε τοπικό επίπεδο και αυτός στη Λέσβο το 1923. Ο κονδυλικός *Εφεδρος* προπαγάνδιζε το συνδυασμό του «Κεραυνού» (Δημοκρατική Ενώσις εν Λέσβω) στηλιτεύοντας ταυτόχρονα τον αντίπαλό του Γεώργιο Παπανδρέου.¹² Εντούτοις, η Ένωση Εφέδρων Λέσβου, και το δημοσιογραφικό της όργανο, η *Καμπάνα*, υποστηριζε έκδηλα τον παπανδρεϊκό συνδυασμό, ο οποίος και πλειοψήφησε. Ο κονδυλικός συνδυασμός απέτυχε να εκλέξει έδρα και ο Κονδύλης εκλέχθηκε πληρεξούσιος Ροδόπης. Την αδιαφορία του Κονδύλη για τους εφέδρους στηλίτευαν στη δεδομένη συγκυρία οργανώσεις παλαίμαχων διερωτώμενες «πώς είναι δυνατόν ο κ. Κονδύλης να προστατεύσει τα εφεδρικά δίκαια και να εξυπηρετήσει τα εφεδρικά συμφέροντα, αφού στηρίζεται εις την δύναμιν των διαφόρων πλουτοκρατών και εκμεταλλευτών του εφεδρικού κόσμου;».¹³ Η προσπάθεια όμως αυτή ήταν μεμονωμένη και δεν αποτελούσε κάποια πάγια πολιτική του Κονδύλη καθώς τα επόμενα εννέα έτη δεν ασχολήθηκε με τα ζητήματα των παλαίμαχων.¹⁴

Η συστηματική προσπάθειά του για εναγκαλισμό των παλαιών πολεμιστών ξεκίνησε το 1932. Κατά την προηγούμενη περίοδο (1924-32) βάση του κόμματός του, του Εθνικού Δημοκρατικού, μετέπειτα Ριζοσπαστικού, ήταν κυρίως οι πρόσφυγες, στους οποίους είχε υποσχεθεί προκαταβολές για τις απαιτήσεις τους σχετικά με τις αποζημιώσεις, ενώ είχε εναντιωθεί και στην ελληνοτουρκική προσέγγιση.¹⁵ Χαρακτηριστικό αυτής της αδιαφορίας για τους παλαίμαχους ήταν ότι στο *Νέον Κράτος*, το δημοσιογραφικό όργανο του ΕΡΚ κατά την προεκλογική

¹² *Εφεδρος* (Μυτιλήνης), 14-12-1923.

¹³ *Εφεδρικός Αγών* (Χανίων), 20-9-1924.

¹⁴ Μακρής, ό.π., 512-513.

¹⁵ Hering, ό.π., 1092, 1094, 1155. Για παράδειγμα, βλ. τα άρθρα του Κονδύλη για τις θέσεις του κόμματός του στην *Εθνική Φωνή*, την πρώτη κονδυλική εφημερίδα, όπου δεν υπάρχει ουδεμία αναφορά σε παλαιούς πολεμιστές, εν αντιθέσει με τους πρόσφυγες που κυριαρχούσαν. Γεώργιος Κονδύλης, «Επί του προγράμματός μας», *Εθνική Φωνή*, 5 έως 8-10-1924.

περίοδο των εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932, σχεδόν καμία αναφορά δεν υπήρχε σε αυτούς. Όπως είναι εμφανές από την αρθρογραφία της εν λόγω εφημερίδας, επιδίωξη του Κονδύλη ήταν ο προσεταιρισμός των προσφύγων, ενώ και στην κεντρική προεκλογική ομιλία του ουδεμία αναφορά έκανε στους παλαίμαχους.¹⁶

Η μοναδική αναφορά του εντύπου τού (βενιζελικού ακόμη το 1932) Κονδύλη στους παλαίμαχους ήταν την παραμονή των εκλογών, όταν αναφερόταν ότι ο Κονδύλης «εστερνίσθη την υπόθεσιν των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών». Η εφημερίδα παραδεχόταν το «ζήτημα των εφεδρων πολεμιστών [...] αποτελεί εκκρεμή και άλυτον υπόθεσιν». Ο Κονδύλης θεωρείτο ο μόνος κατάλληλος να το επιλύσει καθώς «ως προερχόμενος εκ του Στρατού [...] ευρίσκεται εις περισσοτέραν παντός άλλου ψυχικήν επαφήν με τους παλαιούς πολεμιστάς [...] ανθρώπους με τους οποίους επί τόσα έτη συνεδέθη κατά την πολεμικήν περίοδον».

Μετά από συνάντησή του με αντιπροσωπεία παλαιών πολεμιστών ο Κονδύλης δήλωσε «ότι θα εθεώρει εαυτόν ευτυχέστατον εάν του εδίδετο εξουσιοδότησις να αποκαταστήση την εφεδρικήν υπόθεσιν» ενώ «έδωσε τον λόγον της στρατιωτικής του τιμής και ως πολιτικού Αρχηγού, ότι ερχόμενος εις την αρχήν θα λύση αμέσως διά γενικού νόμου την εφεδρικήν υπόθεσιν».¹⁷ Οι δηλώσεις αυτές αποτέλεσαν την αφετηρία της στενότερης σχέσης μεταξύ Κονδύλη και παλαιών πολεμιστών.

Ο Κονδύλης στράφηκε στα τέλη του 1932 στους αντιβενιζελικούς, στο συνασπισμό των οποίων συμμετείχε στις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1933, οπότε και επανεξελέγη.¹⁸ Στην κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη διετέλεσε υπουργός Στρατιωτικών (από τις 10 Μαρτίου 1933 έως και την ανατροπή της από τον ίδιο στις 10 Οκτωβρίου 1935) καθώς και αντιπρόεδρος της (5 Απριλίου έως 10 Οκτωβρίου 1935).¹⁹ Τη διετία 1933-35 ο Κονδύλης αναζητούσε στηρίγματα στον κρατικό μηχανισμό, τις ένοπλες δυνάμεις και ευρύτερα στην κοινωνία. Η διάβρωση ιδιαίτερος του κρατικού μηχανισμού του επέτρεψε μόλις αισθανθεί αρκετά

¹⁶ Το *Νέον Κράτος* («Όργανον του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος») κυκλοφόρησε από τις 28 Αυγούστου έως τις 24 Σεπτεμβρίου 1932. Για την προσπάθεια προσέλκυσης των προσφύγων, ενδεικτικά βλ. *Νέον Κράτος*, 9, 18 και 22-9-1932.

¹⁷ *Νέον Κράτος*, 24-9-1932.

¹⁸ Το ΕΡΚ έλαβε 44.692 ψήφους και εξέλεξε 11 βουλευτές. Δαφνής, *ό.π.*, 597.

¹⁹ gslegal.gov.gr/?p=1003 (ανάκτ. 26-5-2021).

ισχυρός να ανατρέψει τον Τσαλδάρη και να εγκαθιδρύσει τη δικτατορία του.²⁰

Την περίοδο που μετείχε στην κυβέρνηση ο Κονδύλης έκανε αισθητή την παρουσία του στα πανελλήνια παλαιοπολεμιστικά συνέδρια της διετίας 1934-35. Ως υπουργός Στρατιωτικών κήρυξε την έναρξη του α' μέρους του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών, τον Μάιο του 1934 στην Αθήνα, διακηρύσσοντας ότι «το Κράτος και το Έθνος, αν θέλουν να διατηρηθούν, θα έπρεπε να υποστηρίξουν την τάξιν των παλαιών πολεμιστών, ως το σπουδαιότερον έρεισμά των». Στο β' μέρος του συνεδρίου, τον Σεπτέμβριο του 1934 στη Θεσσαλονίκη, μπορεί να μην ήταν παρών, ωστόσο, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η πρόταση για δημιουργία παλαιοπολεμιστικού κόμματος που τέθηκε, και η οποία εν τέλει απορρίφθηκε, προήλθε από συνέδρους προσκεϊμένους σε αυτόν.²¹ Στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο του Οκτωβρίου του 1935 στη Θεσσαλονίκη, ο Κονδύλης κήρυξε ξανά την έναρξή του. Ακολούθως μίλησε στο Κέντρο Βασιλοφρόνων υπέρ της παλινόρθωσης της μοναρχίας, την οποία επέβαλε τελικώς πραξικοπηματικά τέσσερις ημέρες αργότερα. Οι οργανωμένοι παλαίμαχοι συμπορεύτηκαν σε αυτή την πολιτική καθώς στο συνέδριο κυριαρχούσαν οι φιλοβασιλικοί σύνεδροι.²²

Το πραξικόπημα της 10^{ης} Οκτωβρίου 1935, το οποίο στόχευε στην παλινόρθωση της μοναρχίας, ακολούθησαν πολυάριθμοι αναγκαστικοί νόμοι προς όλες τις κατευθύνσεις. Η περίοδος της «Κοσμογονίας», όπως ονομάστηκε, συνοδεύτηκε από σωρεία «φωτογραφικών» νόμων, σκανδαλώδεις χαριστικές διατάξεις και διασπάθιση εκατομμυρίων.²³ Ευθύς αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας ο Κονδύλης εκπλήρω-

²⁰ Hering, *ό.π.*, 1182.

²¹ Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη [στο εξής ΙΑΜΜΠ], Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (ΕΒ), φάκ. 403, Γεώργιος Στρουτζάκης [σύνεδρος] προς Ιωσήφ Σφακιανάκη [πρόεδρο τμήματος Ομονοίας της Δημοκρατικής Άμυνας], Αθήνα, 25 Σεπτεμβρίου 1934.

²² Αναλυτικά για τα δύο συνέδρια, βλ. Μακρής, *ό.π.*, 654-683.

²³ Οι 120 αναγκαστικοί νόμοι της περιόδου Κονδύλη (10 Οκτωβρίου έως 30 Νοεμβρίου 1935) στο *Το αναμορφωτικόν πρόγραμμα του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος και το δημιουργικόν έργον της κυβερνήσεως του κ. Γεώργιου Κονδύλη* (Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Εφημερίδος «Ταχυδρόμος», 1936), 34-41. Για τις «φωτογραφικές» διατάξεις και την επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού, βλ. Sydney Waterlow, "The decline and fall of Greek Democracy, 1933-1936," *The Political Quarterly* 18, no. 3 (Οκτώβριος 1947): 214-215· Hering, *ό.π.*, 1245· Λιναρδάτος, *ό.π.*, 132-133.

σε την υπόσχεση που είχε δώσει το 1932 ότι «ερχόμενος εις την αρχήν θα λύση αμέσως διά γενικού νόμου την εφεδρικήν υπόθεσιν». Ωστόσο, η λύση ήταν εικονική καθώς οι σχετικοί νόμοι δεν τέθηκαν σε άμεση ισχύ.

Ήδη από την εμπόλεμη περίοδο άρχισε να υφαίνεται ένα ευρύ και πολυεπίπεδο προνοιακό πλαίσιο αρχικά για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου και σταδιακά και για τους παλαιούς πολεμιστές, το οποίο διευρύνθηκε μεσοπολεμικά. Πυλώνες αυτού ήταν, πέρα από τις πολεμικές συντάξεις, μέτρα για την επαγγελματική αποκατάσταση των παλαίμαχων (υποχρεωτικές προσλήψεις, παραχώρηση περιπτέρων, λιανική μονοπώληση καπνού), ενώ συμπληρωματικά έδρασε και η αγροτική μεταρρύθμιση μέσω της οποίας διανεμήθηκε γη σε μεγάλο μέρος ακτημόνων εφένδρων.²⁴

Ο ΑΝ της 28^{ης} Οκτωβρίου 1935 «Περί προστασίας εφένδρων Παλαιών Πολεμιστών»²⁵ αποτέλεσε την κορωνίδα αυτών των εξελίξεων, καθώς επρόκειτο για τον πλέον γενναιόδωρο προστατευτικό νόμο για τους παλαιούς πολεμιστές μεσοπολεμικά. Το νομοθέτημα αυτό δεν ήταν προϊόν της νέας κυβέρνησης, καθώς βασίστηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου στο σχέδιο νόμου που είχε συντάξει η αρμόδια επιτροπή του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας υπό την προεδρία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου το 1934 και επεξεργάστηκε, το 1935, η κυβέρνηση Τσαλδάρη. Μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κονδύλη, συγκροτήθηκε μία καινούρια επιτροπή, η οποία ανέλαβε εκ νέου τη σύνταξη του νόμου.²⁶

Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του νόμου, «έφεδροι παλαιοί πολεμιστές» ήταν «οι κατά τας από τους έτους 1912 έως 1923 επιστρατεύσεις υπηρετήσαντες [...] μη προερχόμενοι εκ των μονίμων στελεχών του στρατεύματος» εφ' όσον ήταν: α) ανάπηροι πολέμου ανεξαρτήτως χρόνου στρατιωτικής υπηρεσίας, β) τραυματίες πολέμου ή παθόντες εκ πολε-

²⁴ Αναλυτικά βλ. Μακρής, ό.π., 166-268, 321-343, 531-543, 553-597, 683-694, 733-750.

²⁵ ΑΝ «Περί προστασίας εφένδρων Παλαιών Πολεμιστών» (28-10-1935), ΦΕΚ Α/507/31-10-1935.

²⁶ Ν. Βεργώτης, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Εθνική*, 4 και 6-1-1936· Ηλίας Ρογκάκος, *Ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών* (Αθήναι: Τύποις Ν. Απατσίδη, 1936), 48.

μικών κακουχιών με τουλάχιστον εξάμηνη υπηρεσία στα πρόσω,²⁷ γ) έχοντες υπερδιετή στρατιωτική υπηρεσία με τουλάχιστον εννεάμηνη υπηρεσία στα πρόσω, δ) υπηρετήσαντες πέραν των πέντε ετών στο Πολεμικό Ναυτικό, ε) έχοντες υπερδιετή στρατιωτική υπηρεσία και αδελφό θανόντα ή εξαφανισθέντα στον πόλεμο, στ) οι ανήκοντες στην κλάση του 1922 με δωδεκάμηνη υπηρεσία στα πρόσω,²⁸ ζ) οι εθελουσίως μετασχόντες αξιωματικοί και οπλίτες στην καταστολή του κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου 1935. Ο ορισμός αυτός διεύρυνε τον όρο του «παλαιού πολεμιστή» κατά πολύ σε σχέση με τα προηγούμενα αντίστοιχα μη ψηφισθέντα προστατευτικά νομοσχέδια για τους παλαιούς πολεμιστές.²⁹

Με την τελευταία κατηγορία «εφέδρων παλαιών πολεμιστών», δηλαδή τη συμμετοχή στην καταστολή του βενιζελικού κινήματος του

²⁷ Ο ορισμός της «ζώνης των πρόσω» σε κάθε φάση της εμπόλεμης περιόδου σε ΓΑΚ/ΚΥ, ΑΠΓΠ, φάκ. 729, Εγκύκλιοι Υπουργείου Στρατιωτικών αρ. 793/7-8-1923 και αρ. 968/10-10-1923.

²⁸ Η μνεία στην κλάση του 1922 γινόταν διότι η κατάταξή της πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 1921, οπότε δύσκολα θα υπαγόταν στις ανωτέρω διατάξεις. Η δωδεκάμηνη πολεμική υπηρεσία της κλάσης προϋπέθετε εκ των πραγμάτων τη στρατιωτική υπηρεσία τόσο στη Μικρά Ασία όσο και στη Στρατιά της Θράκης το 1922-23.

²⁹ Στα σχέδια νόμου που είχαν καταρτιστεί το 1924 και το 1931 απαιτούνταν τριετής θητεία με τουλάχιστον ένα έτος στα πρόσω, ενώ πιο περιορισμένος ήταν και ο ορισμός για τους τραυματίες. Για τα νομοσχέδια του 1924 και του 1931 βλ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο [στο εξής ΕΛΙΑ], Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 2, «Εισηγητικά Εκθέσεις», αρ. 17, Εισηγητική έκθεση και σχέδιο νόμου «Περί προστατευτικών μέτρων υπέρ των Εφέδρων πολεμιστών»· ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ, φάκ. 145, «Εκθεσις περί των προστατευτικών, υπέρ των εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, μέτρων» [1931]. Άλλες πρόνοιες που βοηθούσαν στη διεύρυνση του όρου ήταν ότι σε αυτόν υπάγονταν και οι ειδικές υπηρεσίες παρασκευής και επιδιόρθωσης πολεμικών ειδών με τετραετή στρατιωτική υπηρεσία, ενώ και η υπηρεσία σε συμμαχικούς στρατούς προσμετρούνταν στην υπηρεσία στον ελληνικό στρατό. Το τελευταίο άρθρο στηλίτευε ο αντιστράτηγος ε.α. Διονύσιος Σταυριανόπουλος, θεωρώντας το χαριστική διάταξη προς όσους εργάστηκαν σε έργα συμμαχικών στρατών και εξισώνονταν με όσους πολέμησαν στο μέτωπο. Διονύσιος Σταυριανόπουλος, «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Ελεύθερον Βήμα*, 1-3-1936. Ο Σταυριανόπουλος αναφερόταν σε στρατιώτες του Στρατού της Εθνικής Αμύνης (κυρίως καταγόμενους από τη Μακεδονία) που λιποτακτούσαν ώστε να εργαστούν σε συνεργεία των Συμμάχων, όπου και λάμβαναν υψηλές αμοιβές, βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία της συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914-1918* (Αθήνα: ΔΙΣ, 1993), 169.

1935, η οποία προστέθηκε στο νομοσχέδιο επί Κονδύλη καθώς δεν υπήρχε στο νομοσχέδιο επί κυβερνήσεως Τσαλδάρη,³⁰ αναδεικνύεται ο πολιτικός χρωματισμός του νόμου, καθώς εξισώνονταν με τους πολεμήσαντες της περιόδου 1912-1923 και άτομα που θα μπορούσαν να είναι ακόμα και αγέννητα κατά την εμπόλεμη δεκαετία. Σε αντιβενιζελική κατεύθυνση βρισκόταν και το άρθρο 37, με το οποίο πλέον δεν θεωρούταν κώλυμα για την ιδιότητα του παλαιού πολεμιστή ο «από του 1916 μέχρι του τέλους του 1917 ο τυχόν χρόνος ανυποταξίας ή λιποταξίας των επί της περιφέρειας του Νομού Χαλκιδικής». Επρόκειτο για μία φωτογραφική διάταξη που προστάτευε τους αντιβενιζελικούς της περιοχής, οι οποίοι εναντιώθηκαν στην επιστράτευση της Προσωρινής Κυβέρνησης το 1916, εξέγερση την οποία μάλιστα κατέστειλε ο τωρινός προστάτης τους Κονδύλης. Στο ίδιο πλαίσιο, από τα ευεργετήματα του νόμου αποκλείονταν «οι απολυθέντες βάσει των τελευταίων Συντακτικών Πράξεων» (άρθρο 1§8), δηλαδή αυτών που εκδόθηκαν μετά την καταστολή του κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου 1935.³¹

Στον πυρήνα του νόμου βρισκόταν η επαγγελματική αποκατάσταση των παλαιμάχων, μία σταθερή επιδίωξη της προνοιακής πολιτικής για τους βετεράνους των εμπολέμων του Μεγάλου Πολέμου, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας.³² Συγκεκριμένα, θεσπίζονταν οι ποσοστώσεις στις προσλήψεις στο δημόσιο. Σε κάθε δημόσια υπηρεσία προσλαμβάνονταν υποχρεωτικά ένας παλαιός πολεμιστής ανά δύο νεοπροσλαμβανόμενους, ενώ σε κάθε διαγωνισμό για την πλήρωση κάποιας

³⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 4-9-1935.

³¹ Από την 1^η Απριλίου 1935 η κυβέρνηση Τσαλδάρη άρχισε να εκδίδει Συντακτικές Πράξεις ώστε να προβεί σε εκκαθαρίσεις βενιζελικών από τη Δικαιοσύνη, τα Πανεπιστήμια και γενικότερα το δημόσιο τομέα. Hering, *ό.π.*, 1230. Για τα γεγονότα της Χαλκιδικής το 1916, βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 287-288.

³² Ενδεικτικά, βλ. Beth Linker, *War's Waste. Rehabilitation in World War I America* (Σικάγο-Λονδίνο: The University of Chicago Press, 2011): Martina Salvante, "Thanks to the Great War the blind gets the recognition of his ability to act": the rehabilitation of blinded servicemen in Florence," *First World War Studies* 6, no. 1 (2015): 21-35, 23-30· Marisa De Picker, "Nation's compensation for war wounds and work incapacities. The creation of a new welfare system for physically disabled veterans and civilians of the First World War in Interwar Belgium, 1918-1928," *Alter. European Journal of Disability Research* 13, no. 4 (2019): 294-307, 301-302. Για την ελληνική περίπτωση βλ. Μακρής, *ό.π.*, 222-231.

θέσης είχαν προτεραιότητα οι παλαιοί πολεμιστές (άρθρο 4). Μάλιστα, όλες οι δημόσιες υπηρεσίες υποχρεούνταν εντός διμήνου «να προβώσιν εις πλήρωσιν των εις το προηγούμενον άρθρον καθοριζομένων θέσεων» (άρθρο 5). Επίσης, οι προσληφθέντες βάσει παλαιότερων νόμων³³ μονιμοποιούνταν σε οργανικές θέσεις του δημοσίου, συμπεριλαμβανομένων και όσων είχαν απολυθεί στο ενδιάμεσο (άρθρο 9). Ο νόμος αυτός διεύρυνε την πολιτική της κρατικής παρέμβασης στον ιδιωτικό τομέα της εργασίας, καθώς κάθε ιδιωτική εταιρεία με προσωπικό άνω των 15 ατόμων υποχρεούταν να προσλάβει έναν παλιό πολεμιστή ανά έξι υπαλλήλους (άρθρο 22). Σε όλες τις περιπτώσεις, ο χρόνος στρατιωτικής υπηρεσίας λογιζόταν μισθολογικά και συνταξιοδοτικά ως χρόνος εργασίας (άρθρο 26). Επιπλέον, γενικότερα για την εφαρμογή των διατάξεων, στη Διεύθυνση Εργασίας του υπουργείου Εργασίας συνίστατο Κεντρικό Συμβούλιο Πρόνοιας Παλαιών Πολεμιστών, αντίστοιχο συμβούλιο συνίστατο στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, ενώ με σχετικά διατάγματα θα μπορούσαν να δημιουργηθούν και περιφερειακά συμβούλια (άρθρο 3).

Στο νόμο υπήρχαν πολυάριθμες πρόνοιες και για τους αγρότες παλαιούς πολεμιστές, ακολουθώντας την αρχέγονη αντίληψη περί αγροτικής αποκατάστασης παλαιών πολεμιστών σε παραμεθόριες περιοχές που είχε συμπεριληφθεί στην αγροτική μεταρρύθμιση, ενώ αυτή η αντίληψη ήταν παρούσα και στο σχέδιο νόμου του 1931.³⁴ Ο νόμος του 1935 προέβλεπε την παραχώρηση αδιάθετων κλήρων «εις συνοικισμούς της μεθορίου» σε ακτήμονες παλαιούς πολεμιστές. Επίσης, αυτοί προτιμούνταν στην παραχώρηση των εναπομεινάντων μουσουλμανικών κτημάτων, τα οποία μετά τη διάλυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων είχαν περιέλθει στο δημόσιο, καθώς και σε εκτάσεις που θα «αποκαλύπτονταν» εφεξής από αποξηραντικά έργα, ενώ όσοι τους είχε παραχωρηθεί μοναστηριακή γη απαλλάσσονταν από το φόρο της δεκάτης προς τη μονή, εάν τον είχαν καταβάλει για 15 έτη (άρθρα 14, 17, 19 και 21).

³³ Αφορά κυρίως το Ν. 4180/1929 βάσει του οποίου πραγματοποιήθηκαν 225 τοποθετήσεις σε επιχειρήσεις και «περίπου 100» σε δημόσιες θέσεις. Ρογκάκος, *ό.π.*, 42-45.

³⁴ Ρογκάκος, *ό.π.*, 46-47· Μακρής, *ό.π.*, 261-269, 587-591.

Τα ευεργετήματα όμως δεν τελείωναν εκεί. Οι παλαιοί πολεμιστές, δάσκαλοι και καθηγητές είχαν προτεραιότητα στους διορισμούς (άρθρο 8), για τους παλαιούς πολεμιστές δεν ίσχυε η προσωρινή κράτηση για χρέη άνω των 1.000 δρχ. προς το δημόσιο, ενώ όσοι είχαν καταδικαστεί για χρέη προς το δημόσιο αποφυλακίζονταν στο ήμισυ της ποινής τους (άρθρο 34). Οι άποροι παλαιοί πολεμιστές και οι οικογένειές τους είχαν προτεραιότητα σε σανατόρια, θεραπευτήρια και άσυλα (άρθρο 35), οι έφεδροι αξιωματικοί μπορούσαν να σιτίζονται στις στρατιωτικές λέσχες και να χρησιμοποιούν στρατιωτικά φαρμακεία (άρθρο 37). Τέλος, στους παλαιούς πολεμιστές επεκτείνονταν και τα ευεργετήματα που είχαν οι πολύτεκνοι, ήτοι απαλλαγή από εκπαιδευτικά τέλη, δωρεάν παραχώρηση σχολικών βιβλίων, δωρεάν νοσηλεία σε νοσοκομεία και θεραπευτήρια, μειωμένη στρατιωτική θητεία καθώς και προτεραιότητα σε διαγωνισμούς του δημοσίου.³⁵

Το 1935 αποτέλεσε μία κοσμογονία στην προνοιακή πολιτική για τους παλαιούς πολεμιστές, καθώς η προστασία για αυτούς διευρύνθηκε και εμπλουτίστηκε. Το πνεύμα του ΑΝ Κονδύλη ακολουθούσε την κρατική πολιτική που είχε προτιμηθεί από την εμπόλεμη περίοδο, δηλαδή την επαγγελματική τους αποκατάσταση, με αιχμή την υποχρεωτική πρόσληψη των παλαιίμαχων. Το ζήτημα της καταπολέμησης της ανεργίας των παλαιών πολεμιστών ήταν πρωτεύον για τους παλαιίμαχους, ιδίως την επιούσα της οικονομικής κρίσης του 1929, ένα γεγονός που συνέβαλλε στην αύξηση των παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων και στις συνακόλουθες οργανωτικές ζυμώσεις.³⁶ Με αυτό το νόμο, το κράτος παρενέβαινε σε πρωτοφανή βαθμό, εν συγκρίσει με τα προηγούμενα σχετικά νομοθετήματα (Ν. 1234/1918, Νομοθετικό Διάταγμα 10^{ης} Οκτωβρίου 1925, Ν. 4180/1929), στον τομέα της εργασίας, ώστε να προστατέψει τους παλαιίμαχους από το φάσμα της ανεργίας. Παράλληλα και συμπληρωματικά, η αγροτική αποκατάσταση ακολουθούσε την αντίληψη της επαγγελματικής αποκατάστασης των παλαιίμαχων καθώς με αυτό τον τρόπο όσοι ακτήμονες έφεδροι δεν είχαν λάβει κλήρο γης μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης θα αποκτούσαν πλέον τη δική τους γη, ώστε να βγάζουν τα προς το ζην.

³⁵ Τα ευεργετήματα των πολυτέκνων βασίζονταν στο Ν. 5781 «Περί κυρώσεως του από 22 Ιουλίου 1933 Ν. Διάταγμα» (22-7-1933), ΦΕΚ Α/275/25-9-1933.

³⁶ Μακρής, ό.π., 616-620.

Το νόμο για τους παλαιούς πολεμιστές ακολούθησαν πολυάριθμα νομοθετήματα για τους παλαίμαχους. Με τον ΑΝ της 11^{ης} Νοεμβρίου 1935 συμπληρώθηκαν, τροποποιήθηκαν και επεκτάθηκαν οι μέχρι τότε νόμοι σχετικά με τα θύματα πολέμου και με τον ΑΝ της 19^{ης} Νοεμβρίου 1935 αυξήθηκαν οι συντάξεις των αναπήρων πολέμου. Επίσης, θεσπίστηκε ένα επίδομα σε όσους νόσησαν από φυματίωση εντός διετίας από την αποστράτευσή τους. Τέλος, με τον ΑΝ για τη στέγαση των αναπήρων ολοκληρώθηκε η υιοθέτηση έξι σημαντικότερων νόμων από την κυβέρνηση Κονδύλη σχετικά με τους παλαιούς πολεμιστές.³⁷ Η κυβέρνηση Κονδύλη, παλαιού μακεδονομάχου και του ιδίου, προσεταιρίστηκε πάσης φύσεως παλαίμαχους. «Ό,τι δεν έκαναν δεκάδες κυβερνήσεων μέσα σε τριάντα χρόνια, το έκανε ο κ. Κονδύλης μέσα σε μια ημέρα»³⁸ στον τομέα των αγωνιστών με τους δύο ΑΝ της 30^{ης} Οκτωβρίου 1935. Με αυτούς κυρώθηκαν οι καταρτισθέντες πίνακες αγωνιστών (του Μακεδονικού, Βορειοηπειρωτικού, Σαμιακού και Βαλκανοτουρκικού Αγώνα 1912-1913), που είχαν συνταχθεί και εκκρεμούσε η κύρωσή τους. Επίσης, με τον ΑΝ της 19^{ης} Νοεμβρίου 1935 καθορίστηκαν οι συντάξεις των αρχηγών, οπλαρχηγών και ομαδαρχών των Εθνικών Αγώνων.³⁹ Τα ευεργετήματα αυτά επισφράγισαν τη σύμπλευση της

³⁷ ΑΝ «Περί συμπλήρωσεως και τροποποιήσεως των περί προστασίας και αποκαταστάσεως αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου νόμων» (11-11-1935), ΦΕΚ Α/560/19-11-1935· ΑΝ «Περί αυξήσεως συντάξεως αναπήρων πολέμου» (19-11-1935), ΦΕΚ Α/567/19-11-1935· ΑΝ «Περί διαδικασίας χορηγήσεως του υπό του άρθρου 36 του Αναγκαστικού Νόμου περί προστασίας Εφ. Παλ. Πολεμιστών οριζομένου επιδόματος φυματικού» (21-1-1936), ΦΕΚ Α/45/23-1-1936· ΑΝ «Περί χορηγήσεως πιστώσεως διά την στέγασιν των αστέγων αναπήρων και καθορισμού τρόπου στεγάσεως αυτών» (16-11-1935), ΦΕΚ Α/560/19-11-1935.

³⁸ *Εθνική*, 31 Οκτωβρίου 1935.

³⁹ ΑΝ «Περί κυρώσεως των συμπληρωματικών πινάκων των κριθέντων αξίων ηθικής αμοιβής αγωνιστών Μακεδονικού αγώνος 1903-1909 και των τοιούτων των αγωνιστών των αγώνων εν Ηπείρω, Μακεδονία και Σάμω του 1912-1913 και του Βορειοηπειρωτικού του 1914» και «Περί απονομής υλικών και ηθικών ευεργετημάτων εις τους αγωνιστάς των άνω αγώνων» (30/10/1935), ΦΕΚ Α/500/30-10-1935· ΑΝ «Περί απονομής συντάξεως εις αγωνιστάς των Εθνικών αγώνων» (19/11/1935), ΦΕΚ Α/567/19-11-1935. Βλ. επίσης Βασίλης Κ. Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι: Πελαταιακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά* 41, τεύχ. 2 (1990): 313-335, 333· Θεοδόσης Τσιρώνης, «Οι Μακεδονομάχοι ως εθνικοί ήρωες: η θεσμική τους αναγνώριση (1914-2013)» στο *Ηρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα*

πλειοψηφίας των μακεδονομάχων με τον αντιβενιζελισμό⁴⁰ και πάνω σε αυτή την πολιτική σχέση ήρθε να επενδύσει περαιτέρω ο Κονδύλης, ο οποίος «επιβράβευσε» επίσης απότακτους μακεδονομάχους με προαγωγές.⁴¹

Η παλινόρθωση του Γεωργίου Β΄ και η παραίτηση της κυβέρνησης Κονδύλη, στις 30 Νοεμβρίου 1935, ματαίωσαν την εφαρμογή του προστατευτικού νόμου της 28^{ης} Οκτωβρίου 1935 και διέφευσαν τις υψηλές προσδοκίες των ωφελούμενων. Παρά τον ορισμό της 1^{ης} Ιανουαρίου 1936 ως ημερομηνίας έναρξης ισχύος του νόμου, η κυβέρνηση Κωνσταντίνου Δεμερτζή με νέο ΑΝ, στις 30 Δεκεμβρίου, ανέστειλε προσωρινώς (μέχρι τη συμπλήρωση ενός διμήνου από τη σύγκληση της επόμενης Βουλής) την ισχύ των περισσότερων διατάξεων του νόμου, ενώ τροποποίησε τις περισσότερες των υπολοίπων. Οι διατάξεις, πάντως, για τις υποχρεωτικές προσλήψεις παρέμεναν σε ισχύ, όμως περιοριζόταν η εμβέλειά τους.⁴² Η αναστολή του νόμου ίσχυε τυπικά έως τη 2^η Μαΐου 1936, χωρίς η κυβέρνηση (Ιωάννη Μεταξά πλέον) να έχει λάβει κάποιο επιπρόσθετο μέτρο. Εντούτοις, οι διατάξεις που είχαν ανασταλεί για αυτό το δίμηνο ανεστάλησαν εκ νέου με το Βασιλικό Διάταγμα της 5^{ης} Ιουνίου 1936, το οποίο δημοσιεύθηκε στις 8 Ιουνίου προ-

παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19^{ου}-20^{ου} αιώνας, επιμ. Βασίλη Κ. Γούναρη (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014), 109-179, 153-154.

⁴⁰ Γούναρης, *ό.π.*, 332· Τσιρώνης, *ό.π.*, 151.

⁴¹ Συγκεκριμένα, οι απότακτοι από το 1923 (και Λαϊκοί βουλευτές) Στέργιος Μπινόπουλος, Γεώργιος Τσόντος Βάρδας και Αναστάσιος Νταλίπης, επανήλθαν στο στράτευμα, προήχθησαν και αποστρατεύτηκαν, λαμβάνοντας σύνταξη λογιζόμενοι ως εν ενεργεία αξιωματικοί την περίοδο 1923-35. *Κοινωνικός Φρουρός* («Όργανον Συνδέσμου Αλληλεγγύης Αποστράτων Αξιωματικών Ξηράς»), 24-11-1935, 8-12-1935· *Έθνος* (Φλώρινας), 11-1-1936.

⁴² Εξαιρούταν από τις υποχρεωτικές προσλήψεις τα ιδρύματα ιδιωτικού δικαίου καθώς και η πρόσληψη ατόμων σε περίπτωση που δεν υπήρχαν κενές θέσεις, ακυρώνονταν οι μονιμοποιήσεις προσληφθέντων βάσει του Ν. 4180/1929, ενώ και μονιμοποιήσεις σε οργανικές θέσεις γίνονταν μόνο σε περίπτωση που υπήρχαν ήδη κενές. ΑΝ «Περί τροποποίησης και αναστολής εφαρμογής διατάξεων του από 28/31 Οκτωβρίου 1935 Αναγκαστικού Νόμου «περί προστασίας Εφένδρων Παλαιών Πολεμιστών» (30/12/1935) ΦΕΚ Α/637/30-12-1935. Βλ. επίσης Νικήτας Πολυχρονόπουλος-Ιωάννης Γ. Σταμούλης, *Κωδικοποιήσεις και ερμηνεία της περί αναπήρων & θυμάτων πολέμου ισχύουσας νομοθεσίας* (εν Αθήναις: Τύποις Κωνστ. Δ. Ρόκου, 1948), 102-108. Τις ίδιες ημέρες ανεστάλησαν και άλλα νομοθετήματα της περιόδου Κονδύλη. Hering, *ό.π.*, 1257.

χρονολογημένο σε ΦΕΚ με ημερομηνία 1^η Μαΐου 1936, ώστε να μην θεωρείται εκπρόθεσμο.⁴³ Πάντως, παρά τις συνεχείς διαμαρτυρίες των παλαιών πολεμιστών, οι διατάξεις για την υποχρεωτική πρόσληψη και την προστασία αυτών σταδιακά τέθηκαν σε εφαρμογή, σύμφωνα με ποικίλες μαρτυρίες.⁴⁴

Οι αντιδράσεις υπήρξαν όντως θυελλώδεις για αυτό το «έγκλημα κατά της Πατρίδος»⁴⁵ με πολυάριθμες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας παλαιών πολεμιστών σε όλη τη χώρα.⁴⁶ Εντούτοις, υπήρχε η παραδοχή ακόμα και από τους πολιτικούς υπέρμαχούς του ότι ο νόμος ήταν επιβαρυντικός για τον κρατικό προϋπολογισμό. Ο βουλευτής Ηλίας Αποσκήτης, ένα πρόσωπο του στενού περιβάλλοντος του Κονδύλη, κατέκρινε την αναστολή του, θεωρώντας ότι παρά το, όπως πράγματι αναγνώριζε, σημαντικό δημοσιονομικό κόστος του, η μη ύπαρξη πρόνοι-ας για τους παλαιούς πολεμιστές θα οδηγούσε στην πολεμική απροθυμία των μελλοντικών πολεμιστών.⁴⁷ Επίσης, ο στενός συνεργάτης του Κονδύλη τη δεκαετία του 1930, Σταμάτης Μερκούρης, παραδεχόταν ότι οι ΑΝ που εξέδωσε η κυβέρνηση του «Κεραυνού» επιβάρυναν

⁴³ Μάλιστα επειδή η αρίθμηση στα ΦΕΚ στις 8 Ιουνίου είχε φτάσει στο 222, το εν λόγω ΦΕΚ έλαβε αριθμό φύλλου 191Α'. Στο σώμα των ΦΕΚ που υπάρχουν στην ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου δεν υπάρχει το εν λόγω ΦΕΚ. Βλ. περιγραφή αυτής της ιδιόρρυθμης κατάστασης σε *Πανεφεδρική, 7-6-1936· Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκη), 11-6-1936.

⁴⁴ Στον Τύπο δημοσιεύονταν προκηρύξεις θέσεων για παλαιούς πολεμιστές καθώς και οι τοποθετήσεις τους, ενδεικτικά βλ. *Καθημερινή*, 30-1-1936, 6-2-1936 και 12-4-1936. Επίσης, σε εγκύκλια διαταγή της Τράπεζας της Ελλάδος τον Ιούνιο του 1936 ζητούνταν από τους υπαλλήλους να προσκομίσουν τα απαραίτητα δικαιολογητικά, εάν ήταν υπαγόμενοι στο νόμο, ώστε να λάβουν τη σχετική προστασία. Τέλος, ο (έφεδρος υπολογαγός) Κωνσταντίνος Φωκάς τοποθετήθηκε βάσει αυτού του νόμου στο Λιμενικό Ταμείο Θεσσαλονίκης. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραβίδα, φάκ. 104, υπ. 9, «Διαταγή της Τράπεζας της Ελλάδος σχετικά με το νόμο “Περί προστασίας Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών” (αρ. 26, 6 Ιουνίου 1936)»· ΕΛΙΑ, Αρχείο Κωνσταντίνου Φωκά, φάκ. 1, Περιφερειακό Συμβούλιο Πρόνοιας Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης προς Φωκά, Θεσσαλονίκη, 10 Ιουνίου 1936.

⁴⁵ *Εθνική*, 2-1-1936.

⁴⁶ Ενδεικτικά βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 20-12-1935· *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15-12-1935· *Παναρκαδική Ηχώ* (Τρίπολης), 1-1-1936· *Βόρειος Ελλάς* (Κοζάνης), 12-1-1936· *Σημαία* (Καλαμών), 14-1-1936.

⁴⁷ Ηλίας Αποσκήτης, «Η αναστολή του νόμου περί παλαιών πολεμιστών», *Εθνική*, 11-6-1936.

τον κρατικό προϋπολογισμό με 94 εκατομμύρια δραχμές, το οποίο ωστόσο θεωρούσε «ποσόν μηδαμινόν» σε σχέση με την ευεργεσία που παρείχαν.⁴⁸

Πέραν των προνοιακών μέτρων, επί πρωθυπουργίας Κονδύλη οι παλαιοί πολεμιστές βρέθηκαν στο προσκήνιο και σε συμβολικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, στους εορτασμούς της 26^{ης} Οκτωβρίου 1935 για την επέτειο της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης, στην κεφαλή της κεντρικής παρέλασης στην Αθήνα τέθηκαν παλαιοπολεμικές οργανώσεις, ενώ στους αντίστοιχους εορτασμούς στη Θεσσαλονίκη αναφερόταν ότι συμμετείχαν δέκα χιλιάδες παλαιοί πολεμιστές. Στους εορτασμούς αναδεικνυόταν η συμβολή του «λατρευτού στρατηλάτη» βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ στην απελευθέρωση της πόλης. Οι τελετές αυτές, στις οποίες ήταν έκδηλη η υποστήριξη της βασιλείας, πραγματοποιήθηκαν λίγες ημέρες πριν το δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου για το πολιτειακό. Σε αυτή την περίπτωση ξανά σημαντικό μέρος των παλαιοπολεμικών οργανώσεων εκδηλώθηκαν υπέρ της γραμμής της κυβέρνησης Κονδύλη στο μείζον αυτό ζήτημα.⁴⁹ Μετά και την τυπική παλινόρθωση της μοναρχίας, οι κυριότερες τριτοβάθμιες παλαιοπολεμικές οργανώσεις –Ανωτάτη Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος (ΑΣΠΠΕ), Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος, Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών– συμμετείχαν μάλιστα στους εορτασμούς για την υποδοχή του βασιλιά Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα.⁵⁰

Η παλαιοπολεμική ψήφος στις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936

Ανεξαρτήτως της βιωσιμότητας των νομοθετημάτων της κυβέρνησης Κονδύλη, ο καταγισμός ευεργετημάτων οδήγησε στη δημιουργία της εικόνας του στρατηγού ως προστάτη των παλαιών πολεμιστών, γεγονός που εκμεταλλεύτηκε δεόντως ο «Κεραυνός» στις προσεχείς εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, η σχέση μεταξύ του στρατηγού και των παλαιών πολεμιστών υπήρξε αμφίδρομη. Η κονδυλική παράταξη απευθυνόταν σταθερά στο

⁴⁸ Σταμάτης Σ. Μερκούρης, *Γεώργιος Κονδύλης. Ο κεραυνός 1879-1936* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2009), 264.

⁴⁹ *Εθνική*, 27-10-1935· *Ελληνικόν Μέλλον*, 27-10-1935· Μακρής, ό.π., 698-699.

⁵⁰ *Εθνική*, 28-11-1935. Για τις δύο Συνομοσπονδίες και τον Οργανισμό, βλ. Μακρής, ό.π., 633-647, 673-674.

παλαιοπολεμιστικό ακροατήριο με κυριότερο επιχείρημα τον ΑΝ της 28^{ης} Οκτωβρίου 1935 και την «καταπολέμηση» αυτού από την «πλουτοκρατία», ενώ ήταν συχνές οι εκδηλώσεις υποστήριξης του «Κεραυνού» από οργανώσεις παλαίμαχων.

Αποκαλυπτικός ήταν ο προεκλογικός αγώνας του Κονδύλη που ξεκίνησε από τη Θεσσαλονίκη, ένα εκλογικό «προτύργιο» του.⁵¹ Εκεί, στις 29 Δεκεμβρίου 1935, ο Κονδύλης ανέλυσε τη σημασία των νομοθετημάτων για τους παλαίμαχους και κατήγγειλε την «αντιλαϊκή» κυβέρνηση Δεμερτζή, η οποία με «λύσαν» τους πολέμησε, ενώ «επί πολλά λεπτά της ώρας, η αίθουσα δονείται από ζωηράς ζητωκραυγάς» φωνάζοντας «να ζήσης καπετάνιο μας! Μονάχα συ εφρόντησες για μας!».⁵² Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην πόλη υπήρξε πλήθος εγκωμιαστικών διακηρύξεων από παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις.⁵³ Την επομένη, ημέρα αναστολής του προστατευτικού νόμου, σε

⁵¹ Στη Θεσσαλονίκη ο Κονδύλης είχε μία σημαντική εκλογική βάση ακόμα και μετά τη μεταπήδησή του στους αντιβενιζελικούς. Το ποσοστό του ΕΡΚ στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1932 (14,40%) ήταν κατά 10,40% υψηλότερο από το πανελλαδικό ποσοστό του, φανερώνοντας ότι η πόλη αποτελούσε ένα «εκλογικό κάστρο» του. Στις εκλογές του Μαρτίου του 1933, στον κοινό συνδυασμό της αντιβενιζελικής Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, ο Κονδύλης ήρθε πρώτος σε ψήφους. Συγκεκριμένα, στις εκλογές του 1933 ο Κονδύλης ήρθε πρώτος σε ψήφους στο ψηφοδέλτιο της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης με 33.189 ψήφους. Επίσης, οι προερχόμενοι από το ΕΡΚ είχαν υψηλές επιδόσεις μαρτυρώντας την επιρροή του κόμματος στην πόλη. Η βάση του κόμματος στη Θεσσαλονίκη έως τότε ήταν οι πρόσφυγες και από εκεί επίσης προήλθαν εκλογικά κέρδη, εις βάρος των Φιλελευθέρων, καθώς ο Κονδύλης ήταν μαζί με τον Γεώργιο Καφαντάρη οι μοναδικοί πολιτικοί των Φιλελευθέρων που είχαν κατακρίνει την ελληνοτουρκική προσέγγιση. Στις εκλογές της 9^{ης} Ιουνίου 1935 ο συνδυασμός των Συμπραττόντων Κυβερνητικών Κομμάτων (Λαϊκό του Τσαλδάρη και ΕΡΚ του Κονδύλη) συγκέντρωσε το 53,20% στην περιφέρεια Θεσσαλονίκης και 53,30% στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 5^{ης} Μαρτίου 1933* (Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1933), 25· Δημοσθένης Δώδος, «Η εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Κόμματα και υποψήφιοι» (διδ. διατρ., ΑΠΘ, 1989), 81-83, 91-92.

⁵² *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 30-12-1935.

⁵³ Για παράδειγμα, η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Υπαξιωματικών και Στρατιωτών Θεσσαλονίκης διακήρυξε, στις 26 Δεκεμβρίου 1935, την ευγνωμοσύνη της στον Κονδύλη «όστις μετά 13 έτη ενομοθέτησε ένα αριστούργημα υπέρ των Παλ. Πολεμιστών και απέδειξε ότι υπάρχει και εις την Ελλάδα πολιτικός αρχηγός μη δουλεύων εις την πλουτοκρατίαν». Από τη μεριά της η Ένωση Εφέδρων Συμπολεμιστών τόνιζε ότι «μόνον ο Συμπολεμιστής μας Αρχιστράτηγος κ. Γ. Κονδύλης ανεγνώρισε τον πόνον

ομιλία του στις Σέρρες, ξεκίνησε την εξιστόρηση του έργου της κυβέρνησής του από το νομοθέτημα–σταθμό για τους παλαιούς πολεμιστές: «Όταν εσχηματίσαμε την κυβέρνησιν πρώτη μας σκέψις ήτο να ικανοποιήσωμεν τους παλαιούς πολεμιστάς προς τους οποίους το Κράτος εφάνη ανάλγητον». Συμπλήρωσε δε ότι «διά την ενίσχυσιν των παλαιών πολεμιστών ειργάσθην από του 1933, αλλ' αι προσπάθειάι μου συνετρίβοντο εις τον βράχον της κεφαλαιοκρατίας». ⁵⁴ Μάλιστα, για την ευεργεσία προς τους παλαιάμαχους, στη Φλώρινα, στο περιθώριο της προεκλογικής του συγκέντρωσης, οι τοπικοί σύλλογοι παλαιών πολεμιστών και μακεδονομάχων τον ανακήρυξαν επίτιμο αρχηγό τους. ⁵⁵

Οι αναφορές αυτές δεν εξαντλούνταν όμως στη Μακεδονία. Στη Μεσσηνή, στις 13 Ιανουαρίου 1936, προτάσσοντας τον προστατευτικό νόμο, ο Κονδύλης ζήτησε τη στήριξη των παλαιών συμπολεμιστών του, τους οποίους, όπως τόνισε, ως διοικητής τους, στο 9^ο Σύνταγμα Πεζικού στους Βαλκανικούς Πολέμους οδήγησε στο Γρίμποβο, το Μπιζάνι και το Μπέλεσι. ⁵⁶ Παρόμοια επίκληση έκανε και στην ομιλία του στον Μελιγαλά, ενώ ολοκληρώνοντας την περιοδεία του στη Μεσσηνία από την πόλη της Καλαμάτας, διακήρυξε ότι ο παλαιοπολεμιστικός νόμος «εξιλέωσε» το κράτος για την απαράδεκτη διαγωγή του, εντούτοις η «κεφαλαιοκρατία» του επιτέθηκε δριμύτατα. Στις προεκλογικές συγκεντρώσεις σε Καλαμάτα και Αγρίνιο προσφώνησαν τον Κονδύλη οι πρόεδροι των τοπικών παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων. ⁵⁷ Τέλος, στις 20 Ιανουαρίου στα Τρίκαλα ο Κονδύλης ανέφερε ότι «ανεπετάσαμεν τη σημαίαν» ότι «πρέπει να γίνουν σεβαστά τα δίκαια των Παλαιών Πολεμιστών, εκείνων οι οποίοι επί μίαν 10ετίαν εγκατέλειψαν και οικογένειαν και σπίτια και έχυσαν τα αίμα των εις όλα τα μέτωπα». ⁵⁸ Ακόμα και εν τη απουσία του Κονδύλη, στα εγκαίνια του εκλογικού κέ-

των Π. Πολεμιστών και τα δίκαια αιτήματά των, τους οποίους [...] όλα αι προκάτοχοι Κυβερνήσεις ενέπαιξαν και εχρησιμοποίησαν ως εκλογικόν υλικόν, εκτός της υπό τον Γ. Κονδύλην [...] ήτις εκ των πρώτων ενήφισε τον Νόμον, τον οποίον άσπλαχνα τέκνα της Ελλάδος επιδιώκουν σήμερον να τον τροποποιήσουν ή αναβάλλουν». *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 27-12-1935.

⁵⁴ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 31-12-1935.

⁵⁵ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 21-1-1936.

⁵⁶ *Σημαία* (Καλαμών), 14-1-1936.

⁵⁷ *Εθνική*, 13 και 17-1-1936.

⁵⁸ *Θάρρος* (Τρικάλων), 21-1-1936.

ντρου του συνδυασμού του στην Αθήνα, «κατεύφθασαν [...] κατά πυκνάς φάλαγγας οι παλαιοί πολεμισταί, τεταγμένοι κατά σωματεία και με επικεφαλής τας σημαίας των. Ήτο όμως αδύνατον να χωρέσουν όλοι [...] Ούτω εισήλθε μόνον μία επιτροπή των μετά των σημαίων των». Στην κεντρική προεκλογική ομιλία δε του Κονδύλη στην Αθήνα (18 Ιανουαρίου) συμμετείχαν «εις επιβλητικώτατον όγκον όλα τα σωματεία των Παλαιών Πολεμιστών με τας σημαίας των», τα οποία τα ένωσε ένα σύνθημα: «Ζήτω ο Κονδύλαρος!».⁵⁹

Στην Πάτρα, στις 5 Ιανουαρίου 1936, μετά από μία συγκέντρωση διαμαρτυρίας για την αναστολή του προστατευτικού νόμου, τα μέλη της τοπικής παλαιοπολεμιστικής οργάνωσης κατευθύνθηκαν προς το γραφείο του πολιτευτή του ΕΡΚ Γεώργιου Αργυρόπουλου, όπου βρισκόταν και ο Κονδύλης, από τον οποίον «εζήτησαν δι' επευφημιών να εξέλθη». Στο λογύδριό του, ο στρατηγός «εκάκισε» το κράτος «το οποίον απεκάλεσεν άστοργον και στερούμενον τιμής ούτω συμπεριφερόμενον προς τα αγωνισθέντα τέκνα του». Υποστήριξε δε ότι στην ολιγοήμερη παραμονή του στην εξουσία προσπάθησε να εξυγιάνει το κράτος, κάτι στο οποίο αντέδρασε η κυβέρνηση Δεμερτζή καθώς και οι «απόλεμοι πλουτοκράτες». Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε σκοπός του ήταν να εξαναγκάσει «την κεφαλαιοκρατίαν εις πειθαρχίαν», γιατί όταν ο λαός πολεμούσε στα πρόσω αυτοί πλούτιζαν εις βάρος του.⁶⁰ Εντούτοις, προφανώς στις ομιλίες του παρέβλεπε το δημοσιονομικό κόστος της ευεργεσίας των παλαιών πολεμιστών, λόγος που είχε οδηγήσει στη μη ψήφιση του σχετικού νόμου επί Τσαλδάρη.

Το αντιπλουτοκρατικό στοιχείο σε σχέση με την αναστολή του παλαιοπολεμιστικού νόμου ήταν εμφανές και στην απάντηση Κονδύλη προς εκπροσώπους οργανώσεων που τον επισκέφτηκαν στη Θεσσαλονίκη. Για το έργο του τόνιζε χαρακτηριστικά: «Ευρήκαμε μεγάλην αντίδρασιν από όλα τα άλλα κόμματα. Εξηγέρθησαν ακόμα και όλοι αι Τράπεζαι. Εις όλον τον κόσμον ελήφθη μέριμνα πολύ μεγάλη διά τους Παλαιούς Πολεμιστάς. [...] Εδώ τίποτε δε γίνεται, διότι η κεφαλαιοκρατία έχει τρομεράν επιρροήν επί των πολιτικών κομμάτων. Ημείς, υψώσαμεν την σημαίαν αυτήν και μετά ανεπαρκή μέσα που διαθέτομεν, θα συνεχίσομεν τον αγώνα αυτόν υπέρ των Παλαιών Πολεμιστών».

⁵⁹ *Εθνική*, 13 και 19-1-1936.

⁶⁰ *Νεολόγος* (Πατρών), 6-1-1936.

Εντούτοις, η θεωρία που ανέπτυξε στη συνέχεια ήταν ότι δεν χρειαζόταν να πολεμήσουν το κεφάλαιο ακολουθώντας αντιφάσεις ενός λαϊκιστή δημαγωγού: «Απεναντίας θέλομεν να μπη και αυτό μέσα εις το κοινωνικόν μας πλαίσιον και να βοηθήση τον εργαζόμενον λαόν». ⁶¹ Καθ' όλη την προεκλογική περίοδο συχνές ήταν οι επιθέσεις κατά της «πλουτοκρατίας» και της «κεφαλαιοκρατίας» από τα κονδυλικά έντυπα. ⁶² Όπως το έθετε λιτά ο Μάνθος Ματθαίου, πρόεδρος της Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών Μακεδονίας: «εχθρός του Νόμου μας είναι η πλουτοκρατία και μόνον». Μάλιστα δεν απουσίαζαν και οι επώνυμες αναφορές εναντίον του Δημήτριου Μάξιμου, του Γεώργιου Πεσμαζόγλου και του Νικόλαου Κανελλόπουλου, δηλαδή τους «εκπροσωπούντες την στυγνήν πλουτοκρατίαν η οποίαν ούτε Πατρίδα έχει ούτε Κόμμα έχει». ⁶³ Ο πρόεδρος της Πανελληνίας Ένωσης Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών, Σωτήρης Γραββάνης, επιτίθετο μάλιστα προσωπικά στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Κανελλόπουλο, υποστηρίζοντας ότι ο νόμος επιβάρυνε τις (πολυάριθμες) επιχειρήσεις στις οποίες ήταν ιδιοκτήτης ή μέτοχος και για αυτό ανεστάλη. ⁶⁴

Ο όλο και σφικτότερος εναγκαλισμός των παλαιών πολεμιστών με το ΕΡΚ με κύριο επιχείρημα τον παλαιοπολεμιστικό νόμο έκανε την πρόνοια για τους παλαίμαχους, για πρώτη φορά μεσοπολεμικά, ένα από τα κεντρικά ζητήματα των εκλογών, ενώ προκάλεσε αντιδράσεις από τα υπόλοιπα κόμματα. Ο επικεφαλής των Φιλελευθέρων Θεμιστοκλής Σοφούλης δήλωσε ότι «αποτελεί ύβριν προς τους παλαιούς πολεμιστάς

⁶¹ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 30-12-1935.

⁶² Ενδεικτικά βλ. *Εθνική*, 3, 7 και 15-1-1936.

⁶³ Μάνθος Ματθαίου, «Ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών είνε αποκλειστικόν έργον του κ. Κονδύλη», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 28-12-1935· Ν. Βεργώτης «Οι παλαιοί πολεμισταί», *Εθνική*, 7-1-1936. Οι αναφορές ήταν στοχευμένες καθώς μέλη της κυβέρνησης Δεμερτζή συνδέονταν με επιχειρηματικά συμφέροντα. Συγκεκριμένα, ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Ν. Κανελλόπουλος ήταν ο ιδιοκτήτης της Εταιρείας Λιπασμάτων, ο υπουργός Οικονομικών Γ. Μαντζαβίνος ήταν κουνιάδος του Παπαστράτου, ο υφυπουργός Οικονομικών Αρ. Βαλαωρίτης υιός του άλλοτε διοικητή της Εθνικής Τράπεζας και μέτοχός της και ο υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας Π. Δεκάζος επιχειρηματίας. Λιναρδάτος, *ό.π.*, 140.

⁶⁴ Σωτήριος Γραββάνης, «Πώς ακριβώς έχει το ζήτημα των παλαιών πολεμιστών», *Εθνική*, 5-1-1936.

και προσβολή της νοημοσύνης των ο δημαγωγικός ισχυρισμός ότι μόνον μία μερίς ενδιαφέρεται δι' αυτούς». ⁶⁵ Ο Παναγής Τσαλδάρης από τη μεριά του υποσχέθηκε σε αντιπροσωπία παλαιμάχων την αμέριστη συμπαράσταση των Λαϊκών, επισημαίνοντας βέβαια ότι ο νόμος αποτελούσε ουσιαστικά δημιούργημα της κυβέρνησής του. Από τις στήλες μάλιστα της *Καθημερινής* ο (προσκειμένος στους Λαϊκούς) Ηλίας Ρογκάκος, γενικός γραμματέας της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών, κατηγορούσε τον Κονδύλη ότι μέσω της μη άμεσης εφαρμογής του νόμου στόχευε στην πολιτική εκμετάλλευση των παλαιμάχων. ⁶⁶ Το δημοσιογραφικό όργανο του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου τόνιζε ότι ο αγώνας των παλαιών πολεμιστών κατά της αναστολής του νόμου «καθίσταται τελευταίως ασυμπαθής εκ του ότι ωρισμένοι οργανώσεις παλαιών πολεμιστών συνδέουν τούτον με την υποστήριξιν μιας κομματικής παρατάξεως, η οποία εδημοσίευσε τον Νόμον». Συμπλήρωνε δε ότι η κυβέρνηση Κονδύλη δημοσίευσε το νόμο «όχι από ενδιαφέρον προς του παλαιούς πολεμιστάς, αλλά διά να εκμεταλλευθή τον πόνον των κομματικώς και η οποία αν ήθελε τυχόν επικρατήση θα προέβαινεν εις μίαν νέαν Κοσμογονίαν, της οποίας οι παλαιοί πολεμισταί θα εδοκιμάζον πρώτα όλα τα καταστρεπτικά αποτελέσματα». ⁶⁷ Τέλος, και ο *Ριζοσπάστης* προειδοποιούσε ότι υπήρχε σχέδιο εκμετάλλευσης της δυσαρέσκειας των παλαιών πολεμιστών από τους κονδυλοθεοτοκικούς. ⁶⁸

Σε τοπικό επίπεδο, ο φιλομεταξικός *Αγών της Τριφυλίας* θεωρούσε ότι το γεγονός πως ο νόμος για τους παλαιούς πολεμιστές δεν είχε άμεση εφαρμογή (αλλά ως έναρξη ισχύος του είχε οριστεί η 1^η Ιανουαρίου 1936) έγινε «ίνα εκμεταλλευθή [ο Κονδύλης] το ζήτημα τούτο δημοκοπικώς προς ιδίον κομματικόν όφελος, παρουσιαζόμενος ούτως ως αποκλειστικός των Παλαιών Πολεμιστών προστάτης». Η εφημερίδα μάλιστα συνέχιζε την πολιτική επίθεση στον Κονδύλη: «ούτε ένας παλαιός πολεμιστής δεν πρέπει να πιστέψει τις σαπουνόφουσκες του Κονδύλη», καθώς τους «εμπαίζει» όπως έκανε με τους πρόσφυγες στο παρελθόν. Όπως χαρακτηριστικά διερωτάτο: «Γιατί δεν τους ενεθυμήθη

⁶⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 11-1-1936.

⁶⁶ *Καθημερινή*, 31-12-1935, 1-1-1936.

⁶⁷ *Ελληνική Φωνή*, 11-1-1936.

⁶⁸ *Ριζοσπάστης*, 12-1-1936.

τους παλαιούς πολεμιστάς τότε που γυρίσανε με τα τραύματά τους ανοιχτά και μπήκανε στα σπίτια τους τα ερημωμένα; Γιατί τους άφησε τόσα χρόνια να πεθάνουν πρώτα από τη φτώχεια, την ανεργία, την κακομοιριά, και τη φθίση και τώρα μόλις, ύστερα από δεκατέσσερα χρόνια τους πασάρει ένα νόμο προωρισμένο μόνον και μόνον για προεκλογικό πασατέμπο;».⁶⁹

Το δημοσιογραφικό όργανο των Λαϊκών στη Λάρισα τόνιζε ότι «η αισχρά εκμετάλλευσις του νομοσχεδίου των παλαιών πολεμιστών, υπό των ανθρώπων της περιφήμου “κοσμογονίας” πρέπει να σταματήσει»,⁷⁰ ενώ στο Βόλο, ο κονδυλικός συνδυασμός του Γεώργιου Καρτάλη δεχόταν τα πυρά του φιλελεύθερου Τύπου για την προσπάθεια προσεταιρισμού των παλαιών πολεμιστών.⁷¹

Ωστόσο, δεν ήταν καθολική η υποστήριξη των οργανωμένων παλαίμαχων στη ΓΛΡΕ. Σε τοπικό επίπεδο, η Γενική Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών καλούσε τους Αρκάδες παλαίμαχους να ψηφίσουν το Λαϊκό υποψήφιο Γεώργιο Σεχιώτη έναν «διακεκριμένον αρκάδα παλαιόν πολεμιστήν λοχίαν», ο οποίος ήταν νομικός σύμβουλος της Γενικής Συνομοσπονδίας. Εντούτοις, και πάλι το επιχείρημα για να υπερψηφιστεί ο υποψήφιος ήταν ο προστατευτικός νόμος: «Είναι άλλωστε γνωστόν ότι ο νόμος περί προστασίας εφένδρων κατηρτίσθη επί κυβερνήσεως του Λαϊκού Κόμματος [...] και εδημοσιεύθη ως έτοιμος κατόπιν επί Κυβερνήσεως επίσης αντιβενιζελικής του κ. Κονδύλη».⁷² Επί-

⁶⁹ *Αγών της Τριφυλίας* (Κυπαρισσίας), 16 και 20-1-1936.

⁷⁰ *Κήρυξ* (Λάρισας), 17-1-1936.

⁷¹ *Θεσσαλία* (Βόλου), 16 και 24-1-1936. Το δημοσιογραφικό όργανο του Γ. Καρτάλη (*Νέα Ελλάς*) δημοσίευε σχεδόν καθημερινά καλέσματα προς τους παλαιμάχους για να στηρίξουν την εκλογική σύμπραξη Κονδύλη–Θεοτόκη. Ενδεικτικά, βλ. *Νέα Ελλάς* (Βόλου), 9, 12 και 15-1-1936. Σε τοπική προεκλογική προκήρυξη της ΓΛΡΕ σημειωνόταν ότι «η κυβέρνησις Κονδύλη–Θεοτόκη στο μικρό διάστημα που ήτο στην αρχή έφκιασε τον Νόμον που σας έδιδε λίγη προστασία, λίγο ήλιο, λίγο θαλπωρή κάτω από τον ουρανόν της Πατρίδος. Την προστασίαν αυτήν η ξυλοκυβέρνησις του Δεμερτζή δεν σας την παρέχει. Ο Τσαλδάρης και ο Σοφούλης όταν ήταν τα κόμματά των εις την αρχήν δεν σας την έδωκαν. Καθήκον σας συνεπώς ιερόν είναι να ψηφίσετε παντού τους Κονδυλο–Θεοτοκικούς υποψηφίους και πάρητε μαζί σας όλους του συγγενείς και φίλους σας». Η προκήρυξη σώζεται στο Ηλίας Λεφούσης, *Το εργατικό κίνημα του Βόλου 1881–1936* (Βόλος: 1985), 245–246.

⁷² *Αρκαδικός Τύπος* (Τρίπολης), 19-1-1936.

σης, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, σε συγκέντρωση παλαιών πολεμιστών, στις 12 Ιανουαρίου 1936, κυριαρχούσε ένα κλίμα πολιτικής χειραφέτησης των παλαίμαχων και για αυτό «η μάζα ανάγκασε» τους ομιλητές «να μη μιλήσουν υπέρ του Κονδύλη». ⁷³

Ο κεντρικός ρόλος που δόθηκε στους παλαιούς πολεμιστές από τη ΓΛΡΕ αναδεικνύεται από τους υποψήφιους που συμπεριλήφθηκαν στα ψηφοδέλτιά της. Στον κονδυλικό συνδυασμό της πρωτεύουσας συμμετείχαν μεταξύ άλλων ο πάλαι ποτέ επίστρατος του 1916 Αντώνιος Λιβιεράτος, ⁷⁴ ο παλαίμαχος του 1897 Αντώνιος Αθηνογένης ⁷⁵ καθώς και

⁷³ *Ριζοσπάστης*, 13-1-1936.

⁷⁴ Ο δικηγόρος Αντ. Λιβιεράτος (1896-1989) ήταν το 1916 μέλος των Επίστρατων της Συνοικίας της Μητροπόλεως στην Αθήνα. Το Δεκέμβριο του 1916 εμφανιζόταν στο διοικητικό συμβούλιο του Συνδέσμου Ριζοσπαστών Επιστράτων που προέκυψε μετά τη διάσπαση του Πανελληνίου Συνδέσμου Επιστράτων. Ήταν γιος του αντισταγγελέα Ανδρέα Λιβιεράτου, ο οποίος παρείχε δικαστική κάλυψη στους Επίστρατους. Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΔΙΑ), 1918, φάκ. 13, υπ. 2, “Ligue Panhellenique des Reservites”. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996), 103-104.

⁷⁵ Ο Αντώνιος Αθηνογένης (1875-1963), γόνος επιφανούς οικογένειας της Σμύρνης, σπούδασε Νομική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και κατατάχθηκε εθελοντικά στον πόλεμο του 1897, ενώ κατά την εμπόλεμη περίοδο 1912-22 βοηθούσε Μικρασιάτες εθελοντές να καταταχθούν στον ελληνικό στρατό. Επί κυβερνήσεως Κονδύλη υπηρέτησε ως υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (10 Οκτωβρίου-30 Νοεμβρίου 1935). Αλεξάνδρα Δεσποτοπούλου-Μαρία Φουντουλάκη, «Οδωνυμικά της Νέας Σμύρνης. Οι ονομασίες των οδών» (πτυχιακή εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2004), 46· gslegal.gov.gr/?p=1006 (ανάκτ. 27-5-2021).

οι αδερφοί Γεώργιος και Σταμάτης⁷⁶ Μερκούρης.⁷⁷ Πέρα από τα στελέχη πρώτης γραμμής, πολυάριθμοι παλαιόμαχοι κατήλθαν στον εκλογικό αγώνα πανελλαδικά. Στον Πειραιά υποψήφιος ήταν ο Ιωάννης Μητρόπουλος, ιδρυτικό μέλος της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Πειραιώς,⁷⁸ στην Πάτρα ο Θεόδωρος Ζαφειρόπουλος (δηλώνοντας μάλιστα ως ιδιότητα αυτή του «προέδρου» της ΑΣΠΠΕ),⁷⁹ στην Αρκαδία ήταν υποψήφιοι ο Ηλίας Αποσκίτης, πρόσωπο του στενού περιβάλλοντος του Κονδύλη, παλαιός πολεμιστής ο ίδιος και υπουργός Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως στην κυβέρνηση Κονδύλη του 1926,⁸⁰ και ο πρώην μεταξικός Θεόδωρος Τουρκοβασίλης, παλαιός πολεμιστής και

⁷⁶ Ο Σύνδεσμος Παλαιών Πολεμιστών Πίστις–Πατρίς, ο οποίος είχε ως καθοδηγητή «εκ του αφανούς» το Στ. Μερκούρη, προέτρεπε προεκλογικά «άπαντας τους εφέδρους και Παλαιούς Πολεμιστάς, όπως με φανατισμόν ψηφίσωσι τους συνδυασμούς του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος, διότι ο Αρχηγός αυτού Στρατηγός κ. Γεώργιος Κονδύλης είναι ο μόνος υποστηρικτής του δικαίου των εφεδρών». *Εθνική*, 9-1-1936. Ο Στ. Μερκούρης στις προεκλογικές φωτογραφίες του στην κονδυλική *Εθνική* ήταν μάλιστα ντυμένος με τη στρατιωτική του στολή. Βλ. το πρωτοσέλιδο της *Εθνικής*, 13-1-1936. Για τη σχέση Μερκούρη με την οργάνωση Πίστις-Πατρίς βλ. ΙΑΜΜΠ, Αρχείο ΕΒ φάκ. 109, Ι. Παπαγρηγοράκης [διευθυντής Ειδικής Ασφάλειας] προς Αρχηγείον Χωροφυλακής, Αθήνα, 8 Ιουνίου 1931, «Περί της παρατηρούμενης πολιτικής κινήσεως». Αμφότεροι οι αδελφοί Μερκούρη, μαζί με τον πατέρα τους Σπυρίδωνα θεωρούνταν πολιτικοί σύμβουλοι των Επιστράτων το 1916. ΥΔΙΑ, 1918, φάκ. 13, υπ. 2, “Ligue Panhellenique des Reservites.”

⁷⁷ Βλ. το ψηφοδέλτιο στην *Εθνική*, 10-1-1936. Από αυτούς τους υποψηφίους 6 (Αντ. Αθηνογέννης, Αντ. Λιβιεράτος, Στ. Μερκούρης, Γ. Ράλλης, Γ. Τσόχας, Κ. Ψαρράς) ήταν υποψήφιοι με τους Λαϊκούς στις εκλογές της 9^{ης} Ιουνίου 1935 (βλ. *Ακρόπολις*, 5-6-1935) και 3 (Γ. Στράτος, Ι. Ράλλης, Γ. Ζωγράφος) με την Ένωση Βασιλοφρόνων (βλ. *Αθηναϊκή*, 3-6-1935).

⁷⁸ *Εθνική*, 26-1-1936.

⁷⁹ *Νεολόγος* (Πατρών), 6-1-1936. Τη δεδομένη χρονική στιγμή η ΑΣΠΠΕ ήταν διαιρεμένη μεταξύ των παρατάξεων του Θ. Ζαφειρόπουλου και του Χρ. Κωστόπουλου, με αμφότερους να θεωρούν εαυτούς ως νόμιμους προέδρους. Για το ρήγμα που ξεκίνησε στο παλαιοπολεμιστικό συνέδριο του Οκτωβρίου του 1935, βλ. Μακρής, ό.π., 710, 713-715.

⁸⁰ Ο Αποσκίτης κατατάχθηκε εθελοντικά στους Βαλκανικούς Πολέμους και σταδιακά ως στρατιωτικός ιατρός έως το 1923 ανήλθε στο βαθμό του αρχίατρου (αντισυνταγματάρχης). Γιώργος Σακαγιάννης, «Απόστρατος, κοινωνία & πολιτική από το Μεσοπόλεμο στη Μεταπολίτευση» (μετ. διπλ. εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010), 135· Μερκούρης, ό.π., 137. Βλ. την προεκλογική επιστολή του Αποσκίτη που εκθειάζε το έργο του Κονδύλη για τους παλαιούς πολεμιστές στον *Αρκαδικό Τύπο* (Τρίπολης), 22-12-1935.

αυτός.⁸¹ Στα Ιωάννινα επικεφαλής του συνδυασμού ήταν ο έφεδρος αξιωματικός Χρήστος Ζικήδης,⁸² ενώ στη Λάρισα ο Τάκης Χατζηπύρρος, ο οποίος δήλωνε «αχρωμάτιστος Παλαιός Πολεμιστής»⁸³ και στη Φλώρινα ο μακεδονομάχος Γεώργιος Τσόντος Βάρδας.⁸⁴ Στο κονδυλικό ψηφοδέλτιο στη Θεσσαλονίκη συμπεριλαμβανόταν ο πρόεδρος της Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών Μακεδονίας Μάνθος Ματθαίου,⁸⁵ ένα πρόσωπο που πρωταγωνίστησε αργότερα στις παλαιοπολεμικές εξελίξεις επί μεταξικού καθεστώτος, ενώ είχε και επαφές με το διεθνές παλαιοπολεμιστικό κίνημα.⁸⁶ Ο Ματθαίου υπερθεμάτιζε την ιδιότητα του Κονδύλη ως προστάτη των εφέδρων χαρακτηρίζοντας τον ΑΝ ως «αποκλειστικόν έργον» του, επιτιθέμενος ταυτόχρονα στους Λαϊκούς που υποστήριζαν ότι επρόκειτο για μία απλή αντιγραφή του σχεδίου νόμου της επιτροπής Κανελλόπουλου.⁸⁷ Σε περιοδεία του στα χωριά Επανωμή και Τρίλοφο, ο Ματθαίου καλούσε τους παλαιούς πολεμιστές «όπως ψηφίσωσι με φανατισμόν τον συνδυασμόν της Ριζοσπαστικής Ενώσεως, η οποία και μόνον εγγυάται ν' απαλλάξη την χώραν και τας πτωχάς τάξεις από τον ζυγόν της πλουτοκρατίας», ενώ στα χωριά Χαλάστρα, Σίνδο και Ίγγλις, ανέπτυξε τη σημασία του παλαιοπολεμιστι-

⁸¹ Ο Τουρκοβασιλης είχε αποχωρήσει από το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων και είχε ιδρύσει το Κόμμα Εθνικοφρόνων. Είχε πολεμήσει στους Βαλκανικούς Πολέμους και τραυματίστηκε το Δεκέμβριο του 1912. Στις 21 Φεβρουαρίου 1912 ήταν ο αγγελιοφόρος που μετέφερε την επιστολή παράδοσης των Τούρκων στο Μπιζάνι. Ρεβέκα Γαλανού–Τουρκοβασιλη, *Θεόδωρος Τουρκοβασιλης. Ιστορική αναφορά* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2000), 20-23. Για τις υποψηφιότητες του νομού Αρκαδίας, βλ. ψηφοδέλτιο στον *Αρκαδικό Τύπο* (Τρίπολης), 19-1-1936.

⁸² Όπως τονίζοταν στην παρουσίασή του ο Ζικήδης ήταν «έφεδρος αξιωματικός του Πυροβολικού, υπηρετήσας εις όλα τα μέτωπα, επιδείξας απaráμιλλον ανδρείαν». *Ελευθερία* (Ιωαννίνων), 16-1-1936.

⁸³ *Νέα Ελλάς* (Βόλου), 15-1-1936.

⁸⁴ Βλ. το ψηφοδέλτιο στον *Ταχυδρόμο* (Θεσσαλονίκης), 18-1-1936. Ο Τσόντος Βάρδας είχε τοποθετηθεί Γενικός Διοικητής Κρήτης επί πρωθυπουργίας Κονδύλη (Οκτώβριος–Νοέμβριος 1935)· gslegal.gov.gr/?p=1006 (ανάκτ. 27-5-2021).

⁸⁵ Βλ. το ψηφοδέλτιο στον *Ταχυδρόμο* (Θεσσαλονίκης), 20-1-1936.

⁸⁶ Μακρής, ό.π., 766-769, 849-851, 1032-1033.

⁸⁷ Μάνθος Ματθαίου, «Ο νόμος περί παλαιών πολεμιστών είναι αποκλειστικόν έργον του κ. Κονδύλη», *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 28-12-1935.

κού νόμου Κονδύλη και «αποθεώθη κυριολεκτικώς υπό των Παλαιών Πολεμιστών».⁸⁸

Στις παραμονές των εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 είχε αποκρυσταλλωθεί ο ομφάλιος λώρος μεταξύ παλαιοπολεμιστικού κόσμου και Κονδύλη. Δυστυχώς, είναι δύσκολο να υπολογίσουμε πόσοι παλαιοί πολεμιστές-ψηφοφόροι της ΓΛΡΕ πήγαν να ψηφίσουν έχοντας την εικόνα του Κονδύλη στο πέτο τους. Εντούτοις, τα ψηφίσματα και οι ανακοινώσεις παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων στον Τύπο μάς παρέχουν την εικόνα ότι σημαντικό μέρος αυτών εκδηλώθηκε ανοιχτά υπέρ του, έχοντας ως γνώμονα την παλαιοπολεμιστική πολιτική του.⁸⁹ Η ταύτιση του Κονδύλη με την προστασία των παλαιών πολεμιστών απέναντι στην κάλπη, περιγραφόταν περίτρανα από μία εφημερίδα των Τρικάλων: «Ο κόσμος των παλαιών πολεμιστών ετάχθη σύσσωμος παρά το πλευρόν του προστάτου του κ. Κονδύλη. [...] Ο περίφημος προστατευτικός νόμος, τον οποίον κατώρθωσαν Βενιζελικοί και Τσαλδαρικοί να αναστείλουν [...] είναι έργον του κ. Κονδύλη. Και το έργον αυτό το ανέτρεψαν οι Βενιζελο-Τσαλδαρικοί. Οι παλαιοί πολεμιστές αν θέλουν τον νόμον θα ψηφίσουν Κονδύλην. [...] Ο κ. Κονδύλης έκαμε το καθήκον του προς εκείνους που συνεπολέμησαν μαζί του. Τώρα είναι η σειρά των να κάμουν και ούτοι το ιδικόν των. Και θα το κάνουν ασφαλώς».⁹⁰

Από τις περιπτώσεις υποψηφίων παλαιών πολεμιστών αυτές που μας παρέχουν μία εικόνα για την «παλαιοπολεμιστική ψήφο» είναι κυρίως οι υποψηφιότητες των Ματθαίου, Ζαφειρόπουλου, Τσόντου Βάρδα, Μητρόπουλου, Ζηκίδη και Χατζηπύρρου, καθώς αυτές απευθύνονταν σε ψηφοφόρους παλαιούς πολεμιστές. Οι υπόλοιποι ήταν πολιτικοί καριέρας που, μολονότι είχαν υπηρετήσει κατά την εμπόλεμη περίοδο,

⁸⁸ *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 21 και 23-1-1936. Επίσης, στο 16^ο εκλογικό τμήμα της πόλης κονδυλικός εκλογικός αντιπρόσωπος ορίστηκε ο παλαιός πολεμιστής (έφεδρος υπολοχαγός) Κωνσταντίνος Φωκάς. ΕΛΙΑ, Αρχείο Κωνσταντίνου Φωκά, φάκ. 1, Δήλωσις Συνδυασμού Γενικής Λαϊκής Ριζοσπαστικής Ενώσεως, Θεσσαλονίκη, 20 Ιανουαρίου 1936. Ενδεχομένως να υπήρχαν και άλλοι παλαιοί πολεμιστές υποψήφιοι, ωστόσο δεν έχει καταστεί δυνατό να ταυτοποιηθεί η ιδιότητά τους αυτή.

⁸⁹ Ενδεικτικά βλ. τις δεκάδες ανακοινώσεις παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων που δήλωναν τη στήριξή τους στον Κονδύλη στον *Ταχυδρόμο* (Θεσσαλονίκης), 21 και 23-1-1936.

⁹⁰ *Θάρρος* (Τρικάλων), 19-1-1936.

είχαν ήδη κάποια πορεία στην πολιτική και τα δικά τους δίκτυα ψηφοφόρων (π.χ. Μερκούρης, Τουρκοβασίλης, Αποσκίτης, Λιβιεράτος κ.λπ.) και ως εκ τούτου δεν πολιτεύτηκαν με αποκλειστική στόχευση την εφεδρική ψήφο. Ο Γ. Τσόντος Βάρδας, ο οποίος ήταν ήδη βουλευτής και είχε ήδη ένα εκλογικό δίκτυο, μολονότι κατέλαβε την πρώτη θέση στη Φλώρινα με 1.173 ψήφους, ήτοι 5,04% επί των συνολικών ψηφισάντων, δεν κατάφερε να εκλεγεί καθώς η κονδυλική παράταξη δεν έβγαλε έδρα σε αυτή την περιφέρεια. Από τις αμιγώς παλαιοπολεμιστικές υποψηφιότητες περισσότερες ψήφους σε απόλυτο αριθμό έλαβε ο Μ. Ματθαίου με 2.678 ψήφους ερχόμενος πέμπτος σε σύνολο 22 υποψηφίων, σταυρώνοντάς τον σχεδόν το ¼ των κονδυλοθεοτοκικών ψηφοφόρων της Θεσσαλονίκης (24,17%) καθώς και το 2,88% του συνόλου των ψηφισάντων. Ο Θ. Ζαφειρόπουλος στην Αχαΐα ήρθε πέμπτος (τρίτος επιλαχών) με 1.814 ψήφους (4,45% επί των συνολικών ψήφων), στα Ιωάννινα ο Χρ. Ζηκίδης έλαβε την όγδοη θέση με 138 ψήφους και ο Δ. Χατζηπύρρος στη Λάρισα ήρθε δέκατος με 1.824 ψήφους. Κανείς ωστόσο εξ αυτών δεν κατάφερε να εκλεγεί.⁹¹ Μία ακόμα εικόνα για την ψήφο των παλαιών πολεμιστών υπάρχει και για το νομό Μεσσηνίας, όπου ο πολιτευτής των Φιλελευθέρων αντιστράτηγος ε.α. Διονύσιος Σταυριανόπουλος παραδεχόταν πως παρά τον αγώνα που έκανε για να αναδείξει ότι ο νόμος Κονδύλη ήταν «δυσεφάρμοστος και αντιλαϊκός», αναφερόμενος κυρίως στην οικονομική επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού, «οι έφεδροι παλαιοί πολεμιστάι μας κατεψήφισαν αναδείξαντες νικητάς τους αντιπάλους μας» δηλαδή την «Κονδυλοθεοτοκική παράταξη».⁹²

Η παρακολούθηση της πολιτικής του Κονδύλη έναντι των παλαίμαχων ήδη από το 1932 έως τις εκλογές του 1936 εξηγεί γιατί πολυάριθμες παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις από όλη τη χώρα τάχθηκαν δημοσίως υπέρ του, καλώντας τα μέλη τους να υπερψηφίσουν τους συνδυασμούς του. Για παράδειγμα, μία «επιτροπή παλαιών πολεμιστών» καλούσε τους παλαίμαχους να «διαρρήξουν» οποιοδήποτε δεσμό και εάν έχουν με κάποιο κόμμα και να ψηφίσουν «μετά φανατισμού υπέρ του

⁹¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1938), 4, 7, 13, 17, 25, 28, 34, 41. Συγκεντρωτικά αποτελέσματα των παλαιών πολεμιστών υποψηφίων και σε Μακρής, ό.π., 1044.

⁹² Διονύσιος Σταυριανόπουλος, «Οι παλαιοί πολεμιστάι», *Ελεύθερον Βήμα*, 1-3-1936.

Εθνικού Λαϊκού Ριζοσπαστικού Κόμματος», το οποίο «εγγυάται» την προστασία τους, ενώ τα μέλη της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Τρίπολης «εδήλωσαν την αφοσίωσιν και την ευγνωμοσύνην ολοκλήρου της τάξεως των παλαιών πολεμιστών Αρκαδίας» στον Κονδύλη και του ανακοίνωσαν ότι θα ψήφιζαν «εκθύμως» το συνδυασμό του.⁹³

Η σύνδεση αυτή εξηγεί γιατί την επαύριο του θανάτου του δεκάδες παλαιοπολεμιστικές οργανώσεις εξέδωσαν ψηφίσματα για το χαμό του «ενδόξου στρατηγού και μεγάλου ευεργέτου των παλαιών πολεμιστών Γεωργίου Κονδύλη». Την ημέρα της κηδείας του, μέλη του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών «εν φάλαγγι μετά των παρασήμων» κατευθύνθηκαν στο μητροπολιτικό ναό των Αθηνών για την εξόδιο ακολουθία. Η παρουσία τους εκεί κορύφωσε τη θλίψη καθώς «οι Παλαιοί Πολεμισταί δεν δύνανται να συγκρατήσουν τα δάκρυά των», ενώ απευθυνόμενος σε αυτούς ο κονδυλικός *Ταχυδρόμος* έγραφε: «πάει ο Πατέρας σας, ο συμπολεμιστής σας».⁹⁴ Ακόμα και μετά το θάνατο του Κονδύλη, το πρόσωπό του, το οποίο είχε συνδεθεί με το νομοθέτημα-σταθμό για τους παλαιούς πολεμιστές, παρέμενε σταθερό σημείο αναφοράς.⁹⁵ Οι θέσεις του ΕΡΚ για τους παλαιούς πολεμιστές διατηρήθηκαν και μετά το θάνατο του Κονδύλη. Στη διαδικασία των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Ιωάννη Μεταξά, στις 27 Απριλίου 1936, ο βουλευτής Τρικάλων της ΓΛΡΕ Ιωάννης Λίτσος ανέφερε ρητά ότι η αναστολή του νόμου Κονδύλη για τους παλαιούς πολεμιστές αποτελούσε ένα από τα βασικά σημεία ασυμφωνίας με τη νέα κυβέρνηση και λόγος κατάψήφισής της από το κόμμα του.⁹⁶

Όπως γίνεται κατανοητό, στις παλαιοπολεμιστικές εξελίξεις της περιόδου 1932-36 ο Κονδύλης είναι σταθερά παρών και θα μπορούσαμε να πούμε ότι προσπαθεί να προσεταιριστεί τις οργανώσεις και τα συνέδρια των παλαιών πολεμιστών προς όφελός του. Ο «Κεραυνός» επιδίωκε να δημιουργήσει ένα κοινωνικό έρεισμα όχι απλώς για το κράτος, όπως διακήρυξε στην έναρξη του συνεδρίου του Μαΐου 1934, αλλά και

⁹³ *Εθνική*, 12-1-1936.

⁹⁴ *Εθνική*, 2-2-1936· *Ταχυδρόμος* (Θεσσαλονίκης), 2 και 3-2-1936.

⁹⁵ Ενδεικτικά βλ. *Πανεφεδρική*, 7-6-1936· Θάνος Ν. Μεταξάς, *Ανδρέας Κονδάκης. Ο Αρχηγός των Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών. Σαράντα άρθρα του για την Ελλάδα* (Αθήναι: 1942), 58.

⁹⁶ *Επίσημα πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Γ' Αναθεωρητική. Συνεδριάσεις Α'-Θ' (2 Μαρτίου 1936-30 Απριλίου 1936)* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1938), 65.

για τον ίδιο. Στο συνέδριο του Οκτωβρίου του 1935 η πολιτική του Κονδύλη για την παλινόρθωση υποστηριζόταν αναφανδόν από το συνέδριο, στο οποίο ένα μέλος του προεδρείου τον προσφώνησε ως «ύπατο του έθνους στρατιώτη». Εν συνεχεία, ο προστατευτικός νόμος του Κονδύλη αποτέλεσε το αποκορύφωμα των ευεργετημάτων του κράτους προς τους παλαίμαχους μεσοπολεμικά, και για αυτό το λόγο καθιέρωσε στην εφεδρική συνείδηση τον Κονδύλη ως «προστάτη» των παλαιών πολεμιστών ακόμα και μετά το θάνατό του.

Οι παλαίμαχοι ένιωθαν δικαιωμένοι από τον ΑΝ, όμως ο επικεφαλής της ΑΣΠΠΕ δήλωνε το Δεκέμβριο του 1935 ότι ο νόμος Κονδύλη «δεν περιλαμβάνει παρά ελάχιστα από τα παρά πάντων αναγνωρισθέντα δίκαιά μας».⁹⁷ Βεβαίως όσο γενναιόδωρο και εάν είναι ένα προνοιακό σύστημα, οι βετεράνοι εν γένει συνεχίζουν να αξιώνουν τη διεύρυνσή του.⁹⁸ Αυτή την επιδίωξη θέλησε να εκμεταλλευτεί πολιτικά ο Κονδύλης με συνεχείς εξαγγελίες υπέρ των παλαιών συμπολεμιστών του την τριετία 1932-36, επιστέγασμα των οποίων ήταν αναμφίβολα ο ΑΝ της 28^{ης} Οκτωβρίου 1935. Ο «Κεραυνός» εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο την αναστολή του νομοθετήματος μετά την απομάκρυνσή του από την εξουσία και με αυτό τον τρόπο εξαργύρωσε εκλογικά την εικόνα του προστάτη των παλαιών πολεμιστών που είχε σταδιακά οικοδομήσει. Ο πρόωρος όμως θάνατός του καθώς και το γεγονός ότι οι εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 ήταν οι τελευταίες του Μεσοπολέμου ακύρωσαν την προοπτική περαιτέρω κομματικοποίησης του παλαιοπολεμιστικού κόσμου.

⁹⁷ Χρ. Κωστόπουλος, «Ο αγών των υπομνημάτων έληξε», *Εφημερίς των Παλαιών Πολεμιστών*, 15-12-1935.

⁹⁸ Crotty et al., *ό.π.*, 170.

Παναγιώτα Γκάτσιου

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ:

ΕΛΛΗΝΕΣ ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ
ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ (1941-1944)

Εισαγωγή: Οι «ανώνυμοι» της Ιστορίας

Σύμφωνα με τη Σχολή των *Annales*, η «ιστορία των ανωνύμων», μεταξύ άλλων, φιλοδοξεί να εκθέτει και να αναλύει τις συμπεριφορές του μέσου ανθρώπου ή μίας ομάδας ανθρώπων με κοινά χαρακτηριστικά τη στιγμή που η επικαιρότητα της εποχής τους, τους καλεί να λάβουν δράση.¹ Μία ομάδα αυτού του είδους συγκρότησαν κατά την περίοδο 1941-1944 όσοι Έλληνες εργάστηκαν ως διερμηνείς και μεταφραστές,² οικειοθελώς ή αναγκαστικά, στις κατά τόπους γερμανικές, στρατιωτικές και πολιτικές, υπηρεσίες.

Στόχος του παρόντος άρθρου, λοιπόν, είναι να εξετάσει ακριβώς το ρόλο που διαδραμάτισαν στην κατοχική περίοδο όσοι γερμανομαθείς λειτούργησαν ως «γρανάζια» της ναζιστικής πολεμικής μηχανής. Επιχειρείται, έτσι, οι διερμηνείς να «βγουν» από την ανωνυμία τους κι ως αποτέλεσμα να τεθεί υπό το μεγεθυντικό φακό της ιστορίας της περιόδου ένα σχεδόν άγνωστο επιστημονικό πεδίο.

Από τη γλωσσομάθεια στη διερμηνεία

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, παρά τις κατακλυσμιαίες συνέπειές του, επέδρασε θετικά, θα έλεγε κανείς, σε συνδυασμό, βέβαια, και με άλλους παράγοντες, στο πεδίο της επαγγελματοποίησης της μετάφρασης/διερμηνείας με πλήρη ορισμό του περιεχομένου της, καθορισμό κανόνων δεοντολογίας και ηθικής. Οι δίκες των εγκληματιών πολέμου στη Νυρεμβέργη μνημονεύονται από τους ειδικούς σε θέματα διερμηνείας, ως η πρώτη αρχή στην αναγνώριση μιας αυτόνομης ε-

¹ Georg G. Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα* (Αθήνα: Νεφέλη, 1999), 79-80.

² Ο διαχωρισμός των εννοιών σχετίζεται με τα γραπτά ή προφορικά αποτελέσματα των δύο διαδικασιών. Η διερμηνεία ταυτίζεται περισσότερο με την προφορικότητα, ενώ η μετάφραση με το γραπτό λόγο. Στην παρούσα εργασία, ο λόγος αφορά τους διερμηνείς ως επαγγελματική συσσωμάτωση. Στο χρονικό πλαίσιο στο οποίο εξετάζεται δεν γινόταν σαφής διαχωρισμός των δύο δραστηριοτήτων, πράγμα που σημαίνει ότι διερμηνείς και μεταφραστές συχνά ταυτίζονταν και αναλάμβαναν τόσο γραπτές όσο και προφορικές εργασίες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επρόκειτο για κανόνα χωρίς εξαιρέσεις.

παγγελματικής τάξης διερμηνέων, η οποία προηγουμένως δεν υπήρχε.³ Με άλλα λόγια, οι διερμηνείς έπαψαν να θεωρούνται απλοί γλωσσομαθείς. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, καθίσταται εξαιρετικά δύσκολος ένας ορισμός για το πλαίσιο της δράσης των ατόμων αυτών στο πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα.

Από την άλλη πλευρά, οι ίδιοι ειδικοί συμφωνούν στο γεγονός πως η επαγγελματοποίηση, μετά το 1945, έμοιαζε με το αποκορύφωμα συνεχών ζυμώσεων στον κλάδο αυτόν ως αποτέλεσμα της μεγάλης ζήτησης για γλωσσομαθείς εξαιτίας των συγκρούσεων και πολέμων στο πρώτο μισό του αιώνα.⁴

Καθώς, λοιπόν, δεν υφίσταντο συγκεκριμένες δομές για την εκπαίδευση και κατάρτιση διερμηνέων και δη στρατιωτικών ή πολεμικών διερμηνέων, η αυξημένη ζήτηση για πλήρωση τέτοιων θέσεων καλυπτόταν, συνήθως, από γηγενείς οι οποίοι γνώριζαν, ακόμα και σε κατώτερο από το αναμενόμενο επίπεδο, την απαιτούμενη γλώσσα.⁵ Το σημείο αυτό, η επιλογή δηλαδή μη επαγγελματιών –που την προηγούμενη ημέρα δεν ήταν διερμηνείς και ούτε είχαν εκπαιδευτεί ως τέτοιοι– καταδεικνύει την άμεση και επιβεβλημένη ανάγκη για γλωσσική διαμεσολάβηση μεταξύ των εκάστοτε αντιμαχόμενων μερών. Με πιο απλά λόγια, οι γλώσσες «πηγαίνουν» στον πόλεμο, εκεί όπου η εκατέρωθεν επικοινωνία δεν είναι απρόσκοπτη.⁶

Η γλωσσική επικοινωνία και διαμεσολάβηση δύναται, υπ' αυτές τις συνθήκες, να διαδραματίσει ρόλο–κλειδί σε πολεμικές περιόδους, εάν μάλιστα αναλογιστεί κανείς και τις ποικίλες παραμέτρους γύρω από το ζήτημα. Παρόλο που, η ίδια η διαδικασία επιλογής και τοποθέ-

³ Hilary Footitt–Michael Kelly (επιμ.), *Languages at War: Policies and Practices of Language Contacts in Conflict* (Χάμσαϊρ: Palgrave Macmillan, 2012), 202.

⁴ Jesus Baigorri-Jalon, “Wars, Languages and the role(s) of interpreters,” στο *Les liaisons dangereuses: langues, traduction, interpretation* (Beyrouth, Lebanon: Dec. 2010), 173-204, 174· Maria Gomez-Amich, “The vital role of conflict interpreters,” *Nawa Journal of Language and Communication* 7, no. 2 (December 2013): 15-28, 16, όπου οι συγκρουσιακές συνθήκες θεωρούνται ιδανικές για την εκμάθηση και πρακτική άσκηση ξένων γλωσσών.

⁵ Yolanda Moreno-Bello, “The War Interpreter: Needs and Challenges of Interpreting in Conflict Zones,” στο *(Re)visiting Ethics and Ideology in Situation of Conflicts*, επιμ. Carmen Valero Garcés (Αλκαλά ντε Ενάρες: Universidad de Alcalá/Servicio de Publicaciones, 2015), 65-71, 65-66.

⁶ Baigorri-Jalon, ό.π., 180.

τησης των διερμηνέων στις θέσεις τους, ήταν όντως δύσκολη, περισσότερο περίπλοκη ήταν οι συνθήκες υπό τις οποίες εργάζονταν οι διερμηνείς. Αυτό το σημείο, όμως, είναι και το περισσότερο ερευνητικά «παρθένο» στην ερμηνεία του, δεδομένης της πραγματικά εμφανούς έλλειψης πηγών. Εκτός από αυτοβιογραφικά κείμενα και μαρτυρίες, οι μοναδικές, ίσως, καταγραφές για τη δράση διερμηνέων περιλαμβάνονται σποραδικά σε αφηγήσεις τρίτων, επί παραδείγματι κρατουμένων που ανακρίθηκαν με τη βοήθειά τους. Ακόμη και σε τέτοιου είδους πρωτογενές υλικό ή στρατιωτικά και κρατικά έγγραφα, τα στοιχεία είναι μόνο πληροφοριακά για τα άτομα, περιορίζοντας τη γνώση για τους διερμηνείς σε πραγματολογική.⁷ Ερωτήματα όπως η πηγή της γλωσσομάθειάς τους ή των συνθηκών της εργασίας και του ρόλου τους στο πλαίσιο της εμπόλεμης κατάστασης παραμένουν απάντητα.

Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες, μετά από τις πολεμικές επιχειρήσεις, ακολουθούσε στρατιωτική κατοχή, ο ρόλος των γηγενών –ή και μη– διερμηνέων ήταν, αρχικά, να μεταφέρουν στον κατεχόμενο λαό το μήνυμα του κατακτητή για την άφιξή του. Συνηθέστερα, αυτό είχε να κάνει με τις ειρηνικές προθέσεις του αλλά και τη «θετική» παρουσίαση της νέας τάξης πραγμάτων που θα εφαρμοζόταν στο εξής.⁸ Από την έναρξη μίας κατοχής αυτού του είδους, ο ρόλος αυτός επεκτεινόταν και γινόταν πολυσήμαντος, δεδομένου ότι η διάκριση των καθηκόντων τους δεν ήταν σαφής, αλλά τοποθετούνταν σε ποικίλες θέσεις σε στρατιωτικές ή πολιτικές υπηρεσίες: μεταφράσεις εγγράφων, υποκλοπές μηνυμάτων, προπαγάνδα, ανακρίσεις κρατουμένων, παρακολούθησεις πιθανών στόχων, συμμετοχή σε συλλήψεις, καθημερινή επαφή με πολίτες και αρκετές ακόμα εργασίες που αναπροσαρμόζονταν ανάλογα με τις ανάγκες.⁹

⁷ Svetlana Probirskaja, “Between Ideology and Ethnicity: Soviet Intermediaries in Military Conflicts between the Soviet Union and Finland,” στο: *Translation und “Drittes Reich”–Menschen Entscheidungen Folgen*, επιμ. D. Andres–J. Richter– L. Schipped (Βερολίνο: Frank & Timme, 2016), 206.

⁸ Oleg Beyda, “Rediscovering Homeland: Russian Interpreters in the Wermacht, 1941-1943,” στο *Communication, Interpreting and Language in Wartime: Historical and Contemporary Perspectives*, επιμ. Amanda Laugessen–Richard Gehrman (Ρέντινγκ/Χάμσαϊρ: Palgrave Macmillan, 2020), 131-152, 131.

⁹ Probirskaja, ό.π., 206.

Το παραπάνω πλαίσιο που τέθηκε για να περιγράψει τις βασικές λειτουργίες του υπό εξέταση ζητήματος επιδέχεται αναθεωρήσεων, στο βαθμό που οι μελετητές ερευνούν συγκεκριμένες περιπτώσεις οι οποίες και έχουν τα δικά τους μοναδικά χαρακτηριστικά. Τέτοιες περιπτώσεις εξετάζονται παρακάτω.

Πηγές γερμανοφωνίας και γερμανομάθειας στην προπολεμική Ελλάδα

Πριν προσπαθήσει κανείς να μιλήσει για την επί τω έργω δράση των διερμηνέων και των γερμανομαθών στην Ελλάδα της Κατοχής, θα πρέπει να ερευνήσει την πηγή ή τις πηγές της γερμανοφωνίας τους. Αυτό σημαίνει να αναζητηθεί το πώς και το γιατί οι άνθρωποι αυτοί κατείχαν τη συγκεκριμένη γλωσσική δεξιότητα, η οποία είτε αποδείχθηκε εξαιρετικά χρήσιμη για τους κατακτητές και ταυτόχρονα επικίνδυνη για τους γλωσσομαθείς είτε ένα «βολικό» εργαλείο για τους ίδιους (τους διερμηνείς), καθιστώντας τους προνομιούχους στον αγώνα της επιβίωσης εν μέσω των κατοχικών συνθηκών.

Η έρευνα για τις πηγές της γερμανοφωνίας στην Ελλάδα κατέδειξε πως τις διακρατικές σχέσεις, εκτός από τους οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, επηρεάζει και η –κατά τα άλλα– λανθάνουσα παράμετρος του πολιτισμού. Στη διαπίστωση αυτή συνηγορεί και το γεγονός πως παρόλο που Γερμανία και Ελλάδα δεν βρέθηκαν στο ίδιο «στρατόπεδο», στους δύο παγκόσμιους πολέμους τουλάχιστον, οι πολιτιστικοί δεσμοί τους δεν διαρρήχθηκαν, αντίθετα παρέμειναν στενοί, παρά τις ποικίλες διακυμάνσεις.¹⁰

Στο σημείο αυτό εύλογα δημιουργείται το ερώτημα, κατά πόσο ο πολιτισμός θα μπορούσε να έχει σημαίνουσα αξία στη δημιουργία συμμαχιών, αλλά και στη διατήρησή τους, ή αν είχε ένα ρόλο «μπαλαντέρ», όταν οι καταστάσεις το απαιτούσαν. Λίγο έως πολύ, η ιστορία των διακρατικών σχέσεων έχει αποδείξει ότι η ονομαζόμενη «πολιτιστική πολιτική» έχει λειτουργήσει, στην πραγματικότητα, ως άλλος πολιορκητικός κριός. Η Γαλλία, χρησιμοποιώντας ως τέτοιο τον

¹⁰ Μαρία Δημητριάδου, «Οι ελληνογερμανικές σχέσεις κατά τον Μεσοπόλεμο: Η περίπτωση της Telefunken», στο *Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός 20^{ός} αιώνας. Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων*, επιμ. Στράτου Ν. Δορδανά–Νίκου Παπαναστασίου (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018), 111-130, 111.

πολιτισμό της, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, φάνηκε να υποσκελίζει τη Γερμανία στον αγώνα για την πρωτοκαθεδρία στην Ευρώπη.¹¹ Εντούτοις, η τελευταία, και πιο συγκεκριμένα η γερμανική διανόηση, ασχολούταν συστηματικά, από τις αρχές του αιώνα, με τον ελληνικό πολιτισμό, ρίχνοντας «σπόρους» για μια διείσδυση διάφορη της πολιτικο-οικονομικής. Αυτό σήμαινε ότι, με βάση και την ιμπεριαλιστική θεωρία, επιδιωκόταν ενός είδους ανίχνευση ερεισμάτων για τη μελλοντική δημιουργία γερμανικών «προπυργίων» στον ελληνικό χώρο.¹²

Η Ελλάδα, λόγω και των ιδιαίτερων επικρατουσών συνθηκών στο εσωτερικό της αλλά και της γεωστρατηγικής της θέσης, υπήρξε, αφ' ης στιγμής της δημιουργίας της ως κράτος, πόλος έλξης για τους Γερμανούς, δεδομένου του πρώτου της βασιλιά, Όθωνα, και της «στρατιάς» Γερμανών πολιτών, υπαλλήλων, επιστημόνων και διανοούμενων που τον ακολούθησαν. Άλλωστε, το Πανεπιστήμιο Αθηνών ιδρύθηκε το 1837 με σχεδιασμό που παρέπεμπε σε εκείνα της Γερμανίας και με Γερμανούς καθηγητές, «μοίρα» που θα ακολουθούσε και αυτό αλλά και άλλα αντίστοιχα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως το Πολυτεχνείο. Τα πρωτόλεια αυτά εκπαιδευτικά ιδρύματα αποτέλεσαν σημαντικά «προγεφυρώματα» στην άσκηση πολιτιστικής εξωτερικής πολιτικής από το γερμανικό κράτος, συγκεντρώνοντας γύρω τους εξέχουσες προσωπικότητες και από τις δύο πλευρές. Ως τέτοιοι λειτουργούσαν και, από το ίδιο περίπου διάστημα, σύλλογοι γερμανοφώνων με σημαντικότερο εκείνον της «Φιλαδέλφεια», ουσιαστικά το –διαχρονικά– επίκεντρο της ζωής της γερμανικής παροικίας στην Αθήνα, η οποία κατοικούσε, κυρίως, στη συνοικία του Παλαιού Ηρακλείου.¹³ Σύμφωνα με πληροφορίες, ο σύλλογος διοργάνωνε τακτικά μαθήματα εκμάθησης γερμανικών σε Γερμανούς δεύτερης και τρίτης γενιάς.¹⁴ Με κέντρο αυτά αλλά και άλλους θεσμούς, δημιουργήθηκαν δίκτυα

¹¹ Χάγκεν Φλάισερ, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των μεγάλων δυνάμεων και ελληνικές αντιδράσεις, 1930-1960», στο *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χάγκεν Φλάισερ (Αθήνα: Καστανιώτης, 2003), 87-120, 87.

¹² Μαρία Δημητριάδου-Λουμάκη, «Η γερμανική οικονομική και πολιτική διείσδυση στην Ελλάδα τη δεκαετία 1920-1930» (διδ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2010), 10-11.

¹³ https://www.philadel-club.gr/?page_id=3279 (ανάκτ. 30-8-2020).

¹⁴ Από την επικοινωνία της γράφουσας με το σύλλογο, δεν κατέστη δυνατή η παροχή περισσότερων στοιχείων σχετικά με τη δράση του.

επιρροής που θα διατηρούνταν για αρκετά χρόνια και θα λειτουργούσαν ως πρόδρομοι των λεγόμενων, με σύγχρονους όρους, «soft politics»,¹⁵ σύμφωνα πάντα με τη γραμμή που χαρασσόταν από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών. Συμπεραίνεται, λοιπόν, πως η άσκηση πολιτιστικής εξωτερικής πολιτικής εκ μέρους της Γερμανίας δεν ήταν επινόηση του ναζιστικού καθεστώτος. Ωστόσο, στα χρόνια της γερμανικής Κατοχής ήταν καίρια η ποιοτική μεταβολή που συντελέστηκε. Την περίοδο αυτή, η Ελλάδα μετατράπηκε σε πεδίο άσκησης των πολιτιστικών ενεργειών ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος, όπου δεν επιδιωκόταν μόνο η εθνική προβολή της Γερμανίας αλλά και τα βασικά στοιχεία της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας (ρατσισμός, αντισημιτισμός, πολιτιστικός αφανισμός των σλαβικών λαών).¹⁶

Κλασικό παράδειγμα θεσμού γύρω από τον οποίο δημιουργήθηκε δίκτυο πολιτικής επιρροής ήταν το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο.¹⁷ Από την ίδρυσή του (1872), το παράρτημα των Αθηνών, εκτός από τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις και ανασκαφές, διατελούσε κι ως ένα σημείο συνάντησης αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων και άλλων επιστημόνων, που έφερναν σε όσμωση τη γερμανική με την ελληνική διανόηση γύρω από θέματα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Άλλωστε, οι Γερμανοί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν γνωστοί για το φιλελληνισμό και την αρχαιολατρεία τους. Στην περίπτωση που ένα άλμα στο χρόνο είναι δόκιμο, καθώς ο λόγος αφορά τον ίδιο θεσμό, μπορεί κανείς να παρατηρήσει τη διαχρονική ανάμειξη του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην πολιτική, εάν λάβει υπόψη πως μετά την άνοδο του Hitler στην εξουσία το 1933 οι διευθυντές και τα στελέχη του Ινστιτούτου, όχι μόνο ήταν, στην πλειοψηφία τους τουλάχιστον, μέλη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος (NSDAP), αλλά πολύ

¹⁵ Πληθώρα επιστημονικών άρθρων πραγματεύονται θεωρίες σχετικά με «soft politics». Ενδεικτικά βλ. Zamorano Mariano Martín, “Reframing Cultural Diplomacy: The Instrumentalization of Culture under the Soft Power Theory,” *Culture Unbound* 8, no. 2 (2016): 165-186.

¹⁶ Φαίδρα Κουτσούκου, «Η γερμανική πολιτιστική πολιτική στην Ελλάδα, 1933-1967: Τομές και συνέχειες», στο *Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός 20^{ός} αιώνας*, 131-154, 132-133.

¹⁷ Για μία συνοπτική παρουσίαση του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου βλ. ενδεικτικά Katja Sproth (επιμ.), *Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών. Αρχιτεκτονική και ιστορία* (Αθήνα: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο-Παράρτημα Αθηνών, 2018).

περισσότερο λειτουργούσαν ως προπαγανδιστές του νέου καθεστώτος.¹⁸

Και όσο στην ελληνική πρωτεύουσα οι αρχαιολόγοι ασχολούνταν με τα επιτεύγματα της Αρχαίας Ελλάδας, όπως έρχονταν στο φως από τις ανασκαφές, βορειότερα, η «πόλη της γοητευτικής αναρχίας», όπως χαρακτήρισε τη Θεσσαλονίκη το 1888 ο Πρώσος δημοσιογράφος Paul Lindau,¹⁹ βρισκόμενη στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συγκέντρωνε τα περισσότερα, ανάλογα με το μέγεθός της, ξένα εκπαιδευτήρια σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις.²⁰ Ένα από αυτά ήταν και η Γερμανική Σχολή Θεσσαλονίκης.

Το Μάιο του 1888 ο Lindau, μαζί με άλλες εκατό προσωπικότητες της πολιτικής, πνευματικής και οικονομικής ελίτ της Ευρώπης της εποχής, ταξίδεψε από το Βελιγράδι με προορισμό τη Θεσσαλονίκη, εγκαινιάζοντας τη νέα σιδηροδρομική σύνδεση των δύο πόλεων. Η ευθύνη για την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής ανήκε στην, γερμανικών συμφερόντων, εταιρεία «Ανατολικοί Σιδηρόδρομοι».²¹ Το ίδιο ακριβώς έτος, οι «Ανατολικοί Σιδηρόδρομοι» ίδρυσαν στη Θεσσαλονίκη τη Γερμανική Σχολή σε κτίριο στη Συνοικία των Φράγκων, αρχικά, ενώ κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της άλλαξε στέγη αρκετές φορές.

Το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη προηγήθηκε της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, Αθήνας (1896), στην ίδρυση ενός αμιγώς γερμανικού σχολείου, θα μπορούσε να προκαλέσει έκπληξη, εάν δεν λαμβανόταν υπόψη το υπόβαθρο της πρώτης, το οποίο αφενός παρέμενε, ακόμη, πολυπολιτισμικό και αφετέρου συγκέντρωνε έντονη εμπορική δραστηριότητα λόγω του λιμένα της.²² Ένας ακόμη παράγοντας που

¹⁸ Alexandra Kankeleit, «Η ιστορία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών κατά τη διάρκεια της ναζιστικής περιόδου. Μια πρώτη εκτίμηση», *Θέματα Αρχαιολογίας* 2, τεύχ. 1 (2018): passim.

¹⁹ Π.Κ. Ενεπεκίδης, *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια 1875-1912* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1981), 269.

²⁰ Παντελής Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλόφυλων εν Θεσσαλονίκη» *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ' (1910): 155-183, 155.

²¹ Ενεπεκίδης, *ό.π.*, 259.

²² Για μία ενδιαφέρουσα εικόνα της οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Σιώκης, «Η πόλη της Θεσσαλονίκης στα 1910 μέσα από τις σελίδες ενός γαλλικού καταλόγου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», CD-ROM Πρακτικών Διεπιστημονικού Συμποσίου *Η Θεσσαλονίκη τις παρα-*

συνετέλεσε στη δημιουργία του γερμανικού αυτού σχολείου ήταν η πολυπληθής γερμανική παροικία της πόλης.²³

Γι' αυτούς του λόγους, η εταιρεία των «Ανατολικών Σιδηροδρόμων» διέθεσε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για τη δημιουργία του σχολείου και δεσμεύτηκε για ετήσια επιχορήγησή του. Αρχικός στόχος της Σχολής ήταν η φοίτηση των τέκνων των υπαλλήλων της εταιρείας με μειωμένα δίδακτρα, προκειμένου αυτά να γίνουν μέτοχοι της προσφερόμενης ανώτερης εκπαίδευσης και να εργαστούν αργότερα ως στελέχη ποικίλων θέσεων στους κόλπους της εταιρείας. Παρά την οικονομική επιχορήγηση από γερμανικά κεφάλαια, η Σχολή παρέμενε, θεωρητικά τουλάχιστον, μακριά από πολιτικές επιρροές. Είχε, δηλαδή, ένα συμβούλιο (σχολική εφορεία) που διηύθυνε τη λειτουργία του με βάση τα οικονομικά κριτήρια, τις επιχειρησιακές ανάγκες και την προσπάθεια διασύνδεσης με την αγορά της Θεσσαλονίκης.²⁴ Σχεδόν παρόμοια δράση είχαν και τα υπόλοιπα ξένα σχολεία της πόλης, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με τη μερίδα του λέοντος να καταλαμβάνει η γαλλική εκπαιδευτική δραστηριότητα εν είδη ενός άτυπου ανταγωνισμού με τη γερμανική.²⁵

Πέρα, όμως, από την εκπαίδευση μελλοντικών στελεχών της εταιρείας, η Γερμανική Σχολή αποσκοπούσε και στην εμπέδωση της γερμανικής γλώσσας και κουλτούρας πάντα, βέβαια, υπό το πρίσμα ενός παιδαγωγικού ινστιτούτου διεθνούς χαρακτήρα, καθώς στις τάξεις της φοιτούσαν και μη γερμανόφωνοι μαθητές, οι οποίοι συχνά ξεπερνούσαν κατά πολύ τους γερμανόφωνους.²⁶ Το πλουσιότερο αρχείο της

μονές του 1912 (Θεσσαλονίκη 21-23 Σεπτεμβρίου 2012) (Θεσσαλονίκη: Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2015).

²³ Αστέριος Κρεμέτης, *Γερμανική Σχολή Θεσσαλονίκης. Μια πρώτη ιστορική προσέγγιση* (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 2009), 53.

²⁴ Ανδρέας Κ. Μπουρούτης, «Τα ευρωπαϊκά σχολεία της Θεσσαλονίκης (1888-1943): Πολιτιστική και κοινωνική τομή σε πόλη της ύστερης Αυτοκρατορίας» (διδ. διατρ., ΑΠΘ, 2016), 124.

²⁵ Γεώργιος Βαλέτας, «Τα ξένα σχολεία της Θεσσαλονίκης», *Αιολικά Γράμματα* (χ.χ.): 87-90, 226-227.

²⁶ Ανδρέας Κ. Μπουρούτης, «Έλληνες μαθητές στη Γερμανική Σχολή Θεσσαλονίκης» στο *Επιστημονική Επετηρίδα* 9 (2017): 79-93, 80.

Σχολής²⁷ καταδεικνύει εμφανώς την απόλυτη οργάνωση που την χαρακτήριζε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι κατάλογοι που κάθε χρόνο συνέτασσε το σχολικό συμβούλιο με τη σύνθεση του μαθητικού συνόλου, τους οποίους κοινοποιούσε στις αρμόδιες υπηρεσίες στη Γερμανία. Οι κατάλογοι αυτοί περιλάμβαναν τους αριθμούς των μαθητών κατ' έτος, αρρένων και θηλέων, τη μητρική τους γλώσσα, το θρήσκευμα, την υπηκοότητα, τον τόπο γεννήσεως και άλλες πληροφορίες.²⁸ Η μελέτη τους αποδεικνύει την ποικιλότητα που χαρακτήριζε το μαθητικό δυναμικό, καθώς αποτελούν χρήσιμο «εργαλείο» στην αποκωδικοποίηση της ανθρωπογεωγραφίας των μαθητών που φοιτούσαν στη Σχολή. Με τον τρόπο αυτόν γίνεται κατανοητή και η διείσδυση του γερμανικού σχολείου σε όλες τις εθνικές κοινότητες της πόλης και κατ' επέκταση της γερμανικής γλώσσας στην οποία μαθήτευαν οι νέοι. Περιοδικά, θα μπορούσε κανείς να πει πως η πλειονότητά τους δεν ήταν γερμανόφωνοι, έχοντας δηλαδή τη γερμανική ως μητρική τους γλώσσα, ενώ τη μερίδα του λέοντος φαίνεται να καταλαμβάνουν οι ελληνόφωνοι και ισπανόφωνοι μαθητές. Οι τελευταίοι καταχωρούνταν ως τέτοιοι λόγω της ισπανικής διαλέκτου των λατίνιο, την οποία μιλούσαν ως μητρική οι Εβραίοι της πόλης.²⁹

Στην αυγή του 20^{ου} αιώνα η Γερμανική Σχολή είχε επιτύχει να αποκτήσει κύρος και αξιοπιστία ως εκπαιδευτικό ίδρυμα, όπως αποδεικνύεται από τη φοίτηση σε αυτό ενός ευρέος φάσματος μαθητών. Ταυτόχρονα, οι προσπάθειες για συνεχή προσέλκυση μαθητών στους κόλπους του γερμανικού σχολείου ήταν συνεχείς και επισταμένες. Το σχολικό έτος 1910-1911, μάλιστα, συστάθηκαν απογευματινά δωρεάν τμήματα γερμανικών για ενήλικες, καθώς και τμήματα νηπιαγωγείου. Με άλλα λόγια, από πολύ μικρή ηλικία οι νέοι της Θεσσαλονίκης είχαν τη δυνατότητα να γίνουν μέτοχοι της γερμανικής εκπαίδευσης και παιδείας.³⁰ Μετά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο και την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος, η ανάπτυξη συνεχίστηκε με τους ίδιους

²⁷ Θερμές ευχαριστίες οφείλει η γράφουσα στον κ. Αστέριο Κρεμέτη για την ευγενική παραχώρηση φωτοτυπημένων αντιγράφων μεγάλου μέρους του αρχείου της Γερμανικής Σχολής Θεσσαλονίκης.

²⁸ Ιδιωτική Συλλογή Αστέριου Κρεμέτη, λυτά έγγραφα, “Statistische Mitteilungen über die drei ersten Schuljahre 1907/08-1909/10”.

²⁹ Μπουρούτης, «Τα ευρωπαϊκά σχολεία», 128.

³⁰ Μπουρούτης, «Τα ευρωπαϊκά σχολεία», 228-229.

ρυθμούς. Το Δεκέμβριο του 1912 την εδραίωση της Γερμανικής Σχολής ως ακρογωνιαίου λίθου της γερμανικής παρουσίας στις Νέες Χώρες και κατ' επέκταση στην Ελλάδα, επισφράγισε η επίσκεψη στις εγκαταστάσεις της της πριγκίπισσας Σοφίας, συζύγου του διαδόχου Κωνσταντίνου και αδελφής του καίζερ Γουλιέλμου της Γερμανικής Αυτοκρατορίας, καθιστώντας με τον τρόπο αυτόν σαφείς τους δεσμούς των δύο χωρών, τουλάχιστον στην εκπαίδευση.³¹

Την ανοδική πορεία της Σχολής ανέκοψε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Με το ξέσπασμα του πολέμου και την ιδιαίτερη ανάμειξη της Θεσσαλονίκης σε αυτόν, η Σχολή, με διαταγή των Αγγλογάλλων, υποχρεώθηκε να αναστείλει τη λειτουργία της το Δεκέμβριο του 1915, αριθμώντας στις τάξεις της περισσότερους από τετρακόσιους μαθητές. Η επαναλειτουργία της το 1924, έπειτα από προσπάθειες και διαβήματα στην αρμόδια υπηρεσία σχολικών υποθέσεων εξωτερικού του Υπουργείου Εξωτερικών, αλλά και Ελλήνων, κυρίως επιχειρηματιών και εμπόρων της πόλης, δεν συντελέστηκε απρόσκοπτα. Τα επόμενα χρόνια το σχολικό συμβούλιο πάσχιζε να ανταποκριθεί στις προκλήσεις που αντιμετώπιζε η Σχολή ως εκπαιδευτήριο ξένων συμφερόντων και δη γερμανικών, αντιμετωπίζοντας παράλληλα και οικονομικά προβλήματα για την επίλυση των οποίων το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών δεχόταν συνεχώς οχλήσεις.

Όσο η «κλειστή» κοινότητα της Γερμανικής Σχολής Θεσσαλονίκης συνέχιζε τη λειτουργία της τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, μία άλλη κοινότητα, αυτή των Ελλήνων που σπούδαζαν στη Γερμανία ή με μία λέξη οι «γερμανοσπουδασμένοι» έρχονταν αντιμετώπι με τη δική τους μοίρα. Η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων φοιτητών που επέλεξαν το εξωτερικό για να σπουδάσουν μετά την ολοκλήρωση της εγκύκλιας εκπαίδευσης, προτιμούσε παραδοσιακά τη Γερμανία (εκτός από όσους ακολουθούσαν τη νομική επιστήμη στη Γαλλία). Όσοι είχαν ολοκληρώσει τις «γερμανικές» σπουδές τους πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και επέστρεψαν στην Ελλάδα, για να εφαρμόσουν τις γνώσεις τους, βρέθηκαν σε δίλλημα, όταν ξέσπασε ο πόλεμος και η διαμάχη για τη θέση της Ελλάδας. Μία ομάδα τέτοιων «γερμανοσπουδασμένων» διανοουμένων απευθύνθηκε με επιστολή στο βασιλιά Κωνσταντίνο τον Οκτώβριο του 1916, εκφράζοντας τη δυσαρέσκεια

³¹ Κρεμέτης, *Γερμανική Σχολή*, 136.

που χαρακτήριζε κύκλους πανεπιστημιακών και άλλων μορφωμένων σχετικά με την ελληνική θέση, που έρρεπε προς την Αντάντ αντί να τηρήσει ουδετερότητα κατ' ελάχιστον, εάν δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να σταθεί στο πλευρό της «αγαπημένης χώρας των φοιτητικών τους χρόνων» Γερμανικής Αυτοκρατορίας. Κοινό χαρακτηριστικό όσων προσυπέγραφαν τη διακοίνωση αυτή ήταν, άλλωστε, οι στενές σχέσεις τους με το γερμανικό κράτος του τέλους της αυτοκρατορικής περιόδου.³²

Από αυτή την ομάδα δεν θα πρέπει να παραληφθούν και όσοι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού φοίτησαν στις κατά τόπους γερμανικές στρατιωτικές ακαδημίες, με προεξάρχοντα τον ίδιο το βασιλιά Κωνσταντίνο στη φημισμένη Στρατιωτική Ακαδημία του Βερολίνου. Ο χρόνος που οι «γερμανοσπουδασμένοι» πέρασαν στη χώρα διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τη μετέπειτα πορεία τους, καθιστώντας τους ταυτόχρονα γερμανόφιλους διαχρονικά, καθώς διακατέχονταν, λιγότερο ή περισσότερο, από τα χαρακτηριστικά της γερμανικής παιδείας και κουλτούρας, γύρω από την οποία υπήρχε ο μύθος –ή η πραγματικότητα– μίας, απροσδιόριστης μεν, ανωτερότητας δε.

Όσον αφορά τις ελληνικές κοινότητες επί γερμανικού εδάφους, αυτές ανθούσαν ήδη πριν από τον πόλεμο, αλλά και μετά από αυτόν γνώρισαν τέτοια ανάπτυξη, ώστε θεωρούνταν από τις γερμανικές αρχές σημαντικοί πόλοι για την επαναπροσέγγιση των δύο χωρών. Ο καθηγητής Erich Ziebarth, ιστορώντας το 1935 τη δράση του Ελληνογερμανικού Συνδέσμου, κάνει λόγο για την έντονη δραστηριότητά του και τη μαζική προσέλευση σε αυτόν εκατέρωθεν. Ο Σύνδεσμος ιδρύθηκε το 1914 στο Μόναχο, αλλά λόγω του πολέμου άρχισε τελικά τη συστηματική δράση του μετά το 1919, μεταφερόμενος στο Αμβούργο, όπου και έδρευε η μεγαλύτερη ελληνική κοινότητα επί γερμανικού εδάφους. Από το 1920 και έπειτα, όταν όλο και περισσότεροι Έλληνες φοιτητές έφταναν στη Γερμανία, τα μέλη του Συνδέσμου προσπαθούσαν να τους διευκολύνουν στην εγκατάστασή τους και να τους παράσχουν οποιαδήποτε βοήθεια χρειαζόνταν.³³

³² Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτης, «Το πένθος των γερμανοσπουδασμένων διανοουμένων της δεκαετίας του 1910», διαθέσιμο στο: https://www.cemog.fu-berlin.de/compendium/richtlinien/beispiel-essay_kyrtsis/index.html#q2 (ανάκτ. 2-4-2020).

³³ Erich Ziebarth, «Περί της εργασίας του γερμανοελληνικού συνδέσμου», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 12 (1935): 87-93, 88.

Ο Ziebarth, που δίδασκε Αρχαία Ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου, ως επιφανές μέλος του Συνδέσμου αλλά και γνωστός φιλέλληνας, ταξίδευε συχνά στην Ελλάδα, ερχόμενος σε επαφή με πλείστους παράγοντες του ακαδημαϊκού, πολιτιστικού αλλά και επιχειρηματικού χώρου. Οι επαφές του αυτές, του παρείχαν τη δυνατότητα να παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς την εξέλιξη των ελληνογερμανικών σχέσεων στη διάρκεια του χρόνου και να εξάγει το έργο των εκατέρωθεν αρμόδιων, και μη, παραγόντων.³⁴

Ανάμεσα σε όσους συναντούσε ο «φιλέλληνας» καθηγητής στις τακτικές επισκέψεις του στην Ελλάδα, θα βρέθηκαν, πιθανότατα, μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και όσοι Έλληνες, από εκείνους που βρέθηκαν στο Γκαίρλιτς, είχαν καταφέρει να επιβιώσουν, να επιστρέψουν στη χώρα και να επανενταχθούν. Ιστορικοί ερευνητές έχουν ασχοληθεί με αυτό το «επεισόδιο» της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, αλλά εμβληματική παραμένει η μελέτη του Γεράσιμου Αλεξάτου.³⁵

Στα τέλη του καλοκαιριού του 1916, ξεκινώντας από τη Δράμα, περίπου 7.000 Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώτες μαζί με όσους προστέθηκαν από την καταληφθείσα προηγουμένως Φλώρινα ταξίδεψαν προς τη Γερμανία του Κάιζερ. Σημειώνει στο ημερολόγιό του ο αξιωματικός της ελληνικής Χωροφυλακής, Στυλιανός Κανδυλάκης:

«Μετά ολιγοήμερον ταξείδι εφθάσαμεν μέσω Βουλγαρίας, Σερβίας, Ουγγαρίας, εις την πόλιν Γκαίρλιτς της Άνω Σιλεσίας, [...]. Οι Αξιωματικοί όλων των όπλων εγκατεστάθησαν εις ιδιωτικάς οικίας εντός της πόλεως ενοικιάσαντες δωμάτια. Τους είπαν αρχικώς ότι θα είμεθα φιλοξενούμενοι του Γερμανικού Κράτους. Οργανώθην υπηρεσία Διοικήσεως, Διαχειρίσεως, Εκπαιδεύσεως κ.λ.π. ελαμβάναμεν κανονικά τους μισθούς μας».³⁶

³⁴ Ziebarth, ό.π., 90.

³⁵ Γεράσιμος Αλεξάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς, 1916-1919* (Θεσσαλονίκη: Δέσποινα Κυριακίδη, 2015).

³⁶ Γεράσιμος Αλεξάτος-Στράτος Δορδανάς-Μανώλης Κανδυλάκης (επιμ.), «*Εν Γκαίρλιτς 31/12/1917...*», *Ημερολόγιο αιχμαλωσίας του βενιζελικού αξιωματικού Στυλιανού Κανδυλάκη στη Γερμανία του Κάιζερ* (Θεσσαλονίκη: Δέσποινα Κυριακίδη, 2014), 16.

Η «φιλοξενία» των Ελλήνων του Δ΄ Σώματος Στρατού στο Γκαίρλιτς όχι μόνο δεν ήταν απρόσκοπτη αλλά πολύ περισσότερο έντονη με διαρκείς διακυμάνσεις οφειλόμενες τόσο στις εσωτερικές έριδες αλλά και στις εξελίξεις στα εμπόλεμα μέτωπα. Η «φιλοξενία» ενός «ξένου» σώματος στρατού δεν ήταν εύκολη υπόθεση για την εμπόλεμη Γερμανία, πολλώ δε μάλλον όταν στις τάξεις του επικρατούσαν διχογνωμίες και προβλήματα πάσης φύσεως. Ο δεκανέας Νικόλαος Μαργαριτούλης αποτύπωσε με γλαφυρότητα και λεπτομερώς την καθημερινότητα των Ελλήνων, κάνοντας γνωστές αθέατες όψεις της «γερμανικής» ζωής του Σώματος.³⁷

Παρά τα πλείστα προβλήματα και τις αντιξοότητες που βίωσαν οι στρατιωτικοί στο Γκαίρλιτς, σημαντική αποδείχθηκε η έως ένα βαθμό πνευματική άνθηση.³⁸ Αυτό που σχετίζεται με την πνευματικότητα και αφορά το παρόν άρθρο είναι η εκπαιδευτική δραστηριότητα στο ελληνικό στρατόπεδο. Λίγο καιρό μετά την άφιξη των «φιλοξενούμενων» οργανώθηκαν μαθήματα γερμανικών για την εκμάθηση της γλώσσας. Τα δεκαεπτά τμήματα των σαράντα μαθητών έκαστο για την εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας στους Έλληνες είναι ενδεικτικά μόνο της προσπάθειας για την εμπέδωση της γερμανικής κουλτούρας, χωρίς να προσμετρώνται άλλες μορφές εκπαίδευσης, για παράδειγμα τεχνικών επαγγελματών.³⁹

Όπως και η άφιξη, έτσι και η αποχώρηση των Ελλήνων στρατευμένων από τη γερμανική πόλη ήταν «περιπετειώδης» και κάθε άλλο παρά οργανωμένη. Σε κάθε περίπτωση, οι εκατοντάδες «Γκαίρλιτσιώτες» πια, που αποκαταστάθηκαν στο ελληνικό έδαφος, αναμφίβολα, έφεραν τα «σημάδια» της εκεί παραμονής τους, τα οποία τους διαμόρφωσαν, τον καθένα σε διαφορετικό βαθμό. Πέρα από αυτό, στο Μεσοπόλεμο αλλά και αργότερα, έγιναν αντικείμενο-στόχος της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής για ποικίλους λόγους. Διάσπαρτοι άνδρες ανά την Ελλάδα, οι οποίοι κατείχαν τη γερμανική γλώσσα σε ποικίλα επίπεδα, και είχαν γνωρίσει εκ του σύνεγγυς τη γερμανική ζωή και νοοτροπία, έστω και όχι υπό τις καλύτερες προϋποθέσεις, θα

³⁷ Δημήτριος Μπενέκος (επιμ.), *Και εγώ ήμουν στο Γκαίρλιτς. Τα απομνημονεύματα του στρατιωτικού μου βίου, από το έτος 1913 μέχρι το έτος 1919* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2019), 99 κ.εξ.

³⁸ Αλεξάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς*, 122-137.

³⁹ Αλεξάτος et al, *Εν Γκαίρλιτς*, 145.

μπορούσαν να λειτουργούν ως άξιοι εκφραστές της γερμανοφιλίας. Ακριβώς στο σημείο αυτό δικαιολογείται ο χαρακτηρισμός του Γκαίρλιτς ως πηγή γερμανομάθειας: μετά το 1933 η ναζιστική εξωτερική πολιτική αναζητούσε διακαώς νησίδες γερμανομαθών που θα λειτουργούσαν ως αξιόπιστα ερείσματα για την άσκηση προπαγάνδας στο ελληνικό έδαφος. Το συγκριτικό πλεονέκτημα των πρώην «Γκαίρλιτσιωτών» είχε να κάνει με το γεγονός πως επρόκειτο για εκπροσώπους κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, λαϊκών με άλλα λόγια, και από αυτούς ακριβώς υπήρχε έλλειψη, καθώς στις ελίτ ήδη συναντιόνταν «φίλοι» της Γερμανίας, έμποροι, βιομήχανοι, διανοούμενοι, πολιτικοί.⁴⁰

Το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, χωρισμένο καθώς ήταν σε τμήματα, παρακολουθούσε στενά, μέσω του αρμοδίου και επιφορτισμένου με την Ελλάδα γραφείου, όλες τις διμερείς δραστηριότητες. Βασικός άξονας, όμως, των ελληνογερμανικών σχέσεων παρέμενε, χωρίς αμφισβήτηση, ο πολιτισμός. Εξάλλου, η «Auslands kulturpolitik» δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, παρ' όλες τις «θύελλες» των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα. Ούτε όταν η «καχεκτική» Δημοκρατία της Βαϊμάρης ασχολούταν με «τα του οίκου της» και την ανάγκη να «ορθοποδήσει» μετά τους βαρύτατους όρους που επιβλήθηκαν στη Γερμανία με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το 1925, μάλιστα, ιδρύθηκαν πολιτιστικοί και εκπαιδευτικοί φορείς (Γερμανική Υπηρεσία Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών, Ίδρυμα Υποτροφιών Alexander von Humboldt, Γερμανική Ακαδημία) που σκοπό είχαν, ακριβώς, να φέρουν έναν «αέρα» ανανέωσης στην προβολή της γερμανικής κουλτούρας μέσω των πολιτιστικών επαφών με κράτη-κλειδιά για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής.⁴¹

Ως απόγειο της γερμανικής εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής στην Ελλάδα, θα μπορούσε να θεωρηθεί η ίδρυση έδρας Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1939, μία «ανάσα» πριν ξεσπάσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Τις «δάφνες» για το κατόρθωμα αυτό θα μπορούσαν εύκολα να διεκδικήσουν οι γερμανικοί κύκλοι στην πρωτεύουσα, προερχόμενοι από τη Γερμανική Σχολή και τη γερμανική πρεσβεία. Και ήταν πράγματι κατόρθωμα, καθώς

⁴⁰ Στράτος Ν. Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021), 308-310.

⁴¹ Κουτσούκου, ό.π., 133.

μοναδική χώρα που είχε ξένη έδρα στο Πανεπιστήμιο ήταν η Γαλλία από το 1936. Οι ομάδες γερμανικής πίεσης έχαιραν, αναμφίβολα, της βοήθειας Ελλήνων, όπως ο Νικόλαος Λούβαρης, υπουργός Παιδείας επί Μεταξά, ο οποίος σπούδασε Θεολογία στη Λειψία και ήταν επίτιμος διδάκτορας του πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης.⁴²

Στο «πρελούδιο» του πολέμου η γερμανοφωνία, ως αποτέλεσμα της γερμανομάθειας, ήταν μάλλον αρκετά εκτεταμένη. Ασφαλές καθίσταται, λοιπόν, το συμπέρασμα πως οι συνεχείς προσπάθειες της Γερμανίας στη διαχρονία της ως κράτος για την εξάπλωση της γλώσσας της, μετουσιώθηκαν σε επιτυχίες. Ακόμα και τις τελευταίες στιγμές πριν την επίσημη έναρξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, οι κατά τόπους γερμανικοί φορείς συνέχιζαν ακάθεκτοι την προπαγανδιστική πολιτική στην Ελλάδα, έστω κι αν ήταν σχεδόν βέβαιο πως η τελευταία, για άλλη μία φορά, θα έμενε στο πλευρό της «θαλασσοκράτειρας» βρετανικής δύναμης.

Μιλώντας τη γλώσσα του εχθρού στην κατοχική Ελλάδα

«[...] υποβάλλει την από 19-8-1941 αίτησιν του Βασιλείου Λαδά αιτουμένου όπως καταβληθή τούτω αποζημίωσις δραχμών 5.000 διά τας υπ' αυτού προσενεχθείσας εις τε την Κοινότητα προσωρινού τας Κρατικός ενταύθα υπηρεσίας και τους δημότας της Κοινότητος, εργασθέντος ως προσωρινού διερμηνέως της Ιταλικής γλώσσης και της Γαλλικής τοιαύτης διά την μετά των Γερμανών και της Ιταλικής Αρχής συνεννόησιν από 15^{ης} Απριλίου 1941 μέχρι της 20^{ης} Ιουνίου 1941 και προτείνει όπως καταβληθή εις τον αιτούντα, προσενεγκόντα τας προεκτεθείσας υπηρεσίας μετά προφορικήν πρόσληψιν προς τούτο υπό της Κοινότητος, αποζημίωσις συνολική εκ δραχμών 3.000 [...]».⁴³

Τον Αύγουστο του 1941 ο Βασίλειος Λαδάς με έγγραφό του στην κοινότητα Γρεβενών, αιτείται να του καταβληθεί αποζημίωση για τις με-

⁴² Κουτσούκου, ό.π., 229-230.

⁴³ Ιδιωτική Συλλογή Βαγγέλη Νικόπουλου, Πρακτικά συνεδριάσεων της Διοικούσας Επιτροπής Κοινότητας Γρεβενών, Απόφασις εξαχθείσα εκ του υπ' αριθ. 15 Πρακτικού, Γρεβενά, 9 Οκτωβρίου 1941. Ευχαριστώ τον Νικόλαο Σιώκη, που έθεσε υπόψιν μου το έγγραφο.

ταφραστικές υπηρεσίες του. Ο Λαδάς ήταν ένας από τους πολλούς γλωσσομαθείς που επιστρατεύτηκαν με προφορικές συμφωνίες, μεσούντος του ελληνοϊταλικού πολέμου αλλά και το πρώτο διάστημα της Κατοχής, προκειμένου να διευκολυνθεί η επικοινωνία των κατά τόπους ελληνικών αρχών με τους νέους κυρίαρχους, Γερμανούς, Ιταλούς και Βούλγαρους. Αν και η Βέρμαχτ εφοδίαζε το στράτευμα με εικονογραφημένα λεξικά, περιορισμένης κλίμακας λεξιλογίου, για τη διεκπεραίωση των καθημερινών αναγκών τους στις γλώσσες των κατεχόμενων εδαφών, αυτό δεν ήταν αρκετό για τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών και την άσκηση του ελέγχου επί των κατεχομένων εδαφών και πληθυσμών.⁴⁴ Χωρίς αυτό να αποτελεί κανόνα, συνηθέστερα οι κατακτητές αναζητούσαν μεταξύ του τοπικού πληθυσμού και επέλεγαν άτομα τα οποία γνώριζαν την «αιτούμενη» γλώσσα, προκειμένου να αναλάβουν τη γλωσσική διαμεσολάβηση.

Ο Κωνσταντίνος Μέρμηγκας (1874-1942) μπορεί να μην υπηρέτησε ως διερμηνέας, αλλά η γερμανομάθειά του και πολύ περισσότερο οι σπουδές του στην ιατρική στο Βερολίνο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τον κατέστησαν τον επικρατέστερο υποψήφιο για τη θέση του πρώτου δοτού δημάρχου Αθηνών με την έναρξη της Κατοχής. Ο Μέρμηγκας ήταν στρατιωτικός γιατρός και μετά τον «ατυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 έλαβε υποτροφία από το ελληνικό κράτος για μετεκπαίδευση στη γερμανική αυτοκρατορία του Β' Ράιχ, στον τομέα της στρατιωτικής υγειονομίας. Εκτός από την ιατρική, όμως, ασχολούταν συστηματικά και με τη μελέτη της γερμανικής φιλολογίας και ποίησης. Συμμετείχε ενεργά και στα πολιτικά πράγματα στην Ελλάδα, υποστηρίζοντας τους Φιλελευθέρους του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ως επίτιμος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, βαθύς γνώστης της γερμανικής κουλτούρας, επιστήμονας αλλά και πρώην πολιτικός, αποδέχτηκε την πρόταση για τη δημαρχία της Αθήνας, διαδεχόμενος τον Αμβρόσιο Πλυτά το Μάιο του 1941.⁴⁵

Παρόλο που εγκατέλειψε τα πανεπιστημιακά έδρανα ως καθηγητής της χειρουργικής, ο Μέρμηγκας δεν παρέμεινε για περισσότερους από

⁴⁴ Ιδιωτική Συλλογή Στράτου Δορδανά, "BilderdudenfürSoldaten," 1941, χ.τ.

⁴⁵ Θεόδωρος Ι. Δρίζης, «Κωνσταντίνος Ν. Μέρμηγκας (1874-1941): Ο εμπνευσμένος Μανιάτης χειρουργός και ιατροφιλόσοφος» (ιδί. διατρ., Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2016), 186-187.

τρεις μήνες στο δημαρχιακό αξίωμα· αυτό, ίσως, επιβεβαιώνει το ένα και μοναδικό κίνητρο που τον είχε οδηγήσει στην αποδοχή της πρότασης. Όταν δεν μπορούσε να προσφέρει τίποτε στον αθηναϊκό λαό, παραιτήθηκε. Αφορμή για την απομάκρυνσή του, τον Αύγουστο του ίδιου έτους, ήταν η άρνησή του να υποδείξει στις γερμανικές αρχές έναν αριθμό ατόμων προς εκτέλεση ως αντίποινα για αντιστασιακές πράξεις δολιοφθορών.⁴⁶ Λίγους μήνες αργότερα πέθανε από μόλυνση τραύματος. Οι «γερμανικές» σπουδές του Μέρμηγκα μετατράπηκαν σε εφιαλτήριο για την είσοδό του στο σκιώδη «κόσμο» των γερμανοθρεμένων συνεργατών των κατακτητών. Αποτέλεσε μία από τις περιπτώσεις που οι άλλοτε θαυμαστές του γερμανικού πολιτισμού, φάνηκαν απογοητευμένοι με τη νοσηματοδότησή του από το χιτλερικό καθεστώς.

Με βάση την αρχή της εντοπιότητας, προσελήφθη ως διερμηνέας στο τοπικό γερμανικό φρουραρχείο του Αγρινίου και η Μαρία Δημάδη. Η προσέγγιση και αξιολόγηση της προσωπικής της πορείας καθίσταται δύσκολη, καθώς λείπουν γραπτές πρωτογενείς πηγές που θα έριχναν φως στις «σκιώδεις» δευτερογενείς, οι οποίες βασίζονται, σχεδόν, εξ ολοκλήρου σε προφορικές μαρτυρίες.

Η Μαρία Δημάδη γεννήθηκε το 1907 στο Αγρίνιο. Ο πατέρας της, Κωνσταντίνος Δημάδης, σπούδασε ιατρική στην Αθήνα και μετεκπαιδεύτηκε στο Παρίσι. Η μητέρα της, Ερασμία, προερχόταν από την πλούσια οικογένεια των Παναγόπουλων, γνωστών καπνεμπόρων της περιοχής και μεταπολεμικά πολιτικών. Η οικονομική επιφάνεια της οικογένειας έδωσε τη δυνατότητα στη νεαρή Μαρία να περιτριγυρίζεται από δασκάλους όλων των ειδικοτήτων και συνεπώς να αποκτήσει υψηλή μόρφωση. Μέρος αυτής ήταν και η εκμάθηση ξένων γλωσσών, γαλλικών και γερμανικών. Εξάλλου, οι εκ μητρός θείοι της είχαν εμπορικές επαφές με το γερμανικό κράτος και έδρα των επιχειρήσεών τους στο εξωτερικό ήταν το Αμβούργο.⁴⁷

Το οικογενειακό και κοινωνικό προφίλ της Δημάδη ενισχύει την άποψη πως επρόκειτο για βαθιά καλλιεργημένη προσωπικότητα.⁴⁸

⁴⁶ Δρίζης, ό.π., 190.

⁴⁷ Γεράσιμος Σπ. Γερολυμάτος, *Αγρίνιο: Δρόμοι που γράφουν ιστορία* (Αγρίνιο: Μπακής, 2004), 132-133.

⁴⁸ Φίλιππας Γελαδόπουλος, *Μαρία Δημάδη. Ηρωίδα της εθνικής Αντίστασης* (Αθήνα: Νέστορας, 1982), 26.

Παντρεύτηκε σε νεαρή ηλικία το Θεόδωρο Μπουκογιάννη, πρόεδρο του Ελεγκτικού Συνεδρίου, και απέκτησαν μία κόρη. Ο γάμος δεν είχε μεγάλη διάρκεια και η κόρη της εγκαταστάθηκε στην Αθήνα με τον Μπουκογιάννη, ενώ η Δημάδη παρέμενε στην πατρική εστία του Αργινίου.⁴⁹

Το 1937 ή 1938 ένα πρόβλημα υγείας την οδήγησε σε αναζήτηση θεραπειάς στο Αμβούργο, όπου ήταν εγκατεστημένος ο εκ μητρός καπνέμπορος θείος της, καθώς είχε προηγηθεί ανεπιτυχής επέμβαση στο Αργίνιο. Το διάστημα της παραμονής σε γερμανικό έδαφος συνετέλεσε ώστε να τελειοποιήσει τις γνώσεις της στα γερμανικά. Το 1939, όμως, τα τύμπανα του πολέμου την κάλεσαν να επιστρέψει στην Ελλάδα. Στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου, ένα ατύχημα στέρησε τη ζωή από τον πατέρα της και έκτοτε η Δημάδη αφιερώθηκε στη φιλανθρωπία και στην κοινωνική προσφορά υπηρετώντας, μάλιστα, και ως εθελόντρια νοσοκόμα στο νοσοκομείο της πόλης.⁵⁰

Με την έναρξη της Κατοχής στο Αργίνιο,⁵¹ η Δημάδη εντάχθηκε στην Εθνική Αλληλεγγύη (ΕΑ), γεγονός που αποτέλεσε φυσική συνέχεια της πρότερης δράσης της. Η μόρφωση, η καλλιέργεια αλλά και η κοινωνική θέση της στην πόλη του Αργινίου ήταν οι καταλυτικοί παράγοντες που διαμόρφωσαν το χαρακτήρα και την αντιφασιστική της συνείδηση. Συνεπώς, ως προσφορά στο κοινωνικό σύνολο ερμήνευσε η Δημάδη τη θέση της διερμηνέως στο τοπικό γερμανικό φρουραρχείο, όπου άρχισε να υπηρετεί από τους τελευταίους μήνες του 1941 ή τις αρχές του 1942. Οι κατοχικές αρχές, έχοντας πληροφορηθεί ότι η Δημάδη γνώριζε τα γερμανικά, την κάλεσαν να υπηρετήσει ως διερμηνέας και γραμματέας του φρουράρχου. Η Δημάδη δέχτηκε, χωρίς να είναι βέβαιο ότι μπορούσε να αρνηθεί, και κατάφερε σε σύντομο διάστημα να κερδίσει την εμπιστοσύνη των αρχών.⁵² Από τις πηγές δεν προκύπτει ξεκάθαρα το αν τέθηκε εξ αρχής ο στόχος να λειτουρ-

⁴⁹ Ιδιωτική Συλλογή Προφορικών Μαρτυριών Παναγιώτας Γκάτσιου: Συνέντευξη με τον Κώστα Κακαβιά, Αργίνιο, 17 Αυγούστου 2020.

⁵⁰ <http://www.epoxi.gr/persons15.htm> (ανάκτ. 20-10-2020).

⁵¹ Για το Αργίνιο στη δεκαετία του 1940 βλ. ενδεικτικά: Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950* (Αθήνα: Παρασκήνιο, 2010).

⁵² Κωνσταντίνα Μπάδα, «Η ιστορία και η μνήμη των εκτελέσεων γυναικών στο Αργίνιο» στο *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, 449-472, 453.

γήσει η συγκεκριμένη διερμηνέας ως «διπλοθεσίτισσα». Με άλλα λόγια, εάν ήταν προδιαγεγραμμένο ότι η υπηρεσία της εκτός από τη διερμηνεία θα περιλάμβανε και την απόσπαση πληροφοριών για την Αντίσταση, ή αν αυτό προέκυψε μετά την πρόσληψή της, ίσως επειδή έχαιρε της εμπιστοσύνης του φρουράρχου και οι συνθήκες ευνοούσαν μία τέτοια, έστω και επικίνδυνη, δράση.

Σε κάθε περίπτωση, πέρα από τα ιδεολογικά ή μη κίνητρα της Δημάδη, βέβαιο είναι ότι ο τοπικός πληθυσμός του Αγρινίου «πριμοδοτήθηκε» σημαντικά από την υπηρεσία της στο φρουραρχείο. Καθημερινές και έκτακτες ανάγκες διευθετούνταν, στο μέτρο του δυνατού και στο βαθμό που μία διερμηνέας θα μπορούσε να μεσολαβεί για διευκολύνσεις, εξυπηρέτηση αιτημάτων και ποικίλα άλλα θέματα που έχριζαν προσεκτικού χειρισμού και μεσολάβησης από την πλευρά της.⁵³

Αξιοπρόσεκτη ήταν, με άλλα λόγια, η προσφορά της στο κοινωνικό σύνολο, πολλώ δε μάλλον στα χρόνια της Κατοχής που τίποτε δεν ήταν αυτονόητο, παρά η δαμόκλειος σπάθη της κατοχικής βίας και του φόβου. Η Δημάδη, ωστόσο, ξεπερνώντας ή όχι τους προσωπικούς της φόβους, τροφοδοτούσε με σημαντικές πληροφορίες το τοπικό αντιστασιακό κίνημα πολεμώντας με το δικό της τρόπο τον κατακτητή. Δουλεύοντας καθημερινά στο φρουραρχείο, γνώριζε πρόσωπα και γεγονότα αλλά και σχέδια και επιχειρήσεις που προγραμματιζόνταν για την αντιμετώπιση της αντίστασης.⁵⁴ Αποκορύφωμα της «πρακτορικής» δράσης της υπήρξαν οι πληροφορίες που έδωσε στους αντάρτες το καλοκαίρι του 1944 σχετικά με τις συντονισμένες ενέργειες Γερμανών και Ταγμάτων Ασφαλείας στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου για την καταστολή της αντίστασης.⁵⁵

Η θερινή προσφορά της διερμηνέως-συνδέσμου αποτέλεσε και το κύκνειο άσμα της. Στα τέλη Αυγούστου 1944 έγινε αντιληπτό από τους Γερμανούς πως οι τελευταίες ήττες τους από τον ΕΛΑΣ οφείλονταν στη διαρροή πληροφοριών μέσα από το τοπικό φρουραρχείο του Αγρινίου. Μάλιστα, σύμφωνα με τις πηγές τους, πληροφοριοδότης με

⁵³ Φίλιππος Γελαδόπουλος, *Μαρία Δημάδη. Μνήμες και Ελεγεία* (Αθήνα: Νέοι Καιροί-Αθηναϊκές Εκδόσεις, 1989), 33 κ.εξ.

⁵⁴ Ιδιωτική Συλλογή Προφορικών Μαρτυριών Παναγιώτας Γκάτσιου: Συνέντευξη με τον Κώστα Κακαβιά, αυτ. Οι πληροφορίες για τη σύναψη ερωτικής σχέσης με τον Γερμανό φρούραρχο παραμένουν ανυπόστατες, χωρίς τεκμηρίωση.

⁵⁵ Μπάδα, «Η ιστορία και η μνήμη», 454.

το κωδικό όνομα «Ρουλεμάν» πρόδιδε τα σχέδια των επιχειρήσεών τους. Ο «Ρουλεμάν» ήταν ο σύνδεσμος της Δημάδη, κατά κόσμο, Γεώργιος Γιαννούτσος, ο οποίος συνελήφθη με την κατηγορία του αντιστασιακού. Ωστόσο, οι αρχές συνέλαβαν τη διερμηνέα του φρουραρχείου ως «Ρουλεμάν» και όχι τον πραγματικό, δηλαδή τον Γιαννούτσο. Η σύλληψή της με συνοπτικές διαδικασίες ήταν αποτέλεσμα συντονισμένων ενεργειών των Γερμανών και του τοπικού Τάγματος Ασφαλείας με επικεφαλής το Γεώργιο Τολιόπουλο. Τη σύλληψη της Δημάδη στις 30 Αυγούστου 1944 ακολούθησε η εκτέλεσή της μία ημέρα αργότερα.⁵⁶

Σύγχυση επικρατεί στη βιβλιογραφία για το ποιος έφερε, τελικά, την ευθύνη της σύλληψης και της εκτέλεσης της Μαρίας Δημάδη. Λίγο έως πολύ, Γερμανοί και Ταγματασφαλίτες είχαν ξεχωριστούς λόγους για να θέλουν την παραδειγματική τιμωρία της· οι Γερμανοί επιζήτησαν τη σκληρότερη ποινή για το άτομο που, κινούμενο ανάμεσά τους, λειτουργούσε ως πράκτορας των αντιστασιακών, και δη στο διάστημα αυτό, που ο αγώνας κατά της αντίστασης και οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις κόστιζαν πολύτιμο αίμα (και χρήμα). Από την άλλη πλευρά, τα στελέχη του Τάγματος Ασφαλείας διέβλεπαν ότι το τέλος της Κατοχής και της αποχώρησης των Γερμανών πλησίαζε επικίνδυνα για εκείνους και έπρεπε σύντομα να εξαφανίσουν όσα μπορούσαν περισσότερα από τα «ίχνη» τους. Και η Δημάδη γνώριζε πολλά για τη συνεργασία τους με τους κατακτητές. Αυτό, ίσως, να ήταν και το βασικότερο κίνητρό τους για να συντελέσουν τα μέγιστα στη σύλληψη και εκτέλεσή της.

Μεταπολεμικά, η φυσιογνωμία της Δημάδη πέρασε στο φάσμα του φαντασιακού. Το γεγονός της εκτέλεσής της, ειδικότερα, πολιτικοποιήθηκε και έγινε αφορμή για περαιτέρω ιδεολογική ρίζοσπαστικοποίηση των πολιτικών πραγμάτων στο Αγρίνιο, όπως συνέβη άλλωστε με πολλά πρόσωπα και γεγονότα στην ελληνική μεταπολεμική εποχή. Σε αυτό το πλαίσιο, η Μαρία Δημάδη και η κατοχική της δράση δεν πέρασαν στη λήθη. Το 1984 ο Δήμος Αγρινίου έδωσε το όνομά της σε κεντρική πλατεία της πόλης «[...] στη μνήμη της πατριώτισσας που

⁵⁶ Γερολυμάτος, *Αγρίνιο*, 138.

υπηρετήσε την Εθνική Αντίσταση [...]».⁵⁷ Εκτός αυτού, το 1987 προβλήθηκε σε πρώτη μετάδοση τηλεοπτική σειρά οκτώ επεισοδίων στη δημόσια τηλεόραση, σχετικά με τη ζωή και τη δράση της, κάνοντάς την γνωστή στο ευρύ κοινό.⁵⁸

Ελάχιστα γνωστή αλλά αρκετά ιδιαίτερη περίπτωση διερμηνέα που καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη αλλά έδρασε σε πανελλαδική εμβέλεια, αποτελεί εκείνη του εκχριστιανισθέντα Εβραίου Κωνσταντίνου ή Ίνο Ρεκανάτη. Ο πατέρας του, Νατάλ Ρεκανάτη, ήταν ιδιοκτήτης του ναυτικού πρακτορείου *Agence Maritime* και η μητέρα του, Ευγενία, Αυστριακή. Γεννημένος στις 10 Ιουνίου 1904, φοιτούσε στη Γερμανική Σχολή Θεσσαλονίκης (όπως πολλοί ομόθρησκοί του), όταν ο πατέρας του διέφυγε στο εξωτερικό για να αποφύγει τη σύλληψή του από τους Αγγλογάλλους το 1915.⁵⁹ Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αντιμετώπισε προβλήματα με το νόμο, όπως μαρτυρούν αποσπάσματα του ποινικού μητρώου του: το 1924 του επιβλήθηκε ποινή φυλάκισης τριών μηνών από το Διαρκές Στρατοδικείο Θεσσαλονίκης για την άρνησή του να καταταγεί στο στρατό.⁶⁰ Δεν είναι γνωστό αν εξέτισε την ποινή του, πάντως λίγα χρόνια αργότερα καταδικάστηκε ερήμην από το Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης σε κράτηση πέντε μηνών για απάτη.⁶¹ Εγκατεστημένος στην Αθήνα από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, συνέχισε τις «ύποπτες» και καταδικαστέες δραστηριότητές του, καθώς και πάλι, μέχρι και την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, κλήθηκε αρκετές φορές στην Εισαγγελία Αθηνών. Από το 1938 εργαζόταν ως διερμηνέας σε γνωστό αθηναϊκό ξενοδοχείο, εργασία που συνέχισε να χρησιμοποιεί ως προκάλυψη και μετά την έναρξη της Κατοχής, όταν και λειτουργούσε ταυτόχρονα ως πράκτορας της Στρατιωτικής Χωροφυλακής (*Feldgendarmarie*).⁶²

⁵⁷ Αρχείο Δήμου Αγρινίου, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Αγρινίου, Πρακτικό της 26-6-1984. Ευχαριστώ τον Κώστα Κακαβιά για την παραχώρηση φωτοτυπημένου αντιγράφου του πρακτικού.

⁵⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=BnciaCja6VI> (ανάκτ. 12-8-2020). Η σειρά θα πρέπει να ιδωθεί περισσότερο από τη σκοπιά της σκηνοθετικής και μυθιστορηματικής αφήγησης και λιγότερο από την πιστή αναπαράσταση των γεγονότων.

⁵⁹ Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι*, 326.

⁶⁰ Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης [στο εξής ΕΜΘ], φάκ. 3094, διάφορα λυτά έγγραφα.

⁶¹ Αυτ.

⁶² Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι*, 326.

Το αξιοσημείωτο στην περίπτωση Ρεκανάτη, ενός πρώην εβραίου στο θρήσκευμα, έχει να κάνει με την υπηρεσία που ανέλαβε στις Αρχές Κατοχής: προσελήφθη ως διερμηνέας στη Sicherheitspolizei/Sicherheitsdienst (Αστυνομία Ασφαλείας/Υπηρεσία Ασφαλείας (Sipo/SD) υπό τον Walter Blume, στο τμήμα για τις εβραϊκές υποθέσεις (IVB4). Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι η υπηρεσία του εκεί δεν εξαντλούταν στη γραφειοκρατική τυπική μετάφραση. Ο Ίνο μαζί με το μεγαλύτερο αδερφό του Πέπο, ακολούθησαν την υπηρεσία καταδίωξης των Εβραίων στις «εργασίες» στα ελληνικά νησιά και σε ηπειρωτικές περιοχές, όπου υπήρχε «ανάγκη», με άλλα λόγια όπου κατοικούσαν Εβραίοι οι οποίοι, σύμφωνα με τα ναζιστικά σχέδια, έπρεπε να εξοντωθούν. Σημαντικότεροι σταθμοί ήταν τα νησιά της Κέρκυρας, της Ρόδου και της Κω, απ' όπου οι Εβραίοι συλλαμβάνονταν και οδηγούνταν στην Αθήνα με τελικό προορισμό τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης των ανατολικών εδαφών.⁶³

Στην Αθήνα η δράση των αδελφών Ρεκανάτη, με πρωταγωνιστή τον Ίνο, ήταν ακόμα εντονότερη και μάλιστα με ίδια οφέλη. Σύμφωνα με τον Αλβέρτο Μπουρλά, κρατούμενο στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου «εις το Χαϊδάρι γενική εντύπωση ήτο ότι οι Ρεκανάτη ήσαν οι διώκτες των Ισραηλιτών».⁶⁴ Ο θαλαμάρχης στο θάλαμο των Εβραίων κρατουμένων στο στρατόπεδο, Γαβριήλ Παρίτσης, ήταν βέβαιος πως «τους κατέδιδον οι Ρεκανάτη και τους έπαιρναν όλα τα τιμαλφή και τα χρυσαφικά».⁶⁵ Το γεγονός πως ο Ίνο Ρεκανάτη αποκόμιζε χρήματα ή υλικά αντικείμενα επιβεβαιώνεται από τα ίδια τα θύματα: «Ο Ίνο Ρεκανάτη παράστατο στην ανάκρισίν μου ως διερμηνεύς [...]. Μας εξήτησεν 50 χρυσές λίρες διά να μας σώση», σημειώνει στην κατάθεσή της στη μεταπολεμική δίκη του η Εύα Ραχαμούλ.⁶⁶ Ακόμη, όμως, κι όταν στις ύστατες προσπάθειες να σωθούν οι Εβραίοι κατέβαλλαν το ζητούμενο αντίτιμο, κατέληγαν στο Χαϊδάρι προδομένοι από τις υποσχέσεις του Ρεκανάτη για σωτηρία, που μοναδικό σκοπό είχαν τον

⁶³ Anthony McElligott, "The Deportation of the Jews of Rhodes, 1944: An Integrated History," στο *The Holocaust in Greece*, επιμ. Giorgos Antoniou–A. Dirk Moses (New York: Cambridge University Press, 2018), 58-86, 73.

⁶⁴ Γενικά Αρχεία του Κράτους Αθηνών [στο εξής ΓΑΚ Αθηνών], Πρακτικά 1947 (τόμ. 7, αρ. 765^a/797), Αθήνα, 26-30 Ιουνίου 1947.

⁶⁵ Αυτ.

⁶⁶ Αυτ.

πλουτισμό του, σαν να ήταν οι διώξεις των Εβραίων μία καλοστημένη επιχείρηση.⁶⁷

Πολλά παραπάνω από καλόπιστες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οι υπηρεσίες διερμηνείας του Ναπολέοντα Σουκατζίδη στους συγκρατούμενούς του στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου. Ο Σουκατζίδης γεννήθηκε το Δεκέμβριο του 1909 στα Μουδανιά της Καππαδοκίας. Με τους διωγμούς του 1918 βρέθηκε με τους γονείς του, Φώτιο και Μαρία, στην Προύσα απ' όπου το 1922, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οδηγήθηκαν στην Κρήτη, στο Αρκαλοχώρι Ηρακλείου. Από την Εμπορική Σχολή Ηρακλείου αποφοίτησε ως λογιστής και στη συνέχεια εργάστηκε στην εταιρεία Μίνως στην Ιεράπετρα. Εκεί, ανέπτυξε έντονη συνδικαλιστική δράση και εντάχθηκε στο Εργατικό Κέντρο. Στην ίδια πόλη γνώρισε και σύνηψε στενές φιλικές σχέσεις με τη Μαρία Λιουδάκη, αδερφή της μετέπειτα μνηστής του, Χαράς. Η Μαρία Λιουδάκη ήταν λαογράφος με έντονη επιστημονική και πνευματική δραστηριότητα, η οποία αποτέλεσε και κοινό τόπο ενδιαφέροντος με το Σουκατζίδη. Ο τελευταίος, εκτός από τις γνώσεις που έλαβε στην Εμπορική Σχολή, γνώριζε και μιλούσε άπταιστα πέντε ξένες γλώσσες, μεταξύ των οποίων και γερμανικά. Η αλληλογραφία που διατηρούσε με τη Μαρία Λιουδάκη, οι σκέψεις που μοιραζόταν, οι κριτικοί σχολιασμοί του και οι πνευματικές του ανησυχίες συντείνουν στην άποψη πως ο Σουκατζίδης ήταν βαθιά καλλιεργημένος.⁶⁸

Οι προσφυγικές καταβολές σε συνδυασμό με τους διωγμούς, η μόρφωση και η καλλιέργεια του Σουκατζίδη ήταν παράγοντες που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση μίας δημοκρατικής συνείδησης, που δεν ήταν αποκομμένη από το περιβάλλον και τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της μεσοπολεμικής πραγματικότητας. Έτσι, η συνδικαλιστική δράση και η διαμαρτυρία του απέναντι στην εκμετάλλευση των εργαζομένων από το μεγάλο κεφάλαιο δεν έμειναν απαρατήρητες από τις αρχές. Τον Ιούνιο του 1936 ο Σουκατζίδης συνελήφθη ως ύποπτος κομμουνιστικών ενεργειών. Η εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας δύο μήνες αργότερα σηματοδότησε την αρχή της περιπλάνησής του στα στρατόπεδα και στις φυλακές των πολιτικών κρατουμένων

⁶⁷ Αυτ.

⁶⁸ Μανώλης Βασιλάκης, «Ναπολέον Σουκατζίδης: Πώς δεν έγινε εθνικός ήρωας!», *Athens Review of Books* 90 (Δεκέμβριος 2017): 28-36, 28-30.

του καθεστώτος Μεταξά. Από τον Άγιο Ευστράτιο, βρέθηκε στην Ακροναυπλία και στη συνέχεια στα «χέρια» των ξένων κατακτητών.⁶⁹

Αυτό που περισσότερο «κόστισε», τόσο στο Σουκατζίδη όσο και στους δεκάδες άλλους πολιτικούς κρατουμένους, ήταν ότι δεν τους επιτράπηκε να καταταγούν στο στράτευμα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. «[...] Με αίτησή μας που την υπογράψανε δύο εκπρόσωποί μας, ζητήσαμε σήμερα από τον Μεταξά να πάρουμε τη θέση μας κάτω από τις διαταγές του στην πρώτη γραμμή της φωτιάς για την υπεράσπιση της γλυκιάς πατρίδας [...]» έγραψε σε γράμμα που έστειλε στις 29 Οκτωβρίου 1941 από την Ακροναυπλία στη Χαρά Λιουδάκη.⁷⁰ Η ελληνική κυβέρνηση, όμως, όχι μόνο δεν επέτρεψε τη συμμετοχή τους στον πόλεμο, αλλά δεν προχώρησε ούτε στην απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων όταν ήταν δεδομένη η ελληνική ήττα και η ξένη κατοχή ήταν προ των πυλών.

Από την Ακροναυπλία ο Σουκατζίδης μαζί με περίπου διακόσιους ακόμα κρατούμενους, μεταφέρθηκαν στα υπό ιταλική διοίκηση στρατόπεδα συγκέντρωσης Τρικάλων και έπειτα στη Λάρισα στις αρχές καλοκαιριού του 1943.⁷¹ Στις αρχές Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους το στρατόπεδο της Λάρισας διαλύθηκε και όλοι οι κρατούμενοι οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, πρώην στρατώνα εκπαίδευσης του ελληνικού στρατού, το οποίο βρισκόταν, επίσης, υπό τον έλεγχο των Ιταλών. Το διάστημα αυτό, καθώς τα μέτρα ασφαλείας ήταν περιορισμένα, έγινε απόπειρα απόδρασης, μεταξύ των πρωταγωνιστών της οποίας ήταν και ο Σουκατζίδης. Λόγω οργανωτικών λαθών και παραλείψεων η προσπάθεια των κρατουμένων να αποδράσουν απέτυχε.⁷² Μετά από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, τη διοίκηση του Χαϊδαρίου ανέλαβαν οι Γερμανοί τη 10^η Σεπτεμβρίου 1943. Ως το Νοέμβριο το Χαϊδάρι λειτουργούσε ως τμήμα των φυλακών Αβέρωφ κι έπειτα πε-

⁶⁹ Βασιλάκης, ό.π., 32.

⁷⁰ Για τα διαβήματα των κρατουμένων στην κυβέρνηση Μεταξά σχετικά με τη συμμετοχή τους στον πόλεμο βλ. ενδεικτικά Γιάννης Μανούσακας, *Ακροναυπλία. Θρύλος και πραγματικότητα* (Αθήνα: Κατόπουλος, 1975).

⁷¹ Για τα στρατόπεδα Λάρισας και Τρικάλων βλ. Αντώνης Ι. Φλούντζης, *Στρατόπεδα Λάρισας και Τρικάλων, 1941-1944. Η γέννηση του αντάρτικου στη Θεσσαλία* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1977).

⁷² Αντώνης Ι. Φλούντζης, *Χαϊδάρι: Κάστρο και βωμός της εθνικής αντίστασης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1986), 34.

ρήλθε στη δικαιοδοσία της Sipo/SD, η οποία διατηρούσε και τον πλήρη έλεγχο της φύλαξης και διοίκησης του στρατοπέδου.⁷³

Σε αυτόν το χώρο, λοιπόν, βρέθηκε κρατούμενος ο Σουκατζίδης, αλλά εκτός από την ιδιότητα αυτή, ανέλαβε να υπηρετεί και ως διερμηνέας μεταξύ των συγκρατούμενων του και των γερμανικών αρχών διοίκησης του στρατοπέδου. Κατά τη συνήθη τακτική, αναζητώντας οι κατακτητές γερμανόφωνους, εντόπισαν μεταξύ των κρατούμενων όσους γνώριζαν γερμανικά για να χρησιμοποιηθούν ως διαμεσολαβητές, με άλλα λόγια να μεταφέρουν τις διαταγές στους κρατούμενους και να ρυθμίζεται με τον τρόπο αυτόν η καθημερινή λειτουργία του στρατοπέδου. Ο Σουκατζίδης, ως γενικός διερμηνέας, είχε την ευθύνη της μεταφοράς της γερμανικής βούλησης στους κρατούμενους, καθώς και της τήρησης του καθημερινού προγράμματος.⁷⁴ Ως βοηθός του φέρεται να υπηρετούσε ο Αθανάσιος Μερεμέτης.

Αυτό που καθιστά αξιοσημείωτη την περίπτωση του Σουκατζίδη έχει να κάνει με την αυτοθυσία και την αυταπάρνηση που τον διέκριναν ως προσωπικότητα, χαρακτηριστικά τα οποία είναι έκδηλα και στην περίοδο της κράτησής του στο Χαϊδάρι. Ο Αντώνης Φλούντζης, γιατρός και κρατούμενος του στρατοπέδου, μεταφέρει με τον πιο παραστατικό τρόπο ως αυτόπτης και αυτήκοος μάρτυρας τα έργα και τις ημέρες του συγκρατούμενού του Σουκατζίδη, σημειώνοντας τους χίλιους και πλέον τρόπους με τους οποίους προσπαθούσε να φροντίζει τους αδύναμους και, ίσως, απείθαρχους κρατούμενους για να ξεφεύγουν από τις τιμωρίες των διοικητών. Δεν ήταν σπάνιο να επωμίζεται εκείνος τα πιο σκληρά μέτρα εξιλασμού, ξυλοδαρμούς, βασανιστήρια, άσκοπες και επώδυνες εργασίες, προκειμένου να απαλλαγούν συγκρατούμενοί του.⁷⁵

Ο ρόλος του Σουκατζίδη ως «ενδιάμεσου» μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να είχε θετική επίδραση στο σύνολο των κρατούμενων, για τον ίδιο, όμως, δεν ήταν εξίσου προνομιούχος. Αντιθέτως, πάσχιζε καθημερινά να ισορροπεί μεταξύ των δύο πλευρών, αφενός προσπαθώντας να κερδίσει την εμπιστοσύνη των διοικητών κι αφετέρου να

⁷³ Άννα Μαρία Δρουμπούκη-Ιάσωνας Χανδρινός, «Το Στρατόπεδο Χαϊδαρίου, 1943-1944», διαθέσιμο στο: <http://concentrationcampsgreece.web.auth.gr/-/index.php/camps/chaidariou/to-stratopedo-xaidariou-1943-1944> (ανάκτ. 11-1-2020).

⁷⁴ Φλούντζης, *Χαϊδάρι*, 45-46.

⁷⁵ Φλούντζης, *Χαϊδάρι*, 240 κ.εξ.

μην χάσει εκείνη των συναγωνιστών του. Υπό αυτές τις συνθήκες, και ενώ και ο ίδιος αντιμετώπιζε την εσωτερική πάλη της νοσταλγίας της ελευθερίας και των οικείων προσώπων, το ηθικό του φρόνημα δεν κάμφθηκε.

Η αρχή του τέλους του Σουκατζίδη «γράφτηκε» στις 27 Απριλίου 1944, όταν έλαβαν χώρα αντιστασιακές ενέργειες στην επαρχιακή οδό Μολάων–Σπάρτης. Θανατηφόρα ήταν τα μέτρα αντιποίνων που έλαβαν οι Γερμανοί: διατάχθηκε η εκτέλεση διακοσίων κομμουνιστών την 1^η Μαΐου.⁷⁶ Ο διακόσιοι αυτοί κομμουνιστές θα προέρχονταν από το Χαϊδάρι, συνήθη «δεξαμενή» ενεργειών αυτού του είδους. Οι κρατούμενοι είχαν πληροφορηθεί την είδηση και η διαταγή προετοιμασίας για τη μεταφορά διακοσίων ατόμων, πρώην Ακροναυπλιωτών στην πλειονότητά τους, σε άλλο στρατόπεδο ήχησε σαν το κάλεσμα του θανάτου.⁷⁷

Μολονότι, η προσφορά του Σουκατζίδη στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου ήταν από μόνη της, θα έλεγε κανείς, αρκετή για να αποτυπωθεί στη μνήμη ως άνθρωπος που δεν εκμεταλλεύτηκε τη, θεωρητικά, προνομιούχα θέση του για προσωπικό όφελος, συνέχισε να αποδεικνύει την αυτοθυσία του προς τους άλλους κρατούμενους ακόμη και τη στιγμή της αναγγελίας του θανάτου του. Στη βιβλιογραφία είναι ευρέως γνωστό το περιστατικό της συμπερίληψής του στους διακόσιους προς εκτέλεση και της αντίδρασης του διοικητή Karl Fischer.⁷⁸ Όταν ο Σουκατζίδης διάβαζε τον κατάλογο με τα ονοματεπώνυμα των κρατουμένων, που όλοι ήξεραν ότι δεν έφευγαν με προορισμό άλλο στρατόπεδο, αλλά για να συναντήσουν τον θάνατο που «ανέμενε» στην Καισαριανή, έφτασε και στο δικό του. Τότε, δήλωσε και ο ίδιος «παρών», στράφηκε στο βοηθό διερμηνέα Μερεμέτη και μαζί με τα έγγραφα και τη σφυρίχτρα του, του μετέδωσε συμβολικά και τους δεοντολογικούς όρους τους οποίους θα έπρεπε να τηρεί στο εξής ως διαμεσολαβητής Γερμανών και κρατουμένων:

⁷⁶ *Καθημερινή*, 30-4-1944.

⁷⁷ Φλούντζης, *Χαϊδάρι*, 451.

⁷⁸ Ο Karl Fischer, υπολοχαγός των SS, διαδέχτηκε τον Paul Radomski στη διοίκηση του στρατοπέδου το Φεβρουάριο του 1944. Αναλυτικά για τον Fischer βλ. Βάιος Καλογρηάς, «Ναπολέον Σουκατζίδης και Καρλ Φίσερ: Βίοι αντίπαλου», *Athens Review of Books* 95 (Μάιος 2018): 32-34, 33.

«Θανάση μην ξεχνάς ποτέ πως είσαι Έλληνας κρατούμενος και εξυπηρετείς Έλληνες αγωνιστές. Να είσαι πάντα καλός, να κατανοείς τα προβλήματά τους. Να είσαι μαλακός μαζί τους. Στα χέρια σου τους εμπιστεύομαι».⁷⁹

Αυτό ήταν, μάλλον, και το αξιακό σύστημα που εφάρμοσε ο Σουκατζίδης κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του ως διερμηνέας στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου από το Σεπτέμβριο του 1943 έως την εκτέλεσή του την Πρωτομαγιά του επόμενου χρόνου. Ο Fischer πρότεινε στο Σουκατζίδη να εξαιρεθεί της διαδικασίας αλλά εκείνος δεν δέχτηκε, γιατί με αυτόν τον τρόπο θα σωζόταν εκείνος αλλά κάποιος άλλος που δεν επιλέχθηκε αρχικά, θα οδηγούταν στην εκτέλεση, της οποίας ηθικός αυτουργός θα ήταν ο ίδιος.⁸⁰

Αν και η επιλογή κρατουμένων για την πλήρωση θέσεων διερμηνέων ήταν, σχεδόν, κανόνας για τα γερμανικά στρατόπεδα, όποιο κι αν ήταν το παράπτωμα που τους οδήγησε εκεί, η περίπτωση του Σουκατζίδη ξεχωρίζει ανάμεσα σε άλλες που μελετώνται. Κι αυτό οφείλεται, όχι τόσο στη διττή ιδιότητά του, αλλά στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος έφερνε εις πέρας τα καθήκοντά του. Αδιαμφισβήτητα, τα κίνητρα του Fischer δεν είχαν ανθρωπιστική αφορμή αλλά είχαν να κάνουν, το πιθανότερο, με το πόσο χρήσιμος ήταν ο διερμηνέας για την ομαλή λειτουργία του στρατοπέδου, καθώς ήταν γνωστή η εμπιστοσύνη και η συμπάθεια που έτρεφαν γι' αυτόν οι κρατούμενοι και στις οποίες οφειλόταν, εν μέρει, η πειθαρχία που επιδείκνυαν. Αρνούμενος ο Σουκατζίδης την πρόταση του Γερμανού διοικητή, απέδειξε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ότι δεν ήταν τόσο αδύναμος, ώστε να υποκύψει στις «απαιτήσεις» της εποχής του, αφού ήταν ενάντιες στις πεποιθήσεις του, οι οποίες βέβαια είχαν διαμορφωθεί σε μία ζωή υπό συνεχή διωγμό.⁸¹

⁷⁹ Φλοούντζης, *Χαϊδάρι*, 458.

⁸⁰ Νάσος Βαγενάς, «Ρέκβιεμ για έναν ήρωα», διαθέσιμο στο: www.tovima.gr/2018/04/14/opinions/rekbiem-gia-enan-irwa/ (ανάκτ. 22-1-2020).

⁸¹ Η φυσιογνωμία του Ναπολέοντα Σουκατζίδη ενέπνευσε πολλούς καλλιτέχνες και δημιουργούς να αναπαραστήσουν τη ζωή του. Ο Σπύρος Τζόκας, στον *Κύκλο των Μάταιων Πράξεων* (Αθήνα: Εύμαρος, 2014), τοποθέτησε το Σουκατζίδη στη θέση του πρωτοπρόσωπου αφηγητή, που διηγείται την ιστορία της ζωής του. Το 2017 προβλήθηκε στους κινηματογράφους η ταινία του Παντελή Βούλγαρη *Το Τελευταίο*

Ανάγκη υπηρεσιών διερμηνείας είχαν, βέβαια, και οι δύο πλευρές, Έλληνες και Γερμανοί. Στη Θεσσαλονίκη αυτό βεβαιώνεται, αρχικά, από τις επαναλαμβανόμενες καταχωρήσεις αγγελιών στον ημερήσιο Τύπο από το Δήμο τόσο για μεταφραστές όσο και για δακτυλογράφους. Ωστόσο, οι ενέργειες για κλήσεις διερμηνέων μέσω του Τύπου, φάνηκαν αναποτελεσματικές αν κρίνει κανείς από την απόφαση του Δήμου

«να προβή εις την πρόσληψιν Γερμανομαθών κατόπιν εξετάσεων, προσκαλεί τους επιθυμούντας να διορισθώσι και κατέχοντας τελείως την Γερμανικήν και Ελληνικήν γλώσσαν όπως υποβάλλωσι μέχρι της 15^{ης} τρέχοντος μηνός σχετικήν αίτησιν εν η να αναφέρωσι τα προσόντα των και την γνώσιν της Γερμανικής και Ελληνικής Γλώσσης».⁸²

Οι εξετάσεις όσων κατείχαν τα σχετικά προσόντα θα πραγματοποιούνταν στις 19 Μαΐου στα γραφεία του Δήμου.⁸³

Βέβαιο είναι πως τις μεταφραστικές και υπηρεσίες διερμηνείας τις οποίες χρειάζονταν οι γερμανικές Αρχές Κατοχής στην πόλη, ανέλαβε να διεκπεραιώσει ένα πλήθος ανθρώπων, οι ταυτότητες των οποίων στη συνέχεια άλλοτε έγιναν γνωστές σε όλο το εύρος τους κι άλλοτε παρέμειναν στην αφάνεια για ποικίλους λόγους που εξαρτιόνταν είτε από το είδος της υπηρεσίας και της «αξίας» της, αν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί έτσι, είτε από παράγοντες που δεν είχαν να κάνουν με το κατοχικό αλλά κυρίως με το μεταπολεμικό ή καλύτερα εμφυλιακό πλαίσιο της εποχής. Σε κάθε περίπτωση, οι Γερμανοί «εργοδότες» φρόντιζαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να ανταμείβουν τους πιστούς «υπαλλήλους» τους ποικιλοτρόπως. Αν εξαιρέσει κανείς τους διορισμούς μεσεγγυούχων εβραϊκών περιουσιών, σύνηθες ανταποδοτικό

Σημείωμα, που πραγματεύεται την εκτέλεση των διακοσίων κομμουνιστών την 1^η Μαΐου 1944. Το 2018 κυκλοφόρησε η ποιητική συλλογή του Δημήτρη Φιλελέ *Θρίαμβοι και Απόλεια* (Απόπειρα, 2018), που περιλάμβανε τα ποιήματα *Όραμα* και *Πρωτομαγιά, 1944* αφιερωμένα στη μνήμη του Ναπολέοντα Σουκατζίδα.

⁸² Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης [στο εξής ΚΙΘ], Δημοτικό Αρχείο, 1941, φάκ. 3, υποφάκ. 2, Δήμος Θεσσαλονίκης, Πρόσληψις Γερμανομαθών, Θεσσαλονίκη, 10 Μαΐου 1941.

⁸³ ΚΙΘ, ό.π., Πρόσκλησις εξετάσεως Γερμανομαθών, Θεσσαλονίκη, 16 Μαΐου 1941.

μέτρο για τη Θεσσαλονίκη, άλλου τύπου «διευκολύνσεις» αποτελούσαν καθημερινά φαινόμενα.

Οι συνεργάτες ανταμείβονταν για να παραμείνουν πιστοί και οι λιγότερο πιστοί για να γίνουν περισσότερο ή ακόμα για να τραφούν και να επιβιώσουν. Η τελευταία παράμετρος δικαιολογείται αν ληφθούν υπόψη οι κατοχικές συνθήκες, όταν μάλιστα οι ποικίλες «διευκολύνσεις» αφορούσαν παροχή τροφίμων. Το περιεχόμενο μία γερμανικής λίστας με Έλληνες υπαλλήλους ποικίλων θέσεων, όπως μαγείρισσα, καθαρίστρια, οδηγός αλλά και διερμηνέας, και των ποσοτήτων ειδών όπως σταφίδα, αλεύρι, φασόλια, που θα λάμβανε το εργατικό αυτό δυναμικό, επιβεβαιώνει το συλλογισμό, εάν δεχτεί κανείς ότι οι συγκεκριμένοι είχαν όντως ανάγκη των ειδών αυτών.⁸⁴

Στους Έλληνες της λίστας αυτής συμπεριλήφθηκε ως διερμηνέας και ο Ορέστης Λεβίτης. Ο Λεβίτης γεννήθηκε το 1917 στο Ροστόβ και προπολεμικά κατοικούσε στη Θεσσαλονίκη. Με την έναρξη της Κατοχής, ως υπολοχαγός, διέφυγε στη Μέση Ανατολή αλλά επέστρεψε τον Ιούνιο του 1943. Τα μέλη ενός παράνομου δικτύου υποδοχής και υποστήριξης αξιωματικών που κατέφταναν από τη Μέση Ανατολή με επικεφαλής τον ταγματάρχη Χωροφυλακής Γεώργιο Βαρδουλάκη, φρόντισαν να τον εφοδιάσουν με πλαστή ταυτότητα με το επώνυμο Κούρτης. Τη φιλοξενία του Λεβίτη/Κούρτη ανέλαβε έτερο μέλος του δικτύου, ο Δημήτριος Ευγενιάδης, έπειτα από παρότρυνση του δικηγόρου Σαρόγλου και την ένταξή του ως μέλος του δικτύου ο συνταγματάρχης Δημήτριος Γερογιαννόπουλος. Συγκεκριμένα, ανέλαβε ενεργό δράση στις εγκαταστάσεις ασυρμάτων που διέθετε η οργάνωση. Όμως, σε κάποια από τις αποστολές του στην Κατερίνη, η ταυτότητά του αποκαλύφθηκε και συνελήφθη από τους Γερμανούς.⁸⁵

Η σύλληψη αυτή, μετά την ομολογία του για τα μέλη της οργάνωσης και της δράσης τους, οδήγησε στην αποκάλυψη του ασυρμάτου τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Ως αποτέλεσμα, οι χειριστές του ασυρμάτου εκτελέστηκαν και ηγετικά στελέχη, όπως ο Βαρδουλάκης, ανα-

⁸⁴ Γενικά Αρχεία του Κράτους–Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας [στο εξής ΓΑΚ–ΙΑΜ], φάκ. ADM003.01_000122_0001, “Zusatzverpflegung für griech, Arbeitskräfte,” Θεσσαλονίκη, 29 Αυγούστου 1944.

⁸⁵ Εφετείο Θεσσαλονίκης [στο εξής: ΕΦ], ΕΔΔ, Υπόθεση Ορέστη Λεβίτη, Πρακτικά δημοσίας συνεδριάσεως του Ειδικού Δικαστηρίου Σ.Π. 6/45 Θεσσαλονίκης της 30^{ης} Μαΐου 1950.

γκάστηκαν να διαφύγουν στη Μέση Ανατολή.⁸⁶ Ο Λεβίτης ομολογώντας, όχι μόνο απέφυγε τη σύλληψη αλλά γνωρίζοντας γερμανικά προσλήφθηκε και ως διερμηνέας στη Μυστική Αστυνομία Στρατού, σύμφωνα και με την παραπάνω λίστα. Εκτός από τη δράση του στη Θεσσαλονίκη, φέρεται να συμμετείχε στην οργάνωση και διοίκηση των Ταγμάτων Ασφαλείας στην Κατερίνη μαζί με τον Έλληνα λοχαγό του ιππικού Γεώργιο Γκαρίτη, υπό τις διαταγές του Γερμανού Benjamin Locher.⁸⁷

Ως διερμηνέας της Μυστικής Αστυνομίας Στρατού καταγράφηκε τον Αύγουστο του 1944 και ο Κυριάκος ή Κύρος Γραμματικόπουλος. Η πρότερη δράση του, ωστόσο, δεν συνάδει με την ανάγκη παροχής τροφίμων, καθώς είχε πολεμήσει ως εθελοντής της Βέρμαχτ σε διάφορα μέτωπα του πολέμου κι επομένως επιστρέφοντας στη Θεσσαλονίκη το 1943 αναπόδραστα εντάχθηκε στο «δυναμικό» των πρόθυμων και πιστών συνεργατών των Γερμανών.⁸⁸ Αυτό που, ασφαλώς, έρχεται σε πλήρη συμφωνία με την πορεία και τις προσφερόμενες υπηρεσίες του Γραμματικόπουλου ήταν η ανταπόδοσή τους με τη μορφή του διορισμού του πατέρα του, Μιλτιάδη Γραμματικόπουλου, στη θέση του μεσεγγυούχου του καταστήματος θερμαστρών και ψυγείων των αδελφών Μπουρλά επί της Αριστοτέλους 31.⁸⁹ Όπως γίνεται κατανοητό, για άλλη μία φορά, οι εβραϊκές περιουσίες μετουσιώθηκαν σε «δώρα» ή καλύτερα αμοιβές για το πλήθος των συνεργατών και συγκεκριμένα των διερμηνέων, των οποίων, αναμφίβολα, η δράση ξεπερνούσε κατά πολύ τα εσκαμμένα της απλής γραφειοκρατικής εργασίας της μετάφρασης και γλωσσικής διαμεσολάβησης. Και πώς θα μπορούσε να ήταν αλλιώς για το Γραμματικόπουλο, αφού είχε ήδη φορέσει τη γερμανική στολή και πολέμησε εναντίον των εχθρών των

⁸⁶ Για την υπόθεση αυτή βλ. ενδεικτικά Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Ιστορία Ελληνικής Χωροφυλακής, 1936-1950*, τ. Α' (Αθήνα: 1973), 250, λαμβάνοντας υπόψη την τάση για υπερβολές εκ μέρους του συγγραφέα.

⁸⁷ Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen [Ludwigsburg, εφεξής Zst], V508 AR 2406/1967, Beeidigte Zeugenvernehmung, Naoum Avetsas, Θεσσαλονίκη, 8 Ιουνίου 1945.

⁸⁸ Για τη δράση του Γραμματικόπουλου αναλυτικά στο Στράτος Ν. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006), 330 κ.εξ.

⁸⁹ ΓΑΚ-ΙΑΜ, φάκ. ADM003.01_000112_0004, «Κατάσταση εμφανίονσα τους τοποθετηθέντας Διαχειριστάς των Ισραηλιτικών Καταστημάτων», 19 Αυγούστου 1943.

κατακτητών με λόγια και πράξεις. Η αρθρογραφία του στη *Νέα Ευρώπη* δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα ελάχιστο δείγμα δημοσιοποίησης των απόψεών του για τον πόλεμο, τον αντικομμουνισμό και «τους εχθρούς της πατρίδας».⁹⁰

Η «θητεία», πάντως, στη γερμανική Μυστική Αστυνομία Στρατού ίσως να φάνταζε θρυλική για ορισμένους, ακόμη και μη ιδεολογικούς θιασώτες του ναζιστικού καθεστώτος. Πώς αλλιώς, άλλωστε, θα αποκτούσε νόημα η ενθουσιώδης επιθυμία ενός δεκαεπτάχρονου νεαρού να ενταχθεί στο «δυναμικό» της, εκτός κι αν μαζί με τις γνώσεις της γερμανικής γλώσσας, ο Γρηγόριος Γκινάλης μεταλαμπάδευσε στο γιο του, Ίωνα, και τα φιλογερμανικά και φιλοναζιστικά του αισθήματα. Στις αρχές του 1944 ο γεννηθείς μόλις το 1927 Ίων Γκινάλης παρουσιάστηκε στη γερμανική υπηρεσία και ζήτησε «να γίνει όργανο» της Μυστικής Αστυνομίας.⁹¹ Το αίτημά του έγινε δεκτό και προσελήφθη ως διερμηνέας λόγω της γνώσης των γερμανικών που είχε από τον πατέρα του, χωρίς να έχει φοιτήσει σε κάποια σχολή.⁹²

Από την υπηρεσία του απολύθηκε περίπου τρεις μήνες αργότερα, καθώς δεν πέρασαν απαρατήρητοι οι εκβιασμοί και οι απειλές επ' όπλου προς τους πολίτες με σκοπό να του δίνουν χρήματα για να φροντίζει για τη θετική έκβαση των υποθέσεών τους. Μετά την απομάκρυνσή του, προσελήφθη από την Sipo/SD. Εκεί συνέχισε την ίδια τακτική των εκβιασμών προς τα θύματα/κρατουμένους της με σκοπό το χρηματισμό του, προκειμένου να φροντίσει για την απελευθέρωσή τους. Η «επιχείρηση» των εκβιασμών και της εκμετάλλευσης των πολιτών του απέφερε διόλου ευκαταφρόνητα χρηματικά κέρδη για τα δεδομένα της εποχής.⁹³ Εξάλλου, οι υπηρεσίες του ήταν, μάλλον, τόσο πολύτιμες, ώστε οι ίδιοι οι Γερμανοί φρόντισαν να φυγαδεύσουν εκτός Ελλάδας το νεαρό συνεργάτη τους γλιτώνοντάς τον, πρόσκαιρα μιν, από τη δικαιοσύνη. Αντίθετα με τα λεγόμενα περί απαγωγής του,

⁹⁰ *Νέα Ευρώπη*, 1-3-1943.

⁹¹ ΓΑΚ-ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1110, Κέντρον Αλλοδαπών προς τον κ. Επίτροπον Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων, Θεσσαλονίκη, 5 Αυγούστου 1945.

⁹² ΓΑΚ-ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1110, Υπόμνημα Ίωνος Γκινάλη, Προς τον κ. Ανακριτήν του Α' Ανακριτικού Τμήματος του ενταύθα Ειδικού Δικαστηρίου των Δοσιλόγων, Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1945.

⁹³ ΓΑΚ-ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1110, Έκθεσις εξετάσεως μάρτυρος, Θεσσαλονίκη, 26 Ιουνίου 1945.

παρουσιάστηκε στη Βιέννη να φοιτά σε πανεπιστημιακή σχολή, εξασφαλίζοντας έτσι και καθημερινό συσσίτιο.⁹⁴

Για τη δράση του Γκινάλη χρήσιμες πληροφορίες έδωσε ο συνάδελφός του στη Μυστική Αστυνομία Στρατού, Ναούμ Αβέτσας. Ο Αβέτσας υπηρετούσε κι αυτός ως διερμηνέας. Εκτός από τις πληροφορίες που έδινε στην υπηρεσία για υπόπτους αντιστασιακών ενεργειών, συμμετείχε και ο ίδιος σε συλλήψεις.⁹⁵ Τον Απρίλιο του 1943 έφτασε στο σπίτι του Πρόδρομου Ασπρίδη με δύο Γερμανούς και τον συνέλαβαν με την κατηγορία ότι συμμετείχε σε ενέργειες απόκρυψης Εβραίων και στη φυγάδευσή τους στην Αίγυπτο. Κατά τη διάρκεια της ανάκρισής του στο κτίριο της Τσιμισκή 72, καθώς αρνούσαν να ομολογήσει, οι Γερμανοί και ο Αβέτσας τον ξυλοκόπησαν χτυπώντας τον με διάφορα αντικείμενα. Στη συνέχεια οδηγήθηκε στις φυλακές της Βασιλίσσης Όλγας 117, ενώ μετά από σύντομο χρονικό διάστημα αφέθηκε ελεύθερος, έπειτα από ενέργειες των γονέων του.⁹⁶

Την ίδια ημέρα που συνελήφθη ο Ασπρίδης, οι Γερμανοί μαζί με τον Αβέτσα συνέλαβαν και το Χρήστο Μπίτση στα γραφεία της Υπηρεσίας Υδρεύσεως, όπου εργαζόταν. Κατηγορήθηκε για συνέργεια με τον Ασπρίδη και είχε την ίδια μοίρα κατά την ανάκρισή του, καθώς ξυλοκοπήθηκε συστηματικά για να ομολογήσει ότι βοηθούσε Εβραίους να διαφύγουν από την πόλη. Η περιπέτεια του Μπίτση κράτησε, όμως, παραπάνω από του φερόμενου ως συνεργού του Ασπρίδη, καθώς κρατήθηκε για δεκαοκτώ ημέρες και έπειτα οδηγήθηκε στις φυλακές Επταπυργίου.⁹⁷

Η συμπεριφορά του Αβέτσα κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τυπική ενός διερμηνέα της Μυστικής Αστυνομίας Στρατού, ίσως με λίγο παραπάνω ζήλο στην εξυπηρέτηση των καθηκόντων του, εάν αυτός δεν λάμβανε ως επιπλέον επιβράβευσή του, πέραν του μισθού του, το φαρμακείο του Γιομτόβ Φράγκο στην

⁹⁴ ΓΑΚ–ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1110, Landesernährungsamt Wien, αρ. 1613, Βιέννη, 6 Απριλίου 1945.

⁹⁵ ΓΑΚ–ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1013, Αριθμός βουλεύματος 679, Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου 1947.

⁹⁶ ΓΑΚ–ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1013, Εξέτασις μάρτυρος, Θεσσαλονίκη, 17 Ιουλίου 1945.

⁹⁷ Αυτ.

οδό Φράγκων 36.⁹⁸ Καθώς εργαζόταν, λοιπόν, και επιδεικνύοντας υπερβάλλοντα ζήλο, όπως παρουσιάστηκε από τα θύματά του, είχε την «ευκαιρία» να γνωρίσει Γερμανούς αξιωματικούς όπως τον Locher, που οργάνωσε τα Τάγματα Ασφαλείας στην Κατερίνη⁹⁹ και τον Fritz Kalkus ο οποίος στις ανακρίσεις συμπεριφερόταν απάνθρωπα και κακοποιούσε τους ανακριθέντες.¹⁰⁰ Ερχόμενος σε επαφή μαζί τους, λοιπόν, έγινε μάρτυρας των βίαιων γερμανικών συμπεριφορών, τις οποίες, λίγο έως πολύ, ενστερνίστηκε και ο ίδιος.

Αντί επιλόγου: «Χαμένοι» στη μετάφραση

Το διάστημα 1941-1944 η γνώση των γερμανικών αποδείχτηκε το καλύτερο εισιτήριο για να γίνει κανείς μέτοχος της ελληνικής τραγωδίας. Εμπορούμενοι από φιλοναζιστικά και αντικομμουνιστικά ή «εθνικά» κατ' εκείνους αισθήματα, παλιοί και νέοι γερμανομαθείς ή «φίλοι» της Γερμανίας άδραξαν την ευκαιρία να κλείσουν παλιούς λογαριασμούς ή και να ανοίξουν νέους, αυτήν τη φορά αυξάνοντας τις μετοχές τους στο οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Πλούσιοι και φτωχοί, ανώνυμοι και επώνυμοι διεκδίκησαν, με το δικό του τρόπο ο καθένας, τη θέση τους στην κατοχική ζωή.

Σε θέσεις-κλειδιά για την εφαρμοσθείσα «Νέα Τάξη» τοποθετήθηκαν, λοιπόν, άνθρωποι που γνώριζαν καλά ή λιγότερο καλά, όχι μόνο το συντακτικό και τη γραμματική της γλώσσας του εχθρού, αλλά το πραγματικό νόημα της γλώσσας του μίσους και του κέρδους, αναλαμβάνοντας να κανονικοποιήσουν την Κατοχή. Με άλλα λόγια, διερμηνείς μετατράπηκαν σε ανακριτές, όχι σπάνια, καλύτερους και από τους ίδιους τους κατακτητές. Λίγο έως πολύ, τη «βρώμικη» δουλειά ανέλαβαν πρόθυμα όσοι ήταν διατεθειμένοι να θυσιάσουν εαυτούς και αλλήλους για πλουτισμό και κοινωνική ανέλιξη με ταχείς ρυθ-

⁹⁸ Ιστορικό Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης [εφεξής ΙΑΙΚΘ], φάκ. 9, υποφάκ. Κατάσταση κατάταξης Ισραηλιτικών Επιχειρήσεων σε Κατηγορίες, εγγραφή 1497, χ.χ., χ.τ.

⁹⁹ Zst, V508 AR 2406/1967, Beeidigte Zeugenvernehmung, Naoum Avetsas, Θεσσαλονίκη, 8 Ιουνίου 1945.

¹⁰⁰ Zst, V508 AR 2406/1967, Beeidigte Zeugenvernehmung, Naoum Avetsas, Θεσσαλονίκη, 1947.

μούς. Κι αν η γερμανική γλώσσα στην Κατοχή μετουσιώθηκε σε αποτελεσματικό «όχημα» για την εκπλήρωση διαφόρων φιλοδοξιών, στη μεταπολεμική περίοδο λειτούργησε αντιστρόφως ανάλογα, όταν διερχόμενοι ήρθαν αντιμέτωποι με δικαστές και λειτουργούς της Θέμιδας.

Για όσους, λοιπόν, εμφανίστηκαν ως αυτόκλητοι φορείς εξουσίας στην Κατοχή, η ώρα της λογοδοσίας έφτασε τον Ιανουάριο του 1945 με την έκδοση της Συντακτικής Πράξης υπ' αριθμόν 6, η οποία επέβαλλε κυρώσεις σε όσους συνεργάστηκαν συνειδητά με τον εχθρό.¹⁰¹ Αυτό που, πιθανότατα, διαφοροποίησε τις αρχικές διαβεβαιώσεις ήταν ο μεταπολεμικός «αγώνας» εναντίον του κομμουνισμού. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η τιμωρία των εκτελεστικών βραχιόνων των κατακτητών «χρωματίστηκε» από το μετακατοχικό κράτος της εθνικοφροσύνης με συγκεκριμένες συνέπειες.

Ο Ίνο Ρεκανάτη όχι μόνο δεν παρέμεινε στη φυλακή μέχρι το τέλος της ζωής του, όπως όρισε το Ειδικό Δικαστήριο Αθηνών, αλλά πολύ περισσότερο, υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες, βρέθηκε στη Δυτική Γερμανία στις αρχές της δεκαετίας του 1960, λαμβάνοντας μάλιστα και γερμανική υπηκοότητα.¹⁰² Σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες, η τελευταία ήταν αυτή που έδωσε το πράσινο φως για να ανοίξει εστιατόριο με ελληνική κουζίνα, πιθανότατα στη Βρέμη, κι έτσι να δικαιωθεί και σύνταξης από το δυτικογερμανικό κράτος. Τα κατοχικά έργα του Ορέστη Λεβίτη παρέμειναν, επίσης, στο χρονοντούλαπο της ιστορίας, όταν η εκδίκαση της υπόθεσής του αναβλήθηκε επ' αόριστον.¹⁰³ Ο Κύρος Γραμματικόπουλος το τελευταίο διάστημα της Κατοχής συμμετείχε σε ένοπλα τμήματα και στον πόλεμο εναντίον ανταρτικών ομάδων. Στα γεγονότα της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1944 στα Γιαννιτσά είχε, μάλιστα, ρόλο επικεφαλής. Βέβαιος, πιθανότατα, ότι τίποτε καλό δεν προμηνυόταν για το πρόσωπό του μετά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων, φρόντισε να τα ακολουθήσει και να χαθεί στη μεταπολεμική Ευρώπη κι έπειτα στις ΗΠΑ.¹⁰⁴

¹⁰¹ ΦΕΚ 12/Α/20-1-1945.

¹⁰² Jason Chandrinos–Anna Maria Droumpouki, “The German Occupation and the Holocaust in Greece: A Survey,” στο *The Holocaust in Greece*, 15-35, 22.

¹⁰³ ΕΘ, ΕΔΔ, Υπόθεση Ορέστη Λεβίτη, «Πρακτικά δημοσίας συνεδριάσεως του Ειδικού Δικαστηρίου Σ.Π. 6/45 Θεσσαλονίκης της 30^{ης} Μαΐου 1950».

¹⁰⁴ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, 336-337.

Για τον Ναούμ Αβέτσα, εκδόθηκε ένταλμα σύλληψης με την κατηγορία της συνεργασίας με τον εχθρό στις 28 Φεβρουαρίου 1946.¹⁰⁵ Ενώ διέφευγε της σύλληψης, η προανάκριση για την υπόθεσή του ολοκληρώθηκε στις 30 Μαΐου 1947 και ο Ειδικός Επίτροπος πρότεινε να οδηγηθεί σε δίκη για τα αδικήματά του. Παράλληλα, όμως, καταργήθηκε το σε βάρος του ένταλμα σύλληψης.¹⁰⁶ Η δικάσιμος για τον Αβέτσα ορίστηκε για τη 16^η Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους. Άγνωστο για ποιους λόγους οι μάρτυρες κατηγορίας κατά την προανάκριση άλλαξαν τις καταθέσεις τους και έθεσαν αμφιβολίες για την ενοχή του Αβέτσα. Έτσι, αθωώθηκε λόγω αμφιβολιών.¹⁰⁷

Το 1963 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη ο πρώτος συλλογικός οργανισμός που συγκέντρωσε στους κόλπους του τους επαγγελματίες διερμηνείς. Σε αυτούς δεν ανήκαν όσοι στην Κατοχή υπηρέτησαν τη γλώσσα του εχθρού ή καλύτερα όσοι μιλούσαν την ιδιάζουσα διάλεκτο που μετέρχονταν οι πρόθυμοι συνεργάτες των Γερμανών. Αυτό εξηγείται, βέβαια, καθώς στην συντριπτική πλειοψηφία τους δεν είχαν εκπαιδευτεί ως διερμηνείς και μεταφραστές αλλά βρέθηκαν να γνωρίζουν γερμανικά, όταν η συγκεκριμένη γλώσσα βρισκόταν στο «προσκήνιο».

Στον αντίποδα, προσωπικότητες όπως η Μαρία Δημάδη και ο Ναπολέων Σουκατζίδης, αλλά και άλλες που πιθανώς να παρέμειναν στην αφάνεια, κατάφεραν με τις πράξεις τους να «ξεπλύνουν» τον πληθυσμό των Ελλήνων γερμανομαθών της περιόδου 1941-1944 από τον ψόγο της μαζικής συνειδητής συνεργασίας. Προερχόμενοι από διαφορετικούς κόσμους και με διαφορετικό παρελθόν, η Δημάδη και ο Σουκατζίδης κατάφεραν να σταθούν στο πραγματικό «ύψος» των περιστάσεων, όσο τους επέτρεψε η θέση τους να το πράξουν. Αντί να πληρωθούν για τις υπηρεσίες τους, πλήρωσαν και μάλιστα με την ίδια τη ζωή τους το τίμημα της προσφοράς στους συνανθρώπους και στους συγκαταρούμενους αντίστοιχα. Χωρίς να δύναται να τοποθετηθεί σε

¹⁰⁵ ΓΑΚ-ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1013, Ένταλμα σύλληψης, Θεσσαλονίκη, 28 Φεβρουαρίου 1946.

¹⁰⁶ ΓΑΚ-ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1013, Αριθμός βουλεύματος 679, Θεσσαλονίκη, 30 Μαΐου 1947.

¹⁰⁷ ΕΘ, ΕΔΔ, Υπόθεση Ναούμ Αβέτσα, Πρακτικά δημοσίας Συνεδριάσεως του Ειδικού εν Θεσσαλονίκη Δικαστηρίου της υπ' αριθμ. 6/1945 Συντ. Πράξεως, Συνεδρίασης της 16 Σεπτεμβρίου 1947.

κανενός είδους «ζυγαριά», η συμμετοχή τους στον «κόσμο» των ανυπότακτων είναι δεδομένη, σε όποιον βαθμό κι αν είχαν τη δυνατότητα να επηρεάσουν πρόσωπα, γεγονότα και την εξέλιξη οποιωνδήποτε καταστάσεων.

Οι διερμηνείς, αυτοί οι «άγνωστοι της Ιστορίας» που υπηρέτησαν τη γλώσσα του εχθρού στην Κατοχή, ήταν αναμφίβολα άνθρωποι της εποχής τους και μία άκριτη τοποθέτησή τους στη μεριά των «καλών» ή των «κακών» δεν θα πληρούσε τα κριτήρια της ορθής επιστημονικής έρευνας και της αξιολόγησης και κατανόησης ανθρωπίνων επιλογών σε καιρούς δύσκολους.

Άννα Μπατζέλη

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ
ΣΤΗ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το μεγαλύτερο τμήμα της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, συμπεριλαμβανομένων των λεγόμενων σερβικών «δυτικών επαρχιών», της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης είχε τεθεί υπό την κατοχή της Βουλγαρίας, συμμάχου του Άξονα. Για τη Βουλγαρία, οι εξελίξεις αυτές αποτέλεσαν ένα βήμα για την πλήρωση του εθνικού οράματος της «Μεγάλης Βουλγαρίας», το οποίο διέτρεχε την εξωτερική πολιτική της χώρας καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Στην ελληνική βιβλιογραφία, έμφαση έχει δοθεί στην κατοχή των ελληνικών επαρχιών. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η συμβολή στη σχετική βιβλιογραφία με την παρουσίαση των παράλληλων διεργασιών στις γιουγκοσλαβικές επαρχίες.

Αν και την έναρξη της βουλγαρικής κατοχής στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία συνόδευσαν πανηγυρικές εκδηλώσεις στα Σκόπια και σε διάφορες άλλες πόλεις, όπως στη Στρώμνιτσα, με τη συμμετοχή των κατοίκων,¹ η βουλγαρική κυβέρνηση υπό τον πρωθυπουργό Φίλοφ δεν μπορούσε να επαναπαυθεί, καθώς δεν είχε εξασφαλίσει τη γερμανική δέσμευση για οριστική παραχώρηση –και κατ' επέκταση ενσωμάτωση– των εδαφών αυτών στη Βουλγαρία. Στη σχετική συμφωνία γινόταν λόγος για «προσωρινή παραχώρηση της διοίκησης» και εξέταση του εδαφικού status της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας για μετά τη λήξη του πολέμου. Ωστόσο, η βουλγαρική ηγεσία θεώρησε την «προσωρινή παραχώρηση» ως ευκαιρία για να δημιουργήσει τετελεσμένα. Έτσι, διαίρεσε τη γιουγκοσλαβική Μακεδονία σε δύο διοικητικές περιφέρειες, την περιφέρεια Σκοπίων και την περιφέρεια Μοναστηρίου, τις οποίες άμεσα ένωσε διοικητικά με το βουλγαρικό κράτος ως συστατικό τμήμα του. Ταυτόχρονα, ένα ολοκληρωμένο σχέδιο προσαρμογής της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής στο βουλγαρικό πρότυπο ξεκίνησε να υλοποιείται. Στόχος δεν ήταν άλλος από την εδραίωση μιας «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας (Целокупна България)».² Η επιτυχία του εγ-

¹ Βλ. ενδεικτικά τις εφημερίδες *Македонија*, 15-4-1941 και *New York Times*, 19-4-1941.

² Για μια αναλυτική παρουσίαση των διεργασιών αυτών, βλ. Άννα Μπατζέλη, «Κατοχή ή Απελευθέρωση; Όψεις της βουλγαρικής πολιτικής στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (1941-1944)» (διδ. διατρ., ΑΠΘ, 2019), 39-57.

χειρήματος θα ενίσχυε τη διαπραγματευτική θέση της χώρας μεταπολεμικά και θα έδινε μια βουλγαρική λύση στο Μακεδονικό Ζήτημα.

Στην προσπάθεια αυτή της εμπέδωσης της «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας» η εκπαίδευση διαδραμάτισε μείζονα ρόλο. Ο Φίλοφ, όντας ταυτόχρονα υπουργός Εθνικής Παιδείας, μπορούσε να αντιληφθεί τη σημασία της εκπαιδευτικής πολιτικής στην ενίσχυση των φιλοβουλγαρικών αισθημάτων του πληθυσμού και στη διάχυση μιας κοινής βουλγαρικής ταυτότητας. Έτσι, με την έναρξη της κατοχής, τον Απρίλιο του 1941, θέτει τις βάσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως προκύπτει από σχετικές αναφορές στο προσωπικό του ημερολόγιο. Η γερμανική εκπαιδευτική πολιτική και πολιτική νεολαίας αποτέλεσε πρότυπο για το Φίλοφ, ο οποίος ήδη από το 1940 είχε προχωρήσει στην εγκαθίδρυση της βουλγαρικής εκδοχής της Hitlerjugend, της οργάνωσης Бранник (Μπράνικ). Η Μπράνικ είχε έντονη παρουσία στα σχολεία της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας κατά τη διάρκεια της κατοχής, με τα μέλη της να συμμετέχουν σε επίσημες εκδηλώσεις και εορτασμούς και σε κοινές κατασκηνώσεις με νέους από όλες τις περιοχές της «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας». Η Μπράνικ συνέβαλε σημαντικά στην προσπάθεια βουλγαροποίησης της σχολικής ζωής και για το λόγο αυτό η κυβέρνηση διέθετε σημαντικά ποσά για τη λειτουργία της, ενώ υπήρχε έντονη πίεση στους νέους της εποχής να γίνουν μέλη της. Μάλιστα, μετά και από την συνένωση της Μπράνικ με το τμήμα νεολαίας του βουλγαρικού Ερυθρού Σταυρού, τα μέλη της υπολογίζονταν σε μερικές εκατοντάδες χιλιάδες (στο σύνολο της «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας»³).

³ Училищен преглед XL, no. 6 (1941): 738-739. Εφημερίδα България, 27-7-1942. Богдан Филов, Дневник (Ημερολόγιο) (София: Изд-во на Отечественния фронт, 1986), 300-301. Ангел Цураков, Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атенатите в България (Εγκυκλοπαίδεια των κυβερνήσεων, των εθνικών συνελεύσεων και των πολιτικών δολοφονιών στην Βουλγαρία) (София: Изд. на „Труд“, 2008), 193-209. Никола Поппетров, Социално наляво, национализъм - напред. Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации (Κοινωνικά αριστερά, ο εθνικισμός-μπροστά. Προγράμματα και αρχεία βουλγαρικών αυταρχικών εθνικιστικών σχηματισμών) (Изд. “утенберг,” 2009), 805-848.

Ωστόσο, η βεβαρυμένη βουλγαρική οικονομία είχε αντίκτυπο στη χρηματοδότηση της Μπράνικ⁴ και στην ικανοποίηση των ευρύτερων υπέρρογκων αναγκών της «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας», με αποτέλεσμα το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας να καταφεύγει σε εναλλακτικές λύσεις προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πανεθνικές καμπάνιες συγκέντρωσης βουλγαρικών βιβλίων, προκειμένου να διατεθούν για την κάλυψη των αναγκών των σχολείων και των βιβλιοθηκών των κατεχόμενων περιοχών. Οι καμπάνιες αυτές υποστηρίχθηκαν τόσο από κρατικούς φορείς, όσο και από συλλόγους.⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραδίδει το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, έως τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1941, περισσότερα από 250.000 βιβλία είχαν διατεθεί στο σύνολο των υπό βουλγαρική κατοχή εδαφών. Το υπουργείο είχε επιπλέον προϋπολογίσει για το σκοπό αυτό το ποσό των 600.000 περίπου λεβ, ενώ η προσπάθεια συνεχίστηκε και κατά τα επόμενα έτη με δωρεές από εκπαιδευτικούς και οικονομικούς/επιχειρηματικούς φορείς και την έκδοση βιβλίων με κρατικούς πόρους.⁶ Είναι σημαντικό να επισημανθεί, τέλος, το γεγονός ότι η πρωτοβουλία συγκέντρωσης βουλγαρικών βιβλίων δεν προσανατολιζόταν απλά στην κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών, αλλά και στον εφοδιασμό λαϊκών αναγνωστηρίων, με τη δημιουργία των οποίων ο Φίλοφ ήλπιζε στη σπουδή της βουλγαρικής γλώσσας από τους ενήλικους κατοίκους των κατεχόμενων περιοχών. Μάλιστα, στις 26 Μαΐου 1941 θεμελιώθηκε το πρώτο λαϊκό αναγνωστήριο στην πόλη των Σκοπίων. Βούλγαροι εκπαιδευτικοί ήταν μεταξύ των ιδρυτικών μελών.⁷

Η παρουσία στελεχών της εκπαίδευσης στην ίδρυση και λειτουργία λαϊκών αναγνωστηρίων συνδέεται άμεσα με την εκπαιδευτική πολι-

⁴ ЦДА (Κεντρικά Κρατικά Αρχεία της Βουλγαρίας, στο εξής: ΚΚΑΒ), фонд (φάκ.) 798Κ, опис (λίστα/σειρά, στο εξής: λ.) 2, а.е. (αρχειακή μονάδα, στο εξής: αρ.μ.) 12 (Βέλες, 4 Ιουνίου και 23 Ιουνίου 1942).

⁵ ДА–Пазарджик (Κρατικά Αρχεία Πάζαρτζικ, στο εξής: ΚΑΠ), фάκ. 362Κ, λ. 1, αρ.μ. 3 (Πάζαρτζικ, 12-22 Μαΐου 1941)· ΚΑΠ, фάκ. 403Κ, λ. 1, αρ.μ. 13 (Тσεπίно, 17 Μαΐου 1941)· Εφημερίδα *Врачанско Слово*, 4-8-1941· ΚΚΑΒ, фάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2303 (Σκόπια, Νοέμβριος 1941 και 16 Δεκεμβρίου 1941).

⁶ ΚΚΑΒ, фάκ. 177Κ, λ. 2, αρ.μ. 1255 (Σόφια, 22 Αυγούστου-24 Σεπτεμβρίου 1941).

⁷ Александър Гребенаров–Надя Манолова–Николова (επιμ.), *Българското управление във Вардарска Македония (1941-1944): документален сборник* [(Η βουλγαρική διοίκηση στη Μακεδονία του Βαρδάρη (1941-1944))] (София: Държавна агенция “Архиви,” 2011), 43-44.

τική. Ήδη ο ρόλος και η αποστολή των εκπαιδευτικών είχαν προσδιοριστεί με σειρά εγκυκλίων του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας. Οι εκπαιδευτικοί στην «Ενιαία και Αδιαίρετη Βουλγαρία» είχαν αυξημένα καθήκοντα και καλούνταν να αναλάβουν τη διοργάνωση διαλέξεων, ομιλιών, καλλιτεχνικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων, την πραγματοποίηση απογευματινών μαθημάτων βουλγαρικής γλώσσας και πολιτισμού και τη λειτουργία σχολών γονέων, προκειμένου να καταστεί δυνατή η εξοικείωση των ενηλίκων με τη βουλγαρική γλώσσα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ύφος των εν λόγω εγκυκλίων, στις οποίες οι καθηγητές καλούνταν, ως πνευματικοί ταγοί και θεματοφύλακες του βουλγαρικού πολιτισμού, να μεριμνήσουν για την εκπαίδευση «των Βούλγαρων αδελφών τους».⁸ Πράγματι, αρκετοί καθηγητές ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα του υπουργείου και με την ανάληψη των καθηκόντων τους επιδόθηκαν με ζήλο στο έργο αποκατάστασης της θέσης της βουλγαρικής γλώσσας στη σχολική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή. Οι προσπάθειες τους αυτές προβλήθηκαν στο στρατευμένο πολιτικό Τύπο.⁹ Ορισμένες εφημερίδες δεν περιορίστηκαν στην απλή προβολή των πρωτοβουλιών των δασκάλων, αλλά δημοσίευσαν σειρά εμπνευσμένων άρθρων. Είναι ενδεικτικό πάνω σε αυτό το ακόλουθο απόσπασμα άρθρου της εφημερίδας *Нова България* (Νέα Βουλγαρία):

«Η πνευματική και ψυχική ανάταση του έθνους μας δεν θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί δίχως το έργο και την συνδρομή του δασκάλου. Για τον λόγο αυτό στις ιστορικές στιγμές που ζούμε σήμερα, έχουμε στρέψει και πάλι την προσοχή μας στον δάσκαλο. Ο δάσκαλος δεν είναι ο συνηθισμένος υπάλληλος, ο οποίος απλά πρέπει να φέρει εις πέρας την εργασία του. Αντιθέτως, ο δάσκαλος είναι ο πνευματικός ταγός ολόκληρου του έθνους. Το έργο του δασκάλου δεν περιορίζεται στα σχολικά κτήρια και στα καθάρως υπηρεσιακά καθήκοντα. Ο δάσκαλος πρέπει με αυταπάρνηση να αφιερώσει εαυτόν στην πολιτιστική και παιδευτική πρόοδο του λαού. Ο δάσκαλος πρέπει με συνέπεια και φιλοπατρία να

⁸ *Училищен преглед* XL, no. 5 (1941): 591-602· *Училищен преглед* XL, no. 7 (1941): 876· *Училищен преглед* XLI, no. 5-6 (1942): 724-725.

⁹ Εφημερίδα *Целокупна България*, 21-10-1941, 10-11-1941, 13-11-1941.

αναλάβει την υψηλή ευθύνη που του αναλογεί και να υπηρετήσει το έθνος.»¹⁰

Το απόσπασμα αυτό θυμίζει αρκετά ανάλογα κείμενα που έχουν γραφτεί για τους Βούλγαρους «δασκάλους του γένους» ή της βουλγαρικής αναγέννησης, οι οποίοι με τη δράση τους συνέβαλαν στην ανάπτυξη της εθνικής παιδείας. Ο παραλληλισμός αυτός θεωρούμε ότι θα ήταν αντιληπτός από το μέσο εκπαιδευτικό της εποχής.

Ταυτόχρονα με τα ενθουσιώδη και εμπνευσμένα δημοσιεύματα, το υπουργείο είχε επιφορτιστεί με το έργο επαναλειτουργίας των σχολείων στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία, τα οποία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους με την επίθεση του Άξονα. Άμεσα, λοιπόν, προχώρησε στη διαίρεση της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας σε δύο Εκπαιδευτικές Περιφέρειες (Σκοπίων και Μοναστηρίου), και στη δημιουργία πενταμελούς επιτροπής, αποτελούμενης από έμπειρα και υψηλόβαθμα στελέχη του υπουργείου και της εκπαίδευσης, που ανέλαβαν την ευθύνη συντονισμού των απαραίτητων ενεργειών.¹¹ Παράλληλα, το υπουργείο μερίμνησε για τη στελέχωση των σχολείων της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας με νέους διευθυντές¹² και τη σύσταση σχολικών επιτροπών.¹³ Τον Ιούνιο 1941, οι πρόεδροι των σχολικών επιτροπών σε συνεργασία με τους δημάρχους, κλήθηκαν να προχωρήσουν στην καταγραφή της κινητής και ακίνητης περιουσίας των σχολείων των κατεχόμενων εδαφών.¹⁴ Η απογραφή των κινητών και ακίνητων στοιχείων ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς βάσει των αναφορών των δημάρχων, το Υπουργείο Παιδείας θα μπορούσε να προβεί σε ρεαλιστικές εκτιμήσεις σχετικά με τις ανάγκες των νέων σχολείων σε αναλώσιμα και εκπαιδευτικά εργαλεία, όπως και να υπολογίσει τον απαιτούμενο αριθμό καθηγητών και λοιπού επικουρικού προσωπικού, που θα έπρεπε να διατεθεί για τη λειτουργία τους. Εύλογα, μαζί με την καταγραφή, τα εκπαιδευτικά μέσα της προηγούμενης διοίκησης (εποπτικό υλικό, σερβικά και ελληνικά σχολικά εγχειρίδια) αφαιρέθηκαν. Στο ίδιο πλαίσιο, οι σχολικές επιτροπές προχώρησαν στην πρώτη απογραφή παιδιών σε

¹⁰ Εφημερίδα *Нова България*, 10-10-1942.

¹¹ *Училищен преглед* XLI, no. 5-6 (194): 700.

¹² ККАВ, фак. 177К, λ. 3, αρ.μ. 2162 (Σόφια, 1941).

¹³ *Училищен преглед* XL 6, no. (1941): 798.

¹⁴ *Ο.π.*, 777.

σχολική ηλικία.¹⁵ Έχει ενδιαφέρον ότι στις αντίστοιχες καταστάσεις, που συνέταξαν οι υπεύθυνοι υπάλληλοι, εκλείπουν αναφορές ή στοιχεία για μαθητές σερβικής καταγωγής. Στην Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μοναστηρίου λ.χ. τα παιδιά απογράφηκαν ως Βούλγαροι, Έλληνες, Αλβανοί, Τούρκοι ή Βλάχοι.¹⁶ Φαίνεται, λοιπόν, οι μαθητές σερβικής καταγωγής να εκλήφθηκαν εξ αρχής ως Βούλγαροι, προκειμένου τα στατιστικά αυτά στοιχεία να χρησιμοποιούνταν κατόπιν στην ενίσχυση της επιχειρηματολογίας περί της «βουλγαρικότητας» της περιοχής.

Ταυτόχρονα με την απογραφή του πληθυσμού και της σχολικής παρουσίας στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία, το Υπουργείο Παιδείας ξεκίνησε τη διαδικασία στελέχωσης των εκπαιδευτικών μονάδων με το απαραίτητο διδακτικό, διοικητικό και λοιπό επικουρικό προσωπικό. Οι μόνιμοι εκπαιδευτικοί της Βουλγαρίας, οι οποίοι επιθυμούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στις «νέες επαρχίες», μπορούσαν να καταθέσουν σχετικό αίτημα είτε μέσω της αποστολής προσωπικής επιστολής προς τον αρμόδιο υπουργό,¹⁷ είτε μέσω της γνωστοποίησης της διαθεσιμότητάς τους στο καθηγητικό συμβούλιο της περιφέρειας στην οποία υπηρετούσαν.¹⁸ Αν και υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός αιτήσεων για υπηρεσία στα σχολεία της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, αυτός δεν επαρκούσε για την κάλυψη των αναγκών. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραδίδει το βουλγαρικό Υπουργείο Παιδείας το ζήτημα στελέχωσης των σχολείων με το απαραίτητο προσωπικό αποτελούσε πρόβλημα για το σύνολο των σχολικών περιφερειών των βουλγαρικών και κατεχόμενων εδαφών. Το θέμα αυτό προέκυψε εν μέρει από τα απροσδόκητα «κατοχικά βάρη». Η κυβέρνηση Φίλοφ, μην έχοντας τη δυνατότητα να προβλέψει τις εξελίξεις, δεν είχε εκ των προτέρων μεριμνήσει να συμπεριλάβει στον προγραμματισμό της τις εκπαιδευτικές και λοιπές ανάγκες των κατεχόμενων περιοχών. Η αδυναμία εξεύρεσης του απαιτούμενου αριθμού διδασκόντων υπήρξε περισσότερο έντονη στα σχολεία των «δυτικών επαρχιών», λόγω του μικρού αριθμού Βούλγαρων καθηγητών που εκδήλωναν ενδιαφέρον να αναλάβουν υπηρεσία σε αυτά. Ο διευθυντής του γυμνασίου της πόλης Βράνιε (η οποία ανήκε

¹⁵ Училищен преглед XL, no. 6 (1941): 735-736.

¹⁶ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2594 (Μοναστήρι, 1942).

¹⁷ Ενδεικτικά, βλ. ΚΚΑΒ, αυτ., αρ.μ. 2108 (1941).

¹⁸ ДА–Монтана (Κρατικά Αρχεία Μοντάνα, στο εξής: ΚΑΜ), φάκ. 329Κ, λ. 1, αρ.μ. 12 (Μπερκόφσκα, 10 Μαΐου 1942).

διοικητικά στην Εκπαιδευτική Περιφέρεια Σκοπίων και γεωγραφικά στις «δυτικές επαρχίες»), σε επιστολή του προς το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, αποδίδει το γεγονός του περιορισμένου αριθμού αιτήσεων «στην πεποίθηση πολλών ότι η παρουσία της Βουλγαρίας στην περιοχή έχει πρόσκαιρο χαρακτήρα», διότι «οι Γερμανοί σκοπεύουν να επιστρέψουν τα εδάφη αυτά στους Σέρβους». Για να προσελκύσουν, λοιπόν, καθηγητές της παλαιάς Βουλγαρίας να υπηρετήσουν στις «δυτικές επαρχίες», ο συντάκτης της επιστολής προτείνει στο υπουργείο να προβεί στη χορήγηση ειδικών προνομίων.¹⁹

Το υπουργείο, λοιπόν, κατέφυγε σε μια σειρά μέτρων, προκειμένου να καλύψει τις κενές θέσεις εκπαιδευτικών στο σύνολο των σχολείων και να διασφαλίσει, τοιουτοτρόπως, την ομαλή έναρξη των μαθημάτων. Αρχικά, εκδίδει ειδική εγκύκλιο με την οποία καλεί τους σχολικούς επιθεωρητές της Βουλγαρίας να προχωρήσουν στη σύνταξη λιστών με τα ονόματα και τα στοιχεία της οικογενειακής κατάστασης των εκπαιδευτικών «υψηλών εθνικών φρονημάτων», τους οποίους έκριναν ως κατάλληλους για να αναλάβουν υπηρεσία στα απελευθερωθέντα εδάφη. Στην ίδια εγκύκλιο, το υπουργείο κάλεσε τους κατά τόπους σχολικούς επιθεωρητές να προχωρήσουν στην καταγραφή των συνταξιούχων εκπαιδευτικών που κρίνονταν ως ικανοί να αναλάβουν εκ νέου υπηρεσία.²⁰ Ας σημειωθεί ότι και τα επόμενα σχολικά έτη οι αρμόδιοι επαρχιακοί σχολικοί επιθεωρητές είχαν την ευθύνη σύνταξης και έγκαιρης αποστολής καταστάσεων με τα ονόματα των εκπαιδευτικών που μπορούσαν να αναλάβουν υπηρεσία στα κατεχόμενα εδάφη, στο αρμόδιο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας.²¹ Ειδική μέριμνα υπήρχε για τα ζευγάρια εκπαιδευτικών, καθώς το υπουργείο φρόντιζε να υπηρετούν στην ίδια εκπαιδευτική περιφέρεια. Για το λόγο αυτό, οι επαρχιακοί σχολικοί επιθεωρητές συνέτασσαν χωριστές λίστες για τους καθηγητές που οι σύζυγοί τους ήταν επίσης εκπαιδευτικοί.²² Όπως προκύπτει από

¹⁹ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2232 (Βράνιε, 26 Ιουλίου 1941).

²⁰ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 8, αρ.μ. 36 (Σόφια, 30 Απριλίου 1941).

²¹ ДА–Стара Загора (Κρατικά Αρχεία Στάρα Ζαγκόρα, στο εξής: ΚΑΣΖ), φάκ. 24Κ, λ. 1, αρ.μ. 214 (Μπορίσοφγκραντ, 25 Μαρτίου 1943 και Στάρα Ζαγκόρα, 30 Μαρτίου 1943).

²² ΚΑΣΖ, αυτ. (Νόβα Ζαγκόρα, 26 Μαρτίου 1943).

το πρωτογενές υλικό, όμως, παρ' όλες τις προσπάθειες αυτές, το πρόβλημα των κενών διδακτικών θέσεων παρέμενε.²³

Στο ίδιο πλαίσιο της επάνδρωσης των εκπαιδευτικών μονάδων με το απαραίτητο προσωπικό και της ανταπόκρισης στις έκτακτες ανάγκες, η κυβέρνηση προχωρά στη χορήγηση συμπληρωματικής πίστωσης για την κάλυψη των δαπανών του Υπουργείου Παιδείας.²⁴ Ταυτόχρονα, ιδρύονται νέες παιδαγωγικές ακαδημίες για την κατάρτιση μελλοντικών εκπαιδευτικών προ-γυμνασιακών και γυμνασιακών τάξεων²⁵ και δημοσιεύεται ανοιχτή πρόσκληση σε δασκάλους βουλγαρικής καταγωγής, οι οποίοι εργάζονταν στα σερβικά και ελληνικά σχολεία της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης πριν την «απελευθέρωση», να καταθέσουν αιτήματα διορισμού στα βουλγαρικά σχολεία των «νέων και παλαιών επαρχιών».²⁶ Η προκήρυξη αυτή, η οποία αναδημοσιεύτηκε στη *Σχολική Επιθεώρηση*,²⁷ δεν στόχευε απλά στην κάλυψη των κενών θέσεων, αλλά και στην ανάδειξη της «βουλγαρικότητας» των κατεχόμενων εδαφών, αφού οι αιτήσεις αυτές των ντόπιων καθηγητών θα συνιστούσαν μια απτή απόδειξη των ισχυρισμών της βουλγαρικής ηγεσίας περί «σερβικής και ελληνικής κατοχής».

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις οδηγίες του υπουργείου, τα αιτήματα των Βούλγαρων εκπαιδευτικών θα έπρεπε να συνοδεύονται από αποδεικτικά προϋπηρεσίας και ακαδημαϊκών σπουδών. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι, στο κάλεσμα του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας ανταποκρίθηκαν θετικά αρκετοί καθηγητές από τη γιουγκοσλαβική Μακεδονία.²⁸ Έτσι, λίγες εβδομάδες μετά τη δημοσιοποίηση της προαναφερθείσας ανοιχτής επιστολής του Φίλοφ προς τους κατά τόπους διευθυντές των γυμνασίων, επικυρώθηκαν και οι πρώτες πράξεις διορισμού καθηγητών που διέμεναν στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία πριν από τον

²³ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 2, αρ.μ. 1288 (Σόφια, 4 Σεπτεμβρίου 1942 και 12 Νοεμβρίου 1942)· *Училищен преглед* XLIII, no. 1-4 (1944): 249-259.

²⁴ *Държавен вестник*, 14-7-1941.

²⁵ *Ο.π.*, 7-6-1941.

²⁶ Гребенаров–Манолова–Николова, *Η βουλγαρική διοίκηση*, 86.

²⁷ *Училищен преглед* XL 9 (1941): 1271-1272.

²⁸ Βλ. π.χ. ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2107 (17 Ιουλίου 1941)· ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2108 (Σκόπια, 7 Αυγούστου 1941)· ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2110 (Στιπ, 1^η Μαΐου 1941).

πόλεμο.²⁹ Από τη *Σχολική Επιθεώρηση*, τέλος, παραδίδεται ότι οι διδάσκοντες βουλγαρικής καταγωγής διορίστηκαν κυρίως σε σχολεία της παλαιάς Βουλγαρίας.³⁰

Οι προσλήψεις Βούλγαρων καθηγητών με καταγωγή από τα «νέα εδάφη» είχαν σαφώς πολιτικό και συμβολικό χαρακτήρα. Θέση που ισοχυροποιείται και από το γεγονός ότι, το Υπουργείο Παιδείας έσπευσε να επικυρώσει τις πρώτες πράξεις σε λιγότερο από τέσσερις εβδομάδες. Η τοποθέτηση αυτών των εκπαιδευτικών σε σχολικές μονάδες της Βουλγαρίας πρέπει να εκληφθεί ως τμήμα της συνολικής προσπάθειας παγίωσης και εμπέδωσης της «νέας τάξης» για το σύνολο των πολιτών. Η πράξη αυτή, με άλλα λόγια, αποτελούσε μια επιπλέον απτή απόδειξη της «ενοποίησης». Μάλιστα, η στρατηγική αξία του ζητήματος διαφαίνεται και από το γεγονός ότι, οι βουλγαρικές αρχές είχαν επιχειρήσει, αν και ανεπιτυχώς, να εντοπίσουν και να συγκεντρώσουν στοιχεία σχετικά με τον αριθμό και τις ειδικότητες των καθηγητών βουλγαρικής καταγωγής των «προσφάτως απελευθερωθεισών εδαφών» αρκετά νωρίς, το Μάιο του 1941. Σε σχετική έκθεση του Πέταρ Ιβανόφ, επικεφαλής για ζητήματα μέσης εκπαίδευσης του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και μέλος της πενταμελούς ειδικής συμβουλευτικής επιτροπής του υπουργείου, περιγράφεται η αδυναμία καταγραφής των Βούλγαρων καθηγητών στην περιφέρεια Σκοπίων κατά το Μάιο του 1941. Ο Ιβανόφ, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι είχε επικοινωνήσει με το καθηγητικό συμβούλιο Σκοπίων, προκειμένου να του χορηγήσει λίστες με τα ονόματα των εκπαιδευτικών βουλγαρικής καταγωγής, τις οποίες, όμως, κατά την ημερομηνία σύνταξης της έκθεσης, δεν είχε λάβει ακόμη. Γι' αυτό, ο Ιβανόφ προτείνει στον υπουργό Παιδείας και παραλήπτη της έκθεσης, όταν ολοκληρωθεί η διαδικασία καταγραφής των Βούλγαρων καθηγητών από τις νέες εκπαιδευτικές περιφέρειες, αυτοί να συμπεριληφθούν άμεσα στο μισθολόγιο, όπως και να τους καταβληθούν από το υπουργείο όλοι οι προβλεπόμενοι μισθοί για το διάστημα από την 1^η Μαΐου έως και τη 15^η Σεπτεμβρίου 1941.³¹ Το Υπουργείο Παιδείας έλαβε σοβαρά υπόψη τις προτάσεις αυτές και προχώρησε στην άμεση υλοποίησή τους, με την ένταξη στη λίστα μισθοδοσίας καθηγητών της γιου-

²⁹ Αυτ., αρ.μ. 2107 (Σόφια, 29 Ιουλίου 1941).

³⁰ *Училищен преглед* XL, no. 7 (1941): 885.

³¹ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2299 (Σόφια, 26 Μαΐου 1941).

γκοσλαβικής Μακεδονίας με βουλγαρική καταγωγή. Με ειδικό διάταγμα προβλεπόταν η καταβολή των προβλεπόμενων μισθών της θερινής περιόδου μεταξύ 15^{ης} Μαΐου και 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1941, καθώς και η κάλυψη των δαπανών μετακίνησης και σίτισης σε όσους καθηγητές από τη γιουγκοσλαβική Μακεδονία θα μετέβαιναν στη Σόφια, προκειμένου να συμμετάσχουν σε προγράμματα επιμόρφωσης.³²

Ευρύτερα, η διαδικασία τοποθέτησης εκπαιδευτικών από τις βουλγαρικές και κατεχόμενες επαρχίες δε θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί δίχως τη συνδρομή των κατά τόπους σχολικών επιθεωρητών και σχολικών επιτροπών, που τροφοδοτούσαν το Υπουργείο Παιδείας με αναφορές σχετικά με το προφίλ των αιτούντων, όπως και με εκθέσεις αναφορικά με τις ανάγκες σε τοπικό επίπεδο. Ο σχολικός επιθεωρητής της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Σκοπίων, Άσεν Ζαμπλένσκι, λ.χ., σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας για τον καθηγητή μουσικής Στογιάν Λαζάρφ Αλτσέφ, εισηγείται να «μην προχωρήσει στον διορισμό του ως καθηγητή σε κάποιο από τα γυμνάσια της πόλης των Σκοπίων». Ειδικότερα, αναφέρει ότι ο Αλτσέφ, με καταγωγή από το Βέλες και με σημαντική προϋπηρεσία σε γιουγκοσλαβικά σχολεία, «δεν μπορεί να διδάξει σε γυμνάσιο εξαιτίας του γεγονότος ότι πάσχει από ολική τύφλωση». Ωστόσο, ο Ζαμπλένσκι ήταν της άποψης ότι «ο Αλτσέφ δεν πρέπει να μείνει χωρίς δουλειά», «θα μπορούσε», λοιπόν, «να διδάξει θεωρία της μουσικής μέσω του συστήματος Μπράιγ. Για τον λόγο αυτό εισηγούμαι τον διορισμό του στο Κρατικό Ινστιτούτο Τυφλών στην Σόφια», καταλήγει ο σχολικός επιθεωρητής.³³ Τέλος, εκτός από τη στελέχωση των εκπαιδευτικών μονάδων με το απαραίτητο διδακτικό και επικουρικό προσωπικό, τα μέλη των σχολικών επιτροπών επιφορτίζονταν και με την κάλυψη πρακτικών αναγκών των σχολείων, όπως για παράδειγμα την αποκατάσταση κτηρίων.³⁴

Κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου του 1941 έλαβαν χώρα ειδικά σεμινάρια «βουλγαρογνωσίας» σε αρκετές πόλεις της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας: Οχρίδα, Μοναστήρι, Σκόπια, Κουμάνοβο, Μπέροβο, Μπροντ, Βαλάντοβο, Βέλες, Γευγελή, Καβάνταρτσι, Κότσανι, Κρίβα Παλάνκα, Κρούσεβο, Πρίλεπ και Ρέσεν. Στο πρόγραμμα συμ-

³² Αυτ., αρ.μ. 2107 (Σόφια, 29 Ιουλίου 1941).

³³ Αυτ., αρ.μ. 2108 (Σκόπια, 21 Αυγούστου 1941).

³⁴ Αυτ., αρ.μ. 2300 (Κράτοβο, 11 Σεπτεμβρίου 1941).

μετείχαν («αυτόβουλα», σύμφωνα με τη *Σχολική Επιθεώρηση*) 8.659 άτομα νεαρής ηλικίας, 7.449 από τα οποία ήταν μαθητές δημοτικών και γυμνασίων, 328 ήταν εκπαιδευτικοί και οι εναπομείναντες 882 ήταν φοιτητές, υπάλληλοι ή απλοί πολίτες.³⁵ Την επιτακτικότητα της ανάγκης διεξαγωγής των σεμιναρίων «βουλγαρομάθειας» είχαν καταδείξει οι αποσπασμένοι στα κατεχόμενα γιουγκοσλαβικά εδάφη δημόσιοι υπάλληλοι, οι οποίοι έκαναν λόγο για αποξένωση του ντόπιου πληθυσμού, ειδικά των νέων, από τη βουλγαρική γλώσσα και κουλτούρα. Ανάλογες ήταν και οι διαπιστώσεις του Φίλοφ από την πραγματοποίηση διερευνητικής επίσκεψης στην περιοχή το Μάιο του 1941.³⁶

Την ευθύνη διεξαγωγής των προγραμμάτων πατριδογνωσίας ανέλαβαν έμπειροι Βούλγαροι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στη γλωσσική κατάρτιση, προκειμένου οι συμμετέχοντες μαθητές και φοιτητές να είναι σε θέση να συνεχίσουν ομαλά τις σπουδές τους. Στα σεμινάρια αυτά, συμπεριλαμβάνονταν ακόμα ενότητες με θεματικές από τη βουλγαρική ιστορία, γεωγραφία, κουλτούρα και πολιτισμό.³⁷ Παράλληλα, έλαβαν χώρα εξειδικευμένα σεμινάρια επιμόρφωσης 529 εκπαιδευτικών από τη γιουγκοσλαβική Μακεδονία και τις «δυτικές επαρχίες» στη Σόφια και 127 καθηγητών από τη Δοβρουτσά στη Σούμεν. Το πρόγραμμα αυτό ήταν χρονικής διάρκειας τριάντα ημερών (15 Ιουλίου-15 Αυγούστου 1941) με γλώσσα εργασίας τα βουλγαρικά. Στόχος του Υπουργείου Παιδείας ήταν οι επιμορφωνόμενοι να εξοικειωθούν με το νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας του βουλγαρικού συστήματος παιδείας, όπως και να αντιληφθούν τους στόχους του, προκειμένου να αναλάβουν υπηρεσία τη σχολική χρονιά 1941/1942. Ακόμη, οι εκπαιδευτικοί είχαν την ευκαιρία να καταρτιστούν σε βασικά ζητήματα εθνικής ιστορίας, γλώσσας, γεωγραφίας και πολιτισμού, και να παρακολουθήσουν διαλέξεις που κάλυπταν διάφορα θέματα φυσικής αγωγής, υγιεινής και ωδικής.³⁸ Στη διάρκεια των σεμιναρίων είχαν ακόμη τη δυνατότητα να επισκεφτούν άλλες βουλγαρικές πόλεις και σημαντικά εθνικά μνημεία. Στις 21 Ιουλίου 1941, λ.χ., 20 δάσκαλοι και δασκάλες από τις «δυτικές επαρχίες» επισκέφτηκαν την πόλη Βρατσά.

³⁵ *Училищен преглед* XL, no. 7 (1941): 826-827.

³⁶ *Ο.π.*, 826.

³⁷ *Ο.π.*, XL 7 (1941): 826-827.

³⁸ *Ο.π.*, 874-887, 1332-1333· ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2252 (Σόφια, 1941).

Οι τοπικές εκκλησιαστικές, εκπαιδευτικές και πολιτικές αρχές τους επιφύλαξαν θερμή υποδοχή και τους δώρισαν τοπικά προϊόντα.³⁹

Σύμφωνα με τη *Σχολική Επιθεώρηση* το σύνολο των εκπαιδευτικών που συμμετείχε σε θερινά σεμινάρια κατάρτισης διορίστηκε. Οι καθηγητές αυτοί κλήθηκαν, πρωτίστως, να καλύψουν εκπαιδευτικές ανάγκες σε σχολεία των βουλγαρικών επαρχιών. Τόσο η υλοποίηση των προγραμμάτων επιμόρφωσης στην κυρίως Βουλγαρία, όσο και η τοποθέτηση εκπαιδευτικών της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας σε βουλγαρικές περιφέρειες, στόχευε στην καλλιέργεια του αισθήματος της «εθνικής ενοποίησης» και λειτουργούσε συμβολικά και πρακτικά ως μέσο εμπέδωσης της νέας τάξης πραγμάτων από το σύνολο των πολιτών. Επιπλέον, κρίνεται ως πιθανό το Υπουργείο Παιδείας να θεώρησε ως καταλληλότερους για να αναλάβουν την ευθύνη της εκπαιδευτικής και γλωσσικής ενοποίησης στα κατεχόμενα εδάφη, τους Βούλγαρους καθηγητές, διότι είχαν γνώση του βουλγαρικού εκπαιδευτικού συστήματος και, πιθανότατα, αντιλαμβάνονταν επαρκέστερα τη σημασία επίτευξης των κυβερνητικών στόχων. Από την άλλη, το εκπαιδευτικό προσωπικό, από τις κατεχόμενες περιοχές, με την παραμονή του στη Βουλγαρία μπορούσε να εξοικειωθεί ταχύτερα με το σύστημα παιδείας, όπως και να ενσωματωθεί γλωσσικά. Οι άνθρωποι αυτοί αποτελούσαν με την σειρά τους φορείς του μηνύματος της ένωσης στα σχολεία, όπου αναλάμβαναν υπηρεσία, και σε τυχόντες συγγενείς που είχαν, οι οποίοι παρέμεναν στα κατεχόμενα εδάφη. Ομοίως, οι Βούλγαροι εκπαιδευτικοί έφεραν ανάλογο ρόλο, καθώς και οι ίδιοι οι μαθητές.

Στο ίδιο πλαίσιο της προσπάθειας επιτάχυνσης της διαδικασίας της πολιτιστικής και γλωσσικής ενοποίησης, η *Σχολική Επιθεώρηση* πρότεινε στο εκπαιδευτικό προσωπικό μια σειρά δραστηριοτήτων, εκδηλώσεων και ενεργειών. Τα μέλη της μαθητικής κοινότητας, ιδιαιτέρως δε τα παιδιά νηπιακής ηλικίας και οι μαθητές δημοτικού, με αδιαμόρφωτους ακόμα χαρακτήρες και δίχως ανεπτυγμένη κριτική ικανότητα, μπορούσαν ευκολότερα να μάθουν τη βουλγαρική γλώσσα και να αφομοιώσουν την ύλη. Με βάση την αρχή αυτή, προβλεπόταν από το υπουργείο, εκτός από την αύξηση των ωρών διδασκαλίας της βουλγαρικής γλώσσας, της ιστορίας και της ωδικής (μάθημα φωνητικής μουσικής), η πραγματοποίηση εκδρομών σε σημαντικά εθνικά μνημεία, η

³⁹ Εφημερίδα *Врачанско Слово*, 4-8-1941.

οργάνωση εκδηλώσεων με πολιτιστικό χαρακτήρα, οι επισκέψεις σε μουσεία κ.λπ. Ενθαρρύνθηκε, ακόμη, η καλλιέργεια φιλικών σχέσεων μεταξύ των παιδιών των κατεχόμενων και βουλγαρικών επαρχιών διά αλληλογραφίας και η συμμετοχή σε κοινές κατασκηνώσεις.⁴⁰

Το σχολικό έτος του 1941/1942, λοιπόν, στην «Ενιαία και Αδιαίρετη Βουλγαρία» ξεκίνησε κανονικά τη 15η Σεπτεμβρίου 1941, παρά τις όποιες ελλείψεις και δυσκολίες.⁴¹ Έως την έναρξη της νέας σχολικής χρονιάς, το Υπουργείο Παιδείας είχε κατορθώσει σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα να καταγράψει τη σχολική περιουσία, να εντοπίσει και να προσδιορίσει τοπικές και περιφερειακές ανάγκες, να διαμοιράσει στα σχολεία το διαθέσιμο εκπαιδευτικό και επικουρικό προσωπικό και να εμπλουτίσει, κατά το δυνατόν, τις σχολικές και δημοτικές βιβλιοθήκες με βουλγαρικά βιβλία. Ταυτόχρονα, είχε προχωρήσει στην ίδρυση δύο επιπλέον γυμνασίων αρρένων και ενός θηλέων στα Σκόπια, οκτώ μεικτών γυμνασίων στο Μοναστήρι, στο Βέλες, στην Βράνιε, στο Κουμάνοβο, στην Αχρίδα, στο Πιρότ, στο Πρίλεπ και στο Στιπ. Εκτός από τα σχολεία αυτά, εγκαινιάστηκαν νέες γυμνασιακές τάξεις στη Γευγελή, στο Καβάνταρτσι, στην Κότσανι, στο Κράτοβο, στο Νεγκοτίν, στο Ράντοβιτς, στη Ρέσεν και στη Στρώμνιτσα, καθώς και νηπιαγωγείων («παιδικών κήπων»)⁴² σε διάφορες πόλεις. Όσον αφορά τα δημοτικά σχολεία και τα γαλλικά κολλέγια των Εκπαιδευτικών Περιφερειών Σκοπίων και Μοναστηρίου, αυτά επανεκκίνησαν δίχως προβλήματα στις εργασίες τους. Τέλος, έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι στην Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μοναστηρίου ιδρύθηκε ένα ιδιωτικό τουρκικό σχολείο με έδρα την Αχρίδα,⁴³ καθώς και ένα γερμανικό σχολείο θεμελιώθηκε στην έδρα της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Σκοπίων.⁴⁴

⁴⁰ *Училищен преглед* XL, no. 6 (1941): 874-885· *Училищен преглед* XL, no. 7 (1941): 913-915· ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 2, αρ.μ. 1255 (Σόφια, 22 Αυγούστου-4 Σεπτεμβρίου 1941)· ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 2, αρ.μ. 1255 (Σόφια, 1941)· *Училищен преглед* XLI, no. 6 (1942): 987· *Училищен преглед* XLI, no. 7 (1942): 1036-1037· *Училищен преглед* XLI, no. 10 (1942): 1378-1379.

⁴¹ Ας σημειωθεί ότι την έναρξη του «πρώτου σχολικού έτους στην Ελεύθερη Μακεδονία» συνόδευσαν πανηγυρικά δημοσιεύματα στον Τύπο και επίσημες εκδηλώσεις σε κεντρικά σχολεία, παρουσία εκπροσώπων της πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας. Εφημερίδα *Целокупна Бългaрия*, 16-9-1941.

⁴² *Ο.π.*, 9-9-1941.

⁴³ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 2, αρ.μ. 1255 (Σόφια, 22 Αυγούστου-4 Σεπτεμβρίου 1941).

⁴⁴ Περιοδικό *Македония*, Ιανουάριος 1943.

Για ό,τι αφορά την οργάνωση της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαιδευτικής βαθμίδας, πρέπει να σημειωθεί ότι από το πρωτογενές αρχαιακό υλικό προκύπτει πως μετατέθηκαν από την παλαιά Βουλγαρία και διορίστηκαν στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία, την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 2.402 εκπαιδευτικοί και 359 καθηγητές προ-γυμνασίων κατά το σχολικό έτος του 1941/1942.⁴⁵ Από αυτούς, μόλις οι 650 δάσκαλοι και οι 60 καθηγητές προ-γυμνασίων υπηρέτησαν στην Περιφέρεια Ξάνθης.⁴⁶ Παράλληλα, με ειδικές εγκυκλίους που δημοσιεύτηκαν πριν την έναρξη των μαθημάτων, τον Αύγουστο του 1941, και με συμπληρωματικές και διευκρινιστικές διατάξεις που επικυρώθηκαν τον Οκτώβριο του 1941 και το Φεβρουάριο του 1942, διευθετήθηκαν ζητήματα που αφορούσαν την εγγραφή των Βούλγαρων μαθητών των κατεχόμενων εδαφών στα σχολεία, το πλαίσιο συνέχισης των σπουδών σε μαθητές δημοτικών, προ-γυμνασίων και γυμνασίων που φοιτούσαν πριν από την «ενοποίηση» σε γιουγκοσλαβικά, ελληνικά ή ρουμανικά σχολεία και άλλα θέματα πρακτικής φύσεως.

Αναλυτικότερα, προβλεπόταν η εγγραφή στα δημοτικά παιδιών βουλγαρικής καταγωγής που διαβιούσαν στα κατεχόμενα εδάφη. Τα παιδιά που φοιτούσαν πριν από τον πόλεμο στο δημοτικό, σε προ-γυμνάσιο ή γυμνάσιο (πλην της τελευταίας τάξης) κλήθηκαν να προσκομίσουν αποδεικτικά σπουδών κατά την εγγραφή τους. Το προηγούμενο σχολικό έτος εκλήφθηκε για όλους τους μαθητές και τις μαθήτριες ως προβιβασίμο, ανεξάρτητα από τους βαθμούς που είχαν στους ελέγχους αξιολόγησης που τους είχαν χορηγηθεί από την προηγούμενη διοίκηση. Σχετικά με το βαθμό αποφοίτησης του σχολικού έτους 1940/1941, αυτός υπολογιζόταν με βάση το μέσο όρο της βαθμολογίας των μαθημάτων του δεύτερου εξαμήνου. Εάν ο μαθητής δεν διέθετε έλεγχο αξιολόγησης για το εαρινό εξάμηνο, ο μέσος όρος υπολογιζόταν με βάση τους βαθμούς του πρώτου εξαμήνου. Ειδικά για τους μαθητές της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, στον τελικό βαθμό δεν λήφθηκε υπόψη η βαθμολογία τους στη σερβοκροατική γλώσσα, ιστορία και γεωγραφία. Τα μαθήματα αυτά δεν συμπεριλήφθηκαν και στους προβιβασίμους τίτλους που εκδόθηκαν από τις βουλγαρικές εκπαιδευτικές αρχές.

⁴⁵ ΚΚΑΒ, αυτ.

⁴⁶ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 7, αρ.μ. 170 (Ξάνθη, 1942).

Αναφορικά με τους μαθητές, οι οποίοι δεν ήταν σε θέση να προσκομίσουν τα απαιτούμενα δικαιολογητικά για λόγους όπως λ.χ. η καταστροφή των σχολικών αρχείων κατά τη διάρκεια ή μετά το πέρας των εχθροπραξιών, αυτοί μπορούσαν να εγγραφούν υπό προϋποθέσεις. Ειδικότερα, ο αρμόδιος διευθυντής έπρεπε να διενεργήσει έρευνα προκειμένου να συγκεντρώσει οποιοδήποτε στοιχείο που να αποδεικνύει ότι ο εν λόγω μαθητής είχε πράγματι φοιτήσει στο σχολικό ίδρυμα ευθύνης του πριν από τον πόλεμο. Τα όποια τεκμήρια θα έπρεπε να αποσταλούν κατόπιν στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και στην αρμόδια περιφερειακή *Σχολική Επιθεώρηση* για διοικητικό έλεγχο και έγκριση ή όχι του αιτήματος εγγραφής. Όσον αφορά τους τελειόφοιτους γυμνασίων και παιδαγωγικών ακαδημιών, αυτοί έπρεπε να δώσουν γραπτές εξετάσεις στη βουλγαρική γλώσσα, λογοτεχνία, ιστορία και γεωγραφία προκειμένου να λάβουν τίτλους αποφοίτησης. Υπήρχε η δυνατότητα συμμετοχής σε ειδικά σεμινάρια πριν από τη διενέργεια των εξετάσεων για όσους υποψηφίους το επιθυμούσαν. Ανάλογα σεμινάρια πραγματοποιήθηκαν για μαθητές της τελευταίας τάξης των προ-γυμνασίων που επεδίωκαν να λάβουν απολυτήριους τίτλους. Οι τελειόφοιτοι προ-γυμνασίων που είχαν μη προβιβάσιμους βαθμούς σε ένα έως τρία μαθήματα, έπρεπε να δώσουν γραπτές εξετάσεις και στα μαθήματα αυτά προκειμένου να λάβουν απολυτήριο. Εάν ένας μαθητής είχε βαθμούς κάτω από τη βάση σε περισσότερα από τρία μαθήματα, θα έπρεπε να επαναλάβει την τάξη.⁴⁷

Εκτός από τις προϋποθέσεις εγγραφής μαθητών στα σχολεία, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας με ειδική εγκύκλιο παρείχε αναλυτικές οδηγίες στους περιφερειακούς και επαρχιακούς σχολικούς επιθεωρητές της «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας», σχετικά με τον τρόπο άσκησης του διοικητικού και παιδευτικού τους έργου. Η εγκύκλιος αυτή, η οποία έβριθε αναφορών για την υψηλή εθνική σημασία του ρόλου τους, καλούσε τους επιθεωρητές να φανούν αντάξιοι των περιστάσεων και να αφιερωθούν ολόψυχα στην αποστολή τους, προκειμένου να υποστηρίξουν το έργο των εκπαιδευτικών και να εξακοντίζουν έγκαιρα τις όποιες περιπλοκές και προβλήματα. Οι επιθεωρητές έπρεπε να έχουν ενεργό συμμετοχή στη σχολική ζωή, να οργανώνουν συχνά συναντήσεις

⁴⁷ *Училищен преглед* XL, no. 7 (1941): 933-35· *Училищен преглед* XL, no. 8 (1941): 114-15.

με τους εκπαιδευτικούς της περιφέρειάς τους και να συμβάλλουν στη διατήρηση της ομαλής εκπαιδευτικής και κοινωνικής ζωής. Αρμοδιότητα των επιθεωρητών ήταν ακόμα να καθοδηγούν και να νουθετούν τους δασκάλους, καθώς και να τροφοδοτούν την κεντρική διοίκηση με αναφορές σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή ευθύνης τους.⁴⁸

Στο ίδιο πλαίσιο οργάνωσης της εκπαιδευτικής ζωής, στις 16 Σεπτεμβρίου 1941 πραγματοποιήθηκε κοινή συνάντηση των σχολικών επιθεωρητών των κατεχόμενων και βουλγαρικών επαρχιών στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας στη Σόφια. Αναμενόμενα, στη διάρκεια της συζήτησης, την οποία συντόνιζε ο γενικός γραμματέας του υπουργείου, έγινε εκτεταμένη αναφορά στην υψηλή εθνική σημασία της αποστολής τους και το ρόλο της εκπαίδευσης στην επίτευξη των κρατικών στόχων. Ακόμη, έγινε μνεία στις προκλήσεις που είχαν να αντιμετωπίσουν οι επιθεωρητές, με κυριότερες εξ αυτών να προκρίνονται η ξένη προπαγάνδα και η αδυναμία μερίδας εκπαιδευτικών να ανταποκριθούν στο ρόλο τους λόγω προσωπικών, οικονομικών ή οικογενειακών υποχρεώσεων και, σπανιότερα, εξαιτίας πολιτικών πεποιθήσεων. Οι επιθεωρητές, λοιπόν, όφειλαν να μεριμνούν ώστε οι εκπαιδευτικοί να ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους, να φροντίζουν για την καλλιέργεια και ενίσχυση του εθνικού φρονήματος του πληθυσμού, να ενισχύουν τις κοινωνικές πολιτιστικές δραστηριότητες και να αναδεικνύουν το ηρωικό παρελθόν και τον πολύχρονο αγώνα του πληθυσμού της Μακεδονίας, της Θράκης και της Δοβρουτσάς για απελευθέρωση. Ευθύνη των επιθεωρητών ήταν, ακόμη, να εντοπίζουν τυχόν εκπαιδευτικούς που είχαν φθοροποιό δράση και να φροντίζουν για την απομάκρυνσή τους.⁴⁹

Η συνάντηση αυτή ολοκληρώθηκε με την εκπόνηση ενός «Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Εκπαίδευση», το οποίο εμπεριείχε ξεχωριστό παράρτημα για την οργάνωση της σχολικής ζωής στα κατεχόμενα εδάφη. Στο παράρτημα αυτό αξίζει να σχολιασθεί το γεγονός ότι τονίζεται πως στις κατεχόμενες περιοχές, χωρίς εξαίρεση, «η δίψα» και «η λαχτάρα» για βουλγαρικά βιβλία και σχολεία είναι «συγκινητική». Για τους συμμετέχοντες στη συνάντηση του υπουργείου, στις εκπαιδευτικές περιφέρειες των Σκοπίων, του Μοναστηρίου και της Ξάνθης, το

⁴⁸ *Училищен преглед* XL, no. 7 (1941) 921-923.

⁴⁹ *Училищен преглед* XL, no. 8 (1941): 1023-1030.

εθνικό πνεύμα παρέμενε ακμαίο παρά τα «χρόνια σκλαβιάς» και «τα πλήγματα» που επέφεραν η σερβική και ελληνική «δουλεία». Μάλιστα, καταγράφεται ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός μαθητών που επιθυμούσαν να φοιτήσουν στα βουλγαρικά σχολεία, για τους οποίους αποτελούσε έμπνευση «το πρότυπο του Επαναστάτη Μακεδόνα Βούλγαρου». Αν και θεωρούμε ως υπέρμετρες τις περιγραφές αυτές, ειδικά για την Εκπαιδευτική Περιφέρεια της Ξάνθης, είναι αντιληπτοί οι λόγοι που αυτές συμπεριλήφθηκαν στην εγκύκλιο, με την οποία οι αρχές προσδοκούσαν να εμπνεύσουν και να εμπνεύσουν το προσωπικό που θα αναλάμβανε υπηρεσία στις κατεχόμενες επαρχίες. Στο ίδιο κείμενο, επαναλαμβάνονται οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας σχετικά με την αποστολή του δασκάλου, τον οποίο ενθάρρυναν να αναζητά τη συνδρομή συναδέλφων, εξαρχικών ιερέων, βουλγαρικών πολιτιστικών και μορφωτικών συλλόγων. Τέλος, το «Εθνικό Σχέδιο Δράσης» καλούσε τις αρμόδιες σχολικές αρχές να φροντίζουν για την εξασφάλιση τουλάχιστον των στοιχειωδών συνθηκών διαβίωσης και εργασίας για τους εκπαιδευτικούς και για την ίδρυση νέων σχολείων οπουδήποτε πληρούνταν οι ελάχιστες δυνατές προϋποθέσεις.⁵⁰

Ανάλογο ήταν το ύφος και το περιεχόμενο εγκυκλίων και αναφορών που το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας δημοσίευσε στη *Σχολική Επιθεώρηση* καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους 1941/1942. Μεταξύ άλλων, το υπουργείο παρείχε αναλυτικές οδηγίες σχετικά με την ύλη και το περιεχόμενο των μαθημάτων, τον τρόπο επιτέλεσης του εκπαιδευτικού έργου, το ρόλο και την αποστολή του δασκάλου. Εύλογα, ιδιαίτερη βαρύτητα δινόταν στη διδασκαλία της βουλγαρικής γλώσσας και ιστορίας. Ως ένα επιτυχές μέσο εξοικείωσης των μαθητών των κατεχόμενων εδαφών με την «πατρογονική γλώσσα» αναδεικνύεται η εκμάθηση τραγουδιών, καθιστώντας έτσι την ωδική ως ένα κεντρικό μάθημα του προγράμματος σπουδών.⁵¹ Η σημασία της γλωσσικής ενοποίησης ήταν τέτοια, που το υπουργείο καλούσε τους εκπαιδευτικούς να μειώσουν τις ώρες διδασκαλίας άλλων αντικειμένων, όπως των μαθηματικών,

⁵⁰ Ο.π., 1095-1098.

⁵¹ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2168 (Σόφια, 5 Ιουλίου 1941)· *Училищен преглед* XL, no. 6 (1941): 713· *Училищен преглед* XL, no. 8 (1941): 96-120, 697-698· *Училищен преглед* XLI, no. 1 (1942): 134-138.

προκειμένου να εστιάσουν το βάρος της διδασκαλίας στη γλωσσική εξάσκηση, για να επιταχυνθεί έτσι η επίτευξη των εθνικών στόχων.⁵²

Παράλληλα, αποστέλλονταν αναλυτικές οδηγίες για τη διδασκαλία της βουλγαρικής γλώσσας (συνοδευόμενες μεταξύ άλλων από πρότυπα ασκήσεων), της ιστορίας (στο πλαίσιο διδασκαλίας της οποίας ενθαρρύνονται οι επισκέψεις σε μουσεία, ιστορικούς χώρους κ.λπ.)⁵³ και της ωδικής. Το Υπουργείο Παιδείας, λαμβάνοντας υπόψη τα ιδιαίτερα άμεσα και εντυπωσιακά αποτελέσματα που έφερε η εκμάθηση τραγουδιών στην εξοικείωση των παιδιών με τη βουλγαρική γλώσσα, με ειδική εγκύκλιο στις 2 Φεβρουαρίου 1942 ενθάρρυνε το καθηγητικό προσωπικό να αυξήσει τις ώρες διδασκαλίας του χορωδιακού τραγουδιού. Προτείνεται, ακόμη, η επιστράτευση του τραγουδιού ως επιπρόσθετου μέσου διδασκαλίας βασικών μαθημάτων, όπως των θρησκευτικών, της ιστορίας και της γεωγραφίας. Το υπουργείο χορήγησε για το σκοπό αυτό λίστες με προτεινόμενα τραγούδια, τα οποία οι δάσκαλοι θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν γόνιμα κατά την εκπαιδευτική διαδικασία. Οι σχετικές εγκύκλιοι εμπεριείχαν και συγκεκριμένα τραγούδια, τα οποία ο δάσκαλος μπορούσε να αξιοποιήσει κατά τη διάρκεια του μαθήματος της φυσικής αγωγής. Προς επίρρωση του έργου του δασκάλου, ενθαρρύνθηκε και η επιλογή μαθητών, με κλίση στη μουσική και το τραγούδι, ως βοηθών.⁵⁴

Λόγω του υψηλού ποσοστού επιτυχίας και των θετικών αποτελεσμάτων των προαναφερθεισών προτάσεων για τη διδακτική της γλώσσας, της ιστορίας και της ωδικής, αυτές αποτέλεσαν αναπόσπαστο εργαλείο για τους εκπαιδευτικούς καθ' όλη την περίοδο της βουλγαρικής παρουσίας στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι οι τεχνικές αυτές στο σύνολό τους εφαρμόστηκαν σε όλα τα σχολεία της «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας», και όχι μόνο σε αυτά των κατεχόμενων επαρχιών.⁵⁵

Εκτός από τη διδακτική της γλώσσας, ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στην ανάδειξη της εθνικής ιστορίας και των λαϊκών παραδόσεων. Σύμφωνα με τις οδηγίες του υπουργείου, οι εκπαιδευτικοί καλούνταν να

⁵² *Училищен преглед* XL, no. 8 (1941): 120.

⁵³ *Ο.π.*, (1941): 96-100.

⁵⁴ *Училищен преглед* XLI, no. 1 (1942): 134-139.

⁵⁵ *Училищен преглед* XLIII, no. 1-4 (1944): 125-128.

διαφωτίσουν «τους σκλαβωμένους για χρόνια Βούλγαρους» για την επαναστατική πορεία της χώρας, την εθνικοαπελευθερωτική δράση «του Μακεδόνα Βούλγαρου έναντι της σερβικής και ελληνικής κατοχής», την ευρύτερη ιστορική παρουσία και συνέχεια του βουλγαρικού λαού στην περιοχή της Μακεδονίας.⁵⁶ Από τις εκθέσεις των σχολικών επιθεωρητών, ωστόσο, προκύπτει ότι οι δάσκαλοι συναντούσαν δυσκολίες στο έργο τους. Η χρήση αποκλειστικά της βουλγαρικής γλώσσας και η διδασκαλία της βουλγαρικής ιστορίας, δυσχέραινε την προσαρμογή της μαθητιώσας νεολαίας στη «νέα τάξη πραγμάτων». Παρά τα φιλοβουλγαρικά αισθήματα, οι μαθητές έχοντας φοιτήσει σε γιουγκοσλαβικά σχολεία, όπου η διδακτική της σερβικής ήταν υποχρεωτική, αδυνατούσαν να προσαρμοστούν στη νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα, ενώ η πίεση που ασκούνταν εις βάρος τους από το καθηγητικό προσωπικό, προκειμένου να ομιλούν ορθά τη βουλγαρική, δίχως σερβισμούς, ξυπνούσε αρνητικές μνήμες της προηγούμενης περιόδου. Στη βιβλιογραφία της Βόρειας Μακεδονίας, μάλιστα, γίνεται λόγος για αποτυχία του εκπαιδευτικού συστήματος της βουλγαρικής διοίκησης ήδη από το 1942.⁵⁷

Αν και κατά το πρώτο εκπαιδευτικό έτος του 1941/1942, το υπουργείο και οι σχολικοί επιθεωρητές, όπως ο Κ. Τσουνουσάνοφ από την Περιφέρεια Μοναστηρίου, ενθάρρυναν το «δεύτερο στρατό της χώρας», «τον στρατό των Βούλγαρων καθηγητών» να συνεχίσουν με αμείωτη ένταση το έργο «διαφωτισμού των Βούλγαρων αδελφών»,⁵⁸ κατά το τελευταίο σχολικό έτος, οι εκπαιδευτικοί και λοιποί κρατικοί υπάλληλοι κλήθηκαν να «αγαπούν τους Μακεδόνες, διότι είναι Βούλγαροι», σε μια προσπάθεια να μετριαστεί η πίεση, αλλά και οι αυθαιρεσίες που πραγματοποιούνταν εις βάρος του ντόπιου πληθυσμού.⁵⁹ Τελικά, η πολιτιστική επίθεση σε συνδυασμό με τις αλαζονικές πρακτι-

⁵⁶ *Училищен преглед* XL, no. 8 (1941): 1095-1098.

⁵⁷ Р. Терзиоски, “Дезорганизација на Бугарски Школски систем во Велес и Велешко во 1942 г.” (Αποδιοργάνωση του βουλγαρικού σχολικού συστήματος στο Βέλες και στην περιφέρεια Βέλες κατά το 1942), στο *Велес и Велешко во народноослободителната војна 1942* (Το Βέλες και η περιφέρεια Βέλες στον εθνικοαπελευθερωτικό πόλεμο 1941) (Титов Велес: 1969), 159-164.

⁵⁸ Гребенаров–Манолова–Николова, *Η βουλγαρική διοίκηση*, 114-121.

⁵⁹ Σπυρίδων Σφέτας, *Η διαμόρφωση της Σλαβομακεδονικής ταυτότητας* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003), 143-144, σημ. 180.

κές της βουλγαρικής διοίκησης, τον αποκλεισμό της τοπικής ιντελιγκέντσιας, τον καλπάζοντα πληθωρισμό και την αισχροκέρδεια ενθάρρυναν την επέκταση του παρτιζάνικου κινήματος στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία, καθώς οι κάτοικοι πολύ σύντομα αντιλήφθηκαν ότι δεν «απελευθερώθηκαν από τον σερβικό ζυγό», απλά «η σερβική διοίκηση αντικαταστάθηκε από τη βουλγαρική». Το 1942, ωστόσο, δεν κρίθηκε από τους ιθύνοντες σκόπιμη η αναθεώρηση των εκπαιδευτικών πρακτικών. Έτσι, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας συνέχισε με αμείωτη ένταση την πολιτική που είχε αναπτύξει κατά τον πρώτο εκπαιδευτικό χρόνο, παρά την αλλαγή σκυτάλης στην ηγεσία του υπουργείου με το Βόρις Ιότσοφ, στενού συνεργάτη του Φίλοφ και τέως γενικού γραμματέα του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας, να παραλαμβάνει το χαρτοφυλάκιο την 11^η Απριλίου 1942.⁶⁰

Κατά τη λήξη της πρώτης σχολικής χρονιάς, λοιπόν, βασική προτεραιότητα του υπουργείου αποτέλεσε η έγκαιρη στελέχωση των σχολείων με το κατάλληλο εκπαιδευτικό προσωπικό, καθώς κατά τον προηγούμενο χρόνο, εκτός από τις δυσκολίες εξεύρεσης του απαιτούμενου αριθμού εκπαιδευτικών, προτάθηκαν για μετάθεση στα νέα εδάφη άτομα, τα οποία λόγω προβλημάτων υγείας, οικονομικής δυσπραγίας ή οικογενειακών υποχρεώσεων, δεν ήταν σε θέση να αναλάβουν υπηρεσία. Έτσι, το υπουργείο απέστειλε αναλυτικές οδηγίες σχετικά με τις προϋποθέσεις επιλογής προσωπικού, ενώ δόθηκε και το δικαίωμα υποβολής ένστασης επί των αποτελεσμάτων από τους εκπαιδευτικούς. Για το σκοπό αυτό συστάθηκε ειδική επιτροπή, η οποία είχε την ευθύνη εξέτασης των σχετικών δηλώσεων.

Παράλληλα, εκχωρήθηκαν πρόσθετα προνόμια και ειδικά δικαιώματα σε εκπαιδευτικούς, οι οποίοι πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στις Περιφέρειες Σκοπίων, Μοναστηρίου και Ξάνθης και επέλεξαν να παραμείνουν στις θέσεις τους κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1942, προκειμένου να συνδράμουν στο έργο εξύψωσης της πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής, όπως και σε αυτούς που αποφάσιζαν να εγκατασταθούν μόνιμα στις κατεχόμενες επαρχίες. Αναλυτικότερα, οι καθηγητές αυτοί απολάμβαναν διευκολύνσεις όπως άμεση πρόσληψη, δίχως τη συμμετοχή σε παμβουλγαρικές εξετάσεις εξακρίβωσης προσόντων, και κατά προτεραιότητα πρόσληψη σε εκπαιδευτική περιφέ-

⁶⁰ Цураков, *Енциклопедия*, 209-213.

ρεια της επιλογής τους σε δάσκαλους που και οι σύζυγοί τους εργάζονταν ως εκπαιδευτικοί. Ακόμη, οι Βούλγαροι εκπαιδευτικοί λάμβαναν υψηλότερους μισθούς σε σχέση με τους συναδέλφους τους που υπηρετούσαν στην κυρίως Βουλγαρία. Συμπληρωματικές αμοιβές φαίνεται να χορηγούσαν και ορισμένοι δήμοι στο καθηγητικό προσωπικό των κατεχόμενων επαρχιών, προκειμένου να είναι ομαλότερη η εγκατάστασή τους, ενώ τους εκχωρήθηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις εκτάρια καλλιεργήσιμης γης και οικίες.⁶¹ Η διάθεση έκτακτων αμοιβών και υλικών δέλεαρ πρέπει να συνδεθεί με τις δυσκολίες που συνόδευαν την ανάληψη υπηρεσίας στα κατεχόμενα εδάφη. Εκτός από το γεγονός ότι η ίδια η διαδικασία της μετεγκατάστασης προκαλούσε δυσχέρειες, ιδιαίτερα για τους εκπαιδευτικούς με οικογενειακές υποχρεώσεις, οι καθηγητές καλούνταν να ανταποκριθούν στις ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες μαθητών που δεν ομιλούσαν τη βουλγαρική,⁶² ενώ η δυσαρέσκεια του πληθυσμού έναντι των αυθαιρεσιών των διοικητικών αρχών προοδευτικά αυξανόταν.⁶³ Φαίνεται, τέλος, ότι ορισμένοι εκπαιδευτικοί αποφάσισαν να αναλάβουν υπηρεσία στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία λόγω των χρηματικών ανταλλαγμάτων, και όχι γιατί επιθυμούσαν να συνεισφέρουν στην εθνική προσπάθεια εδραίωσης της «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας». Οι άνθρωποι αυτοί «δεν είχαν συναίσθηση της ευθύνης του ρόλου τους», ούτε έτρεφαν «κάποιο ενδιαφέρον για τη δουλειά και τους μαθητές τους».⁶⁴

Στην περαιτέρω εκτράχυνση της κατάστασης συνέβαλε και το γεγονός ότι το εκπαιδευτικό προσωπικό ασκούσε έντονο έλεγχο στη ζωή των μαθητών και εκτός σχολείου, ενώ πραγματοποιούσε συχνές επισκέψεις στις οικίες τους, παρέχοντας συμβουλές σε ειδικά και γενικά ζητήματα στους γονείς και τους κηδεμόνες. Ο ασφυκτικός έλεγχος προκαλούσε εύλογα αντιδράσεις. Η δράση αυτή, μάλιστα, απαντάται στο σύνολο των βουλγαρικών επαρχιών και ενθαρρύνεται από την κεντρική διοίκηση. Στο ίδιο πλαίσιο, στις 28 Μαΐου 1942 ο Φίλοφ προχωρά στη

⁶¹ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 2, αρ.μ. 1288 (Σόφια, 28 Φεβρουαρίου 1942, 9 Μαΐου 1942, 15 Ιουνίου 1942, 8 Ιουλίου 1942 και 15 Αυγούστου 1942)· ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 1288 (Σόφια, 30 Μαΐου 1942).

⁶² Гребенаров–Манолова–Николова, *Η βουλγαρική διοίκηση*, 252-256.

⁶³ Dimitris Livanios, *The Macedonian Question: Britain and the Southern Balkans 1939-1949* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 119-120.

⁶⁴ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 3, αρ.μ. 2663 (Μοναστήρι, 20 Ιουνίου 1944).

μείωση των προβλεπόμενων ημερών αδείας όλων των δημοσίων υπαλλήλων κατά το ήμισυ, προκειμένου «να υπηρετήσουν την πατρίδα σε μια ιδιαίτερη κρίσιμη ιστορική συγκυρία», συμμετέχοντας ενεργά στην προσπάθεια παγίωσης της εθνικής ενοποίησης, με γνώμονα τη διατήρηση της νέας τάξης μεταπολεμικά.⁶⁵ Όπως είναι ευκόλως αντιληπτό, τις διατάξεις αυτές συνόδευαν κείμενα που ανέλυαν τη σημασία της υψηλής αποστολής των δημοσίων υπαλλήλων και του χρέους τους προς την πατρίδα. Ταυτόχρονα, ο υπουργός Εθνικής Παιδείας έκανε ειδική έκκληση προς τους εκπαιδευτικούς, η οποία δημοσιεύτηκε αυτούσια στη *Σχολική Επιθεώρηση*.⁶⁶

Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί και το γεγονός ότι δημοσιεύτηκαν και αρκετά άρθρα με υποστηρικτικό προς τις κυβερνητικές πρακτικές περιεχόμενο από δημοσιογράφους που ήθελαν να συμβάλουν στην προσπάθεια επίτευξης των εθνικών στόχων με την ηθική υποστήριξη του εκπαιδευτικού και διοικητικού προσωπικού που υπηρετούσε στα νέα εδάφη.⁶⁷ Από τα δημοσιεύματα αυτά ξεχωρίσαμε άρθρο της *Haroden vestnik* (Λαϊκή Εφημερίδα), το οποίο παραδίδει ότι η βουλγαρική ηγεσία διέθεσε περισσότερα από δύο εκατομμύρια λεβ κατά το σχολικό έτος 1941/1942, για την κάλυψη του κόστους λειτουργίας 8.541 σχολείων της «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας», όπου υπηρετούσαν 33.154 δάσκαλοι και φοιτούσαν 1.121.131 μαθητές:

«Τρεις είναι οι βασικοί πυλώνες του σύγχρονου βουλγαρικού κράτους, το οποίο αριθμεί μόλις 60 χρόνια ζωής: η βουλγαρική ψυχή, ο βουλγαρικός πολιτισμός και η βουλγαρική παιδεία.

Οι πυλώνες αυτοί βοήθησαν την Βουλγαρία να διατηρηθεί αλώβητη σε ταραχώδεις περιόδους και δύσκολα χρόνια. Η δίψα για ελευθερία, για βουλγαρική παιδεία και βουλγαρικά γράμματα, διατήρησαν την ψυχή της Βουλγαρίας αλώβητη και ισχυρή για να στέκεται σήμερα όρθια και ισότιμα απέναντι σε ευρωπαϊκά κράτη με μακραίωνη παρουσία.

⁶⁵ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 2, αρ.μ. 1288 (Σόφια, 31 Μαρτίου 1942, 8 Ιουνίου 1942 και 17 Ιουνίου 1942).

⁶⁶ *Училищен преглед* XLI, no. 7 (1942): 881-883.

⁶⁷ Ενδεικτικά, βλ. τις εφημερίδες *Македония*, 3-5-1941· *Врачанско Слово*, 21-7-1941, 4-8-1941 και 18-7-1942· *Нова България*, 15-4-1942.

Η βουλγαρική ψυχή, ο βουλγαρικός πολιτισμός και η βουλγαρική παιδεία είναι τα στοιχεία αυτά που έφεραν την λατρεμένη μας πατρίδα στην θέση που βρίσκεται σήμερα. Οι βουλγαρικές επαρχίες απελευθερωμένες πια απολαμβάνουν την εθνική παιδεία η υψηλή προσφορά της οποίας μας επιτρέπει σήμερα να έχουμε πρωταγωνιστικό ρόλο στα Βαλκάνια και να στεκόμαστε με υπερηφάνεια».⁶⁸

Όσον αφορά το σχολικό έτος 1942/1943, θα πρέπει να επισημανθεί, επιπλέον, ότι εκτός από τα πρόσθετα μέτρα διευθέτησης ζητημάτων διαχείρισης του προσωπικού και την αποστολή οδηγίων για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας της παιδαγωγικής διαδικασίας,⁶⁹ το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας κάλεσε τους εκπαιδευτικούς των κατεχόμενων εδαφών να μεριμνήσουν και για την εκπαίδευση των ενηλίκων. Πρέπει να σημειωθεί ότι το υπουργείο είχε ήδη απευθύνει στους καθηγητές έκκληση να αναπτύξουν εξωσχολική παιδευτική δράση, με σειρά εγκυκλίων από το Μάιο του 1941. Η διαφορά με τη νέα εγκύκλιο του Ιουλίου του 1942, έγκειται στο γεγονός ότι αυτή περιείχε και παραδείγματα επιτυχημένων πρωτοβουλιών που έλαβαν χώρα κατά το προηγούμενο διδακτικό έτος. Θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο έπαινος Βούλγαρων εκπαιδευτικών από τις αρχές στη *Σχολική Επιθεώρηση* έγινε σκόπιμα, για να λειτουργήσει ως κίνητρο ανάπτυξης περαιτέρω δραστηριοτήτων από τους κατά τόπους σχολικούς λειτουργούς. Συγκεντρωτικά, λοιπόν, οι δάσκαλοι είχαν κεντρικό ρόλο σε εκδηλώσεις και εθνικούς εορτασμούς, παρείχαν συμβουλές στους γονείς και τους κηδεμόνες των μαθητών τους και διαχειρίζονταν τις εργασίες των λαϊκών αναγνωστηρίων. Επιπλέον, ο υπουργός παρακινούσε τους εκπαιδευτικούς να οργανώνουν εσπερινά μαθήματα βουλγαρικής γλώσσας και ιστορίας για ενήλικες και ανοιχτές διαλέξεις/συζητήσεις σε ζητήματα εθνικής ιστορίας, λογοτεχνίας και γεωγραφίας, καθώς και σε θέματα ευρύτερου ενδιαφέροντος και αγροτικής ζωής. Τέλος, ενθαρρύνθηκε η καλλιέργεια διαπροσωπικών σχέσεων με τον ντόπιο πληθυσμό με την ορ-

⁶⁸ Εφημερίδα *Народен вестник*, 20-2-1942.

⁶⁹ *Училищен преглед* XLI, no. 4 (1942): 464-470.

γάνωση πολιτιστικών δραστηριοτήτων, την ενεργό συμμετοχή σε τοπικές εορτές και την κατασκευή μνημείων για εθνικούς ήρωες.⁷⁰

Οι δάσκαλοι, λοιπόν, με διευρυμένα εκπαιδευτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά καθήκοντα κλήθηκαν να συνεχίσουν το πρόγραμμα ομογενοποίησης του πληθυσμού και τα επόμενα σχολικά έτη του 1942/1943 και 1943/1944. Η βουλγαρική παρουσία στις κατεχόμενες επαρχίες στάθηκε, ακόμη, η αφορμή για εισαγωγή σημαντικών μεταρρυθμίσεων στο εθνικό σύστημα διαχείρισης ζητημάτων παιδείας και στην αναθεώρηση του έργου και του περιεχομένου της αποστολής των εκπαιδευτικών λειτουργών. Μεταξύ άλλων, αναθεωρήθηκε το πλαίσιο συνεχούς επιμόρφωσης και αξιολόγησης των δασκάλων.⁷¹ Οι καινοτομίες αυτές σημειώθηκαν κυρίως κατά τη διάρκεια των σχολικών περιόδων 1941/1942 και 1942/1943, αφού κατά την τελευταία σχολική χρονιά τα μαθήματα διακόπηκαν τον Ιανουάριο του 1944 λόγω της έκτακτης κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η χώρα, έπειτα από μια σειρά εγχώριων και πολεμικών εξελίξεων. Πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι οι εργασίες προπαρασκευής του σχολικού έτους 1943/1944 ξεκίνησαν το Μάρτιο του 1943.

Στις 2 Μαρτίου 1943, λοιπόν, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας με ειδική εγκύκλιο καλεί τους αρμόδιους σχολικούς επιθεωρητές να προχωρήσουν στη σύνταξη και αποστολή καταστάσεων με τα ονόματα των εκπαιδευτικών που θα μπορούσαν να αναλάβουν υπηρεσία στα κατεχόμενα εδάφη, εκκινώντας μια διαδικασία παρόμοια με αυτή που ακολουθήθηκε κατά την επιλογή προσωπικού το προηγούμενο σχολικό έτος. Το υπουργείο ζητά και πάλι αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με την οικογενειακή και την οικονομική κατάσταση των υποψηφίων κ.λπ., ωστόσο σημαντική διαφορά σε σχέση με την αντίστοιχη πρόσκληση του 1942 αποτελεί το γεγονός ότι οι επιλεγέντες εκπαιδευτικοί ήταν πλέον υποχρεωμένοι να παραμένουν στις θέσεις τους στις Εκπαιδευτι-

⁷⁰ *Училищен преглед* XLI, no. 5-6 (1942): 727-728· *Училищен преглед* XLI, no. 10 (1942): 1369-1382.

⁷¹ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 2, αρ.μ. 1288 (Σόφια, 24 Δεκεμβρίου 1942)· *Училищен преглед* XLIII, no. 1-4 (1944): 127-128. Σ.τ.Σ.: προγράμματα επιμόρφωσης και κατάρτισης των εκπαιδευτικών στα κατεχόμενα εδάφη λάμβαναν χώρα ανά τακτά διαστήματα στις κεντρικότερες πόλεις και στη Σόφια ήδη από την έναρξη του σχολικού έτους 1941/1942. Βλ. ενδεικτικά για το σεμινάριο που πραγματοποιήθηκε στο Κουμάνοβο στην εφημερίδα *Целокупна България*, 26-9-1941.

κές Περιφέρειες Σκοπίων, Μοναστηρίου και Ξάνθης για δύο τουλάχιστον χρόνια. Έτσι, οι καθηγητές δεν θα μπορούσαν να αιτηθούν μετάθεσης έως και την εκπνοή του σχολικού έτους του 1944/1945, εκτός εάν πληρούσαν ορισμένες αυστηρές προϋποθέσεις.⁷² Η επαύξηση της θητείας των εκπαιδευτικών αναμφίβολα θα επιτάχυνε τη διαδικασία επιλογής προσωπικού κατά το επόμενο σχολικό έτος. Παράλληλα, τα σχολεία θα επάνδρωναν άτομα που θα ήταν σίγουρα για την απόφασή τους να αιτηθούν μετάθεσης στις κατεχόμενες επαρχίες. Η ρύθμιση αυτή κρίθηκε ως απαραίτητη, καθώς όπως προκύπτει από το πρωτογενές υλικό, μετά την ήττα της Γερμανίας στο Ανατολικό Μέτωπο, η διαδικασία εξεύρεσης υπαλλήλων πρόθυμων να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στα κατεχόμενα εδάφη έγινε ακόμα πιο δύσκολη, ενώ αρκετοί ήταν οι εργαζόμενοι, οι οποίοι κατέθεσαν αιτήματα επιστροφής στην προηγούμενή τους θέση στην κυρίως Βουλγαρία. Προοδευτικά, και πλησίον της ημερομηνίας λήξης της βουλγαρικής κατοχής, οι αιτήσεις για μετάθεση αυξάνονταν.⁷³

Παρά τη διαφαινόμενη αρνητική πορεία των γεγονότων, η βουλγαρική ηγεσία συνέχισε με αμείωτο ρυθμό την προσπάθεια υλοποίησης του κυβερνητικού προγράμματος. Με γνώμονα τη διευθέτηση των απαιτούμενων διαδικασιών για την ομαλή έναρξη της σχολικής χρονιάς του 1943/1944, στις 19 Απριλίου 1943 λαμβάνει χώρα κοινή συνάντηση των περιφερειακών, σχολικών επιθεωρητών μαζί με τους σχολικούς ιατρούς και τους περιφερειακούς επιθεωρητές φυσικής αγωγής στη Σόφια. Στη συνάντηση αυτή, η οποία διήρκησε τρεις ημέρες, τέθηκαν επί τάπητος βασικά ζητήματα διαχείρισης των εκπαιδευτικών εργασιών της «Ενιαίας και Αδιαίρετης Βουλγαρίας», η πορεία του εκπαιδευτικού έργου ανά περιφέρεια, οι συνθήκες που επικρατούσαν στα κατεχόμενα εδάφη, οι εξωσχολικές δραστηριότητες του προσωπικού κ.ά. Οι συμμετέχοντες στη συνάντηση εξέδωσαν βασικές οδηγίες για την εποπτεία και επιτέλεση του εκπαιδευτικού έργου στο σύνολο των εκπαιδευτικών περιφερειών, οι οποίες δεν παρουσίαζαν ουσιαστικές διαφορές με αυτές που δημοσιεύτηκαν κατά τα προηγούμενα έτη. Αναμενόμενα, ξεχωριστή μνεία

⁷² Училищен преглед XLII, no. 3 (1943): 460-463· Училищен преглед XLII, no. 4-5 (1943): 669.

⁷³ ΚΚΑΒ, φάκ. 371Κ, λ. 6, αρ.μ. 409 (Σκόπια, 5 Απριλίου 1944)· ΚΚΑΒ, φάκ. 652Κ, λ. 1, αρ.μ. 4 (Καβάνταρτσι, 1 Σεπτεμβρίου 1944).

υπήρχε στην υψηλή αποστολική δράση των εκπαιδευτικών λειτουργών και στη σημασία της για την εθνική πρόοδο.⁷⁴

Κοινό στοιχείο των σχολικών ετών 1941/1942, 1942/1943 και 1943/1944 ήταν η ιδιαίτερη μέριμνα που επέδειξε το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας για την κάλυψη βασικών αναγκών παιδιών ευάλωτων και φτωχών οικογενειών, προκειμένου να διασφαλιστεί η ανεμπόδιστη πρόσβασή τους στη βουλγαρική παιδεία. Λόγω της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης και της έλλειψης βασικών αγαθών, αρκετά νωρίς οργανώθηκαν σχολικά συσσίτια και λέσχες,⁷⁵ ενώ ειδική επιτροπή τροφοδοτούσε την κεντρική διοίκηση με αναφορές σχετικά με το επίπεδο κάλυψης των επισιτιστικών αναγκών των παιδιών στο σύνολο των περιφερειών της χώρας.⁷⁶ Σχετικές μελέτες παραδίδουν ότι στην Επαρχία της Ξάνθης φαίνεται ότι το δέλεαρ του δωρεάν γεύματος οδήγησε ορισμένους Έλληνες γονείς να εγγράψουν τα παιδιά τους σε βουλγαρικά σχολεία.⁷⁷ Εκτός από την παροχή γευμάτων, το υπουργείο προχώρησε στη χορήγηση υποτροφιών σε άπορους μαθητές και σε φοιτητές για πραγματοποίηση ανώτατων σπουδών στη Βουλγαρία ή στο εξωτερικό.⁷⁸

Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη από το πρώτο σχολικό έτος της βουλγαρικής παρουσίας στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία, υπήρχαν απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και φοιτητές που επιθυμούσαν να σπουδάσουν (ή να συνεχίσουν τις σπουδές τους αντίστοιχα) σε ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Βουλγαρίας. Αρκετοί από αυτούς είχαν συμμετάσχει στα σεμινάρια βουλγαρικής γλώσσας, ιστορίας και πολιτισμού που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της καλοκαιρινής περιόδου του 1941 στις μεγάλες πόλεις της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, για να είναι σε θέση να εγγραφούν με την έναρξη

⁷⁴ *Училищен преглед* XLII, no. 4-5 (1943): 596-606.

⁷⁵ ΚΚΑΒ, φάκ. 177Κ, λ. 2, αρ.μ. 1288 (Σόφια, 17 Οκτωβρίου 1942)· ДА–Кърджали (Κρατικά Αρχεία Κάρτζαλι, στο εξής ΚΑΚ), φάκ. 18Κ, λ. 1, αρ.μ. 104 (Ιβαΐλοφγκραντ, Φεβρουάριος 1943).

⁷⁶ Драгомир Матеев, “Войната и телесното развитие на учителшите,” (Ο πόλεμος και η σωματική ανάπτυξη των μαθητευόμενων), *Народ и Здраве* II, no. 4-5 (Σόφια: 1943): 89-92.

⁷⁷ Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Ο ρόλος των Βούλγαρων εκπαιδευτικών», στο *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη*, επιμ. της ίδιας (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2002), 91.

⁷⁸ *Училищен преглед* XLI, no. 5-6 (1942): 704-705· *Държавен вестник*, 2-1-1942.

της νέας εκπαιδευτικής χρονιάς στις βουλγαρικές ακαδημαϊκές σχολές και ινστιτούτα επαγγελματικής κατάρτισης.⁷⁹

Ταυτόχρονα, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας είχε ορίσει το πλαίσιο εγγραφής νέων σπουδαστών και της συνέχισης των σπουδών παλαιών σπουδαστών στα βουλγαρικά ιδρύματα. Η διαδικασία εγγραφής ήταν παρόμοια με αυτή που είχε οριστεί για τους μαθητές πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαιδευτικής βαθμίδας. Ειδικότερα, οι υποψήφιοι σπουδαστές έπρεπε να προσκομίσουν έγκυρους τίτλους που τους είχαν χορηγηθεί από την προηγούμενη διοίκηση, ενώ τα άτομα που είχαν ήδη ολοκληρώσει κάποια έτη σπουδών σε γιουγκοσλαβικά πανεπιστήμια, θα έπρεπε να επισυνάψουν μαζί με την αίτηση εγγραφής τους τις ανάλογες βεβαιώσεις σπουδών. Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1941, επιτροπή είκοσι σπουδαστών από τη γιουγκοσλαβική Μακεδονία πραγματοποίησε συνάντηση με τις εκπαιδευτικές αρχές Σκοπίων κατόπιν δικής της πρωτοβουλίας. Σκοπός της συνάντησης αυτής ήταν η ανάδειξη των ζητημάτων που εμπόδιζαν την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση σε αρκετούς σπουδαστές των κατεχόμενων γιουγκοσλαβικών εδαφών. Αυτά ήταν η αδυναμία προσκόμισης τίτλων και βεβαιώσεων σπουδών από σπουδαστές που φοιτούσαν στο Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου πριν από τον πόλεμο και η έλλειψη επαρκών μέτρων στήριξης των οικονομικά αδύναμων φοιτητών προκειμένου να είναι σε θέση να μετοικήσουν στην κυρίως Βουλγαρία για να συνεχίσουν τις σπουδές τους.⁸⁰

Σχετικά με το πρώτο ζήτημα, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας έκανε δεκτά τα αιτήματα εγγραφής σε ανώτερες και ανώτατες σχολές όσων σπουδαστών προέκυπτε, κατόπιν έρευνας των αρμόδιων υπηρεσιών, ότι πράγματι είχαν ολοκληρώσει κάποια έτη σπουδών σε γιουγκοσλαβικά ιδρύματα, ενώ για την υποστήριξη των οικονομικά ασθενέστερων προέβη στη χορήγηση υποτροφιών. Σύντομα, η ιδέα για θεμελίωση ενός βουλγαρικού πανεπιστημίου στην πρωτεύουσα της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας ήρθε ως φυσική απόρροια του ενδιαφέροντος από την τοπική φοιτητιά να νεολαία. Η ίδρυση ενός βουλγαρικού πανεπιστημίου στα Σκόπια θα συνέβαλε στην άρση μερικών εμποδίων και στη μακροπρόθεσμη αύξηση του αριθμού των σπουδαστών από τα κατεχό-

⁷⁹ *Училищен преглед* XL, no. 7 (1941): 826-827.

⁸⁰ Εφημερίδα *Целокупна България*, 5-9-1941.

μενα γιουγκοσλαβικά εδάφη.⁸¹ Ταυτόχρονα, η θεμελίωσή του θα συνιστούσε πράξη υψηλής εθνικής και πολιτικής σημασίας, διότι το νέο πανεπιστήμιο θα αποτελούσε ένα επιπλέον απτό τεκμήριο της «βουλγαρικότητας» της περιοχής και το επιστέγασμα της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η εδραίωση του Κρατικού Πανεπιστημίου Σκοπίων θα εξυπηρετούσε κατά συνέπεια πολιτικούς, εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς στόχους, ενώ η επιτυχής λειτουργία του θα συνέβαλε καταλυτικά στην περαιτέρω εμπέδωση της νέας τάξης στα Βαλκάνια.

Ας σημειωθεί ότι της ίδρυσης του Πανεπιστημίου Σκοπίων είχε προηγηθεί η λειτουργία λαϊκών-ανοικτών πανεπιστημίων, η φοίτηση στα οποία ήταν δωρεάν. Αν και τα άτυπα αυτά ιδρύματα δεν είχαν τη δικαιοδοσία να εκδίδουν τίτλους σπουδών ανάλογους με αυτούς του Πανεπιστημίου Σόφιας, είχαν συμβάλει σημαντικά στην επίτευξη προγραμμάτων γλωσσικής και πολιτιστικής κατάρτισης των ενήλικων κατοίκων. Σύντομα συστάθηκε και το «Σώμα των Λαϊκών-Ανοιχτών Πανεπιστημίων» το οποίο είχε συντονιστικό ρόλο. Σύμφωνα με συναφείς ανακοινώσεις του στον Τύπο, κύρια αποστολή του ήταν «σύντομα όλες οι βουλγαρικές πόλεις και τα χωριά να διαθέτουν λαϊκά-ανοιχτά Πανεπιστήμια».⁸² Μεταξύ άλλων, λαϊκό-ανοικτό πανεπιστήμιο ιδρύθηκε στα Σκόπια από το τοπικό παράρτημα του Παμβουλγαρικού Συλλόγου «Άγιος Παΐσιος». Οι καθηγητές του άτυπου αυτού ιδρύματος παραχωρούσαν διαλέξεις βουλγαρικής ιστορίας, γεωγραφίας και πολιτισμού. Την πρωτοβουλία αυτή υποστήριξαν έμπρακτα άτομα βουλγαρικής καταγωγής που διαβιούσαν στα Σκόπια πριν από τον πόλεμο και στελέχη της ΕΜΕΟ.⁸³

Αναμενόμενα, το καθηγητικό συμβούλιο του Πανεπιστημίου Σόφιας είχε σημαντικό ρόλο στις διεργασίες θεμελίωσης του νέου πανεπιστημίου στα Σκόπια, οι οποίες ξεκίνησαν κατά τα τέλη του ακαδημαϊκού έτους 1941/1942.⁸⁴ Άλλωστε, τόσο ο Φίλοφ όσο και ο διάδοχός του στην ηγεσία του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας, Ιότσοφ, είχαν στενές σχέσεις με το καθηγητικό συμβούλιο του Πανεπιστημίου Σόφιας, όπου αμφότεροι είχαν εργαστεί ως καθηγητές. Στόχος της κυβέρνησης

⁸¹ Гребенаров-Манолова-Николова, *Η βουλγαρική διοίκηση*, 259-260.

⁸² Εφημερίδα *Целокупна България*, 9-10-1941, 3-12-1941, 17-12-1941.

⁸³ *Ο.π.*, 27-9-1941· Гребенаров-Манолова-Николова, *ό.π.*, 122.

⁸⁴ Гребенаров-Манолова-Николова, *ό.π.*, 262.

ήταν η έναρξη των εργασιών του Πανεπιστημίου Σκοπίων κατά το αμέσως επόμενο πανεπιστημιακό έτος του 1942/1943, ωστόσο αυτό δεν κατέστη δυνατό λόγω των πολιτικών και πολεμικών εξελίξεων, με τη Μεγάλη Βρετανία να κηρύττει τον πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας και την εσωτερική πολιτικοκοινωνική κρίση να κλιμακώνεται ραγδαία. Τελικά, το έργο θεμελίωσης του βουλγαρικού Πανεπιστημίου στα Σκόπια αναλαμβάνει να φέρει εις πέρας ο νέος υπουργός Εθνικής Παιδείας, Βόρις Ιότσοφ, λίγους μόνο μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του. Στις 6 Ιανουαρίου 1943, λοιπόν, δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως το σχετικό διάταγμα για τη θεμελίωση του βουλγαρικού Πανεπιστημίου Σκοπίων.⁸⁵ Το νέο πανεπιστήμιο διέθετε μόλις ένα τμήμα Ιστορίας και Φιλολογίας με τρεις κατευθύνσεις: βουλγαρικής ιστορίας, φιλολογίας και γεωγραφίας. Σύμφωνα με τη σχετική ανακοίνωση, οι υποψήφιοι σπουδαστές θα μπορούσαν να καταθέσουν αίτηση εγγραφής στο πανεπιστήμιο πριν την έναρξη του χειμερινού εξαμήνου του 1943. Από την επικοινωνία του Ιότσοφ με τον επικεφαλής του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας για θέματα ανώτατης εκπαίδευσης, Γκεόργκι Βεσελίνοφ, προκύπτει ότι κατά τη διάρκεια του Μαρτίου του 1943 κλιμάκιο του υπουργείου πραγματοποίησε διερευνητική επίσκεψη στα Σκόπια προκειμένου να επιλέξει τον κατάλληλο χώρο για τη στέγαση του πανεπιστημίου. Ο Βεσελίνοφ, στην αναφορά που απέστειλε στον υπουργό Παιδείας, τονίζει την εθνική σημασία του νέου ακαδημαϊκού ιδρύματος και τον αντίκτυπό του στην τοπική κοινωνία. Ακόμη, ο Βεσελίνοφ με ικανοποίηση διαπιστώνει τα θετικά αποτελέσματα που έφεραν οι προσπάθειες των προηγούμενων ετών, οπότε και η βουλγαρική διοίκηση είχε προβεί στην ίδρυση θεάτρων, μουσείων, βιβλιοθηκών και λαϊκών αναγνωστηρίων στην πόλη. Κατά το Βεσελίνοφ, το δίκτυο αυτό θα πλαισίωνε γόνιμα τις εργασίες του πανεπιστημίου και θα καθίστατο σύντομα εφικτή η ποιοτική αναβάθμιση της πολιτιστικής και εκπαιδευτικής ζωής των Σκοπίων. Η αναφορά ολοκληρώνεται με πρακτικά ζητήματα, όπως τις προδιαγραφές που έπρεπε να πληροί το κεντρικό κτήριο του πανεπιστημίου, την εξεύρεση πόρων για την αγορά της απαιτούμενης επίπλωσης κ.λπ. Στην αναφορά αυτή διαφαίνεται, τέλος, και η συνδρομή που παρείχε το καθηγητικό συμβούλιο του Πανεπιστημίου Σόφιας κατά την προπαρασκευή του νέου πανεπι-

⁸⁵ *Държавен вестник*, 6-1-1943.

στημίου, με το Βεσελίνοφ να ενημερώνει τον υπουργό ότι θα ζητήσει από τον πρύτανη να προτείνει το κατάλληλο πρόσωπο για να αναλάβει καθήκοντα επιθεωρητή στα Σκόπια, για να συντονίσει τις απαιτούμενες διαδικασίες και να προχωρήσει στην τελική επιλογή του χώρου στέγασης του νέου ακαδημαϊκού ιδρύματος.⁸⁶

Στις 3 Αυγούστου 1943, ο Βεσελίνοφ αποστέλλει μια σύντομη αναφορά στον πρωθυπουργό Φίλοφ,⁸⁷ για να τον ενημερώσει σχετικά με τις ενέργειες που έπρεπε να πραγματοποιηθούν κατά το αμέσως επόμενο διάστημα, προκειμένου το νέο πανεπιστήμιο να ξεκινήσει τη λειτουργία του το φθινόπωρο του 1943. Ωστόσο ο αιφνίδιος θάνατος του βασιλιά Βόριδος και οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν, προκάλεσαν νέα αναβολή στα «θυρανοίξια του Ναού της Επιστήμης». Το Πανεπιστήμιο «Βασιλιάς Βόρις ο Απελευθερωτής»⁸⁸ ανοίγει τελικά τις πύλες του στις 19 Δεκεμβρίου 1943 με 130 σπουδαστές, 40% από τους οποίους προέρχονταν από τη Βουλγαρία και 20 από αυτούς διαβιούσαν στα Σκόπια πριν από τον πόλεμο. Χρέη πρύτανη ανέλαβε ο Ατάνας Ιλief, καθηγητής του Πανεπιστημίου Σόφιας, και κοσμήτορας ορίστηκε ο Νικόλα Στογιάνοφ, από το Μακεδονικό Ινστιτούτο Επιστημών. Ο βίος του νέου πανεπιστημίου έμελλε να είναι βραχύς, αφού υπό την απειλή βομβαρδισμών, δεν ήταν δυνατή η ομαλή λειτουργία του για λόγους ασφαλείας ήδη από το Νοέμβριο του 1943, οπότε και οι αρχές προσπαθούσαν να εκκινήσουν τα μαθήματα στους χώρους του ιδρύματος, αρκετοί από τους οποίους συστεγάζονταν στο εμπορικό γυμνάσιο της πόλης. Αν και τυπικά το Πανεπιστήμιο Σκοπίων διέκοψε τη λειτουργία του το Σεπτέμβριο του 1944, από το πρωτογενές υλικό προκύπτει ότι ελάχιστες διαλέξεις πραγματοποιήθηκαν στις αίθουσές του, λόγω των έκτακτων μέτρων που είχαν ληφθεί υπό το φόβο βομβαρδισμών από τις Συμμαχικές Δυνάμεις ήδη από τον Ιανουάριο του ίδιου έτους.⁸⁹

Αξίζει επιπλέον να επισημανθεί ότι το πλαίσιο λειτουργίας του νέου πανεπιστημίου ήταν απόλυτα εναρμονισμένο με την εκπαιδευτική στρατηγική που είχε χαράξει ο Φίλοφ. Η λειτουργία πανεπιστημιακής

⁸⁶ Гребенаров–Манолова–Николова, *ό.π.*, 306-309.

⁸⁷ Гребенаров–Манолова–Николова, *ό.π.*, 318-319.

⁸⁸ Σ.τ.Σ.: η ακριβής μετάφραση του ονόματος του Πανεπιστημίου Σκοπίων (Цар Борис III–Обединител) είναι: Βασιλιάς Βόρις ο Τρίτος, αυτός που ένωσε (ενν. τα βουλγαρικά εδάφη).

⁸⁹ Гребенаров–Манолова–Николова, *ό.π.*, 338-339.

σχολής βουλγαρικής ιστορίας και φιλολογίας δεν ήταν φυσικά τυχαία. Οι ιθύνοντες προσδοκούσαν ότι οι απόφοιτοί της θα μεταλαμπάδευαν τις γνώσεις τους στο γενικό πληθυσμό και θα προωθούσαν τη σπουδή της βουλγαρικής ιστορίας, γλώσσας και γραπτού πολιτισμού. Ακόμη, η πρόβλεψη να συμμετέχουν στα μαθήματα σπουδαστές από τη Βουλγαρία, εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της εμπέδωσης της ενοποίησης συνολικά. Δεν είναι ξεκάθαρο από τις πρωτογενείς πηγές για το εάν οι σπουδαστές από την κυρίως Βουλγαρία ήταν τέκνα δημοσίων υπαλλήλων που είχαν μετοικήσει στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία για να υποστηρίξουν τη διοικητική ενοποίηση, ή φοιτητές φτωχών οικογενειών που έλαβαν υποτροφίες για σπουδές στο νέο πανεπιστήμιο.

Αντί epilόγου, παραθέτουμε απόσπασμα από μεταγενέστερη αναφορά του καθηγητή Στογιάνοφ, στην οποία περιγράφει την ημέρα των εγκαίνιων του βουλγαρικού πανεπιστημίου της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας:

«Τα πανηγυρικά εγκαίνια του Πανεπιστημίου Σκοπίων ορίστηκαν για την 19η Δεκεμβρίου 1943. Η κυβέρνηση αποφάσισε ότι το Πανεπιστήμιο έπρεπε να ξεκινήσει τη λειτουργία του, παρά τις δυσκολίες. Αρχικά, θα διέθετε μόλις μία σχολή Ιστορίας και Φιλολογίας. Το Υπουργείο Παιδείας ετοίμασε μια λίστα με είκοσι εκπροσώπους εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και ινστιτούτων της Σόφιας, για να προσκληθούν να συμμετάσχουν στα πανηγυρικά εγκαίνια του νέου Πανεπιστημίου. [...]

Φτάσαμε στα Σκόπια το πρωί της 18ης Δεκεμβρίου. Αναζητήσαμε δωμάτιο για να διανυκτερεύσουμε στο ξενοδοχείο “Μακεδονία”, αλλά διέθετε μόλις ένα ελεύθερο δωμάτιο, το οποίο δόθηκε στον γηραιότερο, τον καθηγητή Θεοντόροφ-Μπαλάν, τον πρώτο πρύτανη του Πανεπιστημίου Σόφιας. Δυσκολευτήκαμε να βρούμε δωμάτια σε άλλα ξενοδοχεία και πολλοί φιλοξενηθήκαμε σε διάφορα σπίτια. [...]

Ταυτόχρονα, μάθαμε ότι η Αγγλία και οι ΗΠΑ είχαν στείλει δυνάμεις για να καταλάβουν τη Βουλγαρία. Την επόμενη μέρα τα εγκαίνια του Πανεπιστημίου έγιναν με κάθε σοβαρότητα και επισημότητα. Διαβάστηκαν μόλις δύο επίσημοι λόγοι με ιστορικό και διδακτικό περιεχόμενο. Οι εορτασμοί ολοκληρώθηκαν υπό τους ήχους πατριωτικών και παραδοσιακών τραγουδιών. [...]

Στις 20 Δεκεμβρίου αναχωρήσαμε για τη Σόφια. [...] Κατά το ταξίδι της επιστροφής μάθαμε για τους βομβαρδισμούς των πετρελαιοπηγών της Ρουμανίας.»⁹⁰

Η παρουσία του Αλεξάντερ Θεοδόροφ-Μπαλάν στα εγκαίνια του Πανεπιστημίου Σκοπίων είχε αναμφίβολα συμβολικό χαρακτήρα, καθώς ο Μπαλάν υπήρξε ο πρώτος πρύτανης του πρώτου βουλγαρικού πανεπιστημίου. Ο Στογιάνοφ, τέλος, στην περιγραφή του μάς παραδίδει ότι τα εγκαίνια του νέου πανεπιστημίου ήταν σύντομης διάρκειας, ενώ η αντιπροσωπία που κλήθηκε να διεξάγει τους εναρκτήριους εορτασμούς αποχώρησε από την πόλη μόλις δύο μέρες μετά την άφιξή της για λόγους ασφαλείας. Η περιγραφή αυτή μάς μεταφέρει ψήγματα της κατάστασης που επικρατούσε στις κατεχόμενες και βουλγαρικές επαρχίες, μετά την κλιμάκωση της εσωτερικής πολιτικοκοινωνικής κρίσης και τις εναλλαγές που σημειώθηκαν στην πολεμική κονίστρα, οι οποίες οδήγησαν στη λήξη της περιόδου της βουλγαρικής κατοχής στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία και στην έναρξη μιας νέας εποχής στα Βαλκάνια.

Συμπερασματικά, αν και η βουλγαρική κατοχή στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία έληξε τυπικά με την είσοδο του Κόκκινου Στρατού στη Βουλγαρία, η εκπαιδευτική πολιτική είχε αποτύχει στην επίτευξη των στόχων της ήδη από το σχολικό έτος 1942/1943. Παρόλο που η βουλγαρική ηγεσία ανέπτυξε ένα σχετικά ολοκληρωμένο πλάνο επανεκκίνησης της σχολικής ζωής κατά το βουλγαρικό πρότυπο ταχύτατα, για την επιτέλεσή του απαιτούνταν η διάθεση πόρων και μέσων που ξεπερνούσαν τις δυνατότητες της χώρας. Στην αποτυχία επίτευξης της εκπαιδευτικής πολιτικής συνέβαλε και η διάψευση των προσδοκιών του ντόπιου πληθυσμού, η αλαζονική στάση των Βούλγαρων εκπαιδευτικών, ο ασφυκτικός έλεγχος της εξωσχολικής και οικογενειακής ζωής των μαθητών, η γλωσσική και πολιτιστική αποξένωση. Η κατάσταση εκτραχυνόταν προοδευτικά από τις εξελίξεις στο πεδίο των μαχών και την κλιμάκωση της πολιτικής και οικονομικής κρίσης. Η αδυναμία της Σόφιας να εδραιώσει την «Ενιαία και Αδιαίρετη Βουλγαρία» οδήγησε, τελικά, στην περαιτέρω διάχυση της σλαβομακεδονικής ταυτότητας, φέρνοντας τα αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα που είχε θέσει η κυβέρνηση Φίλοφ κατά το 1941.

⁹⁰ Гребенаров–Манолова-Николова, *ό.π.*, 319-320.

Ιωάννης Χάλκος

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΩΣ ΠΑΡΟΧΟΣ
(Η ΞΑΝΑΚΕΡΔΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ):
ΟΙ ΔΙΑΝΟΜΕΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ
ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ, 1945-1952

Κατά την απελευθέρωση από τις κατοχικές δυνάμεις, τον Οκτώβριο του 1944, ο κρατικός μηχανισμός παρουσιάζεται πλήρως αποσπασμένος. Η διαλυτική επίδραση της τετραετούς σχεδόν Κατοχής είχε καταστήσει το κράτος ανίκανο να ανταποκριθεί στις βασικές του λειτουργίες, με αποτέλεσμα την επικράτηση οικονομικού χάους.¹ Παρά την κατάσταση αυτήν όμως το κράτος ήταν υποχρεωμένο να αντιμετωπίσει άλλη μια σημαντική πρόκληση: τον επισιτισμό του χειμαζόμενου πληθυσμού, αξιοποιώντας κατάλληλα την προερχόμενη από το εξωτερικό βοήθεια. Αν αυτό φαινόταν εν μέρει δυνατό για τα μεγάλα αστικά κέντρα, στην περίπτωση της υπαίθρου, η οποία είχε δοκιμαστεί εξ ίσου σκληρά, απαιτείτο η σύσταση ενός ολόκληρου δικτύου διανομής των εφοδίων στον πληθυσμό, κάτι που προϋπέθετε μια αποτελεσματική δημόσια διοίκηση, που την προκειμένη στιγμή, φυσικά, δεν υπήρχε.

Η ανάγκη αυτή καλύφθηκε μέσω των εφοδίων που εισήγαγε η UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) κατά την περίοδο 1945-1947, τα οποία αναλογικά ήταν περισσότερα από οποιαδήποτε άλλη χώρα στην οποία δραστηριοποιήθηκε η οργάνωση.² Με την αποχώρηση της UNRRA η κατάσταση δεν ομαλοποιήθηκε και οι αμερικανικές οικονομικές αποστολές που τη διαδέχθηκαν ήταν αναγκασμένες κατά την περίοδο 1947-1953 να χρηματοδοτούν σε μεγάλο βαθμό τις εισαγωγές βασικών καταναλωτικών αγαθών, μετατρέποντας ουσιαστικά τα προγράμματα ανασυγκρότησης σε προγράμματα αρωγής, όπως ήταν αυτό της UNRRA.³ Χωρίς τη βοήθεια αυτή δεν θα ήταν δυνατές οι εισαγωγές τροφίμων και ο ελληνι-

¹ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004), 33-50· Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), 53-60.

² Βλ. τους πίνακες στο Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014), 96.

³ Σταθάκης, *ό.π.*, 332-36. Φυσικά, μεγάλο μέρος της αμερικανικής βοήθειας ήταν στρατιωτικό υλικό, απαραίτητο για την ελληνική κυβέρνηση στο πλαίσιο του Εμφυλίου.

κός λαός θα είχε λιμοκτονήσει.⁴ Έτσι, εν μέσω ανθρωπιστικής κρίσης και ανεξέλεγκτου πληθωρισμού, το κράτος εμφανίζεται υπεύθυνο και για την εξασφάλιση των βασικών καταναλωτικών αγαθών στον πληθυσμό.

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης θα εξεταστεί πώς το κράτος οργάνωσε και αντιλήφθηκε αυτή τη λειτουργία του εστιάζοντας όχι τόσο στο ανώτατο επίπεδο, δηλαδή στις διαπραγματεύσεις μεταξύ των ελληνικών αρχών και των διεθνών οργανισμών ή των Αμερικανών για την κατανομή της βοήθειας (θέματα που ήδη έχουν ερευνηθεί από τη βιβλιογραφία), αλλά στο μεσαίο, δηλαδή στην οργάνωση και τη δράση των κρατικών φορέων που αναμίχθηκαν στην ανάληψη αυτού του τόσο σοβαρού και απαιτητικού έργου. Μέσα από αυτή τη διαδικασία αναδεικνύονται όλες οι επικαλύψεις, οι συγκρούσεις και οι παθογένειες ενός κρατικού μηχανισμού που στήνεται, ουσιαστικά, από την αρχή εν μέσω δύσκολων συνθηκών και στο πλαίσιο παράλληλων διεθνών διεργασιών. Οι συνθήκες αυτές διαμορφώνουν τελικά και τον χαρακτήρα του.

Το άρθρο επικεντρώνεται στη διαδικασία διανομής των εφοδίων εξωτερικού, όπως αυτή συντελείται στον αγροτικό χώρο. Κατά το πρώτο έτος μετά την απελευθέρωση, η εξωτερική βοήθεια ευνοούσε κυρίως τα αστικά κέντρα και ιδίως την Αθήνα και τον Πειραιά, ενώ αργότερα, στον Εμφύλιο, η ύπαιθρος αποτέλεσε το κύριο θέατρο των συγκρούσεων και τη μόνη πιθανή δεξαμενή από την οποία μπορούσε να αντλήσει δύναμη η Αριστερά.⁵ Έτσι, ο αγροτικός χώρος κατακερματίζεται τελικά πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά. Το ερώτημα που γεννιέται είναι αν το υπό συγκρότηση πρώιμο μεταπολεμικό κράτος, μέσω της εξασφάλισης της διανομής των αγαθών στην ύπαιθρο και με άλλες πρωτοβουλίες φορέων του, όπως η ΑΤΕ, προσπάθησε να «επανασυγκροτήσει» τον αγροτικό χώρο στα δικά του μέτρα και να ξανακερδίσει τη νομιμοποίησή του σε αυτόν.

Αρχικά, θα περιγραφεί περιληπτικά το σύστημα που ίσχυε σχετικά με τη διανομή των εφοδίων εξωτερικού κατά τη διάρκεια της Κατοχής

⁴ Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση, Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα* (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2013), 29-30.

⁵ Καζάκος, *ό.π.*, 62· Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-49* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004), τ. 1, 61, 208-11.

και κατά τους πρώτους μήνες μετά την απελευθέρωση. Στη συνέχεια, θα εξεταστεί διαδοχικά το καθεστώς που ίσχυσε από το 1945 μέχρι το 1948 και από το 1948 μέχρι το 1952, σε συνδυασμό με τα προβλήματα που ανέκυψαν κατά την εφαρμογή του. Τέλος, θα γίνει μια απόπειρα να συσχετιστεί και να εξηγηθεί η παραπάνω διαδικασία σε σχέση με την ευρύτερη πολιτική του ελληνικού μεταπολεμικού κράτους απέναντι στον αγροτικό χώρο. Το βασικό επιχείρημα της παρούσας μελέτης είναι ότι, στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει το επισιτιστικό πρόβλημα της χώρας, το ελληνικό κράτος ανέλαβε έναν ρόλο «παρόχου», ο οποίος αποδείχθηκε κρίσιμος για την εξασφάλιση της νομιμοποίησής του στη «διεκδικούμενη» ύπαιθρο. Παρ' όλα αυτά, οι εγγενείς αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού και οι συγκρουσιακές δυναμικές που εκκόλαπτε ο Εμφύλιος απειλούσαν την επιτυχία του εγχειρήματος, η οποία χωρίς τη συμμετοχή της χώρας στις διεθνείς διαδικασίες της ευρωπαϊκής ανασυγκρότησης θα ήταν αμφίβολη. Όπως θα φανεί, η εμφύσηση στην ελληνική διοίκηση των αμερικανικών αντιλήψεων περί αποδοτικότητας και κοινωνικής ισορροπίας έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην όλη διαδικασία.

Για τη διερεύνηση του θέματος, εκτός από την πλούσια βιβλιογραφία για τη δεκαετία του '40 και για τις αρχές του '50, χρησιμοποιήθηκαν πρωτογενείς πηγές. Αξίζει να σημειωθεί ότι το αρχείο της ΑΤΕ, που φιλοξενείται στο Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, αποδείχθηκε πολύτιμο, προσφέροντας μια νέα, εκ των έσω, οπτική του ελληνικού διοικητικού μηχανισμού. Αυτό το επίπεδο ανάλυσης, που λίγο φαίνεται να έχει απασχολήσει τη βιβλιογραφία, δύναται να ρίξει νέο φως και να αναδείξει νέες προβληματικές ως προς το ήδη εντατικά ερευνημένο θέμα της ανασυγκρότησης της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Η διανομή των εφοδίων εξωτερικού έως την άφιξη της UNRRA (Απρίλιος 1945)

Από τον πρώτο ήδη χρόνο της Κατοχής, η απομύζηση των εθνικών πόρων από τις κατοχικές δυνάμεις σε συνδυασμό με το συμμαχικό οικονομικό εμπάργκο στις χώρες του Άξονα οδήγησαν στην πλήρη κατάρρευση του ελληνικού παραγωγικού ιστού οδηγώντας στον γνω-

στό λιμό, ο οποίος άφησε πίσω του δεκάδες χιλιάδες θύματα.⁶ Μετά από διαβήματα της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης προς τις συμμαχικές χώρες και τους διάφορους διεθνείς οργανισμούς, συμφωνήθηκε να παρασχεθεί βοήθεια στη δοκιμαζόμενη χώρα, υπό την ανοχή των δυνάμεων του Άξονα, μέσω ενός σχήματος που θα βρισκόταν υπό την εποπτεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και σε συνεργασία με την ουδέτερη σουηδική κυβέρνηση.⁷ Συστάθηκε έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1942, η Κοινή Επιτροπή Αρωγής του Ερυθρού Σταυρού (Joint Red Cross Relief Commission), η οποία δραστηριοποιήθηκε στη χώρα μέχρι τις αρχές του 1945, οπότε και αποφασίστηκε η διάλυσή της, αφού οι Αμερικανοί επέμειναν να διαχειριστεί η UNRRA το σύνολο της παρεχόμενης βοήθειας.⁸

Την εποχή της αποχώρησης των γερμανικών δυνάμεων, τον Οκτώβριο του 1944, ένα μεγάλο μέρος των υποδομών της χώρας είχε καταστραφεί, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις είχαν μειωθεί στο 60% των προπολεμικών και η παραγωγή είχε πέσει κάτω από το μισό.⁹ Λόγω της έκτασης των καταστροφών και της προσφοράς της χώρας στον πόλεμο, οι Έλληνες ιθύνοντες πίστευαν ότι οι σύμμαχοι έπρεπε να αντισταθμίσουν τις απώλειες με την προσφορά γενναιόδωρης βοήθειας. Έτσι, υπήρχε «υπέρτατη ανάγκη η Ελλάς να τύχη ιδιαίτερας μεταχειρίσεως και να διαχωρισθή εξ όλων των χωρών της Ευρώπης», πράγμα το οποίο τελικά έγινε.¹⁰ Τα κίνητρα όμως για την παροχή της βοήθειας δεν ήταν μόνο ανθρωπιστικά αλλά αναμιγνύονταν με πολι-

⁶ Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece, The experience of Occupation 1941-44* (New Haven and London: Yale University Press, 1993), 23-52· Violetta Hionidou, *Famine and Death in Occupied Greece, 1941-1944* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2006).

⁷ Georgios A. Kazamias, "Turks, Swedes and Famished Greeks. Some Aspects of Famine Relief in Occupied Greece, 1941-44," *Balkan Studies* 33.2 (1992): 293-307· Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, *Ο επισιτισμός, 1941-44* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1946).

⁸ Kazamias, *ό.π.*, 305· Katerina Gardikas, "Relief Work and Malaria in Greece, 1943-1947," *Journal of Contemporary History* 43.3 (2008): 498.

⁹ Σταθάκης, *ό.π.*, 35.

¹⁰ *Αι θυσίαι της Ελλάδος στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο* (Αθήνα: Καθημερινή, 2014), τ. Α (επανεκδοση του πρωτοτύπου του 1946)· Γεώργιος Δ. Ποπολάνος, *Μελέτη περί της άμεσου επισιτιστικής υγειονομικής βοήθειας και ανασυγκροτήσεως της Ελλάδος* (Αλεξάνδρεια: Τυπογραφείον του Εμπορίου, 1944), 8.

τικές σκοπιμότητες.¹¹ Έως και τον Απρίλιο του 1945, η βρετανική στρατιωτική διοίκηση υπό τον στρατηγό Ρόναλντ Σκόμπι είχε την ευθύνη για την εισαγωγή και τη διανομή των εφοδίων στην Ελλάδα. Αυτό σήμαινε ότι τα κλιμάκια της UNRRA, τα οποία είχαν αρχίσει να καταφθάνουν στη χώρα αμέσως μετά την απελευθέρωση, ήταν ενσωματωμένα σε αυτήν.¹² Όπως έχει δείξει η βιβλιογραφία, οι Βρετανοί χρησιμοποίησαν την επισιτιστική βοήθεια ως όπλο απέναντι στο ΕΑΜ κατά τα Δεκεμβριανά, σταματώντας τις διανομές. Αυτές ξανάρχιζαν μόλις μια περιοχή ερχόταν υπό τον έλεγχό τους.¹³

Οι Αμερικανοί, που συνεισέφεραν τη μερίδα του λέοντος στη βοήθεια που παρείχε η UNRRA (περίπου το 70%), θέλοντας να αποστασιοποιηθούν από τις παρεμβατικές βρετανικές πολιτικές, πέτυχαν να αναλάβει ο ίδιος ο διεθνής οργανισμός την ευθύνη του προγράμματος βοήθειας. Όμως, την ουσιαστική ευθύνη για τη διανομή της βοήθειας αναλάμβανε η ελληνική κυβέρνηση, γεγονός που προκάλεσε σοβαρή δυσαρέσκεια μεταξύ των στελεχών της UNRRA, οι οποίοι αμφέβαλλαν για τις δυνατότητες της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. Έτσι, ο αρχηγός της αποστολής της UNRRA στην Ελλάδα Buell Maben, σε τηλεγράφημά του προς τον γενικό διευθυντή της διεθνούς οργάνωσης Herbert Lehman, έθετε τις εξής προϋποθέσεις:

«Κατά τη συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση, η ελληνική αποστολή [της UNRRA] δεν είναι μια επιχειρησιακή αποστολή. Συμβουλεύει, παρατηρεί και προσφέρει τεχνική βοήθεια. Επιτυχία κάτω από τις αυτές τις συνθήκες προϋποθέτει μια κυβέρνηση επαρκούς ισχύος και ικανότητας ώστε να εφαρμόσει τις συμφωνημένες μεταξύ της UNRRA και της ελληνικής κυβέρνησης πολιτικές. Στην πράξη, ένα επιτυχημένο πρόγραμμα αρωγής και αποκατάστασης απαιτεί την ικανότητα της κυβέρνησης να οργανώνει και να αξιοποιεί τους δικούς της πόρους ώστε η βοή-

¹¹ David H. Close, "War, Medical Advance and the Improvement of Health in Greece, 1944-53," *South European Society and Politics* 9.3 (2010): 6-10· Angeliki Laiou-Thomadakis, "The Politics of Hunger: Economic Aid to Greece, 1943-45," *Journal of the Hellenic Diaspora* 7.2 (1980): 27-42.

¹² Βόγλης, *ό.π.*, 93.

¹³ Laiou-Thomadakis, "The Politics of Hunger," 37-8.

θεια της UNRRA να εφαρμόζει και να ενισχύει την παραγωγικότητα της ελληνικής οικονομίας. Η μελετημένη άποψη της ελληνικής αποστολής είναι ότι καμία από αυτές τις ελάχιστες προϋποθέσεις για επιτυχή δράση δεν υπάρχει στην Ελλάδα σήμερα και ούτε είναι πιθανό να υπάρξει στο μέλλον. [...] Όλες οι προσπάθειες αποκατάστασης είναι καταδικασμένες σε αποτυχία έως ότου η ελληνική κυβέρνηση να είναι σε θέση να εκπληρώσει τις παραπάνω υποχρεώσεις». ¹⁴

Όπως θα φανεί παρακάτω, οι αξιωματούχοι της UNRRA δεν είχαν άδικο, καθώς δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που δεν εξασφαλίστηκε η ομαλή ροή των εφοδίων προς τον πληθυσμό λόγω των αδυναμιών του κρατικού μηχανισμού.

Το σύστημα διανομής, 1945-1948

Η αμηχανία της ελληνικής κρατικής διοίκησης να οργανώσει ένα αποτελεσματικό σύστημα διανομής αντανακλάται στο νομοθετικό πλαίσιο. Κατά τη διάρκεια του 1945 θεσπίστηκαν τέσσερα νομοθετήματα «περί διοικήσεως και διαχειρίσεως των εκ του εξωτερικού εφοδίων», με το ένα να συμπληρώνει ή και να καταργεί το άλλο. ¹⁵ Με βάση το παραπάνω πλαίσιο, συστάθηκε στο Υπουργείο Εφοδιασμού, το οποίο ήταν υπεύθυνο για τη διαδικασία, η Γενική Διεύθυνσις Διαχειρίσεως Εφοδίων Εξωτερικού (ΕΦ-ΕΞ), η οποία διατηρούσε σημαντικές αρμοδιότητες, όπως την εποπτεία και τον οικονομικό έλεγχο των δαπανών που απαιτούνταν για τη διακίνηση των εφοδίων. Ως περιφερειακά ελεγκτικά όργανα της ΕΦ-ΕΞ μπορούσαν να διορίζονται δημόσιοι υπάλληλοι και συγκεκριμένα επιλέχθηκαν οι διευθυντές των τελωνείων. ¹⁶ Δημιουργήθηκε έτσι ένα αυστηρό και δυσκίνητο σύστημα ελέγχου, το οποίο έπρεπε να εγκρίνει τις δαπάνες για τη διακίνηση

¹⁴ *Foreign Relations of United States* [εφεξής *FRUS*], Vol. VIII, 1945, *The Near East and Africa*, έγγρ. 180, MacVeagh to Marshall, 12 Απριλίου 1945.

¹⁵ AN 181, ΦΕΚ 55/12-3-1945· AN 312, ΦΕΚ 108/5-5-1945· AN 452-452, ΦΕΚ 177/9-7-1945.

¹⁶ ΠΙΟΠ–Αρχείο ΑΤΕ [στο εξής ΑΤΕ], Υ1Φ2.1, Γ. Διεύθυνσις ΕΦ-ΕΞ προς Διευθυντές Τελωνείων, 23 Οκτωβρίου 1945 και Γ. Διεύθυνσις ΕΦ-ΕΞ, αρ. εγκ. 44, 23 Φεβρουαρίου 1946.

των εφοδίων που κατέβαλλαν οι υπεύθυνοι για τη διαχείρισή τους, δηλαδή η Αγροτική Τράπεζα.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η περιφερειακή οργάνωση των κρατικών υπηρεσιών. Η χώρα διαιρέθηκε σε δεκατρία διαμερίσματα, στο καθένα από τα οποία λειτουργούσε μια Επιτροπή Γενικών Διανομών Διαμερίσματος με πρόεδρο τον νομάρχη ή τον γενικό διοικητή. Αυτή ήταν υπεύθυνη για τη διακίνηση των εφοδίων στην περιφέρεια και εκπονούσε τα προγράμματα διανομής ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε περιοχής.¹⁷ Οι επιτροπές αυτές ίδρυσαν σε διάφορα σημεία κάθε διαμερίσματος Κέντρα Διανομών, τα οποία στόχευαν στην καλύτερη εξυπηρέτηση του πληθυσμού. Σε κάθε κέντρο διοριζόταν από τον νομάρχη μια πενταμελής Υποεπιτροπή (ΥΚΔ), η οποία παρέδιδε τα εφόδια στις Κοινοτικές Επιτροπές (ΚΕΔ) που αποτελούνταν από κατοίκους του κάθε δήμου ή της κάθε κοινότητας, και αυτές με τη σειρά τους διένειμαν τελικά τα αγαθά στον πληθυσμό.¹⁸ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι τα αγαθά παρέχονταν έναντι αντιτίμου, το οποίο καθοριζόταν από το Υπουργείο Εφοδιασμού. Εξαιρούνταν, φυσικά, οι άποροι, οι οποίοι στην αρχή του 1945 αποτελούσαν το 30% του πληθυσμού. Αργότερα, με τη θέσπιση πιο αυστηρών κριτηρίων, το ποσοστό τους έπεσε στο 18% (1.350.000 άτομα), αλλά ανέβηκε και πάλι με την κλιμάκωση του Εμφυλίου (2.373.668 άτομα σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας για το 1948).¹⁹

Τον ρόλο της προώθησης των εφοδίων είχε αναλάβει επίσημα η ΑΤΕ με απόφαση του Υπουργείου Οικονομικών ήδη από τον Οκτώβριο του 1944.²⁰ Μετά από πολύμηνες διαπραγματεύσεις υπογράφηκε, στις 27 Δεκεμβρίου 1945, σύμβαση της τράπεζας με το ελληνικό δημόσιο, στην οποία προβλεπόταν ότι η πρώτη αναλάμβανε την παραλαβή, τη μεταφορά, την αποθήκευση και την παράδοση όλων των

¹⁷ ΑΤΕ, Υ1Φ2.1, Γ. Διεύθυνσις ΕΦ-ΕΞ, αρ. εγκ. 44, 23 Φεβρουαρίου 1946· ΑΝ 312, ΦΕΚ 108/5-5-1945, 459.

¹⁸ ΑΝ 312, αυτ.

¹⁹ Close, "War, Medical Advance," 20· Βόγλης, *ό.π.*, 99· ΑΤΕ, Υ6Φ15.1, «Πίναξ, Εμφαινών τους απόρους κατά κατηγορίας καθ' άπασαν την επικράτειαν», Ιανουάριος 1948.

²⁰ Πρακτικά ΔΣ ΑΤΕ, 1948, αρ. 371, (20 Οκτωβρίου 1948), 2 (3022).

εφοδίων εξωτερικού, πλην των καυσίμων.²¹ Η ΑΤΕ ήταν υποχρεωμένη να προωθεί τα εφόδια γενικής χρησιμότητας έως τα Κέντρα Διανομών σύμφωνα με τις οδηγίες που λάμβανε από την ΕΦ-ΕΞ ή από τις περιφερειακές υπηρεσίες.²² Αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να υπάρχει στενή συνεργασία και συχνή επικοινωνία μεταξύ της ΑΤΕ και των διάφορων επιτροπών ώστε να λειτουργήσει ομαλά η διαδικασία, πράγμα το οποίο δεν συνέβαινε πάντα, όπως θα δούμε στη συνέχεια.²³ Επίσης, η τράπεζα για να ανταποκριθεί σε ένα τόσο μεγάλο έργο, δεδομένης της τεράστιας ποσότητας εφοδίων που κατέφταναν στη χώρα, έπρεπε να δημιουργήσει ένα τεράστιο αποθηκευτικό δίκτυο αλλά και να προσλάβει το απαραίτητο προσωπικό. Σε έκθεση του 1947 αναφέρεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί 853 αποθήκες και απασχολούνταν μόνο για το έργο των εφοδίων πάνω από δύο χιλιάδες υπάλληλοι.²⁴

Το βασικό σημείο τριβής μεταξύ της τράπεζας και του κράτους ήταν το οικονομικό. Η ΑΤΕ κατέβαλλε όλα τα έξοδα για την αποθήκευση και τη μεταφορά των εφοδίων, για λογαριασμό του ελληνικού δημοσίου, αλλά οι δαπάνες αυτές έπρεπε να εγκριθούν από τα ελεγκτικά κρατικά όργανα. Σύμφωνα με τη σύμβαση του Δεκεμβρίου του 1945, η τράπεζα λάμβανε προμήθεια 30 λεπτών της δραχμής για κάθε χιλιόγραμμο παραλαμβανόμενων εφοδίων. Το ποσό αυτό, σύμφωνα με τους αξιωματούχους της ΑΤΕ, δεν επαρκούσε ούτε για τα λειτουργικά τους έξοδα και ζητούσαν την αύξηση της προμήθειας στις 2,5 δρχ.²⁵ Τελικά, στη νέα σύμβαση που υπογράφηκε τον Ιούλιο του 1947 έγινε συμβιβασμός στη 1,1 δρχ., ρύθμιση που χαρακτηρίστηκε από τη διοίκηση ως «επαχθής».²⁶ Και αυτή η συμφωνία ήταν προϊόν σκληρών διαπραγματεύσεων. Το Υπουργείο Εφοδιασμού προσπάθησε, εκβιαστικά σχεδόν, να αναγκάσει την ΑΤΕ να αναλάβει *de facto* και τη

²¹ Πρακτικά ΔΣ ΑΤΕ, 1946, αρ. 381, (15 Ιανουαρίου 1946), 2338· ΑΤΕ, Υ1Φ1.1, Σύμβασις, 27 Δεκεμβρίου 1945.

²² ΑΤΕ, Υ1Φ1.1, Σύμβασις, 27 Δεκεμβρίου 1945.

²³ ΑΤΕ, Υ2Φ4.1, ΑΤΕ, Τεχνική Διεύθυνσις, Γενική Διαταγή, 5 Ιουνίου 1945.

²⁴ ΑΤΕ, Υ1Φ8, «Περίληπτική Έκθεσις επί του ρόλου της ΑΤΕ εν τη διαχειρίσει των εφοδίων της ΟΥΝΡΑ», 9 Οκτωβρίου 1947.

²⁵ ΑΤΕ, Υ1Φ1.2, Διεύθυνσις Λογιστικού ΑΤΕ προς Διοίκησιν ΑΤΕ, 19 Ιανουαρίου 1946· ΑΤΕ προς Υπ. Εφοδιασμού, 3 Μαρτίου 1946.

²⁶ ΑΤΕ, Υ1Φ1.1, Σύμβασις, 31 Ιουλίου 1947, 6· Φ 1.2, Τεχνική Διεύθυνσις προς την Διοίκησιν ΑΤΕ, 6 Ιουλίου 1948.

διαχείριση των εφοδίων που συγκεντρώνονταν στο εσωτερικό, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι «καθίσταται αδύνατος ο επισιτισμός του πληθυσμού». Η ΑΤΕ αρχικά αρνήθηκε αλλά στη συνέχεια υποχώρησε ζητώντας να υπογραφεί νέα σύμβαση ώστε να καθορισθούν ακριβώς οι αρμοδιότητές της, όπως και έγινε.²⁷

Εξετάζοντας το ζήτημα σε θεσμικό και κανονιστικό επίπεδο, φαίνεται ότι τα πράγματα δεν κυλούσαν ομαλά. Στην πράξη τα προβλήματα θα ήταν ακόμη περισσότερα.

Αδυναμίες και προβλήματα

Είναι κοινά αποδεκτό ότι το παραπάνω σύστημα δεν λειτούργησε αποτελεσματικά.²⁸ Οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν αφ' ενός στις εγγενείς του αδυναμίες και αφ' ετέρου στις αντικειμενικές δυσκολίες που αυτό συνάντησε σε μια εποχή που χαρακτηρίστηκε από σοβαρή έλλειψη πόρων αλλά και από τη σκληρή εμφύλια σύγκρουση.

Αρχικά, αξίζει να αναφερθούν οι αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν απέναντι στον τρόπο διανομής των εφοδίων. Ο συγκεντρωτικός ρόλος που αναλάμβανε το κράτος ενόχλησε ιδιαίτερα την ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία προτιμούσε τη διανομή των αγαθών μέσω της εμπορικής οδού.²⁹ Ο επιχειρηματικός κόσμος θεωρούσε ότι τα συμφέροντά του πλήττονταν από την ανάθεση της διαχείρισης των εφοδίων στην ΑΤΕ, καθώς με ευθύνη του κράτους χανόταν ένα γόνιμο πεδίο δραστηριοποίησής του και μια ευκαιρία για την ανάκαμψή του μετά τις δυσκολίες της Κατοχής. Για παράδειγμα, ο Εμπορικός Σύλλογος Βόλου σε επιστολή του προς την κυβέρνηση διαμαρτυρόταν για την «άστοργον τούτην πολιτικήν του Κράτους εις βάρος του ελευθέρου, ανέκαθεν, τακτικού εμπορίου, το οποίον τόσα συνεισέφερε εις την Εθνικήν Οικονομίαν». Επιπροσθέτως, κατήγγελλε «την παρέμβασιν της Αγροτικής Τραπέζης, ως επίσημian και καταστρεπτικήν διά την όλην Εθνικήν Οικονομίαν διότι, δεν είναι δυνατόν, να υποκαταστήση, η αναρμοδία και εν πολλαίς εργασίαις χρεοκωπήσασα υπηρεσία της Τρα-

²⁷ ΑΤΕ, Υ1Φ5, Βερροϊόπουλος (Διοικητής ΑΤΕ) προς ΕΦ-ΕΞ, 4 Οκτωβρίου και 11 Νοεμβρίου 1946· ΕΦ-ΕΞ προς ΑΤΕ, 16 και 30 Οκτωβρίου 1946.

²⁸ Louis C. Wyman, «Η κατάσταση της Ελλάδας και η ΕCA», στο Ψαλιδόπουλος, *ό.π.*, 248· Laiou-Thomadakis, «The Politics of Hunger», 41.

²⁹ Laiou-Thomadakis, «The Politics of Hunger», 42.

πέζης ταύτης, την αναμφισβήτητον πολύτιμον υπηρεσίαν της τάξεως του παραγκωνιζομένου εμπορίου».³⁰

Ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους διατηρήθηκε αλλά σταδιακά προχώρησε μια σχετική φιλελευθεροποίηση της διαδικασίας. Συχνά αποφασίζοταν από τους αρμόδιους υπουργούς η «διάθεση εις το ελεύθερον εμπόριον δι' εκποίησης» σημαντικών ποσοτήτων εφοδίων είτε μέσω της ελεύθερης πώλησής τους είτε μέσω πλειοδοτικών διαδικασιών.³¹ Το ιδιότυπο αυτό καθεστώς μεταξύ κράτους και αγοράς εκφράζεται και στη διατύπωση που χρησιμοποιήθηκε στη συμφωνία της 8^{ης} Ιουλίου 1947 μεταξύ της ελληνικής και της αμερικανικής κυβέρνησης, στην οποία καθοριζόταν ότι η διανομή θα γινόταν «διά της εμπορικής οδού κατά το δυνατόν και επιθυμητόν όριον».³² Οι τιμές των αγαθών, αρχικά, ήταν αρκετά χαμηλές, αλλά λόγω της πίεσης της ελεύθερης αγοράς και με προτροπές της αποστολής της UNRRA η κυβέρνηση αναγκάστηκε να τις αυξήσει.³³ Τα έσοδα από τις πωλήσεις των αγαθών της UNRRA, αλλά και της AMAG (American Mission for Aid to Greece) και της ECA (Economic Cooperation Administration) αργότερα, αποτέλεσαν σημαντικό έσοδο για τον ελληνικό προϋπολογισμό.

Παρ' όλο που γινόταν προσπάθεια οι τιμές να κρατηθούν σε λογικά επίπεδα, πολλοί δεν μπορούσαν να διαθέσουν το αντίτιμο με αποτέλεσμα να μένουν μεγάλες ποσότητες εφοδίων αδιάθετες.³⁴ Το φαινόμενο αυτό ήταν ιδιαίτερο έντονο στην ύπαιθρο, όπου υπήρχε σοβαρή έλλειψη χρήματος και τα προϊόντα, αν δεν παρέχονταν στους δικαιούχους, εκποιούνταν και κατέληγαν στη μαύρη αγορά. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της κοινότητας Μουσθένης Καβάλας, της οποίας οι κάτοικοι διαμαρτύρονταν για το γεγονός ότι προκειμένου να προμηθευτούν τα απαραίτητα αναγκάζονταν να καταφύγουν σε τοκογλύφους. Αυτοί τους δάνειζαν με επιτόκιο 100%, οπότε το τελικό αποτέλεσμα ήταν ίδιο με το να προμηθεύονταν τα εφόδια από τη μαύρη

³⁰ ΑΤΕ, Υ2Φ75.5, Εμπορικός Σύλλογος Βόλου προς Μακαριώτατον Αντιβασιλέα κ.λπ., 10 Απριλίου 1945.

³¹ ΑΤΕ, Υ2Φ4.1, «Περί τρόπου διαθέσεως εφοδίων εξωτερικού εν Επαρχίαις», αρ. εγκ. 45, 14 Μαρτίου 1947.

³² Ν. 764, ΦΕΚ 219/3-9-1948, 1238.

³³ Βόγλης, *ό.π.*, 98-9.

³⁴ ΑΤΕ, Υ1Φ1.3, Υπ. Εφοδιασμού, αρ. εγκ. 28.

αγορά.³⁵ Μπορούμε να θεωρήσουμε με λελογισμένη βεβαιότητα ότι παρόμοια περιστατικά συνέβαιναν συχνά στην ελληνική επαρχία. Επίσης, στη διαδικασία διανομής των εφοδίων αμφιλεγόμενος ήταν και ο ρόλος των τοπικών επιτροπών και υποεπιτροπών, ειδικά των ΚΕΔ, οι οποίες πολλές φορές προέβαιναν σε καταχρήσεις και αύξαναν τις τιμές των προϊόντων, παρά τις σκληρές οδηγίες του Υπουργείου Εφοδιασμού για την τιμωρία των υπαίτιων.³⁶

Όπως έχει δείξει η βιβλιογραφία, πολιτικές διακρίσεις συνέβαιναν σε ευρεία κλίμακα, αποκλείοντας ένα μέρος του πληθυσμού από τη βοήθεια παρά τον ουδέτερο ρόλο που προσπαθούσε να διατηρήσει η Αποστολή της UNRRA.³⁷ Το Υπουργείο Εφοδιασμού σε οδηγίες που έστελνε προς τους ελεγκτές τόνιζε ότι η διανομή των εφοδίων έπρεπε «να γίνεται προς άπαντας τους κατοίκους κατ' ισομοιρίαν απαγορευομένης αυστηρώς πάσης διακρίσεως».³⁸ Το φαινόμενο όμως συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι το 1948, οπότε και λόγω της επάρκειας των αγαθών αλλά και της παγίωσης της θέσης της κυβέρνησης στο εσωτερικό άρχισε να περιορίζεται.³⁹ Πάντως, κι εδώ φαίνεται ιδιαίτερα σκοτεινός ο ρόλος των ΚΕΔ, αυτές αφότου παραλάμβαναν τα εφόδια από τα Κέντρα Διανομών ουσιαστικά δεν ελέγχονταν ως προς τη διάθεσή τους στον πληθυσμό. Φαίνεται λοιπόν ότι η κυριαρχία τοπικών παραγόντων στις ΚΕΔ και η αντικειμενική αδυναμία του κράτους συνεπάγονταν, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, ότι στα λειτουργούντα όργανα εμφανιζόταν –λόγω ακριβώς της αδυναμίας της δημόσιας διοίκησης– μια υπέρμετρη επιρροή των τοπικών πελατειακών δικτύων. Αυτό μπορεί να εξυπηρετούσε βραχυπρόθεσμα κομματικές επιδιώ-

³⁵ ΑΤΕ, Υ2Φ75.1, Κοινότης Μουσθένης προς Υπ. Εφοδιασμού, 6 Νοεμβρίου 1947.

³⁶ ΑΤΕ, Υ1Φ1.3, Υπ. Εφοδιασμού, Γ. Διεύθυνσις ΕΦ-ΕΞ, αρ. εγκ. 44, 23 Φεβρουαρίου 1946.

³⁷ Laiou-Thomadakis, “The Politics of Hunger,” 42· Λαΐου-Θωμαδάκη, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο, 1945-49*, επιμ. Lars Baerentzen–Γιάννη Ο. Ιατρίδη–Ole L. Smith (Αθήνα: Ολκός, 1992), 73· David H. Close, “The Reconstruction of a Right-Wing State,” στο *The Greek Civil War, 1943-1950*, επιμ. D.H. Close (London: Routledge, 1993), 171.

³⁸ ΑΤΕ, Υ1Φ1.3, Υπ. Εφοδιασμού, Γ. Διεύθυνσις ΕΦ-ΕΞ, αρ. εγκ. 44, 23 Φεβρουαρίου 1946.

³⁹ Close, “War, Medical Advance,” 21.

ξεις, μοιραία όμως καθιστούσε σε μεγάλο βαθμό αναποτελεσματικό το όλο σύστημα.

Η βασική αδυναμία του συστήματος, όμως, βρισκόταν στη λειτουργία των κρατικών υπηρεσιών. Η ανυπαρξία του κρατικού μηχανισμού κατά τους πρώτους μήνες του 1945 γίνεται φανερή από το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις η ΑΤΕ εξουσιοδοτήθηκε να υποκαταστήσει τις αρχές, όπου αυτές δεν είχαν ακόμα συγκροτηθεί. Οι αρμόδιες δημόσιες υπηρεσίες σε πολλές περιπτώσεις αργούσαν να συσταθούν, με αποτέλεσμα μέχρι και το 1946 να υπάρχουν πολλά προβλήματα στις διανομές.⁴⁰ Αλλά και όταν αυτές τελικά συγκροτήθηκαν, παρατηρούνταν συχνά ασυνεννοησία και συγκρούσεις αρμοδιοτήτων μεταξύ αυτών και της ΑΤΕ, ενώ ούτε η συνεργασία με τα μέλη της Αποστολής της UNRRA ήταν εύκολη.⁴¹ Κάποιοι υπάλληλοι της ΑΤΕ αρνούσαν να συνεργαστούν με τους εκπροσώπους της UNRRA, αλλά με παρέμβαση του υπουργού Εφοδιασμού Κυριάκου Βαρβαρέσσου τα περιστατικά αυτά περιορίστηκαν και από τότε η συνεργασία της τράπεζας με την UNRRA και τις αμερικανικές αποστολές που τη διαδέχθηκαν φαίνεται αρμονική.⁴²

Το ίδιο δεν θα μπορούσε να λεχθεί όμως και για τη συνεργασία της ΑΤΕ με τις κρατικές κεντρικές και περιφερειακές υπηρεσίες. Όπως είδαμε, το έργο της τράπεζας ελεγχόταν αυστηρά από ένα πλήθος υπηρεσιών και επιτροπών. Αυτό σήμαινε με λίγα λόγια ότι, για κάθε δαπάνη που κατέβαλλε η ΑΤΕ και δεν ήταν προγραμματισμένη από τις συμβάσεις, δημιουργούνταν ολόκληρο ζήτημα, το οποίο σε αρκετές περιπτώσεις μπορούσε να καθυστερήσει τις διανομές. Για να αποφύγει αυτές τις τριβές η ΑΤΕ συνιστούσε σε κάθε υποκατάστημά της που αντιμετώπιζε προβλήματα με τα κρατικά όργανα

«να διατηρή προς αυτούς πάντοτε αγαθές σχέσεις διά συχνών προσωπικών επαφών, να ελίσσεται με μεγάλην πολιτικότητα εντός πάντοτε των εγκυκλίων οριζομένων, να αντιμετωπίζει τας παραλόγους ενίοτε παρεμβάσεις των ειρημένων μετ' απολύτου

⁴⁰ ΑΤΕ, Υ1Φ8, ΑΤΕ, Τεχνική Διεύθυνσις προς Λαΐου, 12 Νοεμβρίου 1946.

⁴¹ ΑΤΕ, Υ1Φ1.2, Υπ. Οικονομικών και Εφοδιασμού, αρ. εγκ. ΕΦ-ΕΞ 2, 26 Ιανουαρίου 1946.

⁴² ΑΤΕ, Υ2Φ75.1, Βαρβαρέσος προς ΑΤΕ, 13 Αυγούστου 1945.

ψυχραιμίας και να φροντίζει να επιβάλει τας απόψεις της Τραπέζης, ορθά πάντοτε διά της πειθούς και της χρήσεως απροσβλήτων επιχειρημάτων». ⁴³

Βέβαια, η διατήρηση των εντάσεων σε χαμηλά επίπεδα δεν ήταν πάντοτε δυνατή. Χαρακτηριστική είναι η έκθεση του διευθυντή του Β' Γραφείου Πατρών της ΑΤΕ, στην οποία εξηγεί τους λόγους για τους οποίους παρουσιάζονται καθυστερήσεις στη διαδικασία εξ αιτίας της στάσης του διευθυντή του Τελωνείου Πατρών:

«Από τας πρώτας ημέρας της αναλήψεως των καθηκόντων μας διεπιστώσαμεν ότι οιαδήποτε οργανωτική και παραγωγική προσπάθειά μας προσέκρουεν εις την κακόπιστον τακτικήν του τέως Επιτρόπου και Διευθυντού του Τελωνείου Πατρών. [...] Κυριαρχούμενος ο τέως Επίτροπος από πνεύμα κακοπιστίας έναντι των Υπηρεσιών μας δεν παρέλειπε καθημερινώς να μας δημιουργή ζητήματα και εκεί ένθα δεν υπήρχον τοιαύτα. Ησθάνετο ιδιαιτέρως σαδιστικήν ικανοποίησιν και ήτο έτοιμος να αλλαγή από χαράν όταν έκρινεν ότι ηδύνατο να ανεύρη ευθύνας δήθεν της Τραπέζης, διά να στηρίξη την έκδοσιν καταλογιστικών πράξεων εις βάρος μας. Είχομεν πεισθή πλέον ότι ήτο αδύνατον να συνεργασθώμεν με τον διεστραμμένον ψυχικώς και διανοητικώς τούτον Επίτροπον και ομολογούμεν ότι ανεμείνομεν την αφορμήν και είχομεν προετοιμαστεί διά να δώσωμεν την μάχην. [...] Και όταν μας εδόθη η αφορμή [...] εστρέψαμεν εναντίον του όλας τα ηθικάς μας δυνάμεις, υπό το βάρος των οποίων ο μέχρι χθες δυνάστης των υπηρεσιών του Β' Γραφείου κακοποιός Επίτροπος συνετρίβη και ήδη κατάκειται εξουθενωμένος. Ουδέποτε άλλοτε η ηθική και το δίκαιον εσημείωσαν τοιαύτην ικανοποιητικήν επιτυχίαν». ⁴⁴

Σε άλλο σημείο της έκθεσης ο διευθυντής αφήνει να εννοηθεί ότι η συμπεριφορά του επιτρόπου ήταν τέτοια επειδή ήθελε να διορίζει ά-

⁴³ ΑΤΕ, Υ1Φ8, Σχέσεις Υποκαταστημάτων-Εκπροσώπων ΕΦ-ΕΞ.

⁴⁴ ΑΤΕ, Υ1Φ8, «Έκθεσις επί των εργασιών και εκκρεμοτήτων του Β' Γραφείου Πατρών», 9 Οκτωβρίου 1946.

τομα της αρεσκείας του στις εκεί υπηρεσίες που ασχολούνταν με τις διανομές. Το παράδειγμα αυτό, αν και δεν αποτελούσε τον κανόνα, καθώς σπάνια οι συγκρούσεις έφταναν σε τόσο ακραίες καταστάσεις, περιγράφει εύγλωττα τις δύσκολες σχέσεις μεταξύ των διάφορων υπηρεσιών και εξηγεί γιατί το κανονιστικό πλαίσιο του συστήματος έπρεπε να αλλάξει άμεσα.

Πέρα από τα παραπάνω όμως υπήρχε και μια σειρά αντικειμενικών δυσκολιών. Μέχρι τα μέσα του 1945 το βασικότερο πρόβλημα ήταν η έλλειψη μεταφορικών μέσων, κυρίως στην ύπαιθρο. Το υποκατάστημα της ΑΤΕ στο Αγρίνιο ανέφερε ότι έως και τον Σεπτέμβριο 1945 οι διανομές διενεργούνταν με δύο μόλις φορτηγά του ενάμιση τόνου το καθένα.⁴⁵ Σοβαρότερο πρόβλημα αντιμετώπιζαν τα ορεινά χωριά που έπρεπε να εφοδιαστούν με μεγάλες ποσότητες αγαθών ώστε να περάσουν όλο τον χειμώνα.⁴⁶ Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με τη χρήση κρατικών ή επίτακτων αυτοκινήτων και πλοίων, στα οποία όμως προέκυπταν σημαντικά ελλείμματα.⁴⁷ Αναφέρονται μάλιστα περιπτώσεις συστηματικών κλοπών, κατά τις οποίες τα πληρώματα πουλούσαν σε μεσάζοντες μέρος των εφοδίων διοχετεύοντάς τα στη μαύρη αγορά και «εκ των χρημάτων τούτων οι εν λόγω [...] άνδρες διάγουσι έκλυτον βίον μεθούντες εις τα ταβερνία χορεύοντες κ.λπ.», όπως ανέφερε έκθεση της Χωροφυλακής.⁴⁸

Την κατάσταση επιδείνωσε το ξέσπασμα του Εμφυλίου. Λόγω του φόβου κατάληψης των αποθηκών από τους αντάρτες του ΔΣΕ, διατάχθηκε η γρήγορη διανομή των εφοδίων ή, αν αυτό δεν ήταν δυνατό, η εκκένωση των αποθηκών και η μεταφορά του περιεχομένου τους στα αστικά κέντρα, όπου θα ήταν ασφαλή.⁴⁹ Οι διανομές διακόπηκαν στις περιοχές που θεωρήθηκαν επικίνδυνες⁵⁰ και όπου συνέχιζαν να αντι-

⁴⁵ ΑΤΕ, Υ1Φ8, «Έκθεσις πεπραγμένων Υποκ/τος Αγρινίου κατά το έτος 1945», Ιανουάριος 1946.

⁴⁶ ΑΤΕ, Υ2Φ72, Γ. Δ/σις ΕΦ-ΕΞ προς Ουόσμπορν (UNRRA), 16 Αυγούστου 1945.

⁴⁷ ΑΤΕ, Υ1Φ8, «Συνοπτική Έκθεσις Αφορώσα την περί της Τραπεζής διαχείρισιν των εφοδίων εξωτερικού», χ.χ.

⁴⁸ ΑΤΕ, Υ2Φ80.1, Δ/σις Χωροφυλακής Σπετσών προς Υπ. Ναυτικών, 26 Νοεμβρίου 1945.

⁴⁹ ΑΤΕ, Υ2Φ4.1, Πετρόπουλος (Υποδιοικητής ΑΤΕ) προς Υπ. Εφοδιασμού, 14 Φεβρουαρίου 1947· Υπ. Εφοδιασμού, Γ. Διαταγή αρ. 130, 19 Μαρτίου 1947.

⁵⁰ Βλ. και Λαϊού-Θωμαδάκη, «Μετακινήσεις πληθυσμού», 75.

μετωπίζονται φοβερές δυσκολίες. Στη δυτική Μακεδονία, που αποτέλεσε επανειλημμένα θέατρο συγκρούσεων, οι οδηγοί των φορτηγών (κρατικών και ιδιωτικών) αρνούσαν να εκτελέσουν δρομολόγια «λόγω της κρατούσης εν τη υπαίθρω καταστάσεως», ενώ ένας σημαντικός αριθμός οχημάτων είχε επιταχθεί από τον στρατό.⁵¹ Είναι, λοιπόν, ευνόητο ότι στις περιοχές που επηρεάστηκαν περισσότερο από τη σύγκρουση η διενέργεια των διανομών περιορίστηκε στο ελάχιστο. Πάντως, οι κρατικές αρχές δεν φάνηκαν αδιάφορες. Ο υπουργός Εφοδιασμού Φωκίων Ζαΐμης, εκθέτοντας το πρόβλημα στο Υπουργείο Μεταφορών, τόνιζε ότι ήταν επιτακτική ανάγκη «ο εφοδιασμός της υπαίθρου, εις τρόπον ώστε να εδραιωθεί εις τον δεινοπαθούντα τούτον πληθυσμόν η πεποιθήσις της υπάρξεως Κρατικής Αρωγής και εν γένει συμπαραστάσεως».⁵²

Συνολικά, παρ' όλο που ο σχεδιασμός τού όλου συστήματος αποδείχθηκε πλημμελής και η λειτουργία του ανεπαρκής, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ένα ποσοστό επιτυχίας συνυπολογίζοντας το γεγονός ότι τους πρώτους μήνες της λειτουργίας του πρακτικά δεν υπήρχε κρατικός μηχανισμός. Αδιαμφισβήτητα, τα εφόδια της UNRRA, της AMAG και της ECA διαδοχικά διασφάλισαν την επιβίωση του πληθυσμού υπό τις αντίξοες αυτές συνθήκες.

Το νέο σύστημα διανομής, 1948-1952

Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ, αμερικανικές πρωτοβουλίες και τα δύο, που εξαγγέλθηκαν το 1947-1948, υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την πορεία της Ελλάδας. Με το δεύτερο, κυρίως, οι Αμερικανοί στόχευαν στην οικονομική ανασυγκρότηση της Ευρώπης εξυπηρετώντας ταυτόχρονα και τις δικές τους πολιτικές και οικονομικές προτεραιότητες που καθορίζονταν από τα νέα ψυχροπολεμικά δεδομένα.⁵³ Η ελληνική περίπτωση παρουσιάζει σημαντικές ιδιαιτερό-

⁵¹ ΑΤΕ, Υ1Φ8, Χρονόπουλος προς Τεχνικήν Διοίκησιν ΑΤΕ, 24 Φεβρουαρίου 1948· Υ2Φ80.2, Ζαΐμης (Υπ. Εφοδιασμού) προς Υπ. Μεταφορών, 24 Ιανουαρίου 1948.

⁵² Αυτ.

⁵³ Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Michael J. Hogan, *The Marshall Plan America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987)· Alan Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-57* (London and New York: Routledge, 2005)· Θανάσης Δ.

τητες. Οι Αμερικανοί, ευρισκόμενοι μπροστά σε έναν εμφύλιο πόλεμο, που αποτελούσε σημαντικό διακύβευμα και για τους ίδιους, ήταν αποφασισμένοι να μην επαναλάβουν ένα εγχείρημα τύπου UNRRA, η διαχείριση του οποίου από τις ελληνικές αρχές απέδειξε την ανεπάρκειά τους.⁵⁴ Έτσι, οι αμερικανικές αποστολές που διαχειρίστηκαν το Δόγμα Τρούμαν ως τα μέσα του 1948 (AMAG) και το Σχέδιο Μάρσαλ το 1951 (ECA) ανέλαβαν ευρείες αρμοδιότητες σε κρίσιμους τομείς της ελληνικής οικονομικής πολιτικής.⁵⁵ Αν και διακηρυγμένος στόχος ήταν η ανασυγκρότηση της χώρας, οι στρατιωτικές προτεραιότητες και η ανάγκη περίθαλψης πάνω από 700.000 προσφύγων από τις περιοχές που πλήττονταν από τον Εμφύλιο συνέβαλαν ώστε να περιοριστούν τα αναπτυξιακά προγράμματα και να διατίθενται σημαντικοί πόροι για την εισαγωγή καταναλωτικών αγαθών ώστε να καλυφθούν οι βιοτικές ανάγκες του πληθυσμού.⁵⁶

Η ανάγκη, λοιπόν, για την οργάνωση ενός πιο αποτελεσματικού συστήματος διανομής παρέμενε κεφαλαιώδους σημασίας και εντάχθηκε αμέσως στην ατζέντα της αμερικάνικης αποστολής. Σε επαφές τους με εκπροσώπους της AMAG οι αξιωματούχοι της ΑΤΕ διαμαρτύρονταν για το πλήθος των ελεγκτών, για τους οποίους έγραφαν «στενόκαρδος αντίληψις, προκατάληψις εναντίον παντός και έλλειψις κατανοήσεως». Παρατηρούσαν επίσης ότι το όλο έργο δεν μπορούσε να συντονιστεί λόγω της υφιστάμενης πολυαρχίας και πρότειναν την ενοποίηση του συστήματος.⁵⁷ Οι παρατηρήσεις αυτές έβρισκαν σύμφωνους τους Αμερικανούς, με παρότρυνση των οποίων συστάθηκε τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από εκπροσώπους της AMAG, του Υπουργείου Εφοδιασμού και της ΑΤΕ για να ερευνήσει το θέμα. Η επιτροπή πρότεινε την κατάργηση της ΕΦ-ΕΞ και την ενιαία διαχείρι-

Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ: ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης* (Αθήνα: Πατάκης, 2011).

⁵⁴ Konstantina E. Botsiou, “New Policies, Old Politics: American Concepts of Reform in Marshall Plan Greece,” *Journal of Modern Greek Studies* 22.2 (2009): 212-Σταθάκης, *ό.π.*, 151-2.

⁵⁵ Αργύρης Φατούρος, «Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης: οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα, 1947-1948», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, επιμ. Ιωάννη Ιατρίδη (Αθήνα: Θεμέλιο, 2006), 419-60.

⁵⁶ *Το Σχέδιον Μάρσαλ στην Ελλάδα. Ο πλήρης απολογισμός της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ προς την Ελλάδα, Ιούλιος 1948- Ιούνιος 1952*, 16-19.

⁵⁷ ΑΤΕ, Υ1Φ8, Χρονόπουλος προς Τεχνικήν Δ/σιν ΑΤΕ, 24 Φεβρουαρίου 1948.

ση του συστήματος από την ΑΤΕ, γεγονός που προκάλεσε τις αντιδράσεις των υπηρεσιών που θα καταργούνταν.⁵⁸

Οι προτάσεις της επιτροπής εφαρμόστηκαν σχεδόν αμέσως. Έτσι, συστάθηκε το νέο Υπουργείο Εφοδιασμού και Διανομών, το οποίο ανέλαβε όλες τις αρμοδιότητες του προκατόχου του, αλλά παρουσίαζε σημαντικές αλλαγές ως προς την οργάνωση των κεντρικών και περιφερειακών υπηρεσιών του.⁵⁹ Το μέγεθος της μεταρρύθμισης φαίνεται από το γεγονός ότι στο νέο υπουργείο θα απασχολούνταν δύο χιλιάδες τριακόσιοι υπάλληλοι, έναντι των εννιά χιλιάδων πεντακοσίων που εργαζόνταν στο παλαιό.⁶⁰ Καθολική ήταν και η αναδιοργάνωση των περιφερειακών υπηρεσιών. Τις τοπικές υπηρεσίες της ΕΦ-ΕΞ που καταργήθηκε αντικατέστησαν τα Περιφερειακά Γραφεία Εφοδιασμού και Διανομών που συστάθηκαν σε επιλεγμένες πόλεις. Καταργήθηκαν, επίσης, και οι Επιτροπές Διαμερισμάτων και οι Υποεπιτροπές των Κέντρων Διανομών. Τη θέση τους με παρόμοια περίπου σύσταση πήραν οι Περιφερειακές Υπηρεσίες Εφοδιασμού και Διανομών (ΠΥΕΔ) Νομών και Διαμερισμάτων, οι οποίες όμως δεν παρενέβαιναν πια στη διαδικασία.⁶¹ Έργο τους ήταν πλέον να συγκεντρώνουν τα στοιχεία για τον αριθμό των επισιτιζόμενων πολιτών και να αναφέρουν τυχόν προβλήματα.⁶² Οι υπηρεσίες της ΑΤΕ υποδέχθηκαν με ανακούφιση αυτές τις ρυθμίσεις, καθώς η εργασία τους απλοποιούνταν σημαντικά και θα γινόταν πλέον «άνευ παρεμβολής παρασιτικών οργάνων».⁶³ Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι στο νέο νομοθετικό πλαίσιο έγινε προσπάθεια για τη βελτίωση της λειτουργίας των ΚΕΔ, οι οποίες, όπως είδαμε, είχαν αποδειχθεί αναποτελεσματικές και διεφθαρμένες. Έτσι, καθοριζόταν επακριβώς η στελέχωσή τους με εξέχοντα μέλη κάθε κοινότητας ή δήμου, όπως ήταν οι πρόεδροι γεωργικών συνεταιρισμών, εκκλησιαστικών επιτροπών και σχολικών εφοριών.⁶⁴

⁵⁸ Πρακτικά ΔΣ ΑΤΕ, αρ. 471 (20 Οκτωβρίου 1948), 25 (3025).

⁵⁹ ΦΕΚ 119, ΝΔ 666, 7 Μαΐου 1948, 721-23.

⁶⁰ *Το Σχέδιον Μάρσαλλ εις την Ελλάδα μέχρι του έτους 1950*, 29.

⁶¹ ΑΝ 786, ΦΕΚ 239/24-9-1948, 1345-6.

⁶² ΑΤΕ, Υ1Φ18.6, ΑΤΕ, Τεχνική Δ/σις, Γεν. Διαταγή αρ. 20, 17 Ιανουαρίου 1949.

⁶³ ΑΤΕ, Υ1Φ8, Υπ/μα Πατρών προς ΑΤΕ, Τεχνικήν Δ/σιν, 9 Μαΐου 1948: «Συνοπτική Έκθεσις, Περίοδος 1-15 1948».

⁶⁴ ΑΝ 786, αυτ., 1346.

Στο πλαίσιο αυτό υπογράφηκε, όχι χωρίς κωλυσιεργίες από τη μεριά του υπουργείου, νέα σύμβαση στις 19 Οκτωβρίου 1948 μεταξύ της ΑΤΕ και του δημοσίου, στην οποία προβλεπόταν η καθολική ανάληψη του έργου των διανομών σε όλα τα στάδια από την τράπεζα. Η ΑΤΕ παραλάμβανε τα εφόδια, τα αποθήκευε και ενημέρωνε για την ποσότητά τους το υπουργείο. Αυτό, χρησιμοποιώντας τις πληροφορίες που έστελναν οι ΠΥΕΔ για κάθε περιοχή, κατάρτιζε προγράμματα διανομής, τα οποία έστελνε στις υπηρεσίες της ΑΤΕ, που με τη σειρά τους εκτελούσαν τις διανομές προωθώντας τα εφόδια μέχρι τα αποθηκευτικά της κέντρα ή τον τελικό προορισμό τους, από όπου τα παραλάμβαναν οι ΚΕΔ ή οι παντοπώλες.⁶⁵ Όπως φαίνεται, το σύστημα μπορεί να απαιτούσε συχνή επικοινωνία και συγχρονισμό μεταξύ των εμπλεκόμενων υπηρεσιών, αλλά ταυτόχρονα παρουσίαζε μια κατανομή εργασίας που απέτρεπε τις επικαλύψεις και συγκρούσεις αρμοδιοτήτων του παρελθόντος.

Το πιο σημαντικό όμως ήταν ότι χαλάρωνε σε μεγάλο βαθμό ο έλεγχος που επιβαλλόταν από τα κρατικά όργανα στην ΑΤΕ. Οι διευθυντές των τελωνείων, με τους οποίους η συνεργασία είχε αποδειχθεί ιδιαίτερα δύσκολη, έπαψαν να ελέγχουν στενά τις δαπάνες που κατέβαλλε η τράπεζα για τη διαχείριση των εφοδίων και ο ρόλος τους περιορίστηκε στην εποπτεία της σύμβασης και «την παροχή κάθε ευκολίας στην ΑΤΕ».⁶⁶ Ο έλεγχος διενεργούνταν από ελεγκτή του δημοσίου, ο οποίος έδρευε στο κεντρικό κατάστημα της ΑΤΕ, και έτσι δεν προκαλούνταν καθυστερήσεις στις διανομές όταν προέκυπταν διαφωνίες. Για την επίλυση αυτών ακριβώς των διαφωνιών μεταξύ δημοσίου και ΑΤΕ, που είχαν αποτελέσει σημαντικό πεδίο τριβών στο παρελθόν, συστάθηκε ειδική διαιτητική επιτροπή αποτελούμενη από δύο αντιπροσώπους της ΑΤΕ, δύο του υπουργείου και έναν της ΕCA.⁶⁷ Ουσιαστικά, η τελική απόφαση αφηνόταν στους Αμερικανούς, αφού για να συνεδριάσει η επιτροπή απαιτούνταν η παρουσία ενός τουλάχιστον εκπροσώπου της κάθε πλευράς.

⁶⁵ ΑΤΕ, Υ1Φ14, ΑΤΕ, Τεχνική Δ/σις, Γεν. Διαταγή αρ. 288, 4 Νοεμβρίου 1948· Υ1Φ18.3, Σύμβασις, 19 Οκτωβρίου 1948.

⁶⁶ ΑΤΕ, Υ1Φ18.4, Υπ. Εφοδιασμού και Διανομών, αρ. εγκ. 215, 11 Δεκεμβρίου 1948.

⁶⁷ ΑΤΕ, Υ1Φ18.3, «Σύμβασις», 19 Οκτωβρίου 1948, 14-5.

Συνολικά, το νέο σύστημα φαίνεται ότι λειτούργησε καλύτερα από το προηγούμενο. Παρατηρήθηκαν, βέβαια, αρκετές φορές καθυστερήσεις, οι οποίες οφείλονταν κυρίως στην έλλειψη αποθηκευτικών χώρων, αλλά και στις δυσκολίες συνεννόησης μεταξύ της ΑΤΕ και των ΠΥΕΔ. Έτσι, με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου ιδρύθηκε το 1951 η ΑΣΕΔΕ (Ανωτέρα Συντονιστική Εποπτεία Διακινήσεως Εφοδίων) με σκοπό την εποπτεία «προς ταχείαν και ασφαλή προώθησιν των πάσης φύσεως κρατικών εφοδίων προελεύσεως εξωτερικού και το συντονισμόν πασών των διά τον ανωτέρω σκοπόν απαιτουμένων ενεργειών». ⁶⁸ Από το 1951, όμως, η οικονομική βοήθεια που λάμβανε η χώρα άρχισε να μειώνεται αισθητά, όπως και τα εισαγόμενα αγαθά. ⁶⁹ Το καθεστώς του 1948 διατηρήθηκε μέχρι τον Ιανουάριο του 1953, οπότε και το υπουργικό συμβούλιο αποφάσισε την κατάργηση των διανομών με δελτίο, την εκποίηση των πλεοναζόντων εφοδίων και την ανάθεση της διαχείρισης όσων απέμεναν στην ΠΑΕΓΑ (Προνομιούχος Ανώνυμος Εταιρία Γενικών Αποθηκών). ⁷⁰ Με αυτόν τον τρόπο, έκλεινε ένας μεγάλος κύκλος άμεσης παρέμβασης του κράτους στην αγορά, στο πλαίσιο της σταδιακής φιλελευθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας που συντελούνταν εκείνη την εποχή.

Μια πρόομη προσπάθεια «επανασυγκρότησης» του αγροτικού χώρου

Έως το 1947 ο πολιτικός ρόλος της ξένης βοήθειας στόχευε κυρίως στην επιβεβαίωση της κυριαρχίας των κρατικών αρχών. Η λειτουργία αυτή θα συνεχιζόταν, αλλά θα εντασσόταν πλέον στα νέα ψυχροπολεμικά πλαίσια, πράγμα που σημαίνει πως οι βραχυπρόθεσμες στοχεύσεις των ελληνικών κυβερνήσεων υποτάσσονταν στα διεθνή διλήμματα που αντιμετώπιζε ο δυτικός κόσμος. Το Σχέδιο Μάρσαλ και οι άλλες θεσμικές πρωτοβουλίες των Αμερικανών στόχευαν, εκτός

⁶⁸ ΑΤΕ, Υ2Φ96, Γραμματεία Υπ. Συμβουλίου προς ΑΤΕ, 10 Μαρτίου 1951: «Κοινή Απόφασις Προέδρου Κυβερνήσεως και Υπουργών Συντονισμού, Οικονομικών και Εμπορίου», 7 Μαΐου 1951.

⁶⁹ Σταθάκης, *ό.π.*, 359-80· Απόστολος Β. Βετσόπουλος, *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: Gutenberg, 2007).

⁷⁰ ΑΤΕ, Υ1Φ8, Δ/σις Επιθ. Περιφ. Υπηρεσιών, «Σημείωμα επί των πεπραγμένων της υπηρεσίας από 1/11/52 μέχρι 31/5/53», 19 Ιουνίου 1953.

από την ανάσχεση του κομμουνισμού, και στο να δώσουν μια πειστική απάντηση στην κρίση νομιμοποίησης που είχε ανακύψει με την αντιπαράθεση των δύο αντίπαλων συστημάτων κατά τον Ψυχρό Πόλεμο.⁷¹ Σύμφωνα με την αντίληψη των Αμερικανών, η δέσμευση στην οικονομική ανάπτυξη ήταν το κλειδί για την επίτευξη της κοινωνικής αρμονίας στην Ευρώπη.⁷² Στις άλλες χώρες του Σχεδίου Μάρσαλ την εποχή αυτή έμπαιναν τα θεμέλια της μικτής οικονομίας και του κράτους πρόνοιας, τα οποία, και στις δύο περιπτώσεις, βασιζόνταν σε μια ευρύτερη κοινωνική συναίνεση. Η τελευταία δεν μπορούσε να υπάρξει στην ελληνική περίπτωση λόγω του διχασμού του Εμφυλίου και των κατασταλτικών μηχανισμών που ανέπτυξε το κράτος αποκλείοντας ένα μέρος της κοινωνίας από τη διαδικασία.⁷³

Έτσι, στην ελληνική περίπτωση, η κρίση νομιμοποίησης ήταν ιδιαίτερα έντονη. Οι Αμερικανοί από την αρχή θεωρούσαν ότι διεξήγαγαν έναν διμέτωπο αγώνα, από τη μία στρατιωτικό και από την άλλη πολιτικο-οικονομικό, ο οποίος έπρεπε να κερδηθεί και στα δύο μέτωπα.⁷⁴ Πίστευαν, επίσης, ότι η εμπιστοσύνη του ελληνικού λαού στην κυβέρνηση έπρεπε να αποκατασταθεί και επιδίωξαν τη συναίνεση σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο μεταξύ των μη κομμουνιστικών δυνάμεων. Σε αυτό το πλαίσιο ήταν αναγκαίο για τις ελληνικές κυβερνήσεις να κερδίσουν τη νομιμοποίησή τους στον αγροτικό κόσμο, που αποτελούσε και το μεγαλύτερο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Ο Εμφύλιος ήταν «μια υπόθεση της αγροτικής Ελλάδας»⁷⁵ και το κράτος έπρεπε να διασφαλίσει ότι ο αγροτικός κόσμος δεν θα ήταν

⁷¹ Για μια πιο λεπτομερή έκθεση της άποψης αυτής βλ. Evanthis Hatzivassiliou, *NATO and Western Perceptions of the Soviet Bloc: Alliance Analysis and Reporting, 1951-1969* (New York: Routledge, 2014), 7-11.

⁷² Hogan, *ό.π.*, 428.

⁷³ Αυτός είναι και ένας από τους λόγους καθυστέρησης του ελληνικού κράτους πρόνοιας. Για το θέμα βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Σωτηρόπουλος, «Οψις Βαβυλωνίας: Ερμηνείες της Μεταπολεμικής Ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα», στο *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα, Προκλήσεις και προοπτικές*, επιμ. Δημήτρη Βενιέρη-Χρίστου Παπαθεοδώρου (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 89-131· Γεώργιος Ζυγογιάννης-Νίκος Λεάνδρος, «Ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», στο *Ιστορία Κοινωνικής Πολιτικής*, επιμ. Κώστα Δικαίου (Αθήνα: Gutenberg, 2010), 308-32.

⁷⁴ Botsiou, *ό.π.*, 212-17.

⁷⁵ Μαργαρίτης, *ό.π.*, 208.

φιλικά προσκείμενος προς τον ΔΣΕ, ειδικά όταν ένα μεγάλο μέρος του ζούσε κάτω από άθλιες συνθήκες λόγω της προσφυγοποίησής του. Έτσι, σε πρώτη φάση διατέθηκαν τεράστια ποσά για την περίθαλψη και τη στέγαση των προσφύγων με τη σύμφωνη γνώμη των Αμερικανών, τα οποία όμως δεν βελτίωσαν σοβαρά την κατάσταση. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι οι Αμερικανοί φοβούνταν ιδιαίτερα το ενδεχόμενο μιας κοινωνικής κατάρρευσης. Όπως τόνιζε ο επικεφαλής της αμερικανικής αποστολής Dwight Griswold στον Αμερικανό υπουργό Εξωτερικών George Marshall, τα οικονομικά μέτρα στήριξης του πληθυσμού ήταν απαραίτητα για τη νίκη στο στρατιωτικό πεδίο:

«Πιστεύω [...] ότι η πιθανότητα κομμουνιστικής νίκης με στρατιωτική επιτυχία των συμμοριτών [...] είναι πολύ απίθανη συγκρινόμενη με την πιθανότητα νίκης τους ως αποτέλεσμα οικονομικής κατάρρευσης και γενικής λαϊκής απόρριψης του παρόντος πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. Οι ισχυρότεροι σύμμαχοι των Κομμουνιστών αυτή τη στιγμή είναι η αυξανόμενες τιμές, ο πληθωρισμός και η κυβερνητική ανεπάρκεια και καταχρήσεις, εκ των οποίων η αμέλεια των προσφύγων είναι ένα τυπικό παράδειγμα».⁷⁶

Έτσι, από το 1947 και μετά παρατηρείται αύξηση του κρατικού ενδιαφέροντος για την ύπαιθρο. Δεν είναι τυχαίο ότι οι δυο σημαντικότερες φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες από τη βασιλική οικογένεια, δηλαδή η Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος και το Εθνικόν Ίδρυμα, ιδρύθηκαν μέσα στο 1947 και επικέντρωσαν τις δραστηριότητές τους στην ύπαιθρο.⁷⁷ Η σημαντικότερη όμως παρουσία του κράτους στον αγροτικό χώρο ήταν μέσω του συστήματος διανομής που περιγράφηκε παραπάνω. Η παρουσία αυτή εμφανιζόταν σε άμεση αντίθεση με το καθεστώς του ΔΣΕ. Η εντολή του Υπουργείου Εφοδιασμού για ιδιαίτερη μέριμνα και άμεσο εφοδιασμό των περιοχών που τελούσαν «μέχρι τούδε υπό του ελέγχου των συμμοριτών»,⁷⁸ εκτός από την α-

⁷⁶ FRUS, Vol. IV, *Eastern Europe. The Soviet Union, 1948*, έγγρ. 13, Griswold to Marshall, 14 Ιανουαρίου 1948.

⁷⁷ Ιωάννης Μαστρογιάννης, *Ιστορία της Κοινωνικής Προνοίας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)* (Αθήναι: χ.ε., 1960), 455-68.

⁷⁸ ΑΤΕ, Υ2Φ4.4, Υπ. Εφοδιασμού, 25 Ιανουαρίου 1949.

νακούφισή τους, φαίνεται ότι αποσκοπούσε και σε αυτήν ακριβώς τη στόχευση. Μπορεί εύκολα να γίνει αντιληπτή η σημασία που θα είχε για τον μέσο αγρότη η παροχή των αναγκαίων ειδών για την επιβίωσή του, τα οποία είχε στερηθεί επί μακρόν. Τα παραπάνω για το 1/3 του πληθυσμού που ενέπιπτε στις κατηγορίες απορίας παρέχονταν δωρεάν έως και τα μέσα του 1950, οπότε και θεσπίστηκαν κάποιοι περιορισμοί.⁷⁹ Στο ίδιο σύστημα διανομών υπάγονταν και τα εφόδια που στέλνονταν από διάφορους διεθνείς οργανισμούς και φιλανθρωπικά ιδρύματα. Έτσι, μέσω της ΑΤΕ διανέμονταν στον πληθυσμό τα εφόδια του ΔΟΠΠ (Διεθνής Οργανισμός Προστασίας Παιδιού–UNICEF), της Ελληνικής Πολεμικής Περιθάλψεως και του ΟΔΑΦΕ (Οργανισμός Διαθέσεως Αρωγής Φίλων Ελλάδος).

Βασικός φορέας της κρατικής πολιτικής στην ύπαιθρο ήταν φυσικά η ΑΤΕ, η οποία σύμφωνα με το καταστατικό της αποτελούσε «αυτόνομο τραπεζιτικό οργανισμό κοινωφελούς χαρακτήρος».⁸⁰ Οι αξιωματούχοι της τράπεζας αναφερόμενοι στο έργο των διανομών τόνιζαν συχνά τη σημασία που είχε για την επιβίωση του πληθυσμού και αναγνώριζαν την ευθύνη που είχαν απέναντι στην κοινή γνώμη για τη σωστή εκτέλεσή του.⁸¹ Ο ρόλος αυτός της ΑΤΕ ως κρατικού κοινωφελούς φορέα φαίνεται στο περιοδικό *Δελτίον της Αγροτικής Τραπέζης*. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η επιλογή της τράπεζας να επανεκδώσει το περιοδικό αυτό, το οποίο κατά τον Μεσοπόλεμο φιλοξενούσε επιστημονικά άρθρα, με τη μορφή ενός εκλαϊκευμένου εντύπου απευθυνόμενου στο σύνολο του αγροτικού κόσμου. Όπως διακηρυσσόταν στο πρώτο του τεύχος, στόχος του ήταν η πληροφόρηση των αγροτών ώστε να επιτευχθεί «ο ένας και μόνος σκοπός. Η οικονομική βελτίωσις της Αγροτικής τάξεως και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των μοχθούντων αγροτών».⁸² Το περιοδικό, εκτός από το να πληροφορεί για τα αγροτικά θέματα, εξέφραζε και την κρατική ιδεολογία της εποχής, στην οποία προσπαθούσε να εντάξει σύσσωμο τον αγροτικό κό-

⁷⁹ ΑΤΕ, Υ2Φ75.5, Υπ. Οικονομικών, αρ. εγκ. 152, 21 Ιουνίου 1950· Υπ. Οικονομικών προς Δ/σιν Ταμείων του Κράτους, 29 Ιουνίου 1950.

⁸⁰ Στέφανος Γιαννακόπουλος–Γεώργιος Αχ. Εξάρχου (επιμ.), *Καταστατικόν Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος* (Αθήνα: 1958), 11.

⁸¹ ΑΤΕ, Υ1Φ14, ΑΤΕ, Τεχνική Δ/σις, Γ. Διαταγή αρ. 288.

⁸² «Παρατηρήσεις και Συμπεράσματα», *Δελτίον Αγροτικής Τραπέζης* 1 (Δεκέμβριος 1946): 2.

σμο. Οι αγρότες φέροντας το ηθικό βάρος να διατρέφουν τον ελληνικό λαό θεωρούνταν «η υγιεινότερα τάξις» και άρα «δεν ήτο δυνατόν παρά να στιγματίσουν τους μητραλοίας αρχικομμουνιστάς και να διαδηλώσουν την απόφασίν τους όπως, ιστάμενοι παρά το πλευρόν του Κράτους, συμβάλωσι δι' όλων των των δυνάμεων εις την καταστολήν της εθνοκτόνου δράσεως». ⁸³ Έτσι, σύμφωνα με το έντυπο η αγροτική τάξις διεξήγαγε «επί των εθνικών επάλξεων σκληρόν αγώνα κατά της προδοτικής ανταρσίας μιας εσχάτης μειοψηφίας ξενοδούλων, κακή τη μοίρα Ελλήνων», οι οποίοι αγωνίζονταν να τους «απαθλιώσουν διά να τους έχουν εύκολην λείαν των σατανικών και αντεθνικών σκοπών των». ⁸⁴ Βλέπουμε εδώ πως έρχεται σε άμεση αντίθεση η οικονομική ανάπτυξη που προέβαλλε ότι επιδίωκε η τράπεζα με τους σκοπούς των κομμουνιστών. Ο ρόλος που επιδίωκε να παίξει η ΑΤΕ διακρίνεται καλύτερα σε άρθρο του *Δελτίου*, στο οποίο σχολιάζεται η πυρπόληση των αρχείων ορισμένων υποκαταστημάτων της από άντρες του ΔΣΕ:

«Σύσσωμος ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας, ο οποίος γνωρίζει αρκετά καλά τους σκοπούς των εχθρών της Ελλάδος, αποδοκιμάζει τας ενεργείας ταύτας διότι η Αγροτική Τράπεζα είναι ο ουσιαστικός και πραγματικός συμπαραστάτης του εις τας δυσκολίας αυτά στιγμάς, είναι το ίδιο του το σπίτι και πάντοτε το προστατεύει». ⁸⁵

Συνεπώς, το κράτος μέσω του ρόλου του ως παρόχου και διανομέα των βασικών καταναλωτικών και παραγωγικών αγαθών στην ύπαιθρο φαίνεται να επιδίδεται σε μια πρώιμη προσπάθεια «επανασυγκρότησης», σύμφωνα με τα δικά του ιδεολογικά προτάγματα, του κατακερματισμένου πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά αγροτικού χώρου. Η πολιτική αυτή, της οποίας οι απαρχές εξετάστηκαν εδώ, θα εξελιχθεί πλήρως μέσα στην επόμενη δεκαετία με την επέκταση της ιατρικής

⁸³ «Οι αγρόται είναι η υγιεινότερα τάξις της πατρίδος μας» και «Εθνική Εκδήλωσις», *Δελτίον Αγροτικής Τραπέζης* 7 (Ιούνιος 1947): 2, 11.

⁸⁴ Κωνσταντίνος Βερροϊόπουλος, «Θαρσείν Χρή», *Δελτίον Αγροτικής Τραπέζης* 13 (Δεκέμβριος 1947): 3 και 17 (Απρίλιος 1948): 14.

⁸⁵ «Η σημασία της πυρπολήσεως των αρχείων της Τραπέζης», *Δελτίον Αγροτικής Τραπέζης* 13 (Δεκέμβριος 1947): 9.

περίθαλψης στους αγροτικούς πληθυσμούς το 1955 και με την ασφαλιστική κάλυψή τους από το 1961 και μετά.

Συμπεράσματα

Ο στόχος της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης επιφύλασσε σημαντικές προκλήσεις για τα ευρωπαϊκά κράτη, τα οποία καλούνταν να συμμετάσχουν ενεργά σε αυτήν τη διαδικασία. Στην ελληνική περίπτωση, η βασική συνιστώσα της εξωτερικής βοήθειας έως και το 1949 ήταν η εισαγωγή των απαραίτητων καταναλωτικών αγαθών για την εξασφάλιση της επιβίωσης του ελληνικού πληθυσμού και ιδιαίτερα του αγροτικού, ο οποίος λόγω των δεινών που επισώρευσαν οι διαδοχικές πολεμικές αναμετρήσεις ζούσε κάτω από άθλιες συνθήκες. Η αρχική προσέγγιση του ζητήματος από το ελληνικό κράτος ήταν σε μεγάλο βαθμό εμπειρική και πρόχειρη στον σχεδιασμό της. Οι συγκρούσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων, η διαφθορά, η επικάλυψη των οργάνων με κομματικά πελατειακά δίκτυα, οι διακρίσεις και οι σοβαρές ελλείψεις συνέθεταν τη γενική εικόνα. Με την έλευση των Αμερικανών, οι οποίοι κατά κανόνα δυσανασχετούσαν με την αδυναμία του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, θεωρήθηκε ως σημαντική προτεραιότητα η μεταρρύθμιση του συστήματος. Οι αμερικανικές αποστολές, αποτελούμενες από τεχνοκράτες με συγκεκριμένες αντιλήψεις για τον ρόλο του κράτους, ήρθαν αμέσως σε συμφωνία με τους (επίσης τεχνοκράτες) αξιωματούχους της ΑΤΕ ως προς τον τρόπο αναδιοργάνωσης της διαδικασίας. Έτσι, προχώρησε ένας εξορθολογισμός του συστήματος βελτιώνοντας ως έναν βαθμό την αποτελεσματικότητά του.

Ένα βασικό ζήτημα που προέκυψε από τη διερεύνηση του θέματος είναι η πολιτική χρήση της βοήθειας. Στα νέα ψυχροπολεμικά δεδομένα μια αποκάλυπτη εργαλειοποίηση της βοήθειας αποδεικνυόταν ανεπαρκής για την ελληνική κυβέρνηση, εάν δεν ήθελε λόγω μιας ενδεχόμενης εσωτερικής κατάρρευσης να επικρατήσουν οι κομμουνιστές χωρίς να υπερισχύσουν στρατιωτικά. Αυτό ήταν που φοβούνταν περισσότερο οι Αμερικανοί, οι οποίοι (ή τουλάχιστον κάποιοι από αυτούς) φαίνεται ότι είχαν κατανοήσει καλύτερα από τις ελληνικές κυβερνήσεις την κοινωνική δυναμική της εμφύλιας σύγκρουσης. Έτσι, το κράτος έπρεπε μέσω των φορέων του να κερδίσει τη νομιμοποίησή του και στον «διαμφισβητούμενο» αγροτικό χώρο. Η δυναμική πα-

ρουσία του μέσω του συστήματος διανομών και η σύνδεση της οικονομικής ανάπτυξης με τη νομιμοφροσύνη των αγροτών αποτέλεσαν τα βασικά εργαλεία για την «επανασυγκρότηση» της κατακερματισμένης και ακόμα διεκδικούμενης υπαίθρου.

Το παραπάνω σύστημα όμως δεν πρέπει να θεωρηθεί κοινωνικό μέτρο κατά αναλογία με αυτά που λαμβάνονταν στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες την ίδια εποχή για την εξασφάλιση της κοινωνικής αρμονίας. Η αντίδραση αυτή του ελληνικού κράτους στο επισιτιστικό πρόβλημα της χώρας ήταν πρωτίστως ένα οικονομικό παρεμβατικό μέτρο με πολιτικά αλλά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Με λίγα λόγια, ήταν το *minimum* που έπρεπε να κάνει για να αποφύγει την κοινωνική κατάρρευση και το *maximum* που μπορούσε να κάνει με βάση τις δυνατότητές του. Σε αυτήν τη διαδικασία δεν πρέπει να παραγνωριστεί και η συμβολή των αμερικανικών αποστολών, οι οποίες εκφράζοντας έναν συνδυασμό τεχνοκρατικού ορθολογισμού του *New Deal* και φιλελεύθερου ιδεαλισμού κατανόησαν τη σημασία της αποκατάστασης της εμπιστοσύνης των πολιτών στο κράτος.

Διακινδυνεύοντας μια συνολική αποτίμηση, παρ' όλες τις αδυναμίες του και τις αντικειμενικές δυσκολίες που συνάντησε, το σύστημα σε γενικές γραμμές δούλεψε. Εξασφαλίστηκε ο επισιτισμός και η κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού, μεγάλο μέρος του οποίου ήταν άποροι, ενώ η τελική μετάβαση από το παρεμβατικό αυτό μοντέλο σε ένα πιο φιλελευθεροποιημένο συντελέστηκε σχετικά ομαλά σε συνδυασμό με τα άλλα οικονομικά μέτρα που έλαβαν οι ελληνικές κυβερνήσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Δεν θα ήταν όμως τελικά αυτή η απάντηση στην ελληνική κρίση νομιμοποίησης. Αυτή θα ερχόταν λίγα χρόνια αργότερα και θα βασιζόταν στην ιδέα ότι η άνοδος του βιοτικού επιπέδου μέσα από την οικονομική ανάπτυξη και τη συμμετοχή της χώρας στους δυτικούς πολυμερείς θεσμούς θα μπορούσε να εξασφαλίσει την κοινωνική ισορροπία.

Σπορίδων-Εμμανουήλ Λυγκούρης

ΕΛΛΑΔΑ-ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ (1953-1964):

Η ΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΜΙΑΣ ΠΑΛΙΑΣ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΔΙΑΜΑΧΗΣ

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η σκιαγράφηση των σχέσεων Ελλάδας–Βουλγαρίας τις πρώτες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου. Την εποχή ανάδυσης των βαλκανικών εθνικισμών, οι δύο χώρες αποτελούσαν τους κυριότερους ανταγωνιστές για την επικράτηση στον χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης (19^{ος}-20^{ος}). Μέσα στο πλαίσιο της μεταπολεμικής εποχής, η σταδιακή ένταξη των δύο χωρών στις δομές και τις λογικές του Ψυχρού Πολέμου αρχικά φάνηκε να προσδίδει νέα προβλήματα στη «φαρέτρα» της διμερούς αντιπαράθεσης. Τελικά, η παράλληλη πορεία των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων με αυτή των δύο συνασπισμών της μεταπολεμικής εποχής οδήγησε σταδιακά στην υπέρβαση της διαμάχης.

Ελλάδα και Βουλγαρία στις απαρχές του Ψυχρού Πολέμου (1944-1953)

Η ελληνοβουλγαρική σχέση στον μεταπολεμικό κόσμο επηρεάζεται άμεσα από τρεις βασικούς παράγοντες: την ιστορία, τη γεωγραφία και την ιδεολογία. Η σφοδρότητα της διμερούς αντιπαράθεσης για τον χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, αλλά και η ανάμνηση των τριών περιόδων βουλγαρικής κατοχής της ανατολικής Μακεδονίας και της δυτικής Θράκης (1912-1913, 1916-1918, 1941-1944) όχι μόνο είχαν δηλητηριάσει το διμερές κλίμα,¹ αλλά είχαν δημιουργήσει και ένα έντονο αίσθημα ανασφάλειας στην ελληνική πλευρά. Ο φόβος για μια μελλοντική επανάληψη της βουλγαρικής επιθετικότητας συνδυάστηκε με τα νέα δεδομένα του Ψυχρού Πολέμου. Ενώ στον Μεσοπόλεμο η Ελλάδα μπορούσε να εστιάσει τη στρατηγική της απέναντι σε έναν περιφερειακό αντίπαλο, δηλαδή την αναθεωρητική Βουλγαρία, μετά το 1944 το σύνολο των βόρειων χωρών ήταν μέλη ενός ιδεολογικού συνα-

¹ Η ανάγκη της εκ νέου διεκδίκησης είναι διάχυτη στον λόγο του Δημοσθένη Στεφανίδη (1896-1975), καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Σε δημοσίευσή του τάχθηκε υπέρ της διεκδίκησης της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία, υπενθυμίζοντας στους αναγνώστες του την παλαιότερη ισχυρή παρουσία του ελληνισμού στην περιοχή: «[...] αι περιοχαί Μελενίκου, κατά πρώτον λόγον, ωσαυτάς Νευροκοπίου και Πετριτσίου ήσαν άλλωστε εστίαι ακμαίου ελληνικού πληθυσμού [...]». Βλ. Δημοσθένης Σ. Στεφανίδης, *Έλληνες και Βούλγαροι ως οικονομικοί παράγοντες εις την Βαλκανικήν* (Αθήναι: 1945).

σπισμού, ο οποίος στην πρώτη, τουλάχιστον, περίοδο περιείχε και το στοιχείο της μονολιθικότητας. Εάν σε αυτό το γεωστρατηγικό δεδομένο προσθέσουμε την πανίσχυρη στρατιωτική μηχανή του Κόκκινου Στρατού, τότε αντιλαμβανόμαστε πλήρως το επίπεδο της γεωπολιτικής ασφυξίας. Σε ένα από τα σημαντικότερα έργα για την ελληνική εξωτερική πολιτική (1948) ο Παναγιώτης Πιπινέλης, μετέπειτα υφυπουργός Εξωτερικών, κατέγραψε από νωρίς την προβληματική θέση της χώρας στον αναδυόμενο μεταπολεμικό κόσμο:

«[...] Η Βαλκανική εξέλιπεν αιφνιδίως δι' ημάς. Η προκάλυψις του Δουνάβεως και της Βαλκανικής χώρας εξηφανίσθη. Αι μεγάλαι γεωπολιτικάί πιέσεις της ηπειρωτικής Ευρώπης, αίτινες άλλοτε ανεκόπτοντο εν τίνι μέτρω επί των βαλκανικών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έπειτα επί της Γιουγκοσλαβίας ή της Βουλγαρίας, έρχονται τώρα να ρίψουν ολόκληρον το βάρος των αμέσως επί των συνόρων μας, εν ω αφ' ετέρου περιφερειακάί πλαισιούσαι την ύπαρξίν μας [...]. Η σημασία της Ελλάδος ως προγεφυρώματος των ωκεανίων Δυνάμεων επολλαπλασιάσθη αντιστοίχως τόσοσν διά τας ωκεανίους, όσον και διά τας ηπειρωτικάς Δυνάμεις. Ο εξ αυτής κίνδυνος ηυρόνηθη, η επί αυτής πίεσις κατέστη απείρως σημαντικώτερα [...].»²

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο «σλαβικός κίνδυνος» του 19^{ου} αιώνα έλαβε νέα μορφή μέσα από το δόγμα του «από βορράν κινδύνου», ο οποίος και αυτή τη φορά είχε στο επίκεντρό του τη, σοσιαλιστική πλέον, Βουλγαρία. Η ανάληψη της εξουσίας στη Σόφια (9 Σεπτεμβρίου 1944) από το Πατριωτικό Μέτωπο έθετε τόσο την πολιτική ζωή της Βουλγαρίας όσο και τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις σε μια νέα φάση. Το πρώτο σημείο τριβής ήταν η μοίρα των βουλγαρικών κατοχικών στρατευμάτων στην ανατολική Μακεδονία και τη δυτική Θράκη, τα οποία η νέα κυβέρνηση δεν έσπευσε να αποσύρει. Πράγματι, το Πατριωτικό Μέτωπο κατά τους μήνες Σεπτέμβριο-Οκτώβριο προσπαθούσε, παράλληλα με την επιβολή της εξουσίας του στο εσωτερικό, να διεξάγει επιχειρήσεις κατά των Γερμανών στο πλευρό της Σοβιετικής Ένωσης,

² Παναγιώτης Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος (1923-1941)* (Αθήνα: 1948), 372.

ώστε να έχει διπλωματικά οφέλη στις μεταπολεμικές διευθετήσεις. Στο πλαίσιο αυτό, ο υπουργός Πολέμου της Βουλγαρίας, Ντάμιεν Βέλτσεφ, διέταξε (18 Σεπτεμβρίου 1944) την παραμονή των βουλγαρικών στρατευμάτων στην ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη προς μεγάλη απογοήτευση της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης.³ Η κίνηση αυτή δημιούργησε υποψίες στους ελληνικούς πολιτικούς κύκλους ότι η Σόφια συνέχιζε την επεκτατική πολιτική υπό νέα μορφή.

Ακόμη πιο ανησυχητικά για την ελληνική πολιτική ελίτ ήταν τα φαινόμενα συνεργασίας μεταξύ των βουλγαρικών στρατευμάτων (μετά την 9^η Σεπτεμβρίου) και μαχητών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ εναντίον τοπικών εθνικιστικών ανταρτικών ομάδων.⁴ Η εικόνα των Ελλήνων κομμουνιστών ανταρτών πολλές φορές να δρουν πλάι-πλάι με αναβαπτισμένους Βούλγαρους στρατιώτες⁵ ξύπνησε σε πολλούς κύκλους του αστικού πολιτικού κόσμου μήνες από τη μεσοπολεμική τακτική της Κομιντέρν περί «Ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης». Ο συνδυασμός της ιστορικής μνήμης και του διάχυτου φόβου περί των προθέσεων του ΕΑΜ και του βουλγαρικού παράγοντα δημιούργησε στη σκέψη των αστικών δυνάμεων το στερεότυπο του “εαμοβούλγαρου” πριν ακόμη από την απελευθέρωση.⁶

Τελικά, φάνηκε πως ο Στάλιν δεν σκόπευε να ενθαρρύνει τις ακροβασίες της Σόφιας έναντι της Ελλάδας, προκειμένου να μην έρθει σε αντι-

³ Ο ίδιος ο πρωθυπουργός της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, Γεώργιος Παπανδρέου, εξέφρασε από νωρίς τις ανησυχίες του για τις κινήσεις της Βουλγαρίας προς το βρετανικό παράγοντα (10 Σεπτεμβρίου 1944): «Εξεφράσαμεν βαθυτάτην αγωνίαν μας από νέαν διαμόρφωσιν Βαλκανικής καταστάσεως και κήρυξιν πολέμου εκ μέρους Βουλγαρίας κατά Γερμανίας. Όπως διαμορφούται κατάστασις, είναι ενδεχόμενον Βούλγαροι πολεμήσουν Γερμανούς εντός ελληνικού εδάφους και εμφανισθούν ως ελευθερωταί Ελλάδος». Βλ. Γεώργιος Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος (1944)* (Αθήνα: ΔΟΛ, 2009), 152-3.

⁴ Παρμενίων Παπαθανασίου, *Για τον ελληνικό Βορρά* (Αθήνα: Παπαζήση, 1990), τ. Β', 933-936.

⁵ Τάσος Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και καπετάνιοι: η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης (1942-1944)* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2003), 221-4.

⁶ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού», στο *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην ιστορία*, επιμ. Γρηγόρη Ψαλλίδα, τόμος τιμητικός για τον Γρηγόρη Φαράκο (Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2011), 164-165.

παράθεση με τη Βρετανία.⁷ Μετά από έντονο διπλωματικό παρασκήνιο⁸ και πιέσεις των δυτικών συμμάχων προς τη Σόφια, τα βουλγαρικά στρατεύματα αποχώρησαν από την Ελλάδα μέσα στον Οκτώβριο (26-28 Οκτωβρίου), ταυτόχρονα με την υπογραφή στη Μόσχα της ανακωχής μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Βουλγαρίας (28 Οκτωβρίου).⁹

Την περίοδο 1944-46 οι μεταπολεμικές επιδιώξεις των κρατών της Βαλκανικής φάνηκαν να συγκρούονται στις διασκέψεις ειρήνης. Η Ελλάδα, εκτός της Δωδεκανήσου και της Βορείου Ηπείρου, διεκδίκησε την κατοχύρωση μίας αμυντικής ζώνης εντός του βουλγαρικού εδάφους, όπου δεν υπήρχε ελληνικός πληθυσμός. Συγκεκριμένα, οι ελληνικές διεκδικήσεις επεκτείνονταν σε στρατηγικά υψώματα βόρεια της κεντρικής και ανατολικής Ροδόπης, της κοιλάδας του ποταμού Άρδα, του όρους Πιρίν καθώς και των στενών της Κρέσνας.¹⁰ Η έκταση της διεκδικούμενης ζώνης ξεκίνησε από τα 6.800 τ.χλμ., για να περιοριστεί μετά από έντονες πιέσεις των συμμάχων περίπου στα 2.000 τ.χλμ.¹¹ Η βουλγαρική ιστοριογραφία ισχυρίζεται ότι η διεκδικούμενη έκταση ανερχόταν περίπου στο 1/10 της συνολικής βουλγαρικής επικράτειας.¹² Αυτό το αίτημα εξηγήθηκε από την ανάγκη καλύτερης άμυνας στο σημείο από όπου είχαν προκύψει όλες οι προηγούμενες απειλές εκ μέρους της Βουλγαρίας.¹³ Τα ελληνικά επιχειρήματα εξήγησε, πριν την έναρξη

⁷ Αυτό επιβεβαιώνεται από πληροφορίες που είχε η ελληνική πρεσβεία της Μόσχας το διάστημα Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1944. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος* (Αθήνα: Πατάκης, 2014), 345-346.

⁸ Γιώργος Α. Καζαμίας, «Το διεθνές διπλωματικό παρασκήνιο και η αποχώρηση των Βουλγάρων από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», στο *Η βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (1941-1944)*, επιμ. Ξανθίππης Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ και Παρατηρητής, 2002), 235-272.

⁹ Χαράλαμπος Μηνασίδης, *Η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών στο Μακεδονικό ζήτημα τη δεκαετία του 1940* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2016), 142.

¹⁰ Σπυρίδων Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια: ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία (1927-46)* (Αθήνα: Πατάκης, 2011), 409.

¹¹ Αλέξανδρος Κύρου, *Όνειρα και πραγματικότητα. Χρόνια διπλωματικής ζωής (1923-1953)* (Αθήνα: 1972), 244.

¹² Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, 409-411.

¹³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων, η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος (1952-1967)* (Αθήνα: Πατάκης, 2008), 34-35.

των εργασιών του Συνεδρίου Ειρήνης των Παρισίων, ο τότε υφυπουργός Εξωτερικών, Φίλιππος Δραγούμης, σε διάλεξή του στο Λονδίνο (23 Μαΐου 1946):

«[...] η Ελλάδα ζητεί στο όνομα της μελλοντικής της ασφάλειας και προς προστασία της από επανάληψη βουλγαρικής επιθέσεως στρατηγική διαρρύθμιση των συνόρων της κατά την οροσειρά της Ροδόπης, ώστε να καλυφθούν η Ανατολική Μακεδονία και η Δυτική Θράκη [...]».¹⁴

Από την άλλη μεριά, η Βουλγαρία του Γκεόργκι Ντιμιτρόφ (ηγέτης της χώρας από το 1946 έως και τον θάνατό του το 1949) θέλησε να δημιουργήσει ένα διπλωματικό αντιστάθμισμα. Θέλοντας να ανταπαντήσει στις ελληνικές διεκδικήσεις προχώρησε στην ανακίνηση της διεκδίκησης της δυτικής Θράκης.¹⁵ Σε αυτό βρήκε την υποστήριξη τόσο της Γιουγκοσλαβίας, όσο και της ΕΣΣΔ. Ο σοβιετικός εκπρόσωπος στη διάσκεψη, Ντιμίτρι Μανουίλσκι, δήλωσε (14 Αυγούστου 1946) ότι «η μόνη ορθή λύση θα ήταν η επάνοδος εις την Συνθήκην του Βουκουρεστίου».¹⁶ Στα επιχειρήματά του κυρίαρχη ήταν η ανάγκη οικονομικής και αγροτικής αυτάρκειας της Βουλγαρίας μέσω της εξόδου της στο Αιγαίο.¹⁷ Οι διεκδικήσεις της Σόφιας είχαν μορφή περισσότερο τεχνάσματος παρά συνειδητής επιλογής. Η Συνδιάσκεψη της Ειρήνης επιβεβαίωσε την κατοχύρωση της δυτικής Θράκης στην Ελλάδα (Μάρτιος 1947), ενώ οι ελληνικές διεκδικήσεις έναντι των βόρειων γειτόνων δεν

¹⁴ Basil Kondis, "Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946," *Balkan Studies* 32, no. 2 (1991): 309-324.

¹⁵ Σπυρίδων Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια: Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιππούπολη (1878-1914)* (Αθήνα: 2006), 401.

¹⁶ Stephen G. Xydis, *Greece and the Great Powers (1944-1947). Prelude to the Truman Doctrine* (Θεσσαλονίκη: 1993), 329-330.

¹⁷ Τα ίδια οικονομικά επιχειρήματα υπέρ της εξόδου στο Αιγαίο κατέθεσε και η βουλγαρική πλευρά. Ο Βούλγαρος υφυπουργός Εξωτερικών, Γκεόργκι Κουλίσεφ, ισχυρίστηκε ότι «Το γεγονός ότι η Νότιος Βουλγαρία αποστερείται της παραλιακής γραμμής αφαιρεί ταύτης την απαραίτητον γραμμήν συγκοινωνίας μετά του εξωτερικού κόσμου και δημιουργεί πτωχείαν και οικονομικήν λιμοκτονίαν, όχι μόνο του πληθυσμού της Ροδόπης, αλλά και άλλων βουλγαρικών επαρχιών». Βλ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη*, 410.

ευοδώθηκαν κυρίως λόγω της αρνητικής στάσης της Σοβιετικής Ένωσης. Συγκεκριμένα, η Συνδιάσκεψη αποφάσισε ότι τα μεταπολεμικά σύνορα της Βουλγαρίας θα ήταν τα ίδια με εκείνα της 1^{ης} Ιανουαρίου 1941.¹⁸ Η διεκδίκηση πάντως βουλγαρικού εδάφους θα καταστεί ένα χρήσιμο επιχείρημα στη βουλγαρική ιστοριογραφία μεταπολεμικά, η οποία θα προβάλλει το σχήμα μιας σταθερής αντιβουλγαρικής κατεύθυνσης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.¹⁹

Σε συνέχεια όλων των παραπάνω, κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου (1946-49), στην υποστήριξη που παρείχε το σοσιαλιστικό κράτος της Βουλγαρίας και τα υπόλοιπα στον Δημοκρατικό Στρατό (ΔΣΕ), στη συμμετοχή Σλαβομακεδόνων ανταρτών υπό την επιρροή του Τίτο στις τάξεις του ΔΣΕ, αλλά και στις φήμες περί ύπαρξης στρατοπέδων εκπαιδύσεως ηττημένων ανταρτών στη ΛΔ Βουλγαρίας μετά τον πόλεμο,²⁰ ο ελληνικός πολιτικός κόσμος θα δει μία συντονισμένη προσπάθεια του σλαβικού κόσμου υπό τον μανδύα μιας επαναστατικής ιδεολογίας, του κομμουνισμού, να πετύχει τον εδαφικό κατακερματισμό της Ελλάδος. Σε αυτές τις αναλύσεις ο κομμουνισμός αντιμετωπίζεται ως ένα στοιχείο ενοποιητικό για τον σλαβικό κόσμο, το οποίο γίνεται ακριβώς το όχημα για την πραγμάτωση των παλιών γεωπολιτικών σχεδίων για κάθοδο προς τις ζεστές θάλασσες του Αιγαίου Πελάγους και της Μεσογείου.

Την καχυποψία της ελληνικής πλευράς όξυναν δύο κρίσιμοι παράγοντες: α) το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων και β) το ζήτημα του βουλγαρικού επανεξοπλισμού. Στις Συνθήκες Ειρήνης του 1946-

¹⁸ Περικλής Χρηστίδης, «Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι (1946)» (ιδ. διατρ., ΑΠΘ, 2007), 344.

¹⁹ Σπυρίδων Πλουμίδης, «Ήταν ο εθνικισμός και ο εδαφικός επεκτατισμός αιτίες του Ψυχρού Πολέμου; Η περίπτωση των Βαλκανικών κρατών (1944-1947)», στο *Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου (1941-1950): Στρατηγικά ή ιδεολογικά αίτια*, επιμ. Παναγιώτη Ήφαιστου-Κώστα Κολιόπουλου-Ευάνθη Χατζηβασιλείου, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο (Αθήνα: 2012), 3-5.

²⁰ Τον Απρίλιο του 1960, σε μια θυελλώδη συζήτηση στη Βουλή για τα θέματα της διεθνούς Ύφεσης, ο Κ. Καραμανλής ανέφερε ότι μία από τις αιτίες στασιμότητας των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων ήταν η υποψία για την παρουσία βετεράνων ανταρτών του ΔΣΕ στο έδαφός της: «(η Βουλγαρία) ανέλαβε και εκπαιδεύει έλληνας συμμορίτες εις στρατιωτικές σχολές [...]». Βλ. *Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής* [στο εξής *ΕΦΣΒ*], Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 8^{ης} Απριλίου 1960, 1771.

47 είχαν κατοχυρωθεί τριάντα οκτώ εκατομμύρια δολάρια ως πολεμική αποζημίωση της Βουλγαρίας προς την Ελλάδα για τις ζημιές που προκάλεσε ο βουλγαρικός στρατός την περίοδο 1941-44.²¹ Το βασικό πρόβλημα ασφάλειας εντοπιζόταν στο ζήτημα του βουλγαρικού στρατού. Ενώ οι Συνθήκες Ειρήνης του 1946-47 προέβλεπαν ένα όριο περίπου 65.000 ανδρών,²² η Βουλγαρία μπόρεσε γρήγορα να αναδιοργανώσει και να αναβαθμίσει το στράτευμα της κάτω από την καθοδήγηση σοβιετικών στρατιωτικών συμβούλων. Έτσι, τη δεκαετία του 1950 οι βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις ανέρχονταν περίπου σε 275.000 άνδρες (1955),²³ τη στιγμή που ο ελληνικός στρατός υπολογιζόταν μεταξύ 120.000 και 150.000 ανδρών.²⁴ Η αναντιστοιχία μεταξύ των αντιμάχων και το γεωγραφικό εύρος της βόρειας ελληνικής μεθορίου δημιουργούσε ένα αίσθημα ανασφάλειας στην Αθήνα, η οποία θεωρούσε σε όλη τη δεκαετία του 1950 ότι η Σόφια είχε επιθετικά σχέδια εναντίον της Ελλάδας. Έτσι, η Ελλάδα ήταν εξαρτημένη από την αμερικανική στρατιωτική βοήθεια όσον αφορά τη συντήρηση του αξιόμαχου του στρατεύματος, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου ήταν τοποθετημένο στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο, την οποία ο συμμαχικός παράγοντας θεωρούσε ως μη υπερασπίσιμη.²⁵ Η δυσχέρεια του ελληνικού κέντρου να υπερασπιστεί τα βόρεια σύνορα της χώρας έρχεται στην επιφάνεια κάθε φορά που μεταξύ των δύο συνασπισμών υπάρχει μία μεγάλη κρίση, η οποία είναι δυνατόν να επιφέρει ακόμη και το ενδεχόμενο ενός τοπικού χτυπήματος.²⁶

²¹ Για το ζήτημα των επανορθώσεων βλ. παρακάτω.

²² Κωνσταντίνος Καραμανλής (Απρίλιος 1960): «(Η Βουλγαρία) παραβίασε την συνθήκη Ειρήνης αναπτύξασα πενταπλάσιον στρατόν από εκείνον, τον οποίον επέτρεπεν η συνθήκη Ειρήνης». Βλ. *ΕΦΣΒ*, ό.π.

²³ Ιωάννης Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο (1953-1961)* (Αθήνα: Πατάκης, 2002), 99-100.

²⁴ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 71.

²⁵ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 71-73.

²⁶ Τον Ιούλιο του 1961 έλαβε χώρα συνομιλία του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών, Ευάγγελου Αβέρωφ, με τον Αμερικανό υφυπουργό Εξωτερικών, Mac Ghee. Εκεί, ο Αβέρωφ του εξέφρασε την σκέψη ότι, εάν συνεχιστεί η κρίση του Βερολίνου, υπάρχει πιθανότητα οι Σοβιετικοί να δημιουργήσουν επεισόδια σε άλλο σημείο της υφλίου, ώστε να αποκομίσουν διπλωματικά οφέλη στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Ως

Η Βουλγαρία σε μια νέα εποχή (1944-1962)

Η μεταπολεμική μοίρα της Βουλγαρίας κρίθηκε τον Σεπτέμβριο 1944. Συγκεκριμένα, τη νύχτα μεταξύ 8^{ης} και 9^{ης} Σεπτεμβρίου το Πατριωτικό Μέτωπο²⁷ ανέτρεψε την κυβέρνηση του Κ. Μουράβιεφ²⁸ και συγκρότησε νέα, με πρωθυπουργό τον Κίμων Γκεοργκίεφ του κινήματος Ζβενό, ο οποίος είχε συμμετάσχει σε στρατιωτικό κίνημα το 1935.²⁹ Ο ίδιος ο Γκεοργκίεφ το πρωί της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1944 ανακοίνωσε την επικράτηση του Πατριωτικού Μετώπου:

«Το Πατριωτικό μέτωπο αναλαμβάνει σε αυτές τις κρίσιμες ώρες και κάτω από αυτές τις δύσκολες συνθήκες τη διαχείριση της χώρας, για να τη λυτρώσει από το χαμό [...]».³⁰

Σε τέσσερα υπουργεία τοποθετήθηκαν κομμουνιστές, όπως ο μεταγενέστερος πρωθυπουργός Άντον Γιούγκοφ, ενώ άλλες τέσσερις θέσεις απέσπασε και το Αγροτικό Κόμμα του Νικόλα Πετκόφ. Μετά την 9^η Σεπτεμβρίου το κοινοβούλιο διαλύθηκε και η εξουσία εφαρμοζόταν με νομοθετικά διατάγματα. Τυπικά η μοναρχία διατηρήθηκε, ενώ συγκροτήθηκε νέο συμβούλιο αντιβασιλείας με μειωμένη ισχύ. Μάλιστα, το

πιθανό σημείο ανέφερε την περίπτωση της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου. Βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη (1961-1964)* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), 44-5.

²⁷ Το Πατριωτικό Μέτωπο (1942) σχηματίστηκε με πρωτοβουλία του Κομμουνιστικού Κόμματος. Αποτελούταν από το Βουλγαρικό Εργατικό Κόμμα (Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας), το κίνημα Ζβενό (αρχηγός ο Κίμων Γκεοργκίεφ), την αριστερή πτέρυγα του Αγροτικού Κόμματος (του Νικόλα Πετκόφ) και τους Βούλγαρους σοσιαλδημοκράτες. Οι στόχοι του Πατριωτικού Μετώπου περιλαμβάνονταν σε ένα συνολικό κείμενο δώδεκα σημείων. Οι βασικότεροι από αυτούς ήταν η διακοπή των σχέσεων της Σόφιας με τον Άξονα, ο προσεταιρισμός της αντιφασιστικής Συμμαχίας και η καταπολέμηση των φασιστικών και απολυταρχικών οργανώσεων. Βλ. Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2007), 1425.

²⁸ Stevan K. Pavlowitsch, *Ιστορία των Βαλκανίων (1804-1945)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2005), 462.

²⁹ Iskra Baeva–Evgenia Kalinova, *Σύγχρονη Βουλγαρία, από το ανατολικό μπλοκ στην Ευρωπαϊκή Ένωση* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2011), 24-5.

³⁰ Βασίλειος Δημητριάδης, «Η στάση της Βουλγαρίας στο Μακεδονικό Ζήτημα (1948-1967): ανάμεσα στο βουλγαρικό εθνικισμό και τον προλεταριακό διεθνισμό» (μετ. εργ., ΑΠΘ, 2010), 35.

νέο καθεστώς γρήγορα προχώρησε σε συλλήψεις των μελών της Αντιβασιλείας του 1943-44 και υπουργών της περιόδου 1939-44.

Από το φθινόπωρο του 1944 είχε γίνει γνωστή η επιθυμία της Σοβιετικής Ένωσης να ελέγχει τη μεταπολεμική πορεία της Βουλγαρίας, καθώς τη θεωρούσε κρίσιμο παράγοντα (μαζί με τη Ρουμανία και την Πολωνία) για τη σοβιετική ασφάλεια.³¹ Με τη συμφωνία των ποσοστών (9 Οκτωβρίου 1944) μεταξύ Ιωσήφ Στάλιν και Ουίνστον Τσόρτσιλ, η Σοβιετική Ένωση εξασφάλισε την πολιτική επιρροή στη Βουλγαρία, γεγονός που στηρίχθηκε στην ισχυρή παρουσία σοβιετικών στρατευμάτων, τα οποία παρέμειναν στην περιοχή μέχρι την υπογραφή Συνθήκης Ειρήνης με τη Βουλγαρία (1947).³² Η τελική τοποθέτηση της Βουλγαρίας στο στρατόπεδο των νικητών κρίθηκε από τη συμμετοχή των βουλγαρικών στρατευμάτων σε επιχειρήσεις, μαζί με τον Κόκκινο Στρατό, εναντίον των Γερμανών στη Γιουγκοσλαβία, την Ουγγαρία και την Αυστρία.³³ Σε όλα αυτά τα μέτωπα η Βουλγαρία είχε απώλειες περίπου 30-40.000 άνδρες.³⁴

Στο εσωτερικό πεδίο, η κυβέρνηση του Πατριωτικού Μετώπου είχε να ασχοληθεί εξ αρχής με την αναδιοργάνωση του κράτους, την τιμωρία των στελεχών των κυβερνήσεων της περιόδου 1939-44³⁵ και την κατίσχυσή της έναντι των εσωτερικών της αντιπάλων. Το Πατριωτικό Μέτωπο εξήλθε από τον πόλεμο με μια ευρεία λαϊκή νομιμοποίηση λόγω της αντιστασιακής του δράσης και λόγω της συμμαχίας του με τη Μόσχα. Εξ αρχής είχε φανεί ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε τη μεγαλύτερη πολιτική επιρροή στις λαϊκές μάζες. Μέχρι την επιστροφή του Γκεόργκι Ντιμιτρόφ από τη Μόσχα, η ηγεσία του Βουλγαρικού Εργατικού Κόμματος είχε ανατεθεί στην εξής τριανδρία: Τράικο Κο-

³¹ Serge Berstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστάτα στον 20^ο αιώνα* (Αθήνα: Ποιότητα, 2007), 235-236.

³² John Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1991)* (Αθήνα: Πατάκης, 2014), 401.

³³ S. Nesovic, *Yugoslav-Bulgarian relations (1941-1945)* (Σκόπια: 1979), 36.

³⁴ John Bell, *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov* (Καλιφόρνια: 1986), 86.

³⁵ Την περίοδο Δεκέμβριος 1944-Απρίλιος 1945 τα Λαϊκά Δικαστήρια δίκασαν τους τρεις αντιβασιλείς της περιόδου 1943-1944, τους υπουργούς των κυβερνήσεων της περιόδου 1939-1944, καθώς και πλειάδα «αντιδραστικών στοιχείων», δηλαδή και πολλούς αντιμαχόμενους τη νέα κατάσταση. Βλ. Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our time* (Νέα Υόρκη: Norton, 1978), 293.

στόφ (εκ των ηγετών της αντίστασης), Άντον Γιούγκοφ (μετέπειτα πρωθυπουργός) και Τσόλα Ντραγκόιτσεβα.³⁶

Ο χρόνος διεξαγωγής των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών ήταν κρίσιμος για την τελική επικράτηση των κομμουνιστικών δυνάμεων. Η κομμουνιστική ηγεσία του Πατριωτικού Μετώπου επιθυμούσε οι εκλογές να διεξαχθούν με λίστα και με ένα ψηφοδέλτιο, γεγονός που προκάλεσε τις αντιδράσεις τόσο του κινήματος Ζβενό όσο και της Αγροτικής Ένωσης. Ο ηγέτης του Αγροτικού Κόμματος, Πετκόφ, απευθυνόμενος προς τις δυτικές δυνάμεις (ΗΠΑ, Βρετανία) κατηγόρησε ανοιχτά την κομμουνιστική πτέρυγα του Πατριωτικού Μετώπου για παραβίαση των συμφωνηθέντων της Γιάλτας σχετικά με τη διαμόρφωση της μεταπολεμικής Ευρώπης.³⁷ Από την άλλη, οι ΗΠΑ και η Μεγάλη Βρετανία δεν έσπευσαν να αναγνωρίσουν τις νέες κυβερνήσεις σε Ρουμανία και Βουλγαρία, παρά τις πιέσεις του Στάλιν. Έτσι, ο σοβιετικός ηγέτης παρότρυνε τους ιθύνοντες του Πατριωτικού Μετώπου να διεξαγάγουν τις εκλογές στα μέσα Νοεμβρίου, αντί για τον Αύγουστο, και να ευνοήσουν τη συμμετοχή της αντιπολίτευσης.³⁸ Τελικά, στις 18 Νοεμβρίου 1945 το Πατριωτικό Μέτωπο έλαβε το 88,14% των ψήφων, με το Βουλγαρικό Εργατικό Κόμμα να αποσπά 94 έδρες στη νέα Εθνοσυνέλευση και το κίνημα Ζβενό 34.³⁹ Το κόμμα του Πετκόφ, καθώς και άλλοι ηγέτες της αντιπολίτευσης απείχαν από τη διαδικασία διαμαρτυρόμενοι για το ασφυκτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές έλαβαν χώρα.⁴⁰

Η εσωτερική κατάσταση θα αρχίσει να ξεκαθαρίζει από τις αρχές του 1946, και ειδικότερα από τον Μάρτιο, οπότε και σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Κίμων Γκεοργκίεφ.⁴¹ Στις 8 Σεπτεμβρίου 1946 έλαβε χώρα στη Βουλγαρία δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος. Το αποτέλεσμα ήταν συντριπτικό. Συγκεκριμένα, το 95,63% του εκλογικού σώματος ψήφισε υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η

³⁶ R. J. Crampton, *A Short History of Modern Bulgaria* (Cambridge: University Press, 1987), 153.

³⁷ Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων* (Αθήνα: Πολύτροπον, 2006), τ. Β', 450.

³⁸ Geoffrey Roberts, *Stalin's wars, from World War to Cold War* (Yale University Press, 2008), 299.

³⁹ Young, *Η Ευρώπη*, 410.

⁴⁰ Crampton, *A Short History*, 153.

⁴¹ Baeva-Kalinova, *Σύγχρονη Βουλγαρία*, 38.

βουλγαρική μοναρχία ήταν απονομιμοποιημένη λόγω της συμμετοχής της σε δύο καταστροφικούς παγκόσμιους πολέμους. Ως επακόλουθο, η βασιλεία στη Βουλγαρία καταργήθηκε και ο διάδοχος Συμεών κηρύχθηκε έκπτωτος και ανεπιθύμητος στη χώρα. Πρώτος Πρόεδρος της Λαϊκής Δημοκρατίας θα αναλάβει στην πορεία ο Βασίλι Κολάροφ, εξέχον στέλεχος του ΚΚΒ, ο οποίος είχε επιστρέψει στη Βουλγαρία το φθινόπωρο του 1945 από τη Μόσχα μαζί με τον Γκεόργκι Ντιμιτρόφ.⁴²

Μετά από αυτή την εξέλιξη, η κυβέρνηση του Πατριωτικού Μετώπου εξήγγειλε νέες εκλογές για τη συγκρότηση Συντακτικής Βουλής με απώτερο στόχο να ξεκαθαρίσει το εσωτερικό πεδίο. Η εκλογική διαδικασία πραγματοποιήθηκε με λίστα και με τη συμμετοχή του Αγροτικού Κόμματος του Πετκόφ. Από την κάλη της 27^{ης} Οκτωβρίου προέκυψαν τα εξής αποτελέσματα: το Πατριωτικό Μέτωπο έλαβε το 75% των ψήφων και 366 έδρες (από τις οποίες οι 275 προορίζονταν για το Κομμουνιστικό Κόμμα), ενώ το Αγροτικό Κόμμα έλαβε ένα σεβαστό ποσοστό περί το 20%.⁴³ Συνολικά, η αντιπολίτευση έλαβε 99 έδρες και, επομένως, δεν μπορούσε να αμφισβητήσει την παντοδυναμία του Πατριωτικού Μετώπου στις εσωτερικές εξελίξεις. Κατά συνέπεια, συγκροτήθηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Γκεόργκι Ντιμιτρόφ, τον ιστορικό ηγέτη του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας. Στα τέλη του 1947, με τη δημοσίευση του λεγόμενου «Συντάγματος Ντιμιτρόφ»,⁴⁴ η διαδικασία συγκρότησης της Λαϊκής Δημοκρατίας είχε ολοκληρωθεί στη Βουλγαρία.⁴⁵

Μετά τον θάνατο του Ντιμιτρόφ (1949), στην ηγεσία του Κόμματος και του κράτους ανήλθε ο Βούλκο Τσερβενκόφ.⁴⁶ Ο Τσερβενκόφ, θιασώτης της πολιτικής του Στάλιν, εφάρμοσε έναν κύκλο πολιτικών διώξεων σε όλο το φάσμα της βουλγαρικής κοινωνίας,⁴⁷ έναντι τόσο παλαιών στελεχών της κομμουνιστικής πλειοψηφίας, όσο και λοιπών «ανεπιθύμητων» στοιχείων. Από τον κύκλο των διώξεων δεν γλίτωσε ούτε ο Τράικο Κοστόφ, ηγετικό στέλεχος της αντίστασης, ο οποίος κατηγορήθηκε ως οπαδός της «τιτοϊκής αντίδρασης». Αποτέλεσμα ήταν ο Τράικο

⁴² Crampton, *A Short History*, 160-70.

⁴³ Crampton, *A Short History*, 153.

⁴⁴ Crampton, *A Concise History of Bulgaria* (Cambridge University Press, 2006), 190.

⁴⁵ Berstein, *Δημοκρατίες*, 236.

⁴⁶ Δημητριάδης, *ό.π.*, 64-65.

⁴⁷ Bell, *ό.π.*, 123.

Κοστόφ να καταδικαστεί σε θάνατο και να εκτελεστεί το 1949.⁴⁸ Σημαντικό ρόλο στη δίκη διαδραμάτισε ο Τοντόρ Ζίφκοφ, από τη θέση του γραμματέα της περιφερειακής κομμουνιστικής επιτροπής της Σόφιας.⁴⁹

Ο θάνατος του Στάλιν (1953) και η εξαγγελία της αποσταλινοποίησης⁵⁰ από τον Νικήτα Χρουστσόφ (1956) δεν προκάλεσαν στη Βουλγαρία τις αναταράξεις που παρατηρήθηκαν σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης,⁵¹ όπως στην Ανατολική Γερμανία (1953) και κυρίως στην Ουγγαρία (1956). Εδώ, οι αλλαγές στην ηγεσία του κόμματος έγιναν πιο ομαλά. Ο Βούλκο Τσερβενκόφ, πρωθυπουργός από το 1950, παρέδωσε στις αρχές του 1954 την ηγεσία του Κόμματος στον Τοντόρ Ζίφκοφ, τακτικό μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας και αρχηγό της Λαϊκής Πολιτοφυλακής της Σόφιας μετά την 9^η Σεπτεμβρίου 1944.⁵² Οι εσωτερικές διεργασίες λαμβάνουν χώρα την ίδια στιγμή που τα δεδομένα της στρατιωτικής παρουσίας των δύο ψυχροπολεμικών συνασπισμών στην ευρωπαϊκή ήπειρο περνούν σε άλλη φάση μετά την ίδρυση του Συμφώνου της Βαρσοβίας (1955).⁵³ Η Βουλγαρία, που συμμετείχε από την ίδρυση του οργανισμού, αποτέλεσε μία από τις κυριότερες δυνάμεις του Συμφώνου, ίσως τη σημαντικότερη μετά τη Σοβιετική Ένωση.⁵⁴

Μετά το 20^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ (1956) συγκλήθηκε η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΒ. Εκεί, ο Ζίφκοφ κατηγορήσε ανοιχτά τον Τσερβενκόφ για «σταλινισμό» και προσωπολατρεία⁵⁵ και ανέλαβε πρωτοβουλίες ώστε να εκπέσει από το πρωθυπουργικό αξίωμα. Πράγματι, ο Τσερβενκόφ καθαιρέθηκε από τη θέση του πρωθυπουργού και τον αντικατέ-

⁴⁸ Bell, *ό.π.*, 103-4.

⁴⁹ Δημητριάδης, *ό.π.*, 60, σημ. 233.

⁵⁰ Serge Berstein–Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997), τ. Γ', 234-7.

⁵¹ Martin McCauley, *The Khrushchev Era (1953-1964)* (Νέα Υόρκη: Routledge, 1995), 46-48.

⁵² Jelavich, *ό.π.*, 554.

⁵³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), 150-152.

⁵⁴ Jordan Baev, "The Warsaw Pact in the Balkans: The Bulgarian Perspective," στο *The Balkans in the Cold War: Security, Conflict and Cooperation in the Contemporary World*, εκδ. Svetozar Rajak–Konstantina E. Botsiou–Eirini Karamouzi–Evanthis Hatzivassiliou (Λονδίνο: Macmillan Publishers Ltd., 2017), 129-47.

⁵⁵ *Μακεδονία*, 18-4-1956.

στησε ο πρώην αρχηγός της Επιτροπής Κρατικής Ασφαλείας, Άντον Γιούγκοφ.⁵⁶ Η καταδίκη της προσωπολατρίας σηματοδοτούσε τη στροφή της πολιτικής του βουλγαρικού κόμματος προς τη χρουστσوفική γραμμή. Όταν έληξε η εσωτερική διαμάχη στο ΚΚΣΕ με την τελική επικράτηση του Χρουστσόφ (1957), ο Ζίφκοφ βρήκε την ευκαιρία να προβεί σε μια εκστρατεία κατά των εναπομεινάντων σταλινικών στελεχών μέσα στο ΚΚΒ. Η πλήρης κυριαρχία του Ζίφκοφ επήλθε το 1962, οπότε και εκδιώξε από το κόμμα τους Άντον Γιούγκοφ και Βούλκο Τσερβενκόφ με τη σύμφωνη γνώμη της Μόσχας.⁵⁷ Κατά αυτόν τον τρόπο έγινε πρωθυπουργός της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας, διατηρώντας τη θέση του Γενικού Γραμματέα του Κόμματος, και επομένως κατέστη ο νέος πιο ισχυρός άνδρας της χώρας.⁵⁸ Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, η πολιτική του Ζίφκοφ κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 θα βασιστεί σε δύο άξονες: την εναρμόνιση της βουλγαρικής πολιτικής με τις κεντρικές στρατηγικές από τη μία, και την εμπέδωση ενός κλίματος ύφεσης στις υποθέσεις της Βαλκανικής από την άλλη. Μετά τη συμμαχία της Αλβανίας με την Κίνα (1961) και τις τάσεις ανεξαρτησίας της Ρουμανίας, η Σόφια αποδείχτηκε ο πιο πιστός σύμμαχος της Μόσχας, όπως στην περίπτωση της καταστολής της Άνοιξης της Πράγας (1968).⁵⁹

Το πρώτο «ανατολικό άνοιγμα» και τα όριά του (1953-1954)

Το 1953 είναι σημείο-σταθμός στην ιστορία του Ψυχρού Πολέμου. Ο θάνατος του Ιωσήφ Στάλιν (Μάρτιος 1953) και η επίτευξη εκεχειρίας στην Κορέα έδειχναν το τέλος της πρώτης, πολύ θερμής, εποχής του Ψυχρού πολέμου. Η αναδυόμενη εποχή της «ειρηνικής συνύπαρξης» έδινε ευκαιρίες επικοινωνίας μεταξύ των δύο συνασπισμών, άρα και μεταξύ Ελλάδας-Βουλγαρίας. Μετά από μια περίοδο σοβαρών συνοριακών επεισοδίων στην περιοχή του Έβρου (1952-53), ο πρέσβης της Ελλάδας στον ΟΗΕ, Αλέξανδρος Κύρου, πρότεινε τη συγκρότηση μιας

⁵⁶ Jelavich, *ό.π.*, 556.

⁵⁷ Δημητριάδης, *ό.π.*, 93-4.

⁵⁸ Bell, *ό.π.*, 123.

⁵⁹ Ivana Skalova, "Bulgarian Participation in Suppressing the Prague Spring in August of 1968," στο *The Prague Spring and the Warsaw pact invasion of Czechoslovakia (1968)*, εκδ. Mark Stolarik (Bolchazy-Cardussi, 2010), 171-192.

μεικτής επιτροπής για τον καθορισμό της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου.⁶⁰ Η βουλγαρική απάντηση ήρθε στις αρχές Ιουλίου 1953 μέσω του Βούλγαρου υπουργού Εξωτερικών, Νέιτσεφ, ο οποίος αποδέχτηκε μια προκαταρκτική συνάντηση των επιτελείων των δύο χωρών:

«Εις απάντησιν της από 25 Ιουνίου 1953 επιστολής του μονίμου αντιπροσώπου της Ελλάδος στον Ο.Η.Ε. κ. Κύρου, έχω την τιμήν να σας γνωστοποιήσω, κατ' εντολήν της κυβερνήσεώς μου, ότι η βουλγαρική κυβέρνησις αποδέχεται την πρότασιν της ελληνικής κυβερνήσεως, να γίνη προκαταρκτική επαφή μεταξύ των αντιπροσώπων του Γενικού Επιτελείου των βουλγαρικών στρατευμάτων προκαλύψεως και του Ελληνικού Γενικού Επιτελείου. Η συνάντησις θα γίνη στις 10 Ιουλίου 1953 στο καθοριζόμενο σημείον των συνόρων».⁶¹

Η εξέλιξη αυτή αποτελεί ορόσημο της πρώτης προσπάθειας αποκατάστασης της διμερούς επικοινωνίας. Από τον Ιούλιο 1953 και εξής, συμπίπτουν χρονικά δύο ιστορικά φαινόμενα: οι βουλγαρικές στρατηγικές ανάγκες στη Βαλκανική και η ελληνική αναζήτηση μιας νέας εξωτερικής πολιτικής, η οποία βασιζόταν σε ένα μετριοπαθές ανατολικό άνοιγμα. Το διάστημα Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1953 η Ελλάδα θα γίνει δέκτης μιας «επιθετικής ρητορικής φιλίας» εκ μέρους της Σόφιας. Η ρητορική αυτή είχε ως αποκορύφωμα την πρόταση της Βουλγαρίας στον ΟΗΕ για άμεση εξομάλυνση των διμερών σχέσεων (Σεπτέμβριος 1953).⁶² Ανήμερα της επετείου επικράτησης του Πατριωτικού Μετώπου (9 Σεπτεμβρίου), ο Βούλκο Τσερβενκόφ πραγματοποιεί μια «επίθεση φιλίας», η οποία μεταφέρεται μέσα από τις σελίδες της *Αυγής*:

«Τίποτε δεν δικαιολογεί», συνέχισε ο κ. Τσερβένκωφ, «την εξακολούθησιν της σημερινής μορφής των σχέσεών μας με την Ελλάδα. Οι συνομιλίες για την ρύθμισιν ωρισμένων μεθοριακών ζητημάτων, αποδείχνουν την ανάγκη της ταχύτερης κατά το δυνα-

⁶⁰ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 124.

⁶¹ «Στις 10 Ιουλίου αρχίζουν οι εργασίες της μεικτής επιτροπής Ελλάδος-Βουλγαρίας», *Αυγή*, 4-7-1953, 4.

⁶² Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 124.

τόν επαναλήψεως των διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία για το συμφέρον της ειρήνης στα Βαλκάνια. [...] Η Βουλγαρική κυβέρνηση επιθυμεί την ρύθμισιν των εκκρεμών ζητημάτων, που υφίστανται ανάμεσα στη Βουλγαρία και τις γειτονικές χώρες, Τουρκία, Ελλάδα και Γιουγκοσλαβία. Επιθυμούμε να ζήσουμε με όλες τις γειτονικές χώρες εν πνεύματι καλής γειτονίας και είμεθα έτοιμοι να αρχίσουμε συνομιλίες μαζί τους με βάση την αμοιβαίαν κατανόησιν [...].⁶³

Μια τέτοια δήλωση υποδηλώνει σαφώς την προσπάθεια του Βούλγαρου πρωθυπουργού να πείσει τον αποδέκτη να προσέλθει ξανά στο τραπέζι των διμερών διαπραγματεύσεων. Το σημαντικότερο πάντως σημείο των δηλώσεων Τσερβενκόφ ήταν η επίσημη αναγνώριση ύπαρξης ανοιχτών διμερών ζητημάτων.⁶⁴

Το γεγονός σχολιάστηκε από την Αθήνα με διττό τρόπο. Καταρχήν, θεωρήθηκε ότι ήταν μια προσπάθεια της Σόφιας να εναρμονιστεί με την τακτική της ειρηνικής συνύπαρξης της νέας σοβιετικής ηγεσίας του Νικίτα Χρουστσόφ. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, θεωρήθηκε ως κίνηση που είχε σχέση με τις διαπραγματεύσεις για το Βαλκανικό Σύμφωνο (Ελλάδας-Γιουγκοσλαβίας-Τουρκίας). Οι ιθύνοντες της Σόφιας πίστευαν ότι η δημιουργία του τριμερούς βαλκανικού άξονα είχε έναν σαφώς αντιβουλγαρικό χαρακτήρα και θα οδηγούσε σε μια στρατηγική περικύκλωσης της Βουλγαρίας.⁶⁵ Επιπρόσθετα, η Σόφια, σε αυτή την ιστορική φάση, επιθυμούσε τη δημιουργία νέων εμπορικών προορισμών για τα προϊόντα της. Η βουλγαρική πρωτοβουλία του Σεπτεμβρίου 1953 δεν ήταν εύκολο να έχει επιτυχία δίχως κινήσεις έμπρακτης ειλικρίνειας, καθώς η Ελλάδα δεν είχε εμπιστοσύνη στις προθέσεις της Σόφιας. Το κυριότερο αγκάθι ήταν το ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων ύψους σαράντα πέντε εκατομμυρίων δολαρίων που, βάσει της

⁶³ «Η Βουλγαρία τείνει χείρα φιλίας και συνεργασίας προς την Ελλάδα», *Αυγή*, 10-9-1953, 1

⁶⁴ «Διεβιβάσθη χθες στην ελληνική κυβέρνηση η βουλγαρική πρόταση», *Αυγή*, 16-9-1953, 4.

⁶⁵ Σωτήρης Βαλντέν, «Οι εμπορικές σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας», στο *Οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, σύγχρονες οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις*, επιμ. Λεωνίδα Μαρούδα-Χαράλαμπου Τσαρδανίδη, Ινστιτούτο Διεθνών οικονομικών σχέσεων (Αθήνα: Παπαζήσης, 1995), 335.

Συνθήκης Ειρήνης του 1947, η Σόφια όφειλε να καταβάλει ως αποζημίωση για τα πεπραγμένα της περιόδου 1941-44.

Η ένταξη στο NATO (1952) και η λήξη της πολιτικής αβεβαιότητας με την έλευση στην εξουσία της πρώτης ισχυρής μονοκομματικής κυβέρνησης (Αλέξανδρος Παπάγος, Νοέμβριος 1952) ήταν παράγοντες που ενίσχυναν την ελληνική αυτοπεποίθηση, η οποία είχε τρωθεί από τα γεωπολιτικά δεδομένα του βαλκανικού ψυχροπολεμικού σκηνικού. Αυτή η αυξημένη αυτοπεποίθηση και η αρχή της ειρηνικής συνύπαρξης λειτουργούσαν υπέρ της ανάληψης ελληνικών πρωτοβουλιών στο πεδίο των σχέσεων με τον ανατολικό συνασπισμό. Άλλωστε, οι αντιλήψεις διαφόρων προσωπικοτήτων του κυβερνητικού και του κρατικού μηχανισμού «έσπρωχναν» προς αυτή την κατεύθυνση. Τέτοιες προσωπικότητες ήταν τόσο ο υπουργός Συντονισμού, Σπυρίδων Μαρκεζίνης, όσο και ο διπλωμάτης και αντιπρόσωπος της Ελλάδας στον ΟΗΕ (1947-53), Αλέξης Κύρου. Ο Μαρκεζίνης δεν είναι γνωστός μόνο για τη νομισματική μεταρρύθμιση του Απριλίου του 1953, η οποία έθεσε τις βάσεις για τη μετέπειτα οικονομική ανάπτυξη.⁶⁶ Αντίστοιχα γνωστός είναι και για την πεποίθησή του ότι η Ελλάδα έπρεπε να λαμβάνει πρωτοβουλίες «ανοιγμάτων»⁶⁷ προς τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού, ιδίως στον οικονομικό τομέα. Άλλωστε, ο ίδιος ως υπουργός Συντονισμού είχε εκφραστεί υπέρ της εκμετάλλευσης των ανατολικών αγορών ως χώρου διοχέτευσης των ελληνικών προϊόντων.⁶⁸ Στη βάση αυτής της λογικής έγιναν οι εμπορικές συμφωνίες με τις περισσότερες ανατολικές

⁶⁶ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2000)* (Αθήνα: Πατάκης, 2009), 164-167.

⁶⁷ Την περίοδο 1959-60, όταν τα ζητήματα της απύραυλης βαλκανικής ζώνης και της διεθνούς Ύφεσης ήταν στο προσκήνιο, ο Σ. Μαρκεζίνης αποτέλεσε τον πρώτο Έλληνα αστό πολιτικό που επισκέφτηκε τη Μόσχα. Εκεί είχε συνομιλίες τόσο με τον Αναστάς Μικογιάν όσο και με τον σοβιετικό ηγέτη, Νικίτα Χρουστσόφ. Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, σε αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Εστία* τάχθηκε υπέρ της υιοθέτησης της απύραυλης ζώνης, καθώς και μιας «τρίτης πολιτικής», η οποία θα σεβόταν απαρέγκλιτα την ελληνική συμμετοχή στο NATO, αλλά θα επιδίωκε και συνεννόηση με τους ανατολικούς. Βλ. Σπυρίδων Μαρκεζίνης, «Η αναπροσαρμογή εις την εξωτερικήν πολιτικήν», «Η απύραυλος ζώνη των Βαλκανίων» και «Η γενικωτέρα αξία της Τρίτης πολιτικής», *Εστία*, 25 έως 27-5-1959.

⁶⁸ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 117.

χώρες (1953-54).⁶⁹ Πράγματι, οι διαπραγματεύσεις θα οδηγήσουν σε υπογραφή εμπορικών συμφωνιών με την Πολωνία, την Ουγγαρία, την Ανατολική Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση.⁷⁰ Με την ΕΣΣΔ η Ελλάδα θα προχωρήσει και σε συμφωνία ανταλλαγής πρεσβευτών (Ιούλιος 1953). Η νέα σοβιετική διπλωματική αντιπροσωπεία θα φθάσει στην Αθήνα τον Σεπτέμβριο του 1953 προεξάρχοντας του πρεσβευτή Μιχαήλ Σεργκέεφ.⁷¹

Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνταν και ο διπλωμάτης Αλέξης Κύρου. Ο Κύρου ως κύριο πρόταγμά του είχε την κατοχύρωση της ελληνικής ασφάλειας στον πολύπλοκο μεταπολεμικό κόσμο. Η ανάλυση του δεν επικεντρώνεται στα στοιχεία της ιδεολογικής διαμάχης αλλά στα βαθύτερα αίτια της γεωγραφίας και της ιστορίας. Ειδικά, όσον αφορά τη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, υπογραμμίζει ότι η πηγή της διμερούς αντιπαράθεσης δεν είναι τόσο το σοσιαλιστικό καθεστώς της Σόφιας, όσο τα γεωπολιτικά δεδομένα που οδηγούσαν τη γείτονα χώρα σε κάθοδο προς το Αιγαίο. Η πρότασή του είναι η προσπάθεια δημιουργίας ομαλών σχέσεων με τη Σόφια σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην υπονομεύεται η ελληνική ασφάλεια:

«[...] τα ελληνικά συμφέροντα επιβάλλουν την ομαλοποίηση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων και την διεξαγωγήν ρεαλιστικής πολιτικής έναντι της γειτονικής χώρας. Ταυτοχρόνως, όμως, είναι πεπεισμένος, ότι η καθοδήγησίς μας από τα διδάγματα του παρελθόντος, προσφάτου και απωτέρου, ως και η υπό των Βουλγάρων κατανόησις της αποφάσεώς μας να μη τα λησμονήσωμεν, αποτελούν στοιχειώδεις προϋποθέσεις για την επιτυχίαν τοιαύτης ρεαλιστικής πολιτείας απέναντι των, αδιάφορον αν σήμερον ευ-

⁶⁹ Το δεδομένο αυτό ο Σπ. Μαρκεζίνης θα το υπενθυμίσει κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στη Μόσχα (άνοιξη 1959), όπου είχε συνομιλίες με τον Νικήτα Χρουστσόφ και τον Αναστάς Μικογιάν: «Απαντών προς τον κ. Μικογιάν, του υπενθύμισα, ότι η πρώτη εμπορική σύμβασις με την Σοβιετική Ένωσιν έγινε επί των ημερών μου, ως υπουργού του Συντονισμού, το 1953, καθώς και αι περισσότεραι συμβάσεις με τας άλλας χώρας του Ανατολικού Συνασπισμού, με αρμόδιον τον συνεργάτην μου, κ. Καψάλη». Βλ. *ΕΦΣΒ*, Συνεδρίαση 27^{ης} Νοεμβρίου 1959, 126.

⁷⁰ Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες (1950-1967)* (Αθήνα: Οδυσσεάς, 1991), τ. Α', 82-85.

⁷¹ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 119.

ρίσκονται συγκροτημένοι εις Λαϊκὴν Δημοκρατίαν και αν, αντί του Τσαγκώφ, τους κυβερνά ο σύντροφος Τσερβενκώφ. Ούτε μίσος, δηλαδή, ούτε μνησικακία, ούτε άκαμπτοι προκαταλήψεις, ούτε έμμονος αντιπάθεια. Ψυχρά, μόνον λογική και συστηματική πάντοτε, επιφυλακτικότης [...].⁷²

Κάτω από τον συνδυασμό αυτών των αντιλήψεων, οι ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν στο Παρίσι το φθινόπωρο του 1953. Τον Δεκέμβριο του 1953 έχουμε το πρώτο ορόσημο της επαναπροσέγγισης, καθώς υπογράφηκε η εμπορική συμφωνία Ελλάδας–Βουλγαρίας, παράλληλα με τη συμφωνία για την επαναχάραξη των συνοριακών γραμμών (30 Δεκεμβρίου).⁷³ Την επόμενη μέρα, η εφημερίδα *Ελευθερία* σημείωνε σε κύριο άρθρο της:

«Εις την Θεσσαλονίκην και εις την αίθουσαν του ξενοδοχείου “Μεντιτερράνεαν” υπεγράφη χθες την 2 μ.μ. υπό της ελληνικής και της βουλγαρικής αντιπροσωπείας εις την Μικτήν Ελληνοβουλγαρικήν Επιτροπήν διά τα σύνορα, το τελικόν πρωτόκολλον περί διαρρυθμίσεως των συνόρων εις τον Έβρον και τοποθετήσεως των οροσήμεν. Ο υπουργός των Εξωτερικών κ. Στεφανόπουλος, εις δηλώσεις του επί τη υπογραφή του Πρωτοκόλλου, ετόνισεν ότι η ελληνική κυβέρνησις θεωρεί ικανοποιητικήν την επιτευχθείσαν συμφωνίαν και ότι δι’ αυτής εξασφαλίζονται εις την Ελλάδα υπολογίσιμα εδαφικά τμήματα επί των νησίδων του ποταμού».⁷⁴

Η ουσία είναι ότι η συμφωνία της μεθοριακής γραμμής τερμάτιζε ουσιαστικά την περίοδο της συνοριακής αβεβαιότητας και των συχνών μεθοριακών επεισοδίων, τα οποία δηλητηρίαζαν τη διμερή επαφή.

Όσον αφορά τη συμφωνία εμπορίου και πληρωμών (5 Δεκεμβρίου 1953), αυτή συμφωνήθηκε να γίνει με τη μορφή του κλίριγκ. Το περιεχόμενο της έκανε λόγο για ανταλλαγή προϊόντων αξίας περίπου 1,8 εκατομμυρίων δολαρίων.⁷⁵ Λόγω της περιρρέουσας ατμόσφαιρας μετα-

⁷² Αλέξης Κύρου, *Ελληνική εξωτερική πολιτική* (Αθήνα: 1955), 217.

⁷³ Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές*, 114-5.

⁷⁴ «Υπεγράφη χθες η συνοριακή συμφωνία με την Βουλγαρίαν», *Ελευθερία*, 31-12-1953.

⁷⁵ «Υπεγράφη χθες η εμπορική συμφωνία μεταξύ Ελλάδος–Βουλγαρίας», *Ελευθερία*, 6-12-1953, 8.

ξύ των δύο χωρών, οι στόχοι αυτής της πρώτης συμφωνίας χαρακτηρίζονται ως «συντηρητικοί».⁷⁶ Και είναι αλήθεια ότι η σύναψη μιας τέτοιας διακρατικής συμφωνίας με τη Βουλγαρία συνάντησε σοβαρά πολιτικά εμπόδια, όπως το φλέγον ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων της Βουλγαρίας (σαράντα πέντε εκατ. δολάρια από την εποχή των Συνθηκών Ειρήνης 1946-47).⁷⁷ Ακόμη κι έτσι, όμως, ήταν ένα πολύ σημαντικό βήμα, καθώς στις διεθνείς σχέσεις οι εμπορικές συναλλαγές δημιουργούν γόνιμο έδαφος για μετέπειτα πολιτικές συνομιλίες.

Οι ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις στο Παρίσι συνεχίστηκαν μέχρι τον Μάιο του 1954, οπότε και έχουμε το δεύτερο ορόσημο της όλης διαδικασίας. Τότε, οι πρέσβεις των δύο χωρών στο Παρίσι ανακοίνωσαν την κοινή συμφωνία των δύο χωρών να προβούν σε απόκατάσταση των διπλωματικών τους σχέσεων.⁷⁸ Το περιεχόμενο αυτής της συμφωνίας αποσαφηνίζει ότι η αποκατάσταση των σχέσεων δεν σήμαινε ανταλλαγή πρεσβευτών (αυτό θα γίνει αργότερα, το 1964), καθώς στην παρούσα φάση θα γινόταν ανταλλαγή επιτετραμμένων.⁷⁹ Η ανταλλαγή πρεσβειών θα λάμβανε χώρα μετά την ολοκλήρωση των διμερών διαπραγματεύσεων για το ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων. Το θετικό από αυτή την εξέλιξη ήταν η αποδοχή εκ μέρους της Σόφιας της υποχρέωσής της βάσει των Συνθηκών Ειρήνης του 1947, δηλαδή της καταβολής των πολεμικών αποζημιώσεων. Οι δυσχέρειες θα ξεκινήσουν όταν σε αυτό το ζήτημα θα θελήσει αργότερα να προβάλλει τις δικές της αξιώσεις και θεωρήσεις. Σε κάθε περίπτωση, η συμφωνία του Μαΐου 1954 αποτέλεσε το τέλος αυτής της πρώτης φάσης της ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης στον μεταπολεμικό κόσμο.

Το «αγκάθι» των βουλγαρικών επανορθώσεων

Σύμφωνα με τη Συνθήκη Ειρήνης, που υπογράφηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1947, η Βουλγαρία ήταν υποχρεωμένη να καταβάλει στην Ελλάδα αποζημιώσεις για τις πράξεις του βουλγαρικού στρατού κατοχής συνολικού ύψους σαράντα πέντε εκατομμυρίων ευρώ.⁸⁰ Η αποπλη-

⁷⁶ Βαλντέν, «Οι εμπορικές σχέσεις», 335-6.

⁷⁷ Βαλντέν, «Οι εμπορικές σχέσεις», 82.

⁷⁸ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 126.

⁷⁹ Ευάγγελος Κατσάρας, «Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία», *Καθημερινή*, 25-9-2016.

⁸⁰ Χρηστίδης, «Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις», 236-237.

ρωμή των επιβαλλόμενων ποσών καθορίστηκε να γίνει μέσω εμπορευμάτων, τα οποία όμως θα υπολογίζονταν με βάση τις διεθνείς τιμές του 1938.⁸¹ Ήδη από την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης, η ελληνική πλευρά διατηρούσε έντονες αμφιβολίες ως προς τη βουλγαρική πρόθεση να εναρμονιστεί με το περιεχόμενο των υπογραφών. Όταν τον Οκτώβριο 1947 συζητήθηκε η κύρωση των συνθηκών από την Επιτροπή Εξουσιοδοτήσεως του ελληνικού Κοινοβουλίου, ο εισηγητής Παντελής Ροζάκης είπε τα εξής χαρακτηριστικά:

«Αλλά μήπως είμεθα βέβαιοι, ότι η Βουλγαρία θα σεβασθή και την υποχρέωσίν της αυτήν, δηλαδή να καταβάλη εγκαίρως τας δόσεις των επανορθώσεων».⁸²

Από την αρχή των διμερών διαπραγματεύσεων (1953-54), η Σόφια θεωρούσε ότι το ζήτημα των επανορθώσεων θα έπρεπε να λάβει τον χαρακτήρα διμερούς διαβούλευσης μόλις προχωρούσε η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων. Σε αντιδιαστολή, η Αθήνα αντέταξε το επιχείρημα ότι η αποπληρωμή των βουλγαρικών υποχρεώσεων έπρεπε να προηγηθεί της ανταλλαγής διπλωματικών αντιπροσωπειών ως ένα βήμα για την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης. Όταν τον Μάιο 1954⁸³ ανακοινώθηκε από το Παρίσι η ανταλλαγή επιτετραμμένων, η Σόφια προχώρησε σε μια πράξη καλής θέλησης: κήρυξε ότι αποδέχεται καταρχήν την υποχρέωσή της για την καταβολή των επανορθώσεων.⁸⁴ Σε αυτή, όμως, την υποχρέωση έθεσε και ένα νέο ζήτημα: θεωρούσε, αντίστοιχα, ότι εκκρεμούσε ακόμη και έπρεπε να καταβληθεί από την Ελλάδα η οικονομική υποχρέωση προς τη Σόφια που απέρρευε από τη μεσοπολεμική Συμφωνία Καφαντάρη-Μολόφ του 1927 (περίπου 42,3 εκατ. δολάρια), καθώς και κάποια μικρότερα ποσά που είχαν κατοχυρωθεί βάσει της Συνθήκης του Νεϊγί του 1919. Μεταγενέστερα, η Σόφια θα προβάλλει και το επιχείρημα ενός συμψηφισμού, βάσει των διοικητικών έργων που πραγματοποιήθηκαν στην ανατολική Μακεδονία

⁸¹ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 126.

⁸² Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Κυπριακό και εξομάλυνση των ελληνοβουλγαρικών οικονομικών εκκρεμοτήτων», στο *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, επιμ. Μανώλη Βασιλάκη, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης (Αθήνα: Παπαζήσης, 2009), 206.

⁸³ Κατσάρας, «Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία».

⁸⁴ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 428-30.

και τη Θράκη από τον βουλγαρικό στρατό την περίοδο 1941-44.⁸⁵ Η επιχειρηματολογία της Βουλγαρίας περί ανοιχτών οικονομικών ζητημάτων και από τις δύο πλευρές, πέραν των επανορθώσεων του 1947, είναι ένα δεδομένο που η Σόφια θα το ρίχνει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων μέχρι την οριστική επίλυση του ζητήματος το 1964. Στις 13 Φεβρουαρίου 1963 ο υπουργός Εξωτερικών της Σόφιας, Ιβάν Μπάσεφ, έδωσε συνέντευξη σε αθηναϊκή εφημερίδα. Όταν η συζήτηση έφθασε στο θέμα των επανορθώσεων, ο Βούλγαρος πολιτικός καταλήγει στο εξής συμπέρασμα:

«[...] το θέμα της πληρωμής των επανορθώσεων επί του οποίου εμμένει η ελληνική κυβέρνηση, όπως και τα άλλα ζητήματα, θα μπορούσαν να λυθούν με διαπραγματεύσεις γύρω από την τράπεζα. Διότι, υπάρχουν απαιτήσεις επανορθώσεων και από τα δύο μέρη [...]».⁸⁶

Οι αξιώσεις αυτές μπορεί να μην απέτρεψαν την υπογραφή μιας πρώτης εμπορικής και οικονομικής συμφωνίας (Δεκέμβριος 1953),⁸⁷ αλλά σίγουρα δυσχέραιναν την πορεία των διμερών σχέσεων. Ο λόγος είναι προφανής: για τις κυβερνήσεις της περιόδου 1953-64 (Ελληνικού Συναγερμού και ΕΡΕ) το ζήτημα των επανορθώσεων δεν είχε μόνο οικονομική πτυχή. Στη δική τους αντίληψη, από την εξέλιξη του ζητήματος αυτού θα αποκρυσταλλωνόταν και η ίδια η βούληση της Σόφιας να δημιουργήσει ένα πλέγμα εμπιστοσύνης και ειλικρίνειας. Το διάστημα Μάιος-Ιούνιος 1959 θα υπάρξει μία μικρή ένταση μετά από δηλώσεις του Βούλγαρου πρωθυπουργού, Άντον Γιούγκοφ, οι οποίες κρίθηκαν προκλητικές από την Αθήνα. Στο κείμενο της επίσημης διακοίνωσης της ελληνικής κυβέρνησης θα αναφερθεί σαφώς το ζήτημα των επανορθώσεων ως το στοιχείο-κλειδί για την πορεία της διμερούς συνεννόησης:

«Προς τούτο εκρίνετο υπό αυτής αλλά και διότι τούτο αντεπε-

⁸⁵ Τούντα-Φεργάδη, ό.π., 206-208.

⁸⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο «Φωνή της Αλήθειας», κ. 323, Φ³, 13/2/63. Η υπογράμμιση στο αρχικό κείμενο.

⁸⁷ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 125.

κρίνετο προς δεσπόζον, παρά την δημοσία εν Ελλάδι γνώμη, αίσθημα, ότι ο διακανονισμός των οικονομικών ζητημάτων του παρελθόντος και ιδία η καταβολή των οφειλομένων υπό της Βουλγαρίας αποζημιώσεων θα συνέτεινε τα μέγιστα εις την εγκαθίδρυσιν σχέσεων καλής γειτονίας μεταξύ των δύο χωρών [...].⁸⁸

Σε αντίθετη περίπτωση, εάν η Βουλγαρία αρνιόταν επίμονα να συμμορφωθεί με τις συνθήκες, αυτό θα σήμαινε αυτόματα ότι η Σόφια επιθυμούσε τη διατήρηση ενός κλίματος έντασης στην περιοχή.

Από την άλλη, η Σόφια είχε μια διαφορετική άποψη επί του θέματος. Ενώ αποδεχόταν την ανάγκη διευθέτησής του, δεν του έδινε την τόσο βαρύνουσα σημασία που του απέδιδε η Αθήνα. Ίσα-ίσα θεωρούσε ότι το ζήτημα των αποζημιώσεων μπορούσε να αποτελέσει μέρος μιας συνολικής διαπραγμάτευσης των διμερών προβλημάτων, αντί να αποτελεί προϋπόθεση για την εκκίνηση των συνομιλιών. Ισχυριζόταν ότι επιθυμεί μια λύση η οποία να αποδέχεται τις δικές της ευαισθησίες και παράλληλα να βάζει τις βάσεις για μια προσέγγιση σε άλλους τομείς, όπως το εμπόριο και η τεχνολογική συνεργασία. Στις αρχές του 1960 ο Βούλγαρος επιτετραμμένος Λάμπεφ θα δώσει μια συνέντευξη σε αθηναϊκές εφημερίδες. Εκεί θα υποστηρίξει τα εξής:

«[...] η άποψή μας στο ζήτημα αυτό (των επανορθώσεων) είναι γνωστή. Ο Τόντορ Ζίφκωφ είπε καθαρά ότι για τη λύση των εκκρεμών οικονομικών ζητημάτων μεταξύ των δύο χωρών, και του ζητήματος των επανορθώσεων, υπάρχει μόνο ένας λογικός και ρεαλιστικός δρόμος, να καθίσουμε γύρω από ένα τραπέζι, να εξετάσουμε τα ζητήματα αυτά, και να συνεννοηθούμε αφού πάρουμε υπόψη τα συμφέροντα των δύο χωρών [...].⁸⁹

Παράλληλα, η Σόφια ζητούσε στις αρχές του 1956 την άμεση έναρξη

⁸⁸ Λυκούργος Κουρκουβέλας, «Η αντισταυροφορική εξωτερική πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή και ο Ψυχρός Πόλεμος (1955-1963)», στο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, επιμ. Κ. Σβολόπουλου-Κ. Μπότσιου-Ε. Χατζηβασιλείου, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, 2008), 78-79. Η υπογράμμιση στο αρχικό κείμενο.

⁸⁹ Συνέντευξη του επιτετραμμένου της βουλγαρικής πλευράς, Λάμπεφ, σε αθηναϊκές εφημερίδες. ΑΣΚΙ, Αρχείο «Φωνή της Αλήθειας», κ. 359, Φ², 26/1/1960.

διαπραγματεύσεων με κεντρικό στόχο την ανταλλαγή πρεσβευτών. Σε όλο αυτό το φάσμα των βουλγαρικών πρωτοβουλιών, η επίσημη ελληνική πλευρά έθετε τρία προαπαιτούμενα: α) το ζήτημα των επανορθώσεων, β) τον σεβασμό της εδαφικής ακεραιότητας της ελληνικής επικράτειας και του κοινωνικού καθεστώτος της⁹⁰ και γ) το θέμα της επιστροφής στην Ελλάδα παιδιών που διέμεναν στη ΛΔ Βουλγαρίας (αλλά μόνο για παιδιά που οι γονείς τους είχαν παραμείνει στην Ελλάδα).⁹¹

Οι μηχανισμοί της Σόφιας δεν φαίνεται να αποδέχονται τους ελληνικούς ισχυρισμούς για συνεχιζόμενη βουλγαρική επιβουλή έναντι ελληνικών εδαφών, ούτε ότι αρνούνται να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους προς την Ελλάδα, όπως είναι το ζήτημα των επανορθώσεων. Αντίθετα, η Σόφια επιρρίπτει το σύνολο της ευθύνης στην Αθήνα, την οποία κατηγορούν για εχθρότητα έναντι των σοσιαλιστικών κρατών της Βαλκανικής⁹² και για επιθετική προπαγάνδα έναντι της Σόφιας μέσα από τις λογικές τού «από βορράν κινδύνου». Η βουλγαρική ιστοριογραφία της σοσιαλιστικής περιόδου είχε εστιάσει ειδικά στο ελληνικό αμυντικό δόγμα τού «από βορράν κινδύνου» ως μια «περιφερειακή εκδοχή του Ψυχρού Πολέμου». Ως αιτία για αυτή την πρακτική οι ιθύνοντες της Σόφιας αναφέρουν την όλο και μεγαλύτερη προσχώρηση της Ελλάδας στους μηχανισμούς της Δύσης και τις λογικές του Ψυχρού Πολέμου. Το σχήμα εμπλουτίζεται με τη θεώρηση της εξάρτη-

⁹⁰ Εδώ υπάρχει αναφορά σε ένα ακανθώδες ζήτημα των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων: την εκπαίδευση Ελλήνων προσφύγων του ΔΣΕ σε βουλγαρικά στρατόπεδα. Τέτοιες ειδήσεις δημοσιεύονταν συχνά στον ελληνικό Τύπο, αναγκάζοντας τη Σόφια να προβεί σε επίσημη διάψευση: «Το βουλγαρικό πρακτορείο ειδήσεων μετέδωσε ότι “καμμία διάσκεψις δεν συνήλθε στη Σόφια, με σκοπό τη δημιουργία ενόπλων αποσπασμάτων εκ μέρους ελλήνων προσφύγων που διαμένουν στη Βουλγαρία”. Με την ανακοίνωσιν του αυτή, το βουλγαρικό πρακτορείο διέψευσε κακόβουλη είδησιν η οποία εδημοσιεύθη σε ελληνική εφημερίδα. “Το κακόβουλον της ειδήσεως”, προσθέτει το βουλγαρικό πρακτορείο, “γίνεται ιδιαίτερος έκδηλο την στιγμή που η ΛΔ Βουλγαρίας διετύπωσε εκ νέου προτάσεις για την βελτίωσιν των σχέσεών της με την Ελλάδα” [...]. Βλ. «Η Βουλγαρία διαψεύδει κακόβουλη είδησιν περί συγκροτήσεως ομάδων από έλληνες πρόσφυγες», *Αυγή*, 10-1-1956, 6.

⁹¹ Αυτός ήταν ένας από τους όρους που είχε θέσει στη βουλγαρική πλευρά ο Αλέξανδρος Παπάγος στις διαπραγματεύσεις του 1953-54. Βλ. «Ο κ. Παπάγος ετόνισε ότι το Βαλκανικό Σύμφωνο θα προσαρτηθή στο ΝΑΤΟ. Επαναλαμβάνει τους γνωστούς όρους για τις σχέσεις Ελλάδα-Βουλγαρίας», *Αυγή*, 30-1-1954, 4.

⁹² Πλουμίδης, «Ήταν ο εθνικισμός», 3-5.

σης⁹³ των οικονομικών και πολιτικών κύκλων της Αθήνας από την Ουάσιγκτον, γεγονός που έχει προσδέσει τη χώρα στους «επιθετικούς κύκλους» των ΗΠΑ και την έχει μετατρέψει σε παράγοντα αποσταθεροποίησης στα Βαλκάνια.

Όσο το διεθνές κλίμα περνούσε σε πιο σταθερές γραμμές, τόσο οι δύο πλευρές αντιλαμβάνονταν την ανάγκη μιας χρυσής τομής, ώστε να καθησυχάζονται οι φόβοι και των δύο. Από τη μία, η Ελλάδα δίσταζε να προχωρήσει σε ανάπτυξη της τεχνικής και οικονομικής συνεργασίας που επιζητούσε η Σόφια, γιατί φοβόταν ότι τελικά η Βουλγαρία θα απέφευγε να την ικανοποιήσει στο ζήτημα των επανορθώσεων. Από την άλλη, η Σόφια δεν προχωρούσε στη διευθέτηση των αποζημιώσεων, επειδή υποψιαζόταν ότι σε περίπτωση εξεύρεσης λύσης η Ελλάδα δεν θα θελήσει την ανάπτυξη οικονομικής συνεργασίας.⁹⁴

Η υπέρβαση της διαμάχης (1963-1964)

Ως το 1963 οι διμερείς διαπραγματεύσεις «ναρκοθετούνταν» από το ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων (αποτυχημένες προσπάθειες του 1960 και 1961). Η σύνδεση της Ελλάδας με την Κοινή Αγορά (1961-62) δημιούργησε στο επιτελείο του Κ. Καραμανλή και του Ε. Αβέρωφ την πεποίθηση ότι η χώρα είναι πλέον πιο στενά συνδεδεμένη με τη Δύση και επομένως απομακρύνεται ο κίνδυνος μιας εμπορικής εξάρτησης από τη Μόσχα λόγω των αναβαθμισμένων ανταλλαγών με τον ανατολικό συνασπισμό στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Έτσι, με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση απέναντι σε αυτά τα ζητήματα, η ελληνική πλευρά πρότεινε την ιδέα μιας «λύσης-πακέτου»⁹⁵ μιας συνολικής δηλαδή συζήτησης για όλα τα ανοιχτά ζητήματα, ώστε να μην αφήνει περιθώριο για υποψίες σε καμιά πλευρά για τις προθέσεις της άλλης. Την ιδέα αυτή θα την ασπαστεί τελικά και η ίδια η Σόφια την περίοδο

⁹³ Γιάννης Σακκάς, *Η Ελλάδα, το Κυπριακό και ο Αραβικός κόσμος (1947-1974): διπλωματία και στρατηγική στη Μεσόγειο την εποχή του Ψυχρού Πολέμου* (Αθήνα: Πατάκης, 2012), 16-20.

⁹⁴ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 252.

⁹⁵ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 429.

της υπηρεσιακής κυβέρνησης Πιπινέλη (καλοκαίρι 1963).⁹⁶ Οι συζητήσεις αυτές διακόπηκαν λόγω των επαναλαμβανόμενων εκλογών. Παρόλα αυτά, το ζήτημα των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων ήταν παρόν στις προεκλογικές συζητήσεις, ιδίως στον λόγο της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά), η οποία τασσόταν αναφανδόν υπέρ της αναβάθμισης της διμερούς σχέσης.

Οι εκλογικές αναμετρήσεις του Νοεμβρίου του 1963 και του Φεβρουαρίου του 1964 ανέδειξαν την Ένωση Κέντρου σε κυβέρνηση της χώρας.⁹⁷ Η κεντρική κυβέρνηση ανέρχεται στην εξουσία σε μια εποχή που το κύμα της ύφεσης των διεθνών σχέσεων φαίνεται να επικρατεί, λίγο καιρό μετά την κρίση των πυραύλων της Κούβας.⁹⁸ Η *détente* εγκαινιάζει μία εποχή που ευνοεί τις επιλύσεις των διμερών διαφορών μεταξύ των μικρότερων κρατών των δύο συνασπισμών. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, αρχηγός της Ενώσεως Κέντρου, υπήρξε σφόδρα δυτικόφιλος.⁹⁹ Τόσο ο ίδιος όσο και η Ένωση Κέντρου ως κόμμα συμερίζονταν τις κυρίαρχες θεωρήσεις του μεταπολεμικού κράτους για τον «από βορράν κίνδυνο», τον προερχόμενο κυρίως από τη Βουλγαρία.¹⁰⁰ Πέρα από αυτό, ο ίδιος ο Γεώργιος Παπανδρέου την περίοδο της «πρώτης ύφεσης» (1959-1960) φαινόταν να συγκλίνει με τις απόψεις της ΕΡΕ όσον αφορά τα ζητήματα της ύφεσης, της συνεργασίας με τον ανατολικό συνασπισμό και την αταλάντευτη θέση της Ελλάδας στη Δύση:

«Η Ελλάς δεν ευρίσκεται εις την ανάγκην ακροβασίας μεταξύ

⁹⁶ Evantis Hatzivassiliou, “Negotiating with the enemy: the Normalization of Greek-Bulgarian Relations (1960-1964),” *Southeast European and Black Sea Studies* 4 (2004): 138-159.

⁹⁷ Όθων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη δικτατορία (1963-1967)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), τ. ΙΣΤ', 208-215.

⁹⁸ Αντρέ Φονταίν, *Η Ιστορία της Ύφεσης (1962-1981): Ένα μονό κρεβάτι για δύο όνειρα* (Αθήνα: Εστία, 1984), 15.

⁹⁹ Αυτό διαφαίνεται και στις προγραμματικές δηλώσεις της πρώτης κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου (1963). Στις 20 Δεκεμβρίου 1963 ο Παπανδρέου θα επαναλάβει την απόλυτη πίστη του στον δυτικό προσανατολισμό της χώρας: «Η Ιστορία και η Γεωγραφία τοποθετούν την Ελλάδα εις τον Ελεύθερον Κόσμον». *ΕΦΣΒ*, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 20^{ης} Δεκεμβρίου 1963, 11-22.

¹⁰⁰ Σωτήρης Ριζάς, *Τα Βαλκάνια και η Ελλάδα σε μετάβαση, από τον Ψυχρό Πόλεμο στην Ύφεση (1960-1974)* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2006), 129.

Ανατολής και Δύσης. Τελούσα υπό την απειλήν του Κομμουνιστικού Πανσλαβισμού, όπως την προσδιορίζει η γεωγραφία και η ιστορία, ευρίσκει την θέσιν της εις την αμυντικήν συμμαχίαν του Ελεύθερου Κόσμου». ¹⁰¹

Ιδίως η έμφαση στη γεωγραφία και την ιστορική μνήμη είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν εξίσου τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και τον Γεώργιο Παπανδρέου. ¹⁰² Όταν τελικά ο Γεώργιος Παπανδρέου έγινε πρωθυπουργός, δεν άλλαξε τον πυρήνα της σκέψης του απέναντι στον ανατολικό συνασπισμό. Στις προγραμματικές του δηλώσεις (Μάρτιος 1964), διεκήρυξε ότι σκόπευε να είναι «σύμμαχος με τη Δύση» και «φίλος με την Ανατολή». ¹⁰³ Κινητήριοις μοχλός της σκέψης του παρέμενε η έκδηλη καχυποψία απέναντι στις προθέσεις του Ανατολικού Συνασπισμού. Πάντως, η σύνδεση της Ελλάδας με την Κοινή Αγορά και οι απαρχές της Ύφεσης επιτρέπουν μεγαλύτερη ευελιξία στις εξωτερικές υποθέσεις.

Από την αρχή της θητείας της, η εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου κινήθηκε πάνω σε δύο πρωταρχικούς άξονες: πρώτον, να συνεχίσει τις ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις από το σημείο που σταμάτησαν τον Σεπτέμβριο 1963 επί κυβερνήσεως Πιπινέλη λόγω της προκήρυξης των εκλογών του Νοεμβρίου ¹⁰⁴ και δεύτερον, να αντιμετωπίσει το Κυπριακό, το οποίο από τα τέλη του προηγούμενου έτους είχε περάσει στη «θερμή» του φάση λόγω της έναρξης των κοινοτικών συγκρούσεων. Η ενέργεια του προέδρου Μακαρίου να υποβάλει στον Τουρκοκύπριο αντιπρόεδρο Κιουτσούκ το υπόμνημα των δεκατριών σημείων για την αναθεώρηση του κυπριακού Συντάγματος, ¹⁰⁵ βάσει των συμφωνιών του 1959-1960, συμβολίζει το τέλος της ειρηνικής συνύπαρξης των δύο κοινοτήτων και την αρχή των συγκρούσεων της περιόδου 1963-64. Το μεγάλο βάρος έπεσε στο Κυπριακό, καθώς η κυβέρνηση του Κέντρου επιθυμούσε να συνδέσει τη θητεία της με μια μεγάλη εθνική επιτυχία στα πρότυπα της Ένωσης, η οποία θα τους εξα-

¹⁰¹ *ΕΦΣΒ*, Συνεδρίαση 27^{ης} Νοεμβρίου 1959, 103.

¹⁰² Ριζάς, *Η Ελλάδα*, 251-6.

¹⁰³ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα*, 428.

¹⁰⁴ «Η Ελλάς και τα Βαλκάνια», *Ελευθερία*, 28-8-1963.

¹⁰⁵ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Τα 13 σημεία», στο *1960-2010: Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας*, επιμ. Πέτρου Παπαπολυβίου (Λευκωσία: 2010), τ. 1, 118.

σφάλιζε την πολιτική ηγεμονία.¹⁰⁶ Παρόλα αυτά, οι δύο στόχοι αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους, καθώς και οι δύο αφορούσαν τις θεωρήσεις της χώρας για τις σχέσεις της με τους δύο συνασπισμούς του Ψυχρού Πολέμου. Όσο η κρίση στην Κύπρο βάθαινε, τόσο η επιθυμία της κεντρώας κυβέρνησης για εντατικοποίηση των διαπραγματεύσεων με τη Βουλγαρία αυξανόταν.

Το έδαφος είχε προετοιμαστεί από τη συμφωνία που συνήψαν οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και η ΛΔ Βουλγαρίας το καλοκαίρι του 1963.¹⁰⁷ Η συμφωνία εκείνη ρύθμιζε τις ανοιχτές οικονομικές εκκρεμότητες μεταξύ των δύο χωρών για περιουσίες που είχαν δεσμευτεί ή καταστραφεί την περίοδο του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η κίνηση αυτή είχε προκαλέσει εκνευρισμό στην τότε ελληνική κυβέρνηση του Παναγιώτη Πιπινέλη, καθώς θεώρησε ότι η αμερικανική κυβέρνηση προχώρησε σε αυτή την κίνηση χωρίς να λάβει υπόψη τις ελληνικές ευαισθησίες πάνω στο θέμα.¹⁰⁸ Το μήνυμα που απέρρευε είναι ότι, εφόσον η ηγέτιδα δύναμη του δυτικού κόσμου προέβη σε μια τέτοια ενέργεια, η Ελλάδα δεν θα μπορούσε για καιρό ακόμη να επιμένει μέχρις ότου ικανοποιηθεί το σύνολο των προαπαιτούμενων που έθετε στον βουλγαρικό παράγοντα. Την ίδια περίοδο, οι τρεις μεγάλες πυρηνικές δυνάμεις του Ψυχρού Πολέμου (ΗΠΑ, ΕΣΣΔ και Μεγάλη Βρετανία) προέβησαν σε μια συμφωνία, η οποία περιόριζε τις πυρηνικές δοκιμές (Limited Test Ban Treaty, Αύγουστος 1963). Το γεγονός αποτελούσε σημαντικό σημείο-καμπή της διεθνούς συνύπαρξης, ιδίως εάν σκεφτούμε ότι έλαβε χώρα λίγους μήνες μετά την κρίση της Κούβας (φθινόπωρο 1962). Όπως έχει καταγράψει επιτυχώς ο Λυκούργος Κουρκουβέλας, η επίτευξη της Συμφωνίας συμβόλιζε την «οριστική χρεοκοπία της ψυχροπολεμικής πολιτικής των ΗΠΑ και το θρίαμβό της ύφεσης όπως την είχε

¹⁰⁶ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Κυπριακό, καλοκαίρι 1964: εσωτερικές όψεις των εθνικών θεμάτων», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμ. Α. Ρήγου-Σ. Σεφεριάδη-Ε. Χατζηβασιλείου, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (Αθήνα: Καστανιώτη, 2008), 321-323.

¹⁰⁷ «Έντονος δραστηριότητας Αμερικής και του ΟΗΕ εις την Βαλκανικήν», *Ελευθερία*, 4-7-1963.

¹⁰⁸ «Ασύνηθες μήνυμα του προέδρου Κέννεντυ προς την Βουλγαρίαν», *Ελευθερία*, 5-7-1963, 7.

προτάξει η πολιτική της ΕΣΣΔ». ¹⁰⁹ Συμπληρωματικά, μέσα στον Μάρτιο του 1964 η βουλγαρική κυβέρνηση του Τόντορ Ζίφκοφ ανέλαβε μια λεγόμενη κίνηση καλής θέλησης: ανακοίνωσε μία περικοπή των πολεμικών δαπανών για το έτος 1964 περίπου κατά 10%. ¹¹⁰ Μια τέτοια απόφαση ασφαλώς λήφθηκε ως μια προσπάθεια δημιουργίας ενός καλού κλίματος.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η νέα φάση των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στην Ελληνική Δημοκρατία και τη ΛΔ της Βουλγαρίας ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1964 στη Σόφια με επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας τον Παύλο Οικονόμου-Γκούρα, έναν έμπειρο διπλωμάτη. Την έναρξη των διαπραγματεύσεων ανήγγειλε ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, Σταύρος Κωστόπουλος, ενώ ακολούθησε και η έκδοση ενός κοινού ανακοινωθέντος:

«Κατόπιν συνεννοήσεων διά της διπλωματικής οδού αι κυβερνήσεις της Ελλάδος και της Λ.Δ Βουλγαρίας απεφάσισαν να επαναλάβουν εν Σόφια την 20^{ήν} Απριλίου 1964 τας διαπραγματεύσεις επί των εκκρεμών μεταξύ των δύο χωρών ζητημάτων. Η υπογραφή της συμφωνίας θα λάβη χώραν εν Αθήναις». ¹¹¹

Οι προθέσεις και των δύο πλευρών συνέκλιναν σε μια «λύση-πακέτο». Το μεγάλο αγκάθι εξακολουθούσε να είναι οι πολεμικές επανορθώσεις. Στις διαπραγματεύσεις του 1964 η βουλγαρική αντιπροσωπεία πρότεινε την καταβολή ενός μέρους των οφειλών, περίπου επτά εκατομμυρίων δολαρίων. ¹¹² Σε δεύτερο επίπεδο οι Βούλγαροι αντιπρόσωποι αντιπρότειναν τον συμψηφισμό των πολεμικών τους υποχρεώσεων με διοικητικά έργα των βουλγαρικών αρχών κατοχής την περίοδο 1941-44. Είναι προφανές ότι η βουλγαρική πλευρά προχώρησε σε αυτή την πρόταση βασισμένη πάνω στην έντονη πίεση που ασκούσε στην ελληνική αντιπροσωπεία η κλιμάκωση της κυπριακής κρίσης από τον Μάιο του 1964.

¹⁰⁹ Λυκούργος Κουρκουβέλας, *Η Ελλάδα και το ζήτημα των πυρηνικών όπλων (1957-63)*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής (Αθήνα: Πατάκη, 2011), 227.

¹¹⁰ «Η Βουλγαρική κυβέρνηση μειώνει κατά 10% τας στρατιωτικές της δαπάνας διά το 1964», *Μακεδονία*, 25-3-1964, 7.

¹¹¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο «Φωνή της Αλήθειας», κ. 359, Φ², 25-3-1964.

¹¹² Τούντα-Φεργάδη, ό.π., 206-7.

Τα δυσμενή δεδομένα φάνηκαν να ξεπερνιούνται από δύο καθοριστικούς παράγοντες. Φαίνεται ότι σε αυτή τη συγκυρία η πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης ευνοεί μια συνεννόηση μεταξύ των δύο άσπονδων γειτόνων της Βαλκανικής. Μία παρέμβαση της Μόσχας σε αυτό το επίπεδο κρίνεται ως βαρύνουσα για την πολιτική της Σόφιας, εφόσον γνωρίζουμε την αυξημένη επιρροή που ασκούσε η Σοβιετική Ένωση στη Βουλγαρία σε όλη την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που έχει καταγράψει η Αρετή Τούντα-Φεργάδη για την πολιτική της Σόφιας, ότι δηλαδή «(η Βουλγαρία) παραμένει πιστή εις την Μόσχαν, είναι η πρώτη, η οποία ηκολούθησεν τον Κρούτσεφ εις τον Αποσταλινισμόν και είναι βέβαιον ότι επηρεάζεται από την Μόσχαν περισσότερο και από το Βουκουρέστι και από το Βελιγράδι και από τα Τίρανα».¹¹³

Η ελληνική πλευρά, επίσης, δεν κράτησε αδιάλλακτη στάση στο θέμα των επανορθώσεων αντιλαμβανόμενη τόσο την κρισιμότητα των στιγμών, όσο και τα μηδαμινά ενδεχόμενα να ικανοποιηθεί πλήρως σε αυτό το ζήτημα. Η εμπειρία των διαπραγματεύσεων την περίοδο 1953-64 είχε καταστήσει σαφές ότι οι βουλγαρικές προτάσεις δεν επρόκειτο ποτέ να φτάσουν στην αποπληρωμή του συνόλου της οφειλής. Ήδη από τον Μάιο 1964 η ελληνική κυβέρνηση είχε «κατεβάσει» το όριο της διεκδίκησης στα τριάντα τρία εκατομμύρια (από τα συνολικά σαράντα πέντε).¹¹⁴ Δεδομένου αυτού, η ελληνική αντιπροσωπεία δεν μπορούσε να υπονομεύσει τις διαπραγματεύσεις βάζοντας ως κόκκινη γραμμή μια τέτοια αξίωση, ιδίως τη στιγμή που οι εξελίξεις στο καυτό μέτωπο των ελληνοτουρκικών σχέσεων πίεζαν και το φάσμα της αποτυχίας στους δύο βασικούς άξονες της εξωτερικής πολιτικής ήταν κάτι παραπάνω από ορατό. Η ένταση της κυπριακής κρίσης μεταφέρθηκε και στον ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης: το διάστημα Ιουνίου-Ιουλίου 1964 η τουρκική κυβέρνηση προχώρησε σε εκτοπίσεις και απελάσεις εκπροσώπων του ρωμείου στοιχείου της Πόλης.¹¹⁵

Με αυτά τα δεδομένα, η ελληνική αντιπροσωπεία στη Σόφια έλαβε

¹¹³ Τούντα-Φεργάδη, ό.π., 206.

¹¹⁴ Ριζάς, *Τα Βαλκάνια*, 123.

¹¹⁵ Συγκεκριμένα, η Τουρκική Δημοκρατία λόγω του Κυπριακού θα προχωρήσει σε καταγγελία της ελληνοτουρκικής συμφωνίας του 1930 περί Εγκατάστασης και σε απέλαση 12.592 ελληνορθόδοξων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), Τόμος ΙΣΤ', 513.

το πράσινο φως από την κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου να προχωρήσει στην ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων. Η τελική φάση των διαπραγματεύσεων ολοκληρώθηκε στα τέλη Ιουνίου. Συγκεκριμένα, στις 28 Ιουνίου 1964¹¹⁶ οι εξελίξεις θα οδηγήσουν στην πολυπόθητη λύση-πακέτο που επιζητούσε η ελληνική πλευρά. Ο Έλληνας διαπραγματευτής, ο πρέσβης Παύλος Οικονόμου-Γκούρας, και ο Βούλγαρος αναπληρωτής υπουργός Εξωτερικών, Ιβάν Ποπόφ, συνέγραψαν συνολικά δώδεκα συμφωνίες, οι οποίες αφορούσαν τα ζητήματα των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων, τον τουρισμό, τις μεταφορές και επικοινωνίες, τις μορφωτικές επαφές. Πιο συγκεκριμένα, τα κείμενα των συμφωνιών αναφέρονται στα εξής ζητήματα:

«[...] 1. Συμφωνία περί διακανονισμού των εκκρεμών οικονομικών ζητημάτων και ανάπτυξης της οικονομικής συνεργασίας και τα συνημμένα υπ' αριθμόν 1 και 2 πρωτόκολλα. 2. Συμφωνία περί συνεργασίας για την χρησιμοποίηση των υδάτων των ποταμών που διασχίζουν τις δύο χώρες. 3. Μακροπρόθεσμη εμπορική συμφωνία και συμφωνία πληρωμών. 4. Συμφωνία ναυσιπλοΐας. 5. Συμφωνία περί βελτιώσεως των σιδηροδρομικών μεταφορών. 6. Συμφωνία περί τριατατικών επικοινωνιών. 7. Συμφωνία περί οδικών μεταφορών, εμπορευμάτων και επιβατών. 8. Συμφωνία περί αποκαταστάσεως απ' ευθείας αεροπορικής γραμμής Αθηνών-Σόφιας. 9. Συμφωνία περί τακτικών εμπορικών αεροπορικών γραμμών. 10. Συμφωνία περί αμοιβαίων τελωνειακών διευκολύνσεων. 11. Συμφωνία περί συνεργασίας στον τομέα του τουρισμού. 12. Πρόγραμμα επιστημονική και μορφωτικής συνεργασίας [...]».¹¹⁷

Η τελική υπογραφή των συμφωνιών έγινε σε ανώτατο επίπεδο στην Αθήνα (9 Ιουλίου) από τους υπουργούς Εξωτερικών των δύο χωρών, Σταύρο Κωστόπουλο και Ιβάν Μπάσεφ.¹¹⁸ Επιλύθηκαν τα ζητήματα που αφορούσαν τη χρήση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης από τη Λαϊ-

¹¹⁶ «Η ελληνοβουλγαρική, αναμφισβήτητος επιτυχία της κυβέρνησης», *Ελευθερία*, 30-6-1964.

¹¹⁷ «Τα κείμενα των υπογραφεισών χθες συμφωνιών Ελλάδος-Βουλγαρίας», *Ελευθερία*, 10-7-1964, 7.

¹¹⁸ «Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία υπεγράφη», *Ελευθερία*, 10-7-1964.

κή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, καθώς και την αποκατάσταση των αεροδρομικών και σιδηροδρομικών επαφών μεταξύ των δύο πλευρών. Η πιο κρίσιμη συμφωνία αφορούσε την τελική επίλυση του ζητήματος των πολεμικών επανορθώσεων. Στα επτά εκατομμύρια (αρχική βουλγαρική πρόταση) προστέθηκαν και άλλα δεκαπέντε εκατομμύρια δολάρια, τα οποία θα λάμβαναν τη μορφή ετήσιων ποσοτήτων νερού για αρδευτικούς λόγους.¹¹⁹ Ως άμεση συνέπεια της θετικής αυτής κατάληξης, οι σχέσεις μεταξύ των δύο γειτόνων αναβαθμίστηκαν σε επίπεδο πρεσβευτών,¹²⁰ ενώ θα ακολουθήσει πρόταση του Βούλγαρου ηγέτη, Τοντόρ Ζίφκοφ, προς τον Γ. Παπανδρέου να επισκεφθεί επίσημα τη Σόφια.¹²¹

Το επόμενο μεγάλο βήμα θα λάβει χώρα τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς κατά τη διάρκεια επίσημου ταξιδιού του υπουργού Εξωτερικών, Κωστόπουλου, στη Βουλγαρία. Εκεί, οι δύο πλευρές θα προχωρήσουν στην έκδοση ενός κοινού ανακοινωθέντος, στο οποίο θα εκφράσουν τη δέσμευσή τους για αποχή από οποιαδήποτε εδαφική διεκδίκηση της μίας προς την άλλη πλευρά.¹²² Προ της επίσκεψης Κωστόπουλου στη Σόφια, η ελληνική πλευρά είχε καθησυχάσει την αμερικανική ότι δεν επρόκειτο να τεθεί θέμα υπογραφής συμφώνου μη επίθεσης ή ελληνικής συναίνεσης σε σχέδιο «απύραυλης Βαλκανικής».¹²³ Η ρητή αυτή διαβεβαίωση της Αθήνας δήλωνε παράλληλα και τα όρια που η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε να βάλει εκείνη την εποχή στην ελληνοβουλγαρική προσέγγιση. Παρόλα αυτά, η δέσμευση της Σόφιας ότι δεν θα εγείρει θέμα εδαφικής διεκδίκησης έναντι της ελληνικής επικράτειας¹²⁴ αποτελούσε το στοιχείο που επέτρεπε και στις δύο πλευρές να εγκαινιάσουν μια περίοδο διμερούς συνεργασίας στους τομείς των εμπορικών συναλλαγών, των μορφωτικών επαφών και αλλού.

Το συνολικό κείμενο των συμφωνιών αποτελούσε τη μεγαλύτερη ίσως επιτυχία στην εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου.¹²⁵ Το πε-

¹¹⁹ Γιάννης Βαληνάκης, *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική* (Αθήνα: Σιδέρης, 2005), 107.

¹²⁰ Κατσάρας, «Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία».

¹²¹ «Επιστολή του Ζίφκοφ προς τον κ. Παπανδρέου», *Ελευθερία*, 11-7-1964.

¹²² «Ελληνοβουλγαρικών ανακοινωθέν τονίζει: ουδεμία εις το διηνεκές εδαφική διεκδίκησης», *Ελευθερία*, 30-9-1964.

¹²³ Ριζάς, *Τα Βαλκάνια*, 130-131.

¹²⁴ «Εγκάρδιος η συνολμία Ζίφκοφ-Κωστόπουλου», *Μακεδονία*, 26-9-1964.

¹²⁵ Hatzivassiliou, "Negotiating with the enemy," 138-159.

ριεχόμενο των συμφωνιών δεν είχε έντονο το πολιτικό πρόσημο, εφόσον τα ζητήματα που επιθυμούσε να επιλύσει ήταν κυρίως οικονομικής υφής. Άλλωστε, την ελληνοβουλγαρική συμφωνία του 1964 δεν ακολούθησε μια ριζική αναθεώρηση των σχέσεων με τον ανατολικό συνασπισμό.¹²⁶ Κι όμως, η σημασία της έγκειται στην ένταξη της Βαλκανικής Χερσονήσου μέσα στο διεθνές περιβάλλον της σταδιακής αποκλιμάκωσης και ύφεσης (μετά το 1962), καθώς και στην ιστορική σημασία στο στενό διμερές πλαίσιο Ελλάδας–Βουλγαρίας. Οι δύο χώρες για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία τους προχώρησαν στον καθορισμό ενός πλέγματος σχέσεων το οποίο να βασίζεται στη διμερή εμπιστοσύνη επιλύοντας τα βασικότερα προβλήματα που δηλητηρίαζαν τη διμερή επαφή από το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και μετά.

Συμπεράσματα

Οι ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις της περιόδου 1953-1964 είναι ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα επίλυσης διαφορών μεταξύ δύο μελών αντίπαλων συνασπισμών. Για αυτό τον λόγο παρουσιάζουν κινητικότητα ανάλογη με το επίπεδο συνύπαρξης των «δύο κόσμων». Κάτω από αυτό το πρίσμα, το «ανατολικό άνοιγμα» του 1953-1954 είναι μια συγκρατημένη προσπάθεια της Ελλάδας να αναπτύξει πολυμερή διπλωματία, δίχως να αμφισβητηθεί η στρατηγική κατεύθυνση της χώρας προς τη Δύση. Λόγω αυτού του υπόβαθρου, οι στόχοι και των δύο πλευρών από τις διαπραγματεύσεις του 1953-54 δεν μπορούσαν να είναι μαξιμαλιστικοί. Αυτό φάνηκε στην εμπορική συμφωνία του Δεκεμβρίου 1953 όσο και στη συνέχεια με τη δυσαρμονία απόψεων πάνω στο ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων. Ακόμη κι έτσι, όμως, το αποτέλεσμα του 1954 οδήγησε στην αποκατάσταση της διμερούς επαφής έστω και σε επίπεδο επιτετραμμένων. Η δημιουργία ενός διαύλου επικοινωνίας ήταν αποτέλεσμα μιας ρεαλιστικής πολιτικής, η οποία αναγνώριζε την ανάγκη έστω μιας υποτυπώδους επικοινωνίας, η οποία να απενεργοποιεί πιθανές εστίες ανάφλεξης.

Η τελική επίλυση της ελληνοβουλγαρικής διαμάχης το καλοκαίρι του 1964 εκτιμάται ότι δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί δίχως τη σύμφωνη γνώμη των ηγέτιδων δυνάμεων των δύο συνασπισμών (ΗΠΑ

¹²⁶ Ριζάς, *Η Ελλάδα*, 180.

και ΕΣΣΔ). Είναι, όμως, αλήθεια, επίσης, ότι η λύση που δόθηκε στο ελληνοβουλγαρικό πρόβλημα δεν προήλθε από παρθενογένεση, αλλά μέσα από σταθερά βήματα, τα οποία είχαν πραγματοποιηθεί από την εποχή της τελευταίας περιόδου της ΕΡΕ. Η πρόκριση μιας λύσης—πακέτου ήταν μια επιλογή του Ευάγγελου Αβέρωφ (υπουργός Εξωτερικών), την οποία είχε αποδεχτεί ευμενώς και η άλλη πλευρά. Η υλοποίησή της τελικά έγινε από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου σε μια εποχή που οι συνθήκες για ένα τέτοιο εγχείρημα είχαν ωριμάσει αρκετά, εφόσον το διεθνές κλίμα της αρχής της détente ευνοούσε τις διευθετήσεις μεταξύ των περιφερειακών κρατών των δύο συνασπισμών. Η ισχυρή επιδοκιμασία της συμφωνίας του 1964 από την αντιπολίτευση καταδεικνύει περίτρανα ότι οι συνθήκες είχαν ωριμάσει αρκετά για ένα τέτοιο διπλωματικό εγχείρημα.¹²⁷

¹²⁷ Τούντα-Φεργάδη, ό.π., 206-208.

Θωμάς Μπαρδάκης

ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ
ΕΒΡΑΪΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:
ΔΡΑΣΕΙΣ, ΝΟΗΜΑΤΑ, ΣΗΜΑΣΙΕΣ

Εισαγωγή

Η έννοια της μνήμης βρίσκεται τα τελευταία χρόνια στο επίκεντρο έντονου προβληματισμού μέσω εορτασμών, επετείων, αναμνηστήριων τελετών, ανέγερση μνημείων και αγαλμάτων, ίδρυση μουσείων. Συγκεκριμένα, ο Γάλλος ιστορικός Pierre Nora υποστηρίζει ότι «υπάρχουν σήμερα ‘τόποι’ της μνήμης, τόποι δηλαδή στους οποίους κατάφεύγει και αποκρυσταλλώνεται η μνήμη, όπως τα μουσεία, επειδή δεν υπάρχουν πια ζωντανά ‘περιβάλλοντα’ μνήμης».¹ Το μουσείο ως κείμενο αφηγείται την ιστορία, τη ζωή και τη δράση μιας κοινωνίας στον τόπο και το χρόνο.

Η μνήμη είναι μια ενεργή διαδικασία, καθώς επιλέγει το συμβάν που θα διατηρηθεί και η επιλεκτική μνημόνευση του παρελθόντος αποτελεί το μέσο για τη συγκρότηση της συλλογικότητας.² Η αναγκαιότητα της μνήμης μάς οδηγεί στη δημιουργία μνημονικών τόπων, όπως είναι τα μουσεία. Η έννοια της μνήμης γενικά και ειδικά στο χώρο του μουσείου είναι ο βασικός προβληματισμός που διατρέχει την παρούσα εργασία με πεδίο έρευνας το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Στη μελέτη της μνήμης μάς ενδιαφέρει το περιεχόμενο, η διαδικασία διατήρησης και μεταβίβασης καθώς και η λειτουργία και η σημασία της σ’ ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο. Στη μελέτη του μουσείου ως μνημονικού τόπου μας ενδιαφέρει καταρχάς ως προς το τι είδους μνήμη αναπαρίσταται, ποιος τη διαμορφώνει, ποιους αντιπροσωπεύει και, έπειτα, ποια είναι τα όρια και η δυναμική του.

Η παρούσα μελέτη προσεγγίζει τη μνήμη, αλλά και το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης από μια διαφορετική σκοπιά, με σκοπό την πρωτοτυπία στην έρευνα. Έτσι, λοιπόν, το θεωρητικό πλαίσιο που θα αποτελέσει την επιστημονική βάση της εργασίας βασίζεται στις μελέτες των σπουδών μνήμης και στη θεωρία της Σημειωτικής. Στόχος με-

¹ Ανδρομάχη Γκαζή, «Μουσεία και Μνήμη», *Ενημερωτικό Δελτίο* 8 (Δεκέμβριος 2011): 3, διαθέσιμο στο https://icom-greece.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/38/2018/12/Deltio_08.pdf (ανάκτ. 11-4-2017).

² Βασιλική Κράββα, «Να μην ξεχάσω να θυμηθώ: Πολυπολιτισμικές πρακτικές που ξορκίζουν το κακό», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών*, 28 (2010): 21-34.

σα από αυτή τη διεπιστημονική προσέγγιση είναι η παρουσίαση μιας νέας οπτικής στην ανάγνωση ενός αξιοσημείωτου και πολύτιμου σημειωτικού κειμένου, όπως είναι το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Γιατί, όμως, επιλέχθηκε η Σημειωτική ως θεωρητικό πλαίσιο προσέγγισης της μνήμης και του μουσείου;

Αρχικά, σχετικά με το αντικείμενο μελέτης της Σημειωτικής, ο Daniel Chandler³ υποστηρίζει ότι στη Σημειωτική «‘σημεία’ είναι μονάδες σημασίας που παίρνουν τη μορφή λέξεων, εικόνων, ήχων, ενεργειών, ή αντικειμένων. Τέτοια πράγματα δεν έχουν εγγενή σημασία και γίνονται σημεία μόνο όταν τους αποδώσουμε νόημα (σημασία)». Ο γλωσσολόγος Ferdinand de Saussure,⁴ αναφερόμενος στη Σημειωτική, κάνει λόγο για «[...] μια επιστήμη που μελετά τη ζωή των σημείων μέσα στην κοινωνική ζωή. Η επιστήμη αυτή θα αποτελούσε μέρος της Κοινωνικής Ψυχολογίας και κατά συνέπεια της Γενικής Ψυχολογίας. Θα την ονομάσουμε Σημειολογία (*sémiologie*, από την ελληνική λέξη “σημείον”»». Για τον Saussure, βασική μονάδα σημείωσης είναι το σημείο, το οποίο αποτελείται από δύο μέρη, το σημαίνον (*signifier*), τη μορφή που παίρνει το σήμα, και το σημαϊνόμενο, την έννοια που αναπαριστά. Περίπου την ίδια εποχή, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ο Charles Sanders Peirce ανέπτυξε τη δική του θεωρία της σημείωσης στο πλαίσιο μιας φιλοσοφικής προσέγγισης. Ο Peirce,⁵ μεταξύ πολλών ταξινομήσεων, κατηγοριοποίησε τα εικονικά σημεία σε τρεις τύπους. Αρχικά, ξεχωρίζει την *εικόνα* (*icon*), που αφορά στα σημεία των οποίων το σημαίνον έχει μια αναλογική σχέση με αυτό που αντιπροσωπεύει, δηλαδή με το σημείο αναφοράς του. Για παράδειγμα, μία εικόνα, μία φωτογραφία που παρουσιάζει ένα δέντρο, οι πίνακες ζωγραφικής, τα εικονίσματα στις εκκλησίες, είναι εικόνες στο βαθμό που μοιάζουν με ένα δέντρο ή με ό,τι άλλο απεικονίζουν. Έπειτα, είναι ο *ενδείκτης* (*index*), που αφορά στα ση-

³ Daniel Chandler, Σημειωτική για Αρχαρίους (1994), 8, διαθέσιμο στο <http://semiotics.nured.uowm.gr/wp-content/uploads/2013/05/ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ-ΓΙΑ-ΑΡΧΑΡΙΟΥΣ.pdf> (ανάκτ. 25-2-2019).

⁴ Ferdinand de Saussure, *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1979), 45.

⁵ Charles-Sanders Peirce, *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, εκδ. Charles Hartshorne–Paul Weiss–Arthur Burks, τ. 8 (Cambridge: Belknap Press, Harvard University Press, 1931-1966).

μεία που έχουν μία αιτιακή σχέση φυσικής γειτνίασης με αυτό που αντιπροσωπεύουν. Είναι η περίπτωση των λεγόμενων φυσικών σημείων, όπως ο καπνός για τη φωτιά, το σύννεφο για τη βροχή, το ίχνος από τα πατήματα στην άμμο, όταν δείχνουμε με το δάκτυλο. Τέλος, μια τρίτη ξεχωριστή κατηγορία αποτελεί το *σύμβολο* (symbol), που αφορά στα σημεία, τα οποία έχουν μία σχέση κοινωνικής σύμβασης με το σημείο αναφοράς τους. Είναι η περίπτωση συμβόλων, όπως οι σημαίες για τα κράτη, το περιστέρι για την ειρήνη, η ζυγαριά για τη δικαιοσύνη.

Στην προκειμένη περίπτωση, ένα πολύ ισχυρό κοινωνικό σύμβολο είναι το κίτρινο αστέρι που υποχρεώθηκαν να φορέσουν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης τον Φεβρουάριο του 1943. Σύμφωνα με τον Umberto Eco,⁶ «η σημειωτική μελετά κάθε πολιτισμική διαδικασία ως διαδικασία επικοινωνίας». Η Boklund-Λαγοπούλου⁷ αναφέρει ότι «η σημειωτική ή σημειολογία [είναι] η επιστήμη που μελετά τα συστήματα σημασίας [...]». Ο Μιχάλης Σετάτος⁸ ορίζει τη Σημειωτική ή σημειολογία ως τη «γενική θεωρία των σημείων, σε όλες τις μορφές και πραγματώσεις τους (γλωσσικά και μη γλωσσικά, κοινωνικά και ατομικά, κανονικά και παθολογικά σημεία)» και προσθέτει ότι ο «σκοπός της σημειωτικής είναι να περιγράψει και να ερμηνέψει [...]». Ένας από τους πιο σύγχρονους μελετητές, ο Marcel Danesi,⁹ υποστηρίζει ότι «η λέξη σημειωτική προέρχεται από τις αρχαιοελληνικές λέξεις σημείο και σημάδι». Επίσης, αναφέρει ότι η Σημειωτική, ως επιστημονικός κλάδος, είναι το κατάλληλο εργαλείο για να διεξάγει έρευνες σε διάφορα πεδία και ειδικά σε πεδία που μελετούν πώς μαθαίνονται τα σημεία. Μάλιστα, χρησιμοποιείται ως «μεθοδολογικό εργαλείο προκειμένου να μελετηθούν φαινόμενα όπως η γλώσσα του σώματος, τα προϊόντα αισθητικής, η οπτική επικοινωνία, τα μέσα επικοινωνίας, η διαφήμιση, η αφηγηματολογία, ο υλικός πολιτισμός (έν-

⁶ Umberto Eco, *Θεωρία Σημειωτικής* (Αθήνα: Γνώση, 1989), 27.

⁷ Κάριν Boklund-Λαγοπούλου, «Εισαγωγή», στο *Σημειωτική και Κοινωνία: Διεθνές Συνέδριο της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρίας*, επιμ. Κάριν Boklund-Λαγοπούλου (Αθήνα: Οδυσσέας, 1980), 7.

⁸ Μιχάλης Σετάτος, «Σημειωτική και Γλωσσολογία», *Διαβάζω* 71 (1983): 16.

⁹ Marcel Danesi, «Foreword: Edusemiotics», στο *Semiotics Education Experience*, εκδ. Inna Semetsky (Rotterdam: Sense Publishers, 2010), vii–xi.

δυση, γαστρονομία), οι ιεροτελεστίες». ¹⁰ Άρα, πίσω από κάθε σημείο είναι πιθανό να προβάλλεται μια ιδεολογία. Ο Nöth ¹¹ υποστηρίζει ότι η μελέτη των ιδεολογιών είναι μια μελέτη των σημείων και των σημειωτικών συστημάτων: «[...] Η κοινωνική επαφή είναι το μέσο στο οποίο το ιδεολογικό φαινόμενο αποκτά πρώτα την ιδιαίτερη ύπαρξή του, το ιδεολογικό της νόημα, τη σημειωτική του φύση». Έτσι, καθίσταται σαφές ότι τα σημεία δεν εξυπηρετούν απλώς ένα κυριολεκτικό νόημα, αλλά επικοινωνούν και ιδεολογικές επιλογές.

1.1 Σημειωτική και μνήμη

Η θεωρία του Juri Lotman για την πολιτισμική μνήμη είναι μια σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη της Σημειωτικής, που συνίσταται στην ανάδειξη της μνημονικής λειτουργίας του πολιτισμού και της τοποθέτησής της στον πυρήνα της σημειωτικής ανάλυσης του πολιτισμού. Ο Lotman υποστήριξε επιτακτικά ότι η ατομική και συλλογική μνήμη είναι πρώτα απ' όλα ένα σημειωτικό φαινόμενο. ¹² Η μνήμη είναι σημαντική επειδή «αποτελεί ένα πολιτιστικό σύστημα – ένα σύμπλεγμα σημείων εντός του οποίου οι άνθρωποι μπορούν να [...] δικαιολογήσουν τη συμπεριφορά τους και να ερμηνεύσουν την εμπειρία τους. Αυτές οι αναμνήσεις είναι εργαλεία για μια κοινωνία που σκέφτεται δυνατά για την ίδια». ¹³ Η μνήμη, με άλλα λόγια, «είναι ένα πολιτιστικό πρόγραμμα που προσανατολίζει τις προθέσεις μας, καθορίζει τις διαθέσεις μας και μας επιτρέπει να δράσουμε». ¹⁴ Επίσης, η αξία της μνήμης έγκειται στο γεγονός ότι «η κουλτούρα μπορεί να γίνει κατανοητή κατ' αναλογία με τον ατομικό μηχανισμό της μνήμης ως ορισμένο συλλογικό μηχανισμό αποθήκευσης και επεξεργασίας πληρο-

¹⁰ Danesi, ό.π.

¹¹ Winfried Nöth, "Semiotics of Ideology," *Semiotica* 148, no. 2 (2004): 13.

¹² Marek Tamm, "Semiotic Theory of Cultural Memory: In the Company of Juri Lotman," στο *The Ashgate Research Companion to Memory Studies*, εκδ. Siobhan Katago (New York, NY: Routledge, 2015), 9-11.

¹³ Barry Schwartz, "Frame Images: Towards a Semiotics of Collective Memory," *Semiotica* 121, no. 1-2 (1998): 25-26.

¹⁴ Schwartz, ό.π.

φοριών».¹⁵ Έτσι, ο πολιτισμός, ως μια μορφή συλλογικής μνήμης, υπόκειται στους νόμους του χρόνου αλλά ταυτόχρονα δημιουργεί μηχανισμούς που αντιστέκονται στο χρόνο και την κίνησή του. Η μνήμη δεν είναι αποθήκη πληροφοριών αλλά μάλλον ένας μηχανισμός για την αναγέννησή της. Συνδέοντας και πάλι τη Σημειωτική με τη μνήμη, «τα σύμβολα που είναι αποθηκευμένα σε μια κουλτούρα μεταφέρουν μέσα τους πληροφορίες που σχετίζονται με το παρελθόν πλαίσιο [...], ενώ [...], προκειμένου αυτές οι πληροφορίες να ‘αφυπνιστούν’, το σύμβολο πρέπει να τοποθετηθεί σε ένα σύγχρονο πλαίσιο, το οποίο αναπόφευκτα θα μεταμορφώσει το νόημά του».¹⁶ Τα σύμβολα έχουν τη δυνατότητα να διατηρούν εξαιρετικά μεγάλα και σημαντικά κείμενα σε συμπαγή μορφή. Η μνήμη ενός συμβόλου είναι πάντα πιο αρχαία από τη μνήμη του μη συμβολικού περιβάλλοντος κειμένου. Ως ένας σημαντικός μηχανισμός πολιτιστικής μνήμης, «τα σύμβολα μεταφέρουν κείμενα, γραφήματα και άλλους σημειωτικούς σχηματισμούς από το ένα πολιτιστικό στρώμα στο άλλο».¹⁷ Συνεπώς, η σημασία ενός συμβόλου είναι ρευστή.

Μια μορφή μνήμης είναι το γράψιμο. Όπως μια «ατομική συνείδηση διαθέτει μηχανισμούς για την υποστήριξη της μνήμης, η συλλογική συνείδηση, αναγνωρίζοντας την ανάγκη καταγραφής ορισμένων πραγμάτων για ολόκληρη τη συλλογική, δημιουργεί μηχανισμούς συλλογικής μνήμης, όπως η γραφή».¹⁸ Οι αναμνήσεις, οι αναφορές και οι παραπομπές, από την άλλη πλευρά, είναι οργανικά μέρη ενός νέου κειμένου και λειτουργούν μόνο στο συγχρονισμό του. Μετακινούνται από ένα κείμενο στα βάθη της πολιτιστικής μνήμης, ενώ ένα σύμβολο μετακινείται από τα βάθη της πολιτιστικής μνήμης σε ένα κείμενο. Το σύμβολο λειτουργεί ως κατανοητός μηχανισμός συλλογικής μνήμης. Ένα σύμβολο διαφέρει από ένα συμβατικό σύμβολο με την παρουσία ενός εικονικού στοιχείου, το οποίο αναπαριστά την ομοιότητα μεταξύ των επιπέδων έκφρασης και του περιεχομένου. Για

¹⁵ Marek Tamm (εκδ.), *Juri Lotman: Culture, Memory and History: Essays in Cultural Semiotics* (Switzerland: Palgrave Macmillan, 2019), 9.

¹⁶ Tamm, *Juri Lotman*, 143.

¹⁷ Tamm, *Juri Lotman*, 141, 143, 163.

¹⁸ Tamm, *Juri Lotman*, 150.

παράδειγμα, σε έναν πίνακα η τρισδιάστατη πραγματικότητα αντιπροσωπεύεται σε δύο διαστάσεις.¹⁹

1.2 Σημειωτική και μνημεία

Με τη στενή έννοια του όρου, το μνημείο φαίνεται να είναι σαφώς οριοθετημένο: είναι ένα φυσικό αντικείμενο που βρίσκεται σε ένα χώρο που πολιτισμικά ορίζεται ως δημόσιο, που χτίζεται με πρωτοβουλία κάποιου επίσημου φορέα και το οποίο αναφέρεται σε ορισμένα εκδήλωσή στο παρελθόν.²⁰ Για τους Bellentani και Panico, η σημειωτική ανάλυση «λαμβάνει υπόψη τόσο το πολιτιστικό πλαίσιο, στο οποίο δημιουργούνται και ερμηνεύονται τα μνημεία, όσο και τα μνημεία μεταξύ των διαφόρων κειμένων δημιουργούνται μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, διερευνά πώς οι έννοιες των μνημείων προέρχονται από τον διάλογο μεταξύ διαφορετικών αλληλεπιδραστικών κοινοτήτων σε ένα πολιτιστικό πλαίσιο».²¹ Τα μνημεία «κατασκευάζονται για να διαρκέσουν και να υπενθυμίσουν στους θεατές τους τους καιρούς που χτίστηκαν», σύμφωνα με την Papadaki.²² Επιπρόσθετα, «λειτουργούν ως ίχνη ή σημάδια, [...] τα οποία βοηθούν να εκτιμήσουμε και να διατηρήσουμε την κοινωνική μνήμη, ενισχύουν τη σημασία συγκεκριμένων τοποθεσιών και εισέρχονται στη συνείδηση των ανθρώπων που ζουν γύρω τους».²³

2. Το μουσείο ως κιβωτός μνήμης

Η έννοια της μνήμης «είναι διφορούμενη [...]. Μπορεί να είναι ένα γεγονός, μια πράξη μνήμης ή μπορεί να αποτελείται από μια δομή που διατηρεί και οργανώνει ένα σύνολο γεγονότων».²⁴ Σύμφωνα με τον

¹⁹ Tamm, *Juri Lotman*, 165-72.

²⁰ Göran Sonesson, "The Publication of Memory—From the Via Crucis to the Terrorist Memorial," *Punctum* 5, no. 2 (2019): 25.

²¹ Federico Bellentani–Mario Panico, "The Meanings of Monuments and Memorials: Toward a Semiotic Approach," *Punctum* 2, no.1 (2016): 41.

²² Eirini Papadaki, "Mediating Mediations of the Past: Monuments on Photographs, Postcards and Social Media," *Punctum* 5, no. 2 (2019): 136-37.

²³ Papadaki, *ό.π.*, 136.

²⁴ Sonesson, *ό.π.*, 11.

Halbwachs, η μνήμη «δεν περιορίζεται στην ανάμνηση και ανάκληση απλώς του παρελθόντος, αλλά περιλαμβάνει ένα ολόκληρο πλέγμα εξωτερικών προς το άτομο σχέσεων, μορφών και αντικειμένων που στηρίζουν, εξαντικειμενικεύουν και ενσαρκώνουν το παρελθόν».²⁵ Η μνήμη τους εξαρτάται άμεσα από τα «κοινωνικά πλαίσια»²⁶ στα οποία εντάσσονται στη διάρκεια της ζωής τους (οικογένεια ή ευρύτερη συγγενική ομάδα, κοινωνική τάξη, θρησκευτική ομάδα, πολιτική παράταξη, επαγγελματικό κύκλο).²⁷ Κατά συνέπεια, η ίδια «η συλλογική μνήμη δεν είναι και δεν μπορεί να είναι ενιαία, αλλά πολλαπλή, καθώς εξαρτάται από την κοινωνική ομάδα στο πλαίσιο της οποίας παράγεται».²⁸ Το υποκείμενο «θυμάται τοποθετώντας τον εαυτό του στην προοπτική της ομάδας, αλλά η μνήμη της ομάδας πραγματώνεται και εκδηλώνεται στις ατομικές μνήμες».²⁹ Καθώς το παρελθόν δεν υπάρχει πλέον, οι άνθρωποι προσαρμόζονται στο «μόνο κόσμο που υπάρχει, ο οποίος είναι αυτός που βιώνουν τώρα»,³⁰ βλέπουν δηλαδή το παρελθόν από τη «σκοπιά του παρόντος».³¹ Τα συμφέροντα, οι πεποιθήσεις, οι ιδεολογίες, οι πολιτικές και ιστορικές συγκυρίες, οι προσδοκίες του παρόντος διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι προσλαμβάνουν το παρελθόν. Η συλλογική μνήμη, επομένως, «υφαίνεται εξ αρχής στον ιστό της κοινωνικής αυθεντίας και εξουσίας»,³² αλλά αν η συλλογική μνήμη είναι διανεμημένη και αν οι συλλογικές παραστάσεις και μνήμες υπάρχουν μέσα και μέσω του κοινωνικού ιστού κάτω από συνθήκες μετεγκατάστασης, δούλωσης, διωγμού κ.ο.κ., θα δημιουργούν και χάσματα στην κοινωνική μνήμη.³³ Συγκροτείται, επομένως, η τραυματική μνήμη. Πιο συγκεκριμέ-

²⁵ Θεόδωρος Παραδέλης, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε-Θεόδωρος Παραδέλης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1999), 28-32.

²⁶ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Paris: Les Presses Universitaires de France, 1925), 6.

²⁷ Παραδέλης, *ό.π.*, 28.

²⁸ Παραδέλης, *ό.π.*

²⁹ Halbwachs, *ό.π.*, 7.

³⁰ Halbwachs, *ό.π.*, 85.

³¹ Halbwachs, *ό.π.*

³² Παραδέλης, *ό.π.*, 29.

³³ Παραδέλης, *ό.π.*, 28-32.

να, στην περίπτωση τραυματικών εμπειριών η σιωπή και η προσωρινή διαγραφή μοιάζουν οι μοναδικοί ανώδυνοι τρόποι διαχείρισης του παρελθόντος. Αυτή η αποξένωση είναι απαραίτητη για να αποκτήσουν τα άτομα την απόσταση ασφαλείας που θα τους επιτρέψει να ταξινομήσουν και να ιστορίσουν ό,τι κακό τους συνέβη και συνεπώς να συμφιλιωθούν με το παρελθόν τους και να το επανοικειοποιηθούν επενδύοντας το με νέο νόημα. Έτσι, η οδυνηρή εμπειρία που μετατρέπεται σε αφήγημα παύει να αποτελεί αποκλειστικά εστία πόνου και καθίσταται εφελθτήριο στοχασμού και αναδιαπραγμάτευσης.³⁴ Η διαδικασία διατήρησης και μεταβίβασης της μνήμης απαιτεί τη συγκέντρωση των εκάστοτε επιλεγμένων από κάποια ομάδα γεγονότων σε ένα χώρο και μάλιστα όχι απλώς σε ό,τι αφορά τον τόπο αλλά και το χρόνο, τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τα ηθικά και παιδαγωγικά μηνύματα. Επίσης, τα στηρίγματα ενός γεγονότος πολλαπλασιάζονται όταν αυτό το γεγονός διασπάται σε επιμέρους συμβάντα που εντοπίζονται σε διαφορετικούς μεταξύ τους χώρους.³⁵

Το τι θυμόμαστε και το τι ξεχνάμε, αλλά και το πότε και το πώς θυμόμαστε καθορίζονται από κοινωνικούς κανόνες.³⁶ Σχετικά με τη λειτουργία της μνήμης παρατηρείται ο σαφής συσχετισμός της μνήμης με τη συγκρότηση ταυτότητας μιας κοινότητας και με το καθήκον των ανθρώπων να αποτιμήσουν το παρελθόντος στην προοπτική ενός μέλλοντος. Βασικές λειτουργίες της συλλογικής μνήμης είναι να συγκροτεί σε μια κοινότητα την ταυτότητά της και να εξασφαλίζει τη συνοχή της μέσω μιας κύριας αφήγησης είτε πρόκειται για μουσειακή έκθεση είτε για αναμνηστήρια τελετή.

Το μουσείο, σύμφωνα με την Γκαζή, είναι ένας από τους κατεξοχήν τόπους εγγραφής και αναπαραγωγής της συλλογικής ή κοινωνικής μνήμης. Τα μουσεία δημιουργούνται αρχικά ως αντίδοτο στη λήθη, αλλά σταδιακά μεταβάλλονται σε «νοσταλγικούς τόπους», όπου το παρελθόν παρουσιάζει πάντοτε πολύ μεγαλύτερη συνοχή από ό,τι συνέβη και προσφέρεται προς κατανάλωση ως «προϊόν».³⁷ Τα μουσεία μπορούν να δημιουργήσουν και να υποστηρίξουν τέτοιου είδους

³⁴ Κράββα, ό.π.

³⁵ Κράββα, ό.π., 30-34.

³⁶ Γκαζή, «Μουσεία και Μνήμη».

³⁷ Γκαζή, «Μουσεία και Μνήμη».

αφηγήσεις που αναπαριστούν συγκεκριμένες μορφές συλλογικής μνήμης, διότι η μνήμη διαμορφώνεται και λειτουργεί μέσα στον κόσμο των πραγμάτων. Τα αντικείμενα παίζουν ουσιαστικό ρόλο στη δημιουργία ατομικής ή κοινωνικής μνήμης, καθώς κάποια αντικείμενα κατασκευάζονται εξ αρχής με σκοπό να λειτουργήσουν ως μνημεία ή ως αναμνηστικά. Το περισσότερο, όμως έχουν αρχικά χρηστικό ρόλο, ο οποίος ρόλος στην πορεία του χρόνου επενδύεται με συμβολική αξία και έτσι τα αντικείμενα αναδεικνύονται σε σημαντικά μνημεία και εκτίθενται σε κάποιο μουσείο όπου λειτουργούν ως μνημονικοί σύνδεσμοι με το παρελθόν.³⁸

Επομένως, η διατήρηση εξασφαλίζεται μέσα από κείμενα, φωτογραφίες, αρχεία, μουσεία, μνημεία κ.λπ., ενώ η μεταβίβαση επιτυγχάνεται μέσω της προφορικής παράδοσης, των συμβόλων, των θεσμών και των ΜΜΕ.³⁹

Συνοψίζοντας, μέσω της έκθεσης αντικειμένων, της δημιουργίας αφηγήσεων και αναπαραστάσεων, τα μουσεία παράγουν και επικοινωνούν μνήμη. Κυρίως, βέβαια, το είδος της μνήμης που είναι δημόσια, συλλογική, τη μνήμη που αφορά τις κοινά αναγνωρίσιμες εικόνες. Έτσι, το μουσείο μπορεί καταρχήν να διαφυλάσσει την εθνική μνήμη ή τη λεγόμενη ισχυρή συλλογική μνήμη. Τα όριά του δεν είναι πεπερασμένα, διότι η υλική πραγματικότητα του μουσείου διαρκεί στο χρόνο και διαιωνίζει τη μνήμη των μελών μιας κοινότητας, καθώς η συνεχής αναδημιουργία της υλικής διάταξης διατηρεί τη συλλογική μνήμη.⁴⁰

Τα μουσεία δεν σώζουν απλώς αρχειοθετημένα τεκμήρια. Δεν αντικατοπτρίζουν μόνο τη μνήμη αλλά και την ενεργοποιούν, καθιστώντας μια έκθεση με ιστορικές αναφορές, μαρτυρίες και αντικείμενα παράγοντα διαρκώς νέων αφηγήσεων, σχέσεων ή διενέξεων στο όνομα της έγκυρης, ηθικής και αντικειμενικής απόδοσης του παρελθόντος. Επιπλέον, το μουσείο θέτει και ζητήματα διαχείρισης της τραυματικής μνήμης εγείροντας συζητήσεις αν οι τραυματικές μνήμες πρέπει να αντιμετωπίζονται πραγματολογικά, ως μοναδικές, ή παραδειγ-

³⁸ Γκαζή, «Μουσεία και Μνήμη».

³⁹ Ανδρομάχη Γκαζή, «Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο», στο *Τρις: Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου*, επιμ. Νίκος Μερούσης-Ευαγγελία Στεφανή-Μαριάννα Νικολαΐδου (Θεσσαλονίκη: Κορηλία Σφακιανάκη, 2010), 345-61.

⁴⁰ Παραδέλης, ό.π., 31.

ματικά, ως αφορμές συσχετισμού του με άλλα ιστορικά γεγονότα με σκοπό τη εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων από τον επισκέπτη.⁴¹ Η παραδειγματική μνήμη ωθεί στην κατανόηση, τη συγκρότηση νοήματος αλλά και την αποφυγή καταστροφικών επαναλήψεων, τράζοντας συνειδήσεις και θέτοντας προβληματισμό σχετικά με το παρόν και το μέλλον της ανθρωπότητας.⁴²

Τα μουσεία, τελικά, επικυρώνουν τη μνήμη μέσα από την έκθεση των αντικειμένων, ενεργοποιούν στον επισκέπτη συναισθήματα και ενισχύουν τη συλλογική μνήμη, σώζοντας από τη λήθη μνημονικά σημεία και αναπαραστάσεις.

3. Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης: Η ιστορία του

Οι γεωγράφοι έχουν τονίσει το ρόλο των μνημείων στον καθορισμό της συλλογικής και εθνικής ταυτότητας, δεδομένου ότι η μνήμη είναι η βάση για κάθε οικοδόμηση ταυτότητας.⁴³ Το μουσείο είναι ο τόπος όπου συναντώνται η μνήμη με την ιστορία. Ένα τέτοιο μουσείο είναι το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, το οποίο χαρακτηρίζεται ως Μουσείο Ιστορικής Διαδρομής Εβραϊσμού Θεσσαλονίκης. Είναι αφιερωμένο στη διατήρηση της μνήμης, στη συντήρηση και στη μελέτη της εβραϊκής παρουσίας στην πόλη, μιας παρουσίας τόσο ισχυρής που καθόριζε τον εμπορικό παλμό της πόλης, αλλά διακόπηκε με δραματικό τρόπο το 1944 με την εκτόπιση και τον αφανισμό του μεγαλύτερου μέρους της κοινότητας.⁴⁴ Ως προς την πολιτική τού μουσείου, δηλαδή το αφήγημα που συνθέτει, και ως προς την εικόνα που στοχεύει να δείξει, παρατηρούμε ότι το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης συνθέτει ένα ενοποιητικό αφήγημα, όπως δηλώνεται με σαφήνεια στο ενημερωτικό φυλλάδιο που βρίσκεται διαθέσιμο στην είσοδο για τους επισκέπτες:

⁴¹ Εσθήρ Σολομών, «Τα μουσεία ως ‘αντικείμενα’. Αναζητώντας τρόπους προσέγγισης», στο *Υλικός Πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των Πραγμάτων*, επιμ. Ελεάνα Γιαλούρη (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012), 100-01.

⁴² Κράββα, ό.π.

⁴³ Bellentani–Panico, ό.π., 30.

⁴⁴ Νίκος Σταυρουλάκης, «Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις: Αφιέρωμα στην Ισραηλιτική Κοινότητα*, 13 (2011): 48-53.

«το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε για να τιμήσει την πλούσια και δημιουργική σεφαραδίτικη κληρονομιά του πολιτισμού που αναπτύχθηκε στην πόλη αυτή μέσα στο 15^ο αιώνα. Μετά τη φοβερή εκδίωξή τους από την Ισπανία από τους βασιλείς Φερδινάνδο και Ισαβέλλα το 1492, χιλιάδες Εβραίοι βρήκαν ασφαλές καταφύγιο στην πόλη [...]».

Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης δεν είναι ένα ειδικό μουσείο, καθώς δεν αφορά μόνο την εβραϊκή παρουσία αλλά και τη νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης ως συνόλου, καθώς οι Εβραίοι δεν αποτελούσαν απλώς μια ισχυρή κοινότητα αλλά την πλειονότητα του πληθυσμού.⁴⁵ Η Θεσσαλονίκη διατηρούσε σίγουρα τη μεγαλύτερη από τις σεφαραδίτικες (ισπανοεβραϊκές) κοινότητες. Η πόλη αποτέλεσε επί αιώνες το σημαντικότερο εμπορικό και παραγωγικό κέντρο της Βαλκανικής Χερσονήσου μετά την Πόλη (υφάσματα, χαλιά, μετάξι), χάρη στην τεχνογνωσία που έφεραν οι Εβραίοι από την Ιβηρική Χερσόνησο.⁴⁶

Ένας μνημονικός τόπος της εβραϊκής κοινότητας της πόλης είναι το Εβραϊκό Μουσείο, που βρίσκεται στην οδό Αγίου Μηνά 13, πρώτη παράλληλο πάνω από την πολύβουη οδό Τσιμισκή, στο κέντρο. Το μουσείο στεγάζεται σε ένα από τα σπάνια κτίρια εβραϊκής ιδιοκτησίας που σώθηκαν από την πυρκαγιά του 1917, ένα κτίριο επιβλητικό, δημιουργήμα της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης, που αναπτύχθηκε με τη συνδρομή του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης «Θεσσαλονίκη 1997» που το αναπαλαίωσε. Είναι ένας χώρος όχι ιδιαίτερα μεγάλος, ήσυχος, φωτεινός, όπου αναπαρίσταται η ιστορία των Εβραίων της πόλης ως ένα κομμάτι της τοπικής ιστορίας της καθώς και όψεις της θρησκευτικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ζωής τους. Στο μουσείο στεγάζονται αντικείμενα από τις μόνιμες συλλογές, φωτογραφικές εκθέσεις, καθώς και η έκθεση Σάιμον Μάρκς «Θεσσαλονίκη, Μητρόπολη του Σεφαραδισμού». Επίσης λειτουργεί κέντρο ερευνών και μελέτης, το οποίο ερευνά και ψηφιοποιεί αρχειακό υλικό του μουσείου και άλλων φορέ-

⁴⁵ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Για ένα μουσείο τοπικής ιστορίας: Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης», στο *Θεσσαλονικέων Πόλις: Αφιέρωμα στην Ισραηλιτική Κοινότητα*, 13 (2011): 44-47.

⁴⁶ Χεκίμογλου, ό.π.

ων δημιουργώντας μια ηλεκτρονική βάση δεδομένων προσβάσιμη στους επισκέπτες.

Ως προς την οπτική αναπαράσταση του παρελθόντος, αυτή επιτελείται μέσω των αντικειμένων και των φωτογραφιών της ιστορίας και της παράδοσης της κοινότητας που συνιστούν τον υλικό πολιτισμό της και αφηγούνται τη θέση της κοινότητας στο χώρο και το χρόνο με γραμμική χρονολογική και θεματική τακτοποίηση στο χώρο. Πιο συγκεκριμένα, στο ισόγειο βρίσκονται ταφόπλακες και επιτύμβιες στήλες από τη μεγάλη εβραϊκή νεκρόπολη που εκτεινόταν ανατολικά από τα τείχη της πόλης, η οποία το 1942 λεηλατήθηκε από τις γερμανικές αρχές κατοχής. Οι ταφόπλακες χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε όλη την πόλη. Το εβραϊκό νεκροταφείο υπήρξε ένας τόπος μνήμης και το μουσείο είναι ένας τόπος μνήμης, επομένως είναι ταιριαστό αυτό το θέμα να καθορίζει και την πρώτη εντύπωση.⁴⁷ Στον πρώτο όροφο υπάρχει το χρονολόγιο, καθώς και κάποιες ξεχωριστές αίθουσες μέσα στις οποίες υπάρχουν φωτογραφίες και αντικείμενα από την καθημερινή και τη θρησκευτική ζωή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης πριν από τον πόλεμο. Τα αντικείμενα και οι βιτρίνες είναι χωρισμένα σε ενότητες: η συναγωγή, η προσευχή, οι μεγάλες εβραϊκές γιορτές, το σπίτι, οι φορεσιές τους και, φυσικά, το Ολοκαύτωμα. Σύμφωνα με τη Μόλχο, «η μελέτη του [Ολοκαυτώματος] μας βοηθά να κατανοήσουμε τις ρίζες και τις συνέπειες της προκατάληψης, του ρατσισμού και της δημιουργίας στερεοτύπων σε κάθε κοινωνία».⁴⁸ Στο κεντρικό σημείο του πρώτου ορόφου εκτίθεται η ιστορία της εβραϊκής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η κατά μήκος του μακρόστενου χώρου τοποθέτηση φωτογραφιών που απεικονίζουν χρονικές στιγμές-σταθμούς της εβραϊκής ιστορίας εξυπηρετεί τη γραμμική χρονολογική αφήγηση του ιστορικού παρελθόντος της κοινότητας συνυφασμένου με την τοπική ιστορία της πόλης χάρη στα επεξηγηματικά υπομνήματα των φωτογραφιών. Στις υπόλοιπες μικρότερες αίθουσες εκτίθενται αντικείμενα της θρησκευτικής ζωής, της καθημερινότητας και της οικονομικής και επαγγελματικής δραστηριότητας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Υπάρχει επίσης ειδικός εκθεσιακός χώρος

⁴⁷ Σταυρουλάκης, ό.π.

⁴⁸ Ρένα Μόλχο, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης* (Αθήνα: Πατάκης, 2018), 25.

που αναφέρεται στη γενοκτονία, η «αίθουσα του Ολοκαυτώματος», όπου εκεί ξεχωρίζει η μηχανή κοπής του κίτρινου αστεριού που υποχρεώθηκαν να φορούν οι Εβραίοι λίγο πριν τον εκτοπισμό τους στα στρατόπεδα Άουσβιτς και Μπέργκεν-Μπέλσεν, όπου και εξοντώθηκαν. Η μηχανή αυτή επενδυμένη με τη μνήμη της πιο επώδυνης εμπειρίας της κοινότητας συγκινεί ιδιαίτερα την υπεύθυνη του μουσείου και τους επισκέπτες. Υπάρχει μία ακόμη αίθουσα, η βιβλιοθήκη, όπου φιλοξενούνται σημαντικά κείμενα που έχουν τυπωθεί στη Θεσσαλονίκη από τον 16^ο έως τον 20^ο αι, τα οποία καλύπτουν πτυχές της εβραϊκής ζωής, θρησκευτικής και κοσμικής.

Τα αντικείμενα και οι φωτογραφίες συγκροτούν τη συλλογική μνήμη της κοινότητας και πληροφορούν τον επισκέπτη για το ρόλο της στην πόλη, καθώς αυτά αποκτούν συμβολική αξία είτε αναπαριστούν την ατομική είτε τη συλλογική εμπειρία. Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι ο αφανισμός της κοινότητας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν τονίζεται υπερβολικά, οπότε αντιλαμβανόμαστε πως στόχος του μουσείου δεν είναι να αναδημιουργήσει συγκινησιακά την τραγωδία και να ενσωματώσει το τραύμα ως βασικό στοιχείο της εβραϊκής ταυτότητας υποτιμώντας την υπόλοιπη μακραίωνη αξιομνημόνευτη δράση της, αλλά να προβληθούν το θάρρος, η αξιοπρέπεια και ο αγώνας ως αξίες ενός σύγχρονου ειρηνικού κόσμου. Η βιωμένη εμπειρία που αποτυπώνεται ευδιάκριτα σε όλα τα αντικείμενα και ιδίως στο φωτογραφικό υλικό μεταβιβάζεται στον αποδέκτη του αφηγήματος του μουσείου. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία της ανακατασκευής του παρελθόντος με συγκροτημένο τρόπο εξασφαλίζοντας την αίσθηση της συνέχειας και στα μέλη της κοινότητας και στους επισκέπτες, με στόχο την επίτευξη στόχων του παρόντος, όπως είναι η έξοδος από την αφάνεια και η διεκδίκηση μιας θέσης στην πνευματική ζωή της πόλης.

Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης διατηρεί τις εξής συλλογές: επιτύμβιες πλάκες από το κατεστραμμένο Ισραηλιτικό Νεκροταφείο, το χώρο όπου οικοδομήθηκε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης· οικοδομικά μέλη από συναγωγές που κατεδαφίστηκαν από τις γερμανικές αρχές κατοχής· θρησκευτικά αντικείμενα, παλαιά και σπάνια βιβλία στην εβραϊκή γλώσσα, προπολεμικές και σπάνιες τοπικές εφημερίδες, οικογενειακά κειμήλια, κετουμπότ, δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα σχετικά με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδιωτικές επιστολές, ενδυμασίες, χαλιά, υφάσματα, αντικείμενα από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης,

χαρακτικά και πίνακες, λογιστικά βιβλία, προπολεμικές οικογενειακές και σχολικές φωτογραφίες από ιδιωτικές συλλογές κ.ά. Αυτά είναι μερικά μόνο στοιχεία από τη βαριά κληρονομιά του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, που αναδεικνύουν τη μνήμη ως το κύριο διακύβευμά του, αλλά και στοιχεία του συνόλου της τοπικής ιστορίας καθώς η πλειονότητα των κατοίκων της πόλης κατάγεται από άλλες περιοχές της Ελλάδας και ελάχιστοι φέρουν οικογενειακές μνήμες από την πόλη που κατοικούν.⁴⁹

Κορυφαίο απόκτημα είναι ο ηλεκτρονικός κατάλογος των άνω των πενήντα χιλιάδων Θεσσαλονικέων εβραϊκού θρησκευόμενου που εξοιωνώθηκαν στα στρατόπεδα του θανάτου, προϊόν πολυετούς εργασίας του Χ. Κούνιο. Εκτός από τις μόνιμες συλλογές το Εβραϊκό Μουσείο διοργανώνει περιοδικές εκθέσεις, αναδεικνύοντας την ιστορικότητα της Θεσσαλονίκης και καλλιεργώντας τον προβληματισμό στην ιστοριογραφία και στον αισθητικό τομέα.⁵⁰ Η διάσωση της πολιτισμικής κληρονομιάς της εβραϊκής κοινότητας ήταν απόλυτη προτεραιότητα, δεδομένου ότι είχε χαθεί σχεδόν όλο το αρχαιολογικό υλικό των εβραϊκών κοινοτήτων σε όλη την Ελλάδα.⁵¹

Το κοινό στο οποίο απευθύνεται είναι μεγάλο και ετερόκλητο, όχι αναγκαστικά μορφωμένο ή κοινωνικά καταξιωμένο, ενώ οι μουσειακές δράσεις γίνονται πιο καινοτόμες με σκοπό να τραβήξουν το ενδιαφέρον ανοίκειων με το χώρο επισκεπτών. Σε μια έκθεση τα αντικείμενα μπορούν να αποκτήσουν νόημα ή νοήματα με διαφορετικούς τρόπους: μέσω του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού της, της «συννομίας» της με το κτίριο ή το τοπίο που την περιέχουν, της χρήσης επεξηγηματικών κειμένων συνοδευτικών φωτογραφιών που υποστηρίζουν την αληθοφάνεια της ερμηνείας. Οι επισκέπτες, επομένως, χάρη στο μουσείο αποκτούν πρόσβαση στα τεκμήρια του συλλογικού παρελθόντος, στη διαδικασία αναπαράστασης ενός πολιτισμού, τα οποία εδραιώνουν την αίσθηση της πνευματικής ανάτασης και της επιτέλεσης του ρόλου του σωστού πολίτη. Οι επισκέπτες αυτοί, των οποίων η καταγωγή είναι η Θεσσαλονίκη και ο βορειοελλαδικός χώρος γενικότερα, αλλά και το Ισραήλ, είναι χιλιάδες. Πολλοί από αυτούς είναι άνθρω-

⁴⁹ Χεκίμογλου, ό.π.

⁵⁰ Χεκίμογλου, ό.π.

⁵¹ Σταυρουλάκης, ό.π.

ποι που έρχονται να αναζητήσουν τις ρίζες τους. Τα τελευταία χρόνια ο αριθμός των επισκεπτών παρουσιάζει σημαντική αύξηση. Τέλος, αξιοσημείωτη αύξηση παρατηρείται από τις επισκέψεις των σχολείων της πόλης.

Ένα μουσείο είναι ένας «τόπος μνήμης» και το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή του, το 1996, παρουσιάζει σταθερή και συνεχή ανάπτυξη με έμφαση σε συλλογές με διδακτικό ρόλο, καθώς δεν αντικατοπτρίζουν μόνο τη ζωή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αλλά ξετυλίγουν στην πραγματικότητα ένα νήμα μνήμης που, μέσα στη μακραίωνη ιστορία της πόλης, φτάνει μέχρι την αρχαιότητα και αναδεικνύει την τοπική της ιστορία.⁵²

4. Οι δράσεις του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Η δραστηριότητα του μουσείου είναι πολυποίκιλη. Στις δράσεις του συγκαταλέγονται διάφορα σεμινάρια, εκθέσεις, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, συμμετοχές σε εκδηλώσεις και συνελεύσεις. Πιο συγκεκριμένα, το φθινόπωρο του 2014 πραγματοποιήθηκε το Τρίτο Σεμινάριο Τοπικής Ιστορίας για Εκπαιδευτικούς Μέσης Εκπαίδευσης και την άνοιξη του 2015 το Τέταρτο.⁵³ Το Δεκέμβριο του 2014 πραγματοποιήθηκε στους χώρους της ΙΚΘ ειδικό σεμινάριο για τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος, σε συνεργασία με το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. Το ακαδημαϊκό έτος 2015-16, στο πλαίσιο των σεμιναρίων τοπικής ιστορίας που διοργάνωσε το μουσείο για τους καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, προωθήθηκε στην αρμόδια Διεύθυνση Εκπαίδευσης εγκύκλιος εκδήλωσης ενδιαφέροντος για τα σεμιναριακά προγράμματα.⁵⁴ Την ίδια χρονιά (3 και 4 Δεκεμβρίου 2015) πραγματοποιήθηκε στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης σεμινάριο του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος προς εκπαιδευτικούς για τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος, με την συνεργασία και υποστήριξη του αδελφού μουσείου της Θεσσαλονίκης.¹⁷

Επίσης, αξιοσημείωτες είναι οι εκδηλώσεις που διοργανώνει και στις οποίες συμμετέχει το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ειδικό-

⁵² Σταυρουλάκης, ό.π.

⁵³ Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, Ελούλ-ΑΒ 5775, 2014-2015.

⁵⁴ Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, 2015-2016.

τερα, τον Ιανουάριο του 2008 η Νομαρχία Θεσσαλονίκης και η Ισραηλιτική Κοινότητα συνεργάστηκαν για μια ακόμη φορά για να οργανώσουν την τελετή για την «Ημέρα Μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος». Την ίδια χρονιά τελέστηκε ο εορτασμός για τα «60 Χρόνια από την Ίδρυση του Κράτους του Ισραήλ» σε μια σειρά εκδηλώσεων που διοργάνωσε η Κοινότητα.⁵⁵ Τον Φεβρουάριο του 2014 με αφορμή την 50ετία από το θάνατο του κορυφαίου Θεσσαλονικέως μαθηματικού Ραφαέλ Σαλέμ (1898-1963), το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης και το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, με συντονισμό του εφόρου του μουσείου, διοργάνωσαν εκδήλωση προς τιμήν της οικογένειας Σαλέμ.⁵⁶ Τέλος, με αφορμή την επέτειο του ΟΧΙ, την Τρίτη 27 Οκτωβρίου 2015 η Δημοτική Κοινότητα της Νέας Μαγνησίας σε συνεργασία με την Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης διοργάνωσε εκδήλωση για την μνήμη των θυμάτων του Ολοκαυτώματος.⁵⁷

Εκτός από τις εκδηλώσεις και τα σεμινάρια, στις δραστηριότητες του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης περιλαμβάνονται η παραγωγή και η παρουσίαση εκθέσεων. Για παράδειγμα, η παραγωγή και παρουσίαση της φωτογραφικής έκθεσης «Οι Εβραϊκές Κοινότητες στη Βόρεια Ελλάδα» που έλαβε χώρα τον Νοέμβριο του 2010, η παρουσίαση της περιοδικής έκθεσης «Σύλβια» σε συνεργασία με το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, τον Φεβρουάριο του 2011,⁵⁸ η έκθεση «Οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη. Ανεξίτηλα ίχνη στο χώρο» που διοργανώθηκε από το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με τη συνεργασία του Εβραϊκού Μουσείου και εγκαινιάστηκε στις 17-9-2011 και διήρκησε μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου του 2012.⁵⁹ Η έκθεση του γλύπτη Γιώργου Λάππα αποτέλεσε κορυφαία εκδήλωση για το Εβραϊκό Μουσείο· πραγματοποιήθηκε από τον Νοέμβριο 2013 ως τον Φεβρουάριο 2014 και είχε τίτλο «Ντοκουμέντα και γλυπτικά τοπία». Στις 13 Μαρτίου εγκαινιάστηκε η έκθεση «Μνήμες Κατοχής», η οποία περιλάμβανε τεκμήρια σχετικά με δωσίλογους, κατοχικές αγοραπωλησίες, τάγματα

⁵⁵ Επετηρίδα Κοινοτικού Έργου Σεπτέμβριος 2007-Σεπτέμβριος 2008 Λούαχ 5768.

⁵⁶ Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, Τιςρί Ελούλ 5774, 2013-2014.

⁵⁷ Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, 2015-2016.

⁵⁸ Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, Σανά 577, 2010-2011.

⁵⁹ Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, 2011-2012.

ασφαλείας, διώξεις κατά των Εβραίων και άλλα.⁶⁰ Στις 27 Ιανουαρίου 2013 παρουσιάστηκε μια από τις κορυφαίες εκθέσεις του Μουσείου: «Μια πόλη αναζητά την Κεϊλότ της. Αόρατα πολιτισμικά μνημεία της εβραϊκής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη». Η επιστημονική επιμέλεια της έκθεσης έγινε από τον Ευ. Χεκίμογλου, με τη συνεργασία των Ε. Περαχιά και Λ. Ναχμιά.⁶¹ Η έκθεση «Συναγωνιστής», η οποία αφορά τη συμμετοχή των Εβραίων στην αντίσταση κατά τη διάρκεια της Κατοχής, είναι προϊόν του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, αλλά με πρωτοβουλία του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης κατασκευάστηκε ένα αντίγραφο της έκθεσης αυτής και παρουσιάστηκε στη Θεσσαλονίκη (εγκαίνια στις 17-9-2014).⁶² Τέλος, το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης φιλοξένησε επιτυχώς την έκθεση «Synagogues of East Central Europe 1781-1944» στις 15-10-2015, σε συνεργασία με την πρεσβεία της Ουγγαρίας. Στις 15-4-2016 η πρεσβεία της Ισπανίας στην Ελλάδα παρουσίασε στο Μουσείο την έκθεση της Centropa με τίτλο «Imágenes de un mundo perdido» που αποδίδεται στα ελληνικά ως «Εικόνες ενός χαμένου κόσμου». Στα εγκαίνια μίλησαν ο Πρέσβης της Ισπανίας Alfredo Lucini και ο Πρόεδρος της ΙΚΘ Δαβίδ Σαλτιέλ.⁶³

Κλείνοντας, θα αναφέρουμε ενδεικτικά άλλες δραστηριότητες του μουσείου, στις οποίες περιλαμβάνονται οι συμμετοχές του διά της κας Ε. Περαχιά στην ετήσια συνέλευση Ευρωπαϊκών Εβραϊκών Μουσείων, οι παρουσιάσεις εκθέσεων για την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης στο Μόναχο, η συνεργασία με το Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου, η πραγματοποίηση δύο ωριαίων μαθημάτων στο Ανοιχτό Πανεπιστήμιο του Δήμου Θεσσαλονίκης, στην ενότητα «Η Θεσσαλονίκη και τα μουσεία της» σχετικά με τη δράση του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, η παροχή βιβλιογραφικής υποστήριξης σε προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές που ασχολούνται με θέματα συναφή προς τα ενδιαφέροντα του Μουσείου κ.ά.

⁶⁰ Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, Τισρί Ελούλ 5774, 2013-2014.

⁶¹ Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, Τισρέι Ελούλ 5773, 2012-2013.

⁶² Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, Ελούλ-ΑΒ 5775, 2014-2015.

⁶³ Απολογισμός Κοινοτικού Έργου, 2015-2016.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε ο επιστημονικός συγκερασμός της επιστήμης της Σημειωτικής και των σπουδών μνήμης με στόχο την πρωτοτυπία προσέγγισης του θέματος, αλλά και τη σφαιρικότερη ανάλυσή του. Με το πέρας της ανάλυσης, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μνήμη είναι η ικανότητα που μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε μια συνείδηση του εαυτού μας, μια ταυτότητα τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Επίσης, η μνήμη τρέφεται μέσα από τις συνδηλώσεις και το νόημα των αναπαραστάσεων. Τη μνήμη μπορεί να ενεργοποιήσει διακειμενικά ενδεχομένως μια εικόνα, ένα ενδείκτης, ένα σύμβολο ή ακόμη και ένα όνομα (προσώπου, τόπου, αντικειμένου, μνημείου, οδού). Στη μελέτη της σχέσης μνήμης και ταυτότητας πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η ιστορία, το κοινωνικό και το ιδεολογικό συγκείμενο. Η πολιτιστική μνήμη εξωτερικεύεται και αποθηκεύεται μέσω των μαρτυριών και των μουσείων. Τα αντικείμενα ως φορείς μνήμης διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο επίπεδο της προσωπικής και της συλλογικής μνήμης. Η μνήμη υπάρχει μόνο σε συνεχή αλληλεπίδραση όχι μόνο με τις αναμνήσεις, αλλά και με τα σχετικά σύμβολα. Η πολιτιστική μνήμη βασίζεται σε σταθερά σημεία του παρελθόντος. Το παρελθόν εκπέμπεται και αποτυπώνεται σε σύμβολα, καθώς αυτά εκπροσωπούνται σε προφορικές ή γραπτές μαρτυρίες και σε αναμνηστήριες τελετές και ζουν μέσα στο παρόν. Οι πρακτικές σημασιодότησης των συμβόλων που εκτίθενται στα μουσεία θεωρούνται ως αξιομνημόνευτα σημεία ανάμνησης. Έτσι, η κοινωνική μνήμη ως ένα είδος συλλογικής μνήμης ενδεχομένως να συνδέεται με πρακτικές της διαίωσισης της μνήμης για σημαντικά γεγονότα και η πόλη ως σημειωτικός χώρος μπορεί να θεωρηθεί σημείο ή και ολόκληρο κείμενο.

Συνοψίζοντας, αξίζει να σημειωθεί ότι τα άτομα θυμούνται ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας και συγχρόνως η μνήμη προκύπτει από ένα κοινωνικό περιβάλλον που νιώθει την ανάγκη της μνημόνευσης ιστορικών γεγονότων, έτσι όπως τα διαπέρασε η προσωπική εμπειρία και το ατομικό βίωμα. Αν και λέγεται πως η εκφορά της είναι ατομική υπόθεση, έρχονται τα μουσεία να αποδείξουν πως ένας χώρος μπορεί να γίνει τόπος μνήμης όπου η εκφορά της γίνεται μέσω της υλικότητας η οποία αποκτά τη δύναμη συγκρότησης της συλλογικής ταυτότη-

τας μιας κοινότητας. Ένας τόπος μνήμης, όπως είναι ένα μουσείο, αποκτά για την κοινότητα συμβολικό χαρακτήρα, καθώς η λειτουργία του συνίσταται στο να διαμορφώνει τη μνήμη με τρόπο που να ανταποκρίνεται σε μια επιλεκτική και αναλλοίωτη εκδοχή του παρελθόντος. Τα μουσεία, επιπλέον, ανάγονται όχι μόνο σε χώρους μνήμης μιας κοινότητας αλλά και σε χώρους ιστορικής γνώσης, πολιτισμού, επιστημονικής έρευνας, εκπαιδευτικής δράσης, με αποτέλεσμα εκεί να καταδεικνύεται ότι η μνημόνευση δεν είναι πράξη εξωραϊσμού του παρελθόντος ή αναμόχλευσης των παθών του αλλά πράξη αντίστασης στα αδιέξοδα του παρελθόντος. Τα αδιέξοδα, τα οποία τραυμάτισαν την ανθρωπότητα, κρατούν τη μνήμη ζωντανή για επανόρθωση της αδικίας σε βάρος της. Αυτή η επανόρθωση θα γίνει με την αναμέτρηση του σύγχρονου ανθρώπου με την ιστορία έχοντας το βλέμμα του στραμμένο στο παρόν και το μέλλον, στοχεύοντας αρχικά στη ριζική μεταμόρφωση των συνθηκών και των δομών που ευτέλισαν τον άνθρωπο. Η μνήμη πρέπει να γίνει συνεχής δράση απέναντι στα γεγονότα που κατακρεούργησαν την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Στη συνέχεια, ο άνθρωπος με την εκπαίδευση θα στραφεί στην αναστοχαστική αυτοκριτική και την ανάληψη της ιστορικής ευθύνης, για να λειτουργήσει η μνήμη παραδειγματικά όχι μόνο στην πρόληψη επανάληψης λαθών αλλά στην ανάληψη πρωτοβουλιών που δεν θα προκαλέσουν ένα νέο κύκλο αδικιών σε βάρος της ανθρωπότητας.

Κυριακή Καρατζούνη

ΤΟ ΚΡΑΣΙ ΩΣ ΣΤΟΙΧΕΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ
ΜΕΣΟ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΡΩΜΥΛΙΑΣ

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στην επαγγελματική δραστηριότητα της αμπελοκαλλιέργειας και της παραγωγής κρασιού στις πρώτες κοινότητες Ανατολικορωμιωτών στην Ελλάδα, εξετάζοντας το ρόλο της αμπέλου και ειδικά του κρασιού στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή των Ελλήνων Ανατολικορωμιωτών. Ειδικότερα, απαντά στα ακόλουθα ερωτήματα: α) Ποιες ήταν οι συνθήκες που αντιμετώπισαν σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο οι Ανατολικορωμιώτες στους νέους τόπους εγκατάστασής τους; β) Συνέχισαν την αμπελοκαλλιέργεια ως επαγγελματική τους ενασχόληση μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα; γ) Ποια η συμβολή των Ανατολικορωμιωτών στον τομέα της παραγωγής κρασιού και της οινοποίησης στους νέους τόπους εγκατάστασής τους; δ) Περιλαμβάνεται το κρασί στις σημερινές διατροφικές συνήθειες της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας;

Σημαντικές μελέτες για την εγκατάσταση των Ανατολικορωμιωτών στην Ελλάδα¹ παρέχουν πληροφορίες για την αμπελοκαλλιέργεια

¹ Η εγκατάσταση των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας στην Ελλάδα εξετάζεται στο βιβλίο του Παύλου Λιτούδη, *Πού εγκαταστάθηκαν και ζουν οι Έλληνες της Ανατολικής Ρωμυλίας/Βόρειας Θράκης* (Θεσσαλονίκη: Δέσποινα Κυριακίδη, 2000). Στην εγκατάσταση των Ανατολικορωμιωτών στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης αναφέρονται οι Μάξιμος Μαραβελάκης-Απόστολος Βακαλόπουλος, *Προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993). Για την εγκατάσταση των Αγγιαλιτών στη Νέα Αγχίαλο γίνεται λόγος στο βιβλίο του

και τη στενή σχέση των Ανατολικορωμυλιωτών με το κρασί, σύνδεση που παραμένει ισχυρή μέχρι σήμερα.

Ιστορικά στοιχεία για την Ανατολική Ρωμυλία

Τα άτομα που κατάγονται από την Ανατολική Ρωμυλία είναι μια πληθυσμιακή ομάδα που ανήκει στην ίδια εθνική ομάδα με όλες τις άλλες ελληνικές πληθυσμιακές ομάδες (ντόπιοι, Πόντιοι, Μικρασιάτες, Ανατολικοθρακιώτες, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι κ.ά.). Οι πρόγονοί τους συνιστούσαν μια ιδιαίτερη πολιτισμική ομάδα που διέθετε, βέβαια, ένα ισχυρό κοινό στοιχείο με τις υπόλοιπες, την ορθόδοξη θρησκεία, όμως και αρκετά διαφορετικά στοιχεία πάνω στα οποία δομούταν η ιδιαιτερότητά τους, όπως τα ήθη και έθιμά τους, τη διάλεκτο, την ενδυμασία, την κουζίνα, τις γνώσεις τους στην αμπελουργία, την ιδιαίτερη προτίμησή τους σε κάποιους Αγίους κ.ά. Τα διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία που διαθέτουν οι διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες, σύμφωνα με τον Ιντζεσίλογλου, τους επιτρέπουν να προσδιορίζουν την ιδιαίτερη, ξεχωριστή ταυτότητά τους, το «εμείς», να αναγνωρίζουν, δηλαδή, τον εαυτό τους, αλλά και να αναγνωρίζονται από τους άλλους ως ξεχωριστή οντότητα.²

Η Ανατολική Ρωμυλία αποτελεί το βόρειο τμήμα της γεωγραφικής περιοχής της Θράκης το οποίο οριοθετούν τα όρη: Αίμος, Ροδόπη και Ορβηλος και η θάλασσα του Εύξεινου Πόντου, συνολικής έκτασης

Γιώργου Διονυσίου, *Μια Αγχίαλος Νέα γεννιέται* (Αθήνα: Σύλλογος των Αγχιαλιτών της Αθήνας, 2006), αντίστοιχα για τις Νέες Καρυές Λάρισας βλ. Γιώργος Καπερώνης-Δήμητρα Πασχαλούδη-Πουλτσίδου, *Εν Νέες Καρυές 1907. Απ' τον παππού στον εγγονό* (Λάρισα: Σχολική Επιτροπή Νέων Καρυών Λάρισας, 2010), για τη Νέα Μεσήμβρια βλ. Χαράλαμπος Γάμπας-Σοφία Βουτσίδου (επιμ.), *Μεσημβρίας Ενθύμιον. 90 χρόνια μνήμης* (Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 2015). Για την εγκατάσταση των Βογιαλικιωτών στην Ξυλαγανή βλ. Σουλτάνα Πολυτσάκη-Παπαδημητρίου, *Από το Μεγάλο Βογιαλίκι της Ανατολικής Ρωμυλίας στην Ξυλαγανή της Δυτικής Θράκης* (Αθήνα: χ.ε., 1982) και για την εγκατάσταση στη Λάρισα βλ. Κώστας Ζησόπουλος, *Οι πρόσφυγες της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Θεσσαλία* (Λάρισα: Εξωραϊστική – Μορφωτική Λέσχη Φιλιπούπολης, 2006).

² Νικόλαος Ιντζεσίλογλου, «Περί της Κατασκευής Συλλογικών Ταυτοτήτων. Το Παράδειγμα της Εθνικής Ταυτότητας» στο *Εμείς και οι άλλοι: Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα*, επιμ. Χ. Κωνσταντοπούλου-Δ. Γερμανός-Λ. Μαράτου-Θ. Οικονόμου (Αθήνα: Τυπωθήτω, 1999), 177-202, 181- 182.

36.000 τ.χλμ.³ Θεωρείται σήμερα μια από τις «χαμένες πατρίδες» των Ελλήνων, η παρουσία των οποίων στην περιοχή ανάγεται στον 8^ο-6^ο αιώνα, εποχή του β' αποικισμού.⁴ Οι Έλληνες της Ανατολικής Ρωμυλίας εκπατρίστηκαν από τις πατρογονικές τους εστίες σε διαφορετικές χρονικές φάσεις, σποραδικά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μαζικά στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αναγκαζόμενοι από την εχθρική στάση των Βουλγάρων σε βάρος τους ελληνικού πληθυσμιακού στοιχείου⁵ καθώς και από τη Συνθήκη του Νεϊγύ το 1919 περί «εθελούσιας» ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας.⁶

Η διατήρηση της αμπελοκαλλιέργειας στην Ελλάδα

Το γιατί οι Ανατολικορωμυλιώτες και κυρίως όσοι από αυτούς ήταν εγκατεστημένοι στα παράλια του Εύξεινου Πόντου, δηλαδή την Αγχί-αλο, τη Μεσημβρία, τη Σωζόπολη, τον Πύργο, ασχολήθηκαν με την αμπελοκαλλιέργεια και την οινοποίηση και μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, εξηγείται από το γεγονός ότι στην Ανατολική Ρωμυλία ήταν φημισμένοι αμπελουργοί. Στις εν λόγω περιοχές επιδίδο-

³ Χριστόφορος Α. Νάλτσας, *Ανατολική Ρωμυλία. Η κατάληψις αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος, 1885-1886* (Θεσσαλονίκη: ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, 1963), 9.

⁴ Θεοδόσιος Μαυρομάτης, «Οι Έλληνες στη σύγχρονη Βουλγαρία (1878-1908)», *Αρχαίο Θρακικό Γλωσσικό και Λαογραφικό Θησαυρό* 32 (1966): 141-144· Μαριάννα Κορομηλά, *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα* (Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρία Πανόραμα, 2001), 146, 386· Γάμπας-Βουτσίδου, *ό.π.*, 13.

⁵ Σπυρίδων Σφέτας, «Οι ανθελληνικοί διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία κατά το έτος 1906 στα πλαίσια της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994): 78-91· Θεόδωρος Καρζής, *Οι πατρίδες των Ελλήνων* (Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνη, 1992), 198. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην έκδοση της 31^{ης} Μαρτίου του 1907 της εφημερίδας *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, «η κατάσταση απέβη τοσούτον αφόρητος, ώστε ουδέ εις Έλληνα είναι δυνατόν να μείνη ούτε θα μείνη εν Ανατολική Ρωμυλία και Βουλγαρία», ενώ και στο τεύχος 51 που εκδόθηκε στις 15-12-1907, καταγράφεται ότι ο εκπατρισμός των Ελλήνων από την Ανατολική Ρωμυλία συνιστά αποτέλεσμα «του θηριώδους διωγμού και του κατ' αυτών κηρυχθέντα πόλεμον εξοντώσεως». «Διωγμός Ορθοδόξων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 13, 31-3-1907, 192 και 51, 15-12-1907, 738.

⁶ Αλέξανδρος Πάλλης, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του ελληνισμού (1912-1924)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 1 (1977): 79· Έλσα Κοντογιώργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992): 47.

νταν βιοποριστικά κατά κύριο λόγο στην αμπελουργία και παράλληλα στο εμπόριο και στη ναυτιλία.⁷

Οι παράλιες πόλεις της Μαύρης Θάλασσας ήταν φημισμένες για τα αμπέλια και τις ποικιλίες των σταφυλιών τους και παρήγαγαν υψηλής ποιότητας κρασί, ρακί και ξύδι, τα οποία εμπορεύονταν, προμηθεύοντας τις γύρω περιοχές που δεν επιδίδονταν στην αμπελοκαλλιέργεια.⁸ Εκτός από κρασί, ρακί και ξύδι τα οποία χρησιμοποιούσαν όχι μόνο για προσωπική κατανάλωση, αλλά και ως το βασικό μέσο βιοπορισμού τους,⁹ η αμπελοκαλλιέργεια εξασφάλιζε στους Ανατολικορωμιλιώτες –ειδικά των παραλίων– και βρώσιμα είδη: τα σταφύλια τα έτρωγαν φυσικά ως φρούτα,¹⁰ αλλά αποτελούσαν μια εύκαιρη πρώτη ύλη με την οποία έφτιαχναν μούστο, πετιμέζια και γλυκά,¹¹ ενώ αξιοποιούσαν και τα φύλλα του αμπελιού, για να φτιάξουν ντολμάδες, τα περίφημα «γιαπράκια».¹²

Το κρασί αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό αντικείμενο αγάπης και ισχυρή διατροφική συνήθεια για όλους τους Ανατολικορωμιλιώτες, με αποτέλεσμα εκτός από παραγωγή σε επαγγελματικό επίπεδο, να υπάρχει σε μεγάλη έκταση και ερασιτεχνική παραγωγή σε όλη την έκταση της Ανατολικής Ρωμυλίας. Ασφαλώς, επαγγελματικά με την αμπελουργία ασχολούνταν και άλλοι κάτοικοι διαφόρων περιοχών της Ανατολικής Ρωμυλίας, ωστόσο δεν ήταν η πλειοψηφία, όπως στις παράλιες περιοχές.¹³ Ειδικότερα, με την αμπελουργία καταπιάνονταν επαγγελματικά και κάτοικοι της Κούκλαινας, των Βοδενών, του Στενημάχου, ακόμη και του Καβακλή.¹⁴

⁷ Βασίλειος Παπαδόπουλος, «Τα δίκαια του εν Βορείω ελληνισμού», *Αρχείον του Λαογραφικού και Γλωσσικού Θρακικού Θησαυρού* 9 (1951): 119· Θεοδόσιος Μαυρομμάτης, «Η αστική και αγροτική ζωή της κοινωνίας Αγχιάλου», *Αρχείον του Λαογραφικού και Γλωσσικού Θρακικού Θησαυρού* 23 (1958): 259.

⁸ Μαυρομμάτης, «Η αστική και αγροτική ζωή», 259.

⁹ Μαυρομμάτης, «Η αστική και αγροτική ζωή», 260, 263.

¹⁰ Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου, «Τροφές και διαίτα των Θρακών», *Αρχείον του Λαογραφικού και Γλωσσικού Θρακικού Θησαυρού* 9 (1942-1943): 167-168.

¹¹ Μαυρομμάτης, «Η αστική και αγροτική ζωή», 259.

¹² Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, 168.

¹³ Για την Αγχιάλο ο Μαυρομμάτης επισημαίνει ότι 80% του πληθυσμού ήταν αμπελουργοί, που αποκαλούνταν «μπατζίδες» και ήταν ιδιαίτερα εργατικοί. Βλ. Μαυρομμάτης, «Η αστική και αγροτική ζωή», 260, 263.

¹⁴ Μαραβελάκης–Βακαλόπουλος, *ό.π.*, 347.

Η σημασία της αμπέλου και των παραγώγων της για τους Ανατολικορωμυλιώτες δικαιολογείται από τον πρωταγωνιστικό ρόλο τον οποίο διαδραματίζει στην ανατολικορωμυλιώτικη κουζίνα το κρασί και το τσίπουρο. Στο τραπέζι των Ανατολικορωμυλιωτών ξεχωριστή θέση καταλάμβανε το κρασί, που δεν έλειπε ποτέ από το κελάρι τους. Αποτελούσε συμπλήρωμα τροφής το οποίο έπιναν με μεγάλη όρεξη, σβήνοντας με αυτό την κάψα τους από τα πικάντικα φαγητά τους. Το παρήγαγαν και το έπιναν, μάλιστα, σε τόσο μεγάλες ποσότητες, ώστε όπως ο Πολύδωρας Παπαχριστοδούλου υπογραμμίζει: «Χύνονταν ποτάμια κρασιού όλο τον χειμώνα και τα στομάχια βυθό δεν είχαν».¹⁵

Άλλο στοιχείο που επιβεβαιώνει τη στενή σχέση Ανατολικορωμυλιωτών–αμπέλου–κρασιού είναι η πίστη των Ελλήνων με αυτή την προέλευση στον Άγιο Τρύφωνα, προστάτη, σύμφωνα με τη χριστιανική θρησκεία, των αμπελιών. Διερευνώντας αυτή τη σχέση ο ερευνητής δεν μπορεί παρά να μην ανατρέξει στην ελληνική αρχαιότητα και συγκεκριμένα στο Θεό Διόνυσο, η λατρεία του οποίου ήταν συνδεδεμένη με το κρασί. Ψήγματα αυτής της λατρείας διατηρήθηκαν υπό ένα μανδύα θρησκευτικότητας στα «Αναστενάρια», τη γιορτή που γιόρταζαν στην Ανατολική Ρωμυλία στις 21 Μαΐου και μετέφεραν στην Ελλάδα οι Ανατολικορωμυλιώτες.¹⁶ Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης γιορτής γινόταν έντονη χρήση κρασιού, παράδοση που συνεχίζεται μέχρι σήμερα στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν Ανατολικορωμυλιώτες και γιορτάζουν τα Αναστενάρια (Λαγκαδάς, Μελίκη, Αγία Ελένη Σερρών κ.α.).¹⁷ Ο ευλαβικός τρόπος με τον οποίο εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να γιορτάζεται ο Άγιος Τρύφωνας σε περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν Ανατολικορωμυλιώτες που ασχολήθηκαν με την οινοποιία, όπως Γουμένισσα Κιλκίς, Στενήμαχο Ημαθίας, Τρίλοφο Ημαθίας, Γέφυρα Θεσσαλονίκης, Δίκαια Έβρου, Νέα Αγχίαλο Βόλου, Αγχίαλο Θεσσαλονίκης, Νέα Μεσήμβρια Θεσσαλονίκης κ.α. είναι εν-

¹⁵ Παπαχριστοδούλου, ό.π., 167-168.

¹⁶ Κατίνα Βέικου-Σεραμέτη, *Θράκη, στιγμές στην ιστορία της* (Κομοτηνή: ΜΟΚ, 1980), 377· Δημήτρης Οικονομίδης, *Εθνολογικά Λαογραφικά Α'* (1977): 93.

¹⁷ "Wine producers association of the Northern Greece vineyard. The Greek wine experience," διαθέσιμο στο http://www.tiwc.gr/backend/images/winesofnorthgreece/downloads/The_Greek_Wine_Guide.pdf (ανάκτ. 10-8-2019).

δεικτική της σχέσης των Ανατολικορωμιωτών με το κρασί και την αμπελουργία.¹⁸

Παράγοντες που επηρεάζουν τη διατροφή – Η διατροφή ως στοιχείο συλλογικής ταυτότητας

Το ενδιαφέρον που επιδεικνύεται τα τελευταία χρόνια σε επιστημονικό και κοινωνικό επίπεδο για τη διατροφή δεν είναι τυχαίο, δεδομένου ότι η διατροφή συνδέεται με βιολογικές και πολιτιστικές παραμέτρους και συλλογικές αναπαραστάσεις.¹⁹ Τα τρόφιμα συγκεκριμένα διαθέτουν πολιτιστικές και κοινωνικές προεκτάσεις και συνιστούν απόδειξη ότι η ανάπτυξη που συνδέεται με τη διατροφή, π.χ. αγροτικές καλλιέργειες, διαθέτει τόσο οικονομική όσο και πολιτισμική διάσταση.²⁰

Η τροφή επηρεάζεται, ασφαλώς, αρχικά από τις κλιματολογικές συνθήκες, τα πρόσφορα προϊόντα στα οποία έχουν πρόσβαση οι πληθυσμιακές ομάδες και τις ανάγκες του πληθυσμού.²¹ Οι διατροφικές συνήθειες διαμορφώνονται και από τις επαγγελματικές ασχολίες των ανθρώπων που συνιστούν μέσο οργάνωσης του βίου τους.²² Δεν πρέπει να παραβλεφθεί και η κοινωνική διάσταση των τροφών, με την έννοια ότι αποτελούν μέσο έκφρασης και σύνδεσης μεταξύ των ανθρώπων που τις καταναλώνουν και μεταξύ των ανθρώπων και του περιβάλλοντος.²³

Όσον αφορά στο περιβάλλον, η παραγωγική διαδικασία για την εξασφάλιση τροφής, που καθορίζει αναπόφευκτα τη διατροφή, συνδέεται με μια διαλεκτική σχέση με το φυσικό χώρο στον οποίο είναι ε-

¹⁸ «Το κουρμπάνι του Αγίου Τρύφωνα στα προσφυγικά χωριά της Ανατολικής Ρωμυλίας στην Ημαθία», *Ημερησία*, 4-2-2019.

¹⁹ Claude Fischler, “Food, Self and Identity,” *Social Science Information* 27 (June 1988): 275.

²⁰ Anna Maria Pioletti, “Culture, food and wine as heritage of rural areas,” *Semestrare di Studi e Ricerche di Geografia* 1 (January-June 2015): 71. Vatika Sibal, “Food: Identity of Culture and Religion,” διαθέσιμο στο <https://www.researchgate.net/publication/327621871> (ανάκτ. 19-7-2019).

²¹ Ευαγγελία Στεφανή-Εσθήρ Σολομών, «Ο άνθρωπος είναι ό,τι τρώει... Προσεγγίσεις στην ιστορία της διατροφής», στο *Ο πολιτισμός στο τραπέζι*, επιμ. Χρήστου Γκατζόλη (Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2010), 19.

²² Κορομηλά, *ό.π.*, 129.

²³ Ma Quansheng, “Food, Eating, Behavior and Culture in Chinese Society,” *Journal of Ethnic Foods* 2, no. 4 (December 2015): 195.

γκατεστημένοι οι άνθρωποι, διαμορφώνεται από αυτόν όμως και τον διαμορφώνει, ώστε να εξυπηρετεί τις ανάγκες του.²⁴

Η διατροφή εκτός των άλλων σημαντικών λειτουργιών που επιτελεί, εκπληρώνοντας βιολογικές ανάγκες, είναι ένα πολιτιστικό σύστημα²⁵ που σχετίζεται με την ιστορία μιας ομάδας, αποτελώντας μέσο ενσωμάτωσης του παρελθόντος στο παρόν.²⁶ Όταν οι άνθρωποι που ανήκουν σε μια ομάδα καταναλώνουν τα τρόφιμα τα οποία έτρωγαν οι πρόγονοί τους, διατηρούν την ενότητά τους.²⁷ Η διατροφή αποκτά μοναδική αξία λειτουργώντας ως στοιχείο συνοχής, εδραιώνοντας την ιδιότητα του «ανήκειν» σε μια ομάδα.²⁸ Διαδραματίζει, δηλαδή, όπως επισημαίνει ο Fischer, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας,²⁹ δεδομένου ότι οι άνθρωποι επιβεβαιώνουν την ιδιαιτερότητά τους και με βάση του τι τρώνε.³⁰ Συνεπώς, η διατροφή μετατρέπεται σε ισχυρό σύμβολο ταυτότητας³¹ που βοηθά τον άνθρωπο να αναγνωρίζει τον εαυτό του ως μέλος μιας ομάδας της οποίας τα μέλη καταναλώνουν τα ίδια πράγματα με τον ίδιο τρόπο.³²

²⁴ Ευαγγελία Σπαθάρη-Μπεγλίτη, *Ιστορική και κοινωνική λαογραφία Ανατολικής Θράκης* (Αθήνα: Νέα Σύνορα, 1997), 124.

²⁵ Paul Fieldhouse, *Food and Nutrition Customs and Culture* (Cheltenham: Nelson Thornes, 1996), 31.

²⁶ Στεφανή-Σολομών, *ό.π.*, 20.

²⁷ Sibal, *ό.π.*, 1.

²⁸ Sidney W. Mintz–Christine M. Du Bois, “The Anthropology of Food and Eating,” *Annual Review of Anthropology* 31 (October 2002): 99-119, 109.

²⁹ Σύμφωνα με τη Μαρία Βεργέτη, η συλλογική ταυτότητα συνιστά μια κοινωνική κατασκευή ως αποτέλεσμα της διαρκούς αλληλεπίδρασης των ανθρώπων που δίνει απάντηση στα ερωτήματα «ποιος είναι» και «ποιος δεν είναι» μέλος μιας ομάδας, προσδιορίζοντας τόσο τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν μια ομάδα όσο και αυτά που δεν τη χαρακτηρίζουν. Όσον αφορά στο περιεχόμενο της συλλογικής ταυτότητας, κάνει λόγο για δύο διαστάσεις: α) «το συναίσθημα θετικής ταύτισης των μελών της ομάδας» και β) τη δράση για την ομάδα ως αποτέλεσμα της ένταξης σε αυτή. Βλ. Μαρία Κ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα: Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2000) της ίδιας, «Ο πολιτισμός ως στοιχείο διαφοροποίησης της ανατολικορωμυλιώτικης ταυτότητας στον ελλαδικό χώρο», στο *Όψεις λαϊκού πολιτισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας: Μουσική, χορός, ενδυμασία*, επιμ. Γιάννης Πραντσίδης (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 2017), 11-17.

³⁰ Fischler, *ό.π.*, 277-278.

³¹ Robin Fox, “Food and Eating: An Anthropological Perspective,” *Social Issues Research Centre* (2014): 1-22, 2.

³² Allison James, “How British is British food,” στο *Food, Health and Identity*, εκδ. Pat Caplan (New York: Routledge, 2013), 71-86, 72-74.

Το αίσθημα αυτό του «ανήκειν» που δημιουργεί η συλλογική ταυτότητα την οποία διαμορφώνουν τα μέλη μιας κοινότητας, και μέσω της διατροφής τους, τα οριοθετεί, διαφοροποιώντας τα από άτομα που ανήκουν σε άλλες ομάδες μέσω των οποίων αυτοπροσδιορίζονται.³³ Όταν μια διατροφική συνήθεια είναι άγνωστη σε μια κοινότητα ανθρώπων και οικεία σε μια άλλη, δημιουργείται αναπόφευκτα μια οριοθέτηση σε επίπεδο κουλτούρας η οποία συνέχει τα μέλη των ομάδων μεταξύ τους και αντιπαραθέτει τις ομάδες.³⁴

Μελετώντας συνεπώς τη διατροφή μιας κοινότητας εξερευνά κάποιος εκτός από την οικονομία και τον πολιτισμό και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της.³⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι η διατροφή – είτε ως επιλογή βρώσιμων και πόσιμων ειδών είτε ως τρόπος μαγειρέματος και προετοιμασίας– συνιστά ένα στοιχείο ταυτότητας που αντιστέκεται στο χρόνο και στις αλλαγές, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα παραδείγματα ανθρώπινων ομάδων που μετοίκησαν σε άλλες περιοχές και διατήρησαν τα χαρακτηριστικά της κουζίνας τους, σε αντίθεση με άλλα στοιχεία κουλτούρας.³⁶

Στα στοιχεία διατροφής συμπεριλαμβάνεται και το κρασί που, ειδικά, στις μεσογειακές κοινωνίες διαθέτει πρωταγωνιστικό ρόλο.³⁷ Το κρασί στο παρελθόν αποτελούσε βασικό συμπλήρωμα διατροφής, καλύπτοντας μαζί με το ψωμί σημαντικό τμήμα των αναγκών των ανθρώπων σε ημερήσιες θερμίδες, ειδικά όσων ανήκαν σε αγροτικούς και εργατικούς πληθυσμούς. Εκτός από τη διατροφική του λειτουργία επιτελούσε και σημαντική οικονομική λειτουργία, μέσω της εμπορευματοποίησης και της προώθησής του σε γειτονικές συνήθως αγορές εξασφάλιζε οικονομικά τους παραγωγούς. Άλλωστε ήδη από το 15^ο αιώνα η αμπελοκαλλιέργεια συνιστούσε καθοριστικό παράγοντα της αγροτικής οικονομίας.³⁸

³³ Νικόλαος Χρηστάκης, «Το παράδοξο θεμέλιο της ταυτότητας», *Νέα Κοινωνιολογία* 27 (1999): 63-66, 65.

³⁴ Fieldhouse, *ό.π.*, 31.

³⁵ Sibal, *ό.π.*, 2-3· Fieldhouse, *ό.π.*, 18.

³⁶ Fischler, *ό.π.*, 280.

³⁷ Pat Caplan, “Approaches to the Study of Food, Health and Identity,” στο *Food, Health and Identity*, 1-31, 1-2.

³⁸ Ευαγγελία Μπαλτά, «Το κρασί στους Οθωμανικούς Χρόνους», στο *Οίνος Πολιτισμός και Κοινωνία*, επιμ. Ελένης Γραμματικοπούλου (Αθήνα: ΕΙΕ, 2006), 85-105, 94, 96.

Η προέλευση του κρασιού – Η παρουσία του στην Ελλάδα

Αναζητώντας την προέλευση του κρασιού, διαπιστώνουμε ότι πολλές πηγές τοποθετούν ως αρχική κοιτίδα της άγριας αμπέλου την περιοχή που οριοθετείται μεταξύ Εύξεινου Πόντου και Κασπίας Θάλασσας, μια περιοχή με πλούσια αμπελοκαλλιέργεια μέχρι και σήμερα.³⁹ Η συστηματική καλλιέργεια της εξημερωμένης αμπέλου που διαδέχτηκε την άγρια, τοποθετείται στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας την 5^η χιλιετία, δηλαδή εδώ και 6.000 χρόνια.⁴⁰ Το αμπέλι και το κυριότερο παράγωγό του, το κρασί, διαδόθηκε σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου και κατόπιν και σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο με τη συμβολή των αρχαίων Ελλήνων κατά τη διάρκεια των αποικισμών.⁴¹ Η διάδοσή του ήταν τέτοια, ώστε πολλές πόλεις συνέδεσαν την οικονομική τους ευημερία με το εμπόριο του οίνου, όπως επιβεβαιώνεται από αναπαραστάσεις νομισμάτων με την άμπελο ή με αμφορέα κρασιού.⁴²

Όσον αφορά στην Ελλάδα, το κρασί αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορίας και της κουλτούρας της χώρας πάνω από 4.000 χρόνια, δεδομένου ότι η αμπελοκαλλιέργεια και η οινοποίηση πραγματοποιούνται ανελλιπώς από την ελληνική αρχαιότητα, όπως αποδεικνύ-

³⁹ Anna Schneider–Stefano Raimondi, “Preservation and Characterization of *Vitis vinifera* Cultivated Germplasm,” στο *Caucasus and Northern Black Sea Region Ampelography*, εκδ. D. Maghradze–L. Rustioni–J. Turok–A. Scienza–O. Failla (Lingenfeld: Vitis, 2012), 16-21, 17· Nancy Scannell–Judy G. Newton–Rubina Ohanian, “Viticulture, Wine Production and Agriculture in Armenia: Economic Sectors In Transition,” *The Journal of Applied Business Research* 18, no. 4 (2002): 13-23, 13· David Maghradze–Giorgi Samanishvili–Levan Mekhuzla et al., “Grape and Wine Culture in Georgia, the South Caucasus,” *Bio Web of Conferences* 7, no. 03027 (2016): 1-10, 1, DOI: 10.1051/bioconf/20160703027· Anaya Sarpaki, “Re-visiting the Visibility of the Grape, Grape Products, By-products and some Insights of its Organization from the Prehistoric Aegean, as Guided by New Evidence from Monastiraki, Crete,” *Inter-disciplinaria archaeologica, Natural Sciences in Archaeology* 3, no. 2 (2012): 211-220, 212.

⁴⁰ Maghradze et al., “Grape and wine culture,” 1.

⁴¹ Nuray Türker–Faruk Alaeddinoğlu, “From Wine Production to Wine Tourism Experience: the Case of Anatolia, Turkey,” *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 4, no. 3 (2016): 25-37, 27.

⁴² Konstantinos Lazarakis, *A guide to the wines of Greece*, 6, 8, διαθέσιμο στο https://oinoscent.com/files/A_guide_to_the_wines_of_Greece.pdf. (ανάκτ. 18-7-2019).

ουν οι αρχαιολογικές ανασκαφές.⁴³ Εκτός αυτού, η στενή σύνδεση του κρασιού με την ελληνική κουλτούρα επιβεβαιώνεται και από την αρχαία ελληνική βιβλιογραφία, όπου το κρασί/οίνος θεωρείται δώρο του θεού Διονύσου στους θεούς και στους ανθρώπους, το μόνο δώρο που είχε την ιδιότητα να διώχνει τη λύπη και να φέρνει τη λησμονιά στα βάσανα της μέρας.⁴⁴ Το κρασί ήταν απαραίτητο συστατικό και των «συμποσίων» στην αρχαία Ελλάδα, τα οποία είχαν κατά κύριο λόγο φιλοσοφική διάσταση, μεταδίδοντας στους συνδαιτυμόνες παραδοσιακές αξίες.⁴⁵

Μεταξύ των πιο φημισμένων κρασιών στην ελληνική αρχαιότητα ήταν το κρασί της Θράκης, σε βαθμό η γεωγραφική αυτή περιοχή να θεωρούνταν κατ' εξοχήν τόπος του κρασιού και των σταφυλιών.⁴⁶ Όπως απορρέει βιβλιογραφικά, το κρασί που φτιαχνόταν από σταφύλια της Θράκης ήταν ένα κρασί υψηλής ποιότητας το οποίο θεωρούνταν ως το καλύτερο όλων, γι' αυτό και ο Όμηρος στη ραψωδία Ι της Οδύσσειας το χαρακτήρισε ως γλυκό, μαύρο, θεϊκό, ανέρωτο, ποτό στο οποίο κανένας δεν μπορούσε να αντισταθεί, λόγω της γλυκιάς, θεϊκής ευωδιάς του.⁴⁷

⁴³ Vasileios A. Vlachos, "A Macroeconomic Estimation of Wine Production in Greece," *Wine Economy and Policy* 6 (2017): 3-13, 3· Ourania Notta-Aspasia Vlachvei, "Wine Routes in Greece: Producers' Perceptions and Economic Implications," *International Journal of Arts and Sciences* 3, no. 2 (2009): 95-106, 96.

⁴⁴ Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στις *Βάκχες* του Ευρυπίδη, στίχ. 280-285: «ὕγρον πῶμ' ἤϊρε κείσηνέγκατο θνητοῖς, ὃ παύει τοὺς ταλαιπώρους βροτοὺς λύπης, ὅταν πλησθῶσιν ἀμπέλου ροῆς, ὕπνον τε λήθην τῶν καθ' ἡμέραν κακῶν δίδωσιν, οὐδ' ἔστ' ἄλλο φάρμακον πόνων. Οὗτος θεοῖσι σπένδεται θεὸς γεγώς, ὥστε διὰ τοῦτον τάγαθ' ἀνθρώπους ἔχειν». *Βοιωτικός κόσμος*, «Ευρυπίδη Βάκχαι», διαθέσιμο στο <http://viotikoskosmos.wikidot.com/vakcai> (ανάκτ. 17-7-2019).

⁴⁵ Francisco Javier Murcia, "Wine, Women, and Wisdom: The Symposia of Ancient Greece," *National Geographic History magazine* (January/February 2017), διαθέσιμο στο <https://www.nationalgeographic.com/archaeology-and-history/magazine/2017/01-02/ancient-greece-symposium-dinner-party/> (ανάκτ. 12-11-2019)· Department of Greek and Roman Art, The Metropolitan Museum of Art, "The Symposium in Ancient Greece" (October 2002), διαθέσιμο στο https://www.metmuseum.org/toah/hd/symp/hd_symp.htm (ανάκτ. 15-11-2019).

⁴⁶ Πέτρος Γεώργατζης, *Αρχαίοι και σύγχρονοι Θράκες* (Ξάνθη: χ.ε., 1978), 19.

⁴⁷ Χαρακτηριστικά αναφέρεται στους στίχους 196-198, 205 και 210-211 της *Οδύσσειας*, ραψωδία Ι: «μέλανος οἴνοιο ἠδέος, ὃν μοι ἔδωκε Μάρων, Εὐάνθεος υἱός, ἱερεὺς Απόλλωνος, ὃς Ἴσμαρον ἀμφιβεβήκει», «ἠδὺν, ἀκηράσιον, θεῖον ποτόν» και «ὀδμηὶ δ' ἠδεῖα ἀπὸ κρητῆρος ὀδώδει θεσπεσίη: τότε ἂν οὐ τοι ἀποσχέσθαι φίλον ἦεν». *Ελληνικός Πολιτισμός, Οδύσσεια* αρχαίο κείμενο, διαθέσιμο στο <http://users>.

Μεθοδολογία

Η έρευνα είναι ποιοτική. Ακολουθήθηκαν σε αυτή η άμεση παρατήρηση δραστηριοτήτων συλλόγων του πληθυσμού και ημιδομημένες συνεντεύξεις. Από τον Σεπτέμβριο του 2013 έως τον Αύγουστο του 2019 πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις σε 24 άτομα με καταγωγή από Ανατολική Ρωμυλία, 8 γυναίκες και 16 άντρες. 14 εξ αυτών ήταν τρίτης γενιάς, 9 δεύτερης και 1 τέταρτης γενιάς, δεδομένου ότι τα άτομα πρώτης γενιάς δεν βρίσκονται εν ζωή και ο αριθμός των εκπροσώπων της δεύτερης γενιάς σταδιακά αρχίζει να φθίνει. Επιδιώχθηκε να συμμετάσχουν άτομα από όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα στα οποία διαβιούν Ανατολικορωμυλιώτες. Έτσι, 10 από τους συμμετέχοντες είναι εγκατεστημένοι σε περιοχές της Βόρειας Ελλάδας (Μακεδονία–Θράκη), 11 στη Θεσσαλία και 3 στο λεκανοπέδιο Αττικής.

Για τον εντοπισμό του δείγματος που θα συγκέντρωνε τα επιθυμητά χαρακτηριστικά: α) καταγωγή από την Ανατολική Ρωμυλία, β) διασπορά στον ελληνικό χώρο και γ) ανεπτυγμένη ανατολικορωμυλιώτικη ταυτότητα –είτε ως αποτέλεσμα της διαβίωσης τους σε περιοχές με έντονα τα ανατολικορωμυλιώτικα στοιχεία είτε ως αποτέλεσμα προσωπικής αναζήτησης είτε άλλων παραγόντων– η ερευνήτρια εκτός από τους εκπροσώπους συλλόγων που γνώρισε στις εκδηλώσεις και τις σύστησαν πληροφοριοδότες, απευθύνθηκε σε πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια σωματεία των Ανατολικορωμυλιωτών,⁴⁸ αναζητώντας ανθρώπους–κλειδιά που θα εξασφάλιζαν την πρόσβαση σε συμμετέχοντες για την εκπόνηση της έρευνας. Οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις έδωσαν πληροφορίες για τους τόπους εγκατάστασης της πρώτης γενιάς Ανατολικορωμυλιωτών, την επαγγελματική τους ενασχόληση, την αμπελοκαλλιέργεια, τις συνθήκες που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στην Ελλάδα, καθώς και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία που διαμορφώνουν την ανατολικορωμυλιώτικη ταυτότητα, όπως και τη σχέση των σημερινών Ανατολικορωμυλιωτών με το αμπέλι και το κρασί.

sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/Yliko/OMHROS%20ODYSSSEIA/Odyssseia%200arxai0/0.htm. (ανάκτ. 10-7-2019).

⁴⁸ Κάποια από τα σωματεία αυτά ήταν: η Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Ανατολικής Ρωμυλίας/Βόρειας Θράκης (ΠΟΣΑΡ) με έδρα τη Θεσσαλονίκη, το Ίδρυμα «Αγία Τριάδα» στη Λειβαδίτσα Πέλλας, ο Σύλλογος Νέας Μεσημβρίας Θεσσαλονίκης και ο Αγροτικός Παραγωγικός Συνεταιρισμός Νέας Αγχιάλου «Η Δήμητρα».

Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν με τη σύμφωνη γνώμη των συμμετεχόντων και ακολούθησε η απομαγνητοφώνησή τους με σκοπό να συλλεχθούν τα δεδομένα, να ομαδοποιηθούν, να κωδικοποιηθούν και να ακολουθήσει στη συνέχεια η επεξεργασία τους, ώστε να προκύψει θεωρητικοποίησή τους και να δώσουν απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα.⁴⁹

Αποτελέσματα

Με τον εκπατρισμό τους οι Ανατολικορωμιώτες –τόσο αυτοί που είχαν ως βασική ασχολία την αμπελουργία όσο και αυτοί που καλλιεργούσαν αμπέλια είτε συμπληρωματικά με κάποια άλλη απασχόληση είτε ερασιτεχνικά– μετέφεραν στην Ελλάδα τις γνώσεις τους για την αμπελοκαλλιέργεια και την οινοποίηση, καθώς και την αγάπη για το αμπέλι και το κρασί. Η ακόλουθη δήλωση είναι αντιπροσωπευτική:

«Οι δικοί μας όχι μόνο ξέρανε την τέχνη, αλλά την αγαπούσαν, γι' αυτό τη συνέχισαν. Αν και δεν είχαν την τεχνολογία που έχουμε σήμερα, και πάλι τα καταφέρανε... Ήρθαν στην Ελλάδα και ξεκίνησαν από το μηδέν, όμως φέρανε μαζί τους όλα όσα ήξεραν... Και το αμπέλι το ήξεραν πολύ καλά... Το αμπέλι όμως εκτός από τις γνώσεις θέλει μεράκι και αγάπη...».⁵⁰

Αρκετοί επαγγελματίες Ανατολικορωμιώτες αμπελοκαλλιεργητές της πρώτης γενιάς συνέχισαν και στην Ελλάδα την ίδια επαγγελματική ενασχόληση, δεδομένου ότι η αμπελοκαλλιέργεια αποτελούσε όχι μόνο συνήθεια αλλά και αναπόσπαστο τρόπο ζωής, που τον μετέφεραν αυτούσιο από την Ανατολική Ρωμυλία. Ενδεικτικά επισημαίνεται:

«Οι Ανατολικορωμιώτες την αμπελουργία την είχαν στο αίμα τους... ήταν κάτι παραπάνω από επάγγελμα... ήταν η ίδια η ζωή τους... κατευθείαν με το που ήρθαν βάλανε τα αμπέλια και μάλιστα οι αγρότες των γύρω περιοχών τους κορόιδευαν τρόπον

⁴⁹ Emily Stier Adler–Roger Clark, *Κοινωνική Έρευνα* (Αθήνα: Τζιόλας, 2018), 384, 390· Θεόδωρος Ιωσηφίδης, *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες* (Αθήνα: Κριτική, 2008), 123.

⁵⁰ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στη Θεσσαλονίκη, μεγαλωμένος στην Αγχιάλο Θεσσαλονίκης, 23-7-2018.

τινά και λέγανε: έχουν γεμίσει τον τόπο, βάζουνε κάτι βέργες, δεν μπορούσαν να καταλάβουν τι κάνουν...»⁵¹, «Το 1904 φύγα-νε με τα πόδια από την Ανατολική Ρωμυλία και αφήσανε όλη τους την περιουσία... εκτός από δύο κουβέρτες που φέρανε, δε φέρανε τίποτε άλλο, φέρανε όμως την αγάπη και τις γνώσεις τους στην οινοποιία. Εκεί καλλιεργούσαν αμπέλια, το είχαν το αντικείμενο, δεν το βρήκαν εδώ, δεν αναπτύξανε εδώ την αμπελοργία, υπήρχε ήδη και τη συνέχισαν, ήταν μέρος της ζωής τους που μετέφεραν εδώ».⁵²

«Το αγαπούσαν το αμπέλι, ήταν η διέξοδός τους, πηγαίνανε στο αμπέλι και το ευχαριστιόντουσαν... Ένα-ένα το κλήμα το περνούσαν και το παρατηρούσαν, του μιλούσαν...».⁵³

«Η Αγχιάλος ήταν νούμερο ένα σε παραγωγή κρασιού στην Ανατολική Ρωμυλία από όλες τις πόλεις. Αν προσέξετε, ακόμη και στις παλιές φωτογραφίες που υπάρχουν από την Ανατολική Ρωμυλία είναι σε τρύγο, σε αμπέλια, στον Άγιο Τρύφωνα, σε γιορτές γενικά που έχουν σχέση με το κρασί. [...] Τα ίδια συνέχισαν και στην Ελλάδα, δεν μπορούσαν να κάνουν άλλωστε αλλιώς, έτσι ζούσαν εκεί, αυτές τις συνήθειες είχαν... αυτοί ήταν».⁵⁴

Η αμπελοκαλλιέργεια και η οινοπαραγωγή συνιστούσαν γι' αυτούς, τόσο μέσο βιοπορισμού στις πρώτες κοινότητες που δημιούργησαν στην ελληνική επικράτεια όσο και στοιχείο ταυτότητας, το οποίο φαίνεται να διατηρείται και στις επόμενες γενιές. Χαρακτηριστικές είναι εκτός από τις παραπάνω και οι ακόλουθες δηλώσεις:

«Το κρασί, ακόμη και ερασιτεχνικά ήταν ένα οικονομικό έσοδο, πολλές οικογένειες επιβίωσαν χάρη στα αμπέλια και στην ενασχόληση τους με το κρασί και το τσίπουρο, πάρα πολλές οικο-

⁵¹ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στη Νέα Αγχιάλο Μαγνησίας, 30-8-2017.

⁵² 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεγάλο Μοναστήρι, γεννημένος στη Λάρισα, 11-5-2016.

⁵³ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεσήμβρια, γεννημένη στη Θεσσαλονίκη, μεγαλωμένη στη Νέα Μεσήμβρια, 26-4-2018.

⁵⁴ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στον Αλμυρό Μαγνησίας, 5-5-2018.

γένειες. Βέβαια σε παλιότερες εποχές ήταν αποκλειστική η ενασχόληση με το κρασί και το αμπέλι».⁵⁵

«Το αμπέλι είναι φυτεμένο και ποτισμένο στο DNA μας. Γεννηθήκαμε εκεί μέσα εμείς οι Ανατολικορωμυλιώτες, βλέποντας τους παππούδες μας και είναι δύσκολο να το αποβάλουμε. Οι περισσότεροι το αγαπάμε πάρα πολύ σαν τους προγόνους μας και έχουμε μεγάλο μεράκι και στο δικό μας χωριό και στα γύρω χωριά που είναι όλες αυτές οι ανατολικορωμυλιώτικες ρίζες, όλοι έχουνε να λένε για το σταφύλι, για το κρασί, για τα παράγωγά του».⁵⁶

«Ξεχωρίζανε και ξεχωρίζουν και σήμερα οι Ανατολικορωμυλιώτες από τους άλλους αμπελουργούς και οινοπαραγωγούς, γιατί γεννιούνται με έμφυτη την αγάπη για το αμπέλι και το κρασί. Ήξεραν την τέχνη του κρασιού και τη δίδαξαν στους απογόνους τους. Άλλοι μπορεί να αλλάζανε επαγγέλματα, αλλά όλοι ξέρουνε και άμα βρούνε ζόρι και πάλι θα ασχοληθούνε, γιατί τα κρατάνε τα αμπέλια τους».⁵⁷

«Το 1908 ο κόσμος ασχολήθηκε με τη γεωργία περισσότερο. Οι δικοί μας, όμως, δεν είχαν γεωργία στη Βουλγαρία... Ελάχιστοι είχαν... Ήταν αμπελουργοί, οι περισσότεροι ναυτικοί και το 1918 κάνανε έναν συνεταιρισμό αγροτικό με μεγάλη επιτυχία και φέρανε δικά τους μηχανήματα. Τα έλη τα αποξηράνανε το 24 και από εκεί και πέρα άρχισε η ανάπτυξη. [...] Άρχισε να αναπτύσσεται η Αγχίαλος, το '40 βρισκόταν σε πολύ καλή οικονομική ανάπτυξη με τις αμπελουργίες ως καλοί αμπελουργοί. [...].⁵⁸

Πιο παραστατική όλων είναι η ακόλουθη περιγραφή – αναλογία που αφορά στην αδιάρρηκτη σύνδεση Ανατολικορωμυλιωτών και αμπελιού:

⁵⁵ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεγάλο Μοναστήρι, γεννημένος στη Λάρισα, μεγαλωμένος στο Μεγάλο Μοναστήρι, 25-7-2017.

⁵⁶ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχίαλο, γεννημένος Θεσσαλονίκη, μεγαλωμένος στην Αγχίαλο Θεσσαλονίκης, 12-7-2018.

⁵⁷ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχίαλο και Στενήμαχο, γεννημένος στην Αγχίαλο Θεσσαλονίκης, 23-7-2018.

⁵⁸ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχίαλο, γεννημένος στη Νέα Αγχίαλο Μαγνησίας, 11-4-2018.

«Για τους Αγγιαλίτες –επειδή ξέρω και τους Αγγιαλίτες που μέινανε στη Βουλγαρία– πιστεύω ότι το αμπέλι μέσα τους έχει γίνει “μνήμη του DNA”. Δηλαδή, όπως τα πουλιά που μεταναστεύουν, ξαναγυρίζουν στον τόπο που γεννήθηκαν, στον τόπο που τους γέννησε και πέθανε η μάνα τους ...δεν ξέρουν τη διαδρομή, αλλά καταφέρνουν και γυρνούν στο ίδιο μέρος, αυτό λέγεται “μνήμη του DNA”. Το ίδιο πιστεύω ότι συμβαίνει και με τον άνθρωπο, δηλαδή, όταν επί αιώνες επαναλαμβάνει τα ίδια πράγματα, τα πράγματα αυτά μένουν στο DNA του».⁵⁹

Στους νέους τόπους εγκατάστασής τους, που εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στη Θεσσαλία και στη Βόρεια Ελλάδα, συνάντησαν πολλές δυσκολίες σε οικονομικό κυρίως επίπεδο που δυσχέραιναν την επιβίωσή τους. Ιδιαίτερα η αποπληρωμή των τοκοχρεολυσίων, τους εμπόδισε να αναπτυχθούν οικονομικά:

«Πληρώνανε τριάντα χρόνια τοκοχρεολύσια για τα κτήματά τους μέσω του Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου. Πράγμα πολύ δύσκολο για όλους, γιατί η παραγωγή ήταν μικρή... Κάθε φορά μάλιστα που πέθαινε ένας άντρας σε μια οικογένεια –αυτό συνέβαινε συχνά με την ελονοσία τα πρώτα χρόνια– αυτόματα η γυναίκα του, που είχε και πολλά παιδιά, αν δεν μπορούσε να καλλιεργήσει τα κτήματα, τα πουλούσε “πιρ παρά”, δηλαδή 10 στρέμματα κτήμα, 20 στρέμματα για μία αγελάδα, για πέντε πρόβατα [...]. Και ο λόγος ήταν ότι αυτά ήταν επιβαρυνμένα με τοκοχρεολύσια».⁶⁰

Ανασχετικά λειτουργούσε και η μικρή έκταση των αμπελουργικών κτημάτων τους που σε πολλές περιπτώσεις τους έστρεψε σε άλλα επαγγέλματα, ορισμένες, μάλιστα, φορές για να συνεχίσουν να απασχολούνται ως αμπελουργοί:

«Αυτοί που είχαν 10 στρέμματα δεν μπορούσαν να βγάλουν όλο τον χρόνο, να καλύψουν τα έξοδά τους... Πόσο να αποδώ-

⁵⁹ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στη Νέα Αγχιάλο Μαγνησίας, 29-8-2017.

⁶⁰ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στη Νέα Αγχιάλο Μαγνησίας, 17-7-2018.

σουν 10 στρέμματα; Έτσι αρκετοί αναγκάστηκαν παράλληλα με το αμπέλι να βρουν και άλλη δουλειά. Αν πηγαίνανε καλά στην άλλη δουλειά, αγοράζανε άλλα 5 στρέμματα γη και βάζανε και άλλα αμπέλια».⁶¹

Εκτός όμως από αυτούς που αποκαταστάθηκαν ως αμπελουργοί, δεδομένου ότι αυτή ήταν η επαγγελματική τους ενασχόληση στις γενιές τους και με αυτή θέλησαν να καταπιαστούν και στους νέους τόπους εγκατάστασής τους, υπήρξαν αρκετοί οι οποίοι αν και αμπελουργοί στην Ανατολική Ρωμυλία αποκαταστάθηκαν ως γεωργοί, είτε λόγω της μορφολογίας της περιοχής στην οποία εγκαταστάθηκαν είτε προκειμένου να λάβουν μεγαλύτερη έκταση γης, γεγονός που θα καθιστούσε, σύμφωνα με τη γνώμη τους, ευκολότερη την επιβίωσή τους. Αρκετοί από αυτούς που αποκαταστάθηκαν ως γεωργοί στράφηκαν στη συνέχεια και στην αμπελοκαλλιέργεια. Ενδεικτικές είναι οι δηλώσεις:

«Οι παππούδες και ο πατέρας μου ασχολούνταν με την αλιεία και το αμπέλι στον Πύργο. Όταν ήρθαν εδώ ασχοληθήκανε αποκλειστικά με τη γεωργία, γιατί έτσι προσφέρεται το μέρος».⁶²

«Προτίμησαν οι παππούδες, αν και αμπελουργοί εκεί, να αποκατασταθούν ως γεωργοί και όχι ως αμπελουργοί εδώ. Γιατί έτσι θα έπαιρναν 80 στρέμματα αντί για 40... Ήταν μεγάλη η διαφορά και μιλάμε για θέματα επιβίωσης... Λίγα χρόνια αργότερα... 7-8 νομίζω, φύτεψαν κλήματα... Το μεράκι για το αμπέλι και το κρασί δεν φεύγει».⁶³

«Μας δώσανε αμπελουργικό κλήρο που ήταν 7 με 15 στρέμματα ανάλογα την οικογένεια, ενώ σε άλλα χωριά δώσανε γεωργικό κλήρο με πιο πολλά στρέμματα. Στη Μεσήμβρια είχαν δηλώσει γεωργικό κλήρο, τους έδωσαν 30 στρέμματα και αργότερα βάλανε αμπέλια, ενώ είχαν δηλώσει ότι ήταν σιτοχώρα».⁶⁴

⁶¹ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεσήμβρια, γεννημένη στη Θεσσαλονίκη, μεγαλωμένη στη Νέα Μεσήμβρια, 14-8-2018.

⁶² 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Πύργο, γεννημένος στη Νέα Ευξεινούπολη Μαγνησίας, 19-3-2018.

⁶³ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Σωζόπολη, γεννημένος στην Αθήνα, 11-4-2019.

⁶⁴ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στη Θεσσαλονίκη, μεγαλωμένος στην Αγχιάλο Θεσσαλονίκης, 23-7-2018.

Κάποιοι στράφηκαν εξ ολοκλήρου σε νέα επαγγέλματα, φροντίζοντας, όμως να διατηρούν έστω και ένα μικρής έκτασης αμπέλι, ώστε να παράγουν το δικό τους κρασί:

«Οι γονείς μου ήταν αμπελουργοί στον Στενήμαχο, όμως λόγω της φυλλοξήρας που κατέστρεψε τα αμπέλια, ασχολήθηκαν και με την καπνοπαραγωγή εκτός από το αμπέλι, για να είναι σίγουροι. [...] Στην Ελλάδα μετά από ένα χρόνο περίπου στο Χαρμάνκιοϊ ταλαιπωρημένοι σε σκηνές εγκαταστάθηκαν στο τότε Χωροπάνι, σήμερα Στενήμαχος και έπιασαν δουλειά στον Λαυράκι και δεν ασχολήθηκε επαγγελματικά με την αμπελουργία... Καλλιεργούσε βέβαια και ένα αμπελάκι για το κρασί του σπιτιού, αλλά η ποσότητα ήταν μικρή και δεν μας έφτανε... Παρέμενε μεράκι όμως το αμπέλι».⁶⁵

Οι Ανατολικορωμιώτες αμπελουργοί έφεραν στις νέες τους πατρίδες εκτός από την τεχνογνωσία της αμπελουργίας, την τεχνική του εμβολιασμού, διαθέτοντας την εμπειρία στην αντιμετώπιση της ασθένειας της φυλλοξήρας, συμβάλλοντας με αυτές τους τις γνώσεις στην αναβάθμιση της αμπελουργίας στην Ελλάδα. Οι φράσεις που ακολουθούν συμπυκνώνουν τόσο τη συμβολή των Ανατολικορωμιωτών της πρώτης γενιάς στην ανάπτυξη της αμπελουργίας στις νέες τους πατρίδες όσο και στη μεγάλη αξία που προσέδιδαν στην αμπελουργία, η οποία ανάγεται από τους ίδιους τους Ανατολικορωμιώτες σε βασικό στοιχείο ταυτότητας:

«Οι προπαπούδες και οι παππούδες μας ήρθαν με την ανταλλαγή, ήρθαν σαν μορφωμένοι τεχνίτες, ήρθαν εδώ και αναπτύξανε την αμπελουργία στη Βόρεια Ελλάδα. Φέρανε εργαλεία για την αμπελουργία, φτιάξανε το πρώτο μπουλιαστήριο εδώ στη Μακεδονία, το αμερικάνικο μπουλιαστήριο που λένε, στην Αγκί-αλο - τώρα δε λειτουργεί - και φέρανε αυτήν την τέχνη με το μπόλιασμα, για να αντέχουν τα αμπέλια στη φυλλοξήρα, γιατί εδώ ξεραίνονταν τα αμπέλια που φυτεύανε, αλλά φέρανε την

⁶⁵ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Στενήμαχο, γεννημένος στη Στενήμαχο Ημαθίας, 11-4-2018.

τέχνη από εκεί εδώ και εξελίχτηκε η αμπελουργία στην Ελλάδα. Οι ντόπιοι δεν την ξέρανε αυτήν την τέχνη, αυτοί τη φέρανε». ⁶⁶
 «Όλοι οι πρόσφυγες εδώ στη Γουμένισα ασχολούνταν με τα αμπέλια, επειδή, μάλιστα ο χώρος ήταν κατάλληλος, αποφασίσανε κι όλας να μείνουνε εδώ πέρα. [...] Έφεραν μαζί τους από τα Άνω Βοδενά την ιστορία, τα έθιμα, τα αμπέλια, τις γνώσεις τους γι' αυτά. Υπήρχαν, βέβαια, στη Γουμένισα και πριν αμπέλια, αλλά είχε ατονήσει η καλλιέργειά τους. Οι παππούδες μας φέρανε τις γνώσεις και τη μαεστρία τους, διότι υπερείχαν... Όλοι οι πρόσφυγες ασχολούνταν με το αμπέλι ήταν μέρος της ζωής τους και όπου και αν εγκαταστάθηκαν οι παππούδες από τα Βοδενά... Στενήμαχο Νάουσας, Θέρμη Θεσσαλονίκης, Βαρβάρες Ημαθίας μετέφεραν την αμπελουργία και το κρασί... αυτό καταλαβαίνετε ότι δεν είναι τυχαίο, δείχνει ποιοι ήταν». ⁶⁷

Οι Ανατολικορωμυλιώτες, που επιδίδονταν επαγγελματικά στην αμπελουργία στην Ανατολική Ρωμυλία, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, ασχολήθηκαν σε μεγάλο ποσοστό με το επάγγελμα του αμπελουργού και στην Ελλάδα στους νέους τόπους στους οποίους εγκαταστάθηκαν, είτε αποζημιώθηκαν ως αμπελουργοί είτε όχι, αποδεικνύοντας ότι πέρα από γνώση, η αμπελουργία στηριζόταν στην αγάπη για το αμπέλι:

«Μετά το Χαρμάνκιοϊ οι δικοί μου πήγανε μέσα στο Κιλκίς, εκεί πήρανε οικόπεδο, χτίσανε και συνέχισαν αμπελουργοί και εκεί». ⁶⁸

«Τους δώσανε κλήρο εδώ στο Κιλκίς, στην Ανατολική πλευρά του Κιλκίς, εδώ ο κλήρος ήταν πολύ μικρός ήταν 13 στρέμματα για οικογένειες που δεν είχανε πολλά παιδιά και γύρω στα 15 με 16 στρέμματα κλήρο για όσους ήτανε πιο μεγάλη οικογένεια... βέβαια δώσανε τόσο μικρό κλήρο, γιατί ήτανε αμπελουργοί οι περισσότεροι και στα αμπέλια δίνανε λιγότερο κλήρο». ⁶⁹

⁶⁶ 4^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στη Θεσσαλονίκη, μεγαλωμένος στην Αγχιάλο Θεσσαλονίκης, 16-5-2019.

⁶⁷ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Άνω Βοδενά, γεννημένος στη Γουμένισα Κιλκίς, 7-8-2019.

⁶⁸ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεσημβρία, γεννημένη στο Κιλκίς, 29-7-2018.

⁶⁹ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Στενήμαχο, γεννημένη στο Κιλκίς, 29-7-2018.

«Ο παππούς μου είχε πάθος με το κρασί... έκανε κρασί και τσίπουρα όπως στη Σωζόπολη... φύτευε, βέβαια εδώ και κριθάρι, σιτάρι, καλαμπόκι, αλλά από την πρώτη στιγμή φρόντισε να φτιάξει το αμπέλι του... ήταν πολύ πιστός στην αμπελοκαλλιέργεια και μερακλής».⁷⁰

«Ο μπαμπάς μου ήρθε κρυφά πριν την ανταλλαγή και ασχολήθηκε με την αμπελουργία εδώ στην Αλεξανδρούπολη... ο παππούς μου έφτιαχνε βάρκες στον Ταρνανά και είχε και αμπέλια... οπότε αυτά ήξερε... τα αγαπούσαν όμως κι όλας οι Σωζουπολίτες τα αμπέλια και το κρασί, γι' αυτό τα ξέρανε».⁷¹

Η δυνατότητα ή μη συνέχισης των επαγγελματιών που ασκούσαν στην Ανατολική Ρωμυλία οι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς εξαρτιόταν, ασφαλώς, σε μεγάλο ποσοστό από το τοπικό οικοσύστημα, τις μορφολογικές και κλιματικές συνθήκες που βρήκαν στην Ελλάδα. Για το λόγο αυτό, η εγκατάσταση στις διάφορες περιοχές καθορίστηκε, όσο αυτό ήταν δυνατόν, και από το αν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές για την επαγγελματική τους συνέχεια. Όπως προέκυψε από την έρευνα, αρκετοί Ανατολικορωμυλιώτες επιμελήθηκαν την εγκατάστασή τους σε περιοχές κατάλληλες για αμπελουργία, προκειμένου να μπορέσουν να επιδοθούν στην καλλιέργεια του αμπελιού. Χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες δηλώσεις:

«Οι δικοί μας είχανε πάει οι περισσότεροι στη Γουμένισα, εκεί, όμως κάθισαν ένα διάστημα μόνο, δεν τους άρεσε ο τόπος, μετά ήρθαν οι παππούδες μας στις Βαρβάρες... εδώ τους άρεσε ο τόπος, επειδή εκεί (Βοδενά) είχαν αμπέλια και κάνανε και μεταξοσκώληκες, οπότε τους βόλευε αυτό το μέρος εδώ και ήρθανε και εγκαταστάθηκαν εδώ... Τα Βοδενά είναι σε ύψωμα, όπως είναι οι Βαρβάρες και έχει και εκεί πέρα νερά και έχουν τα αμπέλια ακριβώς όπως είναι το χωριό μας, γιατί έχω πάει πολλές φορές... Και έμειναν εδώ και ξεκίνησαν μετά τις εργασίες που έκαναν εκεί.. αμπέλια και μεταξοσκώληκες. Στην αρχή έκαναν

⁷⁰ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Σωζόπολη, γεννημένη στη Θεσσαλονίκη, μεγαλωμένη στη Γέφυρα Θεσσαλονίκης, 14-5-2018.

⁷¹ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Σωζόπολη, γεννημένη στην Αλεξανδρούπολη, 18-5-2018.

μεταξοσκώληκες, έβαζαν μετά τα αμπέλια και έτσι συνέχισαν μετά και οι επόμενες γενιές».⁷²

«Ο παππούς μου και η γιαγιά μου ήταν αμπελουργοί, πήγανε σε μια περιοχή κατάλληλη έξω από τη Βέροια, Στενήμαχος λέγεται, γιατί ήθελαν να κάνουν αμπελουργία, δεν μπορούσαν να πάνε στην Αθήνα... αν και στην Αθήνα πήγανε και ασχολήθηκαν κάποιοι στα περίχωρα με την αμπελοκαλλιέργεια».⁷³

«Θα μένανε στο Φάληρο, αλλά δε μείνανε... Τι πιο εύκολο να κάνουν την πόλη τους την Αγχίαλο πάλι στο Φάληρο... Αλλά θέλανε να καλλιεργήσουν αμπέλια. [...] Δεν ξέρανε άλλη δουλειά, ξέρανε μόνο τα αμπέλια να κάνουνε. Ήρθαν εδώ, βρήκαν τον τόπο που τους άρεσε, ήταν όλο βάλτος... έλη [...]. Το κράτος απαλλοτρίωσε το κτήμα του Τοπάλη και το έδωσε στους πρόσφυγες και βάλανε τα πρώτα αμπέλια».⁷⁴

Σε κάποιες περιπτώσεις η εγκατάσταση δεν ήταν ευνοϊκή για την αμπελοκαλλιέργεια και οι Ανατολικορωμιώτες αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν διαφορετικούς επαγγελματικούς κλάδους, δεδομένου ότι η αμπελουργία δεν είχε ικανοποιητικές οικονομικές απολαβές. Ενδεικτική είναι η επόμενη δήλωση:

«Τα αμπέλια δεν ήταν κατάλληλα όπως του Στενήμαχου και γι' αυτό δεν μπόρεσαν πολύ να αναπτυχθούνε εδώ στο Κιλκίς. Δεν ήταν εύφορα όπως του Στενήμαχου... στον Στενήμαχο από ότι έλεγε ο παππούς μου, βάζανε ένα κλαδί και αυτό φύτρωνε και γινόταν αμπέλι, δηλαδή, τόσο εύφορη ήταν η περιοχή. Ήταν φυσικά και σε πλαγιά τα αμπέλια και γι' αυτό το έδαφος ήταν πολύ καλό, ενώ εδώ δεν ήταν... παραδείγματος χάρη, ο παππούς μου παρόλο που έκανε σταφύλια και είχε αμπέλια, δεν ήταν πλούσιος, δεν μπορούσε να ζήσει την οικογένεια του καλά. Μετά ο πατέρας μου που ήρθε έξι χρονών από τον Στενήμαχο,

⁷² 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Βοδενά, γεννημένη στη Βέροια, μεγαλωμένη στις Βαρβάρες Ημαθίας, 23-8-2018.

⁷³ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Στενήμαχο, γεννημένη στη Βέροια, 23-8-2018.

⁷⁴ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχίαλο, γεννημένος στη Νέα Αγχίαλο Μαγνησίας, 27-5-2019.

όταν μεγάλωσε, ασχολήθηκε με μηχανές, με τρακτέρ και έτσι μπόρεσε και έφυγε από τη φτώχεια».⁷⁵

Οι Ανατολικορωμυλιώτες συνέχισαν και στην Ελλάδα κάποιες από τις ποικιλίες σταφυλιών που καλλιεργούσαν στην Ανατολική Ρωμυλία. Λίγοι μάλιστα πληροφορητές δήλωσαν ότι οι πρόγονοί τους μετέφεραν μαζί τους –κρυφά ορισμένες φορές– ρίζες από κλίματα, για να τις μεταφυτεύσουν στους νέους τόπους εγκατάστασής τους, υπό το φόβο ότι κάτι τέτοιο δεν θα τους επιτρεπόταν από τους Βούλγαρους:

«Ξεριζωθήκανε, δεν είχαν τίποτα... Με ένα βρακί, με ένα παντελόνι, έρημοι... έρημοι και κατόρθωσαν να μετατρέψουν τον βάλτο σε γη της Επαγγελίας. Φέρανε Ροδίτες, κλεμμένους φυσικά, κρυμμένους... Και κάτι άλλα σταφύλια με κάτι μεγάλες μαύρες ρόγες, μεγάλες πεντανόστιμες... Δεν κυκλοφορούνε αυτά τώρα. Δε θυμάμαι και τι άλλες ποικιλίες... Θυμάμαι ο πατέρας μου μού έλεγε ότι αυτά τα φέραμε από τη Βουλγαρία...».⁷⁶
«Αμέσως βάλανε αμπέλια, φέρανε ρίζες από εκεί, κρατήσανε όλες τις παραδοσιακές ποικιλίες, ας πούμε το Μοσχάτο, το Σιδερίτη, το Σαββατιανό, το Ροδίτη, το Παμίδιο. Όλες αυτές οι ποικιλίες, όλες ήρθαν από εκεί και εδώ τα εξελίξαν. Έχω ακούσει από παλιότερους ότι έχουν κρατήσει ρίζες και φυτά από εκεί και τα έχουν ανανεώσει και κρατάνε φυτολόγιο κάποια ελάχιστα στρέμματα».⁷⁷

Οι περισσότεροι δηλώνουν πάντως άγνοια σχετικά με την προέλευση των ριζών που φύτεψαν οι παππούδες τους στους νέους τόπους εγκατάστασής τους, επισημαίνοντας ότι έβαλαν τις ίδιες ποικιλίες, γιατί τις γνώριζαν:

«Φέρανε τη Λημιώτα, είναι μια ποικιλία που ήρθε από εκεί και τη φέρανε οι παππούδες μας, φέρανε και τα μαύρα από την Α-

⁷⁵ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Στενήμαχο, γεννημένη στο Κιλκίς, 30-7-2018.

⁷⁶ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στη Νέα Αγχιάλο Μαγνησίας, 27-5-2019.

⁷⁷ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεγάλο Μοναστήρι, γεννημένος στο Μεγάλο Μοναστήρι, 25-5-2018.

νατολική Ρωμυλία [...] Δεν ξέρω αν φέρανε τις ρίζες από εκεί ή βάλανε άλλες...». ⁷⁸

Η αξία του αμπελιού σε οικονομικό επίπεδο έγκειται όχι μόνο ως οικονομικός πόρος που συνέβαλε στην επιβίωση των πρώτων γενιών, αλλά και ως στοιχείο διατροφής –δεδομένου ότι η ανατολικορωμυλιώτικη κουζίνα αξιοποιεί ως πρώτη ύλη πολλά στοιχεία του αμπελιού. Όσον αφορά σε επίπεδο οικονομίας, το μέγεθος της παραγωγής καθόριζε αν οι Ανατολικορωμυλιώτες θα επιδίδονταν επαγγελματικά στην οινοπαραγωγή, εμπορευόμενοι το προϊόν τους ή αν θα την αυτοκατανάλωναν, χρησιμοποιώντας την για την κάλυψη των αναγκών τους. Αν το μέγεθος της παραγωγής ήταν μεγάλο, κάποιιοι το εκμεταλλεύονταν οικονομικά πουλώντας το στα περίχωρα και στις γειτονικές περιοχές:

«Ο μπαμπάς μου πουλούσε κρασί, πήγαινε με το κάρο στα χωριά του Κιλκίς και πουλούσε με το κιλό. [...] Αυτοί που είχαν παραπάνω, πουλούσανε, αυτοί που δεν είχανε, το κρατούσανε για τον εαυτό τους. Πολλοί λίγοι ήταν αυτοί που δεν είχαν καθόλου στρέμματα και δεν κάνανε 2ή 3%». ⁷⁹

Η κεντρική θέση που κατείχαν το αμπέλι και το κρασί στη διατροφή των Ανατολικορωμυλιωτών και εξακολουθούν να κατέχουν επιβεβαιώνεται από τις ακόλουθες φράσεις:

«Όλα ξεκινάνε από το αμπέλι. Το αμπέλι, μας έλεγαν οι παππούδες μας, μπορεί να σε ταΐσει. Ακόμη και από τα φύλλα του και από όλα τα παράγωγά του, άμα θέλεις, δεν πετάς τίποτα. Μπορείς για παράδειγμα τα αμπελόφυλλα, τα ντολμαδάκια με τα αμπελόφυλλα, μπορείς να κάνεις πάρα πολλά φαγητά... Το σταφύλι που ήταν βρώσιμο και το τρως, το κάνεις κρασί, μπορείς να φτιάξεις αυτά τα παραδοσιακά που κάνουμε εμείς, τη μουσταλευ-

⁷⁸ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεγάλο Μοναστήρι, γεννημένος στη Λάρισα, μεγάλωμένος στο Μεγάλο Μοναστήρι, 25-5-2018.

⁷⁹ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεσήμβρια, γεννημένη στη Νέα Μεσήμβρια, 20-8-2018.

ριά, τα ρετσέλια, τα μοσχοκούλουρα, το πετιμέζι. Εμείς το πετιμέζι από εκεί το μάθαμε από τον παππού και τη γιαγιά». ⁸⁰
«Το αμπέλι ήταν το πιο βασικό... Τις βέργες τις κρατούσανε, για να έχουν όλο τον χρόνο να ανάβουνε τον φούρνο, να ψήνουν, να μαγειρεύουν, δεν βάζανε ξύλα... Με το που ξεκινούσαν τα κλήματα, μάζευαν τα φύλλα τα κάνανε ντολμάδες και μάλιστα τα κάνανε όπως τα ξινολάχανα, για να έχουν όλο τον χρόνο, τον μούστο τον κάνανε ρετσέλια και μουστολαμπάδες, κρατούσαν όλον τον χρόνο το πετιμέζι, για να κάνουν όλον τον χρόνο μουστοκούλουρα... Εννοείται κάνανε και κρασί και τσίπουρο. Όλα αυτά τα τρώμε και τα πίνουμε μέχρι σήμερα εμείς οι Ανατολικορωμλιώτες». ⁸¹

Το κρασί και η ενασχόληση με την αμπελουργία θεωρούταν και εξακολουθεί να θεωρείται ακόμη και σήμερα αναπόσπαστο στοιχείο της ανατολικορωμυλιώτικης ταυτότητας πάνω στο οποίο αυτή δομείται. Οι ακόλουθες φράσεις είναι χαρακτηριστικές:

«Αγχιάλος χωρίς κρασί και κρασί χωρίς Αγχιάλο δεν δικαιολογούνται. Δεν... δεν... Είναι δύο έννοιες συνυφασμένες μεταξύ τους. Άμα πάτε σήμερα Παρασκευή στον κάμπο, βάζει ο κόσμος αμπέλια. Φυτεύουν εκεί. Εμείς το αγαπάμε το αμπέλι, το αγαπάμε... είναι στη φλέβα μας». ⁸²

«Το κρασί είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητας της Ανατολικής Ρωμυλίας... Εγώ είμαι οινοποιός, αμπελουργός μάλλον και έχω την επωνυμία μου, είναι «Σάρτα». Σάρτα είναι η παρέα. Δηλαδή έδωσα ένα όνομα στο κρασί που είναι ταυτισμένο απόλυτα με την Ανατολική Ρωμυλία. Σάρτα είναι η παρέα που παρμονές αυτοί τραγουδάνε τα παραδοσιακά τραγούδια μας,

⁸⁰ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Σωζόπολη, γεννημένος στη Θεσσαλονίκη, μεγαλωμένος στη Γέφυρα, 17-7-2018.

⁸¹ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένη στη Νέα Αγχιάλο Μαγνησίας, 15-6-2018.

⁸² 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στο Βόλο, μεγαλωμένος στη Νέα Αγχιάλο Μαγνησίας, 15-6-2018.

Χριστούγεννα και Πρωτοχρονιά και τα κάνουμε ακόμη και σήμερα...». ⁸³

«Η περιοχή όλη των Στενημαχιτών εδώ... όταν, δηλαδή, λέγανε Στενημαχίτες, όλοι οι υπόλοιποι Πόντιοι, Θρακιώτες, Σιμιτσιώτες, οι οποίοι ήρθαν στο Κιλκίς λέγανε η περιοχή των Στενημαχιτών και το μυαλό τους πήγαινε στο κρασί ή στο τσίπουρο... Ο συνοικισμός είχε πολλά πατητήρια και καζάνι τσίπουρου και κάθε εποχή που γινόταν τα τσίπουρα, τα σταφύλια, τα κρασιά, όλος ο συνοικισμός μύριζε τσίπουρο, κρασί... Ήταν ταυτισμένος ο Στενημαχίτης με το κρασί και ακόμη είναι, αν και οι καλλιέργειες σταμάτησαν». ⁸⁴

Τα γόνιμα εδάφη, αν και σύμφωνα με τους περισσότερους, όχι τόσο γόνιμα όσο τα εδάφη που εγκατέλειψαν οι γονείς και οι παππούδες τους:

«Εκεί κάνανε πιο καλά αμπέλια, ήταν πιο δυνατά τα χρώματα και κάνανε καλύτερο σταφύλι, πιο νόστιμο και περισσότερη παραγωγή, γιατί ήταν γύρω-γύρω θάλασσα και μέσα το έδαφος αμμώδες», ⁸⁵

και οι ευνοϊκές για την ανάπτυξη της αμπέλου κλιματικές συνθήκες που βρήκαν σε διάφορες περιοχές στις οποίες εγκαταστάθηκαν έχουν ως αποτέλεσμα η παραγωγή κρασιού να συνεχίζεται μέχρι σήμερα και να συνεχίζει να αποτελεί μέσο οικονομικού βιοπορισμού, όπως για τους πρώτους Ανατολικορωμιλιώτες. Η ακόλουθη δήλωση είναι οι αντιπροσωπευτική:

«Οι γονείς μας ξέρανε μόνο από αμπέλια και τα αγαπούσαν... κάθε μέρα στα αμπέλια ήταν... Αυτήν την εικόνα έχω... Το έδαφος, βέβαια, εκεί ήταν πιο εύφορο... Εδώ ήταν έλη, βάλτος. Πεθαίνανε 15-20 τη μέρα. Όμως με την εργατικότητά τους κατόρθωσαν να ζήσουν και να επιβιώσουν... Μου έλεγαν ότι με

⁸³ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεγάλο Μοναστήρι, γεννημένος στη Λάρισα, μεγάλωμένος στο Μεγάλο Μοναστήρι, 25-5-2015.

⁸⁴ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Στενήμαχο, γεννημένη στο Κιλκίς, 18-4-2019.

⁸⁵ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεσήμβρια, γεννημένη στη Νέα Μεσήμβρια, 20-8-2018.

στερήσεις, με ανέχεια... Πηγαίνανε στη δουλειά το πρωί πριν ανατείλει ο ήλιος και γυρνούσανε το βράδυ, όταν είχε βασιλέψει. Με το άλογο οργώνανε, με τα τσαπιά τσαπίζαν, δεν είχε τρακτέρια και τέτοια... Δύσκολα χρόνια αλλά τα καταφέρανε...». ⁸⁶

Η στενή σύνδεση των Ανατολικορωμιωτών με το αμπέλι και το κρασί, έχει και θρησκευτικές προεκτάσεις. Ενίσχυε την αξία που απέδιδαν όχι μόνο στην αμπελουργία και στα προϊόντα της αλλά και στον προστάτη Αγίο της. Το κρασί και το τσίπουρο ήταν και είναι απόλυτα συνδεδεμένα στη συνείδηση των Ανατολικορωμιωτών με τον Άγιο Τρύφωνα, τον προστάτη των αμπελουργών, των γεωργών και όσων ασχολούνται με τα κηπευτικά. Άλλωστε η γιορτή του σηματοδοτεί την έναρξη των εργασιών στα αμπέλια:

«Όλοι οι Ανατολικορωμιώτες δεν πάνε να κλαδέψουνε τα αμπέλια τους, αν δεν περάσει η γιορτή του Αγίου Τρύφωνα που είναι προστάτης των αμπελουργών και αν δεν πάρουν το αγίασμα, για να το ρίξουνε στα αμπέλια». ⁸⁷

Απόδειξη της στενής σύνδεσης του κρασιού, των Ανατολικορωμιωτών και του Αγίου Τρύφωνα αποτελεί το ότι σε όλες τις περιοχές, όπου είναι εγκατεστημένοι Ανατολικορωμιώτες με παράδοση στην αμπελοκαλλιέργεια και την οινοποιία, γιορτάζουν τη γιορτή του με μεγάλη λαμπρότητα είτε σε εκκλησίες και παρεκκλήσια αφιερωμένα στη μνήμη του είτε σε άλλες εκκλησίες, όταν δεν υπάρχει ομώνυμη. Χαρακτηριστικές είναι και οι ακόλουθες φράσεις που επιβεβαιώνουν την άρρηκτη σχέση των Ανατολικορωμιωτών με το κρασί και τον Άγιο προστάτη του, που διατηρείται έως σήμερα:

«Κάθε χρόνο παραμονή της γιορτής του Αγίου Τρύφωνα μαζεύονται ακόμη και τώρα, γίνεται δέηση στην εκκλησία. Παλαιότερα βγάζανε και την εικόνα του Αγίου Τρύφωνα, δεν υπήρχε τότε η εκκλησία, ανεβαίνανε επάνω σε όλα τα αμπέλια και κα-

⁸⁶ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στη Νέα Αγχιάλο Μαγνησίας, 16-6-2018.

⁸⁷ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Άνω Βοδενά, γεννημένος στο Κιλκίς, μεγαλωμένος στη Γουμένισα Κιλκίς, 19-4-2018.

ταλήγανε εκεί που είναι τώρα η εκκλησία και ο καθένας έφερνε το κρασί του... γιατί όλοι σχεδόν είχανε κρασί τότε... δικό τους, το φτιάχνανε όπως στην Ανατολική Ρωμυλία... το θεωρούσανε πολύ σημαντικό να φτιάχνουν το δικό τους κρασί ερασιτεχνικά έστω, τους το μάθανε οι γονείς, οι παππούδες. Και καταλήγανε εκεί που είναι τώρα η εκκλησία... και κάνανε μικρές παρεούλες ή μέσα στα αμπέλια οι αμπελουργοί και κερνούσαν όποιον πήγαινε στο αμπέλι. Αυτό γίνεται και σήμερα, κάνουνε μια μικρή γιορτή... ψήνουνε λουκάνικα τώρα, πίνουνε κρασί.»⁸⁸

«Εμείς πιστεύουμε, όπως και γονείς μας που ήρθαν από τη Σωζόπολη, πάρα πολύ στον Άγιο Τρύφωνα, γιατί είναι προστάτης όχι μόνο των αμπελουργών, αλλά και όλων των Ανατολικορωμυλιωτών».⁸⁹

«Εμείς τιμούμε και γιορτάζουμε τον Άγιο Τρύφωνα, γιατί είναι ο προστάτης των αμπελιών... έχουμε τα καζάνια και κάνουμε τη γιορτή του τσίπουρου. Έχουμε όλα τα έθιμα των γονιών και των παππούδων μας, τα κρατάμε».⁹⁰

Τεκμήριο της σύνδεσης των Ανατολικορωμυλιωτών, παλιότερων και σύγχρονων με το αμπέλι, συνιστά επιπλέον και το γεγονός ότι επιθυμούν να διατηρούν ως μέρος της παρουσίας τους τα αμπέλια τους και δεν τα διαθέτουν σε πώληση, παρά μόνο σε έκτακτες περιπτώσεις:

«Ακόμη και σήμερα ο Αγχιαλίτης δε θα πουλήσει αμπέλι... Αν για παράδειγμα ένας γεράκος πεθάνει και μείνει η γυναίκα του και τα παιδιά του κάνουν άλλες δουλειές, τελευταίο που θα πουλήσει θα είναι το αμπέλι».⁹¹

⁸⁸ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Καβακλή, μεγαλωμένη στα Κουφάλια Θεσσαλονίκης, 28-10-2018.

⁸⁹ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Σωζόπολη, γεννημένος στη Σωζόπολη Χαλικιδικής, 26-7-2017.

⁹⁰ 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Κούκλαινα, γεννημένος στις Βαρβάρες Ημαθίας, 23-8-2018.

⁹¹ 3^{ης} γενιάς με καταγωγή από Αγχιάλο, γεννημένος στη Λάρισα και μεγαλωμένος στη Νέα Αγχιάλο Μαγνησίας, 16-6-2018.

«Ενίοτε πουλιέται από κάποιους φουκαράδες που έχουν ανάγκη χωράφι στη Νέα Μεσήμβρια. Να φανταστείτε αμπέλι μέσα στη Νέα Μεσήμβρια δεν πουλήθηκε ποτέ».⁹²

Συμπεράσματα

Οι Ανατολικορωμυλιώτες μετά τη φυγή τους από την Ανατολική Ρωμυλία, εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, κυρίως στη Θεσσαλία και τη Βόρεια Ελλάδα. Ως αγροτικός πληθυσμός με παράδοση στην αμπελοκαλλιέργεια, στους νέους τόπους εγκατάστασής τους συνέχισαν να ασχολούνται με την αμπελοκαλλιέργεια και την οινοπαραγωγή. Συνέβαλαν καθοριστικά με τις γνώσεις, τις τεχνικές, την επιμονή και την εργατικότητα τους στην ενίσχυση της αμπελοκαλλιέργειας στην Ελλάδα και στην οικονομική ζωή της Βόρειας Ελλάδας και κυρίως της Θεσσαλίας.

Το επάγγελμα του αμπελοκαλλιεργητή/οινοπαραγωγού λειτούργησε ως μέσο επιβίωσης για πολλούς Ανατολικορωμυλιώτες, ακόμη και γι' αυτούς που δεν το ασκούσαν ως κύριο, αναγκαζόμενοι για βιοποριστικούς ή περιβαλλοντικούς λόγους να ασκήσουν άλλα επαγγέλματα.

Η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή κρασιού δεν αποτελούσαν απλώς ένα επάγγελμα για τους Ανατολικορωμυλιώτες της πρώτης γενιάς, καθώς τους έδωσαν ένα ευρύτερο νόημα, μετατρέποντάς τες σε τρόπο ζωής. Στο δικό τους κοινωνικό κόσμο, η αμπελοκαλλιέργεια και το κρασί τους ένωναν με το παρελθόν τους και νοηματοδοτούσαν την ύπαρξή τους, τους βοηθούσαν να θυμούνται ποιοι είναι και από πού προέρχονται. Λάμβαναν τη διάσταση συμβόλου που διατηρούσε τη συνοχή τους και διασφάλιζε την κοινή τους πορεία στο μέλλον. Είναι ενδεικτικό ότι ακόμη και όταν δραστηριοποιήθηκαν σε άλλα επαγγέλματα, διατηρούσαν έστω και ένα μικρό αμπέλι, για να παράγουν και να καταναλώνουν το δικό τους ποιοτικό κρασί, όπως έκαναν τόσους αιώνες οι πρόγονοί τους. Η εν λόγω ενέργεια ακολουθείται μέχρι και σήμερα από Ανατολικορωμυλιώτες δεύτερης, τρίτης και τέταρτης γενιάς. Παράλληλα το γεγονός ότι τιμούσαν και εξακολουθούν να τιμούν τον προστάτη του αμπελιού και του κρασιού, τον Άγιο Τρύφωνα ως «δικό τους Άγιο», ιεραρχώντας τον υψηλότερα από άλλους

⁹² 2^{ης} γενιάς με καταγωγή από Μεσήμβρια, γεννημένος στη Νέα Μεσήμβρια, Θεσσαλονίκης, 28-5-2019.

Αγίους, επιβεβαιώνει το δέσιμό τους με το αμπέλι και το κρασί, προσδίδοντας σε αυτά και θρησκευτικές προεκτάσεις. Παρόμοια συναισθηματική σύνδεση με τον πολιτισμό της Ανατολικής Ρωμυλίας και δράσεις σχετικές με την αμπελουργία και την οινοπαραγωγή παρατηρούνται στη δεύτερη, τρίτη και τέταρτη γενιά.

Οι Ανατολικορωμυλιώτες σήμερα συνεχίζουν να καλλιεργούν αμπέλια, να παράγουν κρασί, να αναγνωρίζουν και να εκτιμούν το καλής ποιότητας κρασί, θεωρώντας ότι συνιστά σημαντικό στοιχείο της ανατολικορωμυλιώτικης ταυτότητάς. Η αυτούσια διατήρηση άλλωστε μέχρι και σήμερα εδεσμάτων και γλυκών που συνδέονται με το αμπέλι και το κρασί και τα παράγωγά του (σαρμαδάκια, πετιμέζι, μουστολαμπάδες κ.ά.) στην ανατολικορωμυλιώτικη κουζίνα, που εμφανίζει διάρκεια στο χρόνο, αποδεικνύει ότι η αμπελοκαλλιέργεια δεν συνιστούσε μόνο μέσο οικονομικής επιβίωσης αλλά διέθετε και κοινωνικές εκφάνσεις.

Βιβλιοκρισίες

Γιάννης Μέγας, *Απαγωγές και δολοφονίες στη Θεσσαλονίκη, 1852-1913*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2020, σσ. 267.

Η πρόσφατη μονογραφία του πολιτικού μηχανικού, συγγραφέα και ερευνητή της ιστορίας της Θεσσαλονίκης κατά τον 19^ο και τον 20^ο αι. Γιάννη Μέγα τιτλοφορείται: «Απαγωγές και δολοφονίες στη Θεσσαλονίκη, 1852-1913». Έχοντας ως επιστημονικό συνεργάτη τον Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του ΑΠΘ Ιάκωβο Μιχαηλίδη, ο Γιάννης Μέγας προβαίνει σε μία καταγραφή των απαγωγών και των δολοφονιών που διαπράχθηκαν στη Θεσσαλονίκη τη χρονική περίοδο 1852-1913, σχηματίζοντας μία εικόνα της γενικότερης κατάστασης που επικρατούσε στην πόλη και την περιφέρειά της. Η καταγραφή των απαγωγών και των δολοφονιών έγινε κατά κύριο λόγο με βάση τα δημοσιεύματα του Τύπου εκείνης της εποχής, καθώς και τα αρχεία των προξενικών αρχών της Ελλάδας, της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας στην πόλη. Η μελέτη χωρίζεται σε πέντε κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο «Χρονική περίοδος 1852-1874: Αντιπαλότητα μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων», ο Γιάννης Μέγας αποτυπώνει μέσα από την παράθεση των περιστατικών δολοφονιών τις συγκρουσιακές σχέσεις των Ελλήνων και των Εβραίων κατοίκων της πόλης, οι οποίοι εκδήλωναν, πολλές φορές με ασήμαντη αφορμή, την αντιπαλότητά τους. Ως κύριες αιτίες της σύγκρουσης των δύο κοινοτήτων επισημαίνονται πρωτίστως ο ανταγωνισμός τους στον εμπορικό τομέα και δευτερευόντως οι θρησκευτικές τους διαφορές. Ξεχωρίζει η περιγραφή της αναταραχής που προκλήθηκε μετά τη δολοφονία του Εβραίου ωρολογοποιού Ιακώβ Κόβο τον Σεπτέμβριο του 1874, ο οποίος είχε έρθει τις παραμονές της δολοφονίας σε αντιπαράθεση με τον Έλληνα έμπορο Χρήστο Ρήγα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, «Χρονική περίοδος 1875-1882: Εξεγέρσεις στα Βαλκάνια και ρωσο-οθωμανικός πόλεμος», ο συγγραφέας τοποθετεί τη Θεσσαλονίκη στο επίκεντρο των διεθνών εξελίξεων της δεκαετίας του 1870 (εξεγέρσεις σε Βοσνία–Ερζεγοβίνη και Βουλγαρία, ρωσο-οθωμανικός πόλεμος των ετών 1877-1878, Συνθήκη Αγίου Στεφάνου και Συνέδριο του Βερολίνου), αναδεικνύοντας τις επιπτώσεις

τους στην καθημερινή ζωή της πόλης. Όπως επισημαίνει ο Μέγας, η αύξηση των προσφυγικών ροών των μουσουλμάνων από τα Βαλκάνια προς τη Μακεδονία είχε ως αποτέλεσμα «την όξυνση του μίσους των Μουσουλμάνων εναντίον του χριστιανικού πληθυσμού, με την εκδήλωση συνεχών βιαιοπραγιών». «Η σφαγή των προξένων», ένα θέμα με το οποίο ασχολήθηκε ο συγγραφέας σε ειδική μονογραφία του (*Η σφαγή των προξένων. Θεσσαλονίκη 1876*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2018), καταλαμβάνει ιδιαίτερη θέση στη μελέτη, εξαιτίας κυρίως των εντυπώσεων που άφησε τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η δολοφονία του Γάλλου και του Γερμανού πρόξενου, Jules Moulin και Ερρίκου Άμποτ, από τον εξαγριωμένο μουσουλμανικό όχλο στο Σαατλί τζαμί στις 6 Μαΐου του 1876 συγκλόνισε την πόλη, προκαλώντας αναταραχές. Εκτός αυτού του συμβάντος όμως, ο Μέγας παραθέτει διάφορες άλλες δολοφονίες σημαινόντων και άσημων προσώπων που λαμβάνουν χώρα στη Θεσσαλονίκη αυτήν την περίοδο, η περιγραφή των οποίων αναδεικνύει λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής της πόλης. Ιδιαίτερη αξία φαίνεται πως έχει δώσει ο συγγραφέας στις απαγωγές των Βρετανών συνταγματάρχη Henry Synge και μηχανικού ορυχείων Suter το 1880 και το 1881 από ληστρικές ομάδες της Μακεδονίας. Στην αφήγησή του ο Μέγας παρουσιάζει τις διεργασίες σε διπλωματικό επίπεδο για την απελευθέρωση των δύο ανδρών, καθώς και τις πρακτικές της συνεννόησης των ληστών με τις οικογένειες των θυμάτων, το βρετανικό προξενείο και τις οθωμανικές αρχές. Την αφήγηση συνοδεύουν δύο ένθετα για τη ληστεία στη Μακεδονία και την κατάσταση στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης εκείνη την εποχή.

Κεντρικό θέμα του τρίτου κεφαλαίου, «Χρονική περίοδος 1883-1892: Οργασμός ανάπτυξης», είναι ο εκσυγχρονισμός της Θεσσαλονίκης, η μετάβαση σε μία άλλη εποχή, κατά την οποία μεγάλες επενδύσεις λαμβάνουν χώρα στην πόλη και την ενδοχώρα της. Η πόλη υπερδιπλασιάζεται πληθυσμιακά μέσα σε τριάντα χρόνια (1865-1895), χτίζονται πολυτελείς επαύλεις στα ανατολικά για να καλύψουν τις ανάγκες των πλουσίων κατοίκων της, αλλά και κατασκευάζονται ξενοδοχεία σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές προδιαγραφές. Το μοτίβο των περιστατικών βίας, τα οποία καταλήγουν σε δολοφονίες, που εκτυλίσσονται στην πόλη επαναλαμβάνεται, ενώ και οι απαγωγές προσώπων με επιρροή στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης δεν απουσιάζουν από το κείμενο.

Το κεφάλαιο «Χρονική περίοδος 1893-1908: Ο αγώνας για τη Μακεδονία» εισάγει τον αναγνώστη στη διαμάχη Ελλήνων και Βουλγάρων για τη Μακεδονία. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, στην ευρύτερη περιοχή «τοπικιστικές, εθνικιστικές και θρησκευτικές ομάδες συγκρούονταν καθημερινά μεταξύ τους κάτω υπό το βλέμμα του ανίσχυρου κατακτητή». Η αντιπαράθεση Ελλήνων και Βουλγάρων εντοπίζεται και εντός της Θεσσαλονίκης. Δεν ήταν λίγες οι δολοφονίες που πραγματοποιήθηκαν εντός της πόλης και οφείλονταν στο εθνικό μίσος των δύο πλευρών. Όπως τονίζει μάλιστα ο Μέγας, πολλές φορές αυτές οι δολοφονίες δεν διερευνούνταν από τις αστυνομικές αρχές της πόλης. Η γενικότερη αναταραχή στη Μακεδονία δεν άφησε ανεπηρέαστες ούτε τις Μεγάλες Δυνάμεις. Οι δολοφονίες των Ρώσων προξένων Grigori Shcherbyna και Alexandr Rostkovskii στη Μητρόβιτσα (Απρίλιος 1903) και το Μοναστήρι (Αύγουστος 1903) αντίστοιχα αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή. Αρκετές φαίνεται πως ήταν και οι απαγωγές. Ιδιαίτερα, η απαγωγή της Ellen Stone, Αμερικανίδας ιεραποστόλου της Ευαγγελικής Εκκλησίας, από βουλγαρική επαναστατική ομάδα, η οποία πάνω από είκοσι χρόνια αργότερα αποκαλύφθηκε ότι ήταν του Γιάννη Σαντάνσκι, προκάλεσε μεγάλη εντύπωση τόσο στους Θεσσαλονικείς, οι οποίοι έγραφαν για το γεγονός στις εφημερίδες της πόλης (*Journal de Salonique*), όσο και διεθνώς. Την εμφάνισή τους στην αφήγηση του Γιάννη Μέγα κάνουν και οι τρομοκρατικές ενέργειες των «Βαρκάρηδων» το 1903, μιας αναρχικής ομάδας σλαβόφωνων της Μακεδονίας, για την οποία εξέδωσε στο παρελθόν ειδική μονογραφία (*Οι «Βαρκάρηδες της Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Π. Κυριακίδη, Αθήνα 2010). Στόχοι της ομάδας υπήρξαν το ατμόπλοιο *Guadalquivir*, η *Οθωμανική Τράπεζα* και η γέφυρα στη διασταύρωση της οδού Memleket Bagezi με τον μικρό χείμαρρο του Αρόν στα δυτικά της πόλης, προκαλώντας τεράστια σύγχυση στους Θεσσαλονικείς.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο, με τίτλο «Χρονική περίοδος 1908 (Ιούλιος)-1913 (Μάρτιος): Νεοτουρκική Επανάσταση και Βαλκανικοί Πόλεμοι», ο Γιάννης Μέγας καταγράφει δολοφονίες και απαγωγές, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη και τους πρώτους μήνες της απελευθέρωσής της από τον ελληνικό στρατό. Όπως τονίζει ο συγγραφέας,

μολονότι στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας αναφέρονται καθημερινά δεκάδες περιστατικά φόνων (κυρίως χριστιανών από μουσουλμάνους), στην πόλη της Θεσσαλονίκης οι δολοφονίες ελαττώνονται τη συγκεκριμένη χρονικό περίοδο. Ξεχωρίζουν οι δολοφονίες του Αλέξανδρου Ευρυθιώτη (Δεκέμβριος 1909) και του Αντωνάκη Αντωνίου (Ιούλιος 1912) μετά από εντολή των ελληνικών προξενικών αρχών στη Μακεδονία και της *Οργάνωσης Θεσσαλονίκης* αντίστοιχα. Επρόκειτο για πρόσωπα που έδρασαν στον Μακεδονικό Αγώνα υπέρ των ελληνικών θέσεων, αλλά ακολούθησαν μία επαμφοτερίζουσα στάση τα επόμενα χρόνια, συνεργαζόμενα με το νεοτουρκικό καθεστώς, γεγονός που οδήγησε στη δολοφονία τους. Σημαντικό μέρος του κεφαλαίου καταλαμβάνουν οι απαγωγές των Τόσκα και Ελιακίμ τον Οκτώβριο του 1909 καθώς και του Γερμανού μηχανικού Edward Richter τον Μάιο του 1911. Εξέχουσα θέση, όχι μόνο στην αφήγηση του κεφαλαίου, αλλά γενικότερα στη μονογραφία, έχει η δολοφονία του Γεωργίου Α΄, βασιλιά των Ελλήνων (1863-1913), από τον Αλέξανδρο Σχινά τον Μάρτιο του 1913. Ο Γιάννης Μέγας προβαίνει στην περιγραφή τόσο της σκηνης της δολοφονίας όσο και των γεγονότων που ακολούθησαν το τραγικό συμβάν. Στη συνέχεια, παραθέτει τις διάφορες θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί σχετικά με τη δολοφονία του Γεωργίου Α΄, τα κίνητρα του δολοφόνου και το ενδεχόμενο υποκίνησής του από ξένες δυνάμεις, δίχως να λαμβάνει κάποια σαφή θέση επί του ζητήματος.

Η μονογραφία του Γιάννη Μέγα κλείνει με τον *Επίλογο*, το *Επίμετρο*, το οποίο αναφέρεται στη ληστεία στη Μακεδονία κατά τον ύστερο 19^ο αι., και την περιεκτική, αν και σύντομη, *Γενική Βιβλιογραφία*. Πιο συγκεκριμένα, στον *Επίλογό* του ο συγγραφέας προβάλλει τα συμπεράσματά του, επιχειρώντας μία ομαδοποίηση τόσο των απαγωγών όσο και των δολοφονιών, οι οποίες καταγράφηκαν στα πέντε κεφάλαια που προηγήθηκαν, χωρίς όμως αυτές οι ομάδες να έχουν σαφή όρια μεταξύ τους.

Η μονογραφία «Απαγωγές και δολοφονίες στη Θεσσαλονίκη, 1852-1913» επιτελεί τους στόχους, τους οποίους έθεσε ο συγγραφέας. Εκτός από την πολύτιμη καταγραφή των απαγωγών και των δολοφονιών που λαμβάνουν χώρα στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης την πολυτάραχη περίοδο των ετών 1852-1913, ο Γιάννης Μέγας καταφέρνει να αποτυπώσει άγνωστες πτυχές της καθημερινής ζωής της Θεσσαλονί-

κης, μιας πόλης που αλλάζει και εκσυγχρονίζεται στο πέρασμα των ετών, ενώ και οι άνθρωποί της δεν μένουν στάσιμοι, παρά ακολουθούν αυτή την τάση. Τοποθετεί στο επίκεντρο τις τρεις κυρίαρχες πληθυσμιακές ομάδες της πόλης (Έλληνες, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι) και αναλύει τις μεταξύ τους σχέσεις μέσα από τις περιγραφές των περιστατικών βίας και των επιπτώσεών τους στην τοπική κοινωνία. Ιδιαίτερη αξία έχουν τόσο οι άκρως ενδιαφέρουσες εικόνες που παρατίθενται σχεδόν σε κάθε σελίδα του βιβλίου όσο και τα συνοδευτικά τους κείμενα και οι υποσημειώσεις του συγγραφέα. Εν συνόλω δημιουργούν μία καλύτερη εικόνα των γεγονότων και της γενικότερης κατάστασης που επικρατούσε στην πόλη εκείνη την εποχή. Συμπερασματικά, η μονογραφία αποτελεί μία πολύτιμη συμβολή στην τοπική ιστορία της Θεσσαλονίκης.

Αθανάσιος Συροπλάκης

